

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

POLGÁRI SZEMLÉ

A Polgári Szemle a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya (IX.) által minősített folyóirat. A Politikatudományi Bizottság D kategóriába, a Regionális Tudományos Bizottság C, míg a Gazdaságtudományi Doktori Minősítő Bizottság D kategóriába sorolta.

XVIII. évfolyam, 4-6. magyar lapszám, 2022.

Polgári Szemle

Gazdasági és társadalmi tudományos folyóirat
Journal of Economic and Social Sciences

Kiadja a Polgári Szemle Alapítvány

szerkesztobizottsag@polgariszemle.hu

A folyóirat a Szövetség a Polgári Magyarorszáért Alapítvány
és a Budapesti Metropolitan Egyetem támogatásával jelenik meg.

Főszerkesztő: Dr. Lentner Csaba

Szerkesztőbizottság:

Dr. Botos Balázs	Dr. Miskolczi Bodnár Péter
Dr. Cséfalvay Zoltán	Dr. Scheuer Gyula
Dr. Fekete Dávid	Dr. Szatmári Péter
Dr. Illés Mária	Dr. Szennyessy Judit
Dr. Matolcsy György (elnök)	Dr. Vízkelety Mariann

A tanulmányok lektorálásában a szerkesztőbizottság mellett részt vett:
Dr. Kása Richárd – Dr. Kecskés András – Dr. Tóth Róbert – Dr. Zéman Zoltán

Honlap: www.polgariszemle.hu
www.facebook.com/polgariszemle

A lap megrendelhető: szerkesztobizottsag@polgariszemle.hu
Előfizetési díj egy évre 3000 Ft.

Terjeszti a Lapker Zrt.

ISSN 1786-6553

A Polgári Szemleiben megjelenő írások a szerzők véleményét tükrözik,
amelyek nem esnek szükségképpen egybe a szerkesztőség álláspontjával.

TARTALOMJEGYZÉK

Lentner Csaba – A monetáris politika dinamikája. Főszerkesztői beköszöntő	7
<i>Monetáris és kormányzati politika</i>	
Matolcsy György – Az új évtized mintázatai	13
Kolok András Besz – Szabó Eszter – Virág Barnabás – Gazdasági felzárkózás a veszélyek korában	33
Kandrás Csaba – A pénzügyi stabilitás fenntartása és a gazdasági növekedés támogatása a Magyar Nemzeti Bank felügyeleti stratégiájának megvalósításával	54
Rákóczi Attila – A 2022-es történelmi aszály margójára	71
<i>Munkaerőpiac</i>	
Tanárki-Fülöp István – Anticiklikus munkaerőpiaci támogatások Heves megyében 2020-2021	84
Balázs László – Keszi-Szeremlei Andrea – Kőkuti Tamás – A munkaerőhiány megítélésének vizsgálata a szállítási ágazatban	104
Kőműves Zsolt – Szabó Szilvia – Szabó-Szentgróti Gábor – Hollósy-Vadász Gábor – Kisgyermekes anyák munkaerőpiaci visszatéréssel kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálata iskolai végzettség szerinti bontásban	127
<i>Politika- és jogtudomány</i>	
Hamza Gábor – Emlékezés Lónyay Menyhétre (1822-1884), a Magyar Tudományos Akadémia elnökére születésének kétszázadik évfordulóján	148
Egedy Gergely – Az eltűnt stabilitás nyomában: Az Egyesült Királyság 2022-ben	154
Dobó Róbert – Pintér Tibor – A hagyományos politikai skálázás hiányosságai nemzetközi kitekintésben 2.0	167
Máthé Gábor – Polgári kori közigazgatásunk történeti jellemzői	178
Borvendég Zsuzsanna – Közvetítőkereskedelem és offshore a szocialista Magyarországon	189
Vehrer Adél – Egyesületi élet hazánkban a 19. század második felében	203

Társadalomtudomány

Sasvári Péter – Kaptay György – Várföldi Krisztián – A magyar egyetemek QS-2022 rangsorának elemzése	217
Golovics József – Veres Pál – Az egyetemi autonómia természete: alapítványi struktúra és állami fenntartás Magyarországon	229
Hegedűs Szilárd – Molnár Petronella – Felsőoktatási intézmények gazdálkodása 2016-2019 között, kitekintéssel a felsőoktatási modellváltás várható költségvetési hatásaira	244
Koudela Pál – Bevándorláspolitikák Kelet-Ázsiában elméleti megközelítésben	263
Kozma Dorottya Edina – Az emberi jólét és a fenntartható fejlődés összefüggésének vizsgálata	279
Lukovics Miklós – Nádas Nikoletta – A felelősségteljes innováció szerepe az autonóm járművek és a társadalom viszonyrendszerében	295
Mátyás Kapa – Possible Utopian scenario – Climate protection at the center of economic policy	318

Fiatalkutatók tollából

Dobos Oszkár – A kibérbiztosítás projektszempontrú értelmezése elméleti és gyakorlati síkon	325
Pirohov-Tóth Barbara – A felsőoktatás átalakulása és dilemmái az elmúlt években	338
Szöllősi Tamás – Háromszék turizmusa a koronavírus-járvány tükrében – Visit Covasna Safe Place	349
Rontó Renáta – Az első parlamenti házszabály Magyarországon	367
Iuliana Stratan – Quality Evaluation of Official Development Assistance Provided to the Republic of Moldova	374

Recenziók

Vehrer Adél – Unikális eredmények a magyar népköltészeti kutatásban – Recenzió Magyar Zoltán két mondanakatalógusáról	384
Hezam Leila Melinda – Recenzió az Értelmerközpontú pszichoterápia című könyvről	388
Póczik Szilveszter – Recenzió a Conflict and Peace in Western Sahara – The Role of the UN's Peacekeeping Mission (MINURSO) című tanulmánykötetről	392
Hammerstein Judit – Az orosz birodalomépítés 20-21. századi alakváltozásai. Recenzió „Gecse Géza Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021” című kötetéről	398
Szöllősi Tamás – Gregory J. Ashworth élete és munkássága	402

TABLE OF CONTENTS

Csaba Lentner – The Dynamics of Monetary Policy. Welcome by the Editor-in-Chief	10
<i>Monetary and Government Policy</i>	
György Matolcsy – On the Edge of the New Decade	13
András Bese Kolok – Eszter Szabó – Barnabás Virág – Economic convergence in times of danger	33
Csaba Kandrács – Maintaining financial stability and supporting economic growth by implementing the supervisory strategy of the Magyar Nemzeti Bank	54
Attila Rákóczi – On the Margins of the Historic Drought of 2022	71
<i>Labor Market</i>	
István Tanárki-Fülöp – Countercyclical Labour Market Subsidies in Heves County, Hungary 2020-2021	84
László Balázs – Andrea Keszi-Szeremlei – Tamás Kókuti – Examining Perceptions of Labour Shortages in the Transportation Industry	104
Zsolt Kórmüves – Szilvia Szabó – Gábor Szabó-Szentgróti – Gábor Hollósy-Vadász – Study of the Attitudes of Mothers with Young Children Towards Returning to the Labour Market, Regarding Their Educational Attainment	127
<i>Political Science and Law</i>	
Gábor Hamza – Commemoration of Menyhért Lónyay (1822-1884), President of the Hungarian Academy of Sciences on the Bicentenary of his Birth	148
Gergely Egedy – In Search of Lost Stability: The UK in 2022	154
Róbert Dobó – Tibor Pintér – The Shortcomings of Traditional Political Scaling in an International Perspective 2.0	167
Gábor Máthé – Historical Characteristics of our Public Administration	178
Zsuzsanna Borvendég – Intermediation and Offshore in Socialist Hungary	189
Adél Vehrer – Societies in Hungary in the second Half of the 19 th Century	203

Social Sciences

Péter Sasvári – György Kaptay – Krisztián Várföldi – Analysis of the QS-2022 Ranking of the Hungarian Universities	217
József Golovics – Pál Veres – A Comparison of State Maintenance and the Foundation Model in Hungarian Higher Education	229
Szilárd Hegedűs – Petronella Molnár – Management of Higher Education Institutions from 2016-2019 with an Outlook on the Expected Budgetary Impact of the Change in the Higher Education Model	244
Pál Koudela – Immigration Policies in East Asia in a Theoretical Approach	263
Dorottya Edina Kozma – Examining the Relationship Between Human Well-Being and Sustainable Development	279
Miklós Lukovics – Nikolett Nádas – Opportunities of Social Science Integration in the Spread of AV Technology	295
Kapa Máttyás – Possible Utopian scenario – Climate protection at the center of economic policy	318

Studies by Junior Researchers and PhD Students

Oszkár Dobos – Understanding Cyber Warfare from a Project Perspective in Theory and in Practice	325
Barbara Pirohov-Tóth – The Transformation and Dilemmas of Higher Education in Recent Years	338
Tamás Szöllősi – Tourism in Transylvania, the Historical Háromszék County in the Light Of The Coronavirus – Visit Covasna Safe Place	349
Renáta Rontó – The First Standing Orders in Hungary	367
Iuliana Stratan – Review of two catalogs of poems by Zoltán Magyar Unique Results in Hungarian Legends Research	384

Book Reviews

Adél Vehrer – Book Review on Mind-Centered Psychotherapy	388
Leila Melinda Hezam – Book Review on the book Conflict and Peace in Western Sahara – The Role of the UN's Peacekeeping Mission (MINURSO)	392
Szilveszter Póczik – The transformations of Russian empire-building in the 20 th -21 st centuries	398
Judit Hammerstein – Review of the book "Russian Great Power Politics 1905-2021" by Géza Gecse	398
Tamás Szöllősi – The Life and Work of Gregory J Ashworth	402

A monetáris politika dinamikája

Főszerkesztői bevezető

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B20, N01

Kulcsszavak: monetáris politika, Magyar Nemzeti Bank, makrogazdaság, társadalmi hatások

A központi bankok szerepe a 2007-2008-as válság óta ugyancsak felértékelődött. Világszerte meghatározó szerepet visznek nem csak a kereskedelmi bankok konszolidálásában, hanem az államadósság kezelésben, sőt az elhibázott, túlköltekező fiskális politikai kurzusok kiegészítésében is. A 2020-óta tartó, immár negyedik éve zajló válságfolyamatban a legfőbb probléma a vágató infláció lett. Ennek leküzdésében ugyancsak a nemzeti bankoké a vezető szerep. Az energiatakarékos gazdasági szerkezet, a körforgásos- és zöld gazdasági modell felépítésében ugyancsak. Miközben újabb veszélyek vannak a láthatáron. Matolcsy György elmúlt hetekben kiadott könyvében¹ ilyen válsággerjesztőként definiálja a pandémia újabb és újabb hullámain, vagy annak egyik következményét, a világvárványt követő vásárlási lázat. Ezek a nem túl szerencsés jelenségek csökkentik a megtakarításokat, amely ugyancsak pénzromlásgerjesztő, egyidejűleg a jövőt a jelennek beáldozó jelenség. Az orosz-ukrán háború pedig még mindezekre rátetőzött: európai energiaválság alakult ki Brüsszel elhibázott szankciós politikája következtében. Ennek hazai orvoslásában a Magyar Nemzeti Bank újra (változatlanul) a kedvezőtlen folyamatok ütközőzónájába, egyúttal a megoldási mód-keresés, sőt, a hatékony válságkezelés epicentrumába kerül.

Ha a magyar rendszerváltozás kezdetéig nyúlunk vissza a Magyar Nemzeti Bankról felfesthető kép ugyancsak változatos. Mondhatjuk, korábban sem volt jobb a helyzet, leszámítva a 2010-2019 közötti „aranykorszakot”, amely a magyar állam állampénzügyi terének újjászervezését, s a sikerek gazdag, eseménydús időszakát hozta.

1987-ben került visszaállításra a kétszintű bankrendszer. A Magyar Nemzeti Bankból kikerültek az oda negyven évvel korábban „beállamosított” kereskedelmi bankok. A korai, lakiteleki szellemiség által még determinált kormányzati időszakban el is kezdődött a szociális piacgazdaság építésének időszaka, amely keretei között a rendszert váltó magyar jegybank az önálló gazdálkodási létformát választó mezőgazdasági termelők és a kis-középvállalkozások hitelezésében vezető szerepet vitt. Sőt, az államadósság finanszírozásában is segítette az akkori kormányt. A sötét fellegek azonban már az MDF kormány idején gyűltek, meg is szűnt rövidesen a reálszektor kedvezményes hitelekkel történő refinanszírozása, sőt, később az államadósság hitelezéséből is kivonták a Magyar Nemzeti Bankot.

A teljes magyar gazdaságot a központi bankjától megfosztó lépéseket a jegybanki függetlenség megteremtésével magyarították, amely mögött az európai uniós csatlakozás folyamatos „lebegtetése” állt. A megtévesztő elvárásokkal és hamis állításokkal szemben

persze biztos állítható, hogy a jegybanki függetlenség akkori, idő előtti megteremtése, a fiskális-kormányzati politikától történő teljes leválasztása, vagyis a refinanszírozási funkcióinak kiiktatása az állami költségvetés túlköltekezését nem akadályozta meg, hiszen a hiány fő oka a költségvetési mérleg bevételi oldalán az adóbevételek alulteljesülése volt. A betelepülő nemzetközi vállalatok ugyanis szinte 100 százalékos adókedvezményeket, sőt letelepedési támogatást kaptak az államtól, miközben a hazai vállalkozásokat aránytalan mértékű adókkal terheltek, melyek teljesítése bizony a fejlesztési, tőkefelhalmozási képességeiket ellehetetlenítette, újabb és újabb hullámokban mentek csődbe. A jegybanki hitelek nélkül maradó kis- és középvállalkozások éppen akkor maradtak kedvezményes kamatozású, hosszabb futamidejű hitelek nélkül, amikor a legnagyobb szükségük lett volna az olcsóbb és kiszámíthatóbb forrásra. Nyugatról özönlöttek be a dömping árazású termékek, ráadásul egyre kisebb vámmal terhelten, amivel a hazai termelők érdemben versenyezni nem tudtak, de a tovább élési és fejlődési esélyük is minimális lett.

Az akkori magyar politikai élet a hazai vállalkozásokat, a hazai középosztályt csak gondolatban, a kormányprogramok szintjén teremtette meg, míg a valóság ennek ellenkezője, a hazai polgárosodás elvetélése lett. Az önálló tulajdonosi létformára, önálló egzisztenciára épülő társadalmi modernizáció, az önálló, jobbára nemzeti-keresztény értékrendet képviselő polgári létforma Magyarországon immár sokadjára „veszendőbe ment”, mondhatni „hamvába hótt”.

Érzéketlenül szemlélte a jegybank a családok és önkormányzatok túlzott mértékű eladósodási folyamatát is, majd, amikor a katasztrofális árfolyamromlás 2008-tól bekövetkezett az akkori Nemzeti Bank nem konszolidált, nem sietett a bajba jutottak segítségére.

Az átfogó történelmi nekrológ kedvéért tegyük hozzá azt is, hogy azok a közgazdászok, akik a rendszerváltozás első negyed évszázadában a jegybank gazdaságtól és társadalomtól eltávolodó gyakorlatát kritizálták, vagy később, amikor az elmaradó devizahiteles konszolidációt hiányolták, akkor e nézeteket képviselők bizony a neoliberális közgazdasági főáramon kívülre kerültek. Tudományos, szakmai karrierjük akadozni kezdett...

Egészen 2013-ig kellett várni arra, hogy Magyarország központi bankja a tevékenységét újra makrogazdasági, össznemzetgazdasági érdeksíkba és társadalmi kontextusba helyezze. Az előző évtizedben véghez vitt Növekedési Hitelprogram több ezer kis- és középvállalkozásnak adta vissza a boldogulás esélyét, azzal, hogy ezzel együtt családok ezreinek jelentett kapaszkodót és biztos pontot. A Nemzeti Bank államadósság-finanszírozást könnyítő monetáris politikája pedig jelentősen csökkentette az államadósság GDP-arányos mértékét, ezer milliárdokkal mérsékelte az államadósság után fizetendő kamatokat. Ezek erőteljes könnyítést jelentettek a magyar állam, végső soron a magyar gazdaság és társadalom számára. Már az előző évtized végétől egyre erősebb hangon fogalmazta meg a Magyar Nemzeti Bank a gazdaság korszerűsítésének, a kis- és középvállalatok hatékonyságának növelésére vonatkozó javaslatát. Egyre határozottabb vélemények érkeznek a Nemzeti Bankból az energiabiztonság, a hatékony mezőgazdasági szerkezet kialakítására vonatkozóan. Visszatetsző, hogy akik évtizedeken át hibás jegybankpolitikát vittek, manapság éppen ők kritizálják a legerősebben a jelenlegi Magyar Nemzeti Bank vezetés monetáris politikáját.

A Polgári Szemle e lapszámában közzétett, Nemzeti Bankból érkezett írásokat érdemes tehát e szemüvegen keresztül is elolvasni. Mert e tanulmányokból választ kapunk arra, hogy mit tesz most a jegybank a gazdaság és társadalom egészségért. S gondolkodjunk el azon is, hogy mit tenne egy olyan korábbi jegybank a jelenlegi helyzetben, amely az országra erőltetett IMF és Világbanki elvárások kritikátlan kiszolgálója volt. Mit tenne egy olyan jegybank, amely a korábbi kormányzati megszorító gazdasági csomagok kivitelezésének „fővédnöke” volt? Mit tenne egy olyan korábbi jegybanki vezetés, amelynek asszisztálása mellett az ország eladósodott, súlyos kockázatú devizahiteleket vett fel, és érzéketlenül nézte a devizahiteles családok devizaadósságban vergődését?

Az infláció minimális szintre történő leszorításának szándéka, mint ahogy az Orbán Viktor miniszterelnök úr részéről megfogalmazódott, az elhibázott brüsszeli szankciós politika enyhülésén túlmenően igényli azt is, hogy a magyar gazdaság a hathatós versenyképesség irányába elmozduljon. Hatékonyabbak, termelékenyebbek, jövő-orientáltak és energia-takarékosabbak legyenek a kis- és középvállalatok. Élelmiszerből legyünk önellátók. Termeljünk többet, okosabban, s építsük újra a magyar élelmiszeripart. Ehhez adjunk adókedvezményeket, alacsony kamatozású, kedvező kondíciók melletthiteleket. Energiából termeljünk többet, fogyasszunk kevesebbet. Építsünk szélenergia-beruházásokat, használjuk a vízi energia előállítás lehetőségét. Ezekhez legyenek alacsony energiaigényű beruházások, energiatakarékos lakóházak. Az energiatermelést, s a kevesebb energiahasználatot is adókedvezményekkel, támogatásokkal mozdítsuk elő.

S mindezek hatására olyan teljesítményeink legyenek, amelyek jórészt saját erőből, saját szervezés által biztosíthatók, vagyis a fenntartható gazdaság irányába tegyünk határozottabb lépéseket! A növekedés mellett a pénzügyi egyensúlyt is teremtjük újra, mint az előző évtizedben, államháztartási, önkormányzati, vállalati és családi-háztartási szinteken egyaránt. S legfőképpen – hogy a fő kihívásra visszaaljak a minimális szintre leszorított infláció által teremtünk stabil gazdasági környezetet.

A XVIII. évfolyam 4-6. magyar nyelvű lapszámában ehhez az újraépítéshez fogalmazzunk meg módszertanilag is alátámasztott, tudományos metodikával felvértezett dolgozatokat.

Érdemes Polgári Szemlét olvasni!

Budapest, 2023. február 10.

Prof. dr. Lentner Csaba egyetemi tanár
a *Polgári Szemle* főszerkesztője

JEGYZETEK

¹ Matolcsy György (2022): Az idő mintázatai. Az 1940-es és 1970-es évek újraélése. Pallas Athéné Könyvkiadó. A hivatkozott gondolat A válság mintázatai című részből. 25. o.

The Dynamics of Monetary Policy

Welcome by the Editor-in-Chief

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B20, N01

Keywords: monetary policy, Hungarian National Bank, macroeconomics, social effects

The role of central banks has also increased since the 2007-2008 crisis. Worldwide, they play a decisive role not only in the consolidation of commercial banks, but also in the management of the public debt, and even in helping the misguided, overspending fiscal policy courses. In the crisis process that has been going on since 2020 and is now in its fourth year, the main problem has become galloping inflation. The national banks have also taken a leading role in overcoming this. Furthermore, in the construction of the energy-saving economic structure, the circular and green economic model while new dangers are on the horizon. In his book published in recent weeks, György Matolcsy¹ defines the new waves of the pandemic, or one of its consequences, the shopping frenzy following the pandemic, as such a crisis instigator. These not-so-lucky phenomena reduce savings, which is also an incentive for money to deteriorate, and at the same time it is a phenomenon that sacrifices the future for the present. And the Russia-Ukraine war has added to all this: a European energy crisis as a result of Brussels' misguided sanctions policy. In its domestic remedy, the Hungarian National Bank is once again (with an unchanged stance) in the collision zone of unfavorable developments, and at the same time at the epicenter of the search for solutions and even of effective crisis management.

If we go back to the beginning of the Hungarian system change, the picture of how the Hungarian National Bank is perceived is also varied. We can say that the situation was not better before, with the exception of the "golden era" between 2010-2019, which brought about the reorganization of the state financial space of the Hungarian state and a rich and eventful period of success.

In 1987, the two-tier banking system was restored. The commercial banks that had been "nationalized" forty years earlier were removed from the Hungarian National Bank. The period of building the social market economy began during the government period, which was still determined by the early, Lakitelek (a municipality in Bács-Kiskun County) ethos, within the framework of which the system-changing Hungarian central bank played a leading role in lending to agricultural producers and small and medium-sized enterprises that chose to become independent farmers. Moreover, it also helped the government of the time in financing the national debt. However, the dark clouds already gathered during the MDF (Hungarian Democratic Forum) government, the refinancing of the real sector with preferential loans soon ceased, and even later the Hungarian National Bank was withdrawn from lending to the national debt.

The steps to deprive the entire Hungarian economy of its central bank were explained by the establishment of the central bank's independence, behind which was the continuous suggestion of the perspectives of the EU accession. Contrary to misleading expectations and false claims, it can of course be stated with certainty that the premature creation of the central bank's independence at the time, its complete separation from fiscal-government policy, i.e. the elimination of its refinancing functions, did not prevent the overspending of the state budget, since the main reason for the deficit was the budgetary on the income side of the balance sheet, there was an underachievement of tax revenues. The international companies that were established received almost 100 percent tax benefits and even establishment support from the state, while domestic companies were burdened with disproportionate taxes, the fulfillment of which certainly hampered their ability to develop and accumulate capital, and they went bankrupt. The small and medium-sized enterprises that were left without central bank loans were left without longer-term loans with reduced interest rates just when they would have needed cheaper and more predictable sources the most. Dumping- priced products poured in from the West, burdened with lower and lower customs duties, with which the domestic producers could not compete effectively, and their chances of survival and development became minimal.

Hungarian political life at that time only created domestic enterprises and the domestic middle class in thought, at the level of government programs, while the reality was the opposite, the rejection of domestic urbanization. The social modernization based on an independent form of ownership, an independent existence, the independent bourgeois form of existence, preferably representing a National-Christian value system, has "gone to waste" in Hungary many times, one might say "burned to ashes".

The Central Bank insensitively observed the excessive indebtedness of families and municipalities, and then, when the catastrophic exchange rate deterioration occurred in 2008, the Hungarian National Bank of that time did not consolidate and did not rush to help those in trouble.

For the sake of a comprehensive historical obituary, let us also add that those economists who criticized the central bank's disconnected practices in the first quarter century of regime change, or later, when they criticized the lack of consolidation of foreign currency loans, were certainly outside the mainstream of neoliberal economics. Their academic and professional careers began to falter...

It took until 2013 for Hungary's central bank to put its activities back into a macroeconomic, national economic plan and social context. The Growth Loan Program, implemented in the previous decade, gave thousands of small and medium-sized enterprises a chance to thrive again, while providing a foothold and a safe haven for thousands of families. And the Hungarian National Bank's monetary policy of easing the financing of public debt has significantly reduced the public debt-to-GDP ratio, lowering the interest payable on public debt by thousands of billions of euros. This has been a massive relief for the Hungarian state and ultimately for the Hungarian economy and society. Since the end of the previous decade, the Hungarian National Bank has been increasingly vocal in its proposals to modernize the economy and increase the efficiency of small and medium-sized enterprises. The Bank has been increasingly vocal in its opinions on energy security and the development of an efficient

agricultural structure. It is unfortunate that those who have been pursuing a flawed central bank policy for decades are now the most vocal critics of the monetary policy of the current Hungarian National Bank leadership.

The articles from the National Bank published in this issue of the Citizen's Review are therefore worth reading through this lens. For these studies provide answers to the question of what the Central Bank is doing for the economy and society as a whole. And let us also reflect on what a former central bank would do in the current situation, which was an uncritical servant of the IMF and World Bank expectations imposed on the country. What would a central bank that was the "main patron" of the previous government's austerity economic packages do? What would a former central bank leadership do, which assisted the country in taking on heavily indebted, high-risk foreign currency loans and looked on impassively as foreign currency-indebted families struggled in foreign currency debt?

The intention to reduce inflation to a minimum level, as expressed by Prime Minister Viktor Orbán, requires, in addition to easing the failed Brussels sanctions policy, but also a shift towards effective competitiveness of the Hungarian economy. Small and medium-sized enterprises must be more efficient, more productive, more future-oriented and more energy-efficient. Be more food self-sufficient. Produce more, produce smarter, and rebuild the Hungarian food industry. To do this, let's give tax breaks and loans with low interest rates and favorable conditions. Produce more energy, consume less. Let us build wind turbines, let us use the potential of hydropower. These should be accompanied by low-energy investments and energy-efficient housing. Promote energy production and less energy use through tax incentives and subsidies.

And as a result of all this, we should have achievements that can be ensured largely by our own efforts and by our own organization, that is, let us take more decisive steps in the direction of a sustainable economy! In addition to growth, let us restore the financial balance, as in the previous decade, at the public finance, local government, corporate and family-household levels. And most of all, to refer back to the main challenge of creating a stable economic environment by reducing inflation to a minimum level.

In the 4-6th Hungarian-language issue of Volume XVIII, we will present methodologically supported essays on this reconstruction, backed up by scientific methodology.

It is worth reading the *Polgári Szemle*!

Budapest, February 10, 2023.

Dr Csaba Lentner university professor
Editor-in-chief of *Polgári Szemle*

NOTES

¹ György Matolcsy (2022): On the Edge of Times: The rerun of the 1940s and 1970s. PublishDrive. The referenced idea is from the section entitled The Patterns of the Crisis. p. 25

Matolcsy György

Az új évtized mintázatai

On the Edge of the New Decade

Összefoglalás

A 2020-as évtized első éveinek válságai, kínálati sokkjai, megugró inflációja több ponton is hasonlóságot mutat a nyersanyagpiaci események által uralt 1970-es, valamint a háborús 1940-es évekkel. A '70-es évek gazdaságpolitikai hibái megismételhetők, de el is kerülhetők, aminek érdekében fontos tanulni az 50 évvel ezelőtt hibákból. A mostani évtized első három éve a válságkezelés jegyében telt, ami hátráltatta a hosszú távú, strukturális döntések meghozatalát. A „Nagy mérséklődést” (Great Moderation) felváltja az instabilitás kora (Great Tension). A jegybankok jelenleg világszerte az infláció ellen küzdenek. A külső és a belső egyensúly egy kis, nyitott gazdaság számára változatlanul kiemelten fontos, ezért az infláció mellett a folyó fizetési mérleg és a költségvetés hármas egyensúlyát egyszerre kell megteremteni. A 2010-es évtizedben már bevált egyensúly és növekedés képletét a 2020-as évtizedben a fenntartható egyensúly és fenntartható felzárkózás hosszú távú stratégiájává kell továbbfejleszteni. A folyamatban a jegybanknak továbbra is hangsúlyos szerepet kell vállalnia. Rövid távon az infláció letörése a legfőbb feladat, biztosítva a magyar gazdaság egészséges működéséhez elengedhetetlen árstabilitást. Évtizedünkben végérvényesen erősödik a zöld átállás és az egyre szélesebb körű digitalizáció szükségessége. A folyamatot a jegybankok a teljes pénzügyi közvetítést érintő átfogó stratégiákkal és megfelelően célzott intézkedésekkel gyorsíthatják. Az évtized meghatározó karakterjegye lesz a jegybanki működés megújítása. A meghatározó innováció – amivel a világ jegybankjai most még csak kísérleteznek – pedig a jegybanki digitális pénzek bevezetése lesz, ami új korszakot is nyithat a pénztörténetben.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E42, E52, E60, E61, G01, H12, O23

Kulcsszavak: monetáris politika, megatrendek, versenyképesség, egyensúly, válságkezelés, koronavírus-járvány, zöld pénzügyek, digitalizáció, digitális jegybankpénz

Summary

The crises, supply shocks and soaring inflation of the early years of the 2020 decade bear many similarities to the commodity market events of the 1970s and the wartime 1940s. The economic policy mistakes of the 1970s can be repeated or avoided, and therefore it is important to learn from the mistakes made 50 years ago. The first three years of the current decade have been dominated by crisis management, which has hampered long-term structural decisions. The Great Moderation has been replaced by an era of instability (Great Tension). Central banks around the world are now fighting inflation. External and internal balances remain of paramount importance for a small, open economy, and therefore, in addition to inflation, a triple balance of current account and budget must be achieved simultaneously. The balance and growth formula that has already proved its worth in the 2010 decade should be further developed into a long-term strategy for sustainable balance and sustainable catching-up in the 2020 decade. The central bank should continue to play a prominent role in this process. In the short term, the main task is to bring down inflation, thereby ensuring price stability that is essential for the healthy functioning of the Hungarian economy. The need for green transition and an increasingly widespread digitalisation will be reinforced in our decade. Central banks can accelerate this process through comprehensive strategies and appropriately targeted measures across the entire financial intermediation chain. A renewal of central banking will be a defining feature of the decade. The key innovation – which is still being experimented with by central banks around the world – will be the introduction of digital money in central banks, which could open a new era in monetary history.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E42, E52, E60, E61, G01, H12, O23

Keywords: monetary policy, megatrends, competitiveness, balance, crisis management, coronavirus pandemic, green finance, digitalization, central bank digital currency

BEVEZETÉS

Korszakhatárhoz értünk. Egy új korszak előtt állunk. Érdeemes azonban visszatekinteni a múltra, mivel a történelem számos tanulsággal szolgálhat a jelenre vonatkozóan. A 2020-as évtized első éveinek válságai, nyersanyagár-robbanásai, megugró inflációja ugyanúgy összehasonlítható az olajválságok által uralt 1970-es, mint a háborús 1940-es évekkel. Az akkor elkövetett hibák megismételhetők, de egy helyes stratégiával el is kerülhetők. Jó hír, hogy szemben a '70-es évekkel, az infláció fenyegetését a jegybankok ezúttal korábban felismerték és megtették a megfelelő lépéseket.

Geopolitikai szempontból ugyanakkor ismét egy kétpólusú világ felé tartunk. Az előttünk álló kihívások, nagy átmenetek együttműködéssel hatékonyabban kezelhetők, mint versengéssel. A geopolitikában ismét a '40-es évek vonásait látjuk, ám annak a kornak megisméltődését el kell kerülnünk. Időben kell lépniünk: fel kell ismernünk, hogy az új, fenntartható világrend egyik kulcsa a pénz, illetve a kialakuló, új pénztörténeti korszak, melynek épp a küszöbén állunk.

E kihívásokkal teli évtizedben is a stabilitás és a fenntarthatóság a siker alapja. Rendkívül fontos hosszú távon ható stratégiai tervek mentén döntéseket hozni, amelynek végrehajtásában kulcs a döntések következményeinek és eredményeinek folyamatos mérése. Magyarország a kétpólusúvá váló világ határvidékén fekszik. Mindannyiunk érdeke egy folyamatosan fejlődő, kárpát-medencei gazdasági régió kialakítása. Az évtized átmeneteihez megfelelően kell alkalmazkodni, a digitalizációs és a zöld átmenetben az élmezőnyhöz kell tartoznunk. Az MNB már számos lépést tett ezen a téren, ugyanakkor a sikerhez további átfogó és jelentős reformok szükségesek.

Az évtized első három éve a válságkezelés jegyében telt, ami hátráltatta a hosszú távú, strukturális döntések meghozatalát. A magyar politika és gazdaságpolitika az előző évtizedben sikeresen kezelte a válságokat. Megalkottuk az „Egyensúly és növekedés” képletét, az elmúlt 100 évünkben először egyensúlyainkat megőrizve felzárkózási pályára állt a magyar gazdaság, elértük az árstabilitást. E tudásra építve az új évtized során is céltudatosan haladhatunk tovább.

Az árstabilitás gyors helyreállítása nemzetgazdasági érdek: fenntartható felzárkózás csakis stabilan alacsony infláció mellett következhet be. Az infláció elleni küzdelem nem villámháború, a jegybankok kítartására továbbra is szükség van ezen a téren. A kormányzatoknak rövid távon a felborult külső és belső egyensúlyok helyreállításáért kell tenniük, viszont egyúttal meg kell kezdeniük az évtized nagy átmeneteihez való alkalmazkodást. A jegybankok számára az árstabilitás elérését követően újból megnyílik a lehetőség ezen átmenetek segítésére. Az inflációs cél elérésével az évtized gazdaságpolitikai programjai a célzottság és a kooperáció jegyében kell, hogy teljenek.

A Magyar Nemzeti Banknak is az új korszak kihívásaira gyorsan és hatékonyan reagálnia kell alakítania a döntéseit. A 2021 közepén elsők között elindított monetáris szigorítás, az Európában egyedülálló zöld mandátumunk, a nemzetközileg elismert Azonnali Fizetési Rendszerünk, valamint a digitális jegybankpénzben rejlő lehetőségek kutatása mind azt jelzik, hogy az MNB időben felismerte az új évtized karakterét.

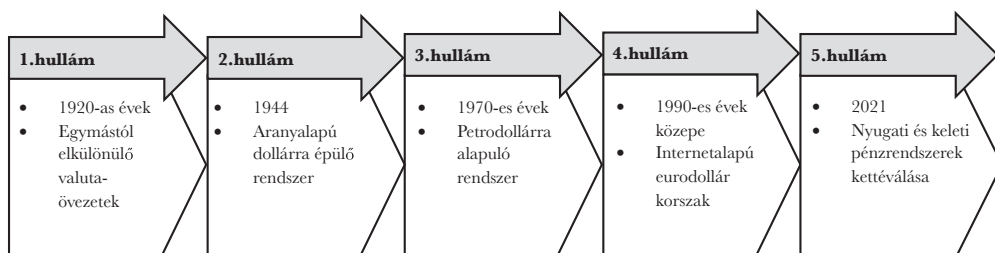
EGY ÚJ KORSZAK KEZDETE

A globális pénzügyi rendszer átalakulása megkezdődött

Az 1920-as évek kezdete óta nagyjából negyedszázadonként alapvetően megváltozott a világgazdaság pénzügyi rendszere (Matolcsy, 2022a). A húszas-harmincas évek egymástól elkülönülő valutaövezeteivel és megosztottsággal jellemezhető első hullámát követően a második hullámot, az aranyalapú dollárra épülő pénzrendszert a Bretton Woods-i Egyezmény hozta létre 1944-ben. Rövidesen kettévált a világ, az aranyalapú dollárrendszer a Nyugat pénzrendszere lett. Az 1970-es évtized két olajárrobbanása indította el a harmadik hullám petrodollárra épülő pénzrendszerét. Az 1990-es évek közepén belépett az internet, amely kezdetben rejtve, de ismét új pénzügyi rendszer alapjait rakta le. A pénzügyi derivatívák, a programozott tőzsdői befektetések, a pénzügyi piac újbóli amerikai deregulációja, később pedig a kriptovaluták megjelenése már mind-mind egy új korszak jellemzői voltak. A negyedik hullámot a villamos energiára alapozott internetalapú eurodollár-korszak jellemezte. 2021-ben már, a 1990-es évekhez hasonlóan rejtve, de

elindult egy új globális pénzügyi rendszer. Ebben az ötödik modern globális pénzügyi rezsimben kezdetét vette a kriptovaluták regulációja, felgyorsult a jegybanki digitális pénzek fejlesztése és az orosz–ukrán háború nyomán elkezdődött a nyugati és a keleti pénzrendszerek újbóli kettéválása. Az Amerikai Egyesült Államok és Kína közötti G2 együttműködést felválthatja a G-2 jellegű új, megosztott világ. Egy dollár- és egy renminbi központú, kettős pénzügyi rendszer felé tartunk, ahol a digitális jegybankpénzek fedezete jelentős részben újból különböző nyersanyagok, energia vagy akár az arany lehet (1. ábra). Azonban fontos kiemelni, hogy geopolitikai szempontból egyensúlyra, egy G2, nem pedig egy G-2 típusú világra lenne szükség. Egy megosztott világ nem képes biztosítani a fenntartható felzárkózást a világ többi része számára (Matolcsy, 2022b).

1. ábra: A pénzügyi rendszer változásának sematikus ábrája az 1920-as évektől

Forrás: Saját szerkesztés

Válságok és volatilitás időszakát éljük: a „Nagy mérséklődést” (Great Moderation) felváltja az instabilitás kora (Great Tension)

Napjainkban válságok sorozatával szembesülünk (koronavírus, orosz-ukrán háború, energiaár-robbanás, klímaváltozás). A 1980-as évek közepétől tartó, stabil inflációval és gazdasági növekedéssel jellemezhető makrogazdasági stabilitás időszakát (Great Moderation) felváltja a „nyugtalanság” és instabilitás kora (Great Tension). Egyre többen kezdik felismerni az 1970-es és a 2020-as évek – sőt az 1940-es évek és a jelenkor – hasonló mintázatait. Ezek megismétlődése azonban nem automatikus és nem is szükségszerű.

Az 1970-es évtized elején lezárult a második világháborút követő általános gazdasági fellendülés korszaka. Ennek során – a kettős világhatalom keretei között – az ipari tömegtermelésre épülő nyugati gazdaságok folyamatosan képesek voltak fenntartani a magas növekedés, az alacsony infláció, a mérsékelt költségvetési hiányok és csökkenő államadósságok, a magas foglalkoztatás, valamint a stabil pénzügyi rendszer kivételes feltételeit.

A 2020-as évek elején egy rendkívül összetett egészségügyi, társadalmi és gazdasági válsággal lezárult az előző világgazdasági korszak. Az új évtizeddel véget ért az internet megjelenésével és gyors terjedésével meghatározható gazdasági korszak. A digitális megoldások egy sor más technológia terén is (energiaszektor, autópia, mesterséges intelligencia, 3D, robotipar, pénzügyi rendszer) jelentős átalakulást indítottak el. Ezek révén – a válságok ellenére – folyamatosan nőtt a világgazdaság, miközben az infláció alacsony, a foglalkoztatás pedig magas maradt. Kína belépésével és közvetítésével milliárdos nagyságrendben jelentek meg új ázsiai fogyasztók a világpiacon.

A 2020-as években elindult dinamikák a jövőben is folytatódnak. Egy elterjedt nézőpont, hogy a katasztrófák vagy lassan következnek be (mint a klímaváltozás) vagy csak ritkán fordulnak elő (mint például egy világvármény) (Rees, 2022). Valójában azonban gyorsan és rendszeresen is kialakulhatnak. A változás hajtóerői a 2020-as években erősebbek, gyorsabbak és sokkal összetettebbek, mint az 1970-es években voltak. A 2020-as évtizedben sok területen teljes fordulat várható. Visszatért az infláció, ami a monetáris politikai lépések nyomán a jegybanki és ezzel a pénzpiaci kamatok emelkedését okozza. A költségvetési hiányok és az államadósságok tartósan magasak maradnak, miközben a nagy jegybankok fokozatosan lezárják mennyiségi lazítási programjait, szűkítve a jegybankmérlegüket. Ezzel párhuzamosan megjelennek a digitális jegybankpénzek. Mérsékeltébb lesz a világgazdaság növekedése, mert az átmenetek időszakában emelkednek az energia- és a nyersanyagárak. Romlik a beruházási hangulat és bizonytalanná válnak a finanszírozási feltételek. Veszélybe kerül a magas foglalkoztatás és állandósulhatnak a társadalmi feszültségek (Matolcsy, 2022c). A kapitalizmus talán kevésbé lesz globális, azonban a nemzetközileg nyitott kapitalizmus továbbra is a jövőbeli jólét alapja marad. Ezt meg kell reformálni, és nem szabad feladni, mint a 20. század elején (Wolf, 2023).

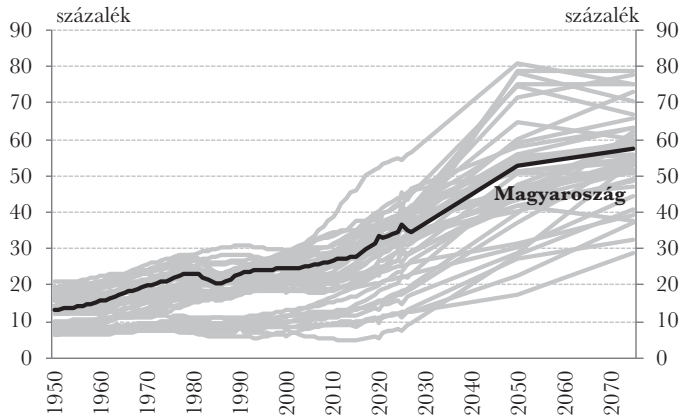
A Magyar Nemzeti Bank az elsők között ismerte fel ezeket. A 2020-as évtized három év alatt súlyos kihívásokat hozott, de helyes gazdaságpolitikával a jelenlegi évtized is megnyerhető. Már most érdemes felkészülni arra, hogy a geopolitikai térben a 21. század egyik fő motívuma a minden területen éleződő USA–Kína párvialdal lesz. Az évtizedet hazánk növekedési modelljének megújítására és továbbfejlesztésére szükséges felhasználnunk. Minden kihívás egyben lehetőség is: ki kell dolgozni az új jövőképhez elvezető hosszú távú stratégiát.

Megatrendek formálják a 21. századot

A 21. századot erőteljesen meghatározzák a világgazdasági és a geopolitikai megatrendek. Az ezekhez való sikeres alkalmazkodás mindannyiunk érdeke. A járvány utáni világban még hangsúlyosabbá válik a „négy D”, vagyis a demográfiai trendek romlása (depopulation), a termelékenység mérséklődése (declining productivity), a magas adósságok problémája (debt) és a deglobalizáció (deglobalisation) (Sharma, 2022), amit szorosán kiegészít a digitalizációs ugrás és a klímaváltozás okozta problémák halmaza. Ezek együttesen valószínűleg lassabb növekedést és magasabb inflációt okozhatnak a világban. A „négy D” hatására a termelékenység növekedése globálisan 1 százalék alá eshet, a kamatlábak tartósan magasabban maradhatnak, miközben a munkaerő létszáma tovább csökkenhet, a bérek pedig szintén növekedhetnek. A negatív kínálati hatásokra a digitalizáció és a zöld átmenetek felgyorsításával komoly felzárkózási potenciált lehet felépíteni.

A fejlett világ romló demográfiai folyamatai várhatóan tovább mélyülnek. A nemzetközi tendenciákat vizsgálva megfigyelhető, hogy az előrejelzések szerint a függőségi ráta (az idős korú népesség aktív korú népességhez viszonyított aránya) az elmúlt évtizedekben tapasztalt dinamikát folytatva a következő fél évszázadban is emelkedni fog az OECD országokban. Az OECD adatbázisa szerint a jelenlegi 32,4 százalékos arány 2075-re 58,6 százalékra emelkedhet. A világ országaiban a várható élettartam hosszan tartó növekedése tapasztalható, ami az előrejelzések szerint továbbra is folytatódni fog. A fejlett világ országainak kedvezőtlen termelékenységi számai szintén abba az irányba mutatnak, hogy a függőségi ráta növekvő és egyre nehezebben kezelhető pályán fog alakulni (2. ábra).

2. ábra: Az időskori eltartottak arányának historikus és várható alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban

Forrás: OECD Old-age dependency ratio adatbázis.

Megjegyzés: A sötét vonal Magyarország, a szürke vonalak az OECD és G20 országok mellett Bulgária, Horvátország, Románia adatait mutatják.

A termelékenység növekedése az elmúlt évtizedekben folyamatosan lassult, a legtöbb országban az üteme éppen csak nulla százalék feletti. A jelenségre több magyarázat is létezik, egyesek az innovációs folyamat lassulásában, mások keresletoldali hiányosságokban találják meg a választ (Erber et al., 2017). A lassuló termelékenység-növekedés hátterében részben az állhat, hogy az elmúlt évtizedek technológiai fejlesztései jelentős részben a fogyasztási cikkek piacára koncentrálnak, ugyanakkor a gazdaság fundamentális működését érintő innovációk (pl. az energiatermelés, agrárium) kisebb hangsúlyt kaptak. Pedig e területek éppen azok, amelyeket a korábbi ipari forradalmak sikerrel alakítottak át, gondoljunk csak a gőzgép vagy az elektromosság elterjedésének példájára. A termelékenység mérséklődésének egyik következménye, hogy a gazdasági növekedés a legtöbb országban egyre inkább adósságvezérelté válik. Hosszú távon ez fenntarthatatlan.

Az elmúlt időszakban az adósságráták jelentősen növekedtek. A koronavírus-válság kitörésekor a kormányzatok számottevő fiskális beavatkozást hajtottak végre, növelve az államadósságukat, miközben a magánszektor adóssága is érdemben emelkedett. Az IMF (2022) felmérése alapján a globális szintű összádósság 2021-ben rekordszintű 235 trillió dollárt tett ki, ami a világ GDP-jének közel 250 százaléka, ami a járvány előtti 221 százalékhoz képest is jelentős növekmény (1. táblázat). A teljes adósság 60 százaléka privát (lakossági és vállalati), míg a 40 százaléka államadósság. A magas infláció és a magas kamatok világában az adósságok fenntarthatóságával kapcsolatos problémák is előtérbe kerülnek (Beetsma–Baarsma, 2022). Most zárul le a szuperolcsó pénz kora, miközben a nominális adósság szint számottevően nőtt. A magasabb kamatkörnyezet megdrágítja a felhalmozott adósságok finanszírozását, a kamatkidások folyamatosan emelkednek, amely megakasztja a növekedést és megnehezíti annak fenntarthatóságát.

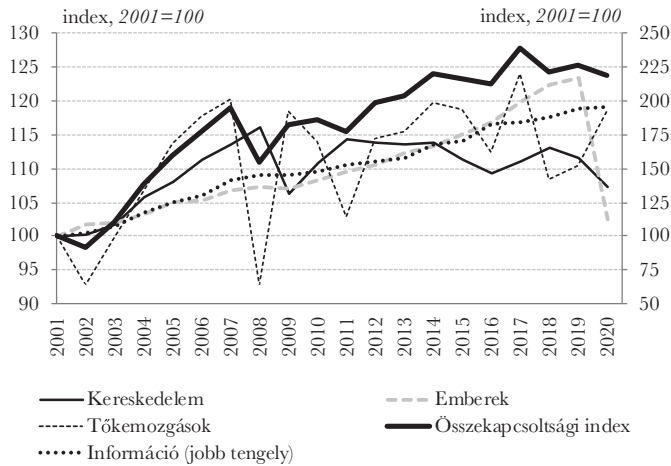
1. táblázat: A világ adósságállományának átlagos alakulása a globális GDP arányában (százalék)

	2007-2010 átlaga	2011-2018 átlaga	2019-2021 átlaga
Teljes adósságállomány	207,5	221,4	246,3
ebből államadósság	69,3	80,9	93,2
ebből magánszektor adóssága	138,2	140,5	153,1

Forrás: IMF Global Debt Database

Több egyidejű, de ellentétes hatású folyamat eredményeképpen a globalizáció kettős természetűvé válik: míg a digitalizáció rohamos fejlődése erősíti azt (különösen a kibertérben), addig a geopolitika polarizálódása és a koronavírus-járvány tanulságai következtében egy deglobalizációs folyamat is kibontakozik (Rodrik, 2022). A világkereskedelmi aktivitás a 2010-es évek óta csökkenő tendenciát mutat, amit a lehetőségek kimerülése, a globális kereskedelmi liberalizáció elmaradása és a növekvő protekcionizmus irányított (Wolf, 2020). Ezzel szemben az információ áramlásának töretlen emelkedése, valamint a társadalmi mobilitás 2019-ig tartó felfutása a globalizáció erősödését támogatta az elmúlt évtizedben. A tőke mozgások nagy változékonyság mellett stagnáltak. Összességében a DHL Összekapcsoltsági Index (DHL Global Connectedness Index) alakulásában 2017 óta csökkenő trend figyelhető meg (3. ábra).

3. ábra: A DHL Összekapcsoltsági Index és komponenseinek időbeli változása

Forrás: DHL Global Connectedness Index 2021.

Megjegyzés: Az ábra a globalizáció egyfajta mérőszámának, az Összekapcsoltsági indexnek és komponenseinek a 2001-hez viszonyított változását mutatja.

A digitalizációnak köszönhetően az információáramlás várhatóan exponenciálisan tovább emelkedik. A szabad információáramlás a globalizáció egyik alappillére, aminek gyors ütemű bővülését a digitalizáció térnyerése, illetve az infrastruktúra fejlődése tette lehetővé.

A folyamat eredményességét jól mutatja, hogy az Eurostat adatai alapján az Európai Unió országaiban 2021-ben már a háztartások 92 százaléka rendelkezett interneteléréssel (ez 2007-ben mindössze 53 százalék volt). Emellett az információáramlás felfutását a digitális eszközök és szoftverek terjedése, illetve a digitális tárolási kapacitás fajlagos költségének csökkenése is támogatta. Ebben a környezetben a döntéshozók egy komoly kihívással kerülnek szembe: hogyan biztosítsák és hogyan támogassák azt, hogy az egyének, a vállalkozások és a kormányok a lehető legjobban használják ki az adatokat, a hálózatokat és az alkalmazásokat. Erre egyértelmű válasz a digitalizációs átmenet felgyorsítása.

A következő évtizedek egyik legnagyobb kihívása a környezeti fenntarthatóság elérése és hosszú távú biztosítása lesz. A klímaváltozás és a kapcsolódó ökológiai problémák az egyik legfontosabb külső kockázati tényezőt jelentik a társadalmak és gazdaságok működésére nézve, illetve ezen keresztül a pénzügyi közvetítőrendszer stabilitása szempontjából is. Egy olyan korszak áll előttünk, amelyben az új jövőképek által irányított felzárkózást már csak a fenntarthatósági gondolat köré lehet szervezni (Matolcsy, 2022d). Egyre több jegybank ismeri fel, hogy szerepük nem elhanyagolható az éghajlati és környezeti válságok kezelésében, ezért bár még csak kisebbségük kezeli tudatosan a környezeti kockázatát (Central Banking, 2022), mind többben kezdenek lépéseket tenni környezetvédelmi és társadalmi vonatkozásban egyaránt.

ÚJ KORSZAKBAN ÚJ GAZDASÁGPOLITIKÁRA VAN SZÜKSÉG

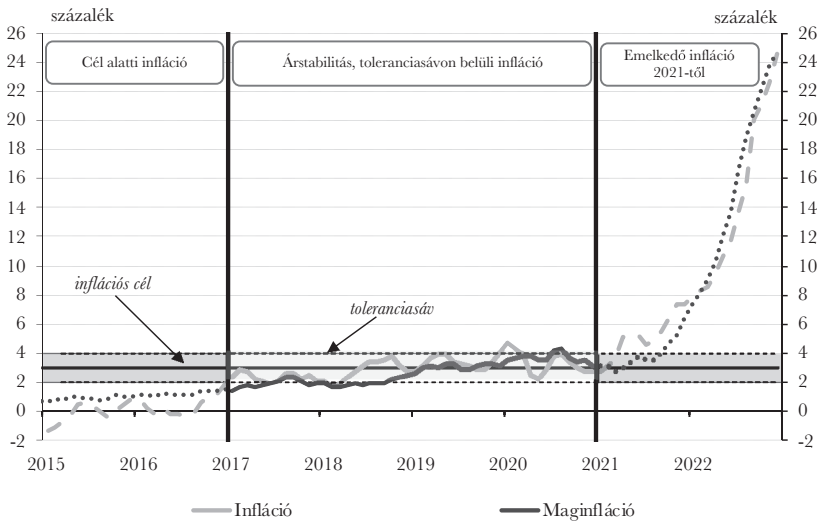
Sok a hasonlóság az 1970-es és a 2020-as évtized között. Nem véletlenül, hiszen a világpolitika, a gazdaság és a pénz területén is sok a párhuzam a két évtized között. Az 50 évvel ezelőtti tapasztalatokat, szabályokat és mintázatokat fel kell használni az új korszak új gazdaságpolitikájának megalkotására.

Kiindulási alapként le kell győzni az inflációt. A külső és belső egyensúlyok helyreállítása, majd az intenzív növekedési szerkezetre való átállás biztosíthatja a fenntartható egyensúlyt és a fenntartható felzárkózást. Az intenzív növekedési modell a termelékenység javítását és a zsugorodó munkaerő-állomány problémájának megoldását kínálja. Ehhez zöld átmenetre, valamint technológiai fejlődésre, azaz a digitalizációs fordulat végrehajtására van szükség. Ugyanakkor mindezek alapja csak az egyensúly és növekedés lehet, aminek helyreállításához érdemes visszatekinteni az előző, sikeres évtizedre.

Az inflációt egyszer már sikeresen megtörtük és elértük az árstabilitást

A 2010-es évtizedben a rendszerváltás óta első alkalommal az MNB tartósan elérte elsődleges célját és biztosította az árstabilitást. Miután sikeresen elkerültük az egyes európai országokat fenyegető deflációs környezet kialakulását a 2008-as válság utáni mérlegalkalmazkodás időszakában, az MNB 2017-től nagy pontossággal állította be az inflációt a jegybanki célnak megfelelő 3 százalékos értékre. Ez nemzetközi összehasonlításban is kivételes eredmény volt, mert 2017 eleje és 2020 vége között az átlagos infláció éppen 3 százalékon alakult, azaz meggyezett a jegybanki céllal, és ezen időszakban 48 hónapból 44 alkalommal az infláció a 3 százalékos szint körüli ± 1 százalékos toleranciasávban alakult (4. ábra).

4. ábra: A hazai inflációs periódusok alakulása

Forrás: MNB, KSH

Az alapkamat historikus mélypontjára való csökkentésével a hagyományos eszköztár elérte a határait. Ezért a jegybank bátor, innovatív és unortodox lépésekkel véget vetett a hitelszűke (credit crunch) állapotának, valamint elsődleges céljának veszélyeztetése nélkül, célzott eszközeivel sikeresen erősítette a gazdaság belső forrásokból való finanszírozását. Az MNB 2013 és 2019 között összességében több pénzügyi forrással járult hozzá a magyar gazdaság felzárkózásához, mint a 2014–2020 közötti uniós költségvetési ciklus Magyarország számára elérhető teljes keretösszege. A jegybanki programok érdemben mérsékeltek a magyar gazdaság külső és belső sérülékenységét, miközben a gazdasági növekedést – az árstabilitás veszélyeztetése nélkül – is jelentősen támogatták. Ez hozzájárult Magyarország fenntartható felzárkózásának megindulásához az Európai Unió átlagához viszonyítva.

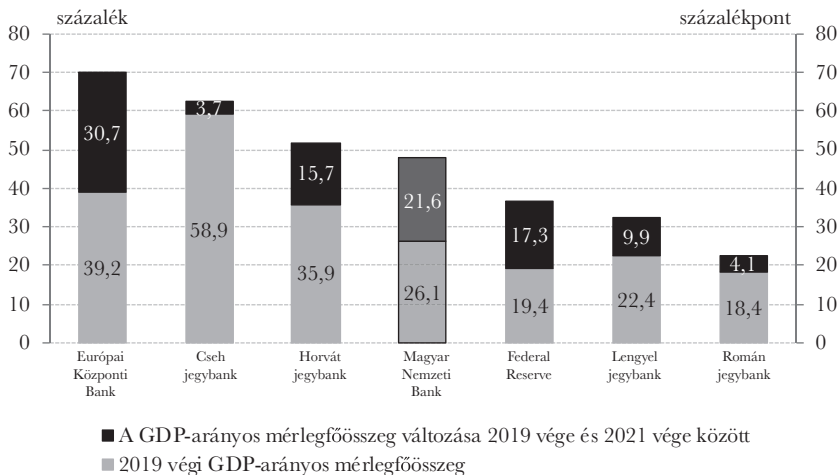
Az új évtized első kihívása hamar megérkezett

2020-ban a koronavírus-járvány következtében egy összetett válsággal kellett Magyarországnak szembenéznie. A magyar gazdaságot azonban stabil fundamentumok és erős növekedés mellett érte a járvány: a 2010-es évtizedben követett gazdaságpolitika fenntartotta hazánk makrogazdasági egyensúlyát, valamint csökkentette külső és belső sérülékenységét. Az MNB a koronavírus-válságot megelőző években szűkítette a mérlegét, így megfelelő mozgástérrel rendelkezett a gazdasági kihívások tartós kezelésére. A lépéseink középpontjában – a 2013-as monetáris politikai fordulattal összhangban – még a járvány okozta kihívások közepette is változatlanul a jegybanki célok teljesítése állt.

A járvány kitörésekor a Magyar Nemzeti Bank gyors és célzott lépések sorozatáról döntött. A jegybank azonnali likviditásnyújtó és piacstabilizáló lépéseket hajtott végre, valamint átalakította monetáris politika eszköztárát, ami megváltoztatta működési keretrendszerét. Emellett az MNB a monetáris transzmisszió hatékonyságának és az állampapírpiac stabil likviditási helyzetének megőrzése érdekében állampapír-vásárlási programot indított. A jegybank megjelenése a másodlagos piacon már önmagában piacstabilizáló erőt jelentett, amelynek hatására az állampapírhozamok már a tényleges vásárlások megkezdése előtt számottevően csökkentek. A program keretében végrehajtott vásárlások hatására mérséklődtek a költségvetés kamatkiadásai, miközben az államadósság lejáratí szerkezetének hosszítása is megvalósulhatott.

A koronavírus-járvány okozta negatív gazdasági hatások tompítására és a gazdasági növekedés helyreállításának támogatására az MNB a jegybankmérleg jelentős mértékű bővítésével reagált. A jegybankmérleg növekedése az egyik legnagyobb volt Európában: a mérleg a GDP 26 százalékáról a GDP 38 százalékára nőtt 2020-ban, majd a GDP 47,7 százalékára 2021-ben (5. ábra). Mindez azt jelenti, hogy a járvány kitörésének évében az MNB több mint 5 ezer milliárd forintnyi új forrást biztosított a magyar gazdaság számára, a járvány során pedig összességében több mint 11 ezer milliárd forintot.

5. ábra: A vizsgált jegybankok GDP-arányos mérlegfőösszegének változása 2019 vége és 2021 vége között

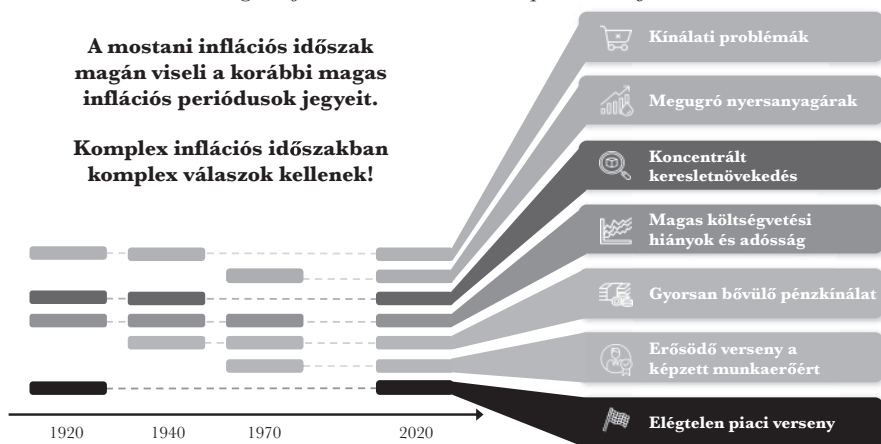
Forrás: Jegybankok honlapjai

Az MNB ezen belül 3000 milliárd forintnyi olcsó és stabil forrást biztosított a kkv-szektor hitelezésére az NHP Hajrá konstrukció keretében. A jegybanki hitelprogramok támogatták a magyar gazdaság növekedési motorját, a kkv-szektor működési képességét, valamint fenntartották a kedvező beruházási folyamatokat. A 2021. szeptember 30-án lezárult NHP Hajrá az egyik leghatásosabb eszköz volt a válságkezelésben, mintegy 62 ezer hitel-, illetve lízingszerződés jött létre, több mint 40 ezer hazai vállalkozás forráshoz jutását elősegítve, ami kivételes segítséget jelentett a járvány alatti időszakban.

AZ ÉVTIZED LEGNAGYOBB KIHÍVÁSA ÚJRA AZ INFLÁCIÓ LETT

A Magyar Nemzeti Bank egy gyorsan változó, korábban nem látott gazdasági kihívásokkal teli időszakban is sikeres válságkezelést tudott végrehajtani. Ennek eredményeként hazánk az elsők között érte el újra a járvány előtti teljesítményét. Azonban a gazdaságok újraindulása az egész világon új kihívást hozott: az infláció a '70-es évek óta nem látott szintre emelkedett, miközben már a globális recessziós félelmek is megjelentek a világban (6. ábra). Az 1970-es évek tanulsága egyértelmű minden jegybank számára: aki hezitál és túl későn vagy túl kicsit lép, annak egy évtizedre elhúzódó, magas inflációval kell szembenéznie. Épp ezért minél előbb vissza kell térnünk az egyensúly és a fenntartható felzárkózás pályájára, amihez jegybanki oldalról az árstabilitás megteremtése jelenti az alapot. Elengedhetetlen az összhang a gazdaságpolitikai ágak között a fenntartható növekedés biztosítása érdekében: ehhez a költségvetési politikának a felborult egyensúlyok helyreállítására kell törekednie, míg a versenypolitikáért felelős döntéshozóknak a piaci verseny javítását és a túlárazások elkerülését kell ösztönöznie. A hosszú távú, strukturális programok indítása a versenyképesség növelésén keresztül továbbra is kulcstényező ahhoz, hogy a 2020-as évtized sikeres legyen a magyar gazdaság számára.

6. ábra: Az elmúlt 100 év magas inflációs időszakainak konceptuális ábrája

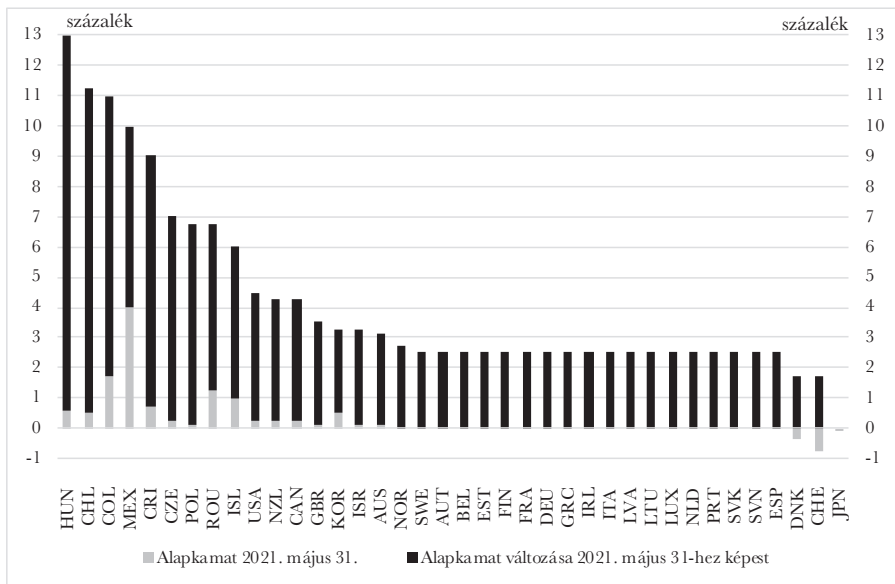

Forrás: MNB

Az infláció megtöréséhez a teljes monetáris politikai eszköztár erőteljes és határozott alkalmazására van szükség. A Magyar Nemzeti Bank az elsők között ismerte fel az inflációs tendenciák megváltozását és határozott választ adott rá. Az MNB Európai Unióban elsőként indította el a kamatemelési ciklusát 2021 júniusában. A kamatkondíciók szigorításával párhuzamosan megkezdődött a válságkezelő eszközök kivezetése is. Az NHP Hajrát a 3000 milliárd forintos keret kimerülésével a jegybank lezárta, majd megszüntette a hosszú lejáratú fedezett hiteleszköz alkalmazását. Ezt követően a jegybank több lépésben mérsékelte az állampapír-vásárlásokat és 2021 decemberében lezárta a programot. Az MNB a szigorítási ciklus megkezdése óta összességében a leghatározottabb kamatemelést hajtotta végre. Az alapkamat 16 hónapon keresztül

folyamatosan, összesen 1240 bázisponttal emelkedett és 2022 szeptembere óta 13 százalékon áll. Ez az OECD országok között a leghatározottabb fellépés (7. ábra). Az eddigi kamatlépések és az infláció 2023-ban kezdődő csökkenése elősegíti, hogy az előretékinő reálkamat Magyarországon stabilan pozitív maradjon, ami biztosítja az infláció tartós csökkenését.

7. ábra: A jegybanki alapkamatok összehasonlítása az OECD országokban

Forrás: cbrates.com, countryeconomy.com. Megjegyzés: Törökországot nem tartalmazza az ábra, a török alapkamat 2021. május 31-én 19 százalék volt, jelenleg 9 százalékon alakul.

2022 végétől egyre markánsabban látszódnak egy globális inflációs fordulat jelei, ami szintén segíti, hogy hazánkban 2023-ban az infláció is csökkenő pályára álljon. Ugyanakkor az infláció ellen továbbra is küzdenünk kell: a '70-es évtized tanulsága, hogy ha a gazdaságpolitikusok túl korán dőlnek hátra, akkor a magas infláció gyorsan visszatérhet. A hazai magas árdinamikában meghatározó szerepe van az élelmiszerárak magas inflációjának, ami részben a hazai élelmiszeripar gyenge termelékenységéből fakad. Az MNB a folyamatok értékelése során kiemelt figyelmet fordít a vállalati költségeket jelentősen meghaladó árazások és a kapcsolódó inflációs kockázatok azonosítására is.

Szükséges tehát a türelem és a szigorú monetáris kondíciók fenntartása az árstabilitás újbóli megteremtése érdekében, így biztosítva az inflációs várakozások horgonyzását és az inflációs cél fenntartható módon történő elérését. Az árstabilitás nem csupán az infláció letörésének szándéka miatt fontos: a fenntartható felzárkózás árstabilitás nélkül nem valósulhat meg. Az MNB-nek el kellett kerülnie, hogy az infláció egy öngerjesztő, a növekedést korlátozó erővé váljon. Az MNB új eszközei is a szigorú monetáris kondíciók érvényesülését támogatják, amelyek jelentősen szűkítik a bankközi likviditás mértékét. Így az eddigi kamatlépések hatása minden résziparban erősebben érvényesül.

Az infláció elleni harcban és az évtized megnyerésében is kulcsfontosságú lesz az egyensúly visszaállítása

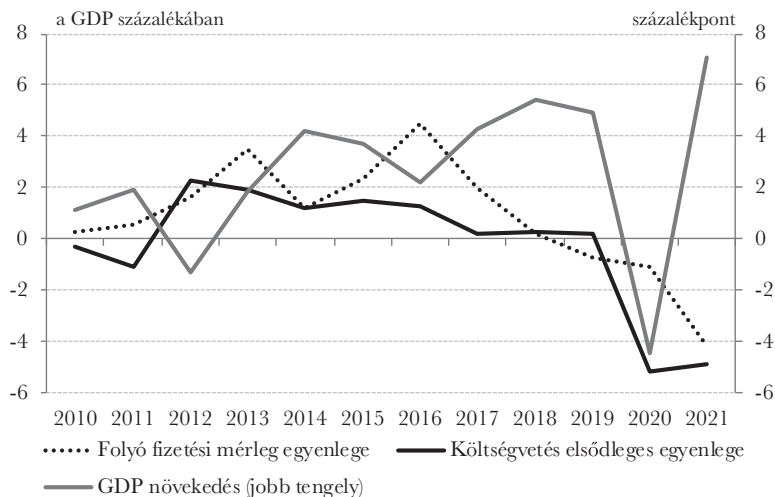
Az MNB 2021-ben időben és proaktívan lépett, ezzel megtörhető a magas infláció és nagyobb eséllyel nyerhető meg a 2020-as évtized is. A járvány elleni védekezés sikeres volt, támogatni kellett a gazdaságot, azonban a globális infláció gyors emelkedése új megközelítést igényel a teljes gazdaságpolitika szintjén. Az elmúlt időszakban megbomlott az egyensúly és növekedés képlete. Az előző évtizedet megnyertük, aminek a legfőbb tanulsága éppen az volt, hogy egyszerre kell törekedni az egyensúlyok fenntartására és a növekedés biztosítására. Jelenleg a belső és a külső egyensúly egyidejű javítására van szükség.

Intő jel az évezred első magyar válsága, amelynek egyik sajátossága volt, hogy hazánk már jóval a 2008-as globális pénzügyi válság előtt egy önálló pénzügyi csapdába került. A gazdasággal kapcsolatos problémákat akkor is az ikerdeficit jelezte a legerősebben: az államháztartás és a folyó fizetési mérleg egyaránt jelentős hiányt mutatott. A korai, belső természetű pénzügyi és gazdasági válság egyértelműen annak a következménye volt, hogy Magyarország 2002-től elveszítette a pénzügyi egyensúlyt (Matolcsy, 2020). A hibás gazdaságpolitika ára jelentős volt, egy évtizedre leállt a felzárkózás, és a 2004 és 2010 közötti időszakban újból adósságcspadába ejtette magát Magyarország. 2010-től a magyar gazdaságpolitika azonban visszatért a pragmatikus közgazdasági gondolkodáshoz. Ennek középpontjában az állt, hogy a munka, a tőke, illetve a tudás (technológia) termel új értéket, és nem az eladósodásból finanszírozott növekedés. A fordulat egy új gazdaságfilozófián és új gazdaságpolitikán alapult, aminek középpontjában olyan strukturális reformok és innovációk álltak, amelyek korábban elmaradtak, valamint nélkülözhetetlenek voltak az egyensúlyi és növekedési fordulathoz. 2010 után hazánk a pénzügyi egyensúlyt a foglalkoztatás és a növekedés javításán keresztül kívánta elérni, amelynek fő eszközei az adóreform és a költségvetés strukturális reformjai voltak, majd ezt támogatták 2013-tól a Magyar Nemzeti Bank célzott intézkedései is.

A 2010-es költségvetési fordulat kijavította a korábbi hibákat, azonban a 2021-es évben riasztó hasonlóságot látunk, ezért megfelelő gazdaságpolitika hiányában ismét elveszthetünk egy évtizedet. Ezért a korábbi tapasztalataink és a sikeresen megnyert 2010-es évek gazdaságpolitikai megfontolásainak felelevenítésével érdemes egy újfajta megközelítést felvázolni. A költségvetési hiányt újra 3 százalék alá kell csökkenteni, ami – a jegybanki lépéseivel összhangban – gyorsan mérsékelné az inflációt és a folyó fizetési mérleg hiányát, emellett csökkentené az ország külső sérülékenységét az államadósság visszafogásán keresztül (8. ábra). Ez összességében visszavezetne a fenntartható egyensúly és a fenntartható felzárkózás pályájára, ami a 2020-as évtized jövőbeli eredményeit alapozza meg.

2010 után a magyar államháztartási konszolidáció erőteljesen eltért a többi IMF programország konszolidációjától: megszorító gazdaságpolitika helyett egy innovatív magyar modellre, a külső eladósodás helyett a belső erőforrások kiaknázására helyezte a hangsúlyt. Emellett Magyarország nem hozott növekedési és foglalkoztatottsági áldozatot a fenntartható egyensúly érdekében, miközben sok más tagállam igen, de ezek az áldozatok nem eredményezhettek fenntartható egyensúlyt az államháztartás körében, mert a politikai stabilitás elromlása lefékezte és leállította a strukturális reformokat.

8. ábra: A GDP-növekedés, a folyó fizetési mérleg és a költségvetés elsődleges egyenlegének alakulása Magyarországon 2010 és 2021 között

Forrás: MNB

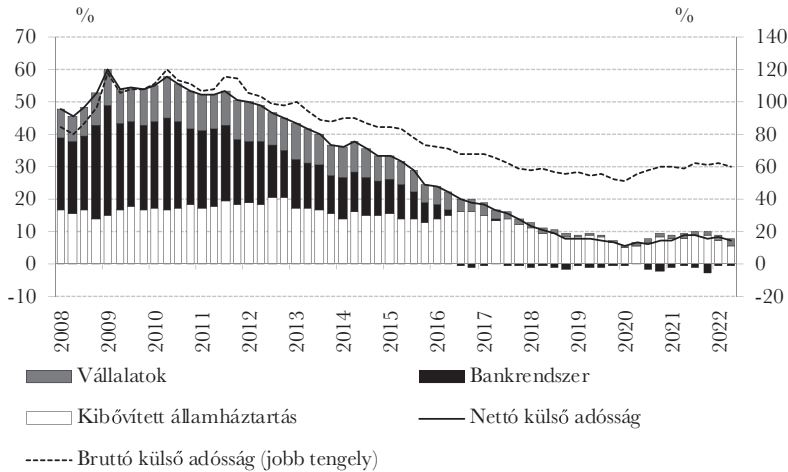
A magyar gazdaságpolitika a strukturális reformok végrehajtása mellett új finanszírozási modellre állt át és 2012 elejétől erőteljesen bevonta a hazai forrásokat a gazdaság finanszírozásába (9. ábra). Nem történt új külső eladósodás, a konszolidáció és a stabilizáció döntően belső erőforrásokra támaszkodott, ennek következtében 2012 elejétől már folyamatosan és nagymértékben emelkedtek a lakossági állampapír-vásárlások. A sikeres egyensúlyi fordulatnak köszönhetően az ország bruttó és nettó külső adósságának trendszerű csökkenése 2013–2019 között is folytatódott, amit támogatott, hogy a belső források egyre nagyobb szerepet kaptak az államadósság finanszírozásában.

Az újkori magyar gazdaságtörténet valóban legeredményesebb pénzügyi konszolidációját és gazdasági stabilizációját érte el Magyarország 2010 után. A kulcs előretétele az a belföldi megtakarítások növelése marad, amelyek a digitalizáción és a zöld átálláson keresztül az intenzív növekedési modell alapjai lehetnek, miközben egyszerre csökkentik az inflációt és a folyó fizetési mérleg hiányát.

A sikeres gazdaságpolitika és Magyarország fenntartható felzárkózásának másik pillére a külső egyensúly helyreállítása. Az őszi hónapokban a gázárak csökkenésével és a belső kereslet alkalmazkodásával párhuzamosan megkezdődött a folyó fizetési mérleg hiányának mérséklődése. Az üzemanyagokra vonatkozó ársapka kivezetése egy kedvező fejlemény, így ezen a piacon is megindulhat az alkalmazkodás. Ugyanakkor ez csak a kezdeti lépés lehet, hiszen a költségvetési deficit csökkentésével további jelentős eredményeket érhetnénk el. A folyó fizetési mérleget javítani kell, mert külső egyensúlytalanság mellett nem beszélhetünk fenntarthatóságról. Rövid távon az állami beruházások visszafogásával a költségvetési hiány csökkentése mellett – azok importtartalma miatt – a külső hiány is fékezhető, emellett

a lépés az inflációs nyomást is mérsékli. Egy átfogó folyó fizetési mérleget javító programra lesz szükség, amelynek az energiahatékonyság javításán, az energiafüggetlenségünk erősítésén és zöld átálláson kell alapulnia.

9. ábra: A nettó külső adósság alakulása

Forrás: MNB. Megjegyzés: Közgazdasági szempontból az adósságműutatók dinamikájának fundamentális alakulását nem befolyásolja a számla- és tömbarany-követelések közötti átváltás, ezért ezt a technikai hatást, illetve a tulajdonosi hiteleket kiszűrtük az idősorból. A GDP százalékában.

A külső és a belső egyensúly egyaránt fontos: a folyó fizetési mérleg, az infláció és a költségvetés hármas egyensúlyát egyszerre kell megteremteni. Ennek feltétele, hogy a jegybank és a kormány együtt fékezze meg az inflációt, majd fenntartható pályára tereljék a magyar gazdaságot. Több területen új növekedési forrásokat kell aktiválni. Fenntartható egyensúlyra és fenntartható felzárkózásra van szükség, ami jelentős kihívás, de egyben lehetőség is. A 2010-es évtizedben már bevált egyensúly és növekedés képletét a 2020-as évtizedben a fenntartható egyensúly és fenntartható felzárkózás hosszú távú stratégiájává kell továbbfejleszteni. A gazdasági felzárkózás szempontjából jelenleg Kelet-Európa a világgazdaság egyik legaktívabb területe (Sharma, 2021), azonban a lendületet fenntartani mindig kihívás, ezért van szükség a versenyképességet és az intézményi hatékonyságot célzó további strukturális reformokra (Ban, 2021). A digitalizációnak és a zöld átállásnak kell előtérbe kerülnie, a fenntartható felzárkózáshoz át kell térnünk a mai extenzív (menyinyiségi) növekedésről az intenzív (minőségi) növekedési szerkezetre. A versenyképesség, a digitalizáció és az energiahatékonyság javítása, valamint a tőke-technológia-tudás-tehetség négyesének (4T) megfelelő kombinációja a megoldás kulcsa. Nem várhatunk, az átállást most kell megvalósítani. A járvány tanulsága, hogy megfelelő intézkedésekkel rövid idő alatt is jelentős változásokat lehet elérni.

AZ ÉVTIZED MEGNYERÉSÉHEZ A ZÖLD ÉS A DIGITÁLIS FORDULATOT IS
VÉGRE KELL HAJTANI

Jelenleg a legtöbb inflációs célkövető jegybank az elsődleges feladatának a teljesítésére, vagyis a magas infláció letörésére koncentrálnak. Az 1970-es évek legfőbb tanulsága, hogy az infláció elleni határozott fellépés elmulasztása egy egész évtizedre megpecsételheti egy gazdaság sorsát. Amikor viszont az árstabilitás fenntartható módon elérhetővé válik, lehetőség nyílik a jegybankok számára az évtized nagy átmeneteinek, a zöld fordulatnak és a digitalizációnak a támogatására. Ezért az inflációval szembeni lépések mellett az is fontos, hogy már most stratégiai tervekkel rendelkezünk a magas inflációt követő időszakra.

Zöld fordulat a jegybanki politikában

Ma már kétség sem férhet ahhoz, hogy a klímaváltozás a 21. század egyik legnagyobb kihívását jelenti az emberiség számára. A klímaváltozás eddigi kezelése egyben tankönyvi példája a piaci kudarcnak. A jövő generációinak fenntartható, ellenálló gazdasági alapokra van szüksége, a következő 10 év stratégiai döntései határozzák meg az emberiség sorsát. A jövőnk érdekében nélkülözhetetlenek az olyan új szabályok, amelyek a hosszú távú fenntarthatóság és értékállóság köré szerveződnek. A klímaváltozás több csatornán keresztül hatást gyakorol a makrogazdasági környezetre, a pénzügyi- és bankrendszerre, valamint az árakra egyaránt (NGFS, 2022). A klímaváltozás fizikai kockázatai (pl. biodiverzitás csökkenése) és az alacsonyabb szén-dioxid-kibocsátású gazdaságra való átállás kockázatai (pl. megújuló energiaforrások elterjedése) végső soron a keresleti és kínálati folyamatokon keresztül kihatnak a kibocsátásra, az inflációra és az inflációs várakozások alakulására. Az éghajlatváltozás hatásai emellett kedvezőtlenül befolyásolhatják a termelékenységet, a beruházásokat és azok finanszírozását, valamint a piaci hangulatot is. A fenntarthatóság tehát „létkérdés” és a jövő megnyerésének minden szempontból a kulcsa. A Párizsi Megállapodásban kitűzött klímacélok azonban az életszínvonal emelkedése mellett is el lehet érni: a zöld gazdaságra való átállás egyaránt ösztönözheti az innovációt és a jólétet (Stiglitz, 2019).

A klímaváltozás a jegybanki célokra is hatással van. A megújuló technológiákra történő átállás kezdetben rendkívül költséges, ugyanakkor hosszabb távon a hatékonyság növekedése, illetve a méretgazdaságosságból fakadó előnyök enyhíthetnek az induló beruházás terhein, és nem veszélyeztetik a tiszta és fenntartható energia életképességét (Kolozi és szerzőtársai, 2022). Ezért is kiemelt fontosságú, hogy a Magyar Nemzeti Bank az európai jegybankok közül elsőként kapott zöld mandátumot (10. ábra). A jegybanktörvény változásával 2021. augusztus 2-ától kibővülő mandátuma alapján a jegybank – elsődleges céljának veszélyeztetése nélkül – támogatja a Kormány környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos politikáját is. A zöld átmenet egy kényszer, amit fokozatosan szabad csak végrehajtani. Nem szabad abba a hibába esni, amibe a rendszerváltáskor estek a döntéshozók: a klímaváltozás ellen nem a sokterápia a megoldás. Most a jövő gazdasági modelljébe kell befektetnünk, amelyet az árstabilitás megteremtését követően célzott jegybanki eszközökkel is lehet erősíteni.

10. ábra: A környezetvédelmi és társadalmi megfontolások monetáris politikába való integráltságának szintje

Forrás: WWF SÚSREG Annual Report (2021).

Megjegyzés: Az integráltsági szint meghatározásakor azt vizsgálták, hogy a központi bank figyelembe veszi-e a környezeti és társadalmi szempontokat az eszközvásárlási programok végrehajtásakor, a fedezeti keretrendszerében, illetve támogatott hitelek vagy kedvezményes célzott refinanszírozási keretek biztosításakor. Ez a szempontrendszer a tényezők pénzügyi piacokra gyakorolt jelentősége és befolyása alapján lett kialakítva.

A magyar jegybankban a zöld átálláshoz szükséges szemléletváltás már lezajlott. Az MNB gyakorlata jól példázza, hogy egy jegybank számos területen célzottan támogathatja a zöld átállást. Az MNB korábbi két úttörő kezdeményezésének – az NHP Zöld Otthon Program és a Zöld Jelzáloglevél-vásárlási Program – célja a megfelelő energetikai hatékonysággal rendelkező ingatlanokra folyósított hitelek, vagyis a zöld jelzáloghitelek elterjedésének támogatása volt. Ez a két program célzottan hozzájárulhatott a korszerű ingatlanok építéséhez és egy egészségesebb szerkezetű hazai ingatlanállomány létrejöttéhez, amely mind fenntarthatósági, mind nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőséggel bír. A fentiekén túl fontos kiemelni az MNB Zöld Tőkekövetelmény-kedvezmény Programját, amelynek keretében a jegybank a környezeti szempontból fenntartható iparágak és ügyletek részarányának növelését ösztönzi a bankokat a tőkekövetelmény mérséklésével. E példák mutatják, hogy a zöld átállás felgyorsításában a jegybank a jövőben is aktív szerepet vállalhat.

A digitalizáció lesz az új évtized hajtóereje a jegybank és a pénzrendszer tekintetében

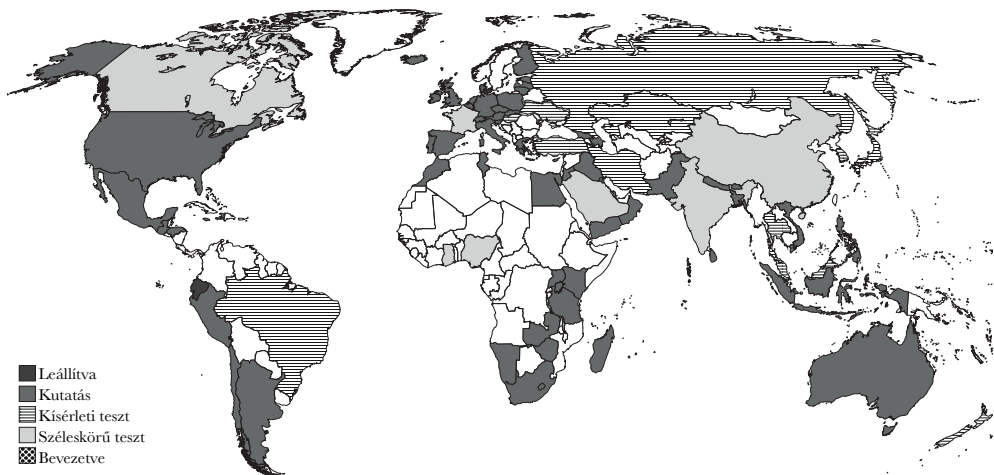
Korunk a nagy technológiai áttörések korszaka, amelyek innovációkat hoznak a modern élet minden területén, így a pénzügyekben is. A sikeres és fenntartható felzárkózás másik kulcsa a digitális átállás, amellyel kapcsolatban a koronavírus-járvány megmutatta, hogy rövid időn belül is jelentős változások vihetők végbe. Magyarország esetében e tekintetben van még tér

a fejlődésre, érdemes például az észet példát tanulmányozni. A digitális átállást az államnak kell vezetnie, de a folyamatból a jegybankok sem maradhatnak ki, sőt katalizátorként gyorsíthatják az átállást.

A 2020-as évek egyik meghatározó karakterjegye lesz a jegybanki működés innovációja. A digitális pénzügyek terén az MNB már egy nagyszerű példát fel tud mutatni azzal, hogy 2020 márciusában bevezette az Azonnali Fizetés Rendszerét, ami az utóbbi 30 év legnagyobb pénzügyi innovációja volt Magyarországon. Az első évben már közel 150 millió tranzakció teljesült azonnal, összesen 30 ezer milliárd forint összegben. A tranzakciók 99 százaléka öt, 96 százaléka azonban csupán két másodpercen belül ért célba. Indulása a lehető legjobbkor történt: a koronavírus-járvány alatt biztonságos távolságtartással lehetett fizetni, illetve fizikai jelenlét nélkül lehetett pénzt küldeni akár számlaszámra, akár másodlagos azonosító segítségével telefonszámra vagy e-mailre (MNB, 2021).

A digitális átállás szempontjából meghatározó innováció – amivel a világ jegybankjai most még csak kísérleteznek – a digitális jegybankpénz lesz (11. ábra). A digitális jegybankpénzt legkésőbb a következő évtized során minden jegybank valamilyen formában alkalmazni fogja. A digitális jegybankpénzek belépése kielezi a vitát a pénzügyi rendszer jövőjéről. Az állam és a magánszektor, a jegybank és a bankrendszer, a jegybank és a kormányok, a törvényhozás és a végrehajtó hatalom közötti munkamegosztás, az érték- és érdekérvényesítés szabályai viták kereszttüzebe kerülhetnek. A magyar jegybank egy szövetségi kapcsolatban hisz a Parlament, a kormány, a jegybank és a pénzügyi szektor szereplői között (Matolcsy, 2022e). A mai két-szintű bankrendszert nem az egyszintű pénzügyi rendszer felé érdemes elmozdítani, hanem pont fordítva, a maihoz képest összetettebb, de koncentráltabb, ezért erősebb pénzügyi rendszer felé. Ez egy fúziós és platformokon alapuló, jellegében 3.0-s pénzügyi rendszert hozhat az évtized végére Magyarországon.

11. ábra: DJBP kutatások és kísérleti (pilot) projektek világtérképe

Forrás: MNB szerkesztés

Minden jegybanknak korlátlan felhatalmazást kellene adni saját digitális valuta kibocsátására, hogy a teljes pénzügyi rendszer szabályozott módon térhessen át a jelenlegi petrodollár-, illetve eurdollár-alapú rendszerről egy új rendszerre. A digitális jegybankpénzben egyszerre és vegyesen lehetne alkalmazni a mesterséges intelligencia, a big data és a blokklánc-technológia. Emellett a digitális jegybankpénzek megteremtik a lehetőségét annak, hogy az általános mennyiségi lazítás helyett célzott eszközöket is alkalmazhassunk a jövő kihívásaival szemben. A digitalizáció nyújtotta lehetőségek kihasználása és a digitális jegybankpénz nélkül viszont nem fogjuk tudni rendezetten lezárni az 1996 és 2021 közti, elmúlóban lévő globális pénzügyi rendszert.

Pedig pontosan ez az, amit a digitális jegybanki pénzek nyújthatnak azáltal, hogy védőhálót kínálnak minden magánszereplő által kezelt tranzakció számára. A digitális jegybankpénz bevezetésével tovább erősíthetjük a monetáris politikai transzmissziót, biztosíthatjuk a határokon átnyúló pénzforgalmat, javíthatjuk a pénzügyi bevonódást, sőt még az adóelkerülést és korrupciót is leküzdhetjük. Nem kell megkerülni a bankokat, ellenkezőleg: ez a központi bankok, a tradicionális bankok/pénzügyi intézmények és a régi rendszert felváltó új pénzügyi világ szereplőinek „3.0 verziójú” rendszere lesz. Összességében a jövő pénze egybeesik a pénz jövőjével.

KONKLÚZIÓ

A 2020-as évek elején egy rendkívül összetett egészségügyi, társadalmi és gazdasági válsággal lezárult az előző világgazdasági korszak. Az 1970-es évek tanulságainak és az új évtized mintázatainak felismerése rámutat arra, hogy a 2010-es évektől teljesen eltérő évtized következik, amely számos veszélyt tartogat. Geopolitikai szempontból ismét egy kétpólusú világ felé tartunk, miközben gazdasági szempontból a „Nagy mérséklődést” (Great Moderation) felváltja az instabilitás kora (Great Tension).

Egy új korszak határán állunk, azonban az új évtized is megnyerhető. A 2010-es évtizedben már sikeresen bevált egyensúly és növekedés képletét a 2020-as évtizedben a fenntartható egyensúly és fenntartható felzárkózás hosszú távú stratégiájává kell továbbfejleszteni. Kiindulási alapként le kell győzni az inflációt és meg kell javítani, amit a koronavírus-járvány elrontott. A költségvetési hiányt újra 3 százalék alá kell csökkenteni, ami a jegybank lépéseivel összhangban az inflációt és a folyó fizetési mérleg hiányát is mérsékelné, emellett csökkentené az ország külső sérülékenységét az államadósság visszafogásán keresztül. Ezután az intenzív növekedési szerkezetre való átállás, a digitális és zöld átmenettel összhangban biztosíthatja a fenntartható egyensúlyt és a fenntartható felzárkózást.

A Magyar Nemzeti Banknak is az új korszak kihívásaira gyorsan és hatékonyan reagálva kell alakítania a döntéseit. A Magyar Nemzeti Bank az elsők között ismerte fel az inflációs tendenciák megváltozását és határozott választ adott rá. A magyar jegybankban a zöld átálláshoz szükséges szemléletváltás már lezajlott. A digitalizáció terén az MNB az Azonnali Fizetés Rendszer bevezetésével az utóbbi 30 év legnagyobb pénzügyi innovációját hajtotta végre. Eközben a jövő pénzének – a digitális jegybankpénz – kutatásával az MNB a jövő modern pénzügyi rendszerének kihívásaira is készen áll.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ban, Cornel (2021): *Letter: Eastern Europe's growth model has risk of stagnation baked in*. Megjelent: ft.com, 2021. szeptember 16. <https://www.ft.com/content/0257a430-e5f7-47e1-8e61-0bb4763c5827>
- Beetsma, Roel – Baarsma, Barbara (2022): Reducing public debt need not be a punishment, VOXEU, 18 Jan 2022, <https://cepr.org/voxeu/columns/reducing-public-debt-need-not-be-punishment>
- Central Banking (2022): Few central banks cover environmental risk. Central Banking staff, 12 Jan 2022, <https://www.centralbanking.com/benchmarking/risk-management/7917616/few-central-banks-cover-environmental-risk>
- Erber, Georg – Fritsche, Ulrich – Harms, Patrick (2017): The Global Productivity Slowdown: Diagnosis, Causes and Remedies. *Intereconomics*, 52(1), 45-50.
- Kolozsi Pál Péter – Horváth Balázs István – Csutiné Baranyai Judit – Tengely Veronika (2022): Monetáris politika és zöld átmenet. *Hitelintézési Szemle*, 21(4), 7–28.
- IMF (2022): *Global Debt Monitor*. <https://www.imf.org/-/media/Files/Conferences/2022/12/2022-12-12-global-debt-monitor.ashx>
- Matolcsy György (2020): *Egyensúly és növekedés*. MNB szakkönyvsorozat, Budapest.
- Matolcsy György (2022a): *A magyar pénzügyi átjáró*. Megjelent: magyarnemzet.hu, 2022. március 28. <https://magyarnemzet.hu/pc19/2022/03/matolcsy-gorgy-a-magyar-penzugyi-atjaro>
- Matolcsy György (2022b): *Az idő mintázatai - Az 1940-es és az 1970-es évek újraélése*. Pallas Athéné Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Matolcsy György (2022c): *Visszatérnek-e az 1970-es évek?* Megjelent: mnb.hu, 2022. január 12. <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/elnoki-publikaciok/2022-evi-publikaciok/matolcsy-gyorgy-visszaternek-e-az-1970-es-elvek>
- Matolcsy György (2022d): Új fenntartható közgazdaság (tézisek). In: Baksay Gergely – Matolcsy György – Virág Barnabás (szerk.): *Új közgazdaságtan a fenntarthatóságért*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, pp. 10-18. <https://www.mnb.hu/web/sw/static/file/az-uj-fenntarthato-kozgazdasagtan-hun.pdf>
- Matolcsy György (2022e): *Jegybankok a 2020-as évtizedben*. Megjelent: mnb.hu, 2022. január 19. <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/elnoki-publikaciok/2022-evi-publikaciok/matolcsy-gyorgy-jegybankok-a-2020-as-evtizedben>
- MNB (2021): Egy éves az Azonnali Fizetési Rendszer. Megjelent: mnb.hu, 2021. <https://www.mnb.hu/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/2021-evi-sajtokozlemenyek/egy-eves-az-azonnali-fizetesi-rendszer>
- NGFS (2022): Central banking and supervision in the biosphere: An Agenda for Action on Biodiversity Loss, Financial Risk and System Stability. NGFS Occasional Paper, https://www.ngfs.net/sites/default/files/medias/documents/central_banking_and_supervision_in_the_biosphere.pdf
- Rees, Martin (2022): *After Covid, Britain must learn to plan properly for extreme risk*. Megjelent: ft.com, 2022. február 21. <https://www.ft.com/content/fcc400e4-36c6-4fbd-86a0-495138b17753>
- Rodrik, Dani (2022): *A Better Globalization Might Rise from Hyper-Globalization's Ashes*. Megjelent: project-syndicate.org, 2022. május 9. <https://www.project-syndicate.org/commentary/after-hyperglobalization-national-interests-open-economy-by-dani-rodrik-2022-05>
- Sharma, Ruchir (2021): *The rise of eastern Europe is a forgotten economic success story*. Megjelent: ft.com, 2021. szeptember 13. <https://www.ft.com/content/b7e2c18b-e1c9-452d-b9d6-13db4d28fb89>
- Sharma, Ruchir (2022): *Slower Growth and Higher Inflation are the Hallmarks of a Post-Covid World*. Megjelent: ft.com 2022. február 14. <https://www.ft.com/content/6c6f4e5d-8db9-435c-aa43-505fdcd538a4>
- Stiglitz, Joseph (2019): *Fighting the climate crisis need not mean halting economic growth*. Megjelent: theguardian.com, 2019. december 9. <https://www.theguardian.com/business/2019/dec/09/climate-crisis-economic-growth-green-economy>
- Wolf, Martin (2020): *Five forces that will define our post-Covid future*. Megjelent: ft.com, 2020. december 16. <https://www.ft.com/content/dd359338-6200-40d3-8427-901bad134e21>
- Wolf, Martin (2023): *Davos: There's life in global capitalism yet*. Megjelent: ft.com, 2023. január 18. <https://www.ft.com/content/bd2f5c7c-9cbf-4892-bf16-ed9dd90059bd>

Kolok András Bese – Szabó Eszter – Virág Barnabás

Gazdasági felzárkózás a veszélyek korában

Economic convergence in times of danger

Összefoglalás

A 2010-es évtized elején bevezetett gazdaságpolitikai reformok hatására 2013 és 2019 között újraindult a gazdasági felzárkózásunk, amely az elmúlt 100 évben első alkalommal az egyensúly megőrzése mellett valósult meg. A növekedés alappillérei az extenzív oldalról kerültek ki: ilyen volt a foglalkoztatás kiugró emelkedése, a hitelezés gyors bővülése, a magas FDI beáramlás és a magas beruházási ráta. Az extenzív növekedési modellek azonban idővel szükségszerűen elérik korlátjaikat. Ennek oka legtöbbször a teljes foglalkoztatás megvalósulása és ezzel az újonnan bevonható képzett munkaerő szűkössé válása. A fejlődési pálya folytatásához az intenzív növekedési modellre történő áttérés szükséges. A tanulmányban felvázoltuk azokat a meghatározó makrogazdasági megatrendeket és lehetőségeket, amelyek mentén Magyarország sikeresen hajthatja végre az intenzív növekedési modellre való átállást és így a 2020-as évtizedben is folytatódhat a fenntartható felzárkózásunk. Átfogó versenyképességi reformokkal elérhető, hogy a hazai GDP bővülése mögött egyre nagyobb arányban a termelékenységnövekedés álljon. Ehhez egyebek mellett a humán tőke fejlesztése, a kkv szektor és a nagyvállalatok közötti dualitás csökkentése, a magasabb (hazai) hozzáadott értékkel rendelkező iparágak térnyerése, a hatékony és folyamatos innováció, „okos” beruházások, valamint a természeti erőforrásokat/energiát fenntartható és hatékony módon használó gazdaságszerkezet szükséges.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E22, E24, O40, Q43

Kulcsszavak: munkaerőpiac, beruházás, termelékenység, adat, zöld gazdaság

Summary

As a result of the economic policy reforms introduced at the beginning of the 2010s, between 2013 and 2019, our economic convergence has restarted, and for the first time in 100 years, with keeping the balance. The main pillars of growth came from the extensive side, such as: sharply increasing employment, dynamically expanding credit scheme, high FDI inflow and

KOLOK ANDRÁS BESE, közgazdasági elemző, Magyar Nemzeti Bank (koloka@mnb.hu);

SZABÓ ESZTER, vezető közgazdasági elemző, Magyar Nemzeti Bank (szaboecs@mnb.hu);

VIRÁG BARNABÁS, alelnök, Magyar Nemzeti Bank (viragb@mnb.hu).

high investment rate. However, with time, extensive growth models reach their limits. Usually this happens by reaching full employment, when newly recruitable skilled labour becomes scarce. To continue the development path and the catch-up process the transition to an intensive growth model is necessary. In this paper, we outline the defining macroeconomic megatrends and opportunities along which Hungary can successfully implement the transition to an intensive growth model and thus continue the sustainable convergence in the 2020s. With comprehensive competitiveness reforms implemented, it is possible to ensure that the expansion of GDP is increasingly driven by productivity growth. To achieve this, among other things, we need to develop the available human capital, reduce the duality between SMEs and large enterprises, promote the rise of industries with higher (domestic) added value, efficient and continuous innovation, "smart" investments, and an economic structure that enables the efficient and sustainable use of natural resources/energy.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E22, E24, O40, Q43

Keywords: labor market, investment, productivity, data, green economy

BEVEZETÉS

A magyar gazdaság a 2010-es évtizedben gazdaságtörténeti összevetésben is kivételes eredményeket ért el. Egy súlyos világgazdasági válságot követően úgy sikerült érdemben közeledni az EU átlagos fejlettségéhez, hogy közben külső és belső egyensúlyi pozícióinkat is megtartottuk. Adósságmutatónk folyamatosan csökkentek, miközben az infláció is tartósan alacsony pályán haladt. Az azonban már a koronavírus-járványt megelőzően egyértelművé vált, hogy az extenzív – a foglalkoztatás és a tőke bővülésére épülő – növekedési modellünk többlet forrásai fokozatosan szűkülnek. Ahhoz, hogy hazánk a 2010-es évek gazdasági sikereit a teljesen új karakterű 2020-as évtizedben is megismételje, a növekedési modellünk továbbfejlesztése szükséges. A Magyar Nemzeti Bank a 2010-es évtized közepétől számos anyagában felhívta a figyelmet az új intenzív növekedési modell előkészítésére (többek között például: Palotai–Virág, 2016; MNB, 2018; MNB, 2019b).

A járvány, majd pedig az orosz-ukrán háború kitörése, valamint az energiaválság alapjaiban forgatták fel a mindennapjainkat és alakították át számos korábbi meggyőződésünket a gazdaság és társadalom területén. Olyan változások kezdődtek, amelyek hosszabb távon is meghatározóak maradnak. A munkaerőpiacon a pandémia a már meglévő trendek felgyorsulását eredményezte. A járvány akut szakaszában, ahol lehetett, a gazdasági szereplők átálltak otthoni munkavégzésre. Az automatizáció, a robotizáció és a digitalizáció területén szintén jelentős előrelépések történtek rövid idő alatt. A jövő intenzív növekedési modellje zöld és a tudásra, az „okos” tőkére, a technológiára és az adatra épül. A szükséges változások megvalósításához új típusú beruházásokra lesz szükség. Nélkülözhetetlen a hatékony építőipar és a megfelelő infrastruktúra, ugyanakkor a fenntartható felzárkózás érdekében el kell mozdulni a beruházások pusztán mennyiségi elemzésétől, azok minőségének

vizsgálatához, mivel az „okosberuházások” a növekedés fontos elemévé léptek elő. Elengethetetlen a termelékenység javítása és az értékláncokban történő folyamatok előrelépés. A globális termelési struktúrák is átalakulnak, ami új lehetőséget jelent a magyar gazdaság számára. A kvv-szektorban rejlő termelékenységi tartalékot ki kell használni, támogatni kell az innovációt és az új technológiák elterjedését. A „big data” korszakában kiemelt szerepet tölt be az adat, mint új termelési tényező. Az elmúlt év európai energiakiáosza végérvényesen egyértelművé tette, hogy fokozni kell az energiahatékonyságot és zöldíteni kell az energiamixet. A válaszok minden területen komplexek és komoly tervezést igényelnek. Tanulmányunk célja, hogy felvázolja a 2020-as évtized meghatározó makrogazdasági megatrendjeit és megjelölje azokat az irányvonalakat, amelyek a legtöbbet tehetnek azért, hogy Magyarországon egy intenzív növekedési fordulat után folytatódjon a fenntartható gazdasági felzárkózás Európa legfejlettebb országaihoz.

MAKROGAZDASÁGI KIINDULÓPONT

Az elmúlt évtizedben a kelet-közép-európai régió országainak gazdasági fejlettsége közeledett az Európai Unió átlagához. 2010 és 2021 között Magyarországon az egy főre jutó GDP 66,1 százalékról 75 százalékra emelkedett az EU átlagához képest. Az elmúlt 100 évünk válságaival szemben egy rendkívüli koronavírus-járvány okozta válságkörnyezetben is előre tudtunk lépni a fejlettségi mutatókban. Sikeres extenzív növekedési perióduson vagyunk túl. 2023. januárban a foglalkoztatottak száma 4,7 millió fő volt, ami 2010 januárjához képest mintegy 900 ezer fős bővülést jelent. Lényegében teljes foglalkoztatásról beszélhetünk. A gazdaságot élénk bérnövekedés jellemezte, különösen az elmúlt évtized második felében. A hitelezés bővülése egészséges szerkezetben valósult meg, ami a jegybanki programoknak köszönhetően a hazai kis- és közepes vállalkozásokat is széles körben elérte (pl. Növekedési Hitelprogram). Magas az export komplexitása, miközben a feldolgozóiparba beáramló friss FDI és a hitelezés élénkülése támogatta a beruházások növekedését. A beruházási ráta 20 százalékról 27 százalékra emelkedett, ami az egyik legmagasabb az EU-ban. A megtakarítások szintén bővültek, míg 2010-ben a háztartások nettó pénzügyi vagyona a GDP 69,9 százalékának megfelelő volt, addig ez 2022-ben már 104,9 százalék. Az elmúlt évtized összességében kedvezően alakult, mivel egyszerre volt egyensúly és növekedés a gazdaságban (Matolcsy, 2015; Balázs–Soós, 2020). A gyors növekedés extenzív forrásai azonban óhatatlanul szűkülnek (1. ábra), miközben a járvány, a háború és az energiakrizis újabb kihívásokat hozott. A koronavírus és a háború komoly sebeket ejtett egyensúlyi mutatóinkon. A költségvetési és a folyó fizetési mérleg hiánya megugrott, miközben 2022-ben az infláció is rég nem látott magasságokba emelkedett. Komoly feladat áll előttünk, egyszerre kell helyreállítani az egyensúlyt és elindítani a reformokat, amelyek megteremtik a fenntartható felzárkózás alapjait.

1. ábra: Az extenzív és az intenzív növekedés forrásai

Forrás: MNB (2022a)

MUNKAERŐPIAC A 2020-AS ÉVTIZEDBEN

A 2010-es években Magyarországon rendkívül dinamikus foglalkoztatás-bővülés következett be, aminek köszönhetően a gazdaság lényegében elérte a teljes foglalkoztatást. Munkapia-cunk az elmúlt évek válságkörnyezetében is stabil maradt. A kedvező munkapiaci folyamatok érdemben támogatták a GDP növekedését. Előretekintve azonban a társadalmak öregedé-sével a demográfiai korlátok hazánkban is egyre effektívebbé válnak, így egyre fontosabb szerepet játszik majd a munkaerő képzettségének javítása és a termelékenység bővítése.

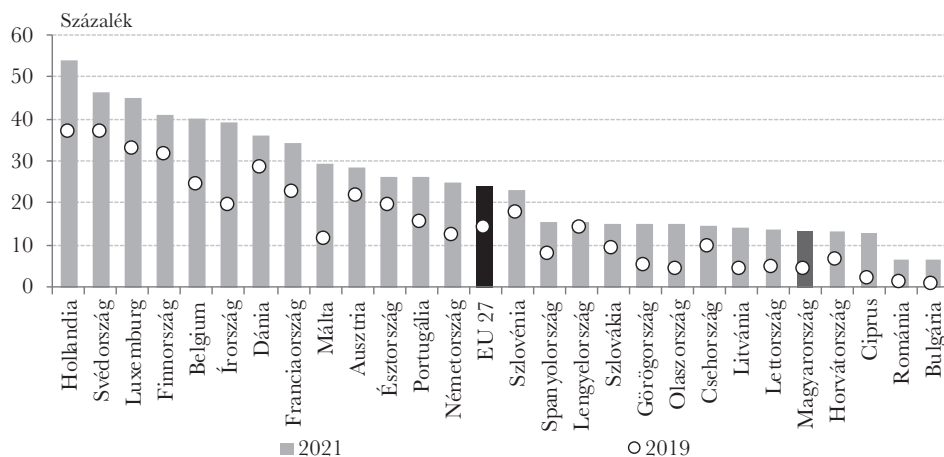
A koronavírus-járvány felgyorsította a munkapiacon már korábban is meghatározó megatrendeket. Rendkívül gyorsan terjedt el a távmunka az otthonról is végezhető tevé-kenységek körében, továbbá felgyorsult az automatizáció és a digitalizáció is (MNB, 2021). A magasabb energiaárak ráadásul szintén ösztönözhetik a távmunka elterjedését, mivel a vállalatok csökkenthetik az energiaköltségeiket, ha a munkavállalók gyakrabban dolgoznak otthonról.

A csökkenő és idősödő népesség az európai gazdaságokhoz hasonlóan Magyarország számára is kihívást jelent. A járvány okozta átmeneti visszaesést követően a hazai munka-erőpiacon jelenleg ismét közel teljes foglalkoztatás van. A termékenységi ráta emelésében komoly eredményeket érünk el. A 2020-as évtizedben azonban a demográfiai plató, lassú ereszkedésbe lép át a munkakínálat fokozatos csökkenését okozva. A Magyar Nemzeti Bank *Fenntartható egyensúly és felzárkózás című vitairata* (2022a) részletesen bemutatja a munkaerőpiaci kihívásokat és javaslatokat tesz azok hatékony kezelésére. A legfontosabb célkitűzések ezen a területen a teljes foglalkoztatás fenntartása és a termelékenység növelése lehet. A célok eléréséhez elengedhetetlen a még meglévő hazai munkaerő-tartalékaink teljes kiaknázása, a külföldi és külföldön dolgozó magyar munkaerő vonzása, továbbá fokozni kell a munkaerő-piac digitalizáltságát, valamint ösztönözni kell az élethosszig tartó tanulást.

A munkavégzés átalakulása, a távmunka elterjedése

Az elmúlt években gyorsan elterjedt a távmunka az otthonról is végezhető tevékenységek körében. Az uniós országok között azonban jelentős különbségek figyelhetők meg (2. ábra). Egyes országokban (Svédország, Hollandia, Luxemburg, Finnország) már a pandémia előtt is magas volt a rendszeresen vagy alkalmanként otthonról dolgozók aránya a foglalkoztatottak körében. Az eltéréseket elsősorban az országok különböző gazdaság szerkezete magyarázza. Az északi és Benelux államokban magasabb a tudás- és technológia-intenzív szolgáltatások aránya a teljes foglalkoztatáson belül és ezekben az ágazatokban már korábban is jellemző munkavégzési mód volt a távmunka. Ugyanakkor a gazdaság szerkezeti eltérések mellett adott ágazatokon belül is jelentős különbségek azonosíthatók az otthoni munkavégzés elterjedtségét illetően az EU tagállamok körében. A távoli munkavégzés arányát számos tényező befolyásolja, mint például a foglalkoztatás vállalatméret szerinti eloszlása, az önálló vállalkozók aránya, a munkavállalók és a cégek digitális készségei, lehetőségei, a szervezeti és menedzsment kultúrák, valamint a szabályozási rendszerek (Sostero et al., 2020; Vargas–Weber, 2020).

2. ábra: A rendszeresen vagy alkalmanként otthonról dolgozók aránya a foglalkoztatottak körében

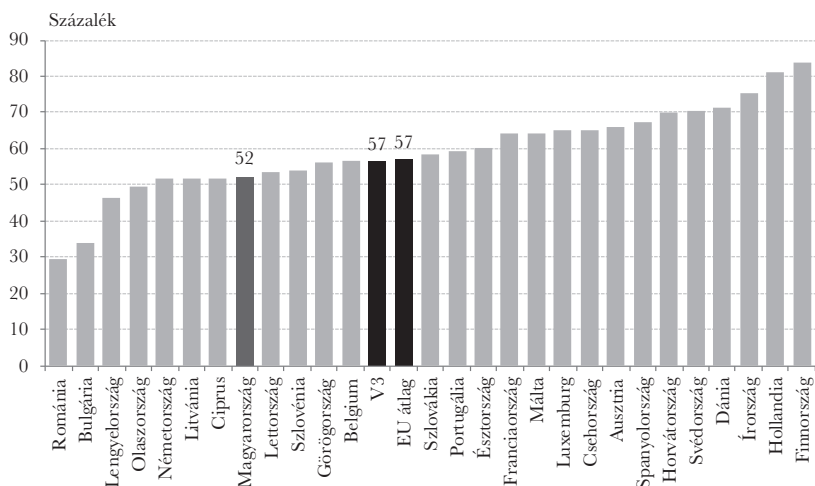

Forrás: Eurostat

Az elmúlt időszakban valamennyi uniós országban emelkedett a rendszeresen vagy alkalmanként otthonról dolgozó munkavállalók aránya, a tagállamok közötti különbségek azonban fennmaradtak (2. ábra). 2021-ben Magyarországon a távmunka aránya alig haladta meg az EU-átlag felét, így van tér az előrelépésre. Az otthoni munkavégzés lehetővé tétele fokozza a munkaerőpiac rugalmasságát. A távmunka vonzó lehet a digitális nomádok számára, akik jellemzően magas hozzáadott értékű munkát végeznek, így hozzájárulhatnak a termelékenység emelkedéséhez. A rugalmasabb munkaerőpiac támogathatja a hazai munkaerő-tartalék kiaknázását is. Az otthoni munkavégzés segítheti a gyermeket vállaló nők munkaerőpiacra történő visszatérését is.

A távmunka elterjedtségének fokozása természetesen megköveteli a szükséges technikai eszközök rendelkezésre állását, valamint a munkavállalók digitális képzettségét, aminek az előmozdítása szintén meghatározó a termelékenység növelésének érdekében. A magyar lakosság digitális készségei jelenleg elmaradnak az EU és a V3 országok átlagától (3. ábra). A XXI. században felértékelődik a 4T szerepe: a gazdasági növekedés forrása a tudás, a tőke, a technológia és a tehetség lesz, így kiemelt fontosságú a digitális készségek elsajátítása és folyamatos fejlesztése (MNB, 2022a).

3. ábra: Digitális készségek a 25 - 64 éves korosztályban (2021)

Megjegyzés: Legalább alapszintű digitális ismeretekkel rendelkezők aránya.

Forrás: Eurostat

AUTOMATIZÁCIÓ, ROBOTIZÁCIÓ, DIGITALIZÁCIÓ

Az automatizáció, a robotizáció és a digitalizáció már a korábbi évtizedekben is meghatározó szerepet töltött be a gazdaságban és nagymértékben alakította a munkaerőpiaci folyamatokat is. Egyes becslések (Manyika et al., 2017; World Bank, 2016) szerint a munkahelyek mintegy fele – kétharmada részben vagy teljes mértékben kiváltható automatizáció és robotizáció által. Ugyanakkor az egyes országok és ágazatok között jelentős különbségek figyelhetők meg. Az eddigi tapasztalatok alapján az automatizáció és robotizáció terjedése nem vezetett a munkahelyek megszűnéséhez, de átalakította a munkaerőpiacokat (MNB, 2021). Az ipari robotok elterjedése Európában nem eredményezte az alacsony képzettségű munkaerő arányának csökkenését (Klenert et al., 2020). Georgieff és Milanez (2021) automatizálható munkahelyeket vizsgáló tanulmánya hasonló következtetésre jut. Az automatizálható pozíciók többségét alacsonyabb képzettségű munkavállalók töltik be. Az elmúlt évtizedben ezekben a szakmákban a foglalkoztatás-bővülés mértéke elmaradt a kevésbé automatizálható mun-

kahelyek esetében tapasztalt növekedéstől, ugyanakkor az alacsonyan képzett munkavállalók foglalkoztatási rátája nem csökkent a többi csoporthoz viszonyítva. A munkavállalók képzettségi szintje folyamatosan emelkedett az elmúlt évtizedekben, így a magasan képzettek aránya növekedett, míg az alacsonyan képzetteké mérséklődött. A tanulmány arra a következtetésre jut, hogy összességében csökkent az alacsony képzettséget igénylő munkahelyek száma, azonban az alacsonyan képzett munkavállalók száma is mérséklődött. Ez a megállapítás szintén alátámasztja a munkaerő folyamatos képzésének, fejlesztésének a fontosságát.

Az automatizáció lehetővé teszi a csökkenő és korosodó népesség következtében fellépő munkaerőhiány kezelését és hozzájárul a termelékenység növekedéséhez is. Ahogy a fejlett országokban (pl.: Dél-Korea, Japán) az automatizálás, a robotizáció és a mesterséges intelligencia széles körű alkalmazását hazánkban is érdemes lenne támogatni. Ugyanakkor a megszűnő munkahelyek kihívást jelentenek a gazdaságok számára és felhívják a figyelmet a munkavállalók folyamatos képzésének szükségességére és az élethosszig tartó tanulás elvének a megvalósítására (MNB, 2022a).

Az automatizáció lehetséges negatív munkaerőpiaci hatásai (munkahelyek megszűnése) mellett azt is figyelembe kell venni, hogy a technológiai fejlődés új munkahelyek és szakmák létrejöttét is eredményezi. Az innovatív folyamatok következtében a történelem során folyamatosan új munkakörök jöttek létre és ez a tendencia a jövőben is folytatódni fog (Acemoglu – Restrepo, 2016; MNB, 2021). A digitalizáció a munkavégzés megváltozását eredményezi, felértékelődik a rugalmasság, térben, időben és a munka formáját tekintve is. Egyre több munkafeladat végezhető el a világ bármely pontjáról, így egyre fontosabbá válik a digitális nomádok szerepe. A fejlődésben továbbra is meghatározó lesz a tudás, így előtérbe kell helyezni a humántőke fejlesztését (Lehmann, 2022). A világ legnagyobb vállalatai napjainkban már jellemzően a technológiai szektorban működnek, továbbá az automatizáció és digitalizáció a gazdaság és az élet valamennyi területén meghatározóvá vált.

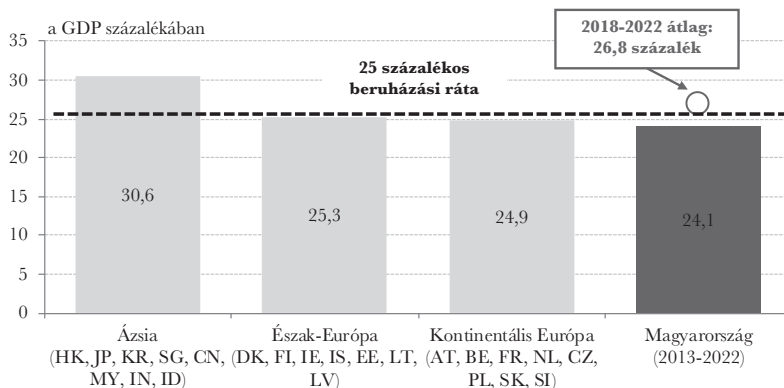
A BERUHÁZÁSOK SZERKEZETI ÁTALAKULÁSA KULCS A SIKERES JÖVŐNKHÖZ

A beruházások nemcsak rövid távon növelik a GDP-t, hanem hosszabb távon is meghatározzák a gazdasági növekedést. A koronavírus-járvány, a háború és az energiaválság rámutattak a világszinten optimalizált termelési folyamat és a hosszú szállítási láncok sérülékenységeire, ami a gyártási tevékenységek Európába történő visszatelepítését eredményezheti számos ágazatban. A 2020-as évtizedben a korábban optimálisnak tekintett munka- és termelészervezés újragondolására van szükség.

Nemzetközi tapasztalatok alapján a sikeresen felzárkózó országokat magas beruházási (és foglalkoztatási) ráta jellemezte a konvergencia időszakában (Palotai – Virág, 2016). Az ázsiai gazdaságokban (Dél-Korea, Japán, Kína, Szingapúr) a felzárkózási periódusban a beruházások GDP-hez viszonyított aránya meghaladta a 30 százalékot (4. ábra), míg a sikeresen konvergáló európai országokban 25 százalék közelében alakult (Várnai – Szabó, 2021). Az elmúlt években Magyarországon uniós összehasonlításban magas szinten (27 százalék körül) alakult a beruházási ráta, így a tőkefelhalmozás érdemben támogatta a gazdasági növekedést.

A sikeres felzárkózáshoz szükséges a magas beruházási ráta fenntartása, ugyanakkor kiemelt figyelmet kell fordítani a beruházások szerkezetére. Az elmúlt időszakban az EU tagállamok körében hazánkban volt az egyik legmagasabb az építmény-beruházások aránya, míg a tudásintenzív növekedéshez szükséges „okosberuházások” alacsony szinten alakultak (Matolcsy, 2021). Bár az infrastrukturális fejlesztések rendkívül fontosak, a jövőben ösztönözni kell a zöld és az „okosberuházások”, valamint a termelékenység és a hatékonyság növelését célzó beruházások arányát.

4. ábra: A legalább öt évig tartó felzárkózási időszakokhoz tartozó beruházási ráták átlaga különböző régiókban

Forrás: WDI, MNB

TECHNOLÓGIAI UGRÁS ELŐTT AZ ÉPÍTŐIPAR

A hatékonyság fokozása a gazdaság szinte valamennyi területén szükséges, az építőiparban azonban kiemelt figyelmet kell fordítani erre. A lakásépítési költségek emelkedésének üteme az elmúlt években Magyarországon lényegesen meghaladta az uniós átlagot. A magas árdinamikához a munkaerő-, és az anyagköltség növekedése egyaránt hozzájárult. Az elmúlt években az építőipar folyamatosan munkaerőhiánnyal küzdött és további problémát jelentettek a koronavírus-járvány következtében fellépő építőanyag-ellátási nehézségek és egyes alapanyagok világszertei árának jelentős emelkedése. Az ágazatban régiós és európai összehasonlításban is magas az importarány, ami fokozza az építőipar kitétséget. Az ágazat nehézségei a lakáspiaci folyamatokra is negatív hatást gyakorolnak. A nagymértékű lakásár-emelkedés következtében csökkent a lakásvásárlások elérhetősége (MNB, 2022a), miközben a lakáshitelek kamatai is megemelkedtek. Kínálati oldalon problémát jelent, hogy a hazai lakásállomány megújulási aránya a legalacsonyabb a régióban (MNB, 2022a).

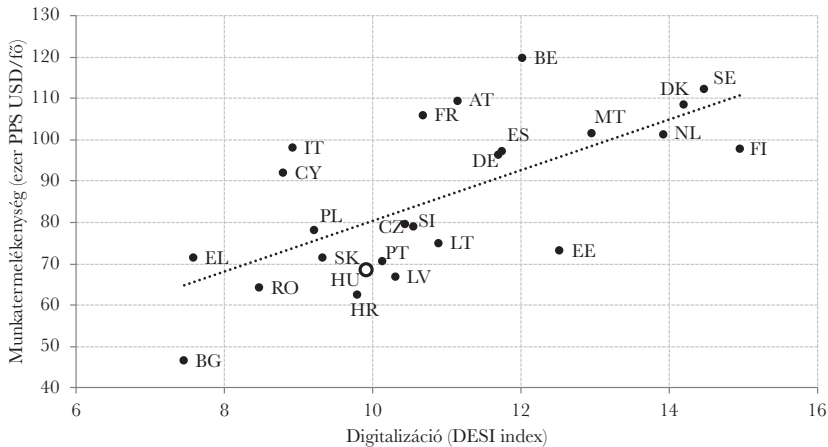
A felvázolt problémák megoldása érdekében az építőipari hatékonyság emelésére, a lakáspiaci kínálat növelésére és a lakhatási lehetőségek bővítésére van szükség. Ehhez elengedhetetlen a jól képzett munkaerő rendelkezésre állása az építőiparban, valamint a modern eljárások és technológiák alkalmazása. Az importarány mérséklődése csökkentené az ágazat kitétséget. Továbbá

fontos lenne a lakásfelújítások ösztönzése is, különösen az energetikai célú fejlesztéseké. Ezen célok eléréséhez jelentős beruházásokra lesz szükség mind az állam, mind a magánszektor részéről. Az építőipari szakképzések fejlesztése elengedhetetlen a megfelelő utánpótlás biztosítása érdekében, továbbá az új technológiák, digitális megoldások bevezetése és alkalmazása szintén befektetést igényel. Az építőanyag ellátási nehézségek a hazai gyártás fellendítése mellett alternatív beszerzési csatornák kialakításával is enyhíthetők, ami kormányzati segítséggel, koordinációval megvalósítható. Hosszú távon kiszámítható szabályozási környezet fenntartásával csökkenthető a lakásberuházások volatilitása és támogatható a lakáspiaci kínálat bővítése (MNB, 2022a).

AZ „OKOSBERUHÁZÁSOK” NÖVEKVŐ SZEREPE

Az „okosberuházások” vagyis az információs és kommunikációs (IKT) eszközökbe, valamint az immateriális javakba történő befektetések egyre növekvő szerepet játszanak a gazdasági felzárkózásban. A digitális infrastruktúra kiépítése és folyamatos fejlesztése elengedhetetlen az új technológiák bevezetéséhez és alkalmazásához. Az IKT-tőke közvetlenül és közvetve is élénkíti a gazdasági növekedést. Az IKT-tőke emelkedése alapvetően meghatározza majd a termelékenységet, mivel a digitalizáció fokozza a hatékonyságot, lehetővé teszi a termelési folyamatok optimalizálását (Várnai – Szabó, 2021), (5. ábra).

5. ábra: A digitalizáció és a munkatermelékenység kapcsolata az Európai Unió országában

Megjegyzés: Luxemburg és Írország nélkül. 2019-re vonatkozó adatok.

Forrás: PWT, Európai Bizottság

Azok az országok érnek el magasabb fejlettséget, ahol az IKT-tőke bővülése nagyobb szerepet játszott a tőkeállomány emelkedésében. A közép-kelet-európai régióban a legközelebbi pozitív példa Észtország esete, ahol a gazdaság gyors fejlődését nagymértékben támogatták a digitalizáció terén elért eredmények. A vállalati, a lakossági és az állami szektorban egyaránt meghatározó a digitalizáció szerepe (Várnai, 2022).

A versenyképesség előmozdítása mellett a digitalizáció elterjedése hozzájárulhat a gazdaság ellenállóképességének a növekedéséhez is. A 2008/2009-es globális pénzügyi válság a fizikai tőkeállomány érdemi csökkenését eredményezte és a helyreállítás is lassan zajlott a válságot követő években. Az immateriális tőke csökkenése ugyanakkor az USA-ban és Európában is visszafogott maradt (Corrado et al., 2016). A digitalizáció felértékelődése a koronavírus-járvány kitörésekor is pozitív hatást gyakorolhatott az európai gazdaságok teljesítményére (Várnai, 2022).

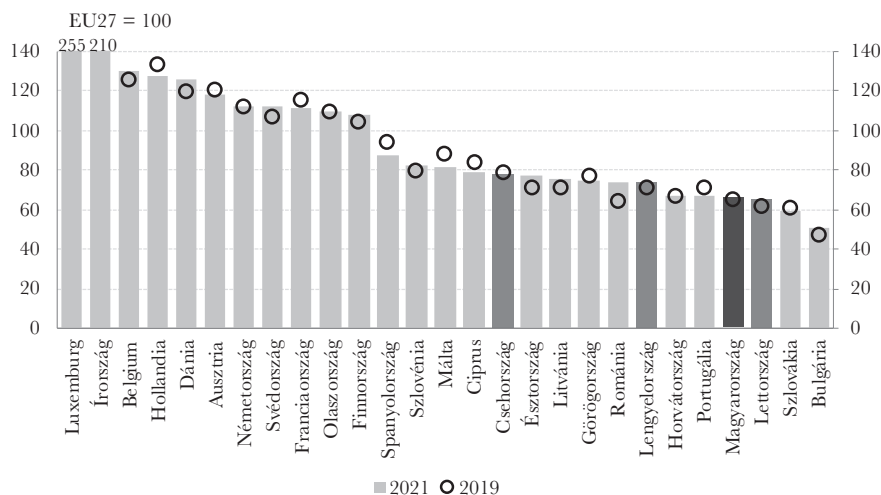
TERMELÉKENYSÉG, MINT A FELZÁRKÓZÁS MOTORJA

„A termelékenység nem minden, de hosszú távon majdnem minden.”

– Paul Krugman

A magyar gazdaság munkatermelékenysége az európai uniós átlag alatt alakul. Hazánkban az egy munkaóra jutó munkatermelékenység 2021-ben az európai uniós átlag 65,9 százalékán alakult. Az uniós rangsorban így Magyarország a 24. helyen állt. Az öt legtermelékenyebb európai országhoz viszonyítva a hazai mutató értéke 38,8 százalék volt (6. ábra). Ennek megfelelően a hazai termelékenység növelésében hatalmas tartalékok azonosíthatók.

6. ábra: A munkaóra alapú munkatermelékenység szintje az Európai Unióban (2021)

Megjegyzés: teljes munkaidő-egyenértékűre vetített GDP.

Forrás: Eurostat adatok alapján MNB-számítás.

Az MNB 2022-es Termelékenységi jelentése alapján az elmúlt évek növekedési időszaka két rövidebb, hároméves szakaszra bontható: egy szélesedő munkapiaci alapokon nyugvó növekedésre (2013-2016), majd a korlátossá vált foglalkoztatás-bővítést követően egy historikusan magas tőke- és termelékenység vezetett növekedési szakaszra (2017-2019), melyet a koronavírus járvány szakított meg (MNB, 2022b). Lemaradásunk az európai átlagtól továbbra is nagy, annak ellenére, hogy az európai termelékenységnövekedés évtizedek óta lassul (EKB,

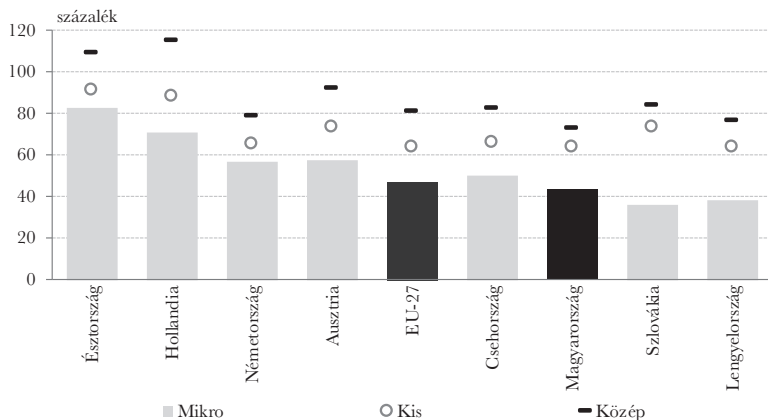
2021). A versenyképes és termelékeny vállalati ökoszisztéma kifejlesztése szükséges a fenntartható, intenzív növekedési pályához és a termelékenységi lemaradásunk csökkentéséhez.

Az elmúlt időszakban egyértelművé vált, hogy az olcsó munkaerő és energia, valamint az alacsony kamatok kora jó eséllyel véget ért. Fenntartható felzárkózás csakis a hatékonyság és a termelékenység emelkedésével érhető el. A pandémia, majd az azt követő háborús geopolitikai helyzet és az energiaválság következtében felgyorsult a világ gazdasági berendezkedésének átalakulása. Azok a cégek, amelyek nem vezetnek be és alkalmaznak új technológiákat (automatizáció, robotizáció, digitalizáció) versenyhátrányba kerülnek a piacon és lemaradnak. A termelékenység növekedésének az előmozdításához fejleszteni kell a hazai vállalati és startup ökoszisztémát, valamint a globális értékláncokba integrálódott ágazatokat és vállalatokat. El kell mozdulni a diverzifikált szolgáltatások irányába, támogatni kell a kkv-k külpiacra lépését, az immateriális javakba történő beruházásokat és a sikeres tőkebefektetéseket. Továbbá fontos a belföldi hozzáadottérték-tartalom arányának növelése az exportban és az IT szektorbeli FDI vonzása (MNB, 2022; Baksay et al., 2022).

KKV-SZEKTORBAN REJLŐ TERMELÉKENYSÉGI TARTALÉK KIHASZNÁLÁSA

Legnagyobb termelékenységi tartalék a kkv-szektorban található, amely cégek a hazai vállalatok mintegy 99 százalékát alkotják, viszont a hozzáadott érték kevesebb, mint felét állítják elő. A nagyvállalatok és a kkv-k közötti dualitás mértéke nemzetközi összehasonlításban is nagy számú (7. ábra). 2020-as mutatók szerint a magyar kkv-k relatív termelékenységi hátránya (a kisvállalati termelékenység 63,6 százaléka a nagyvállalatokénak) volt a legnagyobb a visegrádi régióban, igaz a régiós lemaradásunk nem behozhatatlan. A mikro-, kis- és középvállalatok a munkavállalók 71 százalékát foglalkoztatják, a beruházások 51 százalékáért felelnek, minde mellett 94 százalékban hazai tulajdonúak. A kkv-k érdemi termelékenységjavulásával hazánk a közepes fejlettség csapdját is sikeresen kerülné el.

7. ábra: Munkatermelékenység a nagyvállalatok arányában (2020)

Forrás: DIW-ECON adatok alapján MNB

A hazai kkv-szektorban a mikrovállalatok aránya jelentősen nagyobb, mint a fejlett gazdaságokban. A jelenlegi elaprózódott struktúra miatt a hazai kkv-szektor nem használja ki eléggé a mérhető hatékonyságból származó előnyöket. Ez makrogazdasági szinten is termelékenység-vesztést okoz. Az MNB számításai szerint a mérethozadékból származó előnyök alapján egy átlagos mikrovállalkozás a nagyvállalatok termelékenységének csak 43, egy kisvállalat 64, míg egy középvállalat 73 százalékát éri el (MNB, 2022b). A kkv-szektor mérhető hatékonyságának növelése egyrészt az átlagos vállalatméret növekedését célzó intézkedésekkel, vagy a kisebb vállalatok hatékony együttműködésének ösztönzésével érhető el. A kkv populáció megfelelően kivitelezett méret szerinti átstrukturálása önmagában is számottevően növelné a szektor versenyképességét és termelékenységét. A méretgazdaságosság jobb kihasználásának másik módja az úgynevezett klaszteresedés és a kevésbé szervezett hálózatosodás. A vállalatok közötti együttműködések finanszírozása egyre gyakoribb ezeken a klasztereken keresztül (MNB, 2019b). A klaszterekben a kkv-k, nagyvállalatok, kutatóintézetek együtt tudják a méretgazdaságossági előnyöket kihasználni, illetve így könnyebb az innovációs potenciál becsatornázása is. A klaszterek alkalmasak nemcsak az adott ágazat szereplőinek fix költségeinek szétterítésére, de akár ágazatok között is megvalósíthatók. A legkisebb méretkategóriában szereplő vállalatok egymás közötti tudásmegosztását és ezáltal a hatékonyabb működési gyakorlatok gyorsabb elterjedését a kevésbé kötött társulási formák is nagymértékben segítik.

A kkv-k számára fontos kitörési pontot jelent a külpiacra lépés és a nemzetközi termelési láncokba való mélyebb bekapcsolódás. A hazai kkv-k számára a külkereskedelemben való aktív részvétel még nem általánosan elterjedt tevékenység. A magas külkereskedelmi forgalmunk legnagyobb része a nagyvállalati szegmenshez kötődik és csak kis részét bonyolítja a kkv-szektor. A nemzetközileg aktív vállalatok általában magasabb vállalati foglalkoztatással és munkatermelékenységgel bírnak. Empirikus eredmények azt mutatják, hogy a foglalkoztatás és a kibocsátás növekedési üteme sokkal magasabb az exportőröknél, és a foglalkoztatás növekedése a külpiacra lépés után is tovább növekszik. Az exportáló vállalatok gyorsabb növekedése magasabb termelékenységi szintjükkel párosulva alternatív, átcsoportosító mechanizmust biztosítanak az aggregált termelékenység növekedéséhez (Bernard – Jensen, 1999).

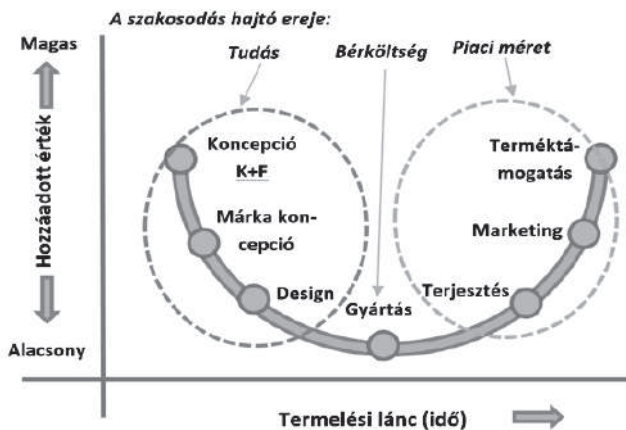
A nemzetközi versenybe való belépés a hazai vállalatokat innovációra is ösztönzi. Az információs technológia fejlődésével a fizikai távolságok könnyebben áthidalhatók, így mára megfizethetőbbé vált a kisebb cégek számára is a külpiacra lépés. Az alacsonyabb tőkeigénynek köszönhetően a kkv-k szerepe különösen jelentős lehet a szolgáltatásexport arányának növelésében. Utóbbi nemzetgazdasági szempontból előnyös lenne, mert a szolgáltatásexport általában magasabb hozzáadott értéket képvisel az áruexportnál. A külpiacra lépést, a nemzetközi porondon való megmérettetést az egész nemzetgazdaságra vonatkozó kedvező hatásai miatt a gazdaságpolitikának is érdemes stratégiai szempontként kezelnie.

KERÜLJÜNK FELJEBB AZ ÉRTÉKLÁNCOKBAN

A nemzetgazdaságok nemzetközi gyártási folyamatokban való szerepe folyamatosan változik, számos példa bizonyítja, hogy a sikeresen konvergáló államok idővel kitörtek az összeszerelő szerepből és a fejlett technológiákat igénylő magas hozzáadott értéket képviselő iparágak és szolgáltatások váltak a gazdaságuk alapjává. Az értékláncokban betöltött szerep meghatározó az értékteremtő-képesség szempontjából, hiszen a legnagyobb hozzáadott érték jellemzően a lánc elején és végén képződik (8. ábra) (Shih, 1996; Baldwin, 2012; Ye et al., 2015). Hazánkban a nagy súlyú járműgyártás és egyéb feldolgozóipari gyártási tevékenység egyelőre kisebb belföldi hozzáadott értékkel párosul (Rechnitzer et al., 2017), és nagymértékben függ a köztes termékek és szolgáltatások importjától. Az export belföldi hozzáadottérték-tartalma alacsony a feldolgozóipar és a piaci szolgáltatások terén egyaránt. A magasabb hozzáadott értékű termelés és szolgáltatás irányába történő elmozdulás megalapozhatja a magyar gazdaság további fejlődését.

Az elmúlt két év egymást követő válságai utáni új rendszerben a globális értékláncok is átalakulóban vannak, amely lehetőséget jelent a magyar gazdaság számára is. Az értékláncokban történő feljebb lépés a húzóágazatokkal párhuzamosan az azokat kiszolgáló kkv-szektor is magasabb termelékenységre ösztönözná. A termeléshez és exporthoz kapcsolódó szolgáltatások (kutatás-fejlesztés, marketing) hazai szerepének erősítése és a beszállítói hálózatok fejlesztése, kiterjesztése a gazdaság értékteremtő képességének emelését szolgálná. Egyes iparágak esetében (pl. agrárium és élelmiszeripar) jelentős tér van a vertikális rendszerek fejlesztésében is, hogy a termék előállításának minél nagyobb része történjen belföldön. A hazai mezőgazdaság és élelmiszeripar tipikusan ilyen szektorok, ahol a magyar alapanyagokra épülő feldolgozóiparral kialakuló hosszabb termelési lánc mentén a kedvező multiplikatív hatások a gazdaság több szereplőjénél is érzékelhetők lennének.

8. ábra: Az ipari termelés hozzáadott értéke és a termelés kezdetétől eltelt munkafázisok összefüggése

Forrás: Shih (1996), MNB

Az értékláncokban való feljebb lépés feltétele egyúttal a korábban tárgyalt munkaerőpiaci változások végbemenetele, azaz a hazai magasan képzett munkaerő megfelelő mennyiségben való rendelkezésre állása és ezen munkaerő megtartására való képesség megléte.

INNOVÁCIÓS TELJESÍTMÉNY NÖVELÉSE ÉS AZ ÚJ TECHNOLÓGIÁK ELTERJEDÉSÉNEK ÖSZTÖNZÉSE

A jelenlegi digitális transzformáció és technológiaváltás jelentette kihívásra az innováció a válasz. A Magyar Nemzeti Bank a versenyképességi programjában külön kiemelte, hogy a kutatás-fejlesztés és innováció erősítése nagyban elősegítheti a magyar gazdaság átállását a tudás- és technológiaalapú modellre (MNB, 2019b). A kutatás-fejlesztés hatékonysága, azaz, hogy a kutatási ráfordításokból gazdaságilag hasznosítható eredmény (szabadalom, védjegy, know-how, szellemi tőke) legyen, kiemelt fontosságú a gazdaság hosszú távú növekedési kilátásai szempontjából (Szalai, 2022). A hazai K+F kiadások a növekedésük mellett is GDP-arányosan még elmaradnak az uniós átlagtól (1,6 százalék az 1,8 százalékkal szemben). A magyar innovációs teljesítmény ráfordítási oldala évek óta a kívánt bővülő trendet mutatja, azonban az eredményekben csak mérsékelt javulás látszik. A műszaki területen, főként a gép- és járműiparban realizálódó K+F ráfordítások a teljes K+F ráfordítás mintegy kétharmadát jelentik Magyarországon (MNB, 2022b), tehát ennek diverzifikációja még várat magára.

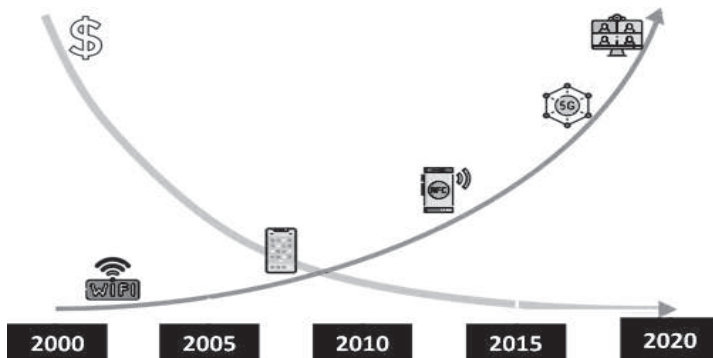
Egy új ötlet, technológia vagy innováció önmagában garantálhatja a piaci sikert, amennyiben annak birtokosa piacvezetővé válik. A piacvezető pozíció az adott vállalatnak növekvő hozadékot eredményez, egészen addig, amíg a rivális vállalatok nem képesek behozni lemaradásukat. Ennek megtörténte után a piacvezető cég ismét innovációra szorul vezető pozíciójának megtartása érdekében, ami erősödő versenyt eredményez. Általában a kemény piaci versenyből való hasonló kitörés és piacvezetővé válás a technológiai fejlődés által leginkább érintett szektorokban történik meg (Martonosi, 2022). Ezen szektorok általában a gazdasági válságoknak is ellenállónak bizonyulnak, az EU-s kkv-k hozzáadott értéke 2020-ban 8,0 százalékkal csökkent a nem-digitalizált szektorokban, míg csak 0,8 százalékkal az úgynevezett „szűk” digitális szektorban (Európai Bizottság, 2021). Azok az országok, melyek ezeknek az ágazatoknak adnak otthont a világgazdaság kiemelt szerepköivé válhatnak. Azonban az innovációhoz szükséges magas kutatás-fejlesztési kiadások és a technológiai változásokból való esetleges kimaradás kockázata is fennáll, mely aztán azt jelenti, hogy a lemaradó cégek hosszú időre csak a piaci folyamatok követésére kényszerülnek.

A vállalkozás indítására való hajlandóság emelésével, és a startup ökoszisztémák fejlesztésével szintén növelhető az innovációk száma, ugyanis a startupok jellemzően kiemelkedően innovatívak és magas hozzáadott értéket termelő ágazatokban tevékenykednek. A startupok ugyanakkor életciklusuk elején magas finanszírozási igényvel rendelkeznek és sokszor a megfelelő vállalatvezetési tudás sincs meg. A korai fázisú innovatív vállalkozások 90 százaléka megszűnik harmadik évfordulója előtt (Marmer et al., 2011).

AZ ADAT A 21. SZÁZAD NYERSANYAGA

Az utóbbi évtizedek technológiai fejlődése nyomán rendkívüli mennyiségben elérhető adattömeg kiemelkedő hatékonyságnövelést tesz lehetővé, melyhez azonban a felmerülő kockázatokat kezelő állami szerepvállalás is szükséges. Az adat, mint új termelési tényező különbözik a többi tényezőtől: a tőkéttől és a munkaerőtől eltérően az információ nem véges, hanem folyamatosan növekvő mennyiségben áll rendelkezésre; felhasználásakor nem vész el, hanem további információt keletkeztet (Matolcsy, 2020). Ebből is következik, hogy az adatok megosztásából egyre nagyobb mértékű megtérülés érhető el (OECD, 2020). Az információ értékteremtési képessége a döntéstámogatásban való felhasználásából és hatékonyságnövelő mivoltából adódik. A technológiai fejlődés hatására a globális adatvagyon olyan mértékben emelkedett, hogy feldolgozása csak új módszerekkel lehetséges, így a „big data” korszakba léptünk (Izsák et al., 2022). A növekvő információs adatmennyiség kezeléséhez és elemzéséhez közvetlenül kapcsolódó új iparágak és munkakörök kialakulását eredményezi (9. ábra), ami szintén értékteremtő hatás. Az adatok segítségével zajló digitalizáció az új iparágak megjelenése mellett a hagyományos, könnyen automatizálható munkahelyek megszűnését és magasabb hozzáadott értékű munkakörök iránti kereslet növekedését is eredményezi, ami szintén emeli az aggregált termelékenységet, ugyanakkor az informatikai készségek fejlesztésének fontosságára hívja fel a figyelmet.

9. ábra: A digitalizációs megoldások és terjedése és az adatok tárolási költsége

Forrás: MNB (2022a)

Különösen nagy a potenciál a pénzügyi szektor esetében, ahol a működés alapja az ügyfelekről rendelkezésre álló adatok minél pontosabb felhasználása. A szektor potenciálisan akár 1,5 százalékkal emelheti az éves GDP-t, amennyiben adathozzáférése javul (Kaufman et al., 2021). Az adatforradalomban az államnak kiemelt szerepet kell játszania: adatgazdaként, adatfelhasználóként, szabályozóként és az oktatás- és gazdaságpolitika kialakítójaként lép fel. Az állami szabályozásnak ugyanakkor kiemelt figyelmet kell fordítania arra, hogy a technológiai fejlődés megfelelő időpontjában alkosson új keretrendszert és a fejlődés esetleges káros mellékhatásaitól való félelem miatt az ország ne szenvedjen versenyhátrányt és maradjon ki az információs korszakból (Matolcsy, 2022).

ZÖLD ÁTÁLLÁS, AVAGY A FENNTARTHATÓ NÖVEKEDÉSI PÁLYA ELÉRÉSE

„Az éghajlatváltozás jelenti a legnagyobb veszélyt a fenntartható jövőre nézve, ugyanakkor az éghajlati kihívás kezelése kiváló lehetőséget kínál a jólét, a biztonság és a szebb jövő előmozdítására mindenki számára.”

– Ban Ki-moon

A gazdasági tevékenység nem elválasztható a természeti tőkétől, a világ természeti vagyunkészletétől, mely számos területen vészes ütemben zsugorodik. Bolygónk regenerálódó képességének feszegetése mindannyiunk számára kézzelfogható következményekkel jelentkezik újra és újra, mely felhívja a figyelmet a főáramú közgazdasági szemléletváltás szükségességére is. A változásban Magyarországnak is ki kell dolgoznia az átállási stratégiát, építve a már meglévő erősségekre és a kiaknázható lehetőségekre, mindemellett pedig a lehető legkisebbre csökkentve az ország környezeti és gazdasági sérülékenységét.

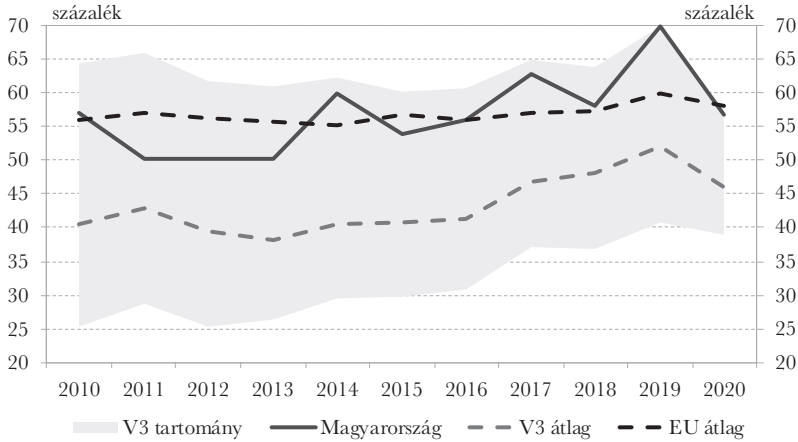
Az „okos” tőke mellett egyre inkább felértékelődik a zöld beruházások szerepe is. Zöld beruházás alatt jellemzően a természeti erőforrások megőrzését, alternatív energiaforrások felkutatását és hasznosítását, valamint az energiahatékonyság előmozdítását célzó befektetéseket értjük (MNB, 2019a; Szabó, 2021). Az elmúlt időszakban az orosz-ukrán háború következtében fellépő energiapiaci feszültségek és az energiaárak nagymértékű emelkedése rámutatott arra, hogy kiemelt figyelmet kell fordítani az energiaforrások diverzifikálására és az energiahatékonyság fokozására.

AZ ENERGIAHATÉKONYSÁG NÖVELESE ÉS AZ ENERGIAMIX ZÖLDÍTÉSE

A fenntarthatósági célok közül talán legismertebb a szén-dioxid kibocsátás csökkentésére vonatkozó irány. Az ipari forradalom óta a légkörbe juttatott üvegházhatású gázok mennyisége jelentősen meghaladja a természet megkötő kapacitását és ez a globális felmelegedés elsőszámú okozója. A gazdaság alkalmazkodásához szükséges technológia és tőke ma is elérhető minőségben és mennyiségben van jelen a világban, csak megfelelő cselekvési terv és ösztönzők kellene hozzá. A Deloitte legfrissebb kutatása szerint a klímaváltozás beavatkozás nélkül a következő 50 évben mintegy 178 billió dollár veszteséget okozna, ezzel szemben a zero kibocsátásra való átállás még 43 billió dollárral emelné is a globális GDP-t (Deloitte, 2022).

A globális problémára minden országnak saját lehetősége szerint kell válaszolnia. Hazánk a nemzetközi porondon kisebb szereplőnek, és így szennyezőnek számít ugyanakkor fajlagosan a magyar nemzetgazdaság energiafelhasználása uniós összehasonlításban magas, ami elsősorban a hazai vállalkozások és háztartások elavult energiagazdálkodásának tulajdonítható (MNB, 2019b). Az utóbbi években ráadásul az iparban nőtt az energiaintenzitás Magyarországon, miközben az Európai Unióban csökkent. Emellett bár számos, energiahatékonysági fejlesztés történt az elmúlt években, a hazai épületállomány kétharmada továbbra is elavult energetikai szempontból és a magyar járműpark átlagéletkora is folyamatosan nő (a személygépkocsiallóomány átlagos kora 14,5 év volt 2021-ben (ACEA, 2022)). A magas energiafelhasználás – az alacsony hazai energiatermelés mellett – hozzájárul a nettó energiainport magas arányához, és ezáltal hazánk számottevő energiafüggőségéhez is (10. ábra).

10. ábra: Nettó energiaimport aránya a teljes energiafelhasználásban

Forrás: Eurostat

A magyar ipar energiaintenzitásának gyors növekedése hosszú távon komoly kihívásokat okoz. Az energia-sérülékenység minimalizálása érdekében a kevésbé energiaigényes technológiák és iparágak felé történő elmozdulásra is fókuszálnunk kell. A leginkább környezetkímélő energia az, amit megtakarítunk és így meg sem kell termelni. A megtermelt energiamix zöldítéséhez a megújuló erőforrások irányába történő beruházások és kutatások ösztönzése is kulcsfontosságú. Hazánkban elsősorban a napenergia hasznosításához megfelelő a környezet, de kiaknázatlan kapacitás található a szél és geotermikus energia területén is. A megújuló energiaforrások terjedésével egyre lényegesebbé válik az energiatárolás fejlesztése, ami a megújuló energiaforrás előállítás időjárástól függő jellegének tompításában, illetve a periodikusan változó (nappal-éjjel, nyár-tél) fogyasztói igények hatékonyabb kiszolgálásában jelenthet előrelépést. Szükség van a megújuló erőművekben előállított elektromos áram nagy kapacitású akkumulátorokban való tárolására és a teljes hálózat rugalmasságának növelésére.

A közlekedés károsanyag-kibocsátásának legkézenfekvőbb módja a teher- és utasforgalom minél nagyobb mértékű áttértele a vasút irányába. Még a dízelhajtású vonatok is szinte minden más járműnél energiahatékonyabban működnek (Lawrence–Bullock, 2022). A vonatok esetében pedig további kibocsátáscsökkenés érhető el a villamosítással, vagy az új vezetőtárogató rendszerekkel, amik elősegítik az energiahatékony vezetést, illetve olyan új logisztikai módszerekkel, melyek javítják a vonatok kapacitáskihasználtságát. A gépjárművek esetében egyre inkább teret nyernek az alternatív hajtáslánccal szerelt példányok. A szintlépéshez hazánkban is az elektromos-töltőállomások kiépítésének felgyorsítása szükséges. A közúti járműgyártás a hazai ipar legfontosabb ágazata (a kibocsátás 8,5 százalékát, míg a GDP 2,6 százalékát adta 2021-ben), a stratégiai irányváltás az elektromobilitás felé már zajlik, az akkumulátorgyártás felfutása kiválthatja a később kivezetésre kerülő hagyományos hajtásláncok összeszerelését. Emellett ugyanakkor itt a legnagyobb a lehetőség az értékláncban feljebb elhelyezkedő tevékenységek bevonására is.

ÖKOLÓGIAI HATÉKONYSÁG, KÖRFORGÁSOS GAZDASÁG

A teljes fenntarthatóság nem érhető el a klasszikus lineáris gazdasági modellt követve. Napjainkban az emberiség 7 hónap alatt használja el azt a mennyiségű erőforrást, amit a Föld egy év alatt tud újra megtermelni (Overshootday 2022). Ezért a gazdasági modellünket is meg kell újítani, el kell mozdulnunk a korábbi lineáris termelési értéklánc felől a körforgásos, hozzáféréseken alapuló és platform gazdaság felé.

A körforgásos gazdaság modellje ugyanakkor messze áll a jelenlegi berendezkedéstől, így hosszabb átmeneti időszak várható. Köztes lépcsőfokot jelentenek a platformokra épülő modell, valamint a megosztásos gazdaság. Előbbi esetben az úgynevezett platformok lényegében az értéklánc rövidítését célozzák, vagy a szereplők közötti kapcsolatrendszert fejlesztik. A gyakorlatban a közvetítők minimálisra csökkentésével új, rövidebb és hatékonyabb értékláncolatú iparágak jönnek létre, aminek eredményeként nemcsak a fogyasztói érték növekszik, hanem a költségek is csökkennek. A megosztásos gazdaságban a korlátozott kapacitású, de kihasználatlan eszközök és erőforrások kerülnek párosításra a fogyasztói kereslettel (Darnóczy–Sajtos, 2022). A magasabb kihasználtság nagyobb hatékonyságot és kevesebb megtermelt hulladékot jelent.

A körforgásos gazdasági modell alapja a termékek és anyagok használatban tartása és újrahasznosítása, a hulladék mennyiségének és a környezetszennyezés csökkentése a hatékony tervezés által és a természeti erőforrások megújulásának támogatása. Az egyes termékek, eszközök és az infrastruktúra hosszabb ideig van használatban és ideális esetben a keletkező hulladék közel teljes mennyisége hasznosul, másodlagos nyersanyagként visszakerül az ipari termelésbe. Ez drasztikusan csökkenti az erőforrásigényt, ami fenntarthatóbb társadalmat hoz létre, a jelen és a jövő generációi számára.

Fontos korlátozó tényező a körforgásos gazdasági modell előmozdításában, hogy a jelenlegi értéklánccok megfordítása több szereplő érdekével is ellentétes, így jelentős ösztönzők szükségesek a megvalósításhoz.

ÖSSZEGRÉS

A 2010-es évtizedben hazánk sikeres gazdaságpolitikai reformokat követően stabil felzárkózási pályán mozgott, amit a 2020-as évtized elején érkező koronavírus járvány sem akasztott meg. 2013 és 2019 között a magyar GDP átlagosan 3,8 százalékkal bővült évente. A növekedés alappillérei a foglalkoztatás emelkedése, a hitelezés egészséges szerkezetben megvalósuló bővülése, a vonzó körülmények hatására folyamatosan beáramló FDI és az ezek által támogatott magas beruházási ráta voltak. Magyarország lehetőségei ugyanakkor az extenzív, új munkaerő bevonásán alapuló növekedési modell mentén a teljes foglalkoztatás elérésével egyre inkább kimerülőben vannak. A gazdasági fejlődés, valamint a fenntartható felzárkózási pálya eléréséhez új, intenzív tőke- és termelékenységalapú növekedési modellre váltás szükséges. A világban zajló változások, a digitalizációval, automatizációval és robotizációval érkező információs forradalom a technológiai fejlődés új szakaszát hozzák el, ami kihívás, de egyben lehetőség is hazánk számára az intenzív növekedési fordulatra. Az új modell a gazdaság számos területén igényel változást, stratégia kialakítását.

A demográfiai folyamatok évtizedünkre a munkaképes korú népesség csökkenését vetítik előre. A sikeres modellváltáshoz kulcsfontosságú a munkaerőpiac felkészítése is, hiszen az új típusú növekedés más jellegű tudást igényel. A tőke- és termelékenység alapú növekedéshez, a folyamatos technológiai fejlődéshez a munkaerőpiac folyamatos alkalmazkodása is szükséges, mely kellő rugalmasságot és alkalmazkodóképességet igényel. Az élvonalbeli technológia és tudás megszerzésében kiemelt szerepe van a beruházásoknak, azon belül is az úgynevezett „okos” beruházásoknak. A történelem nagy felzárkózásai mind magas beruházási ráta mellett mentek végbe. Napjainkban azonban bizonyos szektorokba irányuló beruházások különösen felértékelődtek, és technológiai előrehaladás feltételeivé is váltak. Emellett ugyanakkor a hagyományos beruházási formák, mint a lakások építése is kulcskérdés elsősorban az energiahatékonyság növelése szempontjából.

Az intenzív növekedés a termelékenység és a hazai hozzáadott érték növelésén alapul, ami több csatornán keresztül is megközelíthető. Magyarország jelenleg a termelési láncok alacsony hazai hozzáadott értékű részeiben vesz részt, a magasabb technológiai tudást és tőkét igénylő ágazatok előnyben részesítésével, bevonzásával az értékláncban is feljebb léphetünk. Ez az átrendeződés érdemi termelékenységnövekedéssel járna. A legnagyobb tartalék a kkv-szektorban rejlik. A kkv-k termelékenységének növelését segítené a méretgazdaságosság jobb kihasználása különféle klaszterek és szövetségi formák útján, illetve a nemzetközi vérkeringésbe való bekapcsolódással. A hatékonyabb információáramlás, a jobban eloszló költségek egyúttal az innovációs hajlandóságot és eredményességet is felfoldhatja. A folyamatos innováció garantálja a szoros versenyt és a technológiai fejlődést. Kiemelkedő innovációval akár a növekvő hozadék is elérhető elsősorban a technológiai fejlődés fősodrában lévő szektorok esetében. Ilyen szektor a növekvő adatvagyon feldolgozására épülő „big data” ágazat is, mely forradalmasíthatja a gazdasági folyamatokat a pénzügyi szolgáltatásoktól kezdve a gyártósorokon át, egészen a mezőgazdaságig.

Végül, az intenzív növekedési modellnek a 21. században figyelembe kell vennie a természet korlátosan elérhető erőforrásait is. Előtérbe fognak kerülni a zöld beruházások, hogy a zöld és fenntartható növekedés materiális alapjait letegyük, különös figyelemmel az energiahatékonyságra. Hazánknak is választ kell adnia a klímaváltozásra az energiamix megújulók felé történő eltolásával, a hazai károsanyag-kibocsátás minimalizálásával és a megfelelő hulladékkezeléssel. Utóbbira hosszútávon megfelelő válasz lehet a körforgásos gazdaság koncepciójának megvalósítása.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ACEA (2023): *Vehicles In Use Europe 2023* <https://www.acea.auto/publication/report-vehicles-in-use-europe-2023/>
- Alexandre, Georgieff – Anna, Milanez (2021): *What happened to jobs at high risk of automation?*. OECD Social, Employment, and Migration Working Papers 255.
- Balázs Judith – Soós Gábor Dániel (2020): Az egyensúly és növekedés korszaka: a 2010-es évek In: Virág Barnabás (szerk.): *Tízszáz tíz év számokban – Magyarország elmúlt 100 évének gazdaságtörténete*. Magyar Nemzeti Bank könyvsorozata
- Baldwin, Richard (2012): *Global supply chains: Why they emerged, why they matter, and where they are going*. CEPR Discussion Paper No. 9103, August 2012.
- Bernard, Andrew B. – Jensen, J. Bradford (1999): *Exporting and productivity*. Working Paper 7135 NBER Working Paper

- Series https://www.nber.org/system/files/working_papers/w7135/w7135.pdf
- Carol, Corrado – Jonathan E., Haskel – Cecilia, Jona-Lasinio – Massimiliano, Iommi (2016): *Intangible investment in the EU and US before and since the Great Recession and its contribution to productivity growth*. EIB Working Papers 2016/08. European Investment Bank
- Danóczy Bálint – Sajtos Péter (2022): A termelés és szolgáltatás új formái: hozzáférés, körforgásos és platformgazdaság In: Baksay Gergely – Matolcsy György – Virág Barnabás (szerk.) (2022): *Új közgazdaságtan a fenntarthatóságért*. A Magyar Nemzeti Bank könyvsorozata.
- Daron, Acemoglu – Pascual, Restrepo (2016): *The Race Between Machine and Man: Implications of Technology for Growth, Factor Shares and Employment*. NBER Working Paper No. 22252.
- David, Klenert – Enrique, Fernández-Macías – José-Ignacio, Antón (2020): *Do robots really destroy jobs? Evidence from Europe*. JRC Working Papers on Labour, Education and Technology, 2020/01.
- Deloitte (2022): The turning point – A Global Summary <https://www.deloitte.com/content/dam/assets-shared/legacy/docs/gx-global-turning-point-report.pdf>
- Izsák Gábor – Palicz Alexandr – Szász Katinka – Varga Balázs (2022): Adat: az új olaj, a legújabb termelési tényező In: Baksay Gergely – Matolcsy György – Virág Barnabás (szerk.) (2022): *Új közgazdaságtan a fenntarthatóságért*. A Magyar Nemzeti Bank könyvsorozata.
- Európai Bizottság (2021): *Annual report on European SMEs 2020/2021 : digitalisation of SMEs* <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/4b9b0f42-dade-11eb-895a-01aa75ed71a1/language-en>
- Európai Központi Bank (2021): *Key factors behind productivity trends in EU countries*. Occasional Paper Series, ECB Strategic Review
- James, Manyika – Susan, Lund – Michael, Chui – Jacques, Bughin – Jonathan, Woetzel – Parul, Batra – Ryan, Ko – Saurabh, Sanghvi (2017): *Jobs Lost, Jobs Gained: Workforce Transitions in a time of Automation*. McKinsey Global Institute Report, December 2017.
- Kaufman, Scott – Madgavkar, Anu – Manyika, James – Olanrewaju, Tunde – Sibanda, Tawanda – Townsend, Zac – White, Olivia (2021): *Financial data unbound: The value of open data for individuals and institutions*, McKinsey.
- Lehmann Kristóf (2022): Csak a változás állandó: A közgazdaságtudomány újabb változás küszöbén. In: Baksay Gergely – Matolcsy György – Virág Barnabás (szerk.) (2022): *Új fenntartható közgazdaságtan*. Globális vitákat. Magyar Nemzeti Bank könyvsorozata.
- Lawrence, Martha – Bullock, Richard (2022): *The Role of Rail in Decarbonizing Transport in Developing Countries*. Mobility and Transport Connectivity Series.
- Magyar Nemzeti Bank (2019a): *Növekedési jelentés*, 2019 december.
- Magyar Nemzeti Bank (2018): *Növekedési jelentés*, 2018 november
- Magyar Nemzeti Bank (2019a): *Növekedési jelentés*, 2019 december
- Magyar Nemzeti Bank (2019b): *Versenyképességi program 330 pontban*
- Magyar Nemzeti Bank (2021): *Növekedési jelentés*, 2021 július.
- Magyar Nemzeti Bank (2022a): *Fenntartható egyensúly és felzárkózás*, 2022. május.
- Magyar Nemzeti Bank (2022b): *Termelékenységi jelentés*, 2022
- Marmer, Max – Herrmann, Bjoern Lasse – Dogruktan, Ertan – Bernan, Ron (2011): *Startup Genome Report Extra on Premature Scaling*
- Martonosi Ádám (2022): Technológia: Elérhetünk a növekvő hozadék törvényéhez In: Baksay Gergely – Matolcsy György – Virág Barnabás (szerk.) (2022): *Új közgazdaságtan a fenntarthatóságért*. A Magyar Nemzeti Bank könyvsorozata.
- Matolcsy György (2015): *Egyensúly és növekedés*. Kairosz Könyvkiadó Kft., Budapest
- Matolcsy György (2020): A versenyképesség mint a fenntarthatóság meghatározó feltétele. *Pénzügyi Szemle* 65(KSZ2), 7-24.
- Matolcsy György (2021): *Áttérés az okostöke-intenzív pályára*. <https://magyarnemzet.hu/pc19/2021/07/atteres-az-okostoke-intenziv-palyara>
- Matolcsy György (2022): *Az idő mintázatai*. Pallas Athéné Könyvkiadó Kft., Budapest
- Matteo, Sostero – Santo, Milasi – John, Hurley – Enrique, Fernandez-Macías – Martina, Bisello (2020): *Teleworkability and the COVID-19 crisis: a new digital divide?* JRC Working Papers Series on Labour, Education and Technology 2020/05, JRC121193, European Commission. <https://ec.europa.eu/jrc/sites/jrcsh/files/jrc121193.pdf>

- McKinsey (2022): *The energy transition: A region-by-region agenda for near-term action* <https://www.mckinsey.com/industries/electric-power-and-natural-gas/our-insights/the-energy-transition-a-region-by-region-agenda-for-near-term-action>
- OECD (2020): *Implications of the Digital Transformation for the Business Sector*, Organisation for Economic Cooperation and Development), 2020.
- Oscar, Vargas Llave – Tina, Weber (2020): *Regulations to address work–life balance in digital flexible working arrangements*, New forms of employment series, Publications Office of the European Union, Luxembourg
- Overshootday (2022): <https://www.overshootday.org/>
- Palotai Dániel – Virág Barnabás (szerk.) (2016): *Versenyképesség és növekedés. Út a fenntartható gazdasági felzárkózáshoz*. Magyar Nemzeti Bank könyvsorozata.
- Rechnitzer János – Hausmann Róbert – Tóth Tamás (2017): *A magyar autóipar helyzete nemzetközi tükörben*. Hitelintézeti Szemle 16. évf. 1. sz. (2017. március)
- Shih, Stan (1996): *Me-Too is Not My Style*. Acer Foundation
- Szabó Eszter (2021): *21. századivá kell tenni a hazai beruházások szerkezetét*. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20210818/21-szazadiva-kell-tenni-a-hazai-beruhazasok-szerkezetet-496828>
- Szalai Zoltán (2022): *Új technológiai korszakba lépünk* In: Baksay Gergely – Matolcsy György – Virág Barnabás (szerk.) (2022): *Új közgazdaságtan a fenntarthatóságért*. A Magyar Nemzeti Bank könyvsorozata.
- Várnai Tímea (2022): *A tőke és a gazdasági növekedés kapcsolata: A mennyiségi szemléletből a minőség felé*. Baksay Gergely – Matolcsy György – Virág Barnabás (szerk.) (2022): *Új fenntartható közgazdaságtan*. Globális vitairat. Magyar Nemzeti Bank könyvsorozata.
- Várnai Tímea – Szabó Eszter (2021): *Az „okos” tőke szerepe a fejlődésben*. <https://www.mnb.hu/letoltes/varnai-timea-szabo-eszter-az-okos-toke-szerepe-a-fejlodesben.pdf>
- World Bank (2016): *World Development Report: Digital Dividends*. Washington, DC: The World Bank.
- World Bank (2022): *The Role of Rail in Decarbonizing Transport in Developing Countries*
- Ye, Ming – Meng, Bo – Wei, Shang-jin (2015): *Measuring Smile Curves in Global Value Chains*. IDE Discussion Paper No. 530.

Kandrács Csaba

A pénzügyi stabilitás fenntartása és a gazdasági növekedés támogatása a Magyar Nemzeti Bank felügyeleti stratégiájának megvalósításával

Maintaining financial stability and supporting economic growth by implementing the supervisory strategy of the Magyar Nemzeti Bank

Összefoglalás

A mikroprudenciális felügyeleti eszközök alkalmazásának hatékonyságát a pénzügyi felügyelet jegybankba történő integrálásának közel tízéves időszakát követően érdemes külön szemügyre venni. Indokolt röviden áttekinteni a legjelentősebb felügyeleti stratégiai intézkedéseket, amely alapján megállapítható, hogy a tudatos felügyeleti stratégiai tervezés és végrehajtás milyen mértékben járult hozzá a Magyar Nemzeti Bank alapfeladatának ellátásához, kiemelten a pénzügyi stabilitás fenntartásához és a gazdasági növekedés támogatásához. A Stabilitás és Bizalom 2.0 felügyeleti stratégia 2019-es elfogadását és végrehajtásának megkezdését követően megjelenő COVID-19 járvány a korábbiakban előre nem látható mértékű gyors és határozott fellépésre készítette a Magyar Nemzeti Bankot (a továbbiakban: MNB). A jegybank makro- és mikroprudenciális felügyeleti jogkörében eljárva számos intézkedést hozott a koronavírus-járvány negatív gazdasági hatásainak mérséklésére, valamint az intézmények sokkellenálló-képességének megóvása érdekében. Ezen válságkezelő felügyeleti lépések nagyban hozzájárultak a pénzügyi stabilitás fenntartásához és a gazdaság sikeres újraindításához. Ugyanakkor az MNB a 2020-2025-ös felügyelési időszak felidejéhez érkezve, a stratégiai célok 2022. éves visszamérése során összesítette a stratégia alkotáskor kitűzött feladatokhoz kapcsolódó eredményeket, és ezzel egyidejűleg felülvizsgálta a felügyeleti stratégia prioritásait is.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: G18, E42, E58

Kulcsszavak: felügyeleti integráció, felügyeleti stratégia, mikroprudenciális felügyelet, mikroprudenciális felügyelet, stratégiai keretrendszer felülvizsgálata, jövőkép, küldetés

DR. KANDRÁCS CSABA, pénzügyi szervezetek felügyeletéért és fogyasztóvédelemért felelős alelnök, Magyar Nemzeti Bank (kandracs@mnbb.hu).

Summary

The effectiveness of the use of micro-prudential supervisory tools should be examined in particular after nearly ten years of the integration of financial supervision into the Bank. It is appropriate to briefly review the most significant strategic supervisory measures, which will allow an assessment of the extent to which conscious strategic supervisory planning and implementation have contributed to the fulfilment of the Bank's statutory duties, in particular to maintaining financial stability and supporting economic growth. The COVID-19 epidemic, which began after the adoption of the Stability and Trust 2.0 supervisory strategy in 2019 and the start of its implementation, prompted the Magyar Nemzeti Bank (hereinafter: MNB) to take swift and decisive action the extent of which could not be foreseen. The Bank, acting in its capacity as the macro and micro-prudential supervisory authority, took a number of measures to mitigate the negative economic impact of the COVID-19 pandemic and to safeguard the resilience of institutions to shocks. These crisis management supervisory actions have contributed greatly to maintaining financial stability and to the successful relaunch of the economy. At the same time, as the MNB approached the mid-term of the 2020-2025 supervisory period, the annual back-testing of the strategic objectives in 2022 took stock of the results related to the tasks set at the time of the strategy formulation, and the priorities of the supervisory strategy were reviewed.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: G18, E42, E58

Keywords: supervisory integration, supervisory strategy, macroprudential supervision, microprudential supervision, review of supervisory framework, vision, mission

AZ MNB PÉNZÜGYI FELÜGYELETI FUNKCIÓINAK MEGERŐSÍTÉSE – A
PÉNZÜGYI SZERVEZETEK ÁLLAMI FELÜGYELETE ÉS A MAGYAR NEMZETI
BANK INTEGRÁCIÓJA

A 2008-ban kezdődő válságot megelőző időszakban Magyarország, az állam és a háztartások túlzott és rossz szerkezetben történt eladósodása következtében rendkívül sérülékennyé vált. A háztartások jelentős eladósodottságában és a devizahitelek általános elterjedésében a pénzügyi rendszer szabályozásában és felügyeletében meglévő hiányosságok is szerepet játszottak.

A pénzügyi rendszer önszabályozásának kudarca miatt szerte a világon felismerték, hogy a pénzügyi stabilitás érdekében erőteljes szabályozói, felügyeleti és fogyasztóvédelmi fellépésre van szükség. A pénzügyi felügyelet megerősítésének alapvetően két fő eleme volt. Egyrészt olyan, egyértelmű felelősséggel és eszközökkel rendelkező független intézményeket (jellemzően a jegybankokat) jelöltek ki, amelyek a pénzügyi rendszerben felmerülő rendszerszintű kockázatok mérsékléséért és kezeléséért felelnek (makroprudenciális politika). Makroprudenciális felügyelés csírájában ugyan korábban is létezett, de sem eszköztartalma, sem fontossága nem volt akkora, mint amilyen a 2008-as válságot követően lett. Másrészt intézményi változtatásokkal megerősítették a mikroprudenciális (a pénzügyi szervezetek egyedi stabilitá-

sára, biztonságosságára fókuszáló) politikát. Ez a gyakorlatban jellemzően azt jelentette, hogy a mikroprudenciális felügyeleti feladatkör egy részét vagy egészét a jegybankba integrálták.

Magyarország sem maradt ki a nemzetközi trendből, a makroprudenciális keretrendszer megerősítése, valamint a pénzügyi rendszer stabilitását veszélyeztető rendszerkockázati tényezők nyomán követésének és ellenőrzésének biztosítása érdekében az Országgyűlés 2013. szeptember 16-án elfogadta a Magyar Nemzeti Bankról szóló törvényt, amely összevonta a jegybankot és a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletét (PSZÁF), az utóbbi megszüntetésével. A szabályozói döntés alapján Európa egyik legteljesebb integrált felügyeleti modellje jött létre. A törvény értelmében 2013. október 1-je óta a jegybank látja el a pénz-, tőke- és biztosítási piac felügyeletét, továbbá a PSZÁF fogyasztóvédelmi és piacfelügyeleti funkcióit, így – a nemzetközi folyamatokkal összhangban – egy modern, a gazdaság és a pénzügyi piacok kihívásaira megfelelő választ adó jegybank kezdte meg működését.

1. ábra: MNB klasszikus mandátuma

Forrás: saját szerkesztés

Az integrációnak köszönhetően a makroprudenciális szempontok még erőteljesebben tudnak érvényesülni az egyedi intézményi felügyeleti (mikroprudenciális) munkában, továbbá szélesebb eszköztár áll a jegybank rendelkezésére az egyedi vagy rendszerszintű pénzügyi válsághelyzetek megelőzése, valamint a már bekövetkezett válsághelyzetek gyors és eredményes megoldása érdekében.

Az új felhatalmazással – az MNB klasszikus mandátuma, az árstabilitás elérése és fenntartása mellett – rendkívül kiterjedt eszköztárral, hangsúlyosabban megjelent a pénzügyi stabilitás feletti őrködés is. A jegybank egyrészt biztosítja a makroprudenciális felügyeletet, amely a pénzügyi rendszer egészének stabilitását és a gazdasági növekedéshez való egészséges hozzájárulását állítja a középpontba. Emellett ellátja a rendszert alkotó intézmények mikroprudenciális felügyeletét, valamint a pénzügyi fogyasztóvédelmi feladatokat, elősegítve ezáltal az átfogó rendszercélok egyedi szinten történő érvényesülését, valamint – a pénzügyi rendszer iránti bizalom erősítése céljából – a háztartások megtakarításainak és

fogyasztók érdekeinek védelmét. A jegybank ezen feladatai nem függetlenek egymástól. Sőt, együttesen, egymással kölcsönhatásban biztosítják a pénzügyi rendszer stabilitását, a pénzügyi források hatékony közvetítését és végső soron a gazdasági növekedést.

A stratégiai tervezésnek jelentős szakirodalma, tudományos háttere van. Ezek azonban alapvetően a piaci gazdasági szereplőkre alkalmazhatók, miközben a jegybanki mikroprudenciális feladatok esetében (a közfeladati jelleg miatt) teljesen egyedi megközelítésre van szükség. Mivel a mikroprudenciális felügyelés eszközrendszerén keresztül érdemben tud hatni az egyes intézmények, ezáltal a teljes pénzügyi rendszer működésére, a stratégiai tervezésnél lehetőség van egyszerre több dimenzió érintésére is. A stratégiai alapvetéseken túl szükség van a misszió és vízió meghatározására, a rendelkezésre álló erőforrások felmérésére és elemzésére, a célrendszer, célok kijelölésére, és ehhez konkrét akciók hozzárendelésére is. A közszférát tekintve a jegybank esetében a stratégiai menedzsment mellett a közpolitikai elemzésre, értékelésre és piacformálási eszközrendszerre is érdemes épülnie a stratégiai tervezésnek.

STABILITÁS ÉS BIZALOM

Az MNB közfeladati jellegére tekintettel az integrációt követően mind a felügyeleti, mind a fogyasztóvédelmi tevékenységben stratégiai változtatásokra volt szükség. Ennek érdekében, a határozott felügyeleti és fogyasztóvédelmi jelenlét irányainak meghatározásaként az MNB Monetáris Tanácsa által kijelölt és az Alapokmányban közzétett keretekhez igazodó, 2014-2019-es időszakra szóló felügyeleti stratégiát a jegybank 2014 júliusában fogadta el „Stabilitás és bizalom” címmel.

A dokumentum jövőképe a stabil, versenyző, közbizalmat élvező, erős jegybank által felügyelt pénzügyi szektor kialakítását tűzte ki célul. A jegybank megfogalmazott küldetése a pénzügyi rendszer stabilitásának fenntartása és támogatása, a piac szereplőinek a rendszer egészébe és egymásba vetett bizalmának megerősítése volt az integrált felügyeleti eszköztár segítségével.

Az Alaptörvény és a jegybanktörvény elfogadása után az MNB Alapokmányának közreadásával újrafogalmazta küldetését, jövőképét, alapértékeit, illetve kiemelt stratégiai és intézményi céljait. Az Alapokmány kijelölte a pénzügyi közvetítő rendszer prudenciális felügyeletének stratégiáját is, amely során az alábbi célokat határozták meg:

- Sökkellenálló-képesség növelése,
- Egészséges, fenntartható verseny biztosítása,
- A pénzügyi rendszer hitelezési, finanszírozási képességének, készségének növelése,
- Integrált működés,
- Folyamatos, kockázatalapú felügyelet új megoldásokkal,
- Eredményes piacfelügyelet,
- A pénzügyi fogyasztóvédelem erősítése,
- A pénzügyi kultúra fejlesztése,
- Határozott, időben történő jogérvényesítés,
- Aktív szabályozói szerep.

2. ábra: MNB Felügyeleti stratégia 2014-2019

MNB FELÜGYELETI STRATÉGIÁJA - ÖSSZEFOGLALÓ 2014-2019

JÖVŐKÉP		KÜLDETÉS
Stabil, versenyző, közbizalmat élvező pénzügyi szektor és az azt felügyelő, formáló, erős MNB.		A pénzügyi rendszer stabilitásának fenntartása és támogatása, valamint a rendszer szereplőinek a rendszerbe és egymásba vetett bizalmának helyreállítása és megerősítése az integrált felügyeleti eszköztár segítségével.
KIEMELT ÉRTÉKEK: STABILITÁS ÉS BIZALOM		
STRATÉGIAI CÉLOK		
PIACI CÉLOK	Sokkellenálló-képesség növelése	• Prudens működő szolgáltatók működjenek a piacon, biztonságos likviditással, tőkefelzettel, stabil jövedelmazóeggel. A garancia-mechanizmusok kiterjesztése azon szektorokra, ahol ilyenek még nem működnek.
	Egészséges, fenntartható verseny biztosítása	• Transzparencia biztosítása, bankváltás könnyítése, átlátható árazás a banki és a biztosítási piacon, tőkepiac – mint versenytárs - erősítése.
	Pénzügyi rendszer hitelezési, finanszírozási képességének, készségének növelése	• Mérlegszeket rendbetétele, portfólióüzítés.
INTÉZMÉNYI CÉLOK	Integrált működés	• A makro- és mikroprudenciális felügyeleti és szanálási eszközök egymásra épülő és egymást erősítő, aktív alkalmazásával a pénzügyi rendszer stabilitásának fenntartása és erősítése.
	Kockázat alapú felügyelet	• A kockázat alapú felügyelési tevékenység megerősítése az újraelértékeléssel az egyes pénzügyi szektorokat, illetve pénzügyi szervezeteket veszélyeztető kockázatok felírása, a mit kálakult kockázatok csökkentése, illetve felszámolása; a rendszer szinten jelentős intézmények intenzív felügyelése; a korai beavatkozást lehetővé tevő felügyelési rendszer kifejlesztése, alkalmazása; a határon átnyúló tevékenységek hatékony felügyelése, kontrollja által.
	Eredményes fogyasztóvédelem és piacfelügyelet	• A fogyasztói érdekek következetes és erőteljes védelme a tisztességtelen szolgáltatókkal szembeni azonnal fellépéssel, szigorú szankcionális alkalmazásával és a pénzügyi kultúra fejlesztésével, terjesztésével • Kizárólag engedélyezett szereplőkkel működő, transzparens és megközható pénzügyi piacok biztosítása proaktív és hatékony fellépéssel a jogértő hazai és külföldi szereplőkkel szemben.
	Határozott, időbeni jogérvényesítés	• Aktív, kiszámítható, döntéseket felvállaló jogérvényesítési tevékenység folytatása minden szektorban.
	Aktív szabályozói szerep	• A szabályozás területén aktív szerep vállalása, ezáltal a felügyelt szektorok orientálása a jól működő pénzügyi szektorok irányába és a szektorok közötti verseny előfésítése. A pénzügyi piac stabilitásának, zavartalan működésének és az Európai Unió joganyagával összhangban álló biztonságos, versenyképes és a tisztességes versenyt támogató fejlődés keretének megteremtése és fenntartása, a hatékony válságkezelési eszköztár kialakítása, erősítése.
	Erősebb nemzetközi szerepvállalás	• Az Európai Pénzügyi Felügyeleti Rendszer tagaként a magyar érdekek erőteljes képviselete mellett együttműködés az európai és más felügyeleti hatóságokkal, az Európai Központi Bankkal, különös tekintettel a banki területen a bankunió, az új uniós tőke szabályozás, a biztosítási szektor értő Szolvencia II, illetve a tőkepiaci terület új uniós szabályaira, követelményeire.
	Naprakész tudás	• A makroprudenciális, a mikroprudenciális, a szanálási, valamint a fogyasztóvédelmi tevékenység hatékony megvalósításának és a felhasználott tudás megosztásának biztosítása az integrált működést támogató legfejlettebb eszközök használatával, és naprakész tudásbázis alkalmazásával.

Forrás: saját szerkesztés

A 2014-2019-es időszakra szóló felügyeleti stratégia időszakában a pénzügyi rendszer minőségi felügyelése mellett a Felügyelet jegybankba történő teljes mértékű integrálása volt az egyik legnagyobb kihívás, amely maradéktalanul megtörtént. Az MNB egyik legfontosabb feladata volt, hogy a rendelkezésére álló eszközökkel támogassa, erősítse a pénzügyi stabilitást, illetve szükség esetén kezelje a pénzügyi rendszert érő sokkok hatásait. Ez csak az MNB különböző területeinek egymásra épülő és egymást támogató munkájával volt hatékonyan megvalósítható.

STABILITÁS ÉS BIZALOM 2.0

A 2000-es évek végéről örökölt jelentős rendszerkockázatok hatékony kezelésével, a jegybank elsődleges céljainak elérésével, a pénzügyi rendszer stabilitásának megőrzésével és az MNB 2019 októberében a 2020-2025-ös tervezési ciklus legfontosabb felügyeleti stratégiai prioritásait és céljait fogalmazta meg. A 2010-es évek piaci, társadalmi és szabályozói változásaira reagálva, az MNB Versenyképességi programjára, és a korábbi felügyeleti stratégiára is támaszkodva alakította ki a Stabilitás és Bizalom 2.0 felügyeleti stratégiát.

3. ábra: MNB Felügyeleti stratégia 2020-2025

Forrás: saját szerkesztés

A Felügyelet felülvizsgált jövőképe – a piaci változásokra, trendekre is reflektálva – a fejlődő, versenyző, egészséges pénzügyi szektor, illetve az ezt támogató, formáló, hatékonyan felügyelő MNB lett. A Felügyelet küldetése a pénzügyi rendszer stabilitásának támogatása és mélyítése, kiemelt fókusszal a fogyasztóvédelemre, digitalizációra és fenntarthatóságra. Az MNB felügyeleti tevékenységének kiemelt értékei évek óta a stabilitás és bizalom. Ezek olyan értékek, amelyek meghatározzák mind a felügyelt piacokkal, mind a Felügyelettel kapcsolatos legfontosabb elvárásokat, és erős alapot biztosítanak a sokrétű felügyeleti folyamatokhoz, döntésekhez. A kiemelt értékeket természetesen hosszabb időhorizonton is meg kell tartani, ezért ezeknél nem is történt változtatás a korábbi stratégiában megfogalmazottakhoz képest. A Felügyelet a két kiemelt mellett ugyanakkor további értékeket is meghatározott, amelyeket a felügyeleti munka során mindenkor elvár. Ezek a jogszerűség, integritás, fogyasztóközpontúság, innováció, fenntarthatóság, következetesség, valamint a fair verseny.

A felügyeleti stratégia kialakításakor a cél a prudensen működő, transzparens, egészséges és fejlődő, versenyző pénzügyi szektor kialakítása és fenntartása, illetve ennek a folyamatnak a megvalósulását támogató, az innovációkkal szorosan lépést tartó, a szektort hatékonyan felügyelő és formáló, hazai és nemzetközi szinten is elismert, erős felügyelet volt. A célrendszer megvalósításához egyrészt fejleszteni kell a prudenciális és a fogyasztóvédelmi felügyelés

eszköztárát, módszereit, feltárva és kihasználva az esetleges szinergiákat. Másrészt szabályozó hatóságként folyamatosan orientálni kell a piaci szereplőket, harmadrészt a fogyasztók érdekében megfelelő módon és időben kell fellépni. A tisztességes piaci szereplőknek minden, a prudens működést és a fejlődést szolgáló támogatást meg kell adni, miközben határozottan fel kell lépni a deviáns magatartásokkal szemben.

Az MNB törvényi feladata, hogy elsődleges mandátuma, az árstabilitás elérése és fenntartása mellett, a rendelkezésre álló eszközeivel támogassa a Kormány gazdaságpolitikáját, és ebből következően a sikeres felzárkózáshoz a nélkülözhetetlen versenyképesség erősítését. A magyar Kormány 2015-ben felkérte az MNB-t, hogy a jegybankban rendelkezésre álló szakmai tudással segítse Magyarország fenntartható felzárkózását versenyképességének javítása által. A jegybank Versenyképességi programja ennek nyomán 12 területen 330 javaslatot fogalmazott meg annak érdekében, hogy az országban rejlő növekedési potenciál teljes mértékben kibontakozhasson és a gazdaság fenntartható módon felzárkózzon a legfejlettebb nemzetgazdaságok közé. A program javaslatai közt megtalálható volt többek között a garanciarendszer hatékonyságának javítása, a banki digitalizáció fejlesztése, valamint a biztosítási és pénztári szektor versenyképességének javítása. Mindezeket beépítették a felügyeleti stratégia piaci céljai közé is.

Magyarország, illetve a hazai gazdaság fejlődését, továbbá a makroprudenciális stabilitás megőrzését a Felügyelet elsősorban úgy tudja segíteni, hogy folyamatosan őrökdi a pénzügyi szektor intézményeinek prudens működése felett, támogatja a piaci szereplőket – megkülönböztetett figyelemmel kezelve a fogyasztókat –, figyelemmel kíséri a külföldi és hazai piacokon megjelenő innovációkat, értékeli ezeket és szükség esetén preventíven közbeavatkozik, valamint mélyíti a pénzügyi tudatosságot. Az egészséges pénzügyi szektor fenntartható módon finanszírozza a gazdaságot, a piaci szereplők számára megfelelő jövedelmezőséget biztosít, miközben megbízhatóan és az ügyfelek számára eredményesen kezeli a megtakarításokat, s működése során tekintettel van a fenntartható fejlődésre is.

Ideális esetben a pénzügyi rendszer a kereslet-kínálat optimális egyensúlyán alapszik, ahol a kínálati oldalon a hazai és külföldi tulajdonosi háttérű felügyelt intézmények, illetve az általuk kínált termékek és szolgáltatások egymással versenyezve valós és transzparens alternatívákat kínálnak a különböző fogyasztói igényekre. Cél, hogy a pénzügyi rendszer sokkellenálló legyen és stabil tőkeellátottsággal, megfelelő likviditással rendelkezzen. Továbbá a jól működő pénzügyi szektor:

- hatékonyan alokálja a forrásokat a megtakarítóktól a hitelfelvevőkhöz, és eredményesen járul hozzá a gazdaság növekedéséhez;
- a kockázatokat azoktól, akik nem tudják megfelelően kezelni, azokhoz transzferálja, akik hatékonyan és megfelelő színvonalon képesek a kockázatok kezelésére;
- ellenáll a pénzügyi szektort érintő sokkoknak, és szükség esetén az ország gazdaságát sújtó válságban is megfelelő támogatást ad;
- fizetőképességének fenntartásához nincs szükség állami beavatkozásra, adófizetői hozzájárulásra;
- biztosítja a fogyasztók igényeinek, elvárásainak és pénzügyi felkészültségének megfelelő termékeket, szolgáltatásokat nyújtó piaci versenyt;
- a különböző piaci igények kielégítéséhez rendelkezik a megfelelő kiszolgáló intézményekkel, termékekkel és szolgáltatásokkal.

Az MNB stratégiai feladatának tekinti továbbá a pénzügyi kultúra és a pénzügyi tudatosság, az ezt megalapozó közgazdasági és társadalmi gondolkodás, illetve az ehhez kapcsolódó pénzügyi intézményrendszer és infrastruktúra fejlesztését.

A fentiekén túl az MNB a felügyeleti tevékenység integrációját követően kiemelt feladatának tekintette a felügyeleti keretrendszer újragondolását, a felügyeleti modell folyamatos fejlesztését annak érdekében, hogy a feltárt rendszerkockázatot hordozó – sokszor egymással összekapcsolódó, szektorokon átívelő – jelenségek számottevő kockázatait kellő időben csökkentse vagy kiiktassa. Ezt szolgálják az alábbiakban röviden – a teljesség igénye nélkül – ismertetett, legfontosabb megvalósult intézkedések.

MINŐSÍTETT FOGYASZTÓBARÁT TERMÉKCSALÁD

A Minősített Fogyasztóbarát Lakáshitelt (MFL) alapvetően azzal a céllal hívta életre a MNB, hogy a jelzáloghitelzés területén elmozdulás történjen a változó kamatozású termékektől a minél hosszabb időre fixált kamatperiódusú termékek irányába. Ez biztonságot képes nyújtani a hitelfelvevők számára akkor, ha a hozamkörnyezet drasztikusan megváltozna. A minél inkább fix hitelekre épülő állomány emellett rendszerszintű stabilitást is hordoz magában. Szintén rendkívül fontos szempont volt, hogy átláthatóbb és egyszerűen összehasonlítható termékek jelenjenek meg a piacon, élénkítve ezzel a pénzintézetek közötti versenyt. Az itt felsorolt motivációk alapján jól látható, hogy ennél a terméknel a makroprudenciális felügyeleti és a pénzügyi fogyasztóvédelmi megközelítés egymást erősítve jelent meg.

Az MNB tehát pénzügyi stabilitási és fogyasztóvédelmi szempontból is fontosnak tartja, hogy erősítse a bankrendszer versenyét. A 2017-ben sikeresen bevezetett MFL-t követően a védjegy azóta további két termékre is kiterjedt a jelenlegi stratégiai tervezési ciklusban.

2020 márciusában indult el a Minősített Fogyasztóbarát Otthonbiztosítás (MFO) értékesítése. E termékek bevezetésével az MNB célja, hogy minél szélesebb körben elérhető, közérthető és áttekinthető feltételrendszerű, egyszerű és gyors ügyintézés, valamint ügyfélbarát kárrendezést szavatoló lakásbiztosítások kerüljenek forgalomba. Ez elősegíti, hogy a biztosítási fedezetek hosszabb távon magas szintű védelmet nyújtsanak, és a szolgáltatók ajánlatait egyszerűen lehessen összehasonlítani.

A harmadik termék a Minősített Személyi Hitel (MSZH), amelynek koncepcióját és a hozzá kapcsolódó pályázati kiírást az MNB – a piaci szereplőkkel való intenzív konzultáció eredményeképp – úgy alakította ki, hogy a fogyasztói igényeket minél inkább kielégítő, a piaci versenyt erősítő és a hitelfelvételhez kapcsolódó digitalizációs folyamatok elterjedését támogató termékek forgalmazása indulhasson meg. Az intézmények az MNB által 2020 nyarán közzétett pályázati feltételek alapján pályázhatnak a minősítés elnyerésére. A kölcsön szabad felhasználásra és hitelkiváltási célra egyaránt igénybe vehető.

Így a Stabilitás és Bizalom 2.0 felügyeleti stratégia időszaka alatt az MFL termékből egy új termékcsalád született meg. A fogyasztóbarát termékeknél közös, hogy nagy hangsúlyt kap az ügyfélbarát ügyintézés és a teljeskörű online kommunikáció is.

VÁLTOZÓ HELYETT FIX KAMATOZÁS

A fogyasztók kamatkockázati kitettségének csökkentése érdekében hosszú ideje törekszik arra az MNB, hogy a biztonságos és kiszámítható törlesztőrészletű, fix kamatozású kölcsönök kerüljenek előtérbe. Ennek elérését több eszközzel is ösztönzi, mint például az előző pontban ismertetett fogyasztóbarát – csak kötött kamatperiódusú, illetve a futamidő lejártáig fix kamatozású – hitelek minősítési rendszerének bevezetése, a fix hitelekre váltást ösztönző, a kamatkockázatról szóló tájékoztatást előíró MNB-ajánlás kiadása, illetve az adósságfék-szabályozás módosítása.

HITELHEZ KAPCSOLÓDÓ BIZTOSÍTÁSOK (LAKÁSBIZTOSÍTÁS) MEGLÉTÉRE VONATKOZÓ INFORMÁCIÓK

Ennek a projektnek a célja a hitelezéshez kapcsolódó lakásbiztosítások egységes rendszerben történő nyilvántartása, ami osztott főkönyvi (Distributed Ledger Technology - DLT) technológia alkalmazásával teszi lehetővé a bankok számára a hitelfedezetek biztosítottságának naprakész monitorozását. A lakásbiztosításokat és a hozzájuk kapcsolódó jelzáloghiteleket érintő díjfizetési állapotról ugyanis jelenleg nincs egységes, naprakész nyilvántartás, ami megnehezíti a hitelintézeti és a biztosítási szektor közötti információáramlást.

Mindkét szektor sokszereplős, így olyan egységes megoldásra van szükség, ami lehetővé teszi az adatok közvetlen, gyors és olcsó lekérdezését egy olyan nyilvántartásból, amely kialakításában mindkét fél részt vesz és amely segítségével a hitelintézetek folyamatosan meggyőződhetnek a hitelbiztosítékként szolgáló ingatlanok biztosításának megfelelőségéről és fennállásáról. Mindehhez a DLT – amelynek tervezett felhasználói az MNB, a biztosítók és a hitelintézetek lesznek – megfelelő támogatást nyújt. A rendszer létrehozásának célja, hogy az osztott főkönyvi technológia útján modern és az intézmények adminisztrációs terheit csökkentve valósítsa meg a fenti üzleti folyamatok támogatását. A Felügyelet, a pénzügyi és biztosítási szektor emellett gyakorlati tapasztalatot is szerez ennek az innovatív technológiának a működtetésében.

A hitelintézeti szektor részére a DLT rendszerhez csatlakozás azért előnyös, mivel azon keresztül közvetlenül a biztosítóktól szerezhet információt a fedezeti ingatlanok biztosítottságának fennállására, annak részleteire vonatkozóan. Ez elősegíti a fedezeti ingatlanokra irányuló kockázatkezelést, azon belül különösen a monitoring- illetve workout folyamatokat, és általában csökkenté a lakossági jelzáloghitelek banki kockázatait, ami a tőkeszükségletet is csökkentheti. A biztosítási szektorban előnyként jelentkezik a bankok részére való adat-szolgáltatás egyszerűsödése, az ebből adódó működési kockázat és költségek csökkenése. A technológia kifejlesztése lehetőséget kínál a továbbfejlesztésre, akár más termékekre (pl. hitelfedezeti életbiztosítások) való kiterjesztésre is. A rendszer az adósok/ügyfelek számára is hordoz előnyöket, mert a hitelintézetek naprakész tájékoztatása anélkül valósulhat meg, hogy az adósok oldaláról adminisztrációs teher (pl: díjfizetés igazolás, biztosító váltás esetén bejelentési kötelezettség) jelentkezne.

ÉRTÉKPAPÍRSZÁMLA LEKÉRDEZŐ ALKALMAZÁS

Az MNB informatikai fejlesztése révén az értékpapírszámla-tulajdonosok az Értékpapírszámla Lekérdező Alkalmazás (ÉSZLA) segítségével az eddiginél jóval egyszerűbben és kényelmesebben vehetik össze a befektetési szolgáltatójuktól kapott számlakivonatokon szereplő értékpapírok egyenlegét az MNB ÉSZLA-rendszerében nyilvántartott adatokkal. Ezeket a szolgáltatók az MNB-nek havi rendszerességgel küldik meg. Az ingyenesen elérhető ÉSZLA-mobilalkalmazás letisztult és áttekinthető formában, egyszerűen kezelhető módon biztosítja az értékpapírszámla-egyenleg lekérdezésének lehetőségét, akár jelszó begépelése nélkül is, a kivonaton szereplő QR-kód beolvasásával, melyet a szolgáltatók kötelesek minden kivonaton elhelyezni. Emellett a mobilalkalmazás az ÉSZLA online lekérdező alkalmazáshoz képest jelentős kényelmi és értesítő funkciót is biztosít.

ZÖLD PROGRAM

Az elmúlt években világszerte felismerték, hogy a klímaváltozástól és a többi környezeti anomáliától a pénzügyi közvetítőrendszer sem függetlenítheti magát. Hasonlóan több más központi bankhoz, az MNB is stratégiai célul tűzte ki, hogy a hazai pénzügyi közvetítőrendszer a jelenleginél lényegesen erőteljesebben támogassa a környezeti fenntarthatóságot pénzügyi termékein, szolgáltatásain keresztül.

Az MNB 2019-ben hirdette meg Zöld Programját, melynek célja a környezeti anomáliák, problémák által jelentett ökológiai-, gazdasági- és pénzügyi kockázatok mérséklése, valamint Magyarország fejlesztése, versenyképességének erősítése. A Zöld Gazdaság hazánk egyik kitörési pontja: egy olyan terület, amelyen a fenntartható gazdasági növekedés elérése ökológiai előnyökkel is járhat. A Zöld Gazdaság azonban nem létezhet környezetileg is kockázattudatos, valamint a hosszútávú, fenntarthatósági szempontokat is érvényesítő bankok, biztosítók és befektetési szolgáltatók nélkül. Az Országgyűlés döntése alapján az MNB mandátuma kiegészült a kormány környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos politikájának támogatásával, ezzel az első, zöld mandátumot szerző európai uniós jegybankká válva.

A jegybank Zöld Ajánlásának stratégiai célja az, hogy az MNB megfogalmazza elvárásait az éghajlatváltozással kapcsolatos, illetve a környezeti kockázatok azonosításával, mérésével, kezelésével, kontrolljával és közzétételével, valamint a hitelintézeti üzleti tevékenységben a környezeti fenntarthatósági szempontok érvényesítésével kapcsolatban. Az ajánlás célja tehát elősegíteni a hazai hitelintézetek fenntartható működésre való átállását, valamint felkészülési lehetőséget biztosítani az éghajlatváltozással kapcsolatos és a környezeti kockázatok szempontjából releváns jogszabályi változásokra.

Az ajánlás közzététele után, fél éves felkészülési és megismerési periódust követően az MNB kérdőíves módszerrel mérte fel a hazai hitelintézetek felkészültségi szintjét az ajánlásban foglalt elvárásokhoz viszonyítva. Emellett a bankoknak ki kellett dolgozniuk egy akciótervet a fenntartható működésre való átállás megvalósíthatóságáról. Az eredmények alátámasztására szolgáló dokumentáció és az akciótervek beérkeztek az MNB-hez. A visszajelzések, konzultációk és a begyűjtött egyéb tapasztalatok alapján a jegybank 2022 augusztusában publikálta az ajánlás frissített változatát.

A zöld hitelpiac beindítása és a hitelportfóliók zöldítése céljából az MNB zöld tőkekövetelmény-kedvezmény programokat is elindított, a zöld vállalati és önkormányzati hiteleket, illetve zöld lakáscélú hiteleket megcélózva. A zöld vállalati és önkormányzati tőkekövetelmény-kedvezmény program 2020 decemberében indult. A vállalati hitelportfólió zöldítésével a program hozzájárul a hitelintézetek vállalati portfóliójából eredő átállási klímakockázatok csökkentéséhez. A zöld lakáscélok támogatásával az MNB hozzájárul a hazai ingatlanállomány korszerűsítéséhez, elősegítve új, energiatakarékos ingatlanok, valamint korábban rossz energetikai jellemzőkkel rendelkező ingatlanok felújításának finanszírozását.

A program további célja, hogy dedikált zöld termékek jelenjenek meg az intézményeknél annak érdekében, hogy az ügyfelek számára minél könnyebben elérhető legyen zöld céljaik megvalósítására alkalmas finanszírozási forma. A feladatok (időarányosan) teljesültek. A jegybank menet közben mindkét tőkekövetelmény-kedvezmény programot többször módosította, bővítette. Az érintett pénzügyi intézmények visszajelzései alapján növekszik az elérhető dedikált zöld termékek száma, valamint több intézménynél folyik termékfejlesztés ezzel kapcsolatban.

Az MNB 2021 óta éves gyakorisággal publikálja tavasszal a Zöld Pénzügyi Jelentés című kiadványt. Ez átfogó képet ad a jegybank fenntarthatósági programjairól és céljairól, így a témában érintett piaci szereplőknek, nemzetközi szervezeteknek, az akadémiai világ tagjainak és a téma iránt elkötelezett érdeklődőknek is fontos kiindulópont. A jelentés kiemelten foglalkozik a klímaváltozásból fakadó pénzügyi kockázatokkal, ezért a pénzügyi rendszer előtt álló új típusú kihívások leküzdésében is irányt mutat. A kiadvány a fenntartható finanszírozással kapcsolatos informáltság erősítésével közvetve is segíti a fenntarthatósági törekvések eredményességét.

KIBERFENYEGETETTSÉGI TÉRKÉP

A digitalizációnak köszönhetően folyamatosan növekszik a pénzügyi szektorban az információs és kommunikációs technológiákon alapuló megoldások és a digitális szolgáltatások jelentősége és az azoktól való függés mértéke. Így a pénzügyi rendszer ellenállóképességének megvalósításához kiemelt figyelmet kell szentelni a digitalizációs folyamatoknak, azok biztonságára, fenyegetettségeire tekintettel. 2020 végén az Európai Bizottság által nyújtott Technikai Támogatási Eszköz keretében az MNB támogatást nyert 2021-re a Magyarország pénzügyi szektorának kiberfenyegetettségi térképéhez szükséges módszertanok kidolgozását biztosító projektre. A 2021-2022-es időszakban jelentős erőforrást fordított a Felügyelet a projekt keretében kidolgozandó incidensbejelentési módszertan és a pénzügyi szektor helyzetképét biztosító fenyegetettségi térkép riport-módszertanának megvalósítására. A tavalyi év első felében pilot projekt keretében került sor a kidolgozott módszertanok tesztelésére, mely alapján elkészül az első fenyegetettségi térkép. A fenyegetettségi térkép elkészítése mellett a Felügyelet vezeti a 2022 májusában indított, Bankszövetséggel közös Kiberbiztonsági edukációs projektet is. A program keretében megújult az MNB belső, ügyfélmegkeresések kategorizálására szolgáló módszertana, így a jegybank minden korábbinál pontosabb képet kap az ügyfél jelzések digitális biztonsághoz kapcsolódó statisztikáiról.

STABILITÁS ÉS BIZALOM 2.1

2022 elején még a koronavírus-járványt követő gazdasági kilábalás és az ehhez kapcsolódó felügyeleti feladatok voltak meghatározóak, ám február vége óta az orosz-ukrán háború alapjaiban változtatta meg az egyes felügyelt szektorok és intézmények korábban előrevetített fejlődési pályáját. A korábban feltételezett piaci trendek és kockázatok jelentős mértékben átalakultak a magas szintre emelkedő világgiazi nyersanyag- és energiaárak, valamint élelmiszerárak generálta globális inflációs környezetben.

Mindezen jelentős, 2008-2009 óta nem tapasztalt gazdasági és társadalmi változások, a 2019 ősze óta bekövetkezett szabályozói változások, valamint az MNB új fenntarthatósági mandátuma alapján indokoltá vált a Stabilitás és Bizalom 2.0 felügyeleti stratégia féléves felülvizsgálata. Szükségessé vált áttekinteni a felügyeleti prioritásokat és célokat, és hozzáigazítani azokat az aktuális és újonnan előrejelzett piaci kockázatokhoz.

A Felügyelet jövőképe, küldetése, valamint a képviselt és közvetített értékek változatlanok maradtak, a 2019-ben megfogalmazott leírások továbbra is érvényesek. Erre épül a felülvizsgált felügyeleti stratégiai keretrendszer, amely igazodik az MNB 2022 májusában meghirdetett Fenntartható Egyensúly és Felzárkózás program alapelveihez is, és figyelembe veszi a pénzügyi közvetítőrendszer felügyelete során az abban meghatározott javaslatokat és konkrét feladatokat.

4. ábra: Felülvizsgált MNB Felügyeleti stratégia 2020–2025

MNB FELÜGYELETI STRATÉGIA 2020–2025	
KÜLDETÉS: A pénzügyi rendszer stabilitásának támogatása és mélyítése, kiemelt fókusszal a fogyasztóvédelemre, digitalizációra és fenntarthatóságra	
JÖVŐKÉP: Fejlődő, versenyző, egészséges pénzügyi szektor – támogató, formáló, hatékonyan felügyelő MNB	
KIEMELT ÉRTÉK: Stabilitás és bizalom	
Jogszerűség, integritás, fogyasztó-központúság, innováció, fenntarthatóság, következetesség, fair verseny	
PIACI FÓKUSZÚ CÉLOK	SZERVEZETI FÓKUSZÚ CÉLOK
1. Sokkellenálló-képesség biztosítása 1.1. Meghízhatóan működő, egészséges mérlegszerkezettel, biztonságos tőkehelyzettel és megfelelő veszteségviselő képességgel rendelkező piaci szereplők 1.2. A pénzügyi szektor védelme, kiemelt fókusszal a pénzügyi visszaélésekre és a piacfelügyeletre 1.3. Intézmények ellenálló-képességének növelése a pénzügyi és terrorizmusfinanszírozási kockázatok kapcsán 1.4. A szektor kibert biztonsági ellenálló-képességének biztosítása	5. Erőteljes fogyasztóvédelem 5.1. Tisztességes szolgáltatói magatartás szektorszintű és egyedi elvárásaink összehangolása 5.2. Termékfókuszú fogyasztóvédelem erősítése
2. Egészséges verseny prudens és fogyasztóközpontú termékekkel 2.1. Transzparencia megővétele, kiemelt fókusszal az árázásra 2.2. A pénzügyi termékek prudens és fogyasztóközpontú értékesítése 2.3. Ügyfél igénynek folyamatosan megfelelő termékek 2.4. Megtakarítási rendszerek fejlesztése	6. Kockázat alapú felügyelet 6.1. Kockázat alapú felügyelési tevékenység továbbfejlesztése, a korai beavatkozást lehetővé tevő felügyelési eszközök alkalmazása 6.2. Nemzetközi együttműködés erősítése, különös tekintettel a home-host felügyelési együttműködésekre és a határon átnyúló tevékenységekre
3. Technológiai fejlődés támogatása, kockázatok kezelése 3.1. Technológiai innováció támogatása minden szektorban 3.2. Új technológiák prudens bevezetésének biztosítása 3.3. Digitális pénzügyi biztonságudatosságának erősítése	7. Határozott, időbeni fellépés, beavatkozás 7.1. Adatvezérlési működés 7.2. Proaktív, kockázatokra fókuszáló felügyelési kommunikáció és jogérvényesítés, a hatékony válságkezelési eszközök erősítése
4. A pénzügyi rendszer környezeti fenntarthatóságának elősegítése 4.1. Megfelelő felkészülés a környezeti anomáliák következtében megjelenő kockázatokra 4.2. Intézményi támogatás a zöld állásban 4.3. Környezeti fenntarthatósági tudatosítás erősítése	8. Fogymatos fejlődés – Támogató felügyelet 8.1. Hasznos innovációk támogatása, felhasználása, kiterjesztése, megőrzése 8.2. Pénzügyi tudatosítás támogatása 8.3. Támogató, ügyfélbarát engedélyezési folyamatok a kapuori szerep fenntartása mellett
	9. Aktív hazai és nemzetközi szabályozó szerepvállalás 9.1. Felügyeleti tapasztalatokra építő jogfejlesztés 9.2. Aktív szerepvállalás az európai unió jogalkotásában és a hazai jogba való átültetésben 9.3. Proaktív együttműködés erősítése a hazai és külföldi társhatóságokkal, társhatóságokkal, érdekeltvelmi szervezetekkel

Forrás: saját szerkesztés

A felülvizsgált piaci fókuszú célok a Stabilitás és Bizalom 2.0 stratégiai keretrendszer prioritásaitól részben eltérnek, illetve átfedésben vannak azokkal:

- Sokkellenálló-képesség biztosítása,
- Egészséges verseny prudens és fogyasztóközpontú termékekkel,
- Technológiai fejlődés támogatása, kockázatok kezelése,
- A pénzügyi rendszer környezeti fenntarthatóságának elősegítése.

A szervezeti fókuszú célok esetében a felülvizsgálat során a legfőbb prioritások változatlanok:

- Erőteljes fogyasztóvédelem,
- Kockázatalapú felügyelet,
- Határozott, időbeni fellépés, beavatkozás,
- Folyamatos fejlődés – támogató felügyelet,
- Aktív hazai és nemzetközi szabályozói szerepvállalás.

A stratégiai tervezés felülvizsgálatakor preferenciaként kezelte a Felügyelet a Fenntartható Egyensúly és Felzárkózás programjában megfogalmazott módszertani alapelveket, miszerint a vízió és a stratégia megalkotása, a célok kijelölése, az intézkedések megfogalmazása és az eredmények értékelése során folyamatosan mérni kell azok teljesülését. A méréshez ki kell használni a digitalizáció és az adatáramlás új lehetőségeit. Csak olyan intézkedések és programok valósulhatnak meg, amelyek mérhetően javítják Magyarország gazdasági egyensúlyát és felzárkózását.

A felülvizsgált piaci és szervezeti fókuszú célok esetében az MNB csak olyan tevékenységeket, hatékonysági mutatókat határozott meg, melyek objektíven mérhetők, rövid távon megvalósíthatók, valamint tervezhető határidőt lehetett hozzájuk rendelni. A célok megfogalmazása során továbbá hangsúlyosan jelennek meg a programban megfogalmazott javaslatok, így fókuszba került az adatreform, a digitalizáció, valamint fókuszban maradt a fenntartható finanszírozás.

A pénzügyi piacok esetében stratégiai piaci fókuszú célként jelent meg a sokkellenálló-képesség biztosítása, az egészséges verseny biztosítása prudens és fogyasztóközpontú termékekkel, a technológiai fejlődés támogatása, kockázatok kezelése, illetve a pénzügyi rendszer környezeti fenntarthatóságának elősegítése. A sokkellenálló-képesség biztosítása egyebek közt a megbízhatóan működő, egészséges mérlegszerkezettel, biztonságos tőkehelyzettel és megfelelő veszteségviselő képességgel rendelkező piaci szereplőkkel, a szektor kiberbiztonsági ellenállóképességének biztosításával, a pénzmosási és terrorizmusfinanszírozási kockázatokkal kapcsolatos ellenállóképesség növelésével érhető el.

Utóbbi kapcsán szükséges a tranzitszámlás és non-rezidens kockázatok fokozott figyelemmel kísérése, a bizalmi vagyonkezelési tevékenység fokozott figyelemmel kísérése, valamint a fraud és pénzmosás céljára létesített bankszámlák visszaszorítása. Felügyeleti, illetve társhatósági elemzések alapján a magyarországi hitelintézeteknél vezetett számlák érintettségével megkísérelt, illetve megvalósult fraud esetek számában az elmúlt években jelentős növekedés volt megfigyelhető. Az összehangolt fellépést nehezíti, hogy a legtöbb szolgáltató gyakorlatában a fraud, illetve pénzmosás-megelőzési terület egymástól elkülönülve működik, és a területek közötti együttműködés – a vizsgálati tapasztalatok alapján – nem hatékony. Kiemelt fontosságú az együttműködési keretek hatékonyságának javítása, az elsősorban pénzmosás megelőzési céllal működtetett technológiák fraud esetek detektálására való felhasználásának támogatása.

A Felügyelet kiemelten fontosnak tartja a technológiai fejlődés támogatását és az ezzel kapcsolatos kockázatok kezelését is. A technológiai innováció támogatása érdekében ki kell alakítani a jövő pénzügyi IT megoldások szabályozói eszközeit, illetve a jövő pénzügyi IT megoldásainak alkalmazhatósági keretfeltételeit.

A jövő pénzügyi IT megoldások alkalmazhatósági keretfeltételeinek kialakítása elengedhetetlen a jogbiztonság és a pénzügyi közvetítőrendszerbe vetett bizalom fenntarthatósága érdekében, ezért az MNB informatikai témájú felügyeleti szabályozó eszközeinek felülvizsgálata és újak kiadása szükséges. A szabályozó eszközök folyamatos fejlesztésén túlmenően a piacot egyedi ügyekben és felmerülő kérdésekben is támogatni szükséges. Ezért (a piaci igényekhez igazodva) fontos, hogy a Felügyelet a megértést, alkalmazhatóságot segítő tájékoztató anyagokat is publikáljon. Az MNB elhivatott a digitális pénzügyek biztonságtudatosságának erősítésében, valamint az új technológiák prudens bevezetésének biztosításában. A már használt és jövőben használni tervezett innovatív informatikai rendszerek hatékony felügyeletét is el kell látni. Ehhez elengedhetetlen a szakmai kompetenciák folyamatos fejlesztése, és az aktív szerepvállalás a technológiai innovációkat övező szakmai és társadalmi párbeszédben.

Stratégiai cél az egészséges verseny támogatása is, amelynek fókuszában a prudens és fogyasztóközpontú termékek állnak. Az elmúlt években a hitelintézetek között is megjelentek azon hiteltermékek, amelyeket a fogyasztók fizikai jelenlét nélkül, kizárólag online formában is igénybe tudnak venni. A gyors átfutási időt kínáló, online szerződéskötési folyamatok esetében is kiemelt jelentőségű, hogy a fogyasztók a jogszabályok által meghatározott tartalommal és határidőben kapják meg az azokkal kapcsolatos tájékoztatást. A pénzügyi intézményeknek az online szerződéskötési folyamat során is meg kell felelniük a jogszabályokban rögzített, MNB által elvárásaként megfogalmazott, a fogyasztók felé teljesítendő tájékoztatási kötelezettségeknek. Ennek ellenőrzésére a Felügyelet kiemelt figyelmet fordít.

Az MNB nagy hangsúlyt helyez az azonos célú termékek összehasonlíthatóságának biztosítására. A lakossági ügyfelek jelenleg is számos pénzügyi termék közül választhatnak, azonban megfelelő információ hiányában nem biztos, hogy minden esetben a számukra ideális terméket fogják választani. A Felügyelet ennek kapcsán több formában is támogatja a fogyasztókat: egyrészt a pénzügyi tudatosság mélyítésével, másrészt a piaci termékösszehasonlító oldalakra vonatkozó felügyeleti elvárások megfogalmazásával, valamint a díjjegyzék-összehasonlító, illetve a minősített termékeket listázó alkalmazások gondozásával, fejlesztésével.

A pénzügyi rendszer környezeti fenntarthatóságának elősegítése érdekében cél a pénzügyi rendszer ellenállóképességének javítása. Az utóbbi években általánosan elfogadottá vált, hogy a klímaváltozás kockázatot jelent a pénzügyi intézmények számára is. Az e kockázatokra való felkészülést segítette a hitelintézeteknek szóló Zöld Ajánlás, amely elvárásainak teljesülését a Felügyelet az átfogó vizsgálataiban ellenőrzi majd. További cél a környezettudatosság növelése a nem banki szektorokban, amihez az MNB szabályozó eszközök kiadásával járulhat hozzá. A felügyelt intézmények számára fontos viszonyítási pontot jelent az MNB Zöld Programja. Ennek 2019-es kiadása óta jelentősen módosult a környezet: számos szabályozási változás mellett a fenntartható pénzügyek területe is dinamikusan fejlődött. Indokolt ezért a Zöld Program felülvizsgálata, amely annak részletes visszamérési eredményein alapul. A felülvizsgálat révén a Zöld Program továbbra is iránytűként szolgálhat a hazai pénzügyi intézmények számára.

Fókuszba kerül az intézmények támogatása a zöld átállásban, a zöld pénzügyi piac fejlesztése és a zöld finanszírozás ösztönzése. A zöld pénzügyi termékek rohamosan bővülnek, mind volumen, mind az egyes instrumentumok típusát tekintve. A hazai zöld pénzügyi piac fejlesztése érdekében szükséges a nemzetközi jó gyakorlatok vizsgálata, a külföldön már bevált zöld pénzügyi termékek hazai elterjedésének ösztönzése. A zöld hitelek népszerűsége emelkedett az utóbbi években, amelyhez az MNB tőkekövetelmény-kezdmény programjai is jelentősen hozzájárultak. A témához kapcsolódóan fontos cél a fenntarthatósággal kapcsolatos pénzügyi edukáció, hiszen a fenntarthatósági fordulat csak akkor lehet sikeres, ha megfelelő ismeretekkel rendelkezik mind a szakma, mind a lakosság. A környezeti fenntarthatósági tudatosság erősítése érdekében az MNB honlapján elindul a Zöld pénzügyi termékkereső. Ez a zöld termékek összehasonlítása révén nemcsak az ügyfelek tájékozottságát növeli, hanem a nyilvánosság erejénél fogva az intézményeket is termékfejlesztésre ösztönzi. A szakmai cikkek, tanulmányok rendszeres publikálása szintén nagyban segíti a szemléletformálást.

A pénzügyi rendszer stabil működése, gazdasági funkcióinak betöltése érdekében a stratégiában továbbra is kiemelt hangsúlyt kap a pénzügyi fogyasztóvédelem megerősítése. A jegybank a fogyasztók széles körét érintő, rendszerszintű problémákra koncentrálna. Alapvető cél a jogsértő magatartások mielőbbi – ha szükséges, akár az erőteljes szankcionálás eszközével elért – visszaszorítása, s a fogyasztókat ért károk mielőbbi megtérítése. Célként fogalmazódik meg az összességében „fair” pénzügyi szolgáltatás kikényszerítése. Kiemelt feladatként jelenik meg továbbá a stratégiában a bármely okból kiszolgáltatottabb csoportok (pl. fiatalok, idősek, nehezebb anyagi körülmények között élők) fokozott védelme is, a határon átnyúló tevékenységek kockázatának csökkentése. Az erős fogyasztóvédelem érdekében a Felügyelet célja a közvetítők piactorzító hatásának csökkentése, valamint az információáramlás elősegítése, s a gyors reagálás mérése az ügyfélszolgálati tevékenység fókuszba helyezésével.

Az uniós pénzügyi szabályozási, felügyeleti folyamatokban az MNB folyamatosan aktív szerepet vállal, valamint a Magyarországon jelen lévő, host szerepkörben felügyelt piaci szereplők tevékenysége kapcsán is számos külföldi felügyeleti hatósággal valósít meg sikeres együttműködést. Mindezek elengedhetetlenül szükségesek ahhoz, hogy az MNB a nemzetközi felügyeleti közösségben is ismert és elismert, erős felügyelet legyen.

A következő években kiemelt feladat lesz a CRR3 és CRD6 szabályok nyomán követése, véleményezése és részvétel a hazai szabályozásba való átültetésben. A hitelintézetek prudenciális szabályait részben az Európai Parlament és Tanács hitelintézetekre vonatkozó prudenciális követelményekről szóló 575/2013/EU rendelete (CRR), részben a hitelintézetek tevékenységéhez való hozzáférésről és a hitelintézetek prudenciális felügyeletéről szóló 2013/36/EU irányelve (CRD) tartalmazza.

2021. október 27-én az Európai Bizottság közzétette bankszabályozási javaslatcsomagját, amely az elfogadását követően a CRR és a CRD jelentős módosítását fogja eredményezni. A javaslatcsomag egyrészt tartalmazza a Bázeli III véglegesítésének európai uniós jogba történő átültetését, azonban azon túlmenően számos más témakört is érint. Az MNB a javaslatok véleményezésében és (elfogadásukat követően) a hazai jogrendszerbe való átültetésük folyamatában aktív szerepet vállal, ezt követően pedig nyomon követi a szabályok alkalmazását, gyakorlati megvalósulását, illetve szükség esetén szabályozó eszköz kibocsátásával az érintett szereplők számára való iránymutatást.

Fontos a proaktív együttműködés erősítése a hazai és külföldi társhatóságokkal, tár felügyeletekkel, érdekvédelmiszervezetekkel, kiemeltenapénzmosásésterrorizmusfinanszírozás megakadályozása (AML/CFT) tekintetében. A prudenciális felügyeleti hatóságok, az AML/CFT felügyeletet ellátó hatóságok és a pénzügyi információs egységek közötti együttműködésről és információcseréről szóló Európai Bankfelügyeleti Hatóság (EBA) iránymutatásnak megfelelő felügyeleti működés, illetve gyakorlat kialakítása, valamint a hatékony információáramlás érdekében kiemelt feladat lesz az elkövetkező években az MNB-n belüli technológiai eljárásrendek kialakítása. Emellett aktív közreműködés szükséges az EBA AML/CFT kollégiumokban, mely keretek nagyban elősegítik az intézményi felügyeletet ellátó szervek közötti információ-, illetve tapasztalatcserét.

A gazdasági bűncselekmények tekintetében az egységes jogalkalmazási gyakorlat fejlődése érdekében az MNB kiemelten fontos célként kezeli a Felügyelet és a társhatóságok közötti szakmai együttműködés elmélyítését, így az MNB 2022 nyarán felajánlotta a felek közti szakmai konzultációk megtartásának lehetőségét. A konzultációsorozat keretében első ízben az MNB munkatársai – elsődlegesen a jogosulatlan pénzügyi tevékenységgel, bennfentes kereskedelemmel, piacbefolyásolással, illetve a nyilvános értékpapír kibocsátókkal kapcsolatos – szakmai előadásokat tartottak meg.

ÖSSZEGRÉS

Támogató, formáló és hatékonyan működő pénzügyi felügyelet, tudatos stratégiai tervezés és következetes végrehajtás nélkül nehezen képzelhető el a pénzügyi stabilitás és a stabilan működő pénzügyi rendszer. A 2013 óta eltelt időszak működése és az elért eredmények visszaigazolják a mikroprudenciális felügyeleti feladatkör integrálását a jegybankba. Az integrációnak köszönhetően a makroprudenciális szempontok megfelelően tudnak érvényesülni az egyedi intézményi felügyeleti munkában, továbbá szélesebb eszköztár áll a jegybank rendelkezésére az egyedi vagy rendszerszintű pénzügyi válsághelyzetek megelőzése, valamint a már bekövetkezett válsághelyzetek gyors és eredményes megoldása érdekében.

Az MNB egyetlen intézmény keretei között szavatolja a pénzügyi rendszer egészének stabilitását és az egyedi pénzügyi intézmények biztonságos működését. A pénzügyi közvetítőrendszer stabilitásának biztosítása érdekében folyamatosan feltárja és bemutatja a stabilitást veszélyeztető kockázatokat, közreműködik az egyedi és a rendszerszintű kockázatok kialakulásának megelőzésében, illetve a felépült kockázatok mérséklésében, megszüntetésében. A rendelkezésre álló széles eszköztár segítségével összehangolhatóvá, és így hatékonyabbá válik a pénzügyi rendszer egészének stabilitását veszélyeztető rendszerkockázati tényezők, illetve az intézmények egyedi kockázatainak azonosítása, megelőzése, nyomon követhetősége és kontrollja, és a felügyelési tevékenységben megjelenő új feladatok hatékony kezelése.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Matolcsy György (2019): *A magyar felzárkózás versenyképességi reformjai és fordulatai (2019-2030)* <https://www.mnb.hu/letoltes/a-magyar-felzarkozas-versenykepességi-reformjai-es-fordulatai-2019-2030.pdf>
- Palotai Dániel – Virág Barnabás (2019): *Versenyképességi program 330 pontban* <https://www.mnb.hu/letoltes/versenykepességi-program.pdf>
- Matolcsy György: *Fenntartható egyensúly és felzárkózás* <https://www.mnb.hu/letoltes/fenntarthato-egyensuly-es-felzarkozas-144-javaslat-20220519.pdf>
- A Magyar Nemzeti Bank Alapokmánya <https://www.mnb.hu/letoltes/a-magyar-nemzeti-bank-alapokmánya-1.pdf>

FELHASZNÁLT JOGSZABÁLYOK, FELÜGYELETI SZABÁLYOZÓ ESZKÖZÖK

2013. évi CXXXIX. törvény a Magyar Nemzeti Bankról
- A Magyar Nemzeti Bank 5/2021. (IV.15.) számú ajánlása az éghajlatváltozással kapcsolatos és környezeti kockázatokról, és a környezeti fenntarthatósági szempontok érvényesítéséről a hitelintézetek tevékenységeiben
- A Magyar Nemzeti Bank 10/2022. (VIII.2.) számú ajánlása az éghajlatváltozással kapcsolatos és környezeti kockázatokról, valamint a környezeti fenntarthatósági szempontok érvényesítéséről a hitelintézetek tevékenységeiben
- Európai Parlament és Tanács hitelintézetekre vonatkozó prudenciális követelményekről szóló 575/2013/EU rendelet
- Európai Parlament és Tanács a hitelintézetek tevékenységéhez való hozzáférésekről és a hitelintézetek prudenciális felügyeletéről szóló 2013/36/EU irányelve
- A Magyar Nemzeti Bank 5/2021. (IV.15.) számú ajánlása az éghajlatváltozással kapcsolatos és környezeti kockázatokról, és a környezeti fenntarthatósági szempontok érvényesítéséről a hitelintézetek tevékenységeiben
- A Magyar Nemzeti Bank 10/2022. (VIII.2.) számú ajánlása az éghajlatváltozással kapcsolatos és környezeti kockázatokról, valamint a környezeti fenntarthatósági szempontok érvényesítéséről a hitelintézetek tevékenységeiben

Rákóczi Attila

A 2022-es történelmi aszály margójára

A kárenyhítési kérelmek kezelése a Békés Vármegyei Kormányhivatalban

On the Margins of the Historic Drought of 2022

The Management of Compensation Claims at the Government Office of Békés County

„Hol rétek, kaszálók voltak valaha, ott egy halottsárga abrosz volt kiterítve, melyen az éhínség még morszát sem hagyott. A búzavetés nem nőtt arasznyíra, nem hajtott kalászt; nem lehetett remélni, hogy aratást adjon; ráeresztették az éhséggel küzdő barmokat, és le hagyták azt legeltetni; le egészen a gyökéréig, s hogy még a gyökere se maradjon, támadt az égő porból milliárd soha sem látott féreg, mely gomolyokban teríté be a földet nappal, s táborszámra járt éjjel, ellepve házat, háztetőt; sáskák cirpelő sokasága ült minden ágon, bokron, melyen, mint télen, nem volt már levél, s felverte az éjszakát zörgő hangversenyével, mintha az is a gazdától követelné, amit a mezőn nem talál. És eső még mindig nem esett.”

/Jókai Mór: Szerelem bolondjai, 1869/

Összefoglalás

A magyar mezőgazdaság az elmúlt évtizedben jelentős fejlődésen ment keresztül. Fejlődtek a termelési eszközök, nőtt a termelés volumene, minősége, valamint a nemzetgazdasághoz való hozzájárulása is. A fejlődést a közösségi agrárpolitikához illeszkedő, a nemzeti érdekekhez fűződő nemzeti agrárpolitika tudatos végrehajtása hozta. A termelés sajátossága azonban az, hogy a természeti tényezőknek nagyban kitétt ágazatról beszélünk. Az egyre növekvő inputárak következtében a kihelyezett termelési eszközök (vetőmag, műtrágya, termésnövelő anyagok stb.) hatékonyságát, összességében a termés mennyiségét, jelentősen befolyásolják az időjárási körülmények is. Minden időjárási tényezőt figyelembe véve a víz, a csapadék a legtöbb esetben az ún. minimum tényező. Az időjárás okozta termés-, és jövedelem kiesés enyhítésének egyik eszköze lehet, ha biztosítást köt a gazda termelésére. E mellett az állam által létrehozott ún. kárenyhítési alap is segíti a bajba jutott gazdálkodókat. A bekövetkezett káreseményeiket jelezniük kell a kárenyhítő szerv felé, amely intézkedik a kár mértékének megállapításáról, valamint döntést hoz, és küld meg a bejelentő részére.

DR. RÁKÓCZI ATTILA PhD, főigazgató, Békés Megyei Kormányhivatal, egyetemi adjunktus, c. főiskolai tanár, Magyar Agrár-és Élettudományi Egyetem, Vidékfejlesztés és Fenntartható Gazdaság Intézet, Vidék- és Területfejlesztési Tanszék (rakoczi.attila@bekes.gov.hu).

2022-ben évtizedek óta nem látott aszály érte az országot, ezen belül is az Alföldet. A kárenyhítési bejelentések száma sokszorosára nőtt, amely a vármegyei kárenyhítő szervet, a Békés Vármegyei Kormányhivatalt is kihívás elé állította.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: M21, H83, O38, Q10, Q25, Q38

Kulcsszavak: mezőgazdaság, vis maior, kárenyhítés, aszály, területi közigazgatás

Summary

Hungarian agriculture has made significant progress over the past decade. The means of production have improved, the volume and quality of production has increased, as has its contribution to the national economy. This development has been brought about by the conscious implementation of a national agricultural policy in line with Community Agricultural Policy and in the national interest. However, a defining characteristic of agricultural production is that we are talking about a sector that is highly exposed to natural factors. Due to the increasing input prices, the efficiency of the means of the outsourced production (seeds, fertilizers, crop enhancers, etc.) and the overall quantity of the harvest are also significantly influenced by weather conditions. Taking all weather factors into account, water and rainfall are the so-called minimum factors in most cases. One of the means of mitigating the loss of crop and income caused by weather conditions is to insure the farmer's production. In addition, a Damage Mitigation Fund was set up by the state that helps farmers in difficulty. They have to report their losses to the damage mitigation body, which determines the extent of the damage and sends a decision to the claimant.

In 2022, the country, including the Great Hungarian Plain, was hit by the worst drought in decades. The number of reported compensation claims increased manifold, which also challenged the county's damage mitigation body, the Békés County Government Office.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: M21, H83, O38, Q10, Q25, Q38

Keywords: agriculture, force majeure, damage mitigation, drought, territorial administration

BEVEZETÉS

A mezőgazdaság nemcsak az egyik ősi foglalkozásaink egyike, hanem összetett gazdasági-társadalmi-vidékfejlesztési-környezetvédelmi tevékenység is (Székely, 2016). Ugyanakkor nagy hatással van a megújuló energiaellátásra (Hernandez et al., 2017), a turizmusra (Bujdosó–Szűcs, 2012; Bujdosó et al., 2015; Priatmoko et al., 2023), településfejlesztésre (Farkas, 2002a), a vidéki területek ún. társadalmi tőkájére (Farkas, 2021), a helyi együttműködésekre (Kassa–Farkas, 2012), területi különbségekre, egészségügyi mutatókra (Egri, 2017; Táncos–Egri, 2010), sőt az agrárfelsőoktatásra (Gyuricza et al., 2020) és annak nemzetközi jelentőségére is. Utóbbira utal írásában Szatmári és Suha (2015) is. E tényezőket összességében többfunkciós,

vagy multifunkcionális mezőgazdaságnak hívjuk (Farkas, 2002b). Hazánk mezőgazdasága az utóbbi években jelentős fejlesztéseken ment keresztül, termelékenysége nőtt. Utóbbi igaz a technikai felszereltség állagának javulására, valamint az eszközhatékonyságra is (Takácsné–Takács, 2016). A kelet-európai EU országok esetében is helytállunk a nemzetközi versenyben (Mészáros-Szabó, 2014).

Mindazonáltal a mezőgazdálkodás az időjárás tényezőknek rendkívül kitett ágazat. Egy-egy vis major helyzet (időjárás) jelentős hatással van a termelékenységre és a jövedelmezőségre egyaránt (Kemény et al., 2010).

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGRÓL

Magyarország az EU közösség szintjén is kiváló minőségű termőterülettel rendelkezik. Országunk területének jelentős része áll mezőgazdasági művelés alatt. 4,3 millió ha-t is meghalad a szántóterületek nagysága, 790 ezer ha a gyepterület, 100 ezer ha körüli a gyümölcsös művelési ág, nagyjából 70 ezer ha a szőlő, 35-35 ezer ha a nádas és halastó, mind ezek mellett 2 millió ha erdőterülettel rendelkezünk, az országos erdőszültség 20%-os (KSH, 2019). Ugyanakkor a Lentner (2010) által tett korábbi megállapítások még mindig jellemzőek a hatékonyságot gátló felaprózódott birtokméretek vonatkozásában. Udovecz (2003) egy évvel az európai uniós csatlakozásunk előtt a magyar mezőgazdaság versenyeseiről már bizakodóan nyilatkozott. 2004-es csatlakozásunktól kezdődően már hozzáférhetünk az ún. Közös Agrárpolitika (KAP) által biztosított agrár- és vidékfejlesztési támogatási forrásokhoz is. Már a Római szerződés is rögzítette a KAP létrehozását (Hill, 2011), ami az utóbbi hét éves költségvetési ciklusokat követve támogatja a piacot és az ágazati fejlesztéseket. Az Agenda 2000 nevű reformokat követően már 2 pilléressé vált a támogatási rendszer. Az 1. pillért a piacpolitika adja, melynek pénzügyi forrása az ún. Európai Mezőgazdasági Garanciaalap (EMGA). A 2. pillér a vidékfejlesztés, melynek pénzügyi forrása az ún. Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) (Rákóczi–Barczy, 2015). Mind e mellett hazánkban jelentős forrást tesznek ki az ún. nemzeti támogatások, melyet a kormányzat biztosít az arra jogosult gazdáknak (Rákóczi, 2022).

Az elmúlt évtizedben Magyarország mezőgazdasági és vidéki teljesítménye folyamatosan javult. Mára az önellátottságunk szintje az alapvető élelmiszerekből (liszt, tej, sertés-, baromfi-, marhahús, tojás, étolaj, zöldség, gyümölcs, bor) 80%-on felüli. A főbb gabonák esetében többet termelünk, mint az országos szükséglet. A többi élelmiszer-alapanyag esetében megközelítjük a teljes ellátottságot. Jelentős növekedést mutat az agrárexportunk mind az alapanyagok, a feldolgozott, mind a végtermékek vonatkozásában (European Commission, 2021).

Az agrártámogatások közvetlen támogatásai közül a legjelentősebb a területalapú támogatás igénylése. Országosan minden évben több mint 5 millió ha mezőgazdasági területre igényel 164 ezer gazda támogatást. Csak erre a jogcímre 350-360 milliárd Ft kerül kifizetésre éves szinten. Ezen érték Békés vármegyében 13 ezer gazdálkodó, akik közel 450 ezer ha területre nyújtanak be támogatási igényt. A Békés Vármegyei Kormányhivatal éves szinten a közvetlen kifizetések és a vidékfejlesztési források, valamint a nemzeti támogatások esetében átlagban 40-50 milliárd Ft támogatás kifizetésében működik közre. Ezen összeg 2021-ben rekordnagyságot ért el 60 milliárd Ft-ot is meghaladó mértékben (BÉVKH, 2023).

KÁRENYHÍTÉSI INTÉZKEDÉSEK

A mezőgazdaság igen kitett az időjárási kockázatoknak. Ebből kifolyólag a káresetből származó termés-, és jövedelemkiesést valamilyen formában biztosítani szükséges. A klímaváltozás folyamata az egész világon kikezdte a kockázatkezelési biztosítási rendszerek eddigi hálóját. Korábban nem tapasztalt károkat láthatunk egyre gyakrabban az egyre szélsőségsébb időjárás hatására – elsősorban a mezőgazdasági termelésben, az időjárásnak leginkább kitett nemzetgazdasági ágazatban (Kemény et al., 2010). Utóbbinak jelentős hatása van a jövedelemegyenlőtlenségekre is (Egri, 2020).

Kemény és szerzőtársai (2010) tanulmányukban megállapították, hogy a hazai biztosítási rendszer sajátosságai, a viszonylag kevés ügyfélkör, a kockázatba sorolt növények szűk köre hatására az ügyfélkör szűkül, a biztosítók jövedelme csekély. Mindezek következménye, hogy a 2010-es évekre a mezőgazdasági biztosítási rendszer veszélybe került. Javasolták az ún. támogatott biztosítás bevezetését is a pár évvel korábban létrehozott Nemzeti Agrárkárenyhítési Rendszer mellett. Előbbi és utóbbi is megvalósult napjainkra. A gazdálkodó saját maga által kötött biztosítás mellett, illetve azt kiegészítve káresemény bekövetkeztekor az állam is segíti a gazdálkodókat a Nemzeti Agrárkárenyhítési Rendszerrel, mely az alábbi módon működik, a következő feltételeket szükséges betartania a termelőknek. A vonatkozó jogszabályok értelmében (2011. évi CLXVIII. törvény és a 27/2014 (XI. 25.) FM rendelet) az agrárkárenyhítési rendszerben kezelt elemi káresemények köre: téli fagy, tavaszi fagy, őszi fagy, aszály, mezőgazdasági árvíz, belvíz, felhőszakadás, vihar és a jégeső okozta károk is kockázati tényezők.

A rendszer kizárólag a mezőgazdasági termelők megalapozott káreseményeire nyújt részbeni ellentételezést, ezért a mezőgazdasági termelő többek között akkor jogosult kárenyhítő juttatásra (támogatásra), ha elemi káreseménye következett be (azaz termés-csökkenése meghaladta a 30%-ot) és a hozamérték-csökkenése (a károsodás miatti termelési érték-csökkenése) a károsodott kultúrái vonatkozásában meghaladta a 15%-os mértéket (Kincstár, 2021).

Az agrárkárenyhítési rendszernek kötelezően tagja az a mezőgazdasági termelő, aki ún. egységes kérelmet (köznyelvben területalapú támogatást) nyújt be a Magyar Államkincstárhoz és az egységes kérelembe bejelentett, használatban lévő termőföldterületének nagysága eléri, vagy meghaladja:

- az ültetvényművelésre szolgáló ültetvényterület esetén az 1 hektárt;
- a szántóföldi zöldség termesztésére szolgáló terület esetén az 5 hektárt;
- egyéb szántóföldi növény termesztésére szolgáló terület esetén a 10 hektárt;
- együttesen a szántóföldi zöldség termesztésére szolgáló terület és ültetvényművelésre szolgáló ültetvényterület esetén az 5 hektárt, vagy - együttesen a szántóföldi zöldség és egyéb szántóföldi növény termesztésére szolgáló terület és ültetvényművelésre szolgáló ültetvényterület esetén a 10 hektárt.

Békés vármegyében 2022-ben 13 132 ügyfél nyújtott be egységes kérelmet, ebből a fentiekben meghatározott feltételek alapján összesen 6 354 fő volt tagja a kárenyhítési rendszernek (BÉVKH, 2023). A fenti területméretnél kisebb földterületen gazdálkodó mezőgazdasági termelő önkéntesen is csatlakozhat (Kincstár, 2021).

További feltétel, hogy a tag gazdálkodóknak a hozzájárulás összegét (jelenleg: ültetvény esetén 4500 Ft/ha, szántóföldi zöldségtermesztés esetén 4500 Ft/ha, egyéb szántóföldi növény terület esetén 1500 Ft/ha) tárgyév szeptember 15-éig meg kell fizesse. Ennek elmaradása esetén hiába tagja a rendszernek, ha kár éri, nem kaphat kárenyhítő juttatást.

Az egységes kérelem benyújtása után az esetlegesen bekövetkezett káresemény bejelentésére 15 napja van az érintetteknek, de legkésőbb ezt november 30-ig teheti meg. A benyújtott kérelmek kivizsgálását a 10/2022. (IX.22). MvM utasítás (SZMSZ) 52. §-a alapján a vármegyei kormányhivatalok végzik, majd ezt követően hatósági döntésben állapítja meg a hivatal a termelő jogosultságát a bekövetkezett kár tekintetében. A határozat birtokában, a betakarítást követően be kell jelentse a termelő a betakarított mennyiséget. A kárenyhítő juttatás mértéke az utóbbi alapján kerül megállapításra, melyet tárgyévet követő év március 31-ig fizet ki a hivatal.

Az egyébként járó kárenyhítő juttatás teljes összegére azon mezőgazdasági termelő jogosult, aki az üzemi szintű referencia hozamértéknek legalább felére és az adott növénykultúrára jellemző, vonatkozó jogszabály szerinti aszály, belvíz, felhőszakadás, jégeső, mezőgazdasági árvíz, tavaszi fagy, őszi fagy, téli fagy vagy vihar miatt bekövetkező mezőgazdasági káreseményre kiterjedő mezőgazdasági biztosítási szerződéssel rendelkezik. Ezt a mezőgazdasági kockázatkezelési rendszer ún. II. pillére szerinti, díjtámogatott mezőgazdasági biztosítással is és egyéb piaci biztosítással is teljesítheti a termelő. Adott káreseményre kiterjedő hatályú mezőgazdasági biztosítás hiányában az uniós szabályok alapján az egyébként járó kárenyhítő juttatás felére jogosult a gazda (Kincstár, 2022).

A 2022-ES TÖRTÉNELMI ASZÁLY

Aszályok a korábbi évtizedekben, évszázadokban

A forrósággal párosult, hosszú aszályos időszakok mindig is a legnagyobb időjárás fenyegetést jelentették az egész társadalomra nézve (Horvát–Breuer, 2023:1). Napjainkra egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a szélsőséges időjárás viszonyok egyre gyakoribbak lesznek. A világban lejátszódó környezeti változások (felmelegedés, üvegházhatású gázok felhalmozódása a légkörben) Magyarország növénytermesztésére is nagy hatást gyakorolnak. Az éghajlat mindekelőtt feltételrendszert jelent a növénytermesztés számára, meghatározza, hogy az adott helyen milyen növények és az év melyik szakaszában termeszthetők. Ugyanakkor a termőhely éghajlati viszonyaiban évről-évre jelentkező ingadozások is hol negatív, hol pozitív irányú változásokat idéznek elő a növények évenkénti növekedési és fejlődési folyamataiban, valamint a terméshozamokban. Az elmúlt 15 év rendkívül száraz és az átlagosnál is melegebb időjárása azonban akkora károkat okozott az Alföldön, hogy sok helyen kérdésessé vált az eredményes szántóföldi növénytermesztés. Ráadásul a szárazság miatt a szélerezózió is fokozódott, ami tovább növelte a vízhiányból eredő károkat. Mindez nélkülözhetlenné teszi a hatékonyabb aszály elleni védekezést (Vágó, 2005:36).

Az aszály természetes jelenség. A magyar történelemben mindig előfordultak súlyos aszályok, és ezek sok esetben tragikus következményekkel jártak. A természeti katasztrófák közül

világszerte az aszály érinti a legtöbb embert, és szedi a legtöbb áldozatát. A klímaváltozás különösen felerősíti ezt a kockázatot. Hazánkban tíz egymást követő évből átlagosan három-négy aszályosnak tekinthető, de ezek előfordulási gyakorisága az elmúlt időszakban nőtt. Különösen a gördülő aszály kritikus, amikor az egymást követő aszályos évek megtöbbszöröztek, fokozták az előző évek káros hatásait (Tamás, 2017:1229).

Az aszály kialakulásában a csapadéknak meghatározó szerepe van. A csapadék a legnagyobb változékonyságot mutató éghajlati elem hazánkban, ugyanakkor az aszálygyakorosság területi megoszlása csak kis változékonyságot mutat. Ez alapján az ország csapadékosabb, nyugati területeit éppúgy érintheti aszály, mint a szárazabb keleti megyéket. A nyugati és az északkeleti ország részben decemberben, januárban és februárban a téli aszály kialakulásával kell fokozottabban számolni. A tavaszi aszály a keleti megyékben, míg a nyári és őszi aszály az ország középső területein gyakoribb. Az aszály az ország területének 90%-át érinti, de súlyosságát tekintve a Nagy-Alföld kitettsége a legnagyobb (Pálfi et al., 1999; Tamás, 2017:1230). Pinke (2012) megállapításai szerint szántóterületeink 40-45%-a súlyosan aszályos zónában található. Kovács és Gulácsi (2018) kutatása szerint a klímaváltozás és ennek következményei, így az aszály az erdőket is súlyosan érintheti.

„...ugyan szárazságaink, melyek, mint látszik, most többször fordulnak elő, mint ezelőtt, nem sanyargatnak-e még inkább, mint néhai vízáradásaink? Én azt hiszem, általánosan szólva, inkább vagyunk felettei szárazságok mint igen nagy nedvességek kitéve, noha szinte negyedrésze hazánknak mocsár vagy kiöntési lapály”

/Széchenyi István/

Szamosvári (2022) megállapításai szerint a Magyarországot 2022-ben sújtó aszály, bár jelentős károkat okozott, mégsem tekinthető példa nélkül állónak. Az elmúlt évszázadokban viszonylag rendszeresen előfordultak aszályos időszakok. A XI. és XIX. század között eltelt 800 évben mintegy 30 rendkívül súlyos aszályt jegyeztek fel, melyek idején nagyobb folyóink vízszintje jelentősen lecsökkent, az élőállat állomány nagyobb része elpusztult és éhínség ütötte fel a fejét. A XX. század során 1904-ben, 1935-ben, 1952-ben és 1990-ben bekövetkező aszályok szintén súlyosak voltak, melyek közül az 1952-es aszály messze kiemelkedett.

Az aszály „természetes” következménye volt az éhínség, amely a legszegényebbeket sújtotta a leginkább. Szintén Szamosvári (2022) írása alapján, a feljegyzések szerint télen a Kurca medréből szedtek gyékénytövet, melyet megszáritottak, megőröltek és abból sütittek pogácsát. A következő évben a császár osztogatott a lakosságnak vetni való búza-, és árpamagot. Az 1863. évi „nagy aszály”, leginkább a Kunságot, Hajdúságot, Bihart és Békést sújtotta, kisebb mértékben Bácskát is (1. ábra). Ez az aszály talán az ország történetének legsúlyosabb ilyen természeti csapásának tekinthető. Az aszály következtében pusztító éhínség enyhítésére Szegeden a nőegylet „levesosztó intézeteket” állított fel, ahová aztán tódult az éhező vidék népe. Erről az igen aszályos évről Heinrich (1867) is beszámolt az illetékes államminisztérium számára.

A 2022-es nagy aszály

A 2022-ben bekövetkező aszály tekinthető a XXI. század eddigi legkomolyabb ilyen eseményének. A csapadék mennyisége már 2020-ban és 2021-ben is elmaradt a sokéves átlagtól, ugyanakkor nyaranta hosszú hóhullámokat tapasztalhattunk. Az agrárév csapadékösszege rendkívül alacsony volt, Szegeden mindössze 275 mm esett mindösszesen (a sokéves átlag 50%-a) és máshol is alig haladta meg a 300 mm-t. Az első becslések szerint az aszály következtében 1 millió hektárt érintett, érint aszálykár, a napraforgó esetében hozzávetőleg 50%-os a termés kiesés. Három tényező, a meteorológia, hidrológiai és a légköri aszály „együtt állása” vezetett a rendkívüli aszály kialakulásához. A hidrológiai aszály kialakulása arra utal, hogy a csapadékhiány nagyobb területen, folyóink vízgyűjtő területén is fellépett, tehát Európa nagyobb részére kiterjedő, globális meteorológiai jelenség a legsúlyosabb „szuper” aszályok kialakulásának oka (Szamosvári, 2022).

Összességében elmondható, hogy a 2022-ben tapasztalt aszály bár nagyon súlyos volt, nem tekinthető rendkívüli méretűnek. Hasonló súlyosságú aszályok 20-50 éves visszatérési gyakorisággal bekövetkeznek Magyarországon (Szamosvári, 2022; Erdődiné–Kovács, 2023).

KÁRENYHÍTÉSI KÉRELMEK BÉKÉS VÁRMEGYÉBEN

Az 1. táblázat szemlélteti az elmúlt öt év kárenyhítési kérelmeinek számát Békés vármegyében. A táblázatból kiolvasható, hogy a vármegyei bejelentett kárenyhítési kérelmek száma évről-évre folyamatosan nő. Míg 2018-ban összesen 200 kérelem érkezett be a hatósághoz, úgy 2022-ben már közel 7300 kérelem érkezett be. A növekedésnek több oka is lehet, ezek között említendő a kárenyhítő juttatás intézményének fejlődése, szélesítése, és egyre inkább a gazdák számára hozzáférhetősége. Mind ezek mellett az egyértelmű növekedés az időjárási tényezők változásának tudható be leginkább.

1. táblázat: Kárenyhítési kérelmek száma kárnemenként 2018 és 2022 között Békés vármegyében

Bejelentés (év/db)	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.
aszálykár	14	499	702	2 181	7 179
belvízkár	105	151	193	131	6
felhőszakadaskár	6	25	61	8	3
jégesőkár	60	166	101	67	3
őszi fagykár	0	0	0	3	2
tavaszi fagykár	2	4	38	45	73
téli fagykár	4	14	1	6	20
viharkár	9	51	19	14	6
összesen:	200	910	1 118	2 456	7 292

Forrás: Saját szerkesztés BÉVKH 2023 alapján

Utóbbiból kifolyólag a kárnemekben bejelentett kérelmek számában is vannak különbségek. Ahogy látható, évről-évre leginkább aszálykárra, belvízkárra, jégesőkárra nyújtják be a gazdák az igényeiket. Mind e mellett az ezen kárnemekben benyújtott igények száma változásokat mutat az évek között, és ez igaz a fagykárokra is. Az aszálykár azonban kivétel, hiszen látható, hogy e kérelmek száma az évek között folyamatosan nő, és 2022-ben csak erre a kárnemre több kérelem érkezett be 7 179 darabszámmal, mint az azt megelőző összes év, összes kárnemére együttvéve, melynek egyértelmű oka a 2022. évi történelmi aszály.

2. táblázat: Kárnemenkénti területnagyságok 2018 és 2022 között Békés vármegyében

Terület (év/ha)	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.
aszálykár	190	18 041	26 634	68 549	203 922
belvízkár	4 453	7 651	7 639	3 562	906
felhőszakadáskár	150	259	6557	178	30
jégesőkár	1 370	3 951	1 975	2 015	30
őszi fagykár	0	0	0	162	79
tavaszi fagykár	24	39	532	467	1 130
téli fagykár	40	145	1	52	257
viharkár	238	907	562	266	40
összesen:	6 465	30 993	43 900	75 251	205 684

Forrás: Saját szerkesztés BÉVKH 2023 alapján

A 2. táblázat az 1. táblázatban rögzített kárbejelentésekhez kapcsolódó terület adatokat mutatja. A terület adatok ugyan azt a tendenciát követik, mint a kérelemadatok. Látható, hogy 2018-ban a belvízkárhoz tartozó területek voltak magasak. A 105 db bejelentés 4 453 ha-t jelentett. Abban az évben ez a kárnem volt a legjelentősebb. 2019-ben és 2020-ban ez tovább nőtt. Az aszálykár kevésbé volt jellemző 2018-ban, hiszen 14 bejelentés érkezett aszályra, melyhez 190 ha terület tartozott. Ugyanakkor az aszályval sújtott területek mértéke folyamatosan nőtt, 2019-ben megközelítette a 22 ezer ha-t, 2020-ban meghaladta a 25 ezer ha-t, 2021-ben már közel 70 ezer ha. A 2022-es aszály következtében a közel 7 200 bejelentés 204 ezer ha-t érintett a vármegyében az összes 450 ezer ha-ból, mely a vármegye mezőgazdaságilag művelt területének közelít a feléhez.

A 2022-ES KÁRENYHÍTÉSI KÉRELMEK KEZELÉSÉNEK EREDMÉNYEI

A Békés Vármegyei Kormányhivatal Agrárügyi Főosztálya – mint kárenyhítési szerv – számos egyéb más, az agrártermeléssel összefüggő hatósági feladatot lát el. E szervezeti egységhez fűződik többek között a vetőmag-, és szaporító anyag felügyeleti tevékenység, a növény- és talajvédelmi feladat, a földművelésügyi hatósági tevékenység, a halászati és a vadászati hatósági tevékenység. A főosztály állománylétszáma 55 fő, ebből normál kérelemszámú évben 3 fő végzi a kárenyhítési feladatokkal kapcsolatos ügyintézését. Az év folyamán a be-

jövő kérelmek nagy számából már látható volt, hogy az előttünk álló feladatot e létszámmal nehezen tudjuk majd elvégezni. A 2022-es aszályból adódó többlet kárenyhítési feladatok elvégzése jelentős terhet rótt a kormányhivatalra. Mindazonáltal a Békés Vármegyei Kormányhivatalt vezető főispán meghatározása szerint az agrár- és vidékfejlesztéshez kapcsolódó feladatok elvégzése – más társadalmi, gazdasági szempontból jelentős hatáskörhöz hasonlóan – minden esetben elsődlegességet élveznek összhivatali munkaszervezési szempontból. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy egy-egy megszokottól nagyobb számú kérelem okozta többletfeladat esetében (többletterhelés), élünk a más szakterületekről történő erőforrás átcsoportosítás lehetőségével, mind humán erőforrás, mind pedig eszközök vonatkozásában. Ezt a módszert létszámtöbbszörözési-képességnek nevezzük. Utóbbi komplex kormányhivatali szemléletről részletesen beszámolt korábban Rákóczi (2021, 2022), valamint Rákóczi és Krizsán (2021) az írásaikban.

A többletterhelés jelentős volt (4-szeres), a feladatok maradéktalan elvégzéséhez további (leginkább agrár) szakterületekről átirányítottunk a 3. táblázat szerinti szakügyintéző kollégákat, így volt biztosított, hogy a termelők megkapják a hatósági döntéseiket a bekövetkezett káruk bejelentéséhez, összességében a kárenyhítési juttatásaikhoz való hozzáférésükhöz.

3. táblázat: a korábbi, valamint a 2022. évi kárenyhítési ügyintézésben résztvevő szakügyintézők adatai

	normál év ügyintézői létszáma	többletfeladat- ellátásba bevont létszám	2022-ben ügyintézői létszám	2022. évi többletterhelés (%)
szakügyintéző (fő)	3	10	13	433
gépjármű (db)	1	2	3	300

Forrás: Saját szerkesztés BÉVKH 2023 alapján

KONZEKVENCIÁK

Az elmúlt években jelentős emelkedés figyelhető meg a gazdálkodók által benyújtott kárenyhítési kérelmek esetében. A kérelmek határidőre történő elvégzésének nagy jelentősége van, hiszen így juthatnak támogató forráshoz a kárt szenvedett termelők. A kérelmek vármegyei száma 2022-ben a történelmi aszály következtében eddig nem látott mértékre nőtt. Mindazonáltal a szükséges erőforrások átcsoportosításával a Békés Vármegyei Kormányhivatal határidőre elvégezte a szükséges ügyintézési teendőit.

Ugyanakkor, amennyiben a kárenyhítési kérelmek száma az elkövetkezendő években is hasonlóan magas lesz, mint a megelőző időszakokban, mindenképpen megfontolandó, hogy az e kérelmek kezelésével foglalkozó ügyintézői létszámot, valamint a szükséges eszközök számát (gépjármű, informatikai eszközök) tartósan növelni szükséges.

ÖSSZEGRZÉS

A mezőgazdaság az egyik legalapvetőbb nemzetgazdasági ágazat, mely az utóbbi években jelentős fejlődésen ment keresztül. A termelés eredményességének, jövedelmezőségének egyik legfőbb befolyásolója az időjárás. Ennél fogva nagy jelentősége van, hogy a bajba jutott gazdák kompenzálva legyenek az őket ért esetleges káruk vonatkozásában. Erre saját maguk is biztosítást köthetnek különféle biztosító társaságoknál, de e mellett működik egy állami kockázatkezelési rendszer is, Nemzeti Agrárkárényhítési Rendszer néven. A gazdálkodók kárigényeit a területileg illetékes kormányhivatalok kezelik.

2022-ben évtizedek óta nem látott aszály érte az ország nagy részét, ezen belül is a termelés lelkét adó alföldi területeket. A beérkező kérelmek határidőre történő ügyintézéséhez a meglévő humán-, és technikai erőforrások mellett átcsoportosításra is szükség volt. A bevezetett átcsoportosítások, intézkedések eredményeként határidőre elvégezte a vármegyei kormányhivatal a kárbejelentésekkel járó ügyintézéseket, valamennyi gazdálkodó a kézhez kapott határozatával jogosultságot szerzett az őt ért kárral járó kompenzációs támogatás megigényléséhez.

A cikkben leírtakat összefoglalva elmondható, hogy az eredményes gazdálkodás alapfeltétele minden esetben a gondos gazda „vigyázó szeme”. A 19. században már a nagybirtokok is gazdatisztek alkalmaztak. A gazdatisztek szakirányú végzettséggel rendelkeztek, és ők voltak felelősek a földek megművelésének, a jóságok tartásának, a szőlő-, és gyümölcsültetvények karbantartásának ellenőrzéséről, a rosszabb időjárási körülmények okozta károk időben történő jelentéséről.

Az előzőek fényében cikkemet N. Nagyváthy János Tek. Szala Vármegye Táblabírójának intelmeivel a Magyar Gazdatiszt-ből idézve (1821) zárom:

„Ha a Birtokosok a' Gazdálkodást minálunk' vagy a' Közhivatalviselés, vagy talám megvetésből elmulatják: tsak ritka; hogy kárát ne vallják. Az értelmes és serény Gazdatisztek mindazáltal sokat helyre pótolhatnak. (...)

Azokat pedig, a' kiknek módjok van a' tanulásban, serkentem ezennel, hogy készüljenek a' Gazdasághoz illendően. De miben áll ez az Elkészülés? azt kérdik az Ifjak.

1. A' kiknek az Isten ep, és virgontz testet adott: azok azt a' Levegőnek minden változásához keményítsék - meg jó előre: mert a' szobából nem lehet gazdálkodni. A' testnek ez a' megkeményítése elsőbb és szükségesebb a tántz, és mu'sikabeli gyakorlásoknál.
2. Tanulják meg a Hazabeli Magyar, Német, Tót és Deák – nyelvet is, mind beszélni, mind írni.
3. Igyekezzenek az olvasható, és helyes írás módját magoknak tulajdonává tenni.
4. Gyakorolják magokat a' figyelmes és könnyű számolásban; és tanulják meg legalább a' Lapok felmérését.
5. Mindenek felett szerezzenek magoknak Emberi szívet, és hajló erköltsöt. Amannak elmulataása tette a' Gazdatisztek rettentökké: a' makats Erkölts pedig egész életekben szerentsétlenekké. (...)

Hogy annál könnyebben elejét lehessen venni akarmely következhető kárnak: minden Tiszt kítsinytől fogva nagyig, akárhol, és akármi végett fog az Uradalomban széltjárni; mind a'ról, a'mit lát, és tapasztal, a' Tisztülésben írásbéli Jelentést tegyen. (...)”

FELHASZNÁLT IRODALOM

- B. Nagy Anikó (2014): Éhhalál képen kívül. *A 1863-as nagy alföldi aszály sajtóképe*. http://epa.niif.hu/02100/02120/00039/pdf/EPA02120_tbm_2014_39_127-144.pdf Letöltés ideje: 2023.01.01.
- Bujdosó Zoltán – Dávid Lóránt – Tózsér Anett – Kovács Gyöngyi – Major-Kathi Veronika – Uakhitova Gulmira – Katona Péter – Vasvári Mária (2015): Basis of heritagization and cultural tourism development. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, vol. 188., 307–315.
- Bujdosó Zoltán – Szűcs Csaba (2012): Beer tourism – from theory to practice. *Academica Turistica*, vol. 5., no. 1., 103–111.
- Békés Vármegyei Kormányhivatal (BÉVKH) (2023): *Adatszolgáltatás az agrár- és vidékfejlesztési támogatásokról, kifizetések mértékéről, agrárkárenyhítési adatokról*.
- Ditz, Heinrich (1867): Die ungarische Landwirtschaft. In: Kádár Imre (Szerk.) (1993): *A magyar mezőgazdaság. Népgazdasági tudósítás a kir. Bajor Közmunka és Kereskedelmi Államminisztérium részére 1867*. MTA Talajtani és Agroklímiai Kutató Intézet, Budapest, 250.
- Egri Zoltán (2017): Települési egészségnyelöltnenségek a gazdasági fejlettség triadikus felbontása alapján. *Studia Mundi – Economica*, vol. 4., no. 3., pp. 32–44.
- Egri Zoltán (2020): A területi jövedelemnyelöltnenségek változása Békés megyében 1988–2017. *Területi Statisztika*, vol. 60., no. 4., 477–512.
- Erdődiné M. Zsófia – Kovács Attila (2023): *2022. A történelmi aszály éve – az év agrometeorológiai áttekintése*. https://www.met.hu/ismeret-tar/erdekessegek_tanulmanyok/index.php?id=3261&hir=2022_a_tortenelmi_aszaly_eve_%E2%80%93_az_ev_agrometeorologiai_attekintese Letöltés ideje: 2023.01.14.
- European Commission (2021): *Statistical Factsheet – Hungary*. [agri-statistical-factsheet-hu_en.pdf](https://ec.europa.eu/agri-statistical-factsheet-hu_en.pdf) (europaeu) Letöltés ideje: 2023.01.11.
- Farkas Tibor (2002a): Vidékfejlesztés a fejlődésméletek és a fejlesztési koncepciók tükrében. *Tér és Társadalom*, vol. 16., no 1., 41–57. doi: 10.17649/TET.16.1.836.
- Farkas Tibor (2002b): *Kistérségek a vidékfejlesztésben*. Doktori értekezés, Pécsi tudományegyetem – Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 160.
- Farkas Tibor (2021): The Role of the Social Capital in Rural Development. Case Study Analysis of Village Research Camps in Romania and Hungary. *European Countryside*, vol. 13., no. 3., 584–598.
- Gyuricza Csaba – Szinay Attila – Zöldréti Attila – Zöldréti Szabolcs (2020): 精准农业和数字化能为农业高等教育带来新的动力. *Polgári Szemle: Kínai különkiadvány*, vol. 16., pp. 198–211.
- Hernández, Leonor – Burriel, Joan Raül – Bujdosó, Zoltán – Topliceanu, Liliana (2017): *Training needs in renewable energies for local development : study of prospective and training needs of renewable energies market for local development*. Alma Mater, Bacău, 2017.
- Horváth Ákos – Breuer Hajnalka (2023): A 2022-es rendkívüli szárazság fizikai-meteorológiai háttere. https://www.met.hu/ismeret-tar/erdekessegek_tanulmanyok/index.php?id=3200&hir=A_2022-es_rendkivuli_szarazsag_fizikai-meteorologiai_hattere Letöltés ideje: 2023.01.10.
- Kassai Zsuzsanna – Farkas Tibor (2012): Participation in Local Rural Development Partnerships. *Annals of The Polish Association of Agricultural And Agribusiness Economists* vol.14., no.6., 104–108.
- Kemény Gábor – Varga Tibor – Fogarasi József – Kovács Gábor – Tóth Orsolya (2010): A hazai mezőgazdasági biztosítási rendszer problémái és továbbfejlesztésének lehetősége. *Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest, 2010*.
- Kovács Ferenc – Gulácsi András (2018): *Aszály- és vegetációs index értékelés Duna-Tisza közti erdőknél 2000-tól napjainkig*. In: Magyar Földrajzi Konferencia 2018. november 9. –11., Debreceni Egyetem
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH) (2019): Magyarország földterülete művelési ágak szerint. https://www.ksh.hu/statdat_files/mez/hu/mez0008.html Letöltés ideje: 2023.01.11.
- Lentner Csaba (2019): *A magyar élelmiszer-vertikus újjászervezésének stratégiai kérdései*. *Polgári Szemle* vol. 6., no. 2., 28–44.
- Magyar Államkincstár (Kincstár) (2021): *Tájékoztató a 2021. évben hatályos, mezőgazdasági termelést érintő időjárás- és más természeti kockázatok kezelését szolgáló agrárkár-enyhítési rendszer főbb jellemzőiről*. <https://www.mvh.allamkincstar.gov.hu/documents/20182/9398354/15+mell%C3%A9klet+K%C3%A1lrenyh%C3%ADt%C3%A9s+I.+pill%C3%A9>

- A9r+t%C3%A1j%C3%A9kkozat%C3%B3_2021.pdf/bac85326-e534-45b7-994b-0add786254f2 Letöltés ideje: 2023.01.09.
- Magyar Államkincstár (Kincstár) (2022): *Tájékoztató a 2021. évben hatályos, mezőgazdasági termelést érintő időjárás és más természeti kockázatok kezelését szolgáló agrárkár-enyhítési rendszer főbb jellemzőiről*. https://www.mvh.allamkincstar.gov.hu/documents/20182/11306928/15+mell%C3%A9klet+K%C3%A1renyh%C3%ADt%C3%A9s+I.+pill%C3%A9r+t%C3%A1j%C3%A9kkozat%C3%B3_2022.pdf/fb33833c-0586-43ab-a6f6-f26d3590a97f Letöltés ideje: 2023.01.12.
- Mészáros Sándor – Szabó Gábor (2014): Hatékonyság és foglalkoztatás a magyar mezőgazdaságban. *Gazdálkodás* vol. 58., no. 1., 58–74.
- N. Nagyváthy János (1821): *A magyar gazdaságt.* Petrózai Trattner János Tamás nyomdája, Pest.
- Pinke Zsolt (2012): Aszály-, belvízkárok és az árvízvédelmi ökoszisztéma szolgáltatás értékelésének szerepe a belvizes területek vizes élőhelyé alakításában. *Tájékológiai Lapok* vol. 10., no. 2., 271 – 286.
- Priatmoko, Setiawan – Kabil, Moaaz – Akaak, Ali – Lakner Zoltán – Gyuricza Csaba – Dávid Lóránt Dénes (2023): Understanding the Complexity of Rural Tourism Business: Scholarly Perspective. *Sustainability*, vol. 15., no. 2., 1193. <https://doi.org/10.3390/su15021193>
- Pálfi Imre – Boga Tamás – Sebesvári József (1999): Adatok a magyarországi aszályokról 1931– 1988. *Éghajlati és Agrometeorológiai Tanulmányok* vol. 7., 67–76.
- Rákóczi Attila (2021): A társadalmi alapokon nyugvó területi államigazgatás. *Civil Szemle* vol. 67., no. 2., 47–63.
- Rákóczi Attila (2022): A vidékfejlesztést szolgáló kormányzati intézkedések komplex végrehajtása a területi közigazgatásban. *Polgári Szemle* vol. 18., no. 1-3., 66–79.
- Rákóczi Attila – Barczy Attila (2015): A Körös-Maros Nemzeti Parkért Egyesület kunhalmok védelméért folytatott tevékenységének eredményei 20 év távlatából. *Civil Szemle* vol. 12., no. 2., 57-74.
- Rákóczi Attila – Krizsán Anett (2021): A Békés Megyei Kormányhivatal feladatellátása a koronavírus járvány elleni védekezés időszakában. *Polgári Szemle* vol. 17., no. 4-6., 130–148.
- Szamosvári István (2022): *A 2022. évi aszály értékelése a történelmi adatok tükrében*. <https://www.ovf.hu/hu/hirek-ovf/2022-évi-aszály-ertekelese-a-tortenelmi-adatok-tukreben> Letöltés ideje: 2023.01.13.
- Szatmári Péter – Suha György (2015): Felsőoktatási lehetőségek a magyar gazdaságdiplomácia stratégiájában. *Polgári Szemle* vol. 11., no. 1-3., 265–273.
- Székely Csaba (2016): A magyar mezőgazdaság stratégiai kérdései. *Gazdálkodás* vol. 60. no. 1., 16–30.
- Takácsné György Katalin – Takács István (2016): A magyar mezőgazdaság versenyképessége a hatékonyság változások tükrében. *Gazdálkodás* vol. 60., no. 1., 31–50.
- Tamás János (2017): Az aszály. *Magyar Tudomány* vol. 178., no. 10., 1228–1237.
- Tánczos Tamás – Egri Zoltán (2010): Differenciálódási folyamatok a magyarországi kistérségek társadalmi és gazdasági fejlettségében *Területi Statisztika*, vol. 50., no. 3., 279–294.
- Udovecz Gábor (2003): A magyar mezőgazdaság versenyhelyzete. *Gazdálkodás* vol. 47., no. 4., 15–27.
- Vágó Katalin (2005): Az aszály növénytermelésre gyakorolt hatásai. *Gazdálkodás* vol. XLIX., no. 1., 36–41.

FELHASZNÁLT JOGSZABÁLYOK

2011. évi CLXVIII. törvény a mezőgazdasági termelést érintő időjárás és más természeti kockázatok kezeléséről 27/2014. (XI. 25.) FM rendelet a kárenyhítési hozzájárulás megfizetésével, valamint a kárenyhítő juttatás igénybevitelével kapcsolatos egyes kérdésekről 10/2022. (IX.22.) MvM utasítás a fővárosi és megyei kormányhivatalok szervezeti és működési szabályzatáról

Tanárki-Fülöp István

Anticiklikus munkaerőpiaci támogatások Heves megyében 2020-2021

**Countercyclical Labour Market Subsidies in Heves County,
Hungary 2020-2021**

Összefoglalás

A 2020-as és 2021-es évek munkaerőpiaci folyamatait, és az állami foglalkoztatási szerv munkaerőpiaci, foglalkoztatáspolitikai tevékenységét alapjaiban határozta meg a COVID-19 járvány, és az az elleni védekezés érdekében bevezetett korlátozó intézkedések gazdaságra, munkaerőpiacra gyakorolt negatív hatásai, illetve az ezen hatások ellensúlyozására alkalmazott foglalkoztatáspolitikai intézkedések, eszközök és programok. Jelen dolgozatom célja annak bemutatása, miként kezelte a kormányzat a COVID-19 által okozott gazdasági kihívásokat a foglalkoztatás területén, ezen belül is a területi államigazgatási szervek feladatellátásának és teljesítményének bemutatására helyezve a hangsúlyt. Konkrét példáim a Heves Megyei Kormányhivatal által a 2020. és 2021. években kezelt és megállapított bértámogatási program végrehajtási adataival kapcsolatosak, melyeket szembe kívánok állítani a munkanélküliségi adatok alakulásával annak érdekében, hogy megkíséreljem a megyei foglalkoztatásra gyakorolt hatásuk bemutatását.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E24, F16, H71, J08, J48, O11

Kulcsszavak: állami támogatások, államigazgatás, bértámogatások, COVID-19, járvány elleni védekezés, munkaerőpiac, területi közigazgatás

Summary

The labour market processes and the labor market and employment policy activities of the state employment agency of the years 2020 and 2021 were fundamentally determined by the COVID-19 pandemic, and by the negative impact on the economy and the labour market of the restrictive measures introduced to protect against the pandemic, as well as the employment policy measures, tools, and programmes applied to counterbalance these effects.

DR. TANÁRKI-FÜLÖP ISTVÁN, hivatalvezető, Heves Megyei Kormányhivatal Gyöngyösi Járási Hivatala (tanarki-fulop.istvan@heves.gov.hu).

The purpose of my study is to show how the Government handled the economic challenges caused by COVID-19 in the field of employment, focusing on the tasks and performance of the regional state administrative bodies. My concrete examples are based on the data of the implementation data of the wage subsidy programme managed and established by the Heves County Government Office in 2020 and 2021, which I will compare with the unemployment data in order to attempt to demonstrate the impact of subsidies on employment in the county.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E24, F16, H71, J08, J48, O11

Keywords: state subsidies, state administration, wage subsidies, COVID-19, epidemic prevention, labour market, regional public administration

BEVEZETÉS

Bár ma már a beoltottak száma 6 409 451 fő, de a járvány kirobbanáskor sem gyógyszeres megelőzésre, sem célzott terápiára nem állt rendelkezésére az emberiségnek semmilyen lehetőség. Az orvostudomány lehetőségei kezdetben a tünetek kezelésére korlátozódtak, megelőzésképp pedig a társadalmi kontaktusok számának a csökkentése maradt. Ez a fajta kényszerű izoláció azzal járt, hogy senki nem akart, senki nem mert közösségbe menni, az államok lezárták határait, rövid ideig akár még az áruforgalom elől is. A globális ellátási láncok szétestek, a fogyasztás, a megrendelések és a beruházások visszaestek, ami elbocsájtásokhoz vezetett. A visszaesés meghaladta a 2008-2009-es gazdasági válság mértékét, és kérdés volt, hogy mennyi idő alatt, és milyen módon kerül ismét a növekedési szakaszba az egyes államok gazdasága, főleg úgy, hogy világossá vált: a járvány terjedését korlátozó intézkedések a gazdaság visszaesését erősítik védőoltás hiányában (Posgay et al., 2020). Ma már tudható, hogy a válságkezelés sikeresnek nevezhető, hiszen míg a 2008–2009-es pénzügyi válságot követően 6,5 évre volt szükség ahhoz, hogy a GDP elérje a válság előtti szintjét, addig ez most másfél év alatt megtörtént (Baksay–Balatoni, 2021).

Halmi szerint egy gazdasági válság a visszaesés tompítását követően lehetőség is egyben az újrastrukturálásra egy, a korábbinál magasabb gazdasági teljesítmény elérésére (Halmi, 2021:9-10). A válságkezelésnek tehát nem csak a sokkhatásokat kell tompítania, hanem új alapokat teremtve növekedési pályára felkészíteni a gazdaságot. Ugyanerre a következtetésre jut Lentner is, azzal a kiegészítéssel, hogy ezt a lehetőséget a környezeti fenntarthatóság, dekarbonizáció, körforgásos gazdasági átállás érdekében kell kihasználni, hogy egy zöld és ellenálló, összetett ellátási láncoktól kevésbé függő gazdaság alakuljon ki (Lentner, 2021a:4).

MAKROGAZDASÁGI KITEKINTÉS

Az állam alapvető feladatai közé tartozik a biztonság és a közjó megteremtése. A biztonság lehetővé teszi az állam működését, a közjó pedig inkluzívva teszi azt (Báger–Parragh, 2020). Mint Báger és Parragh (2020) megállapították, a lakosság a kezdeti felvárásuk után visz-

szafogta fogyasztását, ami mögött a foglalkoztatási – jövedelmi viszonyok alakulása, és ezek bizonytalansága állt.

A koronavírus világjárvány az ÁSZ elemzésének megállapításai szerint a lezárásokkal érintett gazdasági (szinte kizárólag szolgáltatások) szektorokban bekövetkezett visszaesés jelentős elbocsátásokat generált. A meglévő területi különbségek tovább nőttek köszönhetően annak is, hogy a magasabb végzettséggel rendelkező munkavállalók kevésbé voltak kitéve a válság hatásainak (ÁSZ elemzés, 2022b:5), ezért alapvetően szükséges volt a határozott, erőteljes állami beavatkozás a járvány piaci folyamatokra gyakorolt hatásainak tompítása érdekében.

A magyar gazdaságot masszív fejlődési szakaszt követően érte el a válság, a foglalkoztatottsági szint 2011 óta folyamatosan nőtt (ÁSZ elemzése, 2020. szeptember). A lendület megőrzése érdekében stabilizálni kellett a visszaesést, megakadályozva a foglalkoztatottsági szint drasztikus zuhanását, ezt követően pedig második lépésként a növekedési kurzusba lépés volt a cél. Lentner szerint a 2008-as válsághoz képest paradigmaváltás történt a válságkezelésben, és ennek során Magyarország nem a fogyasztás visszafogását célozta, vagy szociális jellegű támogatásokat nyújtott, hanem szofisztikált módon, összetett mechanizmusokkal operáló támogatási eszközrendszert alkalmazott. A gazdasági kilábalás céljából a fogyasztás és a beruházások volumenének szinten tartása érdekében bértámogatásokkal biztosította a munkaerő rendelkezésre állását, bevételt nyújtva a munkavállalók részére (Lentner, 2021b:311).

A fiskális politika az életek védelme érdekében a védekezési feladatokat, valamint a gazdaság és a foglalkoztatottsági szint megvédését helyezte előtérbe a költségvetési egyensúlyra való törekvéssel szemben, ami a hiánycélok szükségszerű elengedésével járt együtt (ÁSZ Elemzés, 2022c).

Matolcsy szerint (2021a) 2019-re a gazdasági fejlődés eredményeképp a foglalkoztatottság magas szintje nyújtotta biztonság az emberek preferenciarendszerét átrendezte. A stabilnak tűnő munkahely helyett már többre értékelték a minőségi oktatást és egészségügyi ellátást. Viszont a koronavírus világjárvány hatására ismét a legfontosabb helyre emelkedett az emberek szükségletei közt a kiszámítható munkahely.

Túróczi és szerzőtársai (2020) az állami intézkedések alapján arra a következtetésre jutottak, hogy alapvető érdek a lakosság és a vállalkozások fizetőképességének a megőrzése, a munkanélküliségi ráta emelkedésének tompítása, a családok megélhetésének biztosítása. Ennek érdekében a válságból történő gyors és hatékony, versenyelőnyt biztosító kilábalás céljából a munkahelyek védelmére, a gazdasági szereplők támogatására kell, hogy koncentrálnak.

Az ÁSZ vonatkozó jelentése szerint fiskális és monetáris eszközökkel egyaránt operáló magyar válságkezelés kiemelkedő volt Európában. Méretét tekintve is robusztus volt: a gazdaságvédelmi mentőcsomag, és az azt követő akcióterv volumene a GDP 18–20%-át tette ki (ÁSZ Jelentés, 2020:13).

Az anticiklikus fiskális politika és a hitelezés volumenét biztosító, bővítő monetáris eszközök együttes hatására sikerült kellő forrást biztosítani a gazdasági szereplők részére annak érdekében, hogy a visszaesés tompítását követően kellő mozgástere legyen a gazdaságnak a fejlődési pályára álláshoz (ÁSZ, 2022c).

MAGYARORSZÁG KORMÁNYA ÁLTAL ALKALMAZOTT ESZKÖZÖK A
FOGLALKOZTATÁS TERÉN JELENTKEZŐ KIHÍVÁSOK KEZELÉSÉ CÉLJÁBÓL

Magyarország Kormánya a foglalkoztatás területén kialakult helyzet kezelése céljából több beavatkozást is végrehajtott, megnyitásuk sorrendjében:

- Ágazati bértámogatási program,
- K+F+I szektor magasan képzett munkavállalóinak bértámogatási programja (KFI I.),
- Kutatók és fejlesztők innovációs bértámogatása (KFI II.),
- Munkahelyvédelmi bértámogatás (csökkentett munkaidős foglalkoztatás támogatása),
- Önfoglalkoztatók kompenzációs támogatása,
- Munkahelyteremtő bértámogatás.

Ezen eszközök egy része hasonló formában már rendelkezésre állt az évek óta zajló Európai Unió társfinanszírozású munkaerő-piaci projektek támogatási lehetőségei között, csak kisebb módosításokra került sor (GINOP-5.1.1-15 és GINOP-5.2.1-14), más újszerű támogatási lehetőségek teljesen új elemként kerültek beillesztésre a munkaerő-piaci projektbe (GINOP-5.3.10-17), illetve új munkaerő-piaci projekt indítására is sor került (GINOP-5.3.16-20).

Ágazati bértámogatási program

Az ágazati bértámogatást 2020. november 11-től lehetett igényelni az érintett munkáltatóknak.

A támogatás célja a korlátozások miatt nehéz helyzetbe került vállalkozások részére a munkaviszonyban foglalkoztatott személy bruttó munkabére 50 százaléka megfelelő összegű támogatás nyújtása volt, legfeljebb havi bruttó 241 500 Ft-ig, 2021. február 1. napjától havi bruttó 251.100 Ft-ig, amennyiben a munkaadó a munkavállaló részére munkabért megfizette és vállalta, hogy az érintett munkavállaló jogviszonyát a támogatás időtartamának utolsó napját követő hónap végéig fenntartja, felmondással vagy közös megegyezéssel nem szünteti meg.

K+F+I szektor magasan képzett munkavállalóinak bértámogatási programja

Túróczy és szerzőtársai (2020:83) szerint a jövő kulcsa a gazdaság innovációs képessége. Mint írják „jövőnk elsősorban azon áll, hogy a vállalkozó szellemű népeesség milyen új, innovatív termékeket, szolgáltatásokat, komplex folyamatokat és rendszereket alkot meg, milyen új intézményi struktúrát hív életre”. Ennek fejlesztéséhez pedig célzott támogatások, és ösztönző adópolitika szükséges, mert a válságokból a kiutat az új, megszokottól eltérő megoldások fogják meghozni. Ezért is volt kulcsfontosságú a magas hozzáadott értéket létrehozó, innovatív munkahelyek megőrzése.

A kutató-fejlesztő tevékenységet végző munkavállalók veszélyhelyzet idején megvalósuló foglalkoztatásának támogatására szóló (első körben) 2020. április 16. és 2020. augusztus 31. között nyújthattak be kérelmet az érintett foglalkoztatók. „A GDP növekedést három alapvető termelési tényező határozza meg: a munkaerő, a tőke, valamint a tudás (innováció, vállalkozó

szellem, technológiai fejlődés (ÁSZ Jelentés 2022a:7). Mindezek alapján a támogatási forma, illetve annak későbbi újra megnyitása az ÁSZ értékelése alapján is indokolt lépés volt, hiszen a KFI szektor magasan képzett szakembereinek munkában tartása volt, hiszen ez elengedhetetlen a gazdaság újraindításához.

Ezért többek között mérnökök, kutatók, informatikusok, magasan képzett szakemberek foglalkoztatásának fenntartása után kaphattak támogatást a vállalkozások. A munkáltatónak nyújtott támogatás összege nem haladhatta meg a munkáltatói járulékokat is figyelembe véve a havi 318 920 forintot személyenként, legalább 3 hónapig történő továbbfoglalkoztatási kötelezettség mellett.

Kutatók és fejlesztők innovációs bértámogatása

A kutató-fejlesztő tevékenységet végző munkavállalók veszélyhelyzet idején megvalósuló foglalkoztatásának támogatásáról szóló 693/2020. (XII.29.) Korm. rendelet alapján 2021. január 4-től 2021. május 31-ig volt ismét igényelhető a Kutatási, fejlesztési és innovációs (KFI) szektor magasan képzett munkavállalói bértámogatására mintegy a KFI 1. program folytatásaként.

Munkahelyvédelmi bértámogatás (csökkentett munkaidős foglalkoztatás támogatása)

A Gazdaságvédelmi Akcióterv keretében 2020. április 16. és 2020. augusztus 31. között volt igényelhető a csökkentett munkaidős foglalkoztatás támogatása. A munkavállaló a munkáltatóval együttesen benyújtott kérelem alapján kaphatott támogatást, ha a járvány (megrendelések hiánya) miatt nehézségekkel küzdő vállalkozások leépítésének megelőzése érdekében csökkentett munkaidőt alkalmaznak. A programban a munkáltató vállalta, hogy nem szünteti meg a munkavállaló munkaviszonyát, és a munkavállaló munkaidejére és egyéni fejlesztési idejére bért fizet. A munkavállaló rendelkezésre állás túl vállalta képzési kötelezettségének teljesítését. A támogatás a munkavállalónak közvetlenül nyújtott, köztehermentes állami támogatás volt. A támogatási forma előremutató eleme, hogy a munkakörhöz kapcsolódó egyéni képzés biztosítását írja elő azon munkáltatók részére, akik érintett munkavállalóik munkaidejét több mint a felével csökkentik (ennél kisebb mértékű csökkentés esetén pedig erről megállapodhatnak) – ezzel is hozzájárulva a támogatott vállalkozás versenyképességének javításához. A vírus elleni védekezést erősítendő a kiíró ösztönözte a munkáltatókat az egyéni képzési időben olyan képzések szervezésére, amelyek otthonról is elvégezhetőek, azokon távoli eléréssel is részt lehet venni a kontaktusok számának csökkentése érdekében.

Önfoglalkoztatók kompenzációs támogatása

Az önfoglalkoztatók egyszeri kompenzációs támogatására 2021. június 8-tól 2021. november 30-ig volt jogosult a veszélyhelyzeti intézkedésekkel érintett ágazatokban jogszabály alapján korlátozásokkal érintett, alkalmazott nélkül működő mikro-vállalkozás és önfoglalkoztató, mértéke a hirdetésny megjelenésekor érvényes garantált bérminimum egyhavi összegével egyezett meg (219 000 forint/fő).

Munkahelyteremtő bértámogatás

A munkahelyteremtő bértámogatás 2020. május 18-tól volt igényelhető 2020. augusztus 31-ig (július 15-től a 25 év alatti fiatalokra és a legalább 6 hónapja nyilvántartott álláskeresőkre leszűkített módon). A támogatás folyósítási időtartama fix 6 hónap volt, további fix 3 hónapos támogatás nélküli tovább foglalkoztatási kötelezettség teljesítése mellett. A támogatás mértéke a foglalkoztatót terhelő bruttó bér és szociális hozzájárulási adó 100%-a, de legfeljebb 200 ezer Ft volt. A támogatás már nem a munkahelyek megtartását, hanem az új munkahelyek teremtését célozta, a foglalkoztatási helyzet javítása, és a gazdaság újraindítása érdekében. Ennek megfelelően a támogatással alkalmazott munkavállaló(k)nak növekedést kellett eredményeznie a támogatás iránti kérelem benyújtását megelőző hat havi átlagos statisztikai létszámhoz képest, a jogviszony támogatási időszak alatti fenntartása mellett.

AZ EGYES MAKROGAZDASÁGI PROGRAMOK HATÉKONYSÁGÁNAK ELEMZÉSE
HEVES MEGYÉBEN

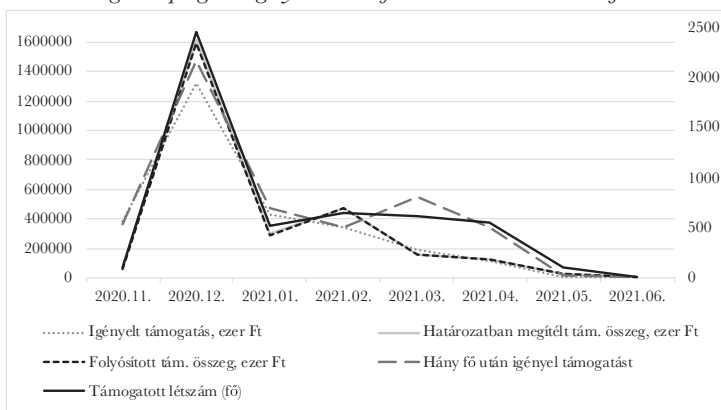
Ágazati bértámogatási program

Támogatás iránti igényt 966 vállalkozás nyújtott be, összesen 5 244 fő munkavállaló támogatására, 2 792 273 000 Ft összegre, amelyből végül 911 vállalkozás 4 999 munkavállalója részére 2 724 414 000 Ft összegű támogatást folyósított a Heves Megyei Kormányhivatal.

Kiemelendő, hogy a támogatás igénylésnek és felhasználásának, elszámolásának feltételeit meghatározó hirdetmény mintegy 15 alkalommal került módosításra, hét (!) hónap alatt – átlagosan kéthetenként.

Ezzel együtt a támogatás igénylésének egyszerűségét és a hatósági munka támogató jellegét kiválóan szemlélteti az, hogy kérelmezők 94 %-a részére a megítélt összegek 99%-a kifizetésre került. A támogatás főbb mutatói intenzitásának 2020. november és 2021. május (minimális júniusra való áthúzóadás mellett) közötti dinamikája a következő.

1. ábra: Ágazati bértámogatási program igénylések és kifizetések időbeli dinamikája

Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

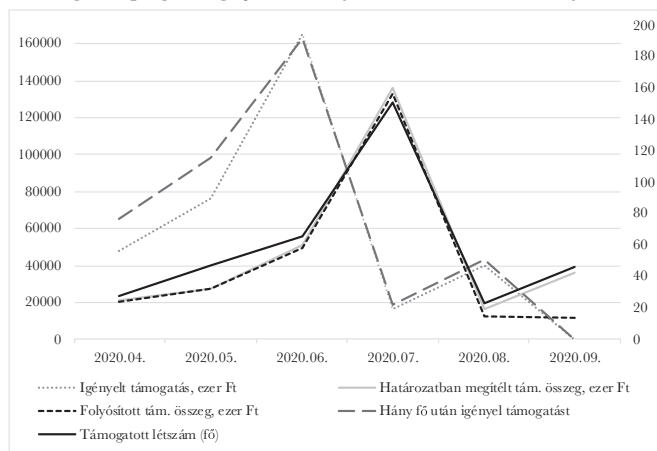
Az indításhoz képest a támogatások folyósításának orszlánrészének következő hónapra való átcúsúzása az indítási hónapban benyújtott alacsony számú támogatási kérelemmel, illetve a kezdeti – később némileg csökkenő mértékű – nagyjából tíz napos ügyintézési határidővel magyarázható (ami az egyes megítélt támogatások volumenének fényében még így is rendkívül gyorsnak és rugalmasnak mondható).

K+F+I szektor magasan képzett munkavállalóinak bértámogatási programja

A rendelkezésemre (27 munkáltató 361 munkavállalója részére folyósított 255 136 ezer Ft támogatás) álló adatok alapján megállapítható, hogy fenti program végrehajtása is sikeresnek mondható, különösen akkor, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy egy vállalkozás 50 fő támogatására benyújtott igényét a kérelmező először visszavonta, majd ezt követően pár nappal később – immár vélhetően helyesen – újra benyújtotta, és ugyanekkor létszámra részére a támogatás megállapításra és folyósításra került. Önmagában az összeg nagyságrendje is meglepő annak fényében, hogy pl. az Eszterházy Károly Egyetem Területi Innovációs Platformjának mindösszesen csak 18 tagja van, ami még drasztikusan szűkül is, ha csak a fajsúlyos, nem állami tagokat vesszük figyelembe (ld.: Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal honlapja).

A támogatások időbeli igénybevételének alakulását az alábbi ábra szemlélteti.

2. ábra: KFI 1. bértámogatási program igénylések és kifizetések időbeli dinamikája

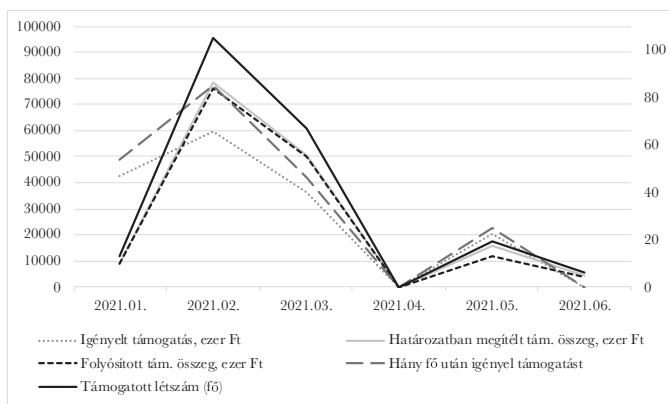
Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

Az ábra tekintetében az igénylések és a megítélt támogatások folyósításának lassabb felfutásának az oka, hogy a programra az első támogatási kérelmek 2020. április 20. után kezdtek beérkezni. Májusban alapvetően 1-9 főt foglalkoztató munkáltatók nyújtottak be kérelmeket, majd a hónap utolsó öt napján három munkáltató adta be támogatási kérelmét 198 munkavállaló tekintetében, amelyek júliusra áthúzódó elbírálása és folyósítása tolta el időben a diagramokat egymástól.

Kutatók és fejlesztők innovációs bértámogatása

A K+F+I bértámogatás második körében 25 munkáltató 211 munkavállalójának foglalkoztatásának támogatására került sor 158 889 ezer Ft támogatás megállapításával, amelynek 95%-a került teljesítésre 151 196 ezer Ft összegben.

3. ábra: KFI 2. bértámogatási program igénylések és kifizetések időbeli dinamikája

Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

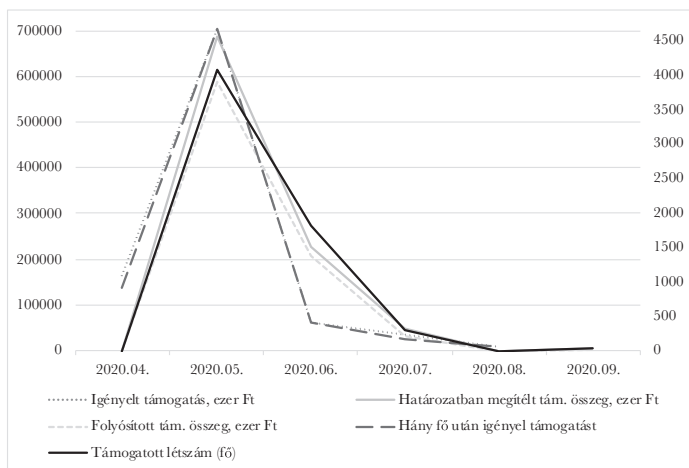
Az alacsonyabb hatékonyság itt is arra vezethető vissza, hogy több vállalkozás hiánypótlás teljesítése helyett kérelmét visszavonta, és később azt újra benyújtva az igényelt támogatások részükre megállapításra kerültek. A Hatóság ezen gyakorlata ügyfélbarát eljárásra utal, ugyanis gyakorlatilag a hibásan beérkező kérelmet az ügyintézők segítségével a kérelmezők rövid úton javítják, és az új, immár helyes kérelmük gyorsabb elbírálást nyerhessen azáltal, hogy nem várják meg az érdemi, elutasító döntés kiadmányozását (ennek véglegessé válásáig ugyanis új kérelem azonos tárgyban nem nyújtható be), hanem még azelőtt visszavonják a kérelmüket, hogy az újat minél előbb benyújthassák a támogatás mielőbbi folyósítás céljából.

Munkahelyvédelmi bértámogatás (csökkentett munkaidős foglalkoztatás támogatása)

A támogatás Heves megyében (is) igen népszerű volt, 389 munkáltató igényelte 6 362 fő munkavállalója részére, és az igényelt összegeket a Hatóság 97%-ban jóvá is hagyta – mindösszesen 14 visszavont és 5 elutasított kérelem mellett. Mindez bizonyítja, hogy ez egy széles rétegek számára is egyszerűen benyújtható kérelmetípus volt, és ismét a Hatóság által végzett magas szintű koordinációs és kooperációs tevékenységre utal. Az első támogatási kérelmek benyújtására hó végén, 2020. április 20-tól került sor, így az igazi csúcs a következő naptári hónapban jelentkezett – ezt követően az érdeklődés drasztikusan csökkent. Az ábra alakulása tökéletesen mutatja a munkáltatók azonnali segítségre való meglapozott igényét, melyet kiválóan lekövetett a folyósítások üteme is – hiszen kétszer ad, aki gyorsan ad. Megjegyzendő,

hogy a program nagyon költséghatékonyak bizonyultak tekintve azt, hogy az Ágazati Bértámogatási Programban lényegesen nagyobb összeg került összességében kifizetésre (2 758 698 ezer Ft), de jelen esetben ebből a támogatásból mintegy 1 200-al több munkahelyet sikerült támogatni, szemben az Ágazati Bértámogatási Program keretében támogatott 4 999-el.

4. ábra: Munkahelyvédelmi bértámogatási program igénylések és kifizetések időbeli dinamikája

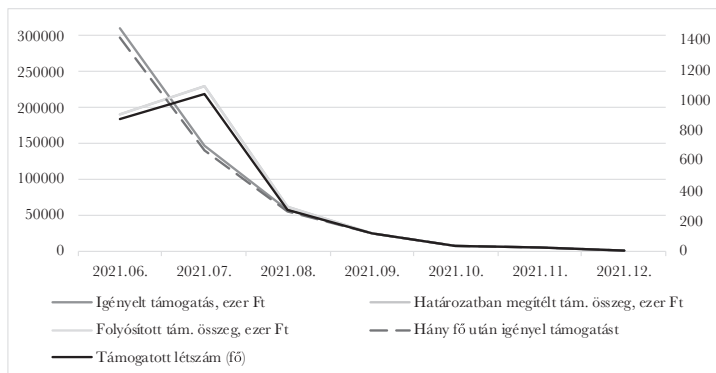

Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

Önfoglalkoztatók kompenzációs támogatása

Az Önfoglalkoztatók kompenzációs támogatására 2 532 kérelem érkezett, melyből 2 388 esetben született támogatói döntés összesen 522 972 ezer Ft összegben. Mint látható, nem egészen fél év alatt jelentős volumenű kérelmet dolgozott fel a területi közigazgatás foglalkoztatási szervezetrendszer, és ez idő alatt csak Heves megyében több mint félmilliárd forint támogatást nyújtott többnyire kiszolgáltatott, tőketartalékkal általában nem rendelkező önfoglalkoztatotti társadalmi csoport számára. A támogatások igénylésnek és kifizetésének időbeli elemzéséből látható, hogy a támogatási időszak elején hatalmas roham indult a kérelembenyújtás terén, amit a Hatóság időbeli elcsúszással tudott csak kielégíteni, és – közben köszönhetően már a kérelmezők csökkenő számának is – majd két hónapba tellett, mire naprakésznek lehetett nevezni az ügyintézés. Megítélésem szerint ez kiválóan mutatja be, mennyire szükség volt erre a támogatási formára a célcsoport körében – miközben bekerülési költsége a többi támogatáshoz mérten – különösen fajlagosan – meglehetősen alacsonynak tekinthető. A támogatások induláskori igénylésének és folyósításának volumene között látható időbeli különbség itt is a benyújtás hó végi időpontjára és az ügyintézési idő miatti csúszásra vezethető vissza.

5. ábra: Önfoglalkoztatók kompenzációs támogatása program igényléseinek és kifizetéseinek időbeli dinamikája

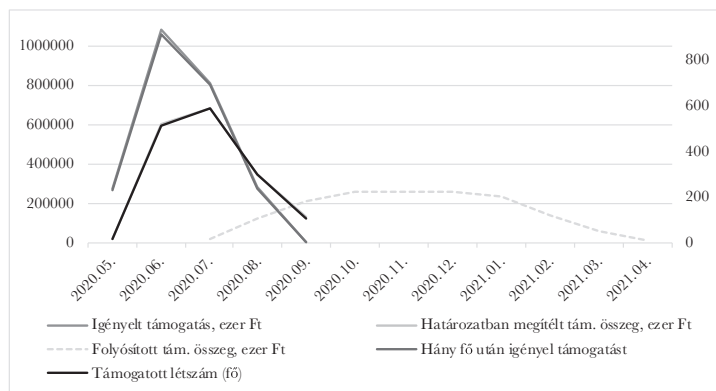

Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

Munkahelyteremtő bértámogatás

A támogatás keretében 969 munkáltató részére 1 584 627 ezer Ft támogatást folyósított a Kormányhivatal 1 549 munkahely létrejöttének ösztönzése céljából. Feltűnő, hogy a megítelt támogatásoknak végül csak 88 %-a került kifizetésre, melynek a dolgozatban érintett többi pályázat lényegesen magasabb (majdnem teljes körű) eredményességi mutatóival szemben az lehet az oka, hogy jelen helyzetben számos feltétel teljesítését kellett vállalni a pályázat során (és annak teljesítését a havi elszámolásokkor bemutatni). Ezeket több pályázó nem tudta teljesíteni (ami leginkább a 3 havi tovább foglalkoztatási kötelezettség nemteljesítésére vezethető vissza), és így a havi ütemezésben kifizetendő támogatás egy része nem volt folyósítható (a folyósítások havi részletekben zajlottak, és csak akkor kerültek utalásra, ha az előző havi támogatással a munkáltató határidőre, rendben elszámolt).

6. ábra: Munkahelyteremtő bértámogatási program igénylések és kifizetések időbeli dinamikája

Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

Azonnal látható eltérés a támogatási igények és folyósítások alakulását mutató görbék közötti különbség: az igénylések görbéje hegyes, mert a teljes (legfeljebb hathavi) bértámogatás iránti igényt egyszerre adta be a kérelmező, míg mivel a támogatás folyósítása, mint fentebb említettem havi elszámolásokat követően szakaszosan (legfeljebb hat részletben) történt, ezért annak görbéje laposan elnyújtott. Megjegyzendő, hogy valójában a támogatott létszám görbéjének is laposnak kellene lennie, mert amíg folyósították a támogatást, a támogatott munkavállalónak alkalmazásban kellett állnia, de ez statisztikákban csak a megállapító határozat keltének hónapjánál jelenik meg.

A központi költségvetés likviditása szempontjából ez előrelépésnek tekinthető az előző támogatásokhoz képest, mivel ez így már nem egyszerre jelentkezett a kifizetések során, hanem időben elnyújtva, kiegyensúlyozottabb finanszírozhatóságot biztosítva. Igaz az is ellenben, hogy a mentőövet jelentő segítségre gyorsan és azonnal volt szüksége a gazdasági szereplőknek.

Míg a támogatások közül a vizsgált időszakban azösszgszerűség volumenében ez volt a második legkeresettebb program (tehát létjogosultságát az igénybevételi adatok világosan igazolják), addig az érintett létszám tekintetében a hat közül pusztán a negyedik, csupán a magasan kvalifikált szakemberek foglalkoztatását támogató két KFI programot előzi meg – ebből fakadóan a fajlagos támogatási összeg viszont a legmagasabb mind közül, ahogy még azt később látni fogjuk.

1. táblázat: Bértámogatási programok főbb jellemzői, összesítés

Támogatás	Hány fő után igényel támogatást	Igényelt támogatás, (ezer Ft)	Támogatott létszám (fő)	Határozatban megítélt tám. összeg (ezer Ft)	Folyósított tám. összeg (ezer Ft)
Ágazati bértámogatási program	5 244	2 792 111	4 999	2 758 698	2 724 414
KFI_1	458	346 709	361	289 939	255 136
KFI_2	210	158 899	210	158 899	151 196
Munkahelyvédelmi bértámogatás	6 210	972 335	6 212	966 672	828 776
Önfoglalkoztatók bértámogatása	2 532	554 508	2 388	522 972	522 972
Munkahelyteremtő bértámogatás	2 088	2 461 103	1 536	1 796 667	1 584 627
Összesen:	16 742	7 285 665	15 706	6 493 847	6 067 121

Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

ÖSSZEGEZÉS

A Heves Megyei Kormányhivatal a Kormány COVID-19 világvjárvány munkaerőpiaci hatásainak enyhítését, majd a gazdaságélénkítést célzó eszközeinek közvetítése, vagyis a programokban foglaltak végrehajtása során a 4 681 munkáltató 15 706 Heves megyei lakos munkavállalója részére 6 493 847 ezer Ft összegű támogatási igényt hagyott jóvá, melyből 6 067 121 ezer Ft felhasználásra (folyósításra) került, ami kifejezetten magas, 93%-os hatékonyságot mutat.

Az egyes programok keretében folyósított támogatások összege folyósított összegeinek egymáshoz való arányát a lentebbi táblázat szemlélteti. Jól látható a két támogatási program, mely összegszerűségében a támogatások oroszlánrészét adta. Megyénkben arányait tekintve sajnálatos módon meglehetősen alacsonynak tűnik a KFI bértámogatások volumene.

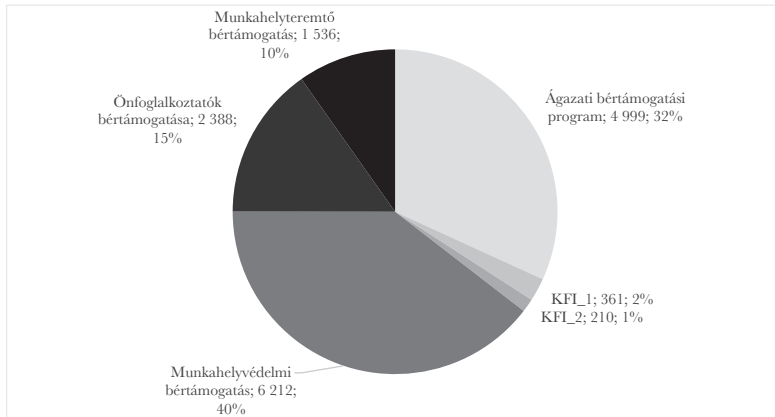
7. ábra: Folyósított bértámogatások összege és aránya

Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

Az egyes programok keretében támogatott munkavállalók számának egymáshoz való arányát a következő ábra szemlélteti.

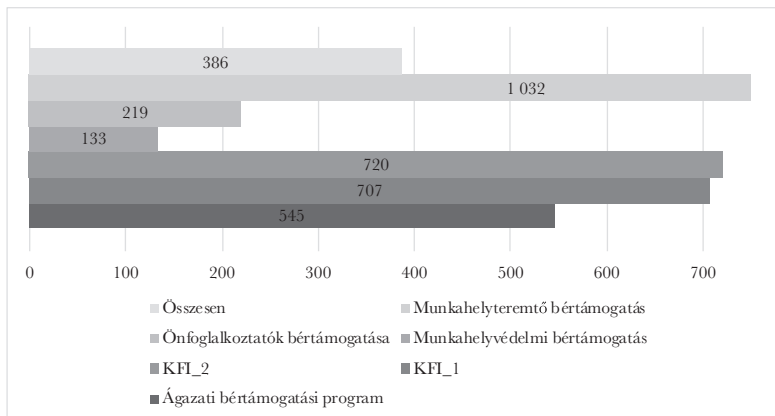
8. ábra: Támogatott munkavállalói létszám, és programok szerinti arányuk

Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

Itt már látható a fentebb is említett eltolódás, a munkahelyek megmentéséhez kiváló eszköznek bizonyult az ágazati bértámogatási program és a munkahelyvédelmi bértámogatás a támogatott munkahelyek számosságát tekintve, de igaz ez az önfoglalkoztatók bértámogatására is, tekintve, hogy egy jellemzően egy lábbon álló, kisebb mértékű jövedelemtermelő-képességű rétegről beszélünk. A folyósított támogatások fajlagos összegének alakulása és annak arányait az alábbi diagram mutatja be.

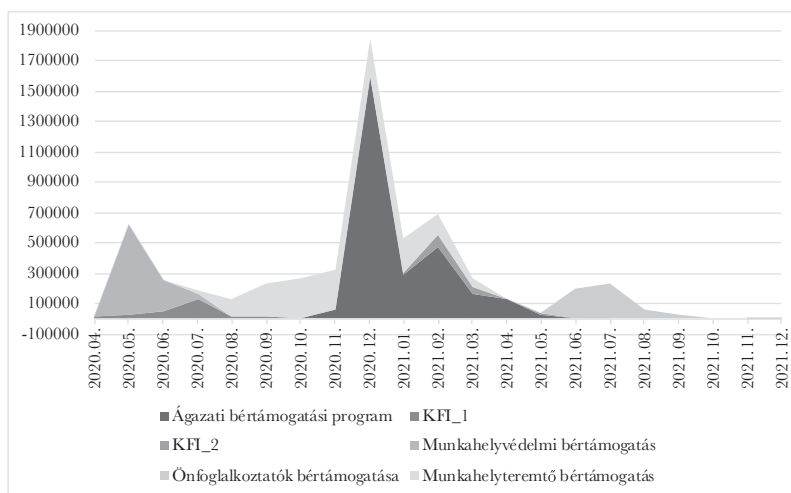
9. ábra: Folyósított támogatások fajlagos összegei, ezer forint / fő

Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

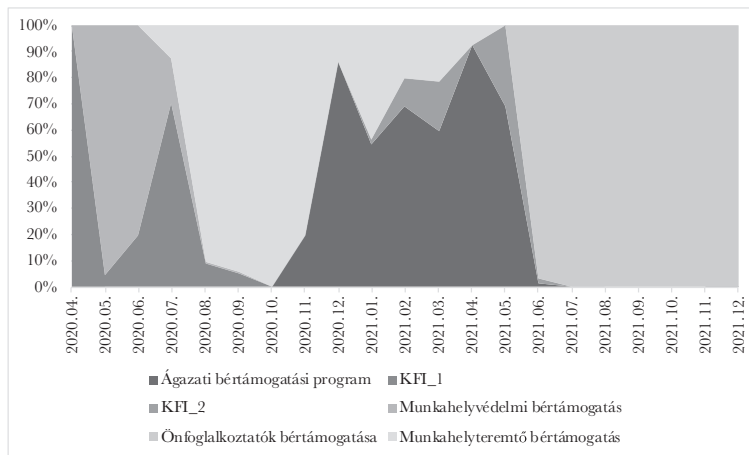
Innen látható, hogy Magyarország Kormánya a hangsúlyt a magasan képzett munkaerő megmentésére, és a gazdaság újraindítására helyezte – igaz ez akkor is, ha a támogatások összegének, vagy a támogatott munkavállalók számának összesített volumene egyébként nem ezt sejteti. A válság kezdetén ugyan kisebb fajlagos összegű támogatás mellett a válság kitörésekor minél szélesebb kör támogatása volt a cél, majd ezt követően a támogatások a stabilizálást követően már magasabb fajlagos összeggel operálva a gazdaság újraindítását célozták meg. Az elemzett támogatások kifizetésének intenzitása volumenében, és relatív súlyokat tekintve a következőképp alakult:

10. ábra: Bértámogatási programok kifizetések időbeli dinamikája (adatok ezer forintban)

Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

11. ábra: Egyes bértámogatások havi folyósításokban betöltött relatív súlya

Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

Jól látható, hogy a gazdaság megvédését követően 2021 júniusától már ténylegesen annak újraindítása volt a cél.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Kormányzat felismerve a COVID-19 világjárvány által generált veszélyeket, és azok munkaerőpiacra gyakorolt hatásait, fiskális eszközökkel avatkozott be, előbb a károk mérséklése, majd a potenciális kibocsátás szintjéhez való minél gyorsabb visszatérés ösztönzése céljából. Az alkalmazott eszközök hatásosnak bizonyultak, biztosították a munkaerőpiaci rezilienciát – visszafogta az elbocsátások mértékét, segítette a vállalkozásokat a munkaerő megtartásában (későbbi költségektől kímélve meg őket, valamint biztosította a későbbi minél gyorsabb kilábalást), és legfőképpen a bértámogatások és moratóriumok útján stabilizálta a lakosság helyzetét (MNB Növekedési jelentés, 2021).

Heves megye lakossága 2020. január 1-jén 293 421 fő volt, amelyből mintegy 184 ezer fő tartozik a 15 – 65 év közötti aktív korú lakosság tagjai közé. A foglalkoztatottak száma 123 ezer fő volt (KSH Stadat), így elmondható, hogy a munkahelyek megőrzését, majd bővítését célzó támogatások sorban az érintett lakossági csoport 8,5; 11,9 és 12,3%-a, ami már arányaiban jelentősnek minősül. Tehát a központi támogatások a megye foglalkoztatottjainak széles körét érintették (kifejezetten igaz ez korábbi támogatások összevetésében) és segítettek abban, hogy munkájukat megtarthassák, vagy munkaviszonyt hozhassanak létre és jövedelemhez juthassanak.

Amennyiben megvizsgáljuk Heves megyében élő regisztrált munkanélküli lakosság negyedéves bontású összesítését, az alábbi adatokat láthatjuk.

2. táblázat: Regisztrált munkanélküliek számának alakulása 2020- 2021.

Regisztrált álláskereső száma zárónapon	2020					2021				
	2020 Q 1	2020 Q 2	2020 Q 3	2020 Q 4	2020	2021 Q 1	2021 Q 2	2021 Q 3	2021 Q 4	2021
1001 Egri Járási Hivatal	3 097	4 406	4 512	3 467	3 871	3 687	3 553	3 058	2 823	3 280
1002 Gyöngyösi Járási Hivatal	2 017	2 781	2 866	2 555	2 555	2 606	2 475	2 400	2 239	2 430
1003 Hatvani Járási Hivatal	1 683	2 311	2 357	2 039	2 097	1 943	1 797	1 783	1 776	1 825
1004 Hevesi Járási Hivatal	2 712	2 941	2 660	2 381	2 674	2 530	2 302	2 278	2 351	2 365
1005 Füzesabonyi Járási Hivatal	1 022	1 286	1 242	1 083	1 158	1 135	1 029	973	913	1 012
1007 Pétervásárai Járási Hivatal	1 138	1 382	1 328	1 232	1 270	1 228	1 116	1 109	1 092	1 136
10 Heves megye	11 669	15 106	14 964	12 757	13624	13 130	12 272	11 600	11 194	12049

Forrás: Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.)

Annak a fikciónak elméleti bemutatása érdekében, hogy támogatások nélkül, hogy alakult volna Heves megye foglalkoztatási helyzete, a KSH adatsorait hívtam segítségül¹. Elméleti összehasonlításom kiinduló időpontjának 2020. első negyedévet választom, ami épphogy érintett volt az első veszélyhelyzet kihirdetésével (2020, március 11. 15:00 óra).

A KSH által alkalmazott ILO módszertan², és az NFSZ regisztráción alapuló munkanélküliségi adatai³ és az abból számított munkanélküliségi ráta között van eltérés, így először a jobb összehasonlítás érdekében az EURES⁴ honlapján közzétett adatokat fogom a vizsgálathoz felhasználni.

Az alábbi táblázatban azt próbálom bemutatni, hogy a COVID-19 világvárvány milyen hatást lett volna képes gyakorolni Heves megye gazdaságára, és ezen keresztül a munkaerőpiacra, ha nem avatkozik közbe a Kormány fiskális eszközeinek felhasználásával a folyamatokba.

3. táblázat: KSH módszertan alapján modellezett munkanélküliségi ráta számítása

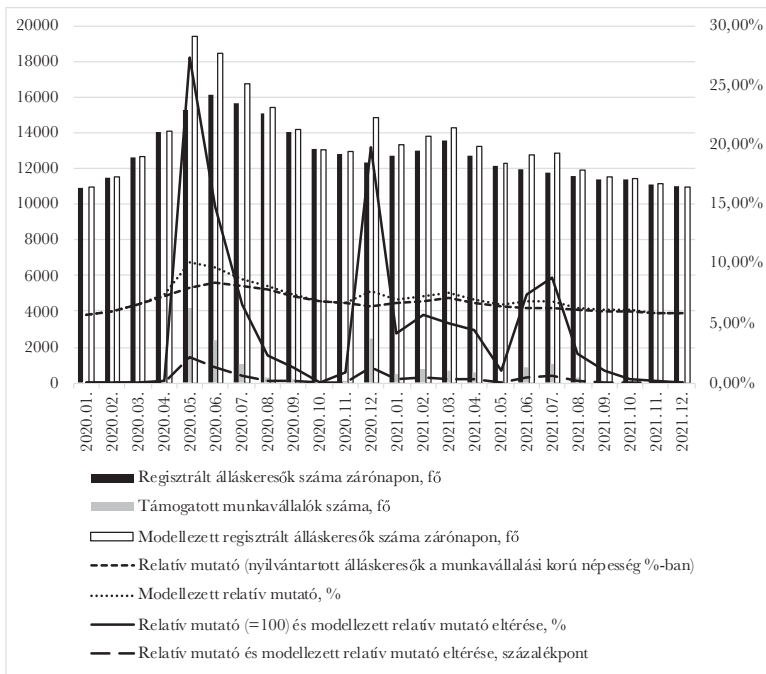
	2020 Q1	2021 Q4	2021 Q4 támogatások nélkül
Lakónépesség (tárgyév január 1., KSH)	293 421	291 967	291 967
A gazdaságilag aktív népesség (14–65 év) száma, fő (tárgyév január 1., KSH)	188 840	186 537	186 537
Nyilvántartott álláskeresők száma, fő (Heves Megyei Kormányhivatal)	11 669	11 194	26 895
Nyilvántartott álláskeresők a lakónépesség %-ában	3,98%	3,83%	9,21%
Nyilvántartott álláskeresők a munkavállalási korú népesség %-ában	6,18%	6,00%	14,42%

Forrás: saját szerkesztés, KSH és Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

Bár az általam így módon rendelkezésemre álló adatok alapján számolt relatív mutatók mindegyikében vannak eltérések, akár a KSH módszertan szerint számolt, akár az NFSZ által közölt adatokhoz képest, de ennyiből is kiviláglik, hogy hatalmas hiba lett volna a munkáltatókat a COVID-19 világválság okozta gazdasági válságban segítség nélkül hagyni: a munkanélküliek száma 240%-kal emelkedett volna ezek nélkül, aminek következményeit lehetetlen lenne felbecsülni.

Kérdéses, hogy a gazdaság piaci folyamatainak önszabályozó rendszerei esetlegesen milyen mértékben befolyásolták volna ezt a feltevést. De még ha feltételezzük is, hogy valamilyen szinten a gazdaság önerőből is enyhíteni tudott volna a válság hatásán, és előbb – utóbb magához tér fiskális jellegű beavatkozás nélkül, akkor vegyük figyelembe a gazdaság szinergikus hatásait, és egy ilyen szintű válság kapcsolódó vállalatokra, azok foglalkoztatási szintjére gyakorolt közvetett hatását – ami tovább növekvő mértékű munkanélküliséget is eredményezhetett volna.

12. ábra: Alapvető munkaerőpiaci mérőszámok alakulása támogatásokkal, és elméleti modellezése azok nélkül

Forrás: saját szerkesztés, Heves Megyei Kormányhivatal adatai (2020-2021.) alapján

Kijelenthető tehát, hogy a Kormány gazdaságvédelmi intézkedései sikeresen elérték a kívánt hatást, hiszen a KSH adatsoraira támaszkodva Heves megye munkanélküliségi rátája a válság kirobbanása előtti, 2020. I. negyedéves 2,1%-ról a mélypontot jelentő 2020. II. negyedéves szinte duplázódás utáni 4,1%-on át 2022. I. negyedévére már 2,9%-on áll.

Amennyiben a KSH módszertantól eltérő, a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat regisztrált munkanélküliek számán alapuló módszertanával havi bontásban vizsgáljuk azt, miként alakult volna a munkanélküliség relatív mutatója (nyilvántartott álláskeresők a munkavállalási korú népesség %-ban), a fenti képet kapjuk (12. ábra) azt követően, hogy létrehoztam egy általam „modellezett” regisztrált álláskeresői létszámot oly módon, hogy a ténylegesen regisztrált álláskeresők számához hozzáadtam az adott hónapban támogatott munkavállalók számát.

A tényleges és a modellezett relatív munkanélküliségi ráta közötti százalékos eltérés egy esetben megközelítette a 30%-ot (2020. május; 27,34%), és további két esetben haladta volna meg több, mint 10%-kal (2020. június 14,77%; 2020. december 19,80%) támogatások hiányában a munkanélküliségi ráta modellezésem szerint a tényleges lefolyás szerinti mutatót.

Nehéz lenne megjósolni, hogyan alakultak volna a munkanélküliségi adatok Heves megyében a Kormány által nyújtott bértámogatások hiányában, de megérzésem szerint ez utóbbi táblázat – bár így is jelentős különbségeket mutat a modellezett és valós mutató között – a kumulatív hatások miatt vélhetően még egy kedvező képet fest arról a lefolyási lehetőségről, ami bértámogatások hiányában történt volna meg.

Megítélésem szerint Heves megye viszonylatában eredményesen sikerült bemutatnom Magyarország Kormányának válságkezelésben elért eredményeit és egyben azt, hogy ezek nélkül számos munkavállaló, és rajtuk keresztül családjaik egzisztenciája lehetetlenültna lenne igen rövid idő alatt.

ZÁRSZÓ

Összességében is elmondható, hogy a munkaerőpiaci kínálat növekedése, a magasabb képzettségi szinteket igénylő szektorok erősödése és az atipikus foglalkoztatási formák jelentette rugalmasság tényerése bővítette a munkaerőpiaci lehetőségeket, és hozzájárult a gazdasági fejlődés újraindulásához (ÁSZ Elemzés, 2022b.).

Oberfrank (2022) szerint a vállalati hitelezés fenntartása, a lakosság digitális írástudásának fejlődése és bizonyos gazdaságszerkezeti okok (pl.: turizmus alacsony nemzetgazdasági súlya) tették rezilienssé az egyes államokat és sikeressé a válságkezelést. Lényeges elem volt a gazdaság gyors újraindításához a vállalkozások kapacitásainak megóvása a válság hatásaitól (kiemelten a munkaerő rendelkezésre állásának biztosítása a felívelő szakasz kezdetére, kiküszöbölve ezzel az elvesztett know-how betanulása és a toborzással járó költségeket és időt), melyet Magyarország célzott fiskális támogatásokkal, és a hitelezés fenntartását biztosító monetáris eszközökkel is biztosított.

A gazdasági szereplők helyzetét könnyítő adópolitikai és bértámogatási intézkedések összhangot alkotva a monetáris politika által bővített hitelezési lehetőségekkel szinergikusan biztosították azt a felhajtóerőt a gazdaság részére, aminek köszönhetően az rövid időn belül talpra állva a visszaesésből ismét növekedési kurzusra váltott (ÁSZ Elemzés, 2022c:1-2).

A szinergia – hatást kívánta erősíteni az ÁSZ ellenőrző – tanácsadó tevékenysége is, annak érdekében, hogy a rendelkezésre álló erőforrások minél hatékonyabban szolgálják a lakosság és a gazdaság védelmét (v.ö. Domokos, 2020). Az ÁSZ tevékenységének fokozása indokolt

volt: Molnár és szerzőtársai szerint (Molnár et al., 2021:68) a konjunktúra felfutásához a gazdaságban mind a termelő gazdasági szereplők, mind a fogyasztók részéről szükség van a bizalom kiépítésére. Ennek növeléséhez az Állami Számvevőszék független ellenőrzéseivel és azok megállapításainak publikálásával hozzájárult.

A válságkezelés eredményeinek bemutatására, és az egyes államok teljesítményének összevetése céljából a sikeresség egyik mutatójaként dolgozta ki a Magyar Nemzeti Bank a Járványkezelési Versenyképességi Mutatót (Pandemic Treatment Index, PATRIX). Mindezek alapján hazánk a 27 EU tagállam közül az előkelő 8. helyre került (Asztalos, 2022), bizonyítva annak objektív, európai összevetésben is elismerést érdemlő sikerességét. Ezt igazolják Lenter 2021a:4) megállapításai is, az európai kitekintése alapján.

Mint Matolcsy (2021b) megállapította: „A 2020 elején indult új gazdaságtörténeti szakasz egy összetett sokkal kezdődött, amelyből a 2008–2009-es pénzügyi válsághoz képest gyorsabban jött ki Magyarország. Akkor 6,5 év, most csak 18 hónap kellett a válság előtti GDP-szint helyreállításához. Mára azonban világossá vált, hogy a válságnak nincs vége, sőt új elemekkel bővül, és az egész évtizedre tartós, döntően negatív hatásokkal jár. Érdemes azt is szem előtt tartani, hogy a 2020-as évtized meglepő hasonlóságokat kezd mutatni az 1970-es évek meghatározó folyamataival a geopolitika, az energia, az infláció, a kamatok és az árfolyamok területén is.”

És ez a „jóslat” sajnos nem várt módon igazolta önmagát.

JEGYZETEK

- ¹ KSH, 20.2.2.11. Munkanélküliségi ráta, megye és régió szerint, negyedévente [%]
- ² Munkanélküli az, aki a vonatkozási héten nem dolgozott, és nincs is olyan munkája, amelytől csak átmenetileg, vagy – gyermekgondozási ellátás igénybe vétele esetén – tartósan volt távol, a kikérdezést megelőző négy hét folyamán aktívan keresett munkát, és két héten belül munkába tudna állni, ha találna megfelelő állást. Az a foglalkoztatottnak nem minősülő személy, aki már talált munkát, amelyben 90 napon belül dolgozni kezd, csak abban az esetben számít munkanélkülinek, ha – adott esetben – két héten belül munkába tudna állni. (KSH módszertan 20. munkaerő)
- ³ NFSZ-nél nyilvántartott álláskereső az a személy, aki a munkaviszony létesítéséhez szükséges feltételekkel rendelkezik, és oktatási intézmény nappali tagozatán nem folytat tanulmányokat, és öregségi nyugdíjra nem jogosult, valamint rehabilitációs járadékban nem részesül, és az alkalmi foglalkoztatásnak minősülő munkaviszony kivételével munkaviszonyban nem áll és egyéb kereső tevékenységet sem folytat, és elhelyezkedése érdekében az illetékes kirendeltséggel együttműködik, és akit az illetékes kirendeltség álláskeresőként nyilvántart. (NFSZ Munkaügyi tudástár)
- ⁴ Az 1994-ben elindított EURES a foglalkoztatási szolgálatok európai együttműködési hálózata, amelynek célja a munkavállalók szabad mozgásának megkönnyítése (EURES honlap).
- ⁵ Az alkalmazott fiskális és monetáris eszközök rendszerezett bemutatását ld. Pozsgay et al. 2020. pp. 36.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Állami Számvevőszék (2022c): *A monetáris politika és a fiskális politika gazdaságra gyakorolt hatása a válságkezelésben.* 2022c. https://www.aszhirportal.hu/storage/files/files/elemezsek/2022/E2209_Mon_fisk_pol_1_.pdf?download=true, Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- Állami Számvevőszék (2020): *A COVID-19 járvány közpénzügyi hatásainak értékelése 2020. június* https://www.aszhirportal.hu/storage/files/files/elemezsek/2020/covid_20200629.pdf?download=true, Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- Állami Számvevőszék (2020): *Járványhelyzet és munkaerőpiac A járványhelyzettel összefüggő gazdaságvédelmi akcióterv munkaerőpiacra gyakorolt hatásai.* https://www.aszhirportal.hu/storage/files/files/elemezsek/2020/jarvanyhelyzet_munkaeropiac_2020_09_30.pdf?download=true, Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- Állami Számvevőszék (2022a): *A foglalkoztatottak képzettség szerinti összetételének változása, és ennek hatása a gazdasági növekedésre* https://www.aszhirportal.hu/storage/files/files/elemezsek/2022/E2127_Foglalkoztatottak_kepzettseg.pdf?download=true, Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- Állami Számvevőszék (2022b): *Foglalkoztatás a COVID-19 járvány idején, a gazdaságvédelmi akcióterv és a gazdaság újraindítását szolgáló eszközök munkaerőpiacra gyakorolt hatásai.* https://www.aszhirportal.hu/storage/files/files/elemezsek/2022/E2205_Foglalkoztatasi_Covid19_elemez_s.pdf?download=true, Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- Asztalos Péter (2022): *A kedvező gazdasági és munkaerőpiaci adatok mutatják a hazai járványkezelés sikerét* <https://www.mnb.hu/letoltes/asztalos-peter-jarvanykezesi-versenykepességi-mutato-2022-január.pdf> (Letöltés időpontja: 2022.07.16.)
- Báger Gusztáv – Parragh Bianka (2020): A koronavírus-válság, a fenntartható fejlődés és az ösztönző állam modellje *Pénzügyi Szemle/Public Finance Quarterly* 65: 2. Különszám pp. 86-113.
- Baksay Gergely – Balatoni András (2021): *Tőkesúly vagy lendkerék? – Hogyan és miért lehet anticiklikus a gazdaságpolitika.* <https://www.vg.hu/vilaggazdasag-magyar-gazdasag/2021/09/tokesuly-vagy-lendkerék-hogyan-es-miert-lehet-anticiklikus-a-gazdasagpolitika> Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- Domokos László (2020): A jól irányított állam fenntarthatóságának támogatása a járványügyi helyzet idején. *Polgári Szemle*, 16. évf. 4-6. szám, 15-30.
- Halmi Péter (2021): Középpontban a reziliencia. A Gazdasági és Monetáris Unió mélyülésének egyes mechanizmusai, *Pénzügyi Szemle* 2021/1. 7-31.
- Lentner Csaba (2021a): A Covid 19-járvány hatásai a magyar gazdaságra és a fiskális válságkezelés főbb területei *Új Magyar Közigazgatás* 14 : 3 pp. 1-8.
- Lentner Csaba (2021b): A magyar állampénzügyi rendszer rezilienciája a COVID-19 járvány kapcsán *SCIENTIA ET SECURITAS* 2 : 3 pp. 308-315.
- Magyar Nemzeti Bank (2021): *Növekedési jelentés 2021.* <https://www.mnb.hu/letoltes/novjel-2020-hun.pdf>
- Matolcsy György (2021): *A járvány gazdasági következményei.* Magyar Nemzet 2021.09.13.
- Matolcsy György (2021): *Irányváltást a helyreállításban!* Magyar Nemzet 2021.11.15.
- Molnár Dániel – Horváth Diána – Regős Gábor (2021): W-kilábalás a koronavírus - járvány két hullámában, *Pénzügyi Szemle.* 2021/1. 66-87.
- Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Hivatal (2021): *Megalapított Területi Innovációs Platformok.* NKIFH. <https://nkfih.gov.hu/tip/megalapított-tip> Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- Oberfrank Balázs (2022): *A koronavírus kiemelte a versenyképesség kulcsszerepét.* <https://www.mnb.hu/letoltes/oberfrank-balazs-a-koronavirus-kiemelte-a-versenykepesség-kulcsszerepét.pdf>, 2022. Letöltés időpontja: 2022.07.16.
- Posgay István – Regős Gábor – Horváth Diána – Molnár Dániel (2020): A koronavírus-járvány gazdasági hatásairól *Polgári Szemle*, 16. évf. 4-6. szám, 2020, 31-50.
- Rákóczi Attila – Krizsán Anett (2021): A Békés Megyei Kormányhivatal feladatellátása a koronavírus járvány elleni védekezés időszakában *Polgári Szemle*, 17. évf. 4-6. szám.
- Túróczi Imre – Mester Éva – Zéman Zoltán (2020): Magyarország versus Covid-19: intézkedések, tapasztalatok, jövőkép *Polgári Szemle*, 16. évf. 1-3. szám 78-93.

EGYÉB HIVATKOZÁSOK

- EURES (2020.) Munkaerőpiaci információk MAGYARORSZÁG 2020 EURES https://eures.munka.hu/Documents/EURES_LMI2020_Magyarország.pdf Letöltés időpontja 2022.05.25.
- EURES (2021.) Munkaerőpiaci információk MAGYARORSZÁG 2021 EURES https://eures.munka.hu/Documents/EURES_LMI2021_Magyarorsz%C3%A1g.pdf Letöltés időpontja 2022.05.25.
- Korm. rendelet (2020): A koronavírus járvány negatív munkaerő-piaci hatásainak ellensúlyozása céljából a veszélyhelyzet idején történő csökkentett munkaidős foglalkoztatásnak a Gazdaságvédelmi Akcióterv keretében történő támogatásáról szóló 105/2020. (IV. 10.) Korm. rendelet. <https://njt.hu/jogszabaly/2020-105-20-22>
- Korm. rendelet (2020): A kutató-fejlesztő tevékenységet végző munkavállalók veszélyhelyzet idején megvalósuló foglalkoztatásának támogatásáról szóló 693/2020. (XII.29.) Korm. Rendelet. <https://njt.hu/jogszabaly/2020-693-20-22>
- Korm. rendelet (2020): A veszélyhelyzet ideje alatt egyes gazdaságvédelmi intézkedésekről szóló 485/2020. (XI. 11.) Korm. Rendelet. <https://njt.hu/jogszabaly/2020-485-20-22>
- Korm. rendelet (2020): A veszélyhelyzet kihirdetéséről szóló 40/2020. (III. 11.) Korm. rendelet <https://njt.hu/jogszabaly/2020-40-20-22>
- KSH (2022.) Munkanélküliségi ráta, megye és régió szerint, negyedévente [%]. KSH. https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0171.html Letöltés időpontja 2022.05.25.
- KSH (2022.): A 15–74 éves népesség gazdasági aktivitása, megye és régió szerint. https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0076.html (Letöltés időpontja 2022.05.25.)
- KSH (2022.): A gazdaságilag aktív népesség száma, megye és régió szerint, negyedévente. https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0167.html (Letöltés időpontja: 2022.05.25.)
- KSH (2022.): A lakónépesség korcsoport, megye és régió szerint, január 1. KSH Stadat, https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0035.html (Letöltés időpontja 2022.05.25.)
- KSH (2022.): A lakónépesség nem, megye és régió szerint, január 1. KSH. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0034.html (Letöltés időpontja 2022.05.25)
- KSH (2022.): Munkaerő módszertan, https://www.ksh.hu/docs/hun/modsz/mun_modsz.html Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- NFSZ (2020) Munkahelyteremtő bértámogatás. https://nfsz.munka.hu/cikk/936/Munkahelyteremto_bertamogatasa Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- NFSZ (2020): Ágazati bértámogatási program. https://nfsz.munka.hu/cikk/1294/Agazati_bertamogatasi_program (Letöltés időpontja: 2022.05.25.)
- NFSZ (2020.) Munkahelyvédelmi bértámogatás csökkentett munkaidős foglalkoztatás támogatása. https://nfsz.munka.hu/cikk/601/Gazdasagvedelmi_Akcioterv_2020_aprilis_16tol_elerheto_a_Munkahelyvedelmi_bertamogatasa_csokkentett_munkaidos_foglalkoztatasa_tamogatasa Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- NFSZ (2020): K+F+I szektor magasán képzett munkavállalóinak bértámogatási programja . https://nfsz.munka.hu/cikk/600/Gazdasagvedelmi_akcioterv_2020_aprilis_15tol_lehet_jelentkezni_a_kutatasi_fejlesztési_es_innovacios_tamogatasokra Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- NFSZ (2021): A nyilvántartott álláskereső száma a tartózkodási helyük szerint, településenként 2022. december https://nfsz.munka.hu/nfsz/document/1/8/8/6/doc_url/T01_2021_12.pdf (Letöltés időpontja 2022.05.25.)
- NFSZ (2021.) Önfoglalkoztatók kompenzációs támogatása. https://nfsz.munka.hu/cikk/1544/Onfoglalkoztatok_kompenzacios_tamogatasa Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- NFSZ (2021.): Kutatók és fejlesztők innovációs bértámogatása. https://nfsz.munka.hu/cikk/1357/Kutatok_es_fejlesztok_innovacios_bertamogatasa Letöltés időpontja: 2022.05.25.
- NFSZ Munkaügyi tudástár http://tudastar.munka.hu/engine.aspx?page=showcontent&content=tudastar_stat_allaskereso Letöltés időpontja 2022.02.25.
- Nyilvántartó (én.): Magyarország állandó lakossága 2022. január 1-jén https://nyilvantarto.hu/letoltes/statisztika/kozerdeku_lakossag_2022.xlsx (Letöltés időpontja 2022.05.25.)

Balázs László – Keszi-Szeremlei Andrea – Kókuti Tamás

A munkaerőhiány megítélésének vizsgálata a szállítási ágazatban

Az észak-alföldi és nyugat-dunántúli vasúti munkavállalók véleményének elemzése

Examining Perceptions of Labour Shortages in the Transportation Industry

*Analysis of the opinions of railway workers in the Northern Great Plain and
Western Transdanubia*

Összefoglalás

A munkaerőhiány a 21. század egyik nagy kihívása, amely számos társadalmi, politikai folyamattal és demográfiai tényezővel áll közvetett vagy közvetlen kapcsolatban, emellett erős ösztönző hatással van a tömeges migrációra és serkentőleg hat a tudományos innovációkra, ugyanakkor kezelése társadalmi és nemzetállami érdek. A munkaerőhiány országos és európai szinten is komoly problémát jelent, számos ágazatot érint. A szállítmányozási ágazatban most kezdődött el az a folyamat, amely a vendéglátásban, az egészségügy területén vagy a kereskedelemben már jóval korábban megindult és jelenleg is zajlik. Jelen tanulmány leíró elemzés keretében mutatja be a vizsgált régiók helyzetét a munkavállalók véleményén keresztül a kötöttpályás szállítási ágazatban. A kutatás célja, hogy felmérje a munkaerőhiány helyzetét és azonosítsa azon meghatározó okokat, amelyek kiküszöbölésével az aktuális, az ágazat számára kedvezően folyamatok megállíthatók és visszafordíthatók. Lehetőséget kínál kezelési módszerek és az azokra épülő belső folyamatok kialakítására, fejlesztésére a munkaerőhiány növekedésének lassítása, megállítása érdekében.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: R10, R40, J21, J60

Kulcsszavak: munkaerőhiány, szállítási ágazat, vasút, munkavállaló

DR. HABIL BALÁZS LÁSZLÓ, a Dunaújvárosi Egyetem oktatási rektorhelyettese, egyetemi docens (balazsl@uniduna.hu), DR. KESZI-SZEREMLEI ANDREA, a Dunaújvárosi Egyetem Társadalomtudományi Intézetének Igazgatója, főiskolai tanár (keszia@uniduna.hu), DR. KÓKUTI TAMÁS, a Dunaújvárosi Egyetem Szervezetfejlesztési és Kommunikációtudományi Tanszék vezetője, egyetemi docens (kokutit@uniduna.hu).

Summary

The labour shortage is one of the greatest challenges in the 21st century. The labour shortage is directly or indirectly related to many social, political processes, and demographic factors. The labour shortage has a strong stimulating effect on mass migration and has a stimulating effect on scientific innovations, but at the same time, its management is in the interest of society and the national interest. The labour shortage is a serious problem in national and in European levels, it affects many sectors. The process has just started in the shipping industry, but occurred much earlier in the hospitality, healthcare, and commerce sectors, which is still ongoing. In the framework of descriptive analysis, this study presents the situation of the examined regions through the opinions of the employees in the track-based transport sector. The aim of the research is to assess the situation of the labour shortage and to identify the determining causes, by eliminating which are the current unfavourable processes for the sector which can be stopped and reversed. It offers an opportunity to create and develop treatment methods and the internal processes based on them in order to slow down and stop the growth of the labour shortage.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: R10, R40, J21, J60

Keywords: labour shortage, transport sector, railway, employee

BEVEZETÉS

Napjainkban Magyarországon a gazdaságilag aktívak számának csökkenése egyrészt a népességfogyás, másrészt a népesség előregedése miatt egyre nagyobb problémát jelent. Az aktívak számának visszaesése a gazdaságilag inaktívak arányának növekedését eredményezi. A 65 év felettiek arányának növekedése miatt egyre csökken a munkavállalási korúak száma. A vállalatok az idősebb korosztály munkaerő-piacon tartásával próbálják meg enyhíteni a munkaerőszükségletüket, lehetőség szerint figyelmet fordítva arra, hogy tapasztalataik „átörökítése”, vagyis a tudástranszfer a fiatalabb kollégák irányába megvalósulhasson (Rajcsányi-Molnár-András, 2013).

A bérek országon belüli jelentős eltérései a határon belüli migrációt ösztönzik. Abban az esetben, ha ezek a különbségek nem jelentősek és a bérkülönbözlet a munkavállaló számára nem elég motiváló, hamarabb dönt a külföldi munkavállalás mellett. Az Európai Unió tagállamok között a vándorlások fő motiváló tényezője a bérkülönbség. A nyugat-európai országokban előszeretettel alkalmazzák a kelet- és közép-európaiakat, mert munkájukat megfelelően látják el minimálbér-közeli bérekért is.

Magyarországon gyenge az országon belüli munkaerő mobilitás, külföldi munkavállalási hajlandóság. A KSH adatai alapján hazánkban a költözési hajlandóság nagyon alacsony. A belföldi munkavállalás esetében jellemzőbb az ingázás, mint a munkavállalók letelepedése egy számukra kedvezőbb munkaerő-piaci feltételeket nyújtó térségben. Napjainkban minden harmadik foglalkoztatott ingázik Magyarországon, illetve folyamatosan nő azok aránya, akik a

lakóhelyük és a munkahelyük között napi szinten több, mint 90 percet töltenek a munkába járással (Sebők, 2017). Megnőtt az igény a munkásszállások kialakítására a mobilitás erősítése érdekében, illetve a munkakör ellátásához szükséges képzettség vagy szinten tartó oktatások gyorsabb elvégzését segítő e-learning tananyagfejlesztésre, amely lehetővé teszi az otthoni tanulást.

Jelen tanulmány az észak-alföldi (Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar megyék) és a nyugat-dunántúli (Zala, Vas, Győr-Moson-Sopron megyék) vasúti munkavállalók véleményét vizsgálja a munkahelyük, szakmai feladataik vonatkozásában, valamint információt gyűjt a környezetükben észlelhető munkaerőhiány állapotáról és a lehetséges kezelési módokról. A vizsgált területek kiválasztására a vállalati visszajelzések alapján került sor, mint a munkaerőhiány szempontjából legkritikusabbként jelzett régiók.

A VIZSGÁLAT SZAKIRODALMI HÁTTERE

A munkaerőhiány egy kevésbé kutatott témakör, mellyel szemben a munkanélküliség, a bevándorlás, a migráció, a munkaerő kereslet-kínálat témakörei hangsúlyosabbak. A munkaerőhiány szükségképpen relatív fogalom. A munkaerő korlátos, nem homogén erőforrás, amiért a munkaadók mindig versenyeznek. A munkaerőhiány adott bérszínvonal mellett adott földrajzi helyen, adott képességű és motiváltaságú munkaerőre értelmezhető. Ebben az értelmezésben egyszerre lehet jelen munkaerőhiány és munkanélküliség (Ball, 2009). A munkaerőhiány a közgazdasági értelemben egyfajta egyensúlytalansági jelenség, ahol a munkakereslet és kínálat valami miatt nem találkozik. Ez az egyensúlytalanság a jól működő munkaerőpiacon átmeneti jelenség, amelyet a gazdaság több csatornán keresztül felszámol, kialakulásának oka számos tényezőre vezethető.

A munkaerőhiánynak nincs általánosan elfogadott egyetlen megfogalmazása, hiszen minden gazdasági szektornak megvannak a sajátosságai, amely a munkaerőhiány jellegét és ezáltal definícióját is megváltoztatja. Barnow és munkatársai (2013:2) definíciója szerint a munkaerőhiány „piaci egyenlőtlenség kialakulása a kereslet és a kínálat között, ahol a szükséges munkavállalók mennyisége meghaladja a rendelkezésre álló kínálatot azon munkavállalókból, akik hajlandóak egy bizonyos bérért, bizonyos munkahelyi körülmények között bizonyos helyen és időben dolgozni.”

Franke és Sobel (1970) szerint a munkaerőhiány olyan hosszan tartó időszak, amely alatt a munkáltató képtelen az adott fizetésért elég számú képzett munkarőt alkalmazni olyan pozíciók betöltésére, amelyekre meg volt az elkülönített pénzkeret, és amelyekben a személyzetnek már létező igényeket kellett volna kielégíteni. A definíciók ugyanarra a logikára épülnek: egy bizonyos fogyasztói igény fennállása mellett, az igények kielégítésére szánt keretek között a munkáltató nem tud megfelelően képzett szakembert találni.

Tóth és Nyíró (2017:57) szerint a munkaerőhiány „csak a gazdasági szereplők (munkavállalók, vállalkozások és kormányzat) interakciójaként értelmezhető”. A munkaerőhiány megítélést óvatosan kell kezelni, hiszen az jellemzően konkrét munkakörré és konkrét bérre vonatkozik. Módszertanilag eltérőek a vállalatok abban a tekintetben, hogy mennyire tudnak pontos létszám-előrejelzéseket megadni. A kutató cégek statisztikai modellekkel korrigálják a vállalati várakozásokat a korábbi tapasztalatokat használva.

Köllő és Varga (2017:73) rámutat arra is, hogy a „hiányjelzések túlérzékenyek, értékük szélsőséges mértékben is ingadozhat a munkaerő-kereslet kismértékű változásainak hatására is.” Magyarországon a hiányra hivatkozó vállalatok aránya jelentősen nőtt, ugyanakkor a munkaerőkereslet nem emelkedett ugyanilyen mértékben. Tovább torzítja a munkaerőhiányról való vélekedést a fokozódó munkaerő-forgalom, azaz a munkavállalók gyakrabban váltanak munkahelyet, ezáltal üresedési láncok keletkeznek.

Piaci egyensúlyról akkor beszélünk, amikor a munka mennyisége, amelyet a dolgozók hajlandóak elvégezni piaci áron megegyezik azzal, amelyet a munkaadó cégek vásárolni szeretnének a piacon. Ellentétes esetben az egyensúly felbomlik. Az egyensúlyhiány kialakulásának dinamikáját alapvetően három faktor határozza meg: a munkaerő iránti kereslet növekedése, a munkaerő kínálat csökkenése, és az árak (munkabérek) regulációja. Ezen faktorok alapvető dinamikája szerint a közgazdászok különböző modelleket vázoltak fel, melyekből a jelentősebbeket bemutatjuk.

A Társadalmi igény modell (*Social Demand Model*) szerint akkor áll be hiány, amikor egy bizonyos szakmában álló dolgozók száma alacsonyabb, mint a társadalmilag megkívánt mérték. Eszerint például mérnökökből akkor van hiány, amikor az elemzés konklúziója szerint a társadalom jobban járna, ha több mérnöke lenne (Barnow et al., 2013:4). Ez a dinamika nem feltétlen jelenti a piaci egyensúly megbillenését, hanem inkább társadalmi értékítéleteket tükröz bizonyos szakmák hasznosságáról. Arrow és Capron (1959) szerint ez a modell igazából arról szól, hogy a mérnökökre való igénynek nagyobbak kellene lennie ahhoz, hogy az ország gyarapodjon, vagyis a mérnökökre vonatkozó társadalmi igény hiánya az igazi probléma. A modell felhívja a figyelmet a társadalmi értékítéletek és a valódi piaci igények közötti diszkrepanciára.

A *Blank-Stigler modell* úgy határozza meg a hiányt, hogy akkor áll elő, amikor a rendelkezésre álló munkaerő (kínálat) kevésbé gyorsan növekedik mint a szükséges szám (kereslet) a közelmúltban meghatározott fizetések mellett. Blank és Stigler (1957) szerint a hiány leggyorsabb orvoslása a bérek emelésében rejlik és előfordulhat, hogy bizonyos munkafolyamatokat másoknak kell elvégeznie a megváltozott helyzetben. A Blank-Stigler modell hátránya, hogy csak a kereslet növekedésében keresi az egyensúlyhiány okát, és figyelmen kívül hagy lehetséges más okokat. A modell szerint a munkaerőhiányt abból tudjuk diagnosztizálni, hogy növekednek a bérek az adott munkakörben. Ez figyelmen kívül hagy olyan gazdasági közegeket, ahol például a bérek mesterségesen vannak szabályozva, meg vannak kötve és nem emelkedhetnek, illetve nem számol azon okokkal, melyeket korábban tárgyaltunk.

A Dinamikus hiány modell (*Dynamic Shortage Model*) azon a feltevésen nyugszik, hogy a kereslet-görbe egyenletes felfelé ívelése hiányt alakít ki, más szóval egy olyan helyzetet, amelyben üresedés jelentkezik olyan pozíciókban, ahol a fizetés ugyanannyi, mint a más hasonló helyeken kifizetett bérezés. A Blank-Stigler modellhez hasonlóan ez a modell is a megnövekedett keresletből indul ki. Arrow és Capron (1959) ugyanakkor hozzátézik, hogy a piacokat egy úgynevezett „reakció gyorsaság” jellemzi, és intézményes intézkedések, mint például a hosszú távú szerződés és az információ terjedése miatt a cégeknek időbe telik, míg igazítják a béreket a munkaerőhiány miatt. Ennek a modellnek a következtetése szerint a megüresedett munkahelyek és pozíciók szükségképpen részei a kialakult munkaerőhiánynak, hiszen mindig lesz fáziskésés a reakció gyorsaság miatt (Barnow et al., 2013:7).

Butz és társai (2003) öt körülmény fennállásához kötötte a munkaerőhiányt:

- ha a termelés alacsonyabb, mint a közelmúltban volt,
- ha a versenytársak részesedése az össztermelésben növekszik,
- ha a termelés alacsonyabb, mint ahogyan azt a termelésben résztvevők szeretnék,
- ha kevesebbet termelnek, mint amennyire feltételezések szerint a nemzetnek szüksége van,
- ha a termelés nem elégíti ki a piaci keresletet, amit a növekvő árak jeleznek.

A harmadik körülmény megegyezik a *Társadalmi igény* modelljével. Ennek a modellnek az a hátránya ugyanakkor, hogy nehéz alkalmazni, mert nem lehet objektív módon megállapítani egy bizonyos szakmában az optimális számú munkaerőt. Blank és Stigler, valamint Arrow és Capron definíciói azonban a mai napig rávetíthetők a munkaerőhiányra. Ezeknek a modelleknek az előnye, hogy egész egyértelműen letesztelik, hogy van-e munkaerőhiány: Blank-Stigler esetében ennek jele a növekvő relatív bérek, míg Arrow-Capron esetében a növekvő üresedések.

A munkaerőhiány egyfelől a már meglévő munkavállalók megtartásán, másfelől pedig a külső munkaerő bevonásán múlik. A nemzetközi szakirodalom megkülönböztet „kényszerítő” és „vonzó” tényezőket (Brien, 2004; Milman, 2003; Griffith et al., 2000; Nadiri–Tanova, 2010) annak a meghatározásához, hogy mi kényszeríti valakit a munkahelyének elhagyására, és mi az, ami miatt vonzódik egy másikhoz.

1. táblázat: A munkahelyelhagyás kényszerítő és vonzó tényezői

Kényszerítő tényezők (push)	Vonzó tényezők (pull)
Képzés, betanítás hiánya	Béremelés, több pénz, jobb fizetés
A vezetőkkel való elégedetlenség	Előléptetés
Rossz szervezeti vagy iparági imázs és hírnév	Jobb időbeli leterheltség, kedvezőbb műszak, időszáv
Rossz feltételek és munkahelyi környezet	Állandóság, munkahelybiztonság
Egyenetlen, ingadozó munkahelyi elvárások, minták	Előlépési lehetőségek
Rossz fizetés	Jó képzési és fejlesztési lehetőségek
Autonómia hiánya	Autonómia, döntéshozás, felelősség

Forrás: Saját szerkesztés Brien (2004) nyomán

A kényszerítő és vonzó tényezők mellett ugyancsak megkülönböztetünk kvalitatív és kvantitatív okokat a munkaerőhiány mögött. A munkaerőhiánynak alapvetően e két típusát különbözteti meg Reymen és kollégáinak kutatása (Reymen et al., 2015). Kvantitatív munkaerőhiányról beszélünk, amikor a munkaerőpiaci egyensúly megbillen, és nagyobb a kereslet a munkaerő iránt mint a kínálat. Ennek oka munkavállalói vagyis kínálati oldalon a népességsökkenés, az elvándorlás, és az aktív munkavállalók arányának csökkenése. Munkaadói vagyis keresleti oldalon az okok a termékek és szolgáltatások jelentős mennyiségi növekedésében található. A kvalitatív

munkaerőhiány munkavállalói oldalról a munkavállalói elvárások növekedése, mint például a magasabb bérek és jobb munkakörülmények iránti igény. Munkaadói oldalon a munkaerőhiány kvalitatív oka például a technológia gyors fejlődése. A képességbeli inkongruencia is ide tartozik, mely jelenthet képességhiányt, képességtöbbletet, képességbeli rést (Zerényi, 2019).

Az utóbbi években több gazdasági szektorban – sőt bizonyos esetekben munkakörre is jellemzően – egyre hangsúlyosabban jelent meg a munkaerőhiány, legyen szó kis- és közép vállalatokról vagy multinacionális cégek humánerőforrás gazdálkodásáról. Érintett területeként említhetjük a kereskedelmet, a vendéglátást, az építőipart, illetve az elmúlt években a szállítómányozási ágazatot egyaránt. 2017-ben a 15–64 éves népesség foglalkoztatási aránya 68,2%-ot tett ki. Az üres álláshelyek száma és aránya folyamatosan emelkedett. 2017-ben – a becslült adatokkal együtt – a nemzetgazdaság egészét 23%-os bővülés jellemezte, így átlagosan mintegy 68,1 ezer betöltetlen álláshely volt. A versenyszférában 49,7 ezer üres álláshely volt. (Központi Statisztikai Hivatal, 2018). A foglalkoztatás bővülését jelentős állami beavatkozás segítette, mely két meghatározó eleme a közfoglalkoztatás, valamint a Munkahelyvédelmi Akcióterv volt.

A 2016-os Munkaerőpiaci Tükör a munkaerőhiány árnyaltabb megközelítésére hívja fel a figyelmet. A közbeszéd hajlamos arra, hogy amikor a munkaerő iránti kereslet kielégítésében problémák mutatkoznak, egyből hiányról beszéljen. A munkaerő-kereslet és -kínálat egymásra találása, azaz az álláskereső folyamatok akár hosszú is lehet. Tudományos értelemben nincs objektív mérce arra vonatkozóan, hogy mikor lehet munkaerőhiányról beszélni. A tudományos kutatások száma sem számottevő a témában. A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a munkaerőpiac természetes (akár állandósult) állapota a munkanélküliség és a betöltetlen álláshelyek együttes jelenléte. A piac két módon kerülhet egyensúlyba. Alacsony munkanélküliség mellett úgy, hogy rugalmasak a bérek, vannak mobilitási lehetőségek, megfelelőek a kommunikációs csatornák, hatékony az információáramlás a piaci szereplők között, alkalmazkodó az oktatási rendszer, nincsenek/minimálisak a strukturális problémák. Magas munkanélküliség mellett is egyensúlyba kerülhet a piac azzal, hogy a munkahelyteremtés költségei magasak (Köllő et al., 2017; Mesics, 2021).

A VIZSGÁLAT ÉS EREDMÉNYEINEK ISMERTETÉSE

A felmérés kérdezőbiztosok bevonásával, strukturált interjúk keretében zajlott, amely során 282 munkavállaló válaszolta meg a kérdéseket. A felmérés nem volt reprezentatív a kötöttpályás szállítási ágazatban dolgozókra nézve. A megkérdezésre 2020 júniusa és 2021 márciusa között került sor. A kérdőív feldolgozása SPSS statisztikai programcsomag használatával történt. Az adatelemzés során leíró statisztikákat, kereszttábla elemzéseket és varianciaanalízist alkalmaztunk, az összefüggések vizsgálatához pedig Pearson-féle Khi négyzet próbát, F-próbát és kétmintás t-próbát végeztünk. A felmérést két területen, az észak-alföldi (Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar megyék) és a nyugat-dunántúli (Zala, Vas, Győr-Moson-Sopron megyék) régióban végeztük el, mely során az előbbi területet a válaszadók 58,2%-a, utóbbit 41,8%-a képviselte. A kérdőívet kitöltők jelentős része (81,6%) volt férfi és alig ötödük nő. A résztvevők életkorát tekintve a legtöbb válaszadó (50,0%) a 26-45 éves, 39,4%-uk a 46-64 éves, végül a legkevesebben (10,6%) a 18-25 éves korcsoportba tartozik.

A kérdőívet kitöltők 65,6%-a szakiskolát vagy szakközépiskolát végzett, ezen belül 3 fő még nem fejezte be a tanulmányait. Gimnáziumi érettségivel 13,5%-uk, legalább diplomával pedig 12,1%-uk rendelkezik. Ez utóbbiak közül 16 fő alapképzésben, 9 fő mesterképzésben, 2 fő a mesternél magasabb fokozatú képzésben, 7 fő pedig posztgraduális képzésben vett részt. Ezen felül 8,9% volt azoknak az aránya, akik az „Egyéb” kategóriát jelölték meg a válaszadás során, amely a szervezeten belül és kívül végzett szakmai továbbképzések elvégzését jelenti. A kutatás során a kötött pályás szállítási szektor összes főbb munkaköréből megszólítottunk résztvevőket. Ennek eredményeképp a válaszadók 34,5%-a járművezetői, 27,4%-a forgalmi, 26,0%-a műszaki-karbantartási, 6,0%-a kereskedelmi, 5,3%-a pedig adminisztratív feladatokat lát el az ágazatban. Emellett az előzőkbe nem sorolható „Egyéb” kategóriában 1 fő állomásfőnök és 1 fő munkabiztonsági szakelőadó képviselte az ágazatot. A következőkben elvégeztünk néhány további elemzést is, amely pontosabb leírást ad a kutatásban résztvevők csoportjáról.

A nemek mentén nem volt jelentős eltérés az életkor tekintetében, a kérdőívet kitöltő nők átlagéletkora 40,1, a férfiaké pedig 41,6 év volt a válaszok alapján. A régiók mentén már szignifikáns eltérést tapasztaltunk, míg az észak-alföldi résztvevők átlagosan 39,3 évesek, addig a Nyugat-Dunántúlon öt évvel több, 44,3 év a válaszadók életkorának átlaga.

A munkakörök szerint a legidősebbek (átlag: 44,0 év) a forgalmi munkakört végzők voltak, de közel ugyanennyi volt a kereskedelem és a műszaki-karbantartás területén dolgozók átlagéletkora is. A járművezetők 37,7 év, az adminisztratív területen dolgozók pedig 36,1 év átlagéletkoraal vettek részt a felmérésben.

A szakközépiskolai/szakiskolai végzettséggel rendelkező válaszadók aránya kis mértékben tér el egymástól a két térségben: Észak-Alföldön 64,0%, Nyugat-Dunántúlon valamelyest több, 67,8% a szakközépiskolát, vagy szakiskolát végzettek aránya. A többi kategória mentén már markánsabb eltéréseket tapasztaltunk, a gimnáziumi érettségivel rendelkezők aránya a keleti régióban 15,9%, a nyugatiban 10,2% volt. A felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkező válaszadók részesedése szintén az észak-alföldi régióban volt magasabb 14,0%-kal, míg ez az érték a Nyugat-Dunántúlon csupán 9,3% volt. Ugyanakkor az „Egyéb” kategóriát megjelölő válaszadók az utóbbi régióban voltak többen, arányuk 12,7%, ezzel szemben Észak-Alföldön mindössze 6,1% volt a részesedésük.

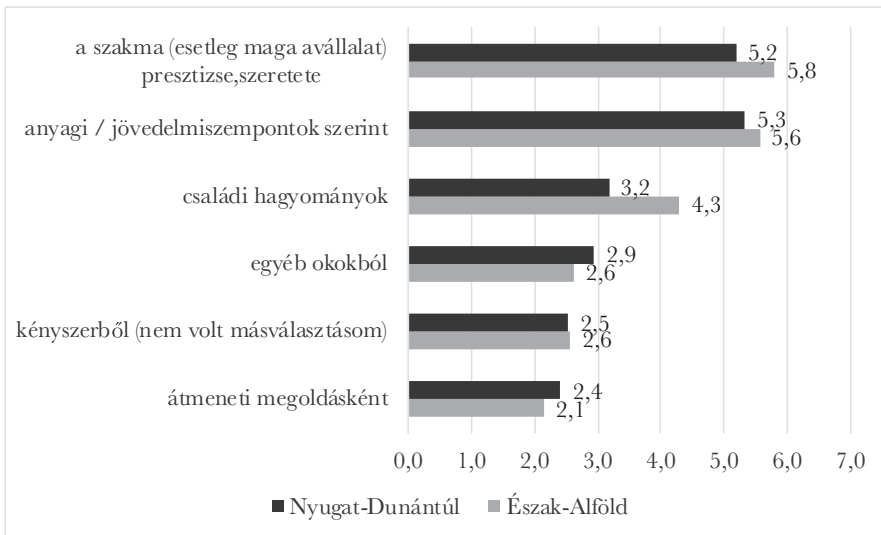
A munkahely választásának szempontjai

A következőkben azt vizsgáltuk, hogy a szállítási ágazat munkavállalói milyen szempontok alapján választották a jelenlegi munkahelyüket. Az egyes szempontokat egy nyolcfokozatú skála segítségével értékelhették a válaszadók, ahol az 1-es érték jelentette azt, hogy az adott tényező legkevésbé, a 8-as számmal pedig azt jelezhetette, hogy leginkább ez a szempont befolyásolta abban, hogy a jelenlegi munkahelyén dolgozzon. A nyolcfokozatú skálán két szempont szinte azonos értéket kapott, leginkább a szakma presztízse, szeretete motiválta a válaszadókat (értékelés átlaga: 5,55), de közel azonos mértékben volt fontos a munkakör anyagi jövedelmezősége is (értékelés átlaga: 5,46). A családi hagyományok már csak mindössze átlagosan 3,8 pontot kapott a 8-ból, az egyéb okok, a kényszer, vagy az

átmeneti megoldás pedig alig jelentett motiváló erőt a szakmaválasztásban, ami azt jelzi, hogy a felmérésben résztvevő munkavállalók jellemzően tudatosan indultak a szállítási ágazat irányába.

A munkahelyválasztás szempontjai közül csak néhány esetében vélekedtek eltérően a felmérésbe bevont régiók válaszadói. A legnagyobb különbséget az osztályozások között a „családi hagyományok” változó mentén találtuk, melyet az észak-alföldi résztvevők 4,3-as, a nyugat-dunántúli válaszadók pedig mindössze 3,2-es pontszámmal értékelték. A szakma presztízse szintén valamelyest kevésbé befolyásolta a nyugaton dolgozókat a szakmaválasztásban (értékelés átlaga: 5,2), mint az észak-alföldi résztvevőket (értékelés átlaga: 5,8). A többi szempont mentén hasonlóan vélekedtek a két régió válaszadói (1. ábra).

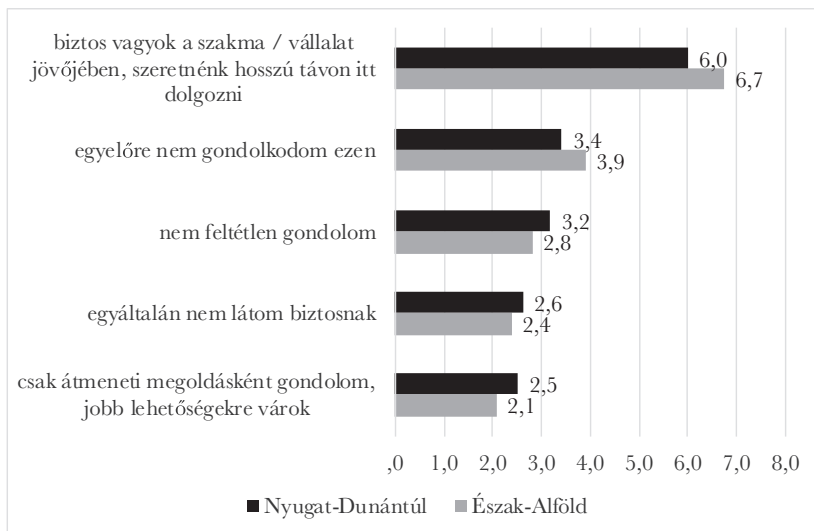
1. ábra: A „Milyen szempontok alapján választotta a jelenlegi munkahelyét?” kérdésre adott értékelések átlaga régiók szerint (1=legkevésbé – 8=leginkább)

Forrás: Saját kutatás

Arról, hogy a választott szakmát mennyire tartják hosszú távú döntésnek a válaszadók, szintén egy nyolcfokozatú skála segítségével értékelték a szállítási ágazat dolgozói. Ez alapján azt láthatjuk, hogy a résztvevők jellemzően szeretnének hosszú távon a jelenlegi munkahelyükön és szakmájukban dolgozni, átlagosan 6,4-es értéket adtak erre az állításra, amely messze a legmagasabb pontszám volt mind közül. A következő a sorrendben az „Egyelőre nem gondolkodom ezen” kijelentést már csak átlagosan 3,7-re osztályozták a felmérésben résztvevő dolgozók. A bizonytalanságot, vagy a rövid távú terveket kifejező állítások mindössze 2,3-3,0 átlaggal szerepelnek a felsorolásban.

2. ábra: A „Mit gondol a választott szakmáról / munkahelyről, mennyire tekinti ezt hosszú távú döntésnek?” kérdésre adott értékelések átlaga régiók szerint (1=legkevésbé – 8=leginkább)

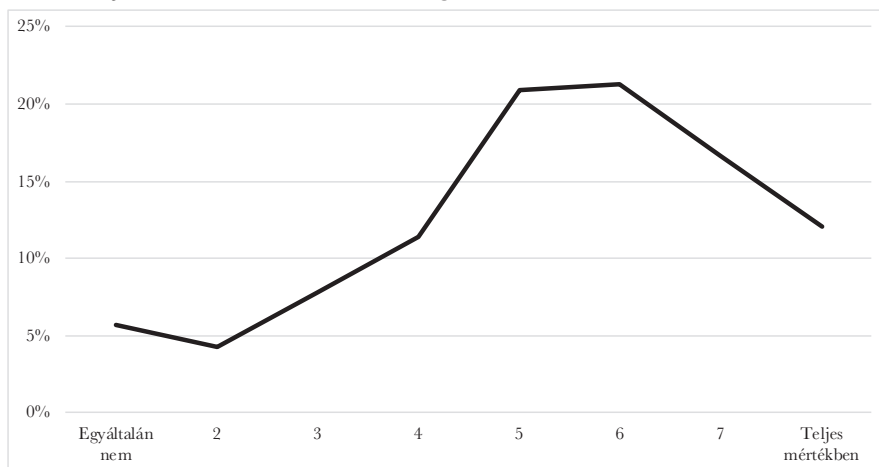
Forrás: Saját kutatás

Régiók mentén ebben az esetben sem láthatunk markáns különbségeket a válaszok között, annyi azonban elmondható, hogy az észak-alföldi válaszadók valamelyest elkötelezettebbek a szakmájuk és a munkahelyük iránt, mint a nyugat-dunántúli társaik, míg előbbiek 6,7-es, utóbbiak 6,0-ás átlaggal értékelték a szakmában/munkahelyben való hosszú távú tervezést kifejező állítást. Ezzel szemben a bizonytalanságot, átmenetiséget leíró kijelentések mentén rendre a nyugat-dunántúli régióban dolgozók adtak magasabb pontszámokat átlagosan (2. ábra).

Munkaerőpiaci folyamatok

A felmérésben résztvevőket megkérdeztük arról is, hogy mennyire vannak megbízható információik a jelenlegi munkaerőpiacról és az aktuális foglalkoztatási helyzetről. Az értékelést szintén nyolcfokozatú skála segítette, ahol az 1-es érték jelentette, hogy az adott válaszadó egyáltalán nem, a 8-as pedig azt, hogy teljes mértékben tájékozott a jelenleg zajló munkaerőpiaci folyamatokkal kapcsolatban. A kérdőívet kitöltők összességében átlagosan 5,3-mal értékelték a tudásukat. Ezen belül a legtöbben (21-21%) az 5-ös és a 6-os számokat jelölték meg. A legmagasabb, 8-as osztályzatot a válaszadók 12,1%-a választotta, az 1-es és 2-es értéket pedig a résztvevők mindössze 5,7 és 4,3%-a jelölte meg (3. ábra).

3. ábra: A „Mennyire vannak megbízható információi a jelenlegi munkaerőpiacról, az aktuális foglalkoztatási helyzetről?” kérdésre adott válaszok megoszlása

Forrás: Saját kutatás

Régiók, nemek és a munkakörök mentén nem minden esetben tapasztaltunk jelentős eltéréseket az értékelések között. Észak-Alföldön és Nyugat-Dunántúlon alig volt különbség a számolt mutatók között: előbbi 5,4, utóbbi esetében 5,1 volt az értékelés átlaga. A nemek tekintetében a férfiak bizonyultak valamelyest tájékozottabbnak a munkaerőpiaci folyamatokat illetően 5,4-es átlagértékkel, míg a nők esetében ez a pontszám 4,9 volt. A munkakörök szerint a legmagasabb számokat a kereskedelem területén dolgozók adták (értékelés átlaga: 6,2), a legalacsonyabb pedig az „egyéb” kategóriában volt 3,5-ös átlaggal. A többi kategória esetében egymáshoz közel, 5,1 és 5,5 között mozogtak az értékek (2. táblázat).

Arra a kérdésre, hogy a felmérésben résztvevő válaszadók hogyan látják a szakmai pályafutásukat, karrierjüket, a legtöbben (41,5%) azt választották, hogy megfelelőnek tartják a jelenlegi munkakörüket/pozíciójukat. A válaszadók 23,4%-a szeretne majd tovább fejlődni, továbblépni, 14,5%-uk pedig a horizontális váltás lehetőségét jelölte meg. A kérdőívet kitöltők 11,3%-a jelenleg még nem látja igazán a lehetőségeit, 6,0% lassan a végére ér a pályafutásának és mindössze 3,2%-uk érzi úgy, hogy teljesen máshol képzelel el magát hosszú távon.

Az egyes válaszokat megjelölők életkorban különböznek egymástól. A legfiatalabbak képzelik el teljesen máshol a munkájukat hosszú távon, az ő átlagos életkoruk 35,3 év volt. Nem sokkal idősebbek (átlag életkor: 36,6 év) azok a válaszadók, akik szeretnének feljebb lépni a szakmájukban. A horizontális váltásban gondolkodók átlagos életkora 40,2 év, a jelenlegi munkakörükkel/pozíciójukkal elégedettek pedig 42,0 év. Átlag 45,2 év azoknak a kora, akik nem látják a lehetőségeiket, ők valószínűleg nem feltétlenül elégedettek a jelenlegi helyzetükkel, de korukból adódóan már nem látják a változtatás lehetőségét. Végül nem meglepő módon a nyugdíjhoz közeli legidősebb csoport (54,9 év) számára ér véget lassan a szakmai pályafutás.

2. táblázat: A „Mennyire vannak megbízható információi a jelenlegi munkaerőpiacról, az aktuális foglalkoztatási helyzetről?” kérdésre adott értékelések átlaga a háttérváltozók szerint

Háttérváltozók	Kategóriák	Értékelés átlaga
Régió	Észak-Alföld	5,4
	Nyugat-Dunántúl	5,1
Nem	férfi	5,4
	nő	4,9
Munkakör	forgalmi	5,1
	kereskedelmi	6,2
	műszaki-karbantartási	5,2
	adminisztratív	5,5
	járművezető	5,3
	egyéb	3,5

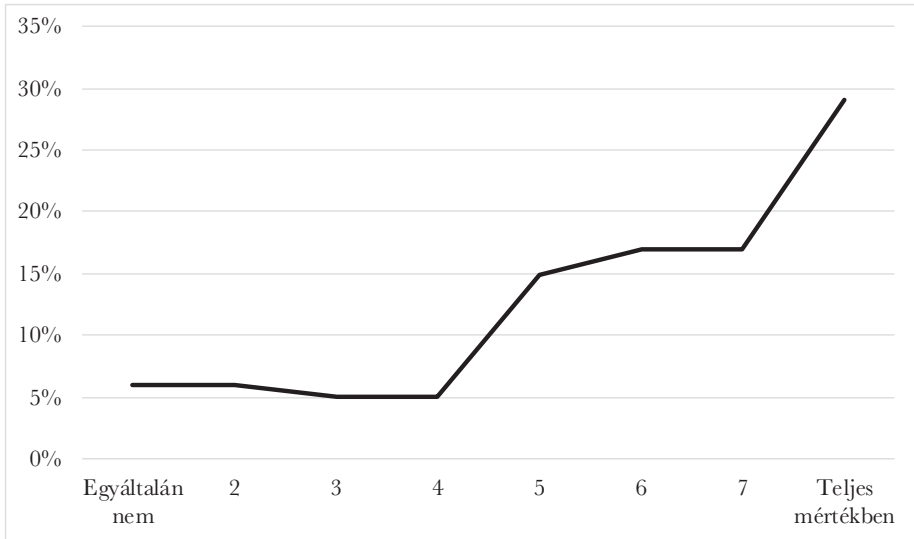
Forrás: Saját kutatás

A régiók és a munkakörök mentén nem találtunk szignifikáns eltérést a válaszok között, így csak az említésre méltó eredményeket emeljük ki. Ezen felül a vizsgálatban résztvevők száma alapján a több kategóriás változókkal történő keresztáblelemzés nagyon alacsony elemszámot eredményezett egy-egy cellában, ami bizonytalanra teheti az értelmezést.

- Régiók szerint egyrészt a jelenlegi pozícióval elégedettek arányában találtunk markánsabb eltérést. Amíg ezt a válaszlehetőséget az észak-alföldiek 45,1%-a jelölte meg, addig ez az érték a nyugat-dunántúli válaszadók esetében mindössze 36,4% volt. Az utóbbi régióban ezzel együtt a bizonytalanok részesedése volt jóval magasabb, azoknak az aránya, akik nem látják igazán milyen lehetőségük lehet a karrierjükben 16,1% volt a térségben, míg az észak-Alföldi résztvevők körében 7,9%.
- Munkakörök szerint azoknak az aránya, akik számára megfelelő a jelenlegi munkakör/pozíció a járművezetők körében volt a legmagasabb 50,0%-kal, míg a kereskedelmi és az adminisztratív feladatokat végzők körében ez az érték csupán 29,4% és 33,3% volt.

A kutatásba bevont szállítási ágazatban dolgozók korábban megszerzett tanulmányai, ismeretei javarészt megfelelnek a jelenleg betöltött munkakörüknek és feladataiknak, hiszen a legtöbb válaszadó (29,1%) a nyolcfokozatú skála 8-as értékét jelölte meg, azaz az ő esetükben teljes mértékben idomul a munkakörük az ismereteikhez. Ezen felül a résztvevők további közel 50%-a választotta az 5-7 osztályzatokat és mindössze 6,0% volt azoknak az aránya, akik a jelenlegi munkakörükben egyáltalán nem a korábban megszerzett ismereteiket alkalmazzák (4. ábra). Az értékelések átlaga együttesen 5,8 volt.

4. ábra: A „Korábbi tanulmányai / ismeretei mennyiben felelnek meg a betöltött munkakörnek / elvégzendő feladatoknak?” kérdésre adott válaszok megoszlása

Forrás: Saját kutatás

A válaszadók életkora, munkaköre és a két vizsgált régió bevonásával csak két esetben találtunk szignifikáns eltérést a vélemények mentén. A korcsoportok szerint a képzések időigényességét jelölték meg különböző arányban a válaszadók, a legtöbben a 18-25 éves korcsoportból értettek egyet az állítással, 30,0%-uk jelölte meg, míg a 26-45 évesek mindössze 7,1%-a, a 46-64 éveseknek pedig 12,6%-a vélekedett ugyanígy.

Munkakörök szerint leginkább a műszaki-karbantartási dolgozók szerint kellene jóval több időt ismeretbővítésre szánni (21,9%), míg ez az arány 6% és 12% között mozog a forgalmi és a járművezetői dolgozók körében.

A kutatásba bevont két régió közül az észak-alföldi résztvevők viszonyulnak pozitívabban a jelenleg végzett munkájukhoz a szállítási ágazatban, ők 6,1-es átlaggal értékelték a tárgyalt kérdést. Ezzel szemben a nyugat-dunántúli régió válaszadói 5,0-tel osztályozták ugyanezt átlagosan. A vizsgált munkakörök közül a járművezetők ajánlanák leginkább barátaiknak és ismerőseiknek a hivatásukat (értékelés átlaga: 6,1), a legalacsonyabb értékeket pedig a forgalmi munkakörben dolgozók adták (értékelés átlaga: 5,3), ugyanakkor a pozíciók terén sem tapasztaltunk jelentős eltéréseket a válaszokban. Ezzel szemben szignifikánsan eltért az életkor és a választott munkakör értékelése. Az eredmények azt mutatják, hogy az életkor előre haladtával egyre kevésbé ajánlanák a válaszadók barátaiknak, ismerőseiknek az általuk végzett munkakört, munkahelyet (3. táblázat).

3. táblázat: Az „Ajánlaná-e a választott munkakörét / hivatását / munkahelyét ismerőseinek, barátainak?” kérdésre adott értékelések átlaga a háttérváltozók szerint

Háttérváltozók	Kategóriák	Értékelés átlaga
Régió	Észak-Alföld	6,1
	Nyugat-Dunántúl	5,0
Munkakör	forgalmi	5,3
	kereskedelmi	5,5
	műszaki -karbantartási	5,4
	adminisztratív	5,6
	járművezető	6,1
	egyéb	6,0
Korcsoport	18-25 év	6,3
	26-45 év	5,7
	46-64 év	5,4

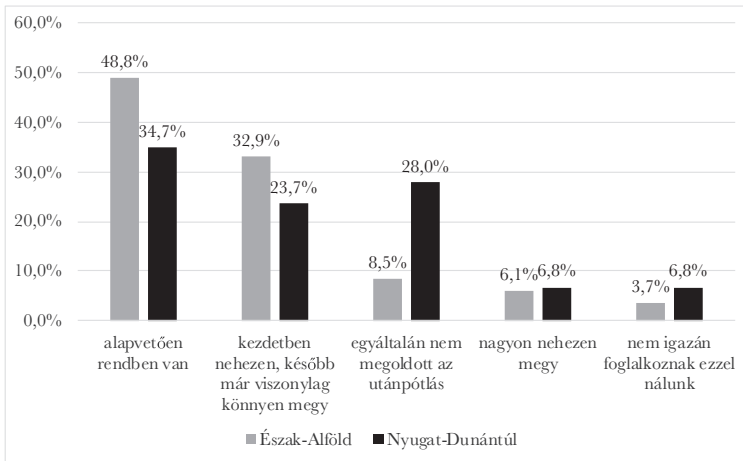
Forrás: Saját kutatás

A munkaerőhiány és a munkaerő utánpótlás kérdései

Szintén a szállítási ágazaton belül végzett feladatokkal és munkahelyekkel való általános elégedettséget mutatja az is, hogy a felmérésben résztvevők zöme nem látja problémásnak a fiatalok és/vagy az újonnan belépők beilleszkedését. A válaszadók 42,9%-a vallotta azt, hogy ez alapvetően rendben van, további 29,1% pedig kezdeti nehézségekkel, de összességében könnyű feladatnak véli. Ugyanakkor nem elhanyagolható az sem, hogy a résztvevők 16,7%-a szerint egyáltalán nem megoldott az utánpótlás a munkahelyén, 6,4% szerint pedig nagyon nehéz beilleszkedni. Emellett a felmérésbe bevont munkavállalók 5,0%-a nyilatkozta azt, hogy náluk nem igazán foglalkoznak az utánpótlás és a beilleszkedés kérdésével.

A két régió válaszadói egymástól eltérő tapasztalatokkal rendelkeznek a munkaerő utánpótlás terén. Összességében elmondható, hogy az észak-alföldi válaszadók inkább elégedettek az újonnan belépők lehetőségeivel, mint a nyugat-dunántúli résztvevők. Míg előbbiek 48,8%-ának véleménye szerint nincs probléma ezzel a munkahelyén, addig a nyugati országrészben csak a megkérdezettek 34,7%-a véli ugyanezt. A kezdeti nehézségekkel, de egyébként könnyű beilleszkedést megjelölők arányában is markáns különbséget láthatunk (ÉA: 32,9%, NyD: 23,7), ám a legnagyobb eltérést az „egyáltalán nem megoldott az utánpótlás” állítás megítélésében tapasztaltuk, melyet az észak-alföldiek 8,5%-a, a nyugat-dunántúliaknak pedig 28,0%-a jelölt meg (5. ábra).

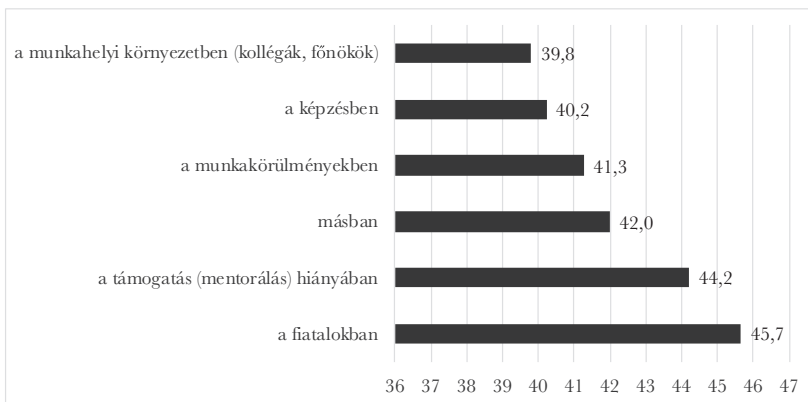
5. ábra: A „Miként látja a munkahelyén a fiatalok (és / vagy az újonnan belépők) beilleszkedését?” kérdésre adott válaszok megoszlása

Forrás: Saját kutatás

A munkahelyi beilleszkedés nehézségei kapcsán több választ is megjelölhettek a kutatásban résztvevők. Az eredmények alapján a legtöbben (32,6%) a nem megfelelő munkakörülményekben látják a nehézségek okait a szállítási ágazat dolgozói, amit a munkahelyi környezet (főnökök, kollégák) követ 29,4%-kal. A felmérésben résztvevők 26,2%-a szerint jelent problémát a támogatás, mentorálás hiánya és 25,5% volt azoknak az aránya, akik a képzés hiányosságaiban (is) látják a problémát. Közel a válaszadók ötöde (19,9%) hibáztatja a fiatalokat a beilleszkedés nehézségeit illetően, illetve 18,8% volt azoknak az aránya, akik egyéb körülményekben látják az okokat (6. ábra).

6. ábra: A „Miben látja a munkahelyi beilleszkedés nehézségeit?” kérdésre adott válaszok jelöléseinek aránya

Forrás: Saját kutatás

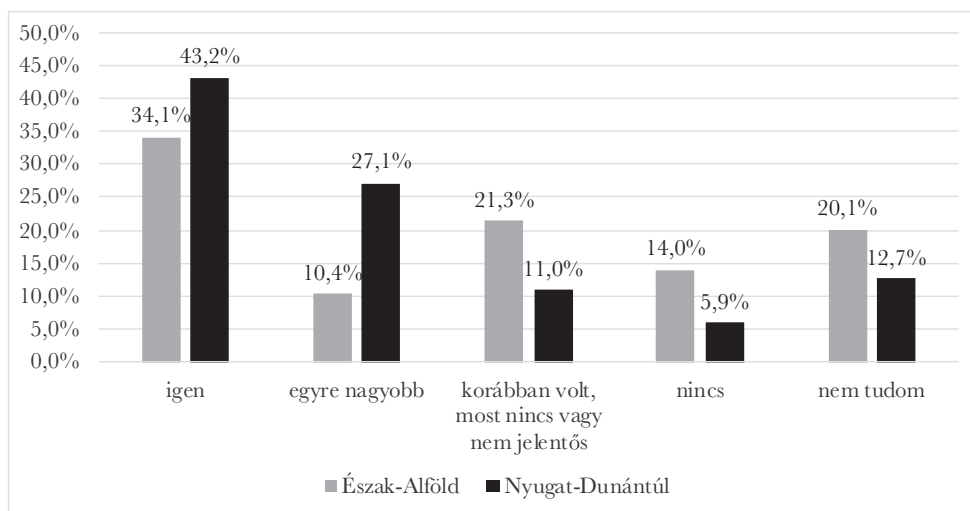
Az egyes válaszokat megjelölők átlagos életkora eltér egymástól. A legfiatalabbak (életkor átlaga: 39,8 év) a kollégákban és a főnökekben látja a beilleszkedés nehézségét. Az átlag 40-42 évesek a képzésben, a munkakörülményekben, illetve egyéb feltételek mentén érzékeli a problémákat. Az idősebbek a mentorálás hiányát (életkor átlaga: 44,2 év), végül a fiatalokat (életkor átlaga: 45,7 év) okolja a beilleszkedés nehézségeiért.

Régiók mentén a legjelentősebb eltérés a fiatalok megítélésében volt: míg a nyugat-dunántúli résztvevők 28,8%-a jelölte meg azt a válaszlehetőséget, miszerint a fiatalokban látja a munkahelyi beilleszkedés nehézségeit, addig ez az arány az észak-alföldi válaszadók körében mindössze 13,4% volt, akik viszont a munkakörülményekben látanak valamelyest többen veszélyt (34,8%) a nyugati kollégáikhoz képest (29,7%).

A kutatásban résztvevők több mint fele (55,3%) nyilatkozott úgy, hogy jelenleg is van betöltetlen pozíció a munkahelyén, ezen belül 17,4% volt azoknak az aránya, aki szerint egyre nagyobb munkaerőhiánnyal küzdenek. A felmérésben résztvevők összesen 27,7%-a nem, vagy már nem tapasztal munkaerőhiányt a cégénél, emellett 17,0%-uk nem tudja, hogy milyen helyzetben van a vállalata munkaerő-ellátottság tekintetében.

A munkaerőhiány jóval erőteljesebben sújtja a nyugat-dunántúli régió szállítási ágazatát, körükben összesen 70,3% jelezte, hogy van betöltetlen pozíció, illetve egyre nagyobb a munkaerőhiány a munkahelyén, míg az ország észak-keleti régiójában ez az érték csupán 44,5% volt (7. ábra).

7. ábra: A „Jelenleg van-e munkaerőhiány (betöltetlen pozíció) a munkahelyén?” kérdésre adott válaszok megoszlása régiók szerint

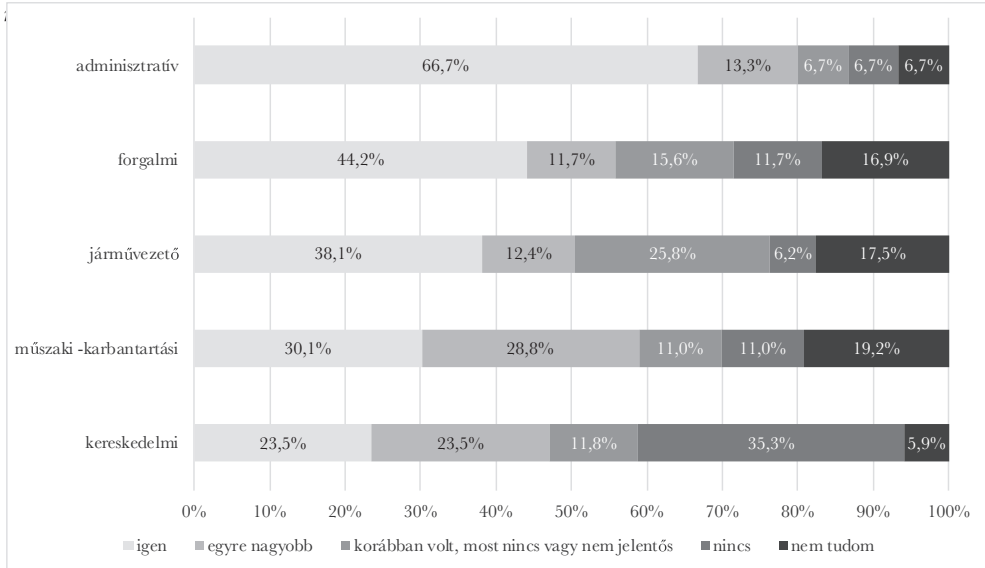

Forrás: Saját kutatás

Az egyes munkaköröket illetően a munkaerőhiány leginkább az adminisztratív munkaköröket érinti a szállítási ágazatban, itt a válaszadók 80,0%-a jelezte a problémát, de

jelentősen érintett a műszaki-karbantartási munkakör is, ahol a legnagyobb volt az aránya azoknak, akik szerint egyre nagyobb problémát jelent a munkaerőhiány (28,8%). Emellett a kereskedelmi munkakör területén jelezte arányaiban a legtöbb válaszadó, (35,3%) hogy nincs betöltetlen álláshely a szervezeténél (8. ábra).

8. ábra: A „Jelenleg van-e munkaerőhiány (betöltetlen pozíció) a munkahelyén?” kérdésre adott válaszok

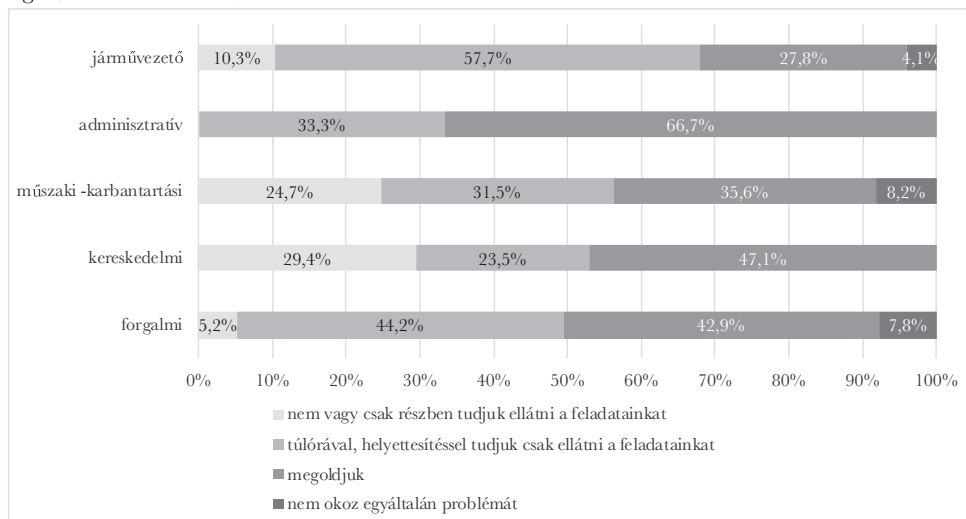
Forrás: Saját kutatás

A munkaerőhiány jelentős hatással van a feladatok elvégzésére és az alkalmazottak leterheltségének mértékére is. Mindössze a válaszadók 6,0%-a nyilatkozott úgy, hogy egyáltalán nem okoz problémát számukra a hiányzó munkaerő, 37,2%-a pedig meg tudja oldani azt. Ugyanakkor a felmérésben résztvevők jelentős részének, 43,6%-ának munkakörében csak túlórával és helyettesítéssel tudják ellátni a feladatokat, emellett 13,1%-uk nem, vagy csak részben tudják ellátni a munkát a hiányzó alkalmazottak miatt.

A régiókat illetően nincs különbség a válaszok között, a munkaerőhiány ugyanúgy érinti a vizsgált országrészek szállítási ágazatban működő vállalatait.

Munkakörök szerint vizsgálva, viszont azt láthatjuk, hogy a legnagyobb kihívást a járművezetők számára okozza a hiányzó munkaerő pótlása, közel 70%-uk jelezte, hogy nem, vagy csak plusz terhek vállalásával tudják elvégezni a feladatokat. Szintén jelentős problémát jelentenek a betöltetlen feladatkörök a műszaki-karbantartási munkák ellátásában és a kereskedelem területén is. A munkaerőhiánnyal legkevésbé érintett munkakörnek az adminisztratív pozíciók bizonyultak a vizsgálat során (9. ábra).

9. ábra: A „Milyen hatással van a munkaerőhiány az elvégzendő feladatokra?” kérdésre adott válaszok megoszlása munkakörök szerint

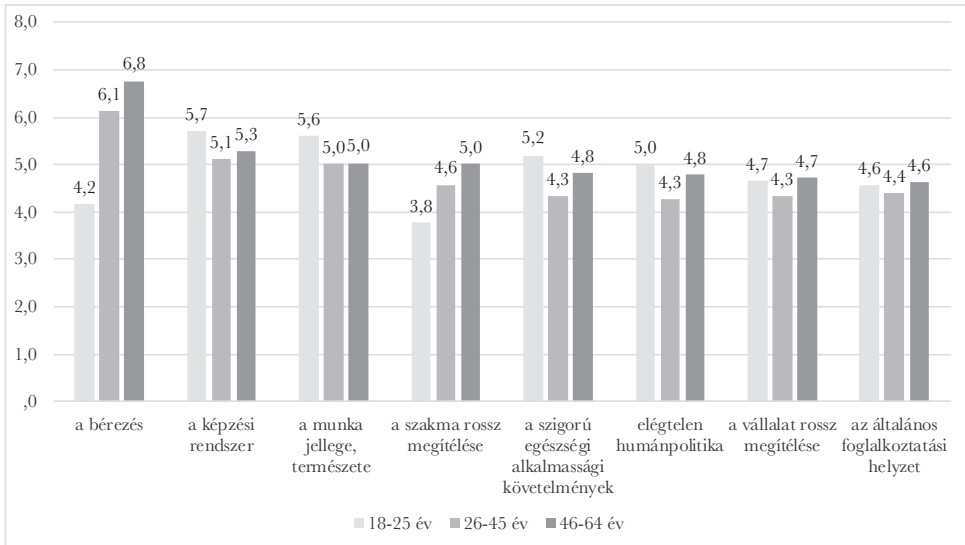
Forrás: Saját kutatás

A munkaerőhiány okai és kezelésének eszközei

A kérdőív utolsó blokkjában arról kérdeztük a szállítási ágazat dolgozóit, hogy véleményük szerint milyen szempontok játszanak szerepet a munkaerőhiány kialakulásában, illetve milyen eszközökkel lehetne mérsékelni vagy megszüntetni azt. A felmérésben résztvevők legjelentősebb tényezőként a bérezést jelölték meg (értékelés átlaga: 6,2), melyet a képzési rendszer, illetve a munka jellege, természete követett 5,2-es, illetve 5,1-es átlaggal. A többi felsorolt szempontot 4,5 és 4,7 átlagos értékekkel nagyon hasonlóan ítélték meg a válaszadók, a legkevésbé jelentős kiváltó okként pedig az általános foglalkoztatási helyzetet és a vállalat rossz megítélését jelölték meg a résztvevők.

A válaszadók életkora alapján azt láthatjuk, hogy a bérezést a kor előrehaladtával a betöltetlenül maradt álláshelyek egyre jelentősebb okaként tüntetik fel a kutatás résztvevői. Emellett még a szakma rossz megítélését értékelte az idősebb csoport magasabb pontszámmal a többi korosztályhoz képest. A legfiatalabb korcsoport számára a képzési rendszer, a munka jellege, az elégtelen humánpolitika és a szigorú egészségügyi alkalmassági körülmények voltak azok a tényezők, melyeket az idősebb korcsoportokhoz képest jelentősebb okként tüntettek fel. A 26-45 éves korosztály jellemzően szinte az összes szempont mentén a legalacsonyabb értékelést adta (10. ábra).

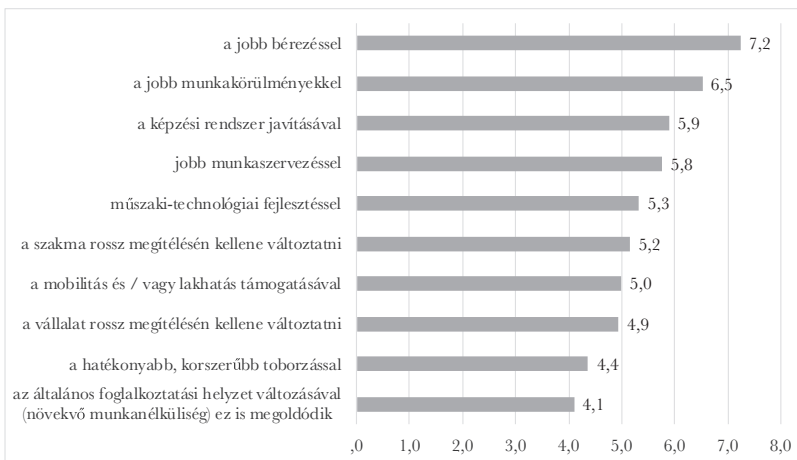
10. ábra: A „Mi okozza a munkaerőhiányt?” kérdésre adott értékelések átlaga korcsoportok szerint (1=kevésbé – 8=nagyon jelentősen)

Forrás: Saját kutatás

A munkaerőhiányt kiváltó okok értékelésében alig volt eltérés a két régió résztvevőinek válaszai között, annyi azonban elmondható, hogy az észak-alföldi résztvevők a bérezés kivételével minden tényezőre átlagosan kicsivel magasabb pontszámokat adtak.

11. ábra: A „Milyen eszközökkel lehetne megszüntetni / mérsékelni a munkaerőhiányt?” kérdésre adott értékelések átlaga (1=aligha segít – 8=minden bizonnyal)

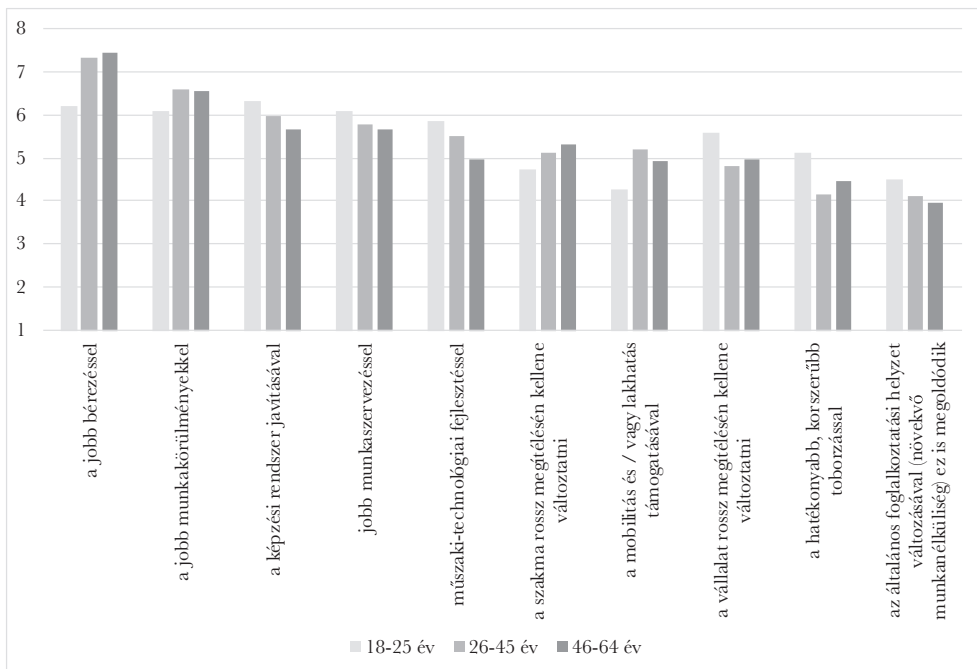

Forrás: Saját kutatás

A munkaerőhiány mérséklésére vagy megszüntetésére felsorolt eszközök közül a legjelentősebb okként kikiáltott bérezés kapta messze a legmagasabb pontszámot, a résztvevők szerint a jobb jövedelmezés lenne a leghatékonyabb eszköz a munkaerőhiány problémájára. Ezt követte a jobb munkakörülmények biztosítása, mely 6,5-es átlagértékkel szerepel a második helyen. A válaszadók szintén fontosnak tartják a képzési rendszer javítását (értékelés átlaga: 5,9) és a jobb munkaszervezést (értékelés átlaga: 5,8) a foglalkoztatási helyzet javításában. Ezen felül 5 fölötti átlagokkal szerepelnek még a műszaki-technológiai fejlesztések, a szakma megítélésének javítása, illetve a mobilitás/lakhatás támogatása is. A kérdőív kitöltői legkevésbé a munkanélküliség növekedésének következtében beálló rendeződést látják célravezető megoldásnak (értékelés átlaga: 4,1) (11. ábra).

Az egyes korcsoportok értékeléseinek átlagát vizsgálva azt láthatjuk, hogy a jobb bérezés, mint munkaerőhiányt mérséklő tényező az idősebbek számára nagyobb jelentőséggel bír, mint a fiatalabb korosztály véleménye szerint. A fiatalabbak számára inkább a képzés, a munkaszervezés, a műszaki-technológiai feltételek, a vállalat megítélése, valamint a toborzás fejlesztése, javítása hozhat hatékony megoldást, míg az idősebbek a bérezés mellett a munkakörülmények, illetve a szakma megítélésének javításában látnának nagyobb potenciált a fiatalabbakhoz képest (12. ábra).

12. ábra: A „Milyen eszközökkel lehetne megszüntetni / mérsékelni a munkaerőhiányt?” kérdésre adott értékelések átlaga korcsoportok szerint (1=aligha segít – 8=minden bizonytal)

Forrás: Saját kutatás

A szállítási ágazat vizsgálatba bevont munkaköreiben dolgozók értékelései néhány szempont mentén eltértek egymástól. Ugyan a jobb bérezés minden munkakörben az első helyen szerepelt a fontossági sorrendben, ám a járművezetői és az adminisztratív feladatokat végző válaszadók kevésbé tartották fontosnak, mint a többi csoport. Az utóbbi munkakör dolgozói a legtöbb tényezőt alacsonyabb értékekkel minősítették, mint a többi szakterület képviselői, ám a hatékonyabb, korszerűbb toborzást és az általános foglalkoztatási helyzet változásainak hatását ők értékelték a leghasznosabbnak. A kereskedelmi feladatokat végzők épp ellenkezően vélekedtek, mint az adminisztratív munkakörök válaszadói, ők az előbb említett három szempont, illetve a mobilitás/lakhatás támogatásának kivételével minden eszközt hasznosabbnak ítélték, mint a többi munkakör képviselői.

Bár a lehetséges válaszok között a műszaki-technológiai fejlesztések az adminisztratív és a forgalmi területeken is gyengébben szerepeltek, a szolgáltatásokat nyújtó, irodai munkákban már a kiterjesztési hullámban is jelentkezhethet az automatizálás hatása a 2020-as évek végéig (vö. Kókuti, 2022a, 2022b).

ÖSSZEFOGLALÁS

A vizsgálat keretében az észak-alföldi és a nyugat-dunántúli régióban mértük fel az érintettek véleményét és meglátásait a szervezetüknél tapasztalható munkaerőhiány mértékéről, jelleméről, valamint a munkaerőhiány lehetséges kezelési módjairól. A kérdőívet kitöltők zömében férfiak voltak, emellett legtöbbször szakiskolai, vagy szakközépiskolai végzettséggel rendelkeznek. A felmérésben a szállítási ágazatot legnagyobb arányban a járművezetői, a forgalmi és a műszaki-karbantartási pozíciókban dolgozók képviselték.

A kutatás legfontosabb eredményei arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a szállítási ágazat vonzó pálya és kielégítő munkahely a munkavállalók számára. A vizsgálatban résztvevő munkavállalók jellemzően tudatosan indultak a szállítási ágazat irányába, emellett az anyagi szempontok voltak azok, amelyek a szakma- és munkahelyválasztást leginkább befolyásolták. A résztvevők összességében szeretnének hosszú távon a jelenlegi munkahelyükön és szakmájukban dolgozni. A kutatásba bevont két régió közül az észak-alföldi résztvevők voltak azok, akik pozitívabban viszonyulnak a jelenleg végzett munkájukhoz az ágazatban. A két régió közötti különbségeket az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

- A munkahelyválasztás szempontjai közül csak néhány esetben vélekedtek eltérően a felmérésbe bevont régiók válaszadói. A legnagyobb különbséget az osztályozások között a „családi hagyományok” változó mentén találtuk, melyet az észak-alföldi résztvevők jelentősen meghatározóbbnak vallottak.
- A szakma presztízse kevésbé befolyásolta a nyugaton dolgozókat a szakmaválasztásban mint az észak-alföldi résztvevőket.
- Az észak-alföldi válaszadók valamelyest elkötelezettebbek a szakmájuk és a munkahelyük iránt, mint a nyugat-dunántúli társaik.
- A bizonytalanságot, átmenetiséget leíró kijelentések mentén rendre a nyugat-dunántúli régióban dolgozók adtak átlagosan magasabb pontszámokat.

- A jelenlegi pozícióval való elégedettséget az észak-alföldiek 45,1%-a jelölte meg, addig ez az érték a nyugat-dunántúli válaszadók esetében mindössze 36,4% volt.
- A nyugati régióban jóval magasabb azoknak az aránya, akik nem látják igazán milyen lehetőségük lehet a karrierjükben – 16,1% volt a térségben, míg az észak-alföldi résztvevők körében 7,9%.
- A két régió válaszadói egymástól eltérő tapasztalatokkal rendelkeznek a munkaerő utánpótlás terén. Összességében elmondható, hogy az észak-alföldi válaszadók inkább elégedettek az újonnan belépők lehetőségeivel, mint a nyugat-dunántúli résztvevők.
- A kezdeti nehézségekkel, de egyébként könnyű beilleszkedést megjelölők arányaiban is markáns különbséget láthatunk, ám a legnagyobb eltérést az „egyáltalán nem megoldott az utánpótlás” állítás megítélésében tapasztaltuk, melyet az észak-alföldiek 8,5%-a, a nyugat-dunántúliaknak pedig 28,0%-a jelölt meg.
- A munkaerőhiány jóval erőteljesebben sújtja a nyugat-dunántúli régió szállítási ágazatát, körükben összesen 70,3% jelezte, hogy van betöltetlen pozíció, illetve egyre nagyobb a munkaerőhiány a munkahelyén, míg az ország észak-keleti régiójában ez az érték csupán 44,5% volt.

A két régió közötti különbség okai közül kiemelendő azok elhelyezkedése, valamint a területhez kapcsolható munkaerő megtartási jellemzők. Ausztria elszívó hatása a nyugat-dunántúli régióban erőteljesebben jelentkezik, sőt az itt működő vállalatoknak Bécs mellett Burgenlanddal és a pozsonyi régióval is versenyezniük kell annak érdekében, hogy meg tudják tartani munkavállalóikat. Ezzel szemben az észak-alföldi régió munkavállalóinál a stabil, kiszámítható munkáltató kínálta lehetőségek hosszú távra csábítják a munkavállalókat, s nem ritka az egyes családokban kialakuló dinasztikus munkavállalói hagyomány az adott vállalatnál.

A munkaerőhiány csökkentése érdekében tett intézkedéseknek ennek megfelelően egyrészt reflektálniuk kell a határon túli munkavállalásra – a magasabb fizetések mellett a ki-magasló munkahelyi környezet, és a munkavállalóbarát munkahelyi kultúra tud csábító lenni –, másrészt építeniük kell a hagyományokat, a stabilitást és a kiszámíthatóságot preferáló munkavállalók megtartására.

A nemzetközi jó gyakorlat szerint a munkaerőhiány orvoslásának első lépését a vizsgált vállalat átvilágítása adja. A munkaerő-mozgás pontos tendenciáinak felmérése teszi lehetővé a valódi problémakör azonosítását és megoldását (Mahendran et al., 2006). A vállalat folyamatainak pontos ismerete segít majd kiválasztani a legmegfelelőbb jó gyakorlatot a cég specifikus problémáira. A szakirodalom és a tapasztalat azt mutatja, hogy az alábbi lépések különösen jól alkalmazhatók a szállítóiparban:

- A munkavállalók fizetésének emelése.
- Belépési bónusz.
- Több otthon töltött idő, kedvezőbb műszak.
- A munkavállalói életkor csökkentése.
- Nők felé nyitás.
- A szállítóipari, járművezetői szakma imázsának fejlesztése.
- A seregben leszerelt katonák szállítóiparba való terelése.

- A telephelyeken, megállóknál, állomásokon, járműn való bánásmód javítása, a munkavállaló védelme.
- Önvezető járművek, a járműflotta általános modernizációja.
- Külföldi munkavállalók foglalkoztatása.
- Oktatás szerepe.
- Mobilitás ösztönzése.
- Atipikus foglalkoztatási formák.

A felsorolt eszközök közül a már említett alapos elemzést követően lehet azonosítani azon beavatkozási pontokat, melyek átmeneti, vagy hosszabb távú megoldást jelenthetnek a problémára. Ami látható jelen vizsgálat alapján az az, hogy a nyugati régió esetében a fizetés, és a munkahelyi körülmények alakítása mellett a szervezethez való lojalitás kialakítása, míg a északi régió esetében a munkakörülmények javítása, a lojalitás jutalmazása, a családtagok megszólítása, valamint a fizetés és lakhatás rendezése tud eredménnyel szolgálni (vö. András et al., 2021).

A tanulmányban bemutatott kutatás a GINOP-5.3.5-18-052 azonosító számú „A munkaerőhiány lehetséges kezelési módjai a szállítási ágazatban” című projekt keretében valósult meg

FELHASZNÁLT IRODALOM

- András István – Balázs László – Rajcsányi Molnár Mónika (2021): Szervezeti kultúra- és érzelmiintelligencia-központú szervezetefejlesztési folyamatok egy felsőoktatási intézményben. In: Balázs László (szerk.): *Érzelmi intelligencia és szervezetefejlesztés*, DUE Press, Dunaújváros, 117–130.
- Arrow, Kenneth J. – Capron, William M. (1959): Dynamic Shortages and Price Rises: The Engineer-Scientist Case. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 73., no. 2., 292–308. <https://doi.org/10.2307/1883726>
- Ball, Laurence M. (2009): *Hysteresis in Unemployment: Old and New Evidence*. NBER Working Paper, No. 14818. <https://doi.org/10.3386/w14818>
- Barnow, Burt S. – Trutko, John W. – Piatak, Jaclyn S. (2013): *Occupational Labor Shortages: Concepts, Causes, Consequences, and Cures*. W. E. Upjohn Institute for Employment Research, Kalamazoo, Michigan. <https://doi.org/10.17848/9780880994132>
- Blank, David J. – Stigler, George J. (1957): *The Demand and Supply of Scientific Personnel*. National Bureau of Economic Research, New York.
- Brien, Anthony (2004): The New Zealand hotel industry: Vacancies increase while applicant numbers and calibre decrease. *International Journal of Hospitality and Tourism Administration*, vol. 5., no. 1., 87–103. https://doi.org/10.1300/J149v05n01_05
- Butz, William P. – Bloom, Gabrielle A. – Gross, Mihai E. – Kelly, Terrence K. – Kofner, Aaron – Rippen, Helga E. (2003): *Is There a Shortage of Scientists and Engineers? How Would We Know?* CA: RAND Corporation, Santa Monica. <https://doi.org/10.1037/e442152005-001>
- Franke, Walter – Sobel, Irving (1970): *The Shortage of Skilled and Technical Workers*. Heath-Lexington Books, Lexington, Massachusetts.
- Griffeth, Rodger W. – Hom, Peter W. – Gaertner, Stefan (2000): A meta-analysis of antecedents and correlates of employee turnover: Update, moderator tests, and research implications for the next millennium. *Journal of Management*, vol. 26., no. 3., 463–488. <https://doi.org/10.1177/014920630002600305>
- Harrington, Paul E. – Sum, Andrew M. (1984): *Skills Shortages and Employment and Training Policy in the U.S.: Past Relationships and Desirable Future Directions*. Center for Labor Market Studies, Northeastern University, Boston.

- Köllő János – Nagy Daniella – Tóth István János (2017): Mit értünk „munkaerőhiányon”? In: Fazekas, Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2016*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 48–56.
- Köllő János – Varga Júlia (2017): Torzítások az üresállások statisztikaiban, valamint a vállalati és munkaközvetítői hiányjelzésekben. In: Fazekas Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2016*. MTA Közgazdaság-és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 73–75.
- Központi Statisztikai Hivatal (2018): *Magyarország 2017*. Elérhető: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo2017.pdf>, Letöltve: 2021.10.08.
- Kókuti Tamás (2022a): Mesterséges intelligencia és foglalkoztatás. In: Keszi-Szeremlei, Andrea – Rajcsányi-Molnár Mónika – András István (szerk.): *Gazdasági növekedés és fenntarthatóság. Globalizáció a 21. században*. DUE Press, Dunaújváros, 39–51.
- Kókuti Tamás (2022b). Mesterséges intelligencia és elektromobilitás. In: Balázs László – Rajcsányi-Molnár, Mónika – András István (szerk.): *Elektromobilitás és társadalom*. DUE Press, Dunaújváros, 69–82.
- Mahendran, A. – Dockery, A. M. – Affleck, F. (2006): *Skills shortages in the Australian rail industry. Constraints to Full Employment: Fiscal and Monetary Policy*. WorkChoices and Job Insecurity.
- Mesics Olivía (2021): *A munkaerőpiaci kihívásokra válaszokat adó HR stratégiák vizsgálata a magyar járműipari cégeknél* [doktori értekezés]. Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar, Széchenyi István Gazdálkodás-és Szervezéstudományok Doktori Iskola.
- Milman, Ady (2003): Hourly employee retention in small and medium attractions: The Central Florida example. *International Journal of Hospitality Management*, vol. 22., no. 1., 17–35. [https://doi.org/10.1016/s0278-4319\(02\)00033-6](https://doi.org/10.1016/s0278-4319(02)00033-6)
- Nadiri, Halil – Tanova, Cem (2010): An investigation of the role of justice in turnover intentions, job satisfaction, and organisational citizenship behaviour in hospitality industry. *International Journal of Hospitality Management*, vol. 29., no. 1., 33–41. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2009.05.001>
- Rajcsányi-Molnár Mónika – András István (2013): Önkéntes társadalmi felelősségvállalás: innovációs CSR rendszerepítés egy magyarországi nagyvállalatnál. In: Rajcsányi-Molnár, Mónika – András, István (szerk.): *Metamorfózis: Globális dilemmák három tételben*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 140-171.
- Reymen, Dafne – Gerard, Maarten – De Beer, Paul – Meierkord, Anja – Paskov, Marii – Di Stasio, Valentina – Donlevy, Vicki – Atkinson, Ian – Makulec, Agnieszka – Famira-Mühlberger, Ulrike – Lutz, Hedwig (2015): *Labour market shortages in the European Union. European Parliament, Policy Department A: Economic and Scientific Policy*. Elérhető: http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/542202/IPOL_STU%282015%29542202_EN.pdf Letöltve: 2021. 10. 10.
- Sebők Marianna (2017): Munkaerőhiány és a munkaerő-mobilitás empirikus kutatása. *A Pécsi Tudományegyetem Kultúraturományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar periodikája*, 18. évf., 2. szám, 55.
- Tóth István János – Nyíró Zsanna (2017): A „munkaerőhiány” a hazai közbeszédben. In: Fazekas Károly – Köllő János (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2016*. MTA Közgazdaság-és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 57–62.
- Zerényi Károly (2019): A munkaerőhiány jellemzése itthon és külföldön. *Prosperitas*, 6. évf., 2. szám, 95–115. https://doi.org/10.31570/prosp_2019_02_5

*Kömüves Zsolt – Szabó Szilvia – Szabó-Szentgróti Gábor –
Hollósy-Vadász Gábor*

Kisgyermekes anyák munkaerőpiaci visszatéréssel kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálata iskolai végzettség szerinti bontásban

**Study of the Attitudes of Mothers with Young Children
Towards Returning to the Labour Market, Regarding Their
Educational Attainment**

Összefoglalás

A tanulmány a hat évnél fiatalabb gyermekeket nevelő nők munkaerőpiaci attitűdjeit vizsgálja az iskolai végzettség függvényében. A tanulmány első hipotézise szerint a válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek abban, hogy az álláskeresés során mely tényezőket tartják hátrányosnak. A tanulmány második felvetése alapján a válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek abban, hogy a Gyesről / Gyedről való visszatéréskor, a munkahely kiválasztása során, mely tényezőket tartják fontosnak. Végezetül a tanulmány vizsgálja azon felvetést, miszerint a válaszadók iskolai végzettségük alapján eltérnek abban, hogy mely faktorokat tartják legnagyobb segítségnek a munkaerőpiara való visszatérés során. Az online kérdőíves módszert alkalmazó adatfelvételen kisgyermeket nevelő nők vettek (n=1017) részt. Az adatok kiértékeléshez ANOVA próbát és LSD post hoc tesztet alkalmaztunk. A kutatási eredmények mind a három hipotézist igazolták. Az első hipotézis H(1) bizonyítása alapján a különböző iskolai végzettséggel rendelkező nők eltérően vélekednek arról, hogy mely tényezőket tartják hátrányosnak az álláskeresés során. A második hipotézis H(2) verifikálása alapján a különböző iskolai végzettséggel rendelkező a Gyesről / Gyedről való visszatéréskor, a munka-

DR. KÖMÜVES ZSOLT PhD, egyetemi docens, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem (Komuves.Zsolt.Sandor@uni-mate.hu); DR. HABIL. SZABÓ SZILVIA PhD, főiskolai tanár, Budapesti Metropolitan Egyetem (szszabo@metropolitan.hu); DR. SZABÓ-SZENTGRÓTI GÁBOR PhD, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar és Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem (szabo-szentgroti.gabor@sze.hu); DR. HOLLÓSY-VADÁSZ GÁBOR PhD, egyetemi adjunktus, Budapesti Metropolitan Egyetem (hvadaszg@gmail.com).

hely kiválasztása során, más-más tényezőket tartanak fontosnak. A harmadik hipotézis H(3) bizonyítása alapján a válaszadók iskolai végzettségük szerint differenciáltan más-más faktort tartanak legnagyobb segítségnek a munkaerőpiara való visszatérés során.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: J12, J13, J24, O15

Kulcsszavak: munkaerőpiac, emberi erőforrás-gazdálkodás, női munkavállalók, gyermekek

Summary

The study examines the labour market attitudes of women with children under six years of age as a function of educational attainment. According to H(1): respondents differ in the factors they consider as disadvantageous when looking for a job, based on their educational attainment. According to H(2): respondents differ according to their educational attainment in the factors they consider important when returning from maternity leave and choosing a job. H(3): respondents differ by educational level in the factors they consider most helpful when returning to the labour market. The survey, which used an online questionnaire method, included women with young children (n=1017). ANOVA test and LSD post hoc test were used to evaluate the data. The research results confirmed all three hypotheses. Evidence from H(1) suggests that women with different levels of education have different perceptions of what factors they consider to be disadvantageous when looking for a job. Verification of H(2) suggests that different educational attainment levels lead to different perceptions of factors that are important when returning from maternity leave and choosing a job. Proving H(3), respondents differentiated by their educational attainment consider different factors to be most helpful when returning to the labour market.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: J12, J13, J24, O15

Keywords: labour market, human resources management, female employees, children

BEVEZETÉS

A nők helyzetével számtalan hazai és nemzetközi kutatás foglalkozik (Fodor, 2006; Kispéter, 2012; Nagy, 1999; Nagy, 2001; Primecz et al., 2014; Veroszta–Györgyi, 2021). A leggyakoribb vizsgálati területek mégis a nők munkaerő-piaci helyzete (Kőműves et al., 2022, Horváthné, 2020) az esélyegyenlőség megvalósulása (Hajdú–Koncz, 2015, Nguyen, 2005, Nagy et al., 2012) a munka és a család összeegyeztethetősége (Szabó–Morvai, 2017), a munka és magánélet egyensúlya (Barakonyi, 2007; Ochsner–Szalma, 2017; Beke, 2020; Bíró, 2008), a női és férfi felső vezetők eltérő attitűdjei (Kőműves, 2020; Maticsákné, 2017; Nagy, 2013). Néhány nemzetközi tanulmány kimutatta, hogy az anyák keresete hosszútávon jelentősen csökken a munkaerőpiaci kiesés következtében és ez a hatás az alacsonyiskolai végzettségűek körében hatványozottan jelenik meg (Kim–Hahn, 2022; Lee, 2022; Huang–Jing, 2022). A hazai és nemzetközi kutatások azonban viszonylag kevés

figyelmet szenteltek annak a kérdésnek, hogy hogyan befolyásolja az iskolai végzettség a kisgyermekes édesanyák GYES/GYED-ről való visszatérésének lehetőségeit, milyen akadályokkal kell megküzdeniük a munkaerő-piacon és milyen szempontok alakítják munkahelyválasztási preferenciáikat az iskolai végzettség tükrében. Tanulmányunk ezekkel a kérdéskörökkel kíván foglalkozni, azzal a nem titkolt céllal, hogy e hiánypótló szerepet betöltse. Természetesen az olvasóban felmerülhet a kérdés, hogy miért is fontos e területek részletes vizsgálata? A válasz rendkívül összetett és bonyolult, egyrészt a nők piaci részvételének növelése kiemelten fontos ahhoz, hogy az Európa 2020 stratégiai program (Európai Bizottság, 2020) kiemelt célja teljesülni tudjon, miszerint a 20–64 év közötti népesség foglalkoztatási rátája elérje a 75%-ot. Ennek elérése három fontos gazdasági és társadalmi területre is jelentős hatást gyakorolhat. Az első a gazdasági növekedés, ha a nők aktivitási rátája felzárkózik a férfiakéhoz, Európa GDP-je 12 százalékkal lesz magasabb a következő 15 évben (Engelhardt et al., 2004). A második terület az alacsony fertilitás (Brewster–Rindfuss, 2000; Rindfuss et al., 2003; Castles, 2003). Ismert továbbá, hogy az a nő, aki nem érzi anyagi biztonságban magát, az későbbre halasztja a gyermekvállalást (Szalai, 2015). További kardinális kérdés az alacsony fertilitásból eredő nyugdíjbiztosítás. Mivel a nők potenciálisan hadra fogható, magasan képzett aktív korú népességet alkotnak, ezért munkaerő-piaci aktivitásuk növelése e téren is segítséget jelenthet (Szabó–Morvai, 2017). A tanulmány a kisgyermekes édesanyák és az oktatási rendszer kölcsönhatásának értelmezési keretében mozog.

ISKOLÁZOTTSÁG SZEREPE, VIZSGÁLATÁNAK FONTOSSÁGA

A munka és a család összeegyeztetésére irányuló politikák „kompromisszumokat” és „paradoxonokat” váltanak ki a nemek között, amelyek hátrányos munkaerő-piaci következményekkel járhat a nők számára (Brady et al., 2020; Bar-El et al., 2020; Lott, 2020). Korábbi kutatások kimutatták, hogy az iskolai végzettség jelentős hatással van a munkaerő-piaci eredményekre, mint például a jövedelemelosztás, a foglalkoztatás színvonala, valamint egyéb nem piaci folyamatokra, mint például az egészség, a hosszú élet, a társadalmi szerepvállalás alakulása (Card, 2001; Grossman, 2005; Oreopoulos–Salvanes, 2009; Fedor – Fónai, 2017). Craig és Xueda (2011) szerint az iskolázottság egyértelműen javítja a munkaerőnek a gazdasági helyzethez való alkalmazkodóképességét és csökkenti a bérszakadékot (Linthon–Delgado–Méndez-Heras, 2021; Jehn et al., 2021) Breen (1997) azt állítja, hogy a magasan kvalifikált munkaköröket nehéz betölteni, mivel ezen pozíciók ellátása komoly munkahelyi képzést igényel, és ezért a munkáltatónak többlet befektetéseket kell eszközölnie az alkalmazottakba, szemben az alacsonyabb képzettséget igénylő munkakörökkel. Bukodi és Róbert (1999) eredményei szerint a nők képzettsége, munkapiaci beágyazottsága, társadalmi státusza jelentősen meghatározza a munkaerőpiac elhagyásának és az oda való visszatérésnek a körülményeit. A magasabb iskolai végzettségű, kedvező pozícióban foglalkoztatott munkavállalók kisebb valószínűséggel hagyják el a munkaerőpiacot, ugyanakkor a gyermekszülés után gyakrabban és korábban térnek vissza az alacsonyabb végzettségű munkavállaló nőkhöz képest. Vajda (2014) által végzett kutatás rámutat

arra, hogy a képzetlen nők foglalkoztatottsági szintje rendkívül alacsony, utánuk viszont a középfokú végzettséggel rendelkezők következnek. E tanulmányban megállapításra került az is, hogy a szakképesítés nélkülieknek gyakran nincs hová visszamenniük dolgozni. Az alacsony végzettségük átlagban hosszabb időt hagynak ki a munkából, ami tovább rontja az elhelyezkedési esélyeiket; ebben a kategóriában a három vagy több gyermek megléte kevesebb mint a felére csökkenti a foglalkoztatottságot. Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Engler (2011), aki rámutat arra, hogy a magasabb képzettség jobb munkaerő-piaci pozíciót feltételez, ami magasabb jövedelem elérésére is lehetőséget ad. Számos hazai vizsgálat igazolja (Kertesi–Köllő, 2006; Balogh–Róbert, 2008; Patakiné, 2022), hogy a gyermekükkel otthon töltött időszak alatt tanuló, önmagukat képző nők nagyobb eséllyel térnek vissza a munkaerőpiacra, továbbá a humántőke befektetésének megtérülése az egyetemi diploma esetén a legmagasabb, hiszen a diplomások legnagyobb része végzettségének megfelelő munkakörben és bérezéssel tud elhelyezkedni a munkaerőpiacon.

NŐI ISKOLÁZOTTSÁG MAGYARORSZÁGON

A rendszerváltás utáni gazdasági átalakulás kezdetén Magyarországon – a teljes, 15 évesnél idősebb népesség körében – a nők iskolázottsága alacsonyabb volt, mint a férfiaké. A munkavállalók között a teljes végzettséget figyelembe véve, nagyobb volt az alacsony (általános iskolánál alacsonyabb és általános iskolai) végzettségű nők aránya, jóval kisebb az érettségi nélküli középfokú szakmai végzettségük aránya és valamivel kisebb a felsőfokú végzettségük aránya. Nagyobb számban voltak közöttük viszont olyanok, akik legmagasabb végzettsége az érettségi volt. A fiatalabb korcsoportokban azonban már 1990-ben is iskolázottabbak voltak a nők, mint a férfiak. A legfeljebb alsó középfokú, vagyis általános iskolai végzettségük arányát tekintve nem volt különbség a nemek között, de nagyobb arányban voltak diplomások a nők, mint a férfiak, mivel Magyarországon – több volt szocialista országhoz és a skandináv országokhoz hasonlóan – a felsőoktatásban a nők aránya már 1981-re elérte, majd meghaladta az 50 százalékos részarányt (Bavel, 2012). A nők arányának növekedése a felsőoktatásban legalább egy évszázada töretlen, az utóbbi néhány évtizedben igen felgyorsult növekedés jellemzi, amelynek eredményeként a 2010-es években elérte a férfiakét. Az átalakulást követően 2011-re már a teljes, 15 évnél idősebb népesség körében is előnyre tettek szert a nők a felsőfokú végzettségük arányát tekintve, majd ez az előny tovább nőtt 2016-ig (Szabó-Morvai, 2017). 2011 és 2018 között a 16-65 éves népességben az alacsony iskolázottságúak száma mind a férfiak, mind a nők között csökkent. A nők körében igen jelentős volt a csökkenés: a 2011-es 800 ezer főről 2018-re 602 ezer főre. A felsőfokú végzettségű nők száma nagyobb mértékben esett vissza 2017 és 2018 között (nagyjából 10 ezer fővel), mint a felsőfokú végzettségű férfiak száma, de még így is jelentős különbség marad a felsőfokú végzettségűek számát tekintve a két nem között, a nők javára, amelyet az 1. táblázat szemléltet.

1. táblázat: A 25–64 éves népesség megoszlása iskolai végzettség szerint.

Férfiak									
	2000	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
legfeljebb alapfokú végzett-ségű	26,0	15,7	15,1	14,8	14,0	13,6	13,7	13,1	12,8
legalább középfokú végzettségű	74,0	84,3	84,9	85,2	86,0	86,4	86,3	86,9	87,2
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ebből: felsőfokú végzettségű	13,7	17,6	21,0	20,5	21,0	21,6	21,6	3,0	24,8

Nők									
	2000	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
legfeljebb alapfokú végzettségű	35,3	21,7	18,4	18,4	17,9	16,7	16,4	15,8	14,6
legalább középfokú végzettségű	64,7	78,3	81,6	81,6	82,1	83,3	83,6	84,2	85,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ebből: felsőfokú végzettségű	14,4	22,3	27,3	26,8	27,0	28,5	30,3	31,3	33,8

Forrás: https://www.ksh.hu/stadat_files/okt/hu/okt0027.html

2019-ben a felsőoktatás nappali munkarendjében a tanárképzés, oktatástudomány terén volt a legmagasabb a nők aránya, pontosan 76,3 százalék. A felsőfokú oktatásban a magyar nők körében népszerűek voltak az egészségügy, a szociális gondoskodás és a humán tudományokhoz tartozó képzések. A legkisebb női részvételi arányt az informatikai képzésiterületen mutattak ki, itt a hallgatók mindössze 15,8 százaléka volt nő. Az iskolarendszeren kívüli OKJ-szakképzésben a 2019-es adatok szerint a nőket elsősorban az oktatási, pedagógiai tematika vonzotta (98,1 százaléknyi tanuló volt nő). Az egészségügyi, illetve a személyi szolgáltatási, vendéglátási, kereskedelmi, idegenforgalmi képzési területeken a tanulók több mint nyolcvan százaléka szintén nő volt (Hercsel, 2021).

A nemek arányának kiegyenlítődése után sem állt meg a nők létszámának növekedése, így a 2022-es nyári adatok alapján az arányuk már 54 százalék volt az összes felsőoktatásban megjelenő hallgatói létszámhoz képest, ezt szemlélteti a 2. táblázat.

2. táblázat: Nők aránya a felsőoktatásban (2022/2023 tanév előzetes adatok)

Képzési szint	Összes hallgató (fő)	Ebből nő (fő)	Nők aránya (%)	Hallgató a nappali képzésben (fő)	Ebből nő (fő)	Nők aránya (%)
Felsőoktatási szakképzés	11 980	6729	56,2	7302	4002	54,9%
Felsőfokú alapképzés	170 520	89 218	52,3	130 686	65 560	50,2%
Felsőfokú mesterképzés	35 959	19 641	54,6	20 689	10 840	52,4%
Osztatlan képzés	44 715	26 256	58,7	38 906	22 743	58,5%
Szakirányú továbbképzés	16 236	10 944	67,4	175	103	58,8%
Doktori (Ph.D, DLA) képzés	10 581	5 246	49,6	9 604	4 822	50,3%
Összesen	289 991	158 043	54,3	207 362	108 070	52,1%

Forrás: <https://www.ksh.hu/s/kiadvanyok/oktatasi-adatok-2022-2023-elozetes-adatok/index.html>

A KSH 2022/2023-as tanév felsőoktatás-statisztikai adatai is azt mutatják, hogy a nők aránya igen magas, a fentieket figyelembe véve nem meglepő, hogy a szakképzés, a szakirányú továbbképzés és az osztatlan képzés területén kiemelkedő.

MUNKAVÁLLALÁS GYERMEK MELLETT

A gyermekvállalási hajlandóság csökkenésének problémájával a világ számos országa küzd (Lentner – Horbulák, 2021). Magyarországon alapvetően a kétkeresős családmódel a jellemző, vagyis a nők munkaerőpiaci részvétele ugyanolyan súllyal jelenik, mint a férfiaké, amennyiben nem nevelkedik gyermek a családban. A három éven aluli gyermeket nevelő családok esetében jellemzően az anya van otthon a gyermekkel (Makay, 2018). Lentner és Horbulák (2021) kutatása szerint a magyar fiatalok körében kedvező a kormány CSOK-rendszere és adókedvezményei fogadtatása, ám a gyermekvállalási hajlandóság előmozdítása az állampénzügyi kedvezményeken és támogatásokon túl számos körülménytől függ. Mind a családpolitikai rendszer, mind a társadalomban uralkodó vélemények olyan szerepmegosztást támogattak az utóbbi évtizedekben, hogy a kisgyermekes anyák lehetőleg ne dolgozzanak, hanem kereső tevékenységüket néhány évre felfüggesztve maradjanak otthon gyermekükkel (Blaskó, 2005)

Az elmúlt években hazánkban és Európai Unió szinten is a fókuszba került a családpolitika további fejlesztése, foglalkoztatáspolitikai szempontokkal való összehangolása. A Világ Gazdaság (2022) Varga Judit igazságügyi miniszter szavait idézi „Magyarország és Európa hosszú távú társadalmi fejlődésének és gazdasági fenntarthatóságának záloga a demográfiai

trendekben történő fordulat bekövetkezése, ezt a célt kiszámítható, célzott, rugalmas családpolitikával lehet elérni.”

A munkaerőhiány növekedésével a munkáltatók is egyre inkább rákényszerülnek, hogy vegyék figyelembe a kisgyermeket nevelő nők sajátos igényeit. A 6 éven aluli gyermeket nevelő nők foglalkoztatási rátája azonban továbbra is jelentősen elmarad a gyermeket nem, vagy csak iskoláskorú gyermeket nevelőkéitől. Ez az elmaradás a gyermekgondozási ellátás igénybevételére jogosultak esetében kiugró. Bár a fent említett intézkedések hatására 2010-hez képest érdemben nőtt a 3 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő 25–49 év közötti anyák munkaerő-piaci jelenléte (lásd. 3. táblázat), így is 2021-ben jelentős a lemaradás a foglalkoztatás tekintetében.

3. táblázat: A 25–49 éves nők foglalkoztatási rátája, % a gyermekek életkorának függvényében

Gyermek életkora / év	Évszám						
	2010	2016	2017	2018	2019	2020	2021
0-2 éves	66,6	69,6	71,0	73,2	73,2	73,6	75,0
3-5 éves	62,9	73,4	74,8	75,9	76,1	69,6	70,7
6-16 éves	74,8	84,4	85,2	85,2	86,9	84,6	85,9
17-24	80,4	88,3	88,6	89,3	90,0	86,5	86,2
Nem él gyermek a háztartásban	77,6	86,3	87,3	87,8	87,8	85,9	86,3

Forrás: https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0025.html

A nők foglalkoztatási rátája a gyermekek növekvő számával csökken (lásd 4. táblázat), bár az egy- és kétgyermekesek közötti különbség nem jelentős. A 3 és több gyermeket nevelők foglalkoztatási rátája 2021-ben még több mint 17 százalékponttal alacsonyabb volt, mint a kétgyermekesé, 2010-hez képest azonban az ő foglalkoztatási rátájuk emelkedett a legjobban. Ebben vélhetően annak is szerepe volt, hogy a nagycsaládosoknak járó kiemelt összegű adókedvezményt gyakran csak két szülő együttesen tudja teljes mértékben igénybe venni.

4. táblázat: A 25–49 éves nők foglalkoztatási rátája, % a gyermekek számának függvényében

A háztartásban élő gyermekek száma/év	2010	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1	77,3	84,7	84,5	84,7	86,0	82,1	84,7
2	75,4	81,7	84,6	83,8	84,8	82,8	82,4
3 vagy több	48,4	61,5	60,4	66,1	65,0	64,8	65,8

Forrás: https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0025.html

A 2012. évi I. törvény a munka törvénykönyvéről (Mt.) tartalmaz néhány olyan előírást, amellyel segíti a gyermeknevelés után visszatérő munkavállalók integrációját, illetve kiegyenlítő a távollétük alatt keletkezett egyes hátrányokat. Példaként említhetjük: felmondási védelem, részmunkaidő biztosítása, a munkakörülmények adaptációja a csecsemő mellől visszatérő nők esetén stb.

A Munka Törvénykönyvének változásai 2023. januárjától léptek életbe, amelyek egy része érinti a kisgyermekeket nevelő szülőket is, illetve új irányokat adhat a kutatásunk fókuszában álló kisgyermekes anyák munkaerőpiaci visszatérésével kapcsolatban. A Munkaügyi Fórum (2022) kiemelte a legfontosabb változásokat:

- munkaszerződés módosításának lehetőségéről szülők számára, mely értelmében a munkavállaló gyermeke nyolcéves koráig vagy a gondozást végző munkavállaló – a munkaviszony első hat hónapját kivéve – kérheti a munkavégzési helyének módosítását, a munkarendjének módosítását, távmunkavégzésben való foglalkoztatását, illetve részmunkaidőben való foglalkoztatását;
- felmondási tilalmak, mely a módosítás kiegészíti az Mt. 65. § (3) bekezdésében foglalt felmondási tilalmak esetköreit az apasági szabadsággal, a szülői szabadsággal, és az Mt. 55. § (1) bekezdés 1) pontja szerinti gondozói munkaidő-kedvezményel, tehát ezalatt nem szüntetheti meg a munkáltató a munkaviszonyt felmondással;
- szülői szabadság és az apasági szabadságra vonatkozó rendelkezések.

Az elméleti bevezető alapján az alábbi kutatási kérdéssel foglalkozunk: a hat évnél fiatalabb gyerekeket nevelő nők az iskolai végzettségük megoszlása alapján, más-más munkaerőpiachoz kapcsolódó attitűdökkel rendelkeznek-e. Ehhez kapcsolódóan az alábbi hipotéziseket teszteljük:

- H(1) szerint: a válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek abban, hogy az álláskeresés során mely tényezőket tartják hátrányosnak.
- H(2) szerint: a válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek abban, hogy a Gyesről / Gyedről való visszatéréskor, a munkahely kiválasztása során, mely tényezőket tartják fontosnak.
- H(3) szerint: a válaszadók iskolai végzettségük alapján eltérnek abban, hogy mely faktorokat tartják legnagyobb segítségnek a munkaerőpiara való visszatérés során.

MÓDSZERTAN

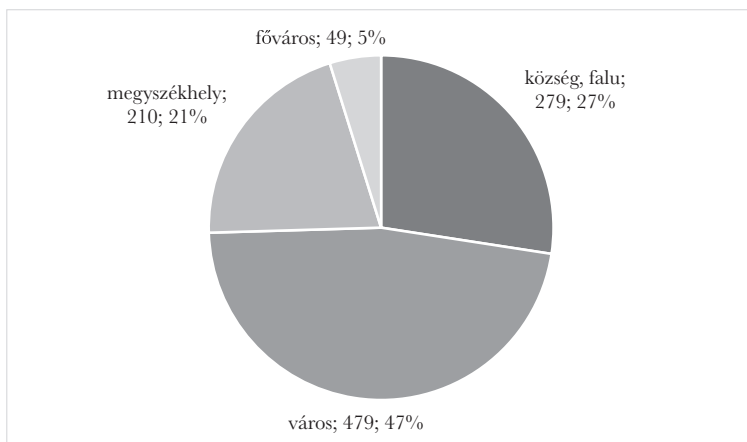
Az online kérdőíves kutatásba csak olyan nőket vontuk be, akik 6 évnél fiatalabb gyerekeket nevelnek. A kutatásba férfiak nem vettek részt. A tanulmányunkban 1017 személy választát elemezzük. A mintavétel hólabda módszerrel történt. Az adatgyűjtés során olyan szakmai szervezeteket kerestünk meg, amelyekről azt feltételeztük, hogy kapcsolatban lehetnek a 6 évnél fiatalabb gyermeket nevelő nőkkel. Így megkerestünk óvoda és bölcsőde vezetőket, akiket arra kértünk, hogy a szülők számára küldjék ki a kérdőívünket. A vizsgálati minta nem reprezentatív, ezért az adatokból levont konklúziók nem generalizálhatóak csak a minta esetében tekinthetőek validnak. Az adatfelvétel időszaka 2022 márciustól 2022 szeptemberig tarott.

A kérdőív összesen 26 kérdést tartalmaz. Ebből a 2. és a 3. kérdésekkel azt vizsgáljuk,

hogya a kérdőívet valóban 6 évnél fiatalabb gyereket, vagy gyerekeket nevelő nő tölti-e ki. Az 1. kérdés a válaszadó életkorára vonatkozik. A 4. kérdés a válaszadó iskolai végzettségét vizsgálja. Az 5. pont a válaszadó lakhelyére vonatkozik. A 6. kérdéssel azt vizsgáljuk, hogy a válaszadóval hányan élnek együtt egy háztartásban. A 7. kérdés a válaszadó gyermekeinek a számát kutatja. A 8. kérdés arra vonatkozik, hogy a válaszadó jelenleg munkaviszonyban áll-e. A 9. kérdés azt kutatja, hogy akik visszatértek a Gyestről, vagy Gyedről, ők a korábbi munkahelyükön dolgoznak-e. A 10. kérdés arra irányul, hogy akik visszatértek a Gyestről, vagy Gyedről, ők a korábbi pozíciójukban dolgoznak-e. A 11. kérdés azt kutatja, hogy akik visszatértek a Gyestről, vagy Gyedről és a nem a korábbi pozíciójukban dolgoznak, annak mi lehet az oka. Ennek a kérdésnek az esetében nem adtunk meg előre válaszlehetőségeket, így válaszadónak lehetősége nyílt arra, hogy leírja a saját véleményét.

Tartalmi okokból, nincs lehetőségünk arra, hogy kérdőív valamennyi kérdésére adott válaszokat kielemezzük. A jelen tanulmányunkban csak a 12., a 14. és a 20. kérdésekre adott válaszokat elemizzük. Ennek az az oka, hogy olyan adatfelvételt valósítottunk, amely lehetőséget biztosít több hipotézis tesztelésére. Jelen tanulmányunkban csupán három hipotézist vizsgálunk, amelyek teszteléséhez a 12. 14. és 20. kérdésem kívül a többi nem alkalmas. Ennek megfelelően ebben a fejezetben a kérdőív kérdései közül csak 12., 14., és 20. kérdéseket mutatjuk be részletesen. A 12. kérdés során a válaszadónak egy öt fokozatú Likert skála segítségével el kellett döntenie, hogy az általunk felsorolt tényezők milyen mértékben jelentettek hátrányt az álláskeresés során. A 14. során a válaszadónak egy öt fokozatú Likert skála segítségével el kellett döntenie, hogy az általunk felsorolt tényezők mennyire játszanak vagy játszottak szerepet a Gyestről / Gyedről való visszatéréskor. A 20. kérdés során a válaszadó egy öt fokozatú Likert skála segítségével fejezhette ki véleményét, hogy mennyire ért egyet az általunk felsorolt tényezőkkel, amelyek a munkaerőpiacra való visszatérésben segíthetik a válaszadót.

1. ábra: A válaszadók lakhely szerinti megoszlása (n=1017)

Forrás: saját szerkesztés

A statisztikai elemzés során SPSS programcsomagot használtunk. A minta átlagéletkora ($m= 35,247$; $SD=5,360$) év. A legidősebb személy 57, míg a legfiatalabb 18 éves volt. A válaszadók lakhely szerinti megoszlását az 1. ábra szemlélteti. (Nem minden válaszadó válaszolt az összes kérdésre, illetve az ezekhez rendelt állításokra, ezért az ábrák és a táblázatok címébe odaírjuk, hogy az adott kérdésre, vagy állításra hány válasz érkezett.) A válaszadók 5%-a él a fővárosban, vármegyeszékhelyeken 21%-uk. A válaszadók több mint egynegyede (27%) választotta lakhelyül a falut.

A válaszadók iskolai végzettség szerinti megoszlását az 5. táblázat szemlélteti. A válaszadók majdnem felének (49,95 %) van diplomája, viszont tudományos fokozata csak egyszázaduknak (1,08%). Azt feltételezzük, hogy a minta csaknem felének azért volt diplomája, mert az óvodákban leggyakrabban betöltött munkakör az óvodapedagógus, ami főiskolai, vagy egyetemi végzettségéhez kötött.

5. táblázat: A válaszadók iskolai végzettség szerinti megoszlása ($n=1017$)

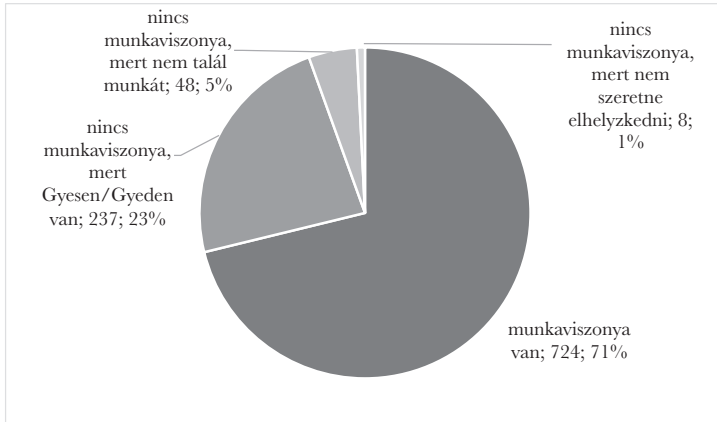
Iskolai végzettség	Személyek száma és százalékos megoszlás
8. osztály vagy annál alacsonyabb	26 2,5%
Szakiskola / szakmunkásképző	104 10,2%
Szakközépiskola/gimnázium	155 15,2%
Érettségire épülő képzés	213 20,9%
Főiskola/egyetem	508 49,9%
Tudományos fokozat	11 1,0%
Összesen	1017 100%

Forrás: saját szerkesztés

A válaszadóknak átlagosan 1,880 gyermekük van, a szórás értéke 0,881), amely magasabb az országos átlagnál 1,59. A válaszadók átlagosan 3,758 személlyel éltek együtt egy háztartásban a szórás értéke 1,059).

A megkérdezettek munkaviszony szerinti megoszlását a 2. ábra szemlélteti. Az ábrán látható, hogy legtöbb válaszadó (71%) munkaviszonyban áll jelenleg. A válaszadók közül csupán 1% az, akinek nincsen munkaviszonya és nem is szeretne elhelyezkedni. A résztvevők majdnem egynegyede (23%) Gyeseen vagy Gyeden van.

2. ábra: A válaszadók munkaviszony szerinti megoszlása (n=1017)

Forrás: saját szerkesztés

A válaszadók korábbi munkahelyükre való visszatérés szerinti megoszlását a 6. táblázat szemlélteti. Ez alapján megállapítható, hogy a válaszadóknak majdnem a felét (46,8%) a munkáltatók visszavették feltételek nélkül. A megkérdezetteknek egy negyedét (25,3%) nem vették vissza a korábbi munkahelyére, de nem is tervezett oda visszamenni. A válaszadók 4,4%-a azért nem ment vissza az eredeti munkahelyére, mert helyére felvettek valaki mást.

6. táblázat: A válaszadók munkahelyükre való visszatérés szerinti megoszlása (n=947)

Ön vissza tudott-e térni korábbi munkahelyére?	Személyek száma és százalékos eloszlás
Igen, feltétel nélkül visszavettek	443 46,7%
Igen, de kompromisszumok árán	94 9,9%
Nem, mert a helyemre felvettek mást	42 4,4%
Nem, mert nem tudtak munkát biztosítani számomra	71 7,4%
Nem, nem is terveztem oda visszamenni	240 25,3%
Nem, mert megszűnt a munkahelyem	57 6,0%
Összesen	947 100%

Forrás: saját szerkesztés

EREDMÉNYEK

Az eredmények kiértékeléséhez ANOVA (Analysis of Variance; magyarul: varianciaanalízis) próbát alkalmazunk. A csoportok közötti különbségek feltárására a post hoc tesztek közül az LSD-t használjuk. Választásunk azért esett az LSD (Least Significant Difference; magyarul: legkevésbé jelentős különbség) tesztre, mert „ennek az alkalmazásával lehet a kezelésátlagok közötti különbségeket szignifikánsan kimutatni” (Sajtos–Mitev, 2007:176).

A tanulmányunkban csak azokat az eredményeket mutatjuk be, ahol $p \leq 0,05$. Az alábbi bekezdésekben a 12. kérdéshez rendelt állításokra adott válaszokat elemezzük. A válaszadóknak szignifikánsan eltér a véleménye az iskolai végzettségük alapján annak a megítélésében, hogy „*az álláskeresés során kisgyermek hátrányt jelent*” ($F(5) = 4,587$, $p=0,000$). A post hoc teszt alapján szignifikáns a különbség a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel és a tudományos fokozattal rendelkezők ($p=0,021$), a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,002$), a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek és a tudományos fokozattal rendelkezők ($p=0,009$), a szakközépiskolát / gimnáziumot végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,010$), a szakközépiskolát / gimnáziumot végzetek és a tudományos fokozattal rendelkező ($p=0,019$), az érettségire épülő képzést végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,002$), az érettségire épülő képzést végzetek és a tudományos fokozattal rendelkezők között ($p=0,016$) között. Az állításra adott átlagpontszámokat a 7. táblázat tartalmazza.

A válaszadóknak szignifikánsan eltér a véleménye az iskolai végzettségük alapján annak az állításnak a megítélésében, hogy „*a gyermek betegsége esetén a munkáltató a távollétet nem támogatta*” ($F(5) = 3,294$, $p=0,006$). A post hoc teszt alapján szignifikáns a különbség az érettségire épülő képzést végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,000$) között. Az állításra adott átlagpontszámokat a 6. táblázat tartalmazza. Ebből az eredményből azt a konklúziót vonjuk le, hogy minél magasabb a válaszadó iskolai végzettsége, a munkahelye annál inkább támogatta őt, hogy otthon maradhasson beteg gyermekével.

A válaszadóknak szignifikánsan eltér a véleménye az iskolai végzettségük alapján annak az állításnak a megítélésében, hogy „*alulképzett vagyok, ami hátrányt jelent számomra az álláskeresés során*” ($F(5) = 19,235$, $p=0,000$). A post hoc teszt alapján szignifikáns a különbség a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek ($p=0,000$), a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és a szakközépiskolát / gimnáziumot végzetek ($p=0,000$), a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és az érettségire épülő képzést végzetek ($p=0,000$), a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,000$), a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel és a tudományos fokozattal rendelkezők ($p=0,000$), a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,000$), a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek és a tudományos fokozattal rendelkezők ($p=0,007$), a szakközépiskolát / gimnáziumot végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,000$), a szakközépiskolát / gimnáziumot végzetek és a tudományos fokozattal rendelkezők ($p=0,000$), az érettségire épülő képzést végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomá-

val rendelkezők ($p=0,000$), az érettségire épülő képzést végzetek és tudományos fokozattal rendelkezők ($p=0,013$) között. Az állításra adott átlagpontszámokat a 7. táblázat tartalmazza. Ennek az eredménynek az a jelentősége, hogy a kérdőívet kitöltő hölgyeknek minél magasabb az iskolai végzettségük, annál kevésbé szembesülnek azzal, hogy egy munkáltató az alacsony iskolai végzettségre hivatkozva nem venné fel őket a megpályázott állásra.

7. táblázat: Az álláskeresőknél hátrányt jelentő tényezők megítélése

„Az álláskeresőknél hátrányt jelentő tényezők megítélése” állítás (n=724)						
	8. osztály vagy annál alacsonyabb	Szakiskola/ szakmunkásképző	Szakközépiskola / gimnázium	Érettségire épülő képzés	Főiskola / egyetem	Tudományos fokozat
Átlagpontszám és szórás	m= 3,875 SD= 1,392	m= 3,903 SD= 1,339	m= 3,758 SD= 1,227	m= 3,783 SD= 1,247	m= 3,389 SD= 1,371	m= 2,625 SD= 1,597
„A gyermek betegsége esetén a munkáltató a távollétet nem támogatta” állítás (n=719)						
	8. osztály vagy annál alacsonyabb	Szakiskola/ szakmunkásképző	Szakközépiskola / gimnázium	Érettségire épülő képzés	Főiskola / egyetem	Tudományos fokozat
Átlagpontszám és szórás	m= 3,434 SD= 1,502	m= 3,200 SD= 1,387	m= 3,264 SD= 1,354	m= 3,516 SD= 1,316	m= 3,030 SD= 1,304	m= 2,625 SD= 1,767
„Alulképzett vagyok, ami hátrányt jelent számomra az álláskeresőknél” állítás (n=708)						
	8. osztály vagy annál alacsonyabb	Szakiskola/ szakmunkásképző	Szakközépiskola / gimnázium	Érettségire épülő képzés	Főiskola / egyetem	Tudományos fokozat
Átlagpontszám és szórás	m= 3,722 SD= 1,363	m= 2,129 SD= 1,298	m= 2,052 SD= 1,234	m= 2,033 SD= 1,104	m= 1,572 SD= 0,908	m= 1,000 SD=0,000
„Túlképzett vagyok, ami hátrányt jelent az álláskeresőknél” állítás (n=706)						
	8. osztály vagy annál alacsonyabb	Szakiskola/ szakmunkásképző	Szakközépiskola / gimnázium	Érettségire épülő képzés	Főiskola / egyetem	Tudományos fokozat
Átlagpontszám és szórás	m= 1,368 SD= 0,955	m= 1,451 SD= 0,611	m= 1,886 SD= 1,145	m= 1,946 SD= 0,932	m= 2,358 SD= 1,241	m= 2,250 SD= 1,752

Forrás: saját szerkesztés

A válaszadóknak szignifikánsan eltér a véleménye az iskolai végzettségük alapján annak az állításnak a megítélésében, hogy „túlképzett vagyok, ami hátrányt jelent az álláskeresőknél” ($F(5) = 12,194$, $p=0,000$). A post hoc teszt alapján szignifikáns a különbség a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és az érettségire épülő képzést végzetek ($p=0,032$) között, valamint a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,000$) között.

Hasonló megállapítás tehető a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek és a szakközépiskolával / gimnáziummal rendelkezők ($p=0,007$), a szakközépiskolát / gimnáziumot és az egyetemet, vagy főiskolát végzetek ($p=0,000$), az érettségire épülő képzést végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,000$) esetében. Az állításra adott átlagpontszámokat a 7. táblázat tartalmazza.

Az alábbi bekezdésekben a 14. kérdéshez rendelt állításokra adott válaszokat elemezzük. A válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek annak az állításnak a megítélésében, hogy „*a munkaidő megfelelően az óvoda / bölcsőde / iskola menetrendjének*” ($F(5)= 2,209$, $p=0,004$). A post hoc teszt alapján szignifikáns a különbség a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és az érettségire épülő képzést végzetek ($p=0,041$), a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel és a tudományos fokozattal rendelkezők ($p=0,050$), a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek és az érettségire épülő képzést végzetek ($p=0,000$), a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek és a tudományos fokozattal rendelkezők ($p=0,028$), az érettségire épülő képzést végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,006$) között. Az állításra adott átlagpontszámokat a 8. táblázat tartalmazza.

A válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek annak az állításnak a megítélésében, hogy „*legyen lehetőségük a szakmai fejlődésre*” ($F(5)= 2,787$, $p=0,016$). A post hoc teszt alapján szignifikáns a különbség a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,003$), a szakközépiskolát / gimnáziumot végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,024$) között. Az állításra adott átlagpontszámokat a 8. táblázat tartalmazza.

A válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek annak az állításnak a megítélésében, hogy „*biztos állásom legyen*” ($F(5)= 3,256$, $p=0,006$). A post hoc teszt alapján szignifikáns a különbség a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és az érettségire épülő képzést végzetek ($p=0,014$), az érettségire épülő képzést végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,002$), az érettségire épülő képzést végzetek és a tudományos fokozattal rendelkezők ($p=0,025$) között. Az állításra adott átlagpontszámokat a 8. táblázat tartalmazza.

A válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek annak az állításnak a megítélésében, hogy „*a munkahely ne legyen stresszes*” ($F(5)= 4,008$, $p=0,001$). A post hoc teszt alapján szignifikáns a különbség a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek ($p=0,037$), a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,000$), a szakközépiskolát / gimnáziumot végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,021$), az érettségire épülő képzést végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,018$) között. Az állításra adott átlagpontszámokat a 8. táblázat tartalmazza.

8. táblázat: A Gyestről / Gyedről való visszatérés során fontosnak vélt tényezők megítélése

„A munkaidő megfeleljen az óvoda / bölcsőde / iskola menetrendjének” állítás (n=870)						
	8. osztály vagy annál alacsonyabb	Szakiskola/ szakmunkásképző	Szakközépiskola / gimnázium	Érettségire épülő képzés	Főiskola / egyetem	Tudományos fokozat
Átlagpontszám és szórás	m= 4,409 SD= 1,098	m= 4,422 SD= 1,049	m= 4,625 SD= 0,739	m= 4,772 SD= 0,627	m= 4,583 SD= 0,790	m= 5,000 SD= 0,000
„Legyen lehetőségük a szakmai fejlődésre” állítás (n=862)						
	8. osztály vagy annál alacsonyabb	Szakiskola/ szakmunkásképző	Szakközépiskola / gimnázium	Érettségire épülő képzés	Főiskola / egyetem	Tudományos fokozat
Átlagpontszám és szórás	m= 3,631 SD= 1,164	m= 3,463 SD= 1,156	m= 3,578 SD= 0,986	m= 3,643 SD= 1,017	m= 3,809 SD= 1,004	m= 4,100 SD= 0,737
„Biztos állásom legyen” állítás (n=867)						
	8. osztály vagy annál alacsonyabb	Szakiskola/ szakmunkásképző	Szakközépiskola / gimnázium	Érettségire épülő képzés	Főiskola / egyetem	Tudományos fokozat
Átlagpontszám és szórás	m= 4,227 SD= 1,151	m= 4,536 SD= 0,726	m= 4,540 SD= 0,686	m= 4,635 SD= 0,594	m= 4,434 SD= 0,774	m= 4,100 SD= 0,875
„A munkahely ne legyen stresszes” állítás (n=863)						
	8. osztály vagy annál alacsonyabb	Szakiskola/ szakmunkásképző	Szakközépiskola / gimnázium	Érettségire épülő képzés	Főiskola / egyetem	Tudományos fokozat
Átlagpontszám és szórás	m= 3,636 SD= 1,432	m= 4,136 SD= 0,906	m= 3,911 SD= 1,018	m= 3,891 SD= 1,034	m= 3,678 SD= 0,998	m= 3,700 SD= 1,337

Forrás: saját szerkesztés

Az alábbi bekezdésekben a 20. kérdéshez rendelt állításokra adott válaszokat elemezzük. A válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek annak az állításnak a megítélésében, hogy „a rugalmas munkaidő a legnagyobb segítség a kisgyermekes édesanyák számára a munkaerőpiacra való visszatérésben” (F (5) = 2,629, p=0,023). A post hoc teszt alapján szignifikáns a különbség a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és az érettségire épülő képzést végzetek (p= 0,017), a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők (p=0,007), a szakközépiskolát / gimnáziumot végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők (p=0,016) között. Az állításra adott átlagpontszámokat a 9. táblázat tartalmazza.

A válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek annak az állításnak a megítélésében, hogy „a távmunka biztosítása munkaidő a legnagyobb segítség a kisgyermekes édesanyák számára a munkaerőpiacra való visszatérésben” (F (5) = 6,506, p=0,000). A post hoc teszt alapján szignifikáns a kü-

lönbség a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és az érettségire épülő képzést végzetek ($p=0,028$), a 8. osztály vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,005$), a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek és az érettségire épülő képzést végzetek ($p=0,008$), a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,000$), a szakközépiskolát / gimnáziumot végzetek és az érettségire épülő képzést végzetek ($p=0,044$), a szakközépiskolát / gimnáziumot végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,000$) között. Az állításra adott átlagpontoszámokat a 9. táblázat tartalmazza.

A válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek annak az állításnak a megítélésében, hogy „*az ingyenes álláskeresési tanácsadás a legnagyobb segítség a kisgyermekes édesanyák számára a munkaerőpiacra való visszatérésben*” ($F(5)=3,196$, $p=0,007$). A post hoc teszt alapján szignifikáns a különbség a szakiskolát / szakmunkásképzőt végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,005$), a szakközépiskolát / gimnáziumot végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,008$), az érettségire épülő képzést végzetek és az egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkezők ($p=0,009$) között. Az állításra adott átlagpontoszámokat a 9. táblázat tartalmazza.

9. táblázat: A munkaerőpiacra való visszatéréskor fontosnak vélt tényezők megítélése

„A rugalmas munkaidő a legnagyobb segítség a kisgyermekes édesanyák számára a munkaerőpiacra való visszatérésben” állítás (n=985)						
	8. osztály vagy annál alacsonyabb	Szakiskola / szakmunkásképző	Szakközépiskola / gimnázium	Érettségire épülő képzés	Főiskola / egyetem	Tudományos fokozat
Átlagpontoszám és szórás	m= 1,636 SD= 1,176	m= 1,350 SD= 0,613	m= 1,389 SD= 0,794	m= 1,270 SD= 0,759	m= 1,234 SD= 0,603	m= 1,181 SD= 0,404
„A távmunka biztosítása munkaidő a legnagyobb segítség a kisgyermekes édesanyák számára a munkaerőpiacra való visszatérésben” állítás (n=955)						
	8. osztály vagy annál alacsonyabb	Szakiskola / szakmunkásképző	Szakközépiskola / gimnázium	Érettségire épülő képzés	Főiskola / egyetem	Tudományos fokozat
Átlagpontoszám és szórás	m= 2,058 SD= 1,297	m= 1,857 SD= 1,111	m= 1,751 SD= 1,089	m= 1,548 SD= 0,922	m= 1,417 SD= 0,808	m= 1,454 SD= 1,035
„Az ingyenes álláskeresési tanácsadás a legnagyobb segítség a kisgyermekes édesanyák számára a munkaerőpiacra való visszatérésben” állítás (n=935)						
	8. osztály vagy annál alacsonyabb	Szakiskola / szakmunkásképző	Szakközépiskola / gimnázium	Érettségire épülő képzés	Főiskola / egyetem	Tudományos fokozat
Átlagpontoszám és szórás	m= 2,055 SD= 1,392	m= 2,096 SD= 1,207	m= 2,166 SD= 1,188	m= 2,198 SD= 1,120	m= 2,457 SD= 1,130	m= 2,400 SD= 1,074

Forrás: saját szerkesztés

ÖSSZEGRZÉS

Számos nemzetközi és hazai cikk vizsgálta a nők munkaerőpiaci helyzetét (pl. Kőműves et al., 2022/a; Kőműves et al., 2022/b). Viszont a korábbi tanulmányok nem kutatták, hogy a kisgyermekes édesanyák iskolai végzettsége miként befolyásolja a munkaerőpiaci attitűdjeiket. Ennek vizsgálata azért is bír kiemelkedő jelentőséggel, mert ahhoz, hogy Európa szerte a 20–64 év közötti népesség foglalkoztatási rátája elérje a 75%-ot, szükséges a hölgyek munkaerőpiaci részvételének növelése. A hölgyek iskolai végzettsége azért is bír kiemelkedő jelentőséggel, mert összefügg az egészségben eltöltött évek számával (Fedor–Fónai, 2017), illetve összefügg azzal is, hogy nők a gyermek születését követően mikor térnek vissza a munkaerőpiacra (Bukodi–Róbert, 1999).

Ahogy a cikk elején említettük a vizsgálati minta nem reprezentatív, ezért az összegző fejezetben levont következtetések kizárólag a vizsgálati minta tekintetében érvényesek, a konklúzióink nem generalizálhatók. A kutatási kérdésre az a válasz adható, hogy a hat évnél fiatalabb gyermekeket nevelő nők az iskolai végzettségük megoszlása alapján más-más munkaerőpiacra kapcsolódó attitűdökkel rendelkeznek. Vagyis az iskolai végzettség a munkaerőpiaci preferenciák és attitűdök tekintetében egy prediszpozicionális változónak tekinthető.

A H(1) hipotézis igazolása alapján a válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek abban, hogy az álláskereső során mely tényezőket tartják hátrányosnak. „Az álláskereső során kisgyermek hátrányt jelent” állítás esetében a tudományos fokozattal rendelkezők véleménye van a legközelebb a nem jellemző kategóriához. Az állítással a leginkább a szakiskolát, vagy szakmunkásképzőt végzettek értenek egyet. A diplomások véleménye szignifikánsan különbözik a náluk alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező csoportokétól, ez alól kivételt képeznek a 8 osztályt végzettek. A középfokú végzettségűek inkább egyetértenek azzal az állítással – szemben a magasabban képzett diplomásokkal –, miszerint munkaerőpiaci szempontból kisebb hátrányt jelent a gyermek.

Annak az állításnak a megítélésében, hogy „alulképzett vagyok, ami hátrányt jelent számomra az álláskereső során” a nyolc általános iskolai végzettséggel rendelkezők véleménye minden esetben szignifikánsan eltér a többi vizsgált csoport választától. A főiskolán és az egyetemen oklevelet szerettek véleménye majdnem minden esetben szignifikánsan eltér a többi csoport választától, ez alól csak a tudományos fokozattal rendelkezők a kivételek. A kisgyermekes diplomás nőket az álláskereső során sokkal kevésbé érinti az a jelenség, hogy az alacsony iskolai végzettségük miatt nehezebben kapnának munkát. Eredményeinket alátámasztja Vajda (2014) érvelése is, aki szerint az alacsony iskolai végzettségű nők a szülési szabadságot követően nehezebben tudnak visszakérülni a munkaerőpiacra, mint a magasabban képzett kisgyermekes anyukák. Azzal az állítással, hogy „túlképzett vagyok, ami hátrányt jelent az álláskereső során” egyik csoport sem értett egyet. A válaszadónak minél alacsonyabb az iskolai végzettsége, annál kevésbé ért egyet ezzel az állítással.

A H(2) hipotézis igazolása alapján a válaszadók iskolai végzettségük alapján különböznek abban, hogy a Gyesről / Gyedről való visszatéréskor, a munkahely kiválasztása során, mely tényezőket tartják fontosnak. A kérdéshez rendelt négy állítás esetében szignifikánsak a különbségek. Azzal az állítással, hogy „a munkaidő megfelelően az óvoda / bölcsőde / iskola menet-

rendjének” a tudományos fokozattal rendelkezők teljesen ($m=5,000$; $SD=0,000$) egyetértenek. Ki kell azonban emelnünk azt is, hogy nem jelenthető ki az, hogy a magasabb iskolai végzettséggel nőne az állítással való egyetértés.

A „*biztos állásom legyen*” állítás esetében minden csoport egyetértett, de az érettségire épülő képzést végzettek számára szignifikánsan fontosabb volt a munkahelyi biztonság, mint a 8 általánossal, diplomával, tudományos fokozattal rendelkezők esetében. Véleményünk szerint ez azzal hozható összefüggésbe, hogy az érettségire épülő képesítéssel rendelkező személyek már nem kívánnak olyan könnyen betanítható munkákat elvállalni, mint az általános iskolai végzettségűek. Tisztában vannak azonban azzal, hogy nincsen diplomájuk, ezért a biztos és a jól fizető, magas képesítést elváró állásokba számukra sokkal nehezebb bekerülni, mint a főiskolát, vagy egyetemet végzetteknek.

H(3) hipotézis igazolása alapján a válaszadók iskolai végzettségük mentén különböznek abban, hogy mely faktorokat tartják legnagyobb segítségnek a munkaerőpiacra való visszatérés során. A „*a rugalmas munkaidő a legnagyobb segítség a kísgyermekes édesanyák számára a munkaerőpiacra való visszatérésben*” állítással minden vizsgált csoport egyetért. Az állítással leginkább a tudományos fokozattal rendelkező nők értenek egyet. A diplomásoknak fontosabb a rugalmas munkaidő, mint az általános iskolai végzettséggel rendelkezőknek, illetve szakközépiskolát, vagy gimnáziumot végzetteknek. Annak, hogy az összes vizsgált csoport számára fontos a rugalmas munkaidő az alábbi okot feltételezzük: Magyarországon a két keresős modell terjedt el, azaz a szülési szabadság idejét leszámítva mind a nők, mind a férfiak dolgoznak, vagyis a kísgyermekes anyukáknak részben gazdasági okok miatt, de vissza kell térniük a munkaerőpiacra (Makay, 2018). Ezt, illetve a munka-magánélet egyensúlyának a megőrzését tudja támogatni a rugalmas munkaidő, valamint a részmunka idős foglalkoztatás, aminek elterjedését a kormány jogi úton facilitálja, hiszen a 2012. évi I. törvény a munka törvénykönyvéről megengedi ezen atipikus foglalkoztatási formákat.

A „*táv munka biztosítása munkaidő a legnagyobb segítség a kísgyermekes édesanyák számára a munkaerőpiacra való visszatérésben*” állítás esetében minden vizsgált csoport számára fontos, de különösen a diplomások és a tudományos fokozattal rendelkezők számára. Szerintünk ez azzal is összefügghet, hogy magas iskolai végzettség (pl. egyetemi diploma) jobb munkaerőpiaci pozíciót jelenthet (Engler, 2011), amely lehetőséget biztosít a munkavállaló számára, hogy olyan kedvező munkafeltételeket alkudhasson ki, mint pl. rugalmas munkaidő, távmunka.

Az „*ingyenes álláskeresési tanácsadás a legnagyobb segítség a kísgyermekes édesanyák számára a munkaerőpiacra való visszatérésben*” állítással minden csoport egyetért. Viszont a diplomások számára az ingyenes álláskeresési tanácsadás kevésbé jelent segítséget, mint a szakiskolát vagy szakmunkásképzőt végzetteknek, a szakközépiskolát, vagy gimnáziumot végzetteknek, illetve az érettségire épülő képzést végzettek számára. Ennek vélhetően az az oka, hogy a diplomásoknak szélesebb körű ismereteik vannak a munkaerőpiacról és annak működéséről, vagy magánúton fizetős szolgáltatásként veszik igénybe az álláskeresési tanácsadást, mint pl. business coach.

Összességében, a kísgyermekes nők munkavállalási attitűdjeit a munkaerőpiacra való visszatérésükkor befolyásolja az iskolai végzettségük. Ez tetten érhető abban, hogy mennyire tartják hátránynak, hogy gyermekük van, milyen munkaerőpiaci preferenciákat tartanak fontosnak (pl. rugalmas munkaidő), mennyire törekednek a munkahelyi biztonságra, illetve

abban is, hogy alul, vagy túlképzettnek tartják-e magukat a munkaerőpiac szempontjából. A jövőben a kutatómunkát folytatni szeretnénk, azt tervezzük megvizsgálni, hogy azok a férfiak, akik egy ideig Gyesen, vagy Gyeden voltak, ezen időszak alatt, az iskolai végzettségük szerinti megoszlás alapján megváltoznak-e munkaerőpiaci preferenciáik, és ha igen, akkor miként. További kutatásunk során egy olyan útvonal elemzésen alapuló modellt tervezzük létrehozni, amely megmagyarázza, hogy melyek azok a legfontosabb változók, amelyek a kisgyermekes nők munkavállalási attitűdjeit a munkaerőpiacra való visszatérésükkor befolyásolják pl. munkahelyi elégedettség vagy szervezeti lojalitás. Azt is szeretnénk kutatni, hogy a szervezetek milyen módszereket alkalmaznak annak érdekében, hogy a kisgyermekes anyukák a Gyes, vagy a Gyed után arra a munkahelyre térjenek vissza, amelyről korábban elmentek szülési szabadságra.

FELHASZNÁLT IRODALOM

2012. évi I. törvény a munka törvénykönyvéről. Letöltés dátuma, 2022. 10. 05. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200001.tv>
- Balogh Anikó – Róbert Péter (2008): Foglalkozási mobilitás Magyarországon 1992–2007. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (eds.): *Társadalmi Ríport 2008*. TÁRKI, Budapest, 46-65.
- Barakonyi Eszter (2007): Munka és magánéletegysúlyának megteremtése. *Tudásmenedzsment*, vol. 8., no. 2., 79-91.
- Bar-El, Ronen – Hatsor, Limor – Tobol, Yossef (2020): Home production, market substitutes, and the labor supply of mothers. *Journal of Economic Behavior & Organization*, vol. 171, 378–390.
- Bavel, Jan Van (2012): The reversal of gender inequality in education, union formation and fertility in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research*, vol. 10., 127–154.
- Beke Ivett (2020): A munka és a magánélet egyensúlya a kulturális szektorban. *Kulturális Szemle*, vol. 7., no. 4., 76-84.
- Bíró Emese (2008): A munka és magánélet összehangolásának „hagyományos” módja. *Szociológiai Szemle*, no. 1., 139–145.
- Blaskó Zsuzsa (2005): Dolgoznak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. *Demográfia*, vol. 48., no. 2–3., 159–186.
- Brady, David – Blome, Agnes – Kmec, Julie A. (2020): Work–family reconciliation policies and women’s and mothers’ labor market outcomes in rich democracies. *Socio-Economic Review*, vol. 18., no. 1., 125–161.
- Breen, Richard (1997): Risk, recommodification and stratification. *Sociology*, vo. 31., no. 3., 473-489.
- Brewster, Karin. L. – Rindfuss, Ronald. R. (2000): Fertility and Women’s Employment in Industrialized Nations. *Annual Review of Sociology*, vol. 26., no. 1., 271–296.
- Bukodi Erzsébet – Róbert Péter (1999): A nők munkaerő-piaci részvétele és a gyermekvállalás. *Statisztikai Szemle*, vol. 77., no. 4., 202–224.
- Card, David (2001): Estimating the return to schooling: progress on some persistent econometric problems. *Econometrica*, vol. 69., no. 5., 1127–1160.
- Castles, Francis (2003): The World Turned Upside Down: Below Replacement Fertility, Changing Preferences and Family-Friendly Public Policy in 21 OECD Countries. *Journal of European Social Policy*, vol. 13., no. 3., 209–227.
- Craig, Riddell – Xueda, Song (2011): The impact of education on unemployment incidence and re-employment success: Evidence from the U.S. labour market. *Labour Economics*, vol. 18., no. 4., 453-463.
- Engelhardt, Henriette – Kögel, Tomas – Prskawetz, Alexia. (2004): Fertility and Women’s Employment Reconsidered: A Macro-Level Time-Series Analysis for Developed Countries, 1960–2000. *Population Studies*, vol. 58., no. 1., 109–20.
- Engler Ágnes (2011): *Kisgyermekes nők a felsőoktatásban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Európai Bizottság (2020): *Európa 2020 Az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés stratégiája*. https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_HU_ACT_part1_v1.pdf

- Fedor Anita – Fónai Mihály (2017): A magasan kvalifikált fiatal munkavállalói csoportok elemzésének új megközelítési lehetősége: a prekariátus. *Különleges Bánásmód - Interdiszciplináris folyóirat*, vol. 3., no. 4., 7–17.
- Fodor Éva (2006): A different type of gender gap: how women and men experience poverty. *East European Politics and Societies*, vol. 20., no. 1., 14–39.
- Grossman, Michael (2005): *Education and Nonmarket Outcomes*. National bureau of economic research, Cambridge.
- Hajdú Dávid – Koncz Gergely (2015): A felnőttoktatás hatása a nők munkaerő-piaci helyzetére a Miskolci kistérségben. *Acta Carolus Robertus*, vol. 5., no. 1., 41-52.
- Hercsel Adél (2021): *Tényleg több nő szerez itthon diplomát, mint férfi?* Index. Letöltés dátuma, 2022. 10. 05. https://index.hu/gazdasag/2021/01/24/nok_es_ferfiak_kulombseg_diploma_munkaeropiac/
- Horváthné Petrás Viktória (2020): A nők Munkaerő-piaci helyzetének elemzése Magyarországon. *Taylor Gazdálkodás-és szervezéstudományi folyóirat*, vol. 12., no. 1., 41-51.
- Huang, Qian – Jin, Xiaofei (2022): The effect of the universal two-child policy on female labour market outcomes in China. *The Economic and Labour Relations Review*, vol. 33., no. 3., 526–546.
- Jehn, Anthony – Walters, David – Howells, Stephanie (2021): Employment and Wage Gaps Among Recent Canadian Male and Female Postsecondary Graduates. *Higher Education Policy*, vol. 34., no. 3., 724–746.
- Kertesi Gábor – Kóli János (2006): Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke. *Közgazdasági Szemle*, vol. 53., no. 3., 201–225.
- Kispéter Erika (2012): *Producing Women Mothers: Maternalist Labor Control in a Hungarian Factory. Doktori értekezés*. Budapest: CEU.
- Kim, Anna – Hahn, Youjin (2022): The motherhood effect on labour market outcomes: evidence from South Korea. *Asian-Pacific Economic Literature*, vol. 36., no. 2., 71–88.
- Kőműves Zsolt – Pora Gabriella – Szabó-Szentgróti Gábor (2020): Nők munkaerő-piaci helyzete a koronavírus-járvány kitörése előtt az esélyegyenlőség szempontjából. *Lépések: a fenntarthatóság felé*, vol. 25., no. 2., 6-9.
- Kőműves Zsolt – Szabó Szilvia – Szabó-Szentgróti Gábor – Hollósy-Vadász Gábor (2022/a): A családi állapot és a férfi vezetői szerepek kapcsolatának a vizsgálata. *Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok*, vol. 17., no. 1-2., 29-39.
- Kőműves Zsolt – Szabó Szilvia – Szabó-Szentgróti Gábor – Hollósy-Vadász Gábor (2022/b): A családi állapot hatása a női vezetői szerepekre és az ehhez kapcsolódó attitűdökre. *Studia Mundi – Economica*, vol. 9., no. 1., 21-34.
- Lee, Juhyun (2022) A comparative study of eight European countries: how life course events affect female migrant labour market integration under the perspective of welfare and production regimes. *Journal of International and Comparative Social Policy*, vol. 38., no. 3., 254–274.
- Lentner Csaba – Horbulák Zsolt (2021): A gyermekvállalási és családtámogatási rendszer egyes állampénzügyi szegmensei Szlovákiában. *Pénzügyi Szemle*, vol. 66., no. 4., 494–512.
- Linthon-Delgado – Diego Emilio – Méndez-Heras – Lizeth Berenice (2021): Descomposición de la brecha salarial de género en el Ecuador. *Revista Mexicana de Economía y Finanzas*, vol. 17., no. 1., 1–25.
- Lott, Yvonne (2020): Is maternal labor market re-entry after childbirth facilitated by mothers’ and partners’ flextime? *Human Relations*, vol. 73., no. 8., 1106–1128.
- Makay Zsuzsanna (2018): Kisgyermekes anyák munkavállalása és az ezzel kapcsolatos vélemények változása Magyarországon. *Magyar Tudomány*, vol. 179., no. 11., 1702–1716.
- Maticsákné Lizák Marianna (2017): A magyar női vezetők munkaerő-piaci jellemzőinek bemutatása. *TAYLOR*, vol. 9., no. 1., 70-77.
- Munkaügyi Fórum (2022): *Munka törvénykönyve változások 2023*. Letöltés dátuma, 2023. 01. 30. <https://www.munkaügyiforum.hu/mt-valtozasok-2023/>
- Nagy Beáta – Krizková, Alena – Kanjuo-Mrčela, Aleksandra (2012): A munkaerő-piaci politika hatása a nemek közötti egyenlőségre a gazdasági átalakulás és az EU-csatlakozás időszakában: Csehország, Magyarország és Szlovénia összehasonlítása. *Szociológiai Szemle*, vol.22., no. 1., 30–60.
- Nagy Beáta (1999): Munkahelyi előmenetel. In: Pongrácz Tiborné – Tóth István – Lévai Katalin (eds.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők helyzetéről*. TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium, Budapest, 30-39.
- Nagy Beáta (2013): Nők a vállalati vezetőtestületekben és irányításban Magyarországon. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris Folyóirat*, vol. 3., no. 2., 52-63.

- Nguyen Luu Lan Anh (2005): A. Férfiak és nők a munka világában. Nemi szerepek a munkahelyen. *Magyar Pszichológiai Szemle*, vol. 60., no. 1, 111–134.
- Ochsner, Michael – Szalma Ivett (2017): Work-life conflict of working couples before and during the crisis in 18 European countries. In Breen, Michael J. (ed.): *Values and identities in Europe. Evidence from the European Social Survey*. Routledge, Abingdon, 77–100.
- Oreopoulos, Philip, – Salvanes, Kjell G. (2009): *How Large are Returns to Schooling? Hint: Money Isn't Everything*. National bureau of economic research, Cambridge.
- Pátkainé Bende, A. (2022): A visegrádi országok válasza a demográfiai kihívásokra – fókuszban a családpolitika. *Polgári Szemle*, vol. 18., no. 1–3., 235–249.
- Primecz Henriett – Kiss Csaba – Toarnitzky Andrea – Csillag Sára – Szilas Roland – Bácsi Katalin – Milassin Andrea (2014): Magyarországi „munkavállaló-barát” (employee friendly) szervezetek: Valóság vagy utópia: Avagy mit tanulhatunk tőlük? *Vezetéstudomány*, vol. 45., no. 10., 2–16.
- Rindfuss, Ronald R.– Guzzo, Karen Benjamin – Morgan, S. Philip. (2003): The Changing Institutional Context of Low Fertility. *Population Research and Policy Review*, vol. 22., no. 5., 411–438.
- Sajtos László – Mitev Ariel (2007): *SPSS Kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest.
- Szabó Katalin (2017): A nők munkaerő-piaci részvétele Magyarországon európai összehasonlításban. *Studia Mundi – Economica*, vol. 4., no. 1., 69–81.
- Szabó-Morvai Ágnes (2017): *Közelkép: Nők a munkaerőpiacon*. MTA, Budapest.
- Szalai Piroska (2015): Család és munka: a női foglalkoztatás összehasonlító elemzése. *Polgári Szemle*, vol. 11., no. 4-6., 435–444.
- Vajda Rózsa (2014): Munkaerőpiac, foglalkoztatás, vállalkozó nők a nők teljes értékű munkavállalásának akadályairól és esélyeiről. In: Juhász Borbála (ed.): *A nőtlen évek ára: A nők helyzetének közpolitikai elemzése: 1989–2013*. Magyar Női Érdekvédelem Szövetség, Budapest, 99–152.
- Veroszta Zsuzsanna – Györgyi Zoltán (2021): Képzési háttér és gyermekvállalási tervek. *Educatio*, vol. 30., no. 2., 184–205.
- Világ Gazdaság (2022): *Finomhangolná a családpolitikát a kormány*. Letöltés dátuma, 2023. 01. 30. <https://www.vg.hu/vilaggazdasag-magyar-gazdasag/2022/11/finomhangolna-a-csaladpolitikait-a-kormany>

Hamza Gábor

Emlékezés Lónyay Menyhéltre (1822-1884), a Magyar Tudományos Akadémia elnökére születésének kétszázadik évfordulóján

**Commemoration of Menyhért Lónyay (1822-1884),
President of the Hungarian Academy of Sciences on the
Bicentenary of his Birth**

Összefoglalás

Jelen tanulmány Lónyay Menyhért, a XIX. század egyik legmeghatározóbb politikusának életét mutatja be. Lónyay Menyhért kiemelkedő szerepet játszott az 1867. évi kiegyezés létrejöttében, ő volt a dualizmus első pénzügyminisztere. 1871-ben pedig Magyarország miniszterelnökének nevezték ki. Politika életútja méltán nevezhető nagyívűnek, hiszen meghatározó történelmi és politikai események kapcsolódnak ezen időszakban nevéhez. Jelen tanulmányban törekszem ezen jelentős szakmai életpálya alapos ismertetésére.

Kulcsszavak: Lónyay Menyhért, Magyar Tudományos Akadémia

Summary

The present study presents the life of Menyhért Lónyay, who was one of the most influential politicians of the 19th century. Menyhért Lónyay played a prominent role in the 1867 Compromise and was the first Finance Minister of the Dual Monarchy. In 1871 he was elected Prime Minister of Hungary. His career in politics is indeed a remarkable one, as he was associated with important historical and political events during this period. In the actual study, I shall endeavour to give a thorough account of this remarkable career

Keywords: Menyhért Lonyay, Hungarian Academy of Sciences

PROF. DR. HAMZA GÁBOR, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Állam- és Jogtudományi Kar (gabor.hamza@ajk.elte.hu).

LÓNYAI MENYHÉRT

Lónyay Menyhért kiemelkedő politikus, jeles közíró, tudományos igényű művek szerzője, magyar pénzügyminiszter Andrássy Gyula kormányában, majd az Osztrák-Magyar Monarchia közös pénzügyminisztere 1870-1871 között, ezt követően pedig a Magyar Királyság miniszterelnöke 1871-től 1872. decemberében történt lemondásáig. 1822. január 6-án született Nagylónyán (más írásmód szerint Nagy-Lónyán (Bereg vármegye)). 1884. november 3-án hunyt el Budapesten.

Lónyay Menyhért 1858. december 15-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1861. december 20-ától tiszteleti tagja, 1866. január 21-étől pedig igazgató – itt utalunk arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban elfogadott alapszabálya az „igazgató tag” elnevezést az „igazgatói tag” terminus technicusszal váltotta fel. Lónyay Menyhért a Magyar Tudományos Akadémiának 1866. április 15-től alelnöke, 1871. május 17-től pedig egészen 1884. november 3-án bekövetkezett elhunytáig elnöke volt.

Említést érdemel, hogy Lónyay Menyhértet 1880. április 9-én a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem államtudományi tiszteletbeli (honoris causa) doktorává avatta. Édesapja, Lónyay János (1796–1859) 1829-től Bereg (Beregh) vármegye első alispánja, országgyűlési követe, 1833-tól az udvari kancellária előadó tanácsosa, 1836-tól Bihar vármegye, 1846-tól pedig Bereg vármegye főispáni helytartója volt. Az 1838-as pesti árvíz idején teljhatalmú királyi biztos volt. Érdemei elismeréseképpen elnyerte a belső titkos tanácsos címet.

Lónyay Menyhért tanulmányait Nagylónyán, majd azt követően, hogy a család 1833-ban Budára költözött, a Királyi Katolikus Egyetemi Főgimnáziumban és a pesti egyetemen végezte. Említést érdemel, hogy Lónyay Menyhért és Madách Imre között a pesti egyetemen töltött évek alatt szoros baráti kapcsolat alakult ki.

Lónyay Menyhértet 1839-ben avatták Pesten bölcsészdoktorrá. Egyetemi tanulmányai befejezését követően Tanárky Gedeonnal (1825-1887), akit a Magyar Tudományos Akadémia 1867-ben levelező tagjául választott és Tanárky Gedeon testvéreivel együtt felkereste Magyarországot és a történelmi Erdély számos települését és tájegységét.

Hazai utazásait követően hosszabb utakat tett Európában. Elsősorban Németországban és Franciaországban közgazdasági vonatkozású kérdéseket tanulmányozott. Lónyay Menyhért a gazdasági élet és a megyei közélet iránt érdeklődött és közéleti pályára (vita activa) kívánt lépni.

Lónyay Menyhértet Bereg vármegye igen fiatalon, huszonegy éves korában választotta meg követévé az 1843-1844. évi rendi országgyűlésre. Lónyay Menyhért a Széchenyi István (1791-1860) terveit, elképzeléseit támogatók közé tartozott. Pozsonyban komoly munkát jelentett számára az országgyűlés (diaeta) által kiküldött Országos Kereskedelmi Választmány anyagainak összegyűjtése és szerkesztése.

Utolsó hosszabb külföldi utazására 1847-ban került sor. Hazatérve azonnal nagy felűnést keltett „Hazánk anyagi érdekei” címen megjelentett munkájával. Aktív munkatársa volt a Szalay László (1813-1864), majd a Csengery Antal (1822-1880) szerkesztésében megjelenő, igen népszerű olvasótáborral rendelkező Pesti Hírlapnak.

Lónyay Menyhértet Bereg vármegye másodszer is követéül választotta az 1847/1848. évi országgyűlésre. Aktív részt vállalt az 1848. áprilisi törvények megalkotásában. Az 1848 júliusában újonnan megnyílt parlamentnek haláláig tagja maradt. 1848. szeptember 5-től 1849. augusztus 11-ig pénzügyminisztériumi tanácsos, 1849. május 6-tól augusztus 11-ig pedig a Szemere Bertalan (1812-1869) kormányában államtitkár volt.

1849 augusztusában, a világoi fegyverletét követően külföldre menekült és több hónapon át Párizsban élt. A Collège de France-ban Michel Chevalier (1806-1879) közgazdász, mérnök, nemzetgazdasági író és politikus politikai gazdaságtani tárgyú előadásait hallgatta. Michel Chevalier előadásai nagy hatással voltak Lónyay Menyhértnek a nemzetgazdaságtan területén kifejtett tevékenységére.

Lónyay Menyhért az uralkodótól, I. Ferenc Józseftől nyert amnesztiát követően 1850-ben visszatért Magyarországra.

Családi vonatkozásban említést érdemel, hogy Lónyay Menyhért felesége Kappel Emília (1825–1888), egy igen vagyonos pesti bankár, Kappel Frigyes leánya volt, akivel 1845. szeptember 20-án kötött házasságot.

Lónyay Menyhértnek kiemelkedő szerepe volt Magyarország pénz- és hitelintézeteinek létrehozásában. Egyik alapítója volt 1858-ban az első hazai biztosító társaságnak, később pedig utódjának, a Pannonia Magyar Viszontbiztosító Részvénytársaságnak, amelynek elnöke is lett. Alapítója volt továbbá a Magyar Földhitelintézetnek Dessewffy Emillel (1812-1866) együtt. Fontos megemlíteni, hogy Dessewffy Emil 1855-től 1866-ban bekövetkezett haláláig a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt. Dessewffy Emil elhunytát követően Lónyay Menyhért lett a Magyar Földhitelintézet elnöke, mely tisztséget csaknem két évtizeden át, egészen haláláig viselte.

A Tisza folyó szabályozásának ügyében, mint a Felsőszabolcsi Társulat elnöke, s az ő indítványára összehívott 1857–1858-as nagygyűléseken vitt vezérszerepet. Az Országos Gazdasági Egyletnél a közgazdasági szakosztály elnöke volt. Ezeken kívül számos vidéki egyesület, takarékpénztár, iparegyesület és közhasznú vállalat is neki köszönheti létrejöttét.

Kiemelkedő szerepet töltött be a protestáns egyház ügyeinek vezetésében és érdekeinek megóvásában folytatott küzdelemben. A hírhedt Leo von Thun-Hohenstein-féle pátens (nyíltparancs) idejében egyike volt a legelsőeknek, akik szót emeltek a protestáns felekezetek önkormányzati jogai, autonómiája érdekében. Említést érdemel, hogy a nagyhatalmú rendőrfőnök, Josef Prottmann, az ezért az ügyért küzdő egyházi lapot éppen az abban megjelent Lónyay Menyhért által írt cikk miatt foglalta le.

Lónyay Menyhért elkötelezett tevékenysége a protestáns egyházi autonómia védelméért folytatott harcban komoly szerepet játszott abban, hogy 1860-ban a békés-bánati református egyházmegye gondnokává, tíz évvel később, 1870-ben pedig a dunamelléki református egyházkerület főgondnokává választották. Említést érdemel, hogy két éven át, 1865-ben és 1866-ban Csengery Antallal együtt szerkesztője volt a Budapesti Szemlének.

Lónyay Menyhért 1861-től ismét képviselő lett. Az országgyűlésen bírálta az önkényuralmi rendszer pénzügyi politikáját. Feltétlenül említést érdemel, hogy Bécsben együttműködött Andrassy Gyulával (1823-1890) a kiegyezést (Ausgleich) előkészítésében. A kiegyezés utáni első, Andrassy Gyula vezette kormányban a pénzügyminiszteri tárcát kapta, melyet 1870. május

21-ig töltött be. Hivatali utódja Kerkapolyi Károly (1824-1891) lett. Lónyay Menyhért, mint pénzügyminisztert meghonosította a pénzügyek kezelésének korszerű rendszerét. Jelentős érdeme volt továbbá a Magyar Királyság pénzügyeinek Ausztria pénzügyeitől való elválasztása.

Miután 1870. május 21-én közös pénzügyminiszterre nevezték ki, hivatali működésének székhelye Bécs lett. Közös pénzügyminiszteri funkcióját igen nehéz körülmények között másfél éven át látta el. 1871. november 14-én, a közös külügyi tárcát átvevő Andrassy Gyula utódjaként lett Magyarország miniszterelnöke. Lónyay Menyhért miniszterelnökként megtartotta a honvédelmi tárcát is. A Balközép egyre élesebbé váló támadásai folytán 1872. december 4-én lemondani kényszerült a miniszterelnökségről. Utóda Szlavy József (1818-1900), a Magyar Tudományos Akadémiai igazgatósági tagja lett. Lónyay Menyhértet I. Ferenc József 1871. augusztus 3-án, jó három hónappal miniszterelnökké történő kinevezése előtt, grófi rangra emelte.

V. Ferdinánd 1848. december 2-án lemondani kényszerült, 1875-ben elhunyt magyar király végrendelete végrehajtójául Lónya Menyhértet jelölték ki. Említést érdemel, hogy a gödöllői királyi kastély berendezése is az ő feladata lett. Megbízást kapott az olasz-osztrák határviszály rendezésére is. Lónyay Menyhért ezeknek a fontos, bizalmas természetű felkéréseknek az udvar legteljesebb megelégedését elnyerve tett eleget. Érdemei alapján elnyerte a Lipót Rend nagykeresztjét.

Lónyay Menyhért képviselői mandátumát megőrizte a Szabadelvű Párt létrejötte után is. Említést érdemel, hogy ugyan nem lett tagja a Határozati Párt és Deák-párt fúziója eredményeként létrejött Szabadelvű Pártnak, de támogatta azt. Nem egyszer próbálkozott Sennyey Pállal (1824-1888), a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagjával együttműködve Tisza Kálmán (1830-1902), a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági és tiszteleti tagja 1875-ben megalakult kormányának megbuktatásával.

1877 februárjában a költségvetési vita alkalmával tartotta utolsó nagy parlamenti beszédét, melyben részletesen kifejtette programját. A főrendiházban utoljára 1883-ban szólalt fel. Fel-szólalásában a polgári házasságról szóló törvényjavaslat mellett kötelezte el magát.

Az 1870-es évek végén családi ügyei elvonták figyelmét a politikától. Miután vagyoni viszonyait rendezte, kiköltözött a budai vár lejtőjén épített palotájából a Budapest melletti pusztaszentlőrinci birtokára, ahol egészen haláláig lakott. Szabolcs vármegyében, Zemplén vármegyében, Bereg vármegyében és Erdélyben fekvő birtokait rendezte és mintaszerűen gazdálkodott.

Lónyay Menyhért idejének legnagyobb részét a Magyar Tudományos Akadémiának szentelte. Sok időt szánt Széchenyi István szellemi hagyatékának rendezésére. Elérte azt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia megvásárolja Széchenyi István teljes kézirati hagyatékát Tasner Antalnak (1808-1861), a Magyar Tudós Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia jogelődje levelező tagjának, Széchenyi István volt titkárának örököseitől 20,000 forintért. A kézirati hagyaték 1877-ben került a Magyar Tudományos Akadémiához.

Lónyay Menyhért hozta rendbe Csengery Antal alelnökkel szorosán együttműködve a Magyar Tudományos Akadémia pénzügyeit. A Magyar Tudományos Akadémia anyagi, pénzügyi helyzete az ő elnöksége alatt igen jelentős mértékben javult. Ennek volt a jele az, hogy az MTA Magyar Földhitelintézet által kezelt tiszta vagyona 1883 végén meghaladta a két millió forintot.

Angol pénzemberekkel együttműködve magyar tengerészeti bankot szándékozott alapítani. Feladatának tekintette egy konzorcium létrehozását abból a célból, hogy Magyarország lapjait és mocsarait kiszáríttassa és művelhetőkké tegye.

Lónyay Menyhért erdélyi, Hunyad vármegyei birtokán, a Nopcsa családtól vásárolt Farkadin vastelepeket talált. Ezek kiaknázására, gazdasági hasznosítására komoly előkészületeket tett. Tervei valóra váltásában 1884. november 3-án bekövetkezett elhunyna gátolta meg.

Lónyay Menyhért temetésén az uralkodót Habsburg-Lotaringiai József Károly főherceg (1833-1905), a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági és tiszteleti tagja képviselte. A Magyar Tudományos Akadémián Trefort Ágoston (1817-1888), a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti és igazgatósági tagja, aki Lónyay Menyhért utóda lett az MTA elnöki tisztében, tartott fölötte emlékbeszédet a halálát követő évben, 1885. május 31-én. Lónyay Menyhértet a Tuzsér községben (Szabolcs vármegye) található családi sírboltban helyezték végső nyugalomra. Emlékét az utókor is őrzi. Ennek egyik jele, hogy mellszobrát a nyíregyházi megyeháza előtt 2000. augusztus 20-án leplezték le.

Lónyay Menyhért életpályája, munkássága a politikai élethez, a közéleti aktivitáshoz és a jogász, a közigazgatásban (államigazgatásban) betöltött tevékenységhez kapcsolódik. Miniszterelnöki programjában szerepet kapott a kodifikáció megvalósítása. Különösen fontosnak tartotta a büntetőjogi és a polgári perrendtartás kodifikálását. Szerzője volt továbbá színvonalas, tudományos igényű átfogó munkáknak.

Lónyay Menyhért főbb munkái

- Hazánk anyagi érdekeiről. I-II. kötet. Pest, 1847-1848.;
- Pénzügyi levelek. Pest, 1848.;
- A Tiszaszabályozás története és nemzetgazdasági fontossága. Akadémiai Értesítő. A Filozófiai, Törvény- és Történettudományi Osztály Közleményei. 1860.;
- Lónyay Menyhért politikai naplója 1861. január 1. - 1861. május 10.;
- Közügyekről. Nemzetgazdasági újabb dolgozatok. Pest, 1863.;
- Az államvagyonról. I-II. kötet. Buda, 1869.;
- Közügyeinkről. Nézetek Magyarország pénzügyi állapotáról. I-II. kötet. Budapest, 1873-1875.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Auguste Trefort (1885): *Éloge du comte Melchior Lónyay. Prononcé à l'Académie Hongroise. Gazette de Hongrie* Budapest.
- Cieger András (2012): *Lónyay Menyhért. Szerepek – programok – konfliktusok*. Budapest, 2008. és Tuzsér és a Lónyayak. A 2012. május 25-én megrendezett tudományos konferencia előadásai. Szerkesztette Klicsü Ferenc. Tuzsér, 2012.
- Doby Antal (1895): *A Lónyay-család*. Budapest.
- Galgóczy Károly (1885): Lónyay Menyhért. In: *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve*. Budapest.
- Gángó Gábor (1872): *Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös- emlékbeszéde*, 1872. *Aetas* 13 (1998) 203-215.
- Halász Imre (1911): *Egy letűnt nemzedék*. Budapest.
- Juhász Lajos (1941): *Lónyay Menyhért közös pénzügyministersége, 1870–1871. Századok* 1941. 363–404.
- Kákai Aranyos (1874): *A mi nagy férfaink*. Budapest.

- Lónyay Ferenc (1941): A Lónyay-család eredete. Budapest.
- Mann Miklós (1982): *Trefort Ágoston élete és működése*. Budapest.
- Míru György (1999): *A reformpolitika esélyei a kiegyezést követő években*. Századok 1999. 543–560.
- N.I. (1885): Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke. Budapest. *Budapesti Szemle*, 1885. 102. sz.
- Ress Imre (1998): A közös minisztériumok szerepe a magyar államéletben, 1867–1900. *Limes* 1998. 21–33.
- Révész Imre (1957): *Féjezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest.
- Szabad György (1967): *Forradalom és kiegyezés választóján*, 1860–1861. Budapest.
- Szász Károly: Török Pál és gr. Lónyay Menyhért emlékezete. Budapest.
- Takács Péter (2000): Forrásokban rejtelkedő. Portrévázlat Lónyay Menyhérről. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 2000. 170–183.
- Tasner Géza (1876): *Széchenyi szellemi hagyatéka és Tasner Antal végrendelete*, Budapest.
- Trefort Ágoston (1885): *Lónyay Menyhért*. Akadémiai Értesítő 1885.;
- Vargha Gyula (1885): *Magyarország pénzülézetei*. Budapest.
- Wertheimer Ede (1910-1913): *Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I–III. kötet*. Budapest.
- Zoványi Jenő (2004): *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. II. kötet. Budapest.

Egedy Gergely

Az eltűnt stabilitás nyomában: Az Egyesült Királyság 2022-ben

In Search of Lost Stability: The UK in 2022

Összefoglalás

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy áttekintse a brit belpolitika utóbbi egy évének drámai, miniszterelnök bukásában és gyors cserélődésében is kifejeződő változásainak hátterét. Ennek a kapcsán a szerző megvizsgálja, milyen tényezők járultak hozzá ahhoz, hogy Boris Johnson elveszítette pártjának a támogatását, és választ keres arra a kérdésre is, miért bukott meg oly gyorsan utódja, Lizz Truss. A tanulmány utolsó része azt próbálja felvázolni, hogy az új kormányfő, Rishi Sunak milyen stratégiával igyekszik a gazdasági válságon úrrá lenni. Az elemzés kitér az Európai Unióhoz fűződő kapcsolatok dilemmáira is, különös tekintettel a legkényesebb területre, Észak-Írországra.

Kulcsszavak: „partygate”, pártelnöki verseny, infláció, energiaválság, Észak-Írország

Summary

This study makes an attempt to explore the background of the dramatic developments of 2022 in British politics, manifesting themselves in the fall and rapid change of subsequent prime ministers. The author investigates the most important factors contributing to Boris Johnson's resignation and he also tries to provide an answer as to why his successor lost the support of her party so quickly. The concluding part of the study is concerned with the strategy of the new prime minister, Rishi Sunak to overcome the impending economic crisis. The analyses also covers the dilemmas of Britain's post-Brexit relations with the European Union, including the crucial issue of Northern Ireland.

Keywords: „partygate”, leadership race, inflation, energy crisis, Northern Ireland

PROF. DR. EGEDY GERGELY, egyetemi tanár, az MTA doktora, Nemzeti Közszerzői
Egyetem (egedy.gergely@uni-nke.hu).

BEVEZETÉS

Miként bukhatott meg Boris Johnson nem egészen három évvel azután, hogy 2019 decemberében az ő vezetésével a Konzervatív Párt az utolsó negyedszázad legnagyobb arányú választási győzelmét aratta? És hogyan választhatott a kormányzó párt egy olyan vezetőt, akitől másfél hónap múlva meg kellett válnia? Úgy tűnik, a Brexit körüli csatározások, a covid-járvány megpróbáltatásai és az energiaválság által felerősített inflációs hatások együttesen a brit politikai rendszert teljesítőképességének a határára sodorták.¹

JOHNSON KUDARCÁNAK HÁTTERE

Az elemzővel szemben jogos elvárás, hogy a válaszhoz megkísérelje a miniszterelnök teljesítményének tárgyilagos értékelését. (Még akkor is, ha ez nyilván nem lehet teljes mértékben mentes a szubjektív értékszempontoktól.) E sorok szerzőjének véleménye szerint Johnson örökségének legfontosabb eleme annak a súlyos alkotmányos válságnak a megoldása, amely a zátonyra futott Brexit-tárgyalások következtében 2018 végére teljes bénultságba taszította a brit politikai életet, s amelybe Theresa May bele is bukott. Emlékeztet, hogy a 2016-os Brexit-népszavazás eredményét végrehajtani kívánó kormányzat és az EU-ból való kiválást megakadályozni kívánó parlament hosszú és terméketlen csatározásokba bonyolódott, és a 2019 júliusában kormányfővé választott Johnson volt az, aki ennek a pathhelyzetnek véget tudott vetni. Más megoldást nem látva idő előtti választást írt ki, s ezen a toryk 80 fős parlamenti többséget nyertek (Egedy, 2020). Így léphetett ki az Egyesült Királyság az Európai Unióból rendezett módon, kölcsönösen elfogadott Brexit-egyezménnyel 2020 január 31-ével.

Elkerülhetetlen volt-e Johnson pályafutásának ez a kimenetele? A bukás aligha magyarázható egyszerűen csak Fortuná elpártolásával. Érdeemes felidézni, Johnson újságíróként kezdte pályafutását a konzervatív *Daily Telegraph*nál, s akkori főnöke, Max Hastings főszerkesztőként szerzett tapasztalatai alapján 2019-ben, May lemondása után azt nyilatkozta róla, hogy noha népszerű polgármestere volt Londonnak, teljesen alkalmatlan lenne miniszterelnöknek, mert semmibe veszi a szabályokat, nem figyel a részletekre és a hiúsága minden más szempontot háttérbe szorít a tevékenységében (Hastings, 2019). Valóban érdekes kérdés: ha Johnson London főpolgármestereként (2008-2016) többé-kevésbé általános közmegelegedésre töltötte be a tisztségét, jelentős szerepet vállalva a 2012. évi nyári olimpia játékok sikeres lebonyolításában is, kormányfőként vajon miért vallott kudarcot?

A kudarc magyarázatát kezdjük azzal, hogy az Európai Unióból való kilépéssel jól érzékelhetően elfogyott Johnson kezdeményezőkézsége. Bár korábban sok szó esett arról a Brexit melletti érvelésben, hogy a teljes szuverenitás visszaszerzése lehetőséget, sőt ösztönzést ad a szigetország kormányzásának mélyreható átalakítására és a „globális Nagy-Britannia” feltételeinek a megteremtésére, egyik célból sem valósult meg sok. A toryk 2019-es választási sikerében fontos szerepet játszott az a körülmény, hogy az ősidők óta munkáspárti érzelmű, de a Brexittel szimpatizáló, a „vörös falon” túli, vagyis

észak-angliai lepusztult ipari körzetek szavazóit Johnson meg tudta szólítani, de az ő érdeklükben is kevés döntés született.² Keserűen csalódtak benne – fogalmazta meg élesen már 2022 januárjában a neves konzervatív politológus, Matthew Goodwin (Goodwin, 2022a). Igaz, a Brexit hatályba lépése után, 2020 tavaszán gyorsan beütött a Covid-19 járvány. Ennek a kezelésében Johnson eleinte a „nyájimmunitás” kialakításával kísérletezett – a megkésétt járványügyi korlátozásokért sok bírálatot kapott, akárcsak aztán azért a politikáért, amely kissé önkényesen hol lazított, hol pedig Európában példátlan mértékben szigorított. Kétségtelen viszont, s ezt még a kritikus londoni sajtó is elismeri, hogy a gyorsan kivitelezett oltási program Johnson érdemei közé tartozik (Sample, 2022). Ezzel együtt az Egyesült Királyságban kiugróan magas volt a covid halálos áldozatainak a száma, eddig több mint 212 ezer fő.³

A politikai kezdeményezőkézség elapadásával együtt a miniszterelnök morális tőkéje is erősen fogyatkozni kezdett. A Downing Street-i magánrezidenciájának nagystílű felújítása be nem vallott támogatói adományból még csak kisebb elégedetlenséget keltett, az ún. covid-partikon való részvétele viszont már annál nagyobb, főleg, hogy eleinte mindent tagadott is („*partygate*”). A járvány időszakában voltak olyan szakaszok, amikor a szigorú szabályok miatt a családtagok még egy temetésre sem mehettek el, nem csoda tehát, hogy az italozással egybekötött, Downing Street-i „munkavacsorákat” sokan nem akarták neki elnézni (Kuenssberg, 2022). A rendőrség szabályszegési bírsággal sújtotta Johnsont – a brit történelemben először fordult elő, hogy egy hivatalban levő miniszterelnököt így büntetnek. Az utólagos bocsánatkérés keveset segített. Egy konzervatív publicista, Ed West már 2022 februárjában azt írta az amerikai konzervatívok tekintélyes fórumán, a *National Review* hasábjain, hogy a brit politikában talán még egyetlen kormányfő sem veszítette el oly gyorsan a népszerűségét, mint Johnson (West, 2022).

Am talán még ezt is megúsza volna, ha 2022 júniusában a pártja nem szenved súlyos vereséget két olyan időközi választáson, amelyen győznie kellett volna – a liberálisok a toryk egyik szilárd bástyájában arattak sikert Délnyugat-Angliában, Wakefieldet, az északi iparvidék 2019-ben megnyert körzetét pedig a Munkáspárt hódította vissza (Gutteridge–Bolton, 2022). A kommentátorok szinte egybehangzóan a miniszterelnökről szóló népszavazásként értékelték e két választást, s e vélekedés aligha volt alaptalan. Ezek után már csak az utolsó csepp volt a pohárban, hogy kiderült, Chris Pincher személyében egy olyan férfit nevezett ki frakcióvezető-helyettesé, akinek a szexuális kicsapongásairól, molesztálási ügyeiről már korábban is volt tudomása, noha először ezt is tagadta. Ekkor következett az a „lemondás-cunami”, amelynek az elindításában Rishi Sunak pénzügyminiszter döntő szerepet játszott, s amelynek során a kormányzat több mint ötven tagja fordult szembe Johnsonnal (Kuenssberg, 2022b). A „párt akarata” hivatkozva július 7-én nyújtotta be a lemondását, azzal, hogy utódjának megválasztásáig ügyvezető miniszterelnök marad.

Ilyen szigorú az etikai mérce a toryknál? Nem feltétlenül. Racionálisnak tűnik az a feltevés, hogy Johnsont nem gyarlóságai miatt szorították rá e lépésre, hanem mindekelőtt azért, mert úgy látták, vele már nem lehet nyerni a következő választáson. A vétkeinél is többet nyomott a latban az, hogy már inkompetensnek látták.

PÁRTELNÖKI VERSENY: SUNAK ÉS TRUSS

Amikor Margaret Thatchert 1990 novemberében a saját pártja lemondásra kényszerítette, elszánt hívei „árulást” emlegettek. Most ugyanezt a vádat fogalmazták meg azok, akik nem értették, miként lehetett a Brexit kivitelezőjét meneszteni. A toryk többsége azonban Sir John Major egykori miniszterelnökkel értett egyet, aki azt sürgette, hogy Johnsonnak még ügyvezető kormányfőként sem szabadna maradnia, azonnal távoznia kellene (ITV News, 2022). Tény, hogy az országos közvélemény-kutatások szerint a britek túlnyomó többsége helyeselte Johnson menesztését. Boris végül is önmagát tette tönkre – vélték sokan (Heath, 2022; Serhan, 2022).

Johnson lemondásának kikényszerítése után kezdetét vette a Konzervatív Pártban intézményesített pártelnöki verseny, amely két körből áll:

- az elsőben az alsóházi tory képviselők szelektálnak az indulók között, egészen addig, amíg csak két jelölt marad állva,
- majd pedig a párt regisztrált tagjai – mintegy 160 ezren – szavaznak arról, hogy ki legyen a győztes.

A két kör szereplőinek preferenciái természetesen nem teljesen azonosak – e szempont figyelmen hagyásával a későbbi fejleményeket sem érthetjük meg. Képviselőtársainak körében Rishi Sunak kapta a legtöbb voksot, a második helyre sorolt Liz Truss külügyminiszter azonban a „mezei tagság” körében jóval nagyobb népszerűségnek örvendett. Elképzeléseik különbségei markánsan kirajzolódtak a meglehetősen élesre sikeredett kampány televíziós vitáiban. A volt pénzügyminiszter a megfontoltság jegyében határozottan elzárkózott attól, hogy a válság közepette csökkentse az adókat. Vetélytársa ellenben, elkötelezett neoliberais piacpártiként jelentős adócsökkentést ígért, kilátásba helyezve, hogy az így kieső bevételt majd állami hitelek felvételével fedezi (Holden–Miliken, 2022). Sunak ezt az elképzelést „tündérmesének” nevezte, Truss viszont azzal érvelt, hogy az adóterhek csökkenése alaposan felpörgeti majd a gazdaságot, fedezetet teremtve a hitel törlesztésére is (Business Standard, 2022). A kemény technokrata benyomását keltő *ex-pénzügyminiszter* logikus érvei ellenére is kevésbé fogta meg a párttagok fantáziáját, a brit fogadóirodák így kezdettől fogva a Johnson iránti hűségét is kamatoztató Trusst tekintették befutónak. (Ő azon kevesek közé tartozott, akik nem mondtak fel.) Ebben nem is tévedtek. Az eljárást lebonyolító ún. 1922-es bizottság szeptember 5-én ismertette az eredményt, s ebben pusztán annyi számított meglepetésnek, hogy Truss „csak” 57 százalékkal nyert (BBC News 2022a).

TRUSS KACSKARINGÓS ÚTJA A HATALOMHOZ

2022. szeptember 8-án elhunyt II. Erzsébet, így az Egyesült Királyság egyszerre kapott két csúcvezetőt: III. Károlyt a trónon, és Liz Truss személyében új kormányfőt. Először vessünk egy pillantást arra, mit is érdemes tudni a rekordgyorsasággal megbukott miniszterelnökről!

Truss pályafutása óvatosan fogalmazva is éles fordulatokban bővelkedett: a baloldaltól váltott a jobboldalra, a monarchia ellenfeléből lett a monarchia híve, s a Brexit-ellenességet Brexit-pártiságra cserélte (BBC News, 2022b). 1975-ben született Oxfordban. Családja politikai

felfogása a Munkáspárttól is balra állt. Szülővárosának az egyetemén filozófiát, politikatudományt és közgazdaságtant tanult. Truss végül is mégsem a Munkáspárt, hanem a Liberális Demokrata Párt színeiben kezdett politizálni. Az egyetemen ő lett a párt helyi szervezetének az elnöke, s e pozíciójában egy olyan állásfoglalással hívta fel magára a figyelmet, amelyet 2020 szeptemberében már alaposan bánhatott, s amelyet azonnal elő is vett a sajtó. Annak idején felszólalt ugyanis a királyság eltörlése mellett, kijelentve: „Nem hisszük, hogy bárki is uralkodásra született volna”. Kormányfővé választása után a londoni lapok idézték emiatt tanúsított későbbi bűnbánatát is: „Mindenki hibázik, velem is megtörtént. Mások a szexnek, a drogoknak és a rock and rollnak élnek. Én liberális demokrata voltam. Sajnálom.” (Wheeler-Francis, 2022).

Sokakat meglepett tehát, hogy egyetemi tanulmányainak a végére a konzervatívokhoz pártolt. A váltást azzal magyarázta, hogy a szabadpiac védelmét és az állam hatékony korlátozását leginkább a toryk tudják biztosítani. A csípősebb kommentárok szerint viszont inkább arról volt szó, hogy a könnyebb karrier lehetőségét látta a konzervatívok oldalán. 2010-ben bekerült a parlamentbe: David Cameron egy biztos tory körzetet adott neki Norfolkban. A karrierje ezt követően gyorsan ívelt felfelé; komoly kormányzati tisztségek sorát kapta.

Az újabb éles törést a 2016-os Brexit-népszavazás hozta el. Truss ugyanis eredetileg a „*Remain*”, vagyis az EU-ban maradás oldalán állt, s a jobboldali bulvárlapban, a *Sun*-ban azt írta, hogy a Brexit „háromszoros” tragédia lenne, mert „több szabállyal, több formai kényszerrel és csak nagyobb késedelemmel” lehetne az árutak Európában értékesíteni (Truss, 2016). Az EU-pártiak többségéhez hasonlóan tehát ő is elsősorban gazdasági szempontokkal érvelt az Unió mellett, míg a másik oldal az identitást és a szuverenitást állította a középpontba (Egedy, 2019). Miután azonban a kilépés-párti tábor nyert, Truss nem kívánt sokáig a vesztes oldalon maradni, és gyorsan arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Brexit új lehetőségeket nyit meg a szigetország előtt. A pártelnökségért May lemondása után indult versenyben viszont szerencsésen választott: a győztes Boris Johnson mellé állt, s a jutalom nem is maradt el: a nemzetközi kereskedelmi minisztériumot kapta meg. 2021 szeptemberében még magasabbra ívelt a karrierje: a magas presztízsű Külügyminisztériumot vehette át. 2021 decemberében a brit főtárgyaló visszavonulása után a Brexit-ügyek intézésével is őt bízták meg.

A „LEGROSSZABB MINISZTERELNÖK”?

II. Erzsébet két nappal a halála előtt, szeptember 6-án nevezte ki Trusst miniszterelnökké, és ő azonnal hozzá is kezdett kormányának a megalakításához, még hozzá kizárólag a saját híveinek a köréből, nem kis morgolódást váltva ki ezzel a pártjában. Szinte az összes kulcstárcára új embereket nevezett ki. A Pénzügyminisztérium élére régi szövetségesét, a ghánai származású Kwasi Kwartent, az addig saját maga által vezetett Külügyminisztérium élére pedig az ugyancsak afrikai gyökerű James Cleverlyt állította. A Belügyminisztériumot az indiai családi hátterű Suella Braverman-re, a kormányzat addigi jogi főtanácsadójára bízta. A londoni sajtó meg is jegyezte, hogy a „fehér férfiak” erősen háttérbe szorultak. Első kormányfői beszédében Truss méltatta Boris Johnstont, kiemelve, hogy az ország neki köszönheti a Brexit véghezvitelét és a covid-elleni oltásokat (BBC News, 2022c). Ezzel valószínűleg a politikai folytonosságot akarta hangsúlyozni, Johnson híveinek a megnyerésére.

Rövidesen azonban olyan fordulatra került sor, amelyre senki sem számított. Mindössze 45 nappal hivatalba lépése után Truss benyújtotta a lemondását, ezzel azt a kétes értékű hírnevet szerezve meg, hogy ő lett a brit történelem legrövidebb ideig regnáló miniszterelnöke. Sőt egyesek szerint a legrosszabb is... Mi vezetett ide?

A Truss-kormányra váró legsürgetőbb teendő az Egyesült Királyságot is sújtó „megélhetési válság” volt, amelyet elsősorban a szárnyaló, 40 éves csúcsra kúszó infláció és az energiaárak drasztikus megugrása váltott ki. A pénzromlás üteme a *Bank of England* szerint összességében már szeptember közepére elérte a 10 százalékot, az élelmiszerek esetében a 15 százalékot is, miközben a kamatok a magánszemélyek és a vállalatok számára egyaránt meredeken emelkedtek. A sokak számára megfizethetetlen energia árát Truss már első intézkedéseinek egyikével befagyasztotta. Egészen pontosan úgy határozott, hogy októbertől kezdődően a háztartásoknak felszámítható (átlagos) energiaellátási díj felső határa az évi 2500 fontot nem haladhatja meg. Ez az intézkedés két évre szólt, és fél évig a vállalati szektorra is vonatkozott (Sky News, 2022). Nyilvánvalóan egy pragmatikus döntés született, hiszen az ársapka nem tartozik a neoliberais politika eszközei közé.

A politikai bombát azonban nem ez robbantotta fel, hanem a hitelfelvételre alapozó radikális adócsökkentési tervek bejelentése. Az új pénzügyminiszter, Kwarteng szeptember 23-án terjesztette elő „mini költségvetését”, amely a legmagasabb jövedelműek, az évi 150 ezer font felett keresők 45 százalékos adókulcsát 40 százalékra kívánta csökkenteni, a 20 százalékos alapkulcsot 19 százalékra, és a társasági adókulcs korábban már tervezett emelését (19 százalékról 20 százalékra) pedig elvetette. A font árfolyama pillanatok alatt történelmi mélypontra zuhant a dollárral szemben. A *Bank of England* kénytelen volt beavatkozni állampapír-vásárlással és még az IMF is elmarasztaló véleményt fogalmazott meg az új londoni irányvonatról. E fejlemény nem kevesebbet jelentett, mint hogy látványosan megbukott Truss gazdasági programja, amellyel a pártelnöki versenyt megnyerte. Ő vakon hitt a piacon, az viszont a jelek szerint nem tanúsított semmilyen bizalmat iránta. A villámgyors „hátraarchban” a kormányfő ráadásul azonnal beáldozta Kwartenget, és a pártján belüli felháborodás csillapítására, igencsak furcsa módon, egyik ellenlábását, az adócsökkentés koncepcióját elutasító Rishi Sunak szövetségését, Jeremy Huntot kérte fel pénzügyminiszternek (Price, 2022), aki pedig a szó legszorosabb értelmében mindent megfordított: nem csak a leggazdagabbak adócsökkentését vetette el, hanem még a 20 százalékos alapkulcs 1 százalékkal való csökkentését is elutasította. Lekerült a napirendről a társasági adó csökkentése is. Mi több, a két évre megígért rezsisámogatást is csak hat hónapra garantálta az új pénzügyminiszter. Jószerével tehát semmi sem maradt az eredeti programból.

Október 14-én Truss sajtótájékoztatóján a Konzervatív Párthoz legközelebb álló lap, a *Daily Telegraph* újságírója már a következő kérdést tette fel: „Meg tudná mondani, miért is kellene Önnek miniszterelnöknek maradnia?” Sokat mondó kérdés. A teljes arcvesztés után Truss ekkor még mindössze annyit ismert el, hogy ő túl gyorsan akart túl sokat, de a lemondására semmi ok (Riley-Smith, 2022). Az utolsó csepp a pohárban Suella Braverman lemondása volt. Október 20-án Trussnak nem maradt más választása, mint hogy maga is így tegyen, s ezzel a legrövidebb ideig regnáló miniszterelnökként vonult be a brit történelembe. A piacot irányító „láthatatlan kéz” könyörtelenül leemelte a sakktábláról azt a politikus, aki végzetesen félreértette a működését... (Eardley, 2022) ⁴.

MEGELŐLEGEZETT BIZALOM: SUNAK PÁLYAFUTÁSA

A Konzervatív Pártnak gyorsan kellett lépnie, hiszen a közvélemény-kutatásokban a Munkáspárt már fölényesen, 30 százalékponttal vezetett. Az 1922-es bizottság e helyzetben úgy határozott, hogy ezúttal csak a képviselők választhatják ki az utódot, a tagságot pedig kikapcsolják a döntési folyamatból. Kizárólag azok indulhattak, akik a 357 tory képviselő közül legalább 100-nak az ajánlását meg tudták szerezni. E kihívással hárman próbálkoztak: a fő esélyes, Sunak, a nyári versengésben harmadik helyre befutó, May és Johnson kormányaiban több tárcát is irányító Penny Mordaunt, és, a legnagyobb meglepetésre, a nemrég leköszönt Johnson, aki a Karibi-szigeteken töltött szabadságát megszakítva azonnal hazarepült Londonba. A válság hullámai között hajózó brit Konzervatív Párt azonban nem kért többet a Johnson által képviselt „karizmatikus” politikából, amely originális ötleteket kiszámíthatatlan rögtönzésekkel és megalapozatlan ígéretekkel párosított. Sokat mondó, hogy az ex-miniszterelnök „trónkövetelő” visszatérési kísérlete látványos kudarcot vallott, hiszen végül 100 tory parlamenti képviselő ajánlását sem tudta megszerezni (Walker, 2022). Rishi Sunak miniszterelnökké választásával a tory képviselők minden jel szerint a technokrácia ígérte biztonságna adtak elsőbbséget. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy Sunak a pártelnöki verseny újabb fordulójában úgy lehetett győztes, hogy tulajdonképpen egyetlen szót sem ejtett az elképzeléseiről – felettebb szokatlan helyzet a brit politikában.

Igaz persze, hogy Sunakkal nem kockáztattak olyan sokat: Johnson kormányának pénzügy-minisztereként (2020 február – 2022 július) ő már bizonyította szakmai hozzáértését. Nem mint ha nem érte volna kritika ennek a kapcsán, de a covid-válság kihívásaival végül is többé-kevésbé megbirkózott, és néhány programjával még széles körű megbecsülést is szerzett. Az ő nevéhez fűződik a „lezárások” (*lockdowns*) időszakának egyik legsikeresebb, 2020 márciusában bevezetett kormányzati intézkedése: az állam havi 2500 fontig átvállalta a bezárásra kényszerülő vállalkozások alkalmazotti béreinek 80%-át a tömeges elbocsátások megelőzése érdekében (*furlough scheme*). Ez sokba került, de Sunak józanul kalkulálta a várható költséget és a társadalmi hasznot (Willems, 2021). A 2022-es tavaszi költségvetésben jelentősen megemelte az adókat, részben a személyi jövedelemadó-küszöb befagyasztásával (Inman, 2022; Guardian, 2022). A takarékoság érdekében esetenként még a főnökének is nemet mondott. A júliusi pártelnöki versenyben ő képviselte az óvatosságot Truss igencsak kockázatos terveivel szemben.

A jól képzett, oxfordi tanulmányai után a Stanfordi Egyetemen közgazdász-diplomát szerző Sunakról – 42 évesen két évszázad óta a legfiatalabb brit miniszterelnök – feltételezték, hogy aligha követ el olyan amatőr hibákat, mint elődje. Mérleget természetesen e sorok írásakor, novemberben, még egyáltalán nem vonhatunk a tevékenységéről, de gazdasági hitvallását tükrözi, hogy kormányfővé választása után a tory képviselők előtt leszögezte, adócsökkentésekre kizárólag a gazdaság növekedése adhat fedezetet, nem pedig hitelfelvétel. Konzervatívként ő sem híve a magas adóknak, de óvatos technokrataként mindössze annyit ígért, hogy a jövedelemadó 20%-os alapkulcsát csak 2029-re fogja 16%-ra csökkenteni (Reuters, 2022). Szimbolikus üzenete volt annak, hogy pénzügyminiszterévé azt a Jeremy Huntot nevezte ki, aki Truss gazdasági káoszhoz vezető terveit szinte teljes mértékben „visszacsinálta”. Az óvatosság indokolt is volt: november közepére az infláció már 11 százalékra emelkedett, az energia-és élelmiszerárak különösen elszabadultak.

AZ INDAI KAPCSOLAT

A történetnek van egy különleges vetülete is. Az új miniszterelnök személyében ugyanis nem csak egy szigorúan racionális gazdasági szakember költözött be a Downing Street 10-be, hanem olyasvalaki, aki nem fehérbőrű: indiai származású. Pandzsábi háttérű szülei Kelet-Afrikából vándoroltak be a szigetországba az 1960-as években. Ő maga 1980-ban született a dél-angliai kikötővárosban, Southamptonban, ahol az apja háziiorvosként dolgozott. Sunak nem szakított családjá vallásával, a hinduizmussal (Sullivan, 2022). A karrierje bizonyos értelemben szimbolikus fordulópontot tükröz Nagy-Britannia és India évszázadokban mérhető kapcsolatában, nem csoda, hogy a szigetországban élő indiai közösség számára ez hatalmas büszkeség forrása, amint azt az „1928-as Intézet”, az Oxfordi Egyetemhez kapcsolódó brit-indiai „agytröszt” is hangsúlyozza (Times Series, 2022). Narendra Modi indiai miniszterelnök azonnal gratulált Sunaknak, aki a brit-indiai kapcsolatok „vizuális reprezentációjaként” írta le magát. Ezt nem véletlenül emeljük ki, hiszen a Brexit utáni, a Nemzetközösség felé orientálódó Nagy-Britannia számára az Indiához – rövidesen a világ legnépesebb államához – fűződő kapcsolatok fontosabbá váltak, mint a szubkontinens 1947-es független válása óta bármikor.

Az indiai szálnak van ugyanakkor egy pikáns vonatkozása is, amely nem választható el Sunak közéleti megítélésétől. A felesége az Infosys nevű indiai informatikai óriásvállalat tulajdonosának a lánya, és a hozomány révén a Sunak-házaspár vagyona a londoni sajtó becslései szerint III. Károlynak körülbelül a kétszerese. Az Egyesült Királyságnak nem volt még ilyen gazdag miniszterelnöke. A képet tovább árnyalja, hogy Akshatha Murty, indiai állampolgárként, sokáig csak egészen minimális adót fizetett az irdatlan vagyon után, ami sajtótámadások célpontjává tette (McLennan, 2022). Ezen a férje kedvéért már változtatott, sokan feltették azonban a kérdést, vajon milyen szociális érzékenység várható attól a politikustól, aki ekkora tőke felett diszponál.

„EGYSÉG VAGY HALÁL”

E patetikusnak tetsző szavakkal Sunak a Konzervatív Párt egységének a mielőbbi helyreállítására szólított fel, kétségtelen ugyanis, hogy a gazdaság stabilitásánál nem kevésbé sürgető feladat a sorozatos vezetői válságban erősen szétzilálódott párt kohéziójának a restaurálása (Howard, 2022). A torykat a Brexit óta éles ideológiai és személyi ellentétek állítják egymással szembe, és a törésvonalakat csak tovább mélyítették a regnáló kormányfők megbuktatására és az utód kiválasztására irányuló, gyakorta machiavellista manőverek. Ne felejtjük, 2022-ben Sunak már a harmadik miniszterelnök volt. Történelmi visszatekintésben a brit konzervatívoké a világ egyik legsikeresebb pártja, de az előbb Johnson, majd Truss személyét érintő viták olyan gyilkos ellentétekhez vezettek, amelyek a kormányzóképeséget tették kockára. A sokat emlegetett brit íratlan alkotmány megmutatta az erejét Truss megbuktatásában, hiszen a képviselők *de facto* fellázdáltak, de ezzel a kontrollal, a képviselők megnyerésének szükségességével Sunaknak is számolnia kell. A párt összezárásának különös jelentőséget ad az a körülmény, hogy a toryknak igen jelentős hátrányból kell majd felvenniük a harcot a 2024-ben esedékes választáson. Aligha meglepő, hogy a Labour Party azonnal új választást követelt, arra hivatkozva, hogy Sunak roppant szűk legitimációs bázisra támaszkodhatott.

SUNAK ÉS HUNT GAZDASÁGI PROGRAMJA

Több heti halogatás után november 17-én a pénzügyminiszter ismertette az Alsóházban az új tory kormány költségvetési tervezetét – konkrét formát nyertek tehát Sunak és Hunt gazdaságpolitikai elképzelései („*Autumn Statement*”). Ezek, amint várható is volt, teljes mértékben szakítottak Truss terveivel. Hunt elismerte, hogy a brit gazdaság már recesszióba csúszott és a leginkább sürgető feladatnak a 11,1%-os infláció letörését nevezte. Nem rejtette véka alá, hogy az elkerülhetetlen intézkedések következtében a britek döntő többsége több adót és magasabb energiaszámlákat fog fizetni. Melyek voltak a legfontosabb programpontok?

A személyi jövedelemadó-küszöböket egészen 2028 áprilisáig befagyasztyják, akárcsak az örökösödési adóhoz megszabott sávokat (Igaz, az évi 9000 fontnál kevesebbet keresők segítőkére számíthatnak, a kötelező óránkénti minimálbér pedig áprilistól 9.5 fontról 10, 42-re emelkedik.). Eddig évi 150 ezer font jövedelem felett kellett 45 százalékos adót fizetni, az új költségvetés szerint viszont már évi 125 ezer font után is e kulccsal kell adózni. Módosították azt az egyetlen elemet is, amely megmaradt az előző kormány intézkedéseiből, ez a háztartások „energiasapkája”. Ezt meghosszabbítják a jövő áprilist követő egy évre, de kevésbé nagyvonalúan: az „átlagos” fogyasztás támogatott mértékét 500 fonttal magasabban, évi 3000 fontban határozták meg. (Jegyezzük meg, hogy a brit rezsi-csökkenés más alapokon nyugszik mint a magyarországi, hiszen itt az energiaszolgáltatók nem állami kézben vannak, így a lakosságnak nyújtott támogatás olyan formát ölt, hogy a magáncégek az általuk piaci alapon értékesített áram és gáz után az „ársapkáig” terjedő különbséget megkapják az államtól.) A helyi önkormányzatok is magasabb adókat vethetnek majd ki az érintettek hozzájárulása nélkül; az összeget az eddigi 3 százalék helyett 5 százalékkal emelhetik (BBC News, 2022d).

Természetesen a vállalati szektor sem ússza meg a megszorításokat. 2028 márciusáig az olaj-és gázforgalmazó cégek rendkívüli nyereségadóját (*windfall taxes*) 25 százalékról 35-re emelik, azokra vállalkozásokra pedig, amelyek régóta működő nap- és szélenergia-termelésben villanyáramot, 45 százalékos nyereségadót vetnek ki januártól. Chris Mason, a BBC egyik vezető elemzője joggal emlékeztet arra, hogy az adóteher 75 éve nem volt ilyen magas a szigetországban (BBC News, 2022e).

SUNAK KIJEVBEN

Az új kormányfőre természetesen más frontokon is kemény feladatok várnak. Az ukrajnai háborúhoz való viszony tekintetében nincs változás. Sunak már júliusban jelezte, hogy a maga részéről megkettőzött energiával folytatná Johnson politikáját, azaz Ukrajna katonai és anyagi támogatását. Jegyezzük meg, hogy előbb külügyminiszterként, majd kormányfőként Truss is maradéktalanul egyetértett Johnsonnal Putyin ukrajnai agressziójának az elítélésében és a megtámadott ország segítségében. Tudjuk, az Egyesült Királyság nem csak jelentős mennyiségű modern fegyvert küldött Kijevnek, hanem ukránok ezreit képezte ki a saját területén, szinte egy „különleges kapcsolatot” alakítva ki Ukrajnával (Dejevsky, 2022). A brit támogatás kontinuitása markánsan megmutatkozott abban, hogy november 19-én Sunak személyesen is ellátogatott az ukrán fővárosba Zelenszkij elnökhöz, 50 millió font értékű újabb légvédelmi csomagot ígérve

(Byaruhanga–Rhoden–Paul, 2022)⁵. Mivel azonban a háború elhúzódásával lehet számolni, a briteket hosszabb távon is meg kell győznie arról, hogy Ukrajna támogatása brit érdek is.

Markánsabb változás körvonalazódik a brit–kínai kapcsolatokban. A londoni city polgármesterének hagyományos éves bankettjén Sunak igen határozott hangot ütött meg. Kijelentette, hogy a két ország közötti viszonyban vége az „aranykornak”: Kína immár globális, „rendszerszintű” kihívást jelent a brit érdekekre és értékekre. Hozzátette azt is, hogy Pekinggel szemben már nem elégséges „a leegyszerűsítő hidegháborús retorika”, hiszen számolni kell Kína világgazdasági és nemzetközi politikai súlyával. Az Egyesült Királyság kész tehát a párbeszédre, de nem olyan alapállásból, mint amilyen David Cameroné volt, aki az „aranykorban” minden árat megadott a kínai befektetések becsalogatására (Courea, 2022).

A SVÁJCI MINTA KÖVETÉSE?

A 2016-os Brexit-kampányban Sunak a kilépés mellett állt ki, s azóta többször is megvédte a Brexitet, így az EU-hoz fűződő kapcsolatban gyökeres fordulat aligha valószínűsíthető. A legélesebb kérdésben, Észak-Írország ügyében úgy foglalt állást a nyári pártelnöki vitában, hogy felfogása „valószínűleg nem sokban tér el Lizétől” – ami annyit jelent, hogy egyetért az ún. északír protokoll egyoldalú átírását célzó londoni törekvésekkel. Emlékezetes, hogy az ún. északír protokoll, amelyet a Johnson által 2019-ben kötött Brexit-egyezményhez csatoltak, s amely az ír-északír határ szabad átjárhatóságát volt hivatva biztosítani, Észak-Írországot gazdaságilag különválasztotta Nagy-Britanniától és az EU egységes piacában hagyta. Ezzel pedig szükségképp egy belső határt húzott a két sziget közé, képletesen szólva az Ír tengerre. Észak-Írország protestánsai, nem is egészen alaptalanul, ebben a királyság integritásának a megsértését látják és a mai napig nem fogadják el. Sőt, legerősebb szervezetük, a Demokratikus Unionista Párt tavasszal úgy döntött, addig nem hajlandó újra bekapcsolódni a katolikusokkal közös kormányzásba, amíg London nem változtat az ominózus protokollon.

Csak hogy ez épp Londonon múlik a legkevésbé. Truss – 2022 májusában, Johnson támogatásával – egy olyan törvényt kezdeményezett, amely egyoldalúan felülírja az EU-val kötött megállapodást és kikapcsolja a Nagy-Britannia és Észak-Írország közötti áruforgalom bürokratikus ellenőrzését. Brüsszel viszont, amint ezt Martin Sefcovic bizottsági alelnök nyilatkozatai többször is egyértelművé tették, e „megoldást” nem kívánja elfogadni, és a Brexitet szabályozó nemzetközi egyezmény megsértésével vádolja Londont.

November 20-án a *Sunday Times* mégis egy részleges fordulat lehetőségét villantotta fel. A lap szerint ugyanis a Sunak-kormány hosszabb távon egy svájci típusú kapcsolatrendszer akar kialakítani az Európai Unióval (*Sunday Times*, 2022). Tény, hogy Hunt pénzügyminiszter már korábban kijelentette, hogy London szeretné felszámolni a jelenlegi kereskedelmi korlátok zömét. (Svájc mintegy 120 bilaterális szerződéssel kapcsolódik az EU-hoz, és rendszeresen fizet is az EU kasszájába azért, hogy részt vehessen az egységes piacon.) A *Sunday Times* cikke természetesen azonnali heves felháborodást váltott ki a Brexit-párti táborban, amire válaszul a kormány lényegében el is határolta magát a neki tulajdonított szándéktól. A CBI, vagyis a brit Gyáriparosok Országos Szövetségének éves kongresszusán Sunak már másnap leszögezte, hogy olyan megállapodást nem kívánnak az Unióval kötni, amely EU

szabályozások átvételével járna, és azt is kijelentette, hogy a bevándorlás megkönnyítése sem kerülhet napirendre. Ezzel együtt nem elképzelhetetlen bizonyos mértékű közeledés London és Brüsszel között, legalábbis részletkérdésekben és a kommunikációjuk hangneme is veszíthet valamelyest érdekességéből. Sunak egyelőre csak annyit mondott, hogy az észak-írországi polgárháborús állapotot lezáró 1998-as „nagyépítési egyezmény” negyedszázados évfordulójáig, 2023 április 10-ig szeretné az EU-val rendezni ezt a vitát, de részletekbe nem bocsátkozott.

BREXIT: PRO ÉS KONTRA

Novemberben több olyan közvélemény-kutatás is napvilágot látott, amely szerint a brit polgárok többsége már úgy gondolja, nem volt szerencsés döntés az Európai Unióból való kilépés. Ebben bizonyára benne van a jelenlegi „megélhetési válság” minden vetülete, a brit gazdaság kilátásainak a romlása.⁶ A Brexit-pártú toryk „zászlóshajója”, a világ legrégebbi folyamatosan megjelenő hetilapja, a *The Spectator* viszont november végén ismét szerkesztőségi közleményben állt ki a Brexit mellett, rámutatva, hogy annak történelmi értékeléséhez több évtizedre lesz szükség (*The Spectator*, 2022). A 2016-os döntés több előnye azonban már most is felismerhető a lap szerint, így például az, hogy ráébresztette a briteket, szakítaniuk kell az addig alkalmazott gazdasági modellel, amely alacsony bérekre és képzetlen munkaerőre épült. A politikai előnyök között emelte ki a szerkesztőség, hogy a Brexit végrehajtásának köszönhetően a westminsteri parlamentben nem maradt hely olyasfajta szélsőséges pártoknak, amelyek a kontinens országainak zömében számottevő szerepet játszanak.

A Brexit előnyeinek kibontakozásához tehát a toryk szerint több időre van szükség, ám nagy kérdés, hogy ők meddig maradhatnak a kormányruznál. E tanulmány zárásakor, 2022. december elején időközi választást tartottak Chesterben, s a voksok 61 százalékával a Munkáspárt olyan arányban győzött, amilyenre e patinás város történelmében még nem volt példa. 22 százalékkal a konzervatívok megsemmisítő vereséget szenvedtek (BBC, 2022f). Vajon lesz-e esélye Sunaknak arra, hogy a 2024-ben esedékes választásokig meggyőzze a briteket a tory kormányzás előnyeiről? Az elemzők kevés esélyt adnak ennek, de a politikában, tudjuk, bármi megtörténhet...

JEGYZETEK

- ¹ Az események gyorsaságára tekintettel érdemes megjegyezni, e tanulmány 2022 novemberében íródott.
- ² Kaiser Tamás részletesen kimutatta, hogy a regionális egyenlőtlenségek fontos szerepet játszottak a Brexit-folyamatban. Kaiser Tamás: A regionalizációtól a lokalizációig: a „gördülő devolúció” perspektívái az Egyesült Királyságban, Jura, 2019/1, 314-329.
- ³ Az adat forrása: John Hopkins University, Coronavirus Resource Center, 2022 nov. 29. <https://coronavirus.jhu.edu/region/united-kingdom>.
- ⁴ Mindazonáltal jegyezzük meg, hogy a Truss képviselte, ortodox neoliberalisként jellemezhető irányvonalnak is voltak hívei, akik viszont azért haragudtak meg, amiért Truss ilyen gyorsan feladta a küzdelmet.
- ⁵ Tegyük hozzá, hogy Ben Wallace hadügyminiszter már a hónap első felében több mint ezer légvédelmi rakétát ígért Kijevnek.
- ⁶ Az *Office for Budget Responsibility* előjelzése szerint 2023-ban a brit gazdaság 1,4 százalékkal fog zsugorodni. (Reuters, 2022b)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BBC News (2022a): How Liz Truss won the Conservative leadership race, 5 September, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-60037657>.
- BBC News (2022b): Who is Liz Truss? Political journey of UK's shortest-serving prime minister, 20 October, 2022, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-63331087>.
- BBC News (2022c): Liz Truss's first cabinet. Who is in and who is out, September 7, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-62806708>.
- BBC News (2022d): Autumn Statement 2022: Key points at-a-glance, 18 November, <https://www.bbc.com/news/business-63555313>.
- BBC News (2022e): Analysis by Chris Mason, in: Whannel, Kate: Autumn Statement: Jeremy Hunt warns of challenges as living standards plunge, 18 November, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-63665271>.
- BBC News (2022f): Chester by-election: Sunak fails by-election test, says Rayner, 1 December, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-63825130>.
- Business Standard (2022): *UK PM race: Rishi Sunak wins over voters in TV debate against Truss*, 5 August., https://www.business-standard.com/article/international/uk-pm-race-rishi-sunak-wins-over-voters-in-tv-debate-against-truss-122080500157_1.html.
- Byaruhanga, Catherine – Rhoden-Paul, Andre (2022): Ukraine war: Rishi Sunak visits Presiden Zelensky in Kyiv as he pledges 50 million in aid, 20 November, BBC News, <https://www.bbc.com/news/world-europe-63687045>.
- Coruea, Eleni (2022): Sunak vows to engage with China but consigns „golden era” to the history books, Politico, 28 November, <https://www.politico.eu/article/pm-rishi-sunak-china-uk-golden-opens-era-door-engagement/>.
- Dejevsky, Mary (2022): *Boris, Zelensky and Britain's new special relationship*, The Spectator, 23 June, <https://www.spectator.co.uk/article/boris-zelensky-and-britain-s-new-special-relationship/>.
- Eardley, Nick (2022): How bang-bang economic plan and political turmoil sank Liz Truss, October 20, BBC News, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-63335671>.
- Egedy Gergely (2019): Brexit: A brit demokrácia próbatétele, *Magyar Szemle*, 3-4, 6-14.
- Egedy Gergely (2020): Brexit, december 12: pont került az i-re?, *Magyar Szemle*, 1-2, 84-92.
- Goodwin, Matthew (2022a): What's the point of Boris Johnson? Unherd, 24 January, <https://unherd.com/2022/01/is-boris-doomed/>.
- Gutteridge, Nick – Bolton, Will (2022): Wakefield and Tiverton results: Tories lose both seats with worst by-election defeat in history, The Telegraph, 24 June, <https://www.telegraph.co.uk/politics/2022/06/24/by-election-2022-results-wakefield-tiverton-tories-lose/>.
- Hastings, Max (2019): I was Boris Johnson's boss: he is utterly unfit to be prime minister, The Guardian, 24 June, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/jun/24/boris-johnson-prime-minister-tory-party-britain>.
- Heath, Ryan (2022): Boris Johnson's downfall was his own making, Politico, 07.07. <https://www.politico.com/news/2022/07/07/boris-johnson-downfall-legacy-00044455>.
- Holden, Michael – Miliken, David (2022): UK's Sunak and Truss clash over tax, Reuters, 18 July, <https://www.reuters.com/world/uk/five-contenders-be-next-uk-pm-face-off-tv-debate-2022-07-15/>.
- Howard, Michael (2022): Only unity can save the Conservatives now, The Telegraph, 24 October, <https://www.telegraph.co.uk/politics/2022/10/24/unity-can-save-conservatives-now/>.
- <https://www.theguardian.com/politics/2022/oct/25/who-is-rishi-sunak-everything-you-need-to-know-about-britains-next-prime-minister>.
- Inman, Philip (2022): Rishi Sunak's tax rises: three of the biggest examined, Guardian, 27 May., <https://www.theguardian.com/politics/2022/may/27/rishi-sunaks-tax-rises-three-of-the-biggest-examined>.
- ITV News (2022): Sir John Major warns Johnson staying on as caretaker PM is 'unwise and unsustainable', 7 July, <https://www.itv.com/news/2022-07-07/boris-johnsons-plans-to-remain-pm-dubbed-unwise-and-unstable-by-john-major>.
- Kaiser Tamás (2019): A regionalizációtól a lokalizációig: a „gördülő devolúció” perspektívái az Egyesült Királyságban, *Jura*, 2019/1, 314-329.

- Kuenssberg, Laura (2022a): Partygate: Insiders tell of packed No. 10 lockdown parties, BBC Panorama, 24 May, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-61566410>.
- Kuenssberg, Laura (2022b): Boris Johnson: the inside story of the prime minister's downfall, BBC Panorama, July 13, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-62150409>.
- McLennan, William (2022): Akshata Murty: Who is Rishi Sunak's wife?, BBC News, 30 October, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-63371276>.
- Price, Chris (2022): Friday Evening UK new briefing: Liz Truss confirms U-turn on mini-budget as Kwasi Kwarteng sacked, The Telegraph, 14 October, <https://www.telegraph.co.uk/news/2022/10/14/friday-evening-uk-news-briefing-todays-top-headlines-telegraph/>.
- Reuters (2022a): British PM candidate Sunak vows 20% income tax cut by 2029, 1 August, <https://www.reuters.com/world/uk/british-pm-candidate-sunak-vows-20-income-tax-cut-by-2029-2022-07-31/>.
- Reuters (2022b): UK economy forecast to shrink 1,4% in 2023, 17 November, <https://www.reuters.com/world/uk/uk-economy-forecast-shrink-14-2023-2022-11-17/>.
- Riley-Smith, Ben (2022): Liz Truss clings to power after axing Kwasi Kwarteng, 14 October, <https://www.telegraph.co.uk/politics/2022/10/14/liz-truss-clings-power-axing-kwasi-kwarteng/>.
- Sample, Ian (2022): How will Boris Johnson's handling of the covid crises be remembered?, 8 July, <https://www.theguardian.com/world/2022/jul/08/how-will-boris-johnsons-handling-of-the-covid-crisis-be-remembered>.
- Serhan, Yasmeen (2022): Boris Johnson shattered Britain's political norms. Ultimately that was his undoing, Time, September 3. <https://time.com/6210260/boris-johnson-legacy-british-politics/>.
- Sky News (2022): Energy bills capped at 2500 a year from October, Liz Truss announces, 8 September, <https://news.sky.com/story/energy-bills-capped-at-2-500-a-year-new-pm-liz-truss-announces-12692619>.
- Sullivan, Helen (2022): Who is Rishi Sunak? Everything You need to know about Britain's next prime minister, The Guardian, 25 October,
- Sunday Times (2022): Britain mulls Swiss-style ties with Brussels, 20 November, <https://www.thetimes.co.uk/article/britain-mulls-swiss-style-ties-with-brussels-nr0f7fw2k>.
- The Spectator (2022): In defence of Brexit, 26 november, <https://www.spectator.co.uk/article/in-defence-of-brexit/>.
- Times Series (2022): Rishi Sunak becoming PM 'would be source of pride to many Asians', 24 October, <https://www.times-series.co.uk/news/national/23073620.rishi-sunak-becoming-pm-source-pride-many-british-asians/>.
- Truss, Liz (2016): Brexit-backing bosses are living in cloud cuckoo land if they think leaving EU will help business, The Sun, 15 May, <https://www.thesun.co.uk/archives/politics/1177046/liz-truss-brexit-backing-bosses-are-living-in-cloud-cuckoo-land-if-they-think-leaving-eu-will-help-business/>.
- Walker, Peter (2022), Boris Johnson exit from Tory leadership race avoids likely humiliation, The Guardian, 23 October, <https://www.theguardian.com/politics/2022/oct/23/boris-johnson-exit-from-tory-leadership-race-avoids-likely-humiliation>.
- West, Ed (2022): Boris the Weak, National Review, 02 February, <https://www.nationalreview.com/magazine/2022/02/21/boris-the-weak/>.
- Wheeler, Brian – Francis, Sam (2022): Liz Truss: the teenage Lib Dem who lasted just 45 days as PM, 20 October, BBC News, <https://www.bbc.com/news/uk-politics-58575895>.
- Willems, Michiel (2021): 2021 in review: Furlough is government's big success story, but Rishi Sunak's 69bn lifesaver comes at a price, CityA.M., 27 December, 2021, <https://www.cityam.com/2021-in-review-furlough-is-governments-big-success-story-but-rishi-sunaks-69bn-lifesaver-comes-at-a-price/>.

Dobó Róbert – Pintér Tibor

A hagyományos politikai skálázás hiányosságai nemzetközi kitekintésben 2.0

Pártok pozicionálása

The Shortcomings of Traditional Political Scaling in an International Perspective 2.0

The Positioning of Political Parties

Összefoglalás

A tanulmány célkitűzése az, hogy a pártok kétdimenziós skálázásának a hiányosságait csökkentve alternatív módszert ajánljon a politikai szervezetek „piacának” feltérképezésére. Általában az autokrata-demokrata, illetve jobboldali-baloldali tengelyek mentén szokta a szakirodalom kategorizálni a pártokat (amely megoldásnak még mindig van létjogosultsága). E helyett azonban célszerűbbnek ítéljük meg azokat egy háromdimenziós térben elhelyezni. A három dimenziót meglátásunk szerint a demokratikus (politikai), a személyes és a gazdasági szabadságjogok választói megítélése alapján lehet megalkotni. A kialakított pontthalmaz alapján vizsgálni és kategorizálni lehet az esetleges csoportosulásokat is. Kutatásunk során megállapításainkat egy 542 elemű primer kérdőíves kutatásra építjük. Összességében 12 párt volt a vizsgálat tárgya, Magyarországon és Szerbiában. Az adatok alapján a fent említett háromdimenziós rendszerben az egyes pártok pozíciója egymáshoz képest pontosan meghatározható, illetve vizualizálható.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: M31, C21, D72, H11

Kulcsszavak: Politikai marketing, szabadságjogok, politikai skála, demokrácia, politikai pártok, pozicionálás

DOBÓ RÓBERT, PhD hallgató, Budapesti Gazdasági Egyetem, KVIK, Közgazdasági és Üzleti Tudományok Tanszék, PTE KTK Gazdálkodástani Doktori Iskola (Dobo.Robert@uni-bge.hu); DR. PINTÉR TIBOR, PhD, főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, KVIK, Közgazdasági és Üzleti Tudományok Tanszék (Pinter.Tibor@uni-bge.hu).

Summary

The objective of the study is to offer an alternative method for mapping the "market" of political organizations, reducing the shortcomings of the two-dimensional scaling of parties. Usually along the autocrat-democrat or right-left axes literature used to categorize parties (which solution still has a right to exist). Instead, however, we consider it more expedient to place them in a three-dimensional space. In our view, the three dimensions can be created based on the voter's perception of democratic (political), personal and economic freedoms. Possible groupings can also be examined and categorized based on the created set of points. During our research, we base our findings on a 542-item primary questionnaire survey. In total, 12 parties were the subject of the investigation, in Hungary and Serbia. Based on the data, the position of each party in the above-mentioned three-dimensional system can be accurately determined and visualized.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: M31, C21, D72, H11

Keywords: political marketing, freedom rights, political scale, Democracy, political parties, positioning

BEVEZETÉS

Hagyományos értelemben a politikai pártokat, ideológiájuknak és döntéshozatali gyakorlatuknak megfelelően két dimenzió (tengely) alapján vizsgáljuk, melyek általában a jobboldali és baloldali, illetve az autokratikus és demokratikus. A jobb- és baloldaliság kérdése a francia forradalmakig vezethető vissza (1789), anno a „bal” a liberális vagy forradalmi, a „jobb” pedig konzervatív jelentéssel bírt, alapja pedig a képviselők nemzetgyűlésben – alkotmányozó gyűlés – elfoglalt helye volt. A házelnöktől jobbra ültek azon képviselők, akik a király és a monarchia, tehát a jelenlegi társadalmi rend hívei voltak, míg tőle balra a király és monarchia ellenesek. Később nem csak gazdasági, hanem szociális forradalmak és új gondolatok is terjedtek Európa szerte, és mivel a hagyományos politikai berendezkedést (uralkodói réteg, nemesség, monarchia) tették felelőssé, főleg az ipari forradalom után kialakult társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségekért (Marx, 1867), így a későbbiekben a szocialista-kommunista ideológia képviselőit nevezzük baloldalinak. Érdekes, hogy Marx értelmezésében a társadalmi változások a fejlett és iparosodott országokban fognak forradalmakat okozni, míg a valóságban tudjuk, hogy a történelem egészen más fordulatot vett.

Ez az ideológiai értelemben vett bal és jobb oldali megkülönböztetés, a hidegháború alatt és után is fennmaradt napjainkig. Kategorizálásunk alapja elsősorban az adott szervezet (párt) kinyilatkoztatott gazdaságpolitikai elvei. Felvetésünk alapja, hogy egy magát baloldali, szocialista típusú pártnak nyilvánító szervezet hozhat például jobboldali gazdasági döntéseket, míg egy magát centralista vagy jobboldalinak nevező párt hozhat baloldali típusúakat (Kéri–Petschnig, 2010; Ripp, 2010), melyre számos példát találunk Magyarországon is. Ennek megfelelően, szerény lehetőségeinkhez mérten, igyekszünk a továbbiakban megalapozni a politikai skálázás javasolt alternatív háromdimenziós rendszerét, majd a primer kutatás adatai alapján ebben a rendszerben a vizsgált pártokat elhelyezni.

ANYAG ÉS MÓDSZER

Jelen kutatás deduktív jellegű, mely során egy alulkutatott téma mélyebb megértésére teszünk kísérletet. Elsősorban primer kvantitatív adatgyűjtésre alapozzuk kutatásunkat, melyeket szekunder statisztikai adatokkal egészítettünk ki. A kutatás nem reprezentatív, nagymintás adatgyűjtésre épít (2022 februárjában és márciusában), így eredményei indikátor jellegűek. Mivel longitudinális adatgyűjtésre nem volt lehetőségünk, így az 542 elemű minta pillanatképpét kívánjuk bemutatni a kapott eredményeknek keresztmetszeti analizisével. A mintát inkább a fiatalabb kitöltők jellemzik (70%-a 35 évnél fiatalabb), valamint a legtöbb kitöltés Budapestről érkezett (39,2%). A primer kvantitatív kérdőívet online Google dokumentumok segítségével szerkesztettük majd hólabda módszerrel terjesztettük. Azok eredményei Microsoft Excel 2013-as programmal kerültek digitalizálásra, majd IBM SPSS 24-es szoftverrel elemezésre. A mélyelemzés során Kaiser-Meyer-Olkin (a továbbiakban KMO) és Bartlett tesztet futtattunk le az adatgyűjtés megfelelőségének vizsgálatára. Habár a szakirodalom eltér azzal kapcsolatban, hogy milyen eredmény esetén tekintjük a mintát megfelelőnek, általánosságban 0,5-0,6 fölött megfelelő, 0,7-0,8 esetén jó, 0,8 fölött kiváló (IBM, 2021; Sajtos-Mitev, 2007). Ezt követően leíró statisztikai táblákat és Pearson féle korrelációs mátrix vizsgálatokat futtattunk, melyekre eredményeinket alapoztuk. A Pearson féle korreláció értéke plusz/mínusz 1 közötti lehet, amely azt mutatja, hogy mennyire mozognak együtt a kitöltő válaszai. Minél közelebb van ez az érték a +1-hez annál inkább hasonló értékeket adott két kérdés esetén, minél inkább közelebb van a 0-hoz, annál inkább független a kapcsolat, és a negatív eredmények azt mutatják, hogy ellenzórást találunk, tehát például az egyik kérdésre adott válasz magas értéke társul visszatérő jelleggel a másik kérdés válaszához alacsony értékéhez. A válaszadók a pártokat hat elemű likert skálán tudták értékelni a három vizsgált szabadságjog alapján, ahol a kérdés a következő képen hangzott. „Ön szerint a következő pártoknak mennyire fontosak az Ön ...”, ahol az 1 az egyáltalán nem fontos, a 6 a nagyon fontosat jelentette. A páros elemű skála előnye, hogy mivel nincs középérték, így menekülő, semleges választ nem adhat a válaszadó. Hátránya, hogy amennyiben valóban semleges értékelést kíván adni, úgy erre nincs lehetősége, ebben a helyzetben rá van kényszerítve, hogy mérlegelje saját megítélését a pártokról és inkább pozitív (4 vagy fölött) vagy inkább negatív (3 vagy alatt) értékelést adjon.

POLITIKAI IDEOLÓGIA

Az ideológia hatása megfigyelhető a döntéshozatali mechanizmusokban és megjelenését nem lehet csupán üres frázisoknak vagy olcsó marketingfogásoknak tekinteni. Amennyiben a keleti blokkban valaki az „elvtárs” kifejezést használta mikor valakit megszólított, akkor abban a helyzetben egyértelmű volt, hogy a személy saját magát a forradalmi munkásproletariátus tagjának tekintti, ezzel egy időben szembehelyezkedik az elnyomó kapitalista társadalommal a társadalmi és osztályharc során (Kennan, 1947; Kritzer, 1978; Schull, 1992; Gould-Davies, 1999). Habár a példa erősen sarkosított és ma már (legalábbis részben) okafogyottá vált, a nyugati és a keleti blokk országaiiban is megfigyelhető volt a politikai vezetők ideológiai elkötelezettsége, és annak hatása kimutatható döntéseik során. Ez ma sincs másképpen, hiszen

egy-egy párt vagy ideológia hívei használnak olyan kifejezéseket, amelyek megkülönböztetik őket, más szociokulturális csoportoktól. Ezeket nevezhetjük buborékoknak. Ilyen buborékokat alkothatunk amennyiben faji, vallási, etnikai, nemi alapon vizsgálódunk és igyekszünk szegmentálni, és valóban eltérő politikai magatartást fogunk tapasztalni (Dun–Jessee, 2020). Fontos kiemelni, hogy manapság sokszor elmosódnak a különbségek a politikai skálázás során, hiszen jobb és baloldali csoportok törzsideológiája és értékei nagy hasonlóságokat mutatnak (Hanel et al., 2019), mely megerősíti a hagyományos lineáris skálázás esetleges hiányosságait. Az ideológiai töltöttséget az is befolyásolja, hogy liberálisnak vagy konzervatívnak vallja magát valaki; kutatások azt mutatják, hogy a liberálisok inkább bíznak, a konzervatívok lelkületűek pedig inkább elutasítják a tömegtájékoztatásból kapott információkat (Gaziano, 2017), mely befolyásolhatja a pártok azon képességét, hogy kommunikálják a kinyilatkoztatott ideológiájukat.

A politikai pártokat többkomponensű: komplex, potenciális, absztrakt és ideológiai termékeként tudjuk értelmezni (Butler–Collins, 1994; Orosdy, 2007; Merkovity, 2008). Egy másik megközelítés szerint a pártok inkább szolgáltatás nyújtók, akik olyan „aktorok”, akik a „vezetés és irányítás” képességét adják el, a szavazók pedig ezért nem pénzbeli fizetséget kínálnak, amely szavazatok formájában jelenik meg (Newman, 2000:21-35. Kiss, 2019). A pártok kinyilatkoztatják és beállnak egy ideológia mögé, hiszen ez is segít megkülönböztetni őket egymástól. Ennek a tudatos megkülönböztetésnek a során erős márkákat – bár a pártok esetén az imázs kifejezés a megfelelőbb – építenek, melyben megtestesülnek az ígéretek, percepciók, érzések, elképzelések és elvont fogalmak, amelyekkel a választó egy-egy pártot azonosít (Papp–Váry, 2020). Ezt egy olyan képként tudjuk értelmezni, amely érzelmi szinten is megjelenik és ami alapján fogja a választó a pártot megítélni. Ezt az imázst különböző kommunikációs csatornákon keresztül kommunikálják, és a kommunikáció hatékonyságától (retorika, forma, populizmus), valamint a fogadó kommunikációs érintettségétől (hajlandóságától) függ részben magának a kommunikált imáznak a hitelessége (Winchester–Hall-Binney, 2013; Gerstl–Nai, 2019). Az ideológia vizsgálata „bal” és „jobb” oldalon érdekes gyakorlati különbségeket mutathat. Egyes kutatások azt mutatják, hogy a „bal” oldali ideológiák szimpatizánsai akkor mobilizálhatóak jobban amennyiben össztársadalmi kérdések merülnek föl, míg a „jobb” oldaliak akkor, amikor valamilyen döntésnek a potenciális hatása rájuk vagy a környezetükben lévőkre lesz hatással (Silagadze et al., 2022). További kutatások hasonló eredményre jutottak, az ideológiai értelemben „liberálisabb” szemléletűek hajlamosak jobban, míg a „konzervatívabbak” kevésbé törődni másokkal (Balliet et al., 2018). Tehát az ideológia működése és hatása nem elhanyagolható kérdés.

Az ideológia pontos definiálása bonyolult és komplex, a szakirodalom több szempontból is vizsgálja ezt. Összegezve elmondható, hogy olyan gondolatok, illetve hiedelmek/hitek rendszere, amely meghatározza az azt magukénak valló csoportok gondolkodásmódját és viselkedését, illetve viszonyulását a társadalmi élethez. Olyan filozófiák összessége, amely homogén csoportokat határoz meg, amelyek így megkülönböztethetőek egymástól (Cranston, 2014; Marriam–Webster, 2018; Oxford Dictionaries, 2018, Schull, 1992; Sciličić–Maldini, 2013; Mazzoleni, 2002). A választó ezen ideológiák és hiedelmek alapján fogja a pártokat kategorizálni.

POLITIKAI SKÁLÁK

A korábbiakban a hagyományos kétdimenziós politikai skálákról esett szó. A jobboldali-baloldali és az autokratikus-demokratikus tengelyek helyett, korábban is voltak olyan gondolkodók, akik egyéb alternatív skálákat használtak, vagy esetenként egy többkomponensű mutatószámmal értékelték a pártokat. Az egyik legkorábbi gondolat, amely kategorizálta a vezetési mechanizmusokat arisztotelészi (Jowett, 1885, Magyar Elektronikus Könyvtár, 2018), mely azt vizsgálta, hogy a hatalomgyakorlás öncélú-e, illetve, hogy a hatalom egyének, szűk csoportok vagy a tömegek kezében van-e. Arisztotelész összességében hat politikai rendszert, pontosabban államformát mutatott be, melyek között három helyes (királyság, arisztokrácia és politeia) és három helytelen (tyranneia, oligarchia és demokrácia). A mai modern gondolkodásmóddal vizsgálva a kérdést, meglepő, hogy ebben a rendszerben a demokrácia egy negatív hatalomgyakorlási formának minősült, mivel azt a tömegek öncélúan gyakorolják. Arisztotelész maga például a „Politeia” híve volt, mely a cenzusra alapozott (Jowett, 1885, Magyar Elektronikus Könyvtár, 2018). A két tengelyt megtartva, Eysenck (1957:265-307) az autokratikus-demokratikus mellett a társadalmi változásra való hajlandóságot vizsgálta, radikális (változásra hajlandó) és konzervatív (változást elutasító) szélsőértékek között. Fontos megjegyezni, hogy a szélsőséges ideológiákat vizsgálva, azok gyakorlati megjelenésükben közel azonosnak tudnak lenni (Lester, 1994), hiszen az átlag választópolgár szempontjából teljesen mindegy, hogy amiatt van elnyomva mivel egy kommunista diktatúrában él, vagy amiatt mivel egy fasisztában. Ennek ellenére a bal és jobb megközelítés, értékrendszer és ideológiai háttér a mai napig alkalmazható. Habár különbségeket mutat, hogy mennyire homogén a „bal” és „jobb” oldal, mint ideológia értelmezése, perifériális különbségeket leszámítva, a politikai szervezeteket képesek az emberek a két tengely mentén elhelyezni (Jankowski et al., 2022). Ezzel szemben egyes szerzők ontológiai értelemben politikán túlinak nevezik a mai politikai helyzetet és megkérdőjelezik a politikai skálák létjogosultságát (Blakey, 2021). További megközelítések különböző lencséken keresztül vizsgálják a politikát, és igyekeznek magyarázni a különbözőségeket – a) a politika az állam és intézményrendszereinek működése, b) a politika, mint folyamatosság és döntés rendszer, illetve c) a politika, mint a rend és a döntési konszenzusrendszer szerinti értelmezése (Beveridge, 2017). Jelen tanulmánynak nem célja megkérdőjelezni a skálákat, csupán alternatívákat vizsgálni.

Amennyiben nem tengelyek mentén szeretnénk vizsgálódni, úgy lehetőségünk van többkomponensű mutatószámokat alkalmazni. Olyan nemzetközi indexeket, mint amilyen a Human Freedom Index (Cato Institute, 2021), amely a jogállamiságot, a biztonságot, a tulajdonjogok és a civil társadalom helyzetét vizsgálja – 84 kategória alapján. Vagy az Index of Economic Freedom (The Heritage Foundation, 2021), amely négy nagy csoportban vizsgálja például a döntéshozatal hatékonyságát, vagy az állam és a piac helyzetét.

Mivel a vizsgálatban magyar és szerb pártok voltak, így érdemes a két korábban említett mutatószámmal demonstrálni a két ország jelenlegi helyzetét. A Cato Institute (2021) által gyűjtött Human Freedom Index 2021-es adatai alapján, Magyarországon a személyes 7,88; a gazdasági szabadság pedig 7,53 pontot szerzett a 10-es skálán, míg Szerbia 7,77-et és 7,22-t. Összességében Magyarország az 59. helyen van, legerősebb a mozgás szabadságának tekintetében (9,9), míg leggyengébb a jogállamiság (5,4). Az elmúlt 10 évben a Magyarország összpontszáma 8,41-ről 7,73-ra csökkent, tehát a 31-ről az 59. helyre csúszott vissza. Szerbia a 67. helyen szerepel, legerő-

sebb a mozgás szabadsága (9,7) és leggyengébb a jogállamiság (4,7). Szerbiában pár tizedes eltérést tapasztalunk évről évre, néha kissé jobb, néha kissé rosszabb, összességében enyhe visszaesést látunk a pozíciójában, ami nem amiatt van, mivel az eredményei rosszabbak lennének, hanem mivel közben más országok eredményei javultak.

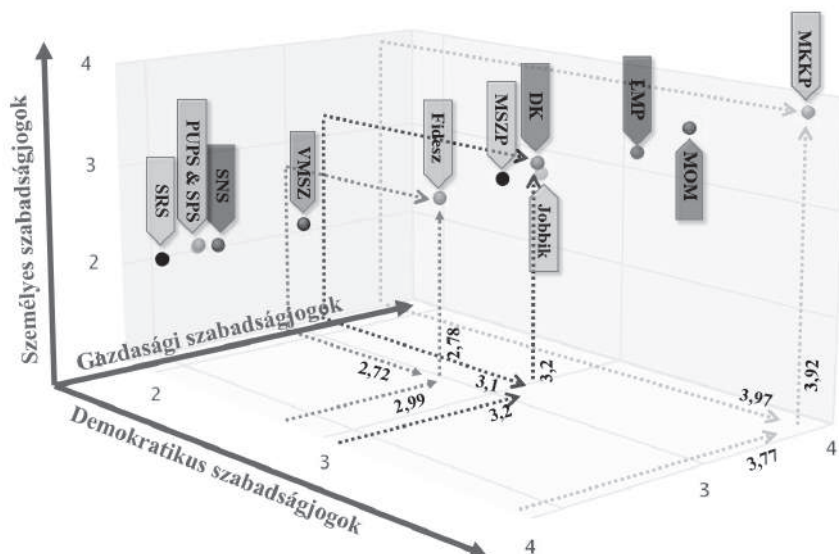
Az Index of Economic Freedom 2021-es adatai alapján Magyarország 66,9 pontot ért el és a 48. helyen van, míg Szerbia 65,2 ponttal az 59. helyen. Így mind a két ország a Mérsékeltén/visszonylag szabad (Moderately Free) kategória felső részében helyezkedik el. Magyarország esetén érdemi változások és kilengések nem történtek az elmúlt tíz évben, értéke stagnál, míg Szerbia esetén lassú növekedés figyelhető meg, azonos időszak alatt közel 10 ponttal nőtt az eredménye.

Összességében a két országban eltérő trendeket figyelhetünk meg. Magyarország (még) általában jobban szerepel, tehát feltételezhetjük, hogy a primer vizsgálat során a magyar pártok is jobban fognak szerepelni.

A 3D-S RENDSZER

Korábbi témamegalapozó kutatások alapján, egyrészt a pártok kinyilatkoztatott ideológiája nincs mindig arányban a gazdaságpolitikai döntéseikkel, másrészt a Pinochet-i Chile, a Kínai Népköztársaság, illetve a Jugoszláv Szocialista Föderatív Köztársaság példáján keresztül megalapozásra került a demokratikus, személyes és gazdasági szabadságjogokra épülő kategorizálási rendszer (Dobó–Pintér, 2018; Dobó, 2019).

1. ábra: A pártok helyzete a 3D-s rendszerben.

Forrás: Saját szerkesztés

Ebben a rendszerben elhelyezhetjük, nem csak a korábban vizsgált országokat, hanem a pártokat is, a demokratikus, a személyes és a gazdasági szabadságjogok alapján vizualizálhatjuk az egymáshoz viszonyított helyzetüket (1. ábra).

PRIMER KUTATÁS

A szerb minta KMO értéke 0,823, a magyar mintáé 0,92, amely a mintavétel megfelelőségére utal. A két mintán végzett Pearson-féle korrelációs vizsgálat alapján eltérő képet láthatunk (lásd. 1-2. táblázat).

1. táblázat: A vizsgált pártok korrelációja - Szerbia

	SNS	SPS	PUPS	VMSZ	SRS
SNS	1	,953**	,840**	,825**	,793**
SPS	,953**	1	,909**	,835**	,879**
PUPS	,840**	,909**	1	,852**	,893**
VMSZ	,825**	,835**	,852**	1	,712**
SRS	,793**	,879**	,893**	,712**	1

Forrás: Saját szerkesztés a primer kutatás alapján (***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$)

2. táblázat: A vizsgált pártok korrelációja - Magyarország

	Fidesz	MSZP	Jobbik	DK	MOM	LMP	MKKP
Fidesz	1	,353**	,298**	,138**	-0,0	,092*	-,129**
MSzP	,353**	1	,737**	,776**	,656**	,727**	,401**
Jobbik	,298**	,737**	1	,719**	,633**	,655**	,414**
DK	,138**	,776**	,719**	1	,768**	,766**	,470**
MOM	-0,0	,656**	,633**	,768**	1	,821**	,604**
LMP	,092*	,727**	,655**	,766**	,821**	1	,571**
MKKP	-,129**	,401**	,414**	,470**	,604**	,571**	1

Forrás: Saját szerkesztés a primer kutatás alapján (***: $p < 0,001$; **: $p < 0,01$; *: $p < 0,05$)

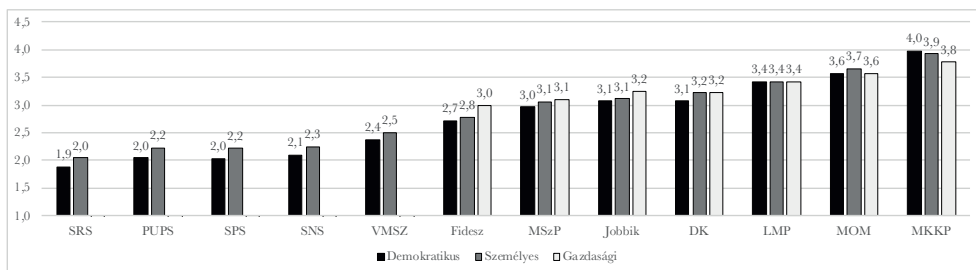
Magyarországon a pártok elkülönülnek egymástól, polarizáció figyelhető meg közöttük, kormánypárti és ellenzéki vonalon. Habár általánosságban pozitív a korreláció a pártok között, és a Fidesz is korrelál az ellenzéki pártok nagy részével. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy akiknek általánosságban pozitív a megítélése egy-egy pártról, azok a többi pártról is pozitívabban vélekednek. Ez alól kivételt képez a Lehet Más a Politika (a továbbiakban LMP), amely nem mutat kapcsolatot a kormánypártokkal, valamint a Magyar Kétfarkú Kutya Párt (a továbbiakban MKKP), amely negatív korrelációt mutat a kormánypártokkal (-0,129**). Az

MKKP esetén ez azt jelenti, hogy minél magasabb értéket adott valaki a Fidesznek, annál alacsonyabbat az MKKP-nak és fordítva. Az ellenzéki összefogás pártjai (Demokratikus Koalíció, továbbiakban DK, az LMP, a Magyar Szocialista párt, továbbiakban MSzP, a Jobbik és a Momentum) magas korrelációt mutatnak egymással. Legerősebb az új ellenzéki pártok, az LMP és a Momentum között (0,821**). hasonló képet látunk a klasszikus ellenzéki pártok esetén is, az MSZP a DK és a Jobbik esetén 0,710** feletti szinteket látunk (** - a korreláció 0,01-es szinten szignifikáns). Az MKKP ilyen értelemben külön utas, lévén, hogy csupán közepesen-gyenge kapcsolatot mutat az ellenzéki összefogás pártjaival, legerősebbet az LMP-vel (0,401-0,571**), illetve negatívát a kormánypártokkal (részletesen lásd 1-2. táblázat).

Szerbiában a pártok sokkal erősebb kapcsolatot mutatnak, minden egyes esetben 0,7** feletti értékeket látunk, a legnagyobb (0,953**) a személyes szabadságjogoknál a Szerb Haladó Párt (SNS) és a Szerb Szocialista Párt (SPS) között. Ez az eredmény nem meglepő, hiszen a két szervezet hosszú ideje koalíciós kormányt alkot. A leggyengébb adatokat a Szerb Radikális Párt (SRS) esetén láthatjuk, főként a Vajdasági Magyar Szövetséggel (VMSZ). Az utolsó vizsgált szervezet, az Egyesült Nyugdíjasok Pártja (PUPS) a szocialistákkal mutatja a legerősebb kapcsolatot, mely annak lehet az oka, hogy a választásokon rendszeresen pártszövetségben indulnak.

Amennyiben a három szabadságjog átlagát vizsgáljuk, úgy a két országban eltérő képet láthatunk. Magyarországon jól elkülönülnek egymástól a pártok, szélesebb skálán mozognak, míg Szerbiában az eredmények nagyon közeli, ahol ráadásul általánosságban rosszabb a megítélésük. Magyarországon a szabadságjogok átlagai alapján, a lista két szélén találjuk a Fideszt, közepesen alacsony értékekkel, illetve az MKKP-t magas értékeléssel, a többi párt pedig a kettő között foglal helyet, a klasszikus ellenzéki pártok némileg alacsonyabb, az újak némileg magasabb értékeléssel. Ezzel szemben Szerbiában a pártok sokkal közelebb és az összes magyarországi pártnál alacsonyabb értékelést kaptak. Magyarországon a pártok a három szabadságjog közül a gazdasági esetén kapták általánosságban a legjobb értékelést, míg Szerbiában ez a személyes szabadságjogok esetén jelentkezett (2. ábra).

2. ábra: A vizsgált pártok átlagértékei a demokratikus, személyes és gazdasági szabadságjogok alapján

Forrás: Saját szerkesztés a primer kutatás alapján

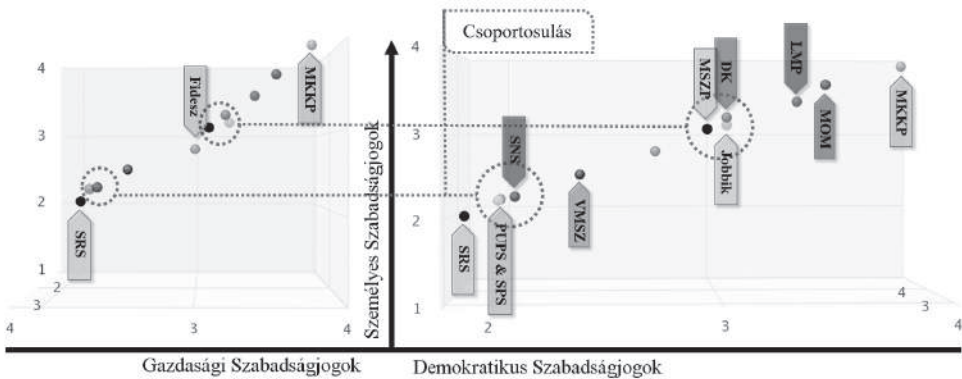
Az adatok alapján kitűnik, hogy a vizsgált pártok esetén, az egyik szabadságjog magas szintje feltételezi a többi magas szintjét is, tehát együttmozgás figyelhető meg. Viszont mivel értékük eltérő, így azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a választók képesek elkülöníteni a szabadságjogokat és ezek alapján eltérő megítélése lehet egy-egy pártnak. Észrevehető,

hogyan a PUPS (Egyesült Nyugdíjasok Pártja) és a SPS (Szerb Szocialista Párt) gyakorlatilag azonos értékelést kapott. Amennyiben több tizedesre kerekítenénk az értékeket (egy helyett kettő vagy három tizedes pontossággal), úgy megfigyelhető lenne némi eltérés, viszont mivel ennek mértéke nagyon csekély (1-2 század), így gyakorlatilag kijelenthetjük, hogy megítélésük egyforma. Ez az eredmény nem meglepő, hiszen a két szervezet szoros szövetségben van hosszú ideje. Az 1. ábrán éppen emiatt közösen is vannak jelölve, lévén, hogy vizualizálható különbség nincs a kettő között, legalábbis az általam használt méretarányal és skálázással.

EREDMÉNYEK ÉS VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

A primer kérdőíves kutatás eredményei alapján képesek vagyunk a pártokat a felállított három dimenziós rendszerben vizualizálni. Az eredmények könnyebb bemutatása érdekében, a 3D-s rendszer elforgatásra kerül, elő és oldalnézetbe (lásd 3. ábra) annak érdekében, hogy a perspektívából fakadó esetleges torzulást kiküszöböljük.

3. ábra: A vizsgált pártok a 3D-s rendszer elő és oldalnézetében

Forrás: Saját szerkesztés

Így szembevetendő, hogy két csoportosulást figyelhetünk meg. Az első a SRS, PUPS&SPS és a SNS helyzete. Amennyiben két tengelyen vizsgálódnánk, úgy mind a négy pártot egy csoportba lennének képesek sorolni, főként amennyiben a 3. ábra bal oldalát nézzük. Viszont az általunk javasolt rendszer három tengelyre épít, így képesek vagyunk az ábrát forgatni. Amennyiben ezt meg tesszük, úgy szembevetendő, hogy a SRS a demokratikus szabadságjogok tengelyén – 3. ábra jobb oldala – eltávolodik a másik háromtól, így valójában ez a szervezet nem a csoport tagja. A magyar pártok esetén hasonló megfigyelést tehetünk, hiszen amennyiben az 4. ábra bal oldalát szemléljük, a gazdasági és a személyes szabadságjogok mentén, úgy a Fideszt egy csoportba tehetnénk a DK-val, a Jobbikkal és az MSZP-vel, de ha az ábra jobb oldalát nézzük, úgy ismét eltolódást figyelhetünk meg, hasonlóan a korábbiakhoz, a demokratikus szabadságjogok tengelyén, és így a Fidesz valójában nem tartozik bele ebbe a csoportba. Ezzel szemben a DK, a Jobbik – tehát a klasszikus ellenzéki pártok – helyzete közeli és viszonylag változatlan egymáshoz képest.

A vizsgált pártok közül a két szélsőértéken találjuk a Szerb Radikális Pártot a legalacsonyabb, és a Magyar Kétfarkú Kutya Pártot a legmagasabb értékeléssel. A szerbiai pártokat a válaszadók általánosabban alacsonyabban, míg a magyarországiakat magasabban értékelték. Ez megerősíti korábbi feltételezésünket a két nemzetközi index adatainak áttekintése után.

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Szerbiában az emberek általánosságban szkeptikusabbak a politikával szemben. Magyarországon a pártok sokkal szélesebb skálán mozognak, tehát a válaszadók jobban képesek őket kategorizálni, míg ez a szerb válaszadók számára ugyanez nehezebben megy. Ez azt is jelenti, hogy az első esetben a pártoknak könnyebb megkülönböztetniük magukat egymástól, tehát feltételezhető, hogy ideológiai értelemben messzebb állnak egymástól, vagy pedig a válaszadók szemében hitelesebb ez az ideológiai elkülönülés.

TOVÁBBI KUTATÁSI IRÁNYOK

A vizsgálatot a jövőben érdemes kibővíteni és a demográfiai adatok hatását vizsgálni a pártok megítélésére a mélyebb megértés érdekében, ilyen lehet a lakhely, a nem, a kor és a jövedelem hatása, illetve az adatgyűjtést reprezentatív kutatás során megismételni, így növelni a megállapítások értékét. További érdekes irányt lehet a kommunikációs preferenciák és a tájékozódási szokások vizsgálatára. Ezek segítségével elemezni lehet, hogy a pártok megítélésére hatással van-e, hogy a válaszadó milyen csatornában bíz meg, tehát milyen üzeneteket tart hitelesnek? Lehetséges, hogy a különböző marketingkommunikációs csatornák alapján elmozdulásokat figyelhetünk meg. A kommunikációs szokások alapján lehetőségünk nyílik a válaszadókat klaszterekbe sorolni és e csoportok pártokról alkotott véleményének esetleges eltéréseit bemutatni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balliet, Daniel – Tybur, Joshua – Wu, Junhui – Antonellis, Christian – Van Lange, Paul (2018): Political Ideology, Trust, and Cooperation: In-group Favoritism among Republicans and Democrats during a US National Election, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 62(4), pp. 797-818
- Beveridge, Ross (2017): The (Ontological) Politics in Depoliticisation Debates: Three Lenses on the Decline of the Politica, *Political Studies Review*, Vol. 15(4) pp. 589-600
- Blakey, Joe (2021): The politics of scale through Ranciere, *Progress in Human Geography*, Vol. 45(4) pp. 623-640
- Butler, Patrick – Collins, Neil (1994): Political Marketing: Structure and Process, *European Journal of Marketing*, Vol. 28. No. 1, pp. 19-34
- Cato Institute (2021): *Human Freedom Index*, online, Elérhető: <https://www.cato.org/human-freedom-index/2021>
- Cranston, Maurice (2014): *Encyclopaedia Britannica: Ideology-Society* (Online) Elérhető: <https://www.britannica.com/topic/ideology-society>,
- Dobó Róbert – Pintér Tibor (2018): Az EU intézményrendszerének megítélése: Befolyásolás a kommunikációs csatornák népszerűsége és hitelessége által, *POLGÁRI SZEMLE*, 14:4-6, pp. 226-239.
- Dobó Róbert (2019): A hagyományos politikai skálázás hiányosságai nemzetközi kitekintésben, *POLGÁRI SZEMLE*, 15:4-6 pp. 311-320.
- Dun, Lindsay – Jessee, Stephen (2020): Demographic Moderation of Spatial Voting in Presidential Elections, *American Politics Research*, Vol. 48(6) pp. 750-762
- Eysenck, Hans Jürgen (1957): *Sense and Nonsense in Psychology*, Penguin Books, USA
- Gaziano, Cecilie (2017): Adult Attachment Style and Political Ideology, *SAGE Open*, July-September, pp. 1-17
- Gerstlé, Jacques – Nai, Alessandro (2019): Negativity, emotionality and populist rhetoric in election campaigns wor-

- ldwide, and their effects on media attention and electoral success, *European Journal of Communication*, Vol. 34(4) pp. 410–444
- Gould-Davies, Nigel (1999): Rethinking the Role of Ideology in International Politics During the Cold War, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 1, No.1, Winter, pp. 90–109.
- Hanel, Paul – Zarzeczna, Natalia – Haddock, Geoffrey (2019): Sharing the Same Political Ideology Yet Endorsing Different Values: Left- and Right-Wing Political Supporters Are More Heterogeneous Than Moderates, *Social Psychological and Personality Science*, Vol. 10(7) pp. 874–882
- IBM (2021) *SPSS Statistics - KMO and Bartlett's test*, (online) Elérhető: <https://www.ibm.com/docs/en/spss-statistics/version-missing?topic=detection-kmo-bartletts-test>
- Jankowski, Michael – Schneider, H. Sebastian – Tepe, Markus (2022): How stable are 'left' and 'right'? A morphological analysis using open-ended survey responses of parliamentary candidates, *Party Politics*, Vol. 29 (1) pp. 26–39
- Jowett, Benjamin (1887): *The Politics of Aristotle – Translated into English*, Oxford University Press, London
- Kennan, George Frost (1947): The Sources of Soviet Conduct, *Foreign Affairs*, July
- Kéri László – Petschnig Mária Zita (2010): *2009 - a szétszaggatott év*, Megjelent: P. Sándor és L. Vass (2010) Magyarország politikai évkönyve 2009-ről, DKMKA, Budapest
- Kiss Balázs (2019): A szavakon túl, politikai kommunikáció Magyarországon 1990-2015. *Politikatudományi szemle*, Vol. 25. No. 1, pp. 7-9.
- Kritzer, Herbert (1978): Ideology and American Political Elites, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 42, Issue 4, winter, pp. 484–502.
- Lester, Jeffrey Charles (1994): The evolution of the political compass (and why libertarianism is not right-wing), *Journal of Social and Evolutionary Systems*, Volume 17, Issue 3, pp. 231-241
- Magyar Elektronikus Könyvtár (2018): *Arisztotelész – Politika*, (Online) Elérhető: <http://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.htm>
- Merriam-Webster (2018): Ideology (Online) Elérhető: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ideology> (Le-töltve: 2021.10.15)
- Marx Károly (1867): *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálata*, magyar nyelvű kiadás, 1978, Kossuth Kiadó, Budapest
- Mazzoleni, Gianpietro (2002): *Politikai Kommunikáció*, Osiris Kiadó, Budapest
- Merkovity Norbert (2008): Politikai Kommunikáció és Politikai Marketing, Egy politológiai alrendszer továbbgondolása, *Politikatudományi Szemle*, XVII/4. pp. 77–100.
- Newman, Bruce. I. (2000): *Politikai Marketing mint kampánystratégia*, Bagolyvár Kiadó, Budapest
- Orosdy Béla (2007): A politikai marketing rendszere, *Marketing & Menedzsment* Vol. 41. No. 4-5, pp. 15-23
- Oxford Dictionaries (2018): Ideology (Online) Elérhető: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/ideology>, (Le-töltve: 2018.10.9)
- Papp-Váry Árpád (2020): *A márkánév ereje, a sikeres brandépítés alapjai*, Dialóg Campus, Budapest
- Ripp Zoltán (2010): A Magyar Szocialista Párt 2009-ben, Megjelent: P. Sándor és L. Vass (2010) Magyarország politikai évkönyve 2009-ről, DKMKA, Budapest
- Sajtos László – Mitev Ariel (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*, Alinea Kiadó, Budapest
- Schull, Joseph (1992): What is Ideology? Theoretical Problems and Lessons from Soviet-Type Societies, *Political Studies*, Vol. 40, Issue 4, pp. 728-741.
- Sčilić, Nikša – Maldini, Pero (2013): Visual Persuasion and Politics, Ideology and Symbols of the Totalitarian Regimes' – Case Study: Hammer and Sickel. *Coll. Antropol*, Vol. 37. pp. 569-582
- Silagadze, Nanuli – Christensen, Henrik – Sirén, Rasmus – Grönlund, Kimmo (2022): Perceptions of Inequality and Political Participation: The Moderating Role of Ideology, *Political Studies Review*, 0(0) pp. 1–21
- The Heritage Foundation (2021): *Index of Economic Freedom*, online, Elérhető: <https://www.heritage.org/index/about>
- Winchester, Tiffany – Hall, John – Binney, Wayne (2013): Evaluating young adult voter decision-making involvement within a compulsory political system, *Qualitative Market Research*, Vol. 18 No. 3, pp. 252-277

Máthé Gábor

Polgári kori közigazgatásunk történeti jellemzői

Historical Characteristics of our Public Administration

Összefoglalás

A tanulmány a közigazgatási rendszerre meghatározó lényegi jellemzők rövid ismertetésére vállalkozik. A polgári nemzetállam és jogállam korrelációt tekintve hangsúlyozza, hogy az államot jogi szervezetnek kell tekintenünk. Az állam a jog formái között, a jog által létesített közintézmények összehangzó működésében létezik. A kiegyezést követően pedig a felelős kormány és a megyék viszonyát végül a centralista, municipalista politika teoretikusai határozták meg. A közigazgatás fejlődéstörténetének különös vonása, továbbá az önkormányzati és az államigazgatási hatáskör kettőssége, s a város korábbi jogi formációi helyébe lépő kizárólagos község, mely a törvényben előírt szervezetében működő helyhatóság. Igen sajátos továbbá költségvetési jogunk alakulása, noha a korabeli Európa valamennyi budget elemét, az angol, a francia és a német modelltől merítette. Ugyanígy kiemelendő jellemzőként hangsúlyozzuk a nemzetállam attribútumát, a joghoz kötöttség princípiumát, s az osztrák-német mintavétellel felállított Közigazgatási Bíróságot. Ugyancsak magyar jogfejlődési sajátosságként értékelendő a törvényhozási felhatalmazáson alapuló közigazgatási szankcionáló eljárásunk is.

Kulcsszavak: jogállam, centralista - municipalista dichotómia, államháztartás - budget jog, joghoz kötöttség, Közigazgatási Bíróság

Summary

The study undertakes to provide a brief description of the essential characteristics defining the public administration system. Looking at the correlation between the civil nation-state and the rule of law, he emphasizes that we must consider the state as a legal organization. The state exists between the forms of law, in the coherent operation of public institutions established by law. After the compromise, the relationship between the responsible government and the counties was finally determined by the theorists of centralist and municipalist politics. A special feature of the history of the development of public administration is also

PROF. DR. MÁTHÉ GÁBOR, az állam- és jogtudományok habilitált doktora, professor emeritus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar; Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar (mathe.gabor@uni-nke.hu).

the duality of municipal and state administration powers, and the exclusive municipality that replaces the previous legal formations of the city, which is a local authority operating in the organization prescribed by law. The development of our budget law is also very specific, even though it drew on all the budget elements of contemporary Europe from the English, French and German models. In the same way, we emphasize the attribute of the nation-state, the principle of being bound by law, and the Administrative Court, which was set up based on the Austrian-German model. Our administrative sanctioning procedure based on legislative authorization should also be evaluated as a characteristic feature of Hungarian legal development.

Keywords: rule of law, centralist - municipalist dichotomy, public administration - budget law, legal obligation, Administrative Court

BEVEZETÉS

A magyar közigazgatástudomány kiemelkedő professzora: Lőrincz Lajos 1999-ben, akadémiai székfoglalójának évében a többi között ezzel a gondolattal érzékeltette az összehasonlító metodikával készülő modellválasztás alternatíváját. „Mindaz az eklekticizmus, ami a közép- és kelet európai országok jelenlegi igazgatási intézményrendszerében megfigyelhető nemcsak a különböző korszakok egymásra rakódásából fakadó szükségszerű és elkerülhetetlen történeti örökség, hanem a tájékozódás nagyfokú hiányának is jele.”

Nos a magunk részéről – hic et nunc – a szükségszerű és elkerülhetetlen történeti tradíciókról szeretnénk szólni, kiemelve néhány általunk fontosnak tartott jellemzőt, mellőzve a hivatkozott tudáshiány más nyomasztó jegyeit.

NEMZETÁLLAM – JOGÁLLAM

Jelenkori államunk alkotmányos jogállam. XIX. századi nemzetállamunk pedig történeti alkotmánnyal bír, az állami berendezkedés lényegét, egymásra épülő törvények sokaságával kifejező jogállam. Ez az az alkotmányos monarchia, melynek alapeszméje a rex regnat, sed non gubernat formula! A parlamentnek felelős kormányzás a jogállam princípiuma. Az állam ugyanakkor nem más – Kant formulájával – mint az emberek összessége a törvények uralma alatt. A szabadnak és elidegeníthetetlen jogokkal született ember, abbéli állapotának szavatolására társadalmi szerződést kötött. Ebből következik egyfelől, hogy a szuverén, az önmaga fölött uralkodó nép képviselőjeként létrehozta a népszuverenitás létetemenyesét a parlamentet, amelynek az a funkciója, hogy előre kiszámítható, tervezhető viszonyokban rögzítette a magatartási szabályokat, s garantálja a szabadság és a tulajdon szentségének érvényesülését.

A monarchia és a parlament kapcsolatában pedig a felelős kormányzás terhe a kormányra hárul. A centralisták, a doktrinerek ezért erős központi kormányhatalmat akarnak, s a fejedelmet

megillető szuverenitás és a népszuverenitás között egyensúlyi állapot fenntartására törekednek.

A Rousseau-féle társadalmi szerződésen és a népszuverenitáson nyugvó államelmélet mellett a másik a nemzetállam elmélete, amelyik az államot az ember társas lény mivoltából fakadóan történelmi adottságnak tekinti. Akármelyik államelméletet vesszük is államszemléletünk alapjául, az államot jogi szervezetnek kell tekintenünk. Az állam a jog formái között, a jog által létesített közintézmények összehangzó működésében létezik. A nemzetállam iskolapéldáját pedig a magyar állam állítja elénk – hangsúlyozza Molnár Kálmán az Államelméletek a tételes alkotmányjogban c. tanulmányában. „A szent korona tanára felépített államszervezet szinte eszményi tökéletességben valósítja meg az állami életnek azt a formáját, amely a nemzeti akarat érvényesülésének a lehetőségét kellőképpen biztosítja.... Míg egyrészt a nemzeti önrendelkezés nagy elvét viszi bele az állam összes intézményébe, másrészt a nemzet jogi fogalmának a felépítésével gondoskodik arról, hogy a volonté générale érvényesülhessen.” A nemzetállamban pedig a „...népképviselőt a nemzetnek az a szerve, amely a közösség, a nemzet érdekében, s olyképpen van megszervezve, hogy a sokszor széthúzó, sokszor a közérdekkel ellentétes részérdek főlé emelkedve, a nemzeti érdeket világosan és tisztán legyen képes felismerni, megállapítani és megvalósítani, s így közvetve tagjainak/polgárainak tágabb szemhatáron nézett valódi érdekeit is a leghatékonyabban szolgálni.”

Ám a nemzeti önálló létért folytatott örökös küzdelem magyarázhatja csak állami létünknek más népeknél elő nem forduló különleges jelenségeit, ahogy azt a magyar politikatudomány megalapítója Concha Győző hangsúlyozta. Ezeket a „különégeket” főként az országgyűlés, a kormány szerepét a megyékkel ellensúlyozni kívánó politikusaink képviselték. A centralista-municipalista dichotómia azonban ma is töretlenül jelen van közigazgatási gondolkodásunkban. Jogos lehet a kérdés: mi magyarázza például az 1848:III. tc. után is virágzó megyerendszert? Concha okfejtésével világos válasz adható: az ország területének „federációra tördelése”, ami azonban függetlenséget nem biztosít, de lehetetlenné teszi a nemzet leglényegesebb feladatainak a megoldását: a közszükségletek kielégítését és ezek igazgatásában a jog bírói oltalmát.

FELELŐS KORMÁNY – MEGYÉK

A felelős kormány és a megyék alteráló szerepét jól jellemzi, hogy a kiegyezést követően a törvényhatóságok eredeti kompetenciáját megtartották, s a minden idők legszebb önkormányzati tárgyú kormányrendelete – 1867. április 10-én kelt intézkedés – a politikai erők becses kompromisszumaként kimondta, hogy a köztörvényhatóságok önkormányzata mellett az országos önkormányzatnak is teret kell adni, ezért cserébe a kormány szavatolja a törvényhatósági autonómiát, ámde elvárja a viszonzóságot részükről. Ez a párhuzamosság még messze elmaradt attól, amit Deák képviselt a megye kérdésében. „A megyék nem koordinált testületek a status hatalom irányában, hanem olyan testületek, amelyek az összes kormányzati rendszernek alkatrészét képezik, amelyeknek az állam a kormányzat célszerűsége tekintetében és autonómiát adott, továbbá a megyék nem föderatív részei az összes államnak, s nem bírhatnak az államtól elkülönzött vagy azzal éppen ellenkező jogokkal.”

A legislativa-executiva kiegyensúlyozott viszonya még a fúzió évéig (1875) maradéktalanul tolerálta a municipális szabadságot. Az első törvényhatósági (1870), községi (1871)

törvények annak ellentételezésére, hogy az 1869:IV. tc.-t a parlament elfogadta – s ezzel a klasszikus törvénykezési attribútum, a bíraskodás kikerült – a megyei hatáskörből – a vármegyéknek még szinte korlátlan szabadságot biztosított, mind a „jogszabályalkotás (szabályrendeletek), mind a jogalkalmazás területén. Ez utóbbit tekintve a kormány beavatkozásának csak akkor volt helye, ha azt az érintettek kérték. Ezek az „első szabályok” a vármegyéknek és a községeknek korlátlan pótdadó-szedési jogot biztosítottak az egyenes adók után; a városok pedig a közzétett államadókra is kivethettek községi pótdadót, mi több, az állam által igénybe nem vett új adókat is bevezethettek. Ez az ideális állapot azonban csak addig tartott, míg a jogállam intézményrendszerének alapjait sikerült lerakni.

Az önkormányzatokkal szemben az első lépést az 1876-ban létrehozott közigazgatási bizottság jelentette, amely ugyan azzal a céllal szerveződött, hogy az önkormányzati és az állami közigazgatás koordinációját eredményesen biztosítsa, a valóság azonban az volt, hogy a kinevezett és a választott tisztviselők együttesen így a főispán befolyása alá kerültek. Ezt csak tetézte, hogy a tisztviselők elleni fegyelmi eljárást kivették a törvényszékek hatásköréből, s e kompetencia pedig a belügyminiszteri feladatkört gazdagította.

Az ún. második törvényhatósági törvény a főispán diszkrecionális hatalmának kiterjesztésével, az önkormányzati szabályrendeletek bemutatási kötelezettségének előírásával az egyensúlyi állapotot megtörte, s a kormány befolyásának nyíltan tágabb teret biztosított. Mi több, még a kötelező szabályrendeleti hatáskörben is volt módja a kormánynak módosítást kívánni, azaz a szabályrendeletet „szükségből” ideiglenes rendelettel pótolni. A törvényhatósági törvény kimondta továbbá, hogy a kormány a hivatalból „észlelt” illetéktelen, avagy törvénybe ütköző határozatokat megsemmisíthette, s új eljárást rendelhetett el. Tekintve azonban, hogy törvényeink pongyola stílusa, avagy példaként az önkormányzat fogalom meghatározása (a saját ügy meghatározatlansága) mellett az illetéktelenség kérdése jobbára problematikus volt, ami magában hordozta az önkormányzati szabadság folyamatos sérelmét, s ez a helyzet csak az 1907. évi LX. tc.-kel javult, amennyiben az önkormányzatok a sérelmes főispáni/kormány beavatkozással szemben a Közigazgatási Bíróságnál jogi védelmet kezdeményezhettek.

Az 1886. évi törvény ugyanis a megyei hatáskört a belügyekben történő döntésekre, az állami közigazgatás közvetítésére, a kormányrendeletek végrehajtására, illetve a politikai ügykörre szorította.

AZ ÖNKORMÁNYZATI ÉS ÁLLAMIGAZGATÁSI HATÁSKÖR KETTŐSSÉGE

A magyar közigazgatás fejlődéstörténetében, mint ahogy azt Polner Ödön megállapította, a nagy „félresiklást” az önkormányzati és az államigazgatási hatáskör kettőssége jelenti. Azzal ugyanis, hogy e törvény a belügyi igazgatást, mint önkormányzati sui generis igazgatást az állami igazgatás feladataival tetézte, lényegében egy torz önkormányzati gondolkodást honosított meg. Igaz, e megoldással ragyogóan ki lehetett elégíteni az állami/államosítási igényeket, amit az is mutat, hogy a megye külső tisztviselőjeként eljáró főszolgabíró a községi tisztújításnál három fő jelölési jogát magának tartotta fenn. A közigazgatás állami tagozatát végző jegyzőt pedig – már 1920-tól – egyszerűen beemelték a megyei törvényhatóságba.

A megye akkor vesztette el igazán sajátos önkormányzati funkcióját a XIX. században, amikor 1883-ban az adóztatási jogot megvonták tőle. Ekkortól vitathatatlaná vált, hogy a középszint nem más, mint a centralizáció testületi szerve, azaz olyan törvényhatóság, amely a kormányzati érdekek, politikák maradéktalan végrehajtója.

Talán nem érdektelen még egy kevésbé ismert, történetibb összefüggésre is utalni. Ennek a sajátos kettősségnek az eredete a koraközépkor századaiba nyúlik vissza, mégpedig II. András idejére, a túlzott birtokadományozások gyakorlatához. A legújabb kutatások szerint a zsugorodó királyi birtokhálózat jövedelmei elégtelenek voltak a növekvő királyi budget számára, amiért is az uralkodó a maradék királyi birtokok kényszerű, ám tudatos eladományozása mellett döntött, azt remélve, hogy a nagy jövedelmet felemészítő költséges királyi birtokigazgatás helyett, a kialakuló magánföldbirtok sokkal érdekeltőbb lesz a föld hasznosításában, s az így megtermelendő jövedelmet majd el lehet vonni. Elfogadható tehát az a tétélezés, miszerint a nemesi vármegye létrejötte tudatos eladományozás, szükségmegoldás eredménye. Ám az 1200-as évek végén kivirágzó magyar rendiség ennek a nemesi vármegyének; ennek a nemesi communitynek az aktivizálódását eredményezte. Megerősödésüket elősegítette a királyi udvar is azzal, hogy a királyi vármegye megszűntével az ellátatlanul maradó „állami feladatokat” (gazdasági, katonai, igazságszolgáltatási) egyre tudatosabban a nemesi vármegyékre bízta. Ahogy azt találóan Rácz Lajos megjegyezte: ezek a kétminőségű szervezetek egyfelől a vidéki nemesség öngazgató, majd érdekvédelmi közösségei, amelyek önmaguk kormányzása mellett szükségből „állami igazgatási” és más feladatokat is ellátnak. Emiatt szükségszerűen erősödik a kapcsolatuk a király kormányzati központjával, hiszen az állami feladatok megvalósítására az utasításokat a király központi kormányszerveitől kapták. Azaz ilyen módon a királyi központ ráutalt a nemesi vármegyére, de ráutalt politikailag is, az erős hazai városok híján.

A KÖZSÉG ÚJ FOGALMA

Területi és helyi igazgatásunk másik szembetűnő sajátossága, hogy a polgári korra, a város jogi fogalmát száműzték, s a törvényhozás csupán a községet ismerte el helyi igazgatási egységként. Míg a feudális korszak ismerte a városokat, mezővárosokat, s ezek különböző módosulásait, addig a XIX. századra egyedüli és kizárólagos fogalomként a község jogi fogalmát hirdették meg. Az egyetlen különbség a községek között csupán fokozati volt, mégpedig a kisebb községek és a magasabb kommunális kötelek között egy járási szinten. A község új fogalma a város feudális felfogásának polgári liberális antitéziséét teremtette meg.

A község-megye viszony ugyancsak sajátosan alakult a XIX. század második felében. Mint korábban utaltunk a centralista-municipalista nézetekre, a közép- és alsó szint relációjában is bizonyított, hogy a doktrinerek által megfogalmazottak csak elvi tételként hatottak, s a községek története hosszú fejlődésüket nézve is, az adminisztratív tutela körébe sorolható. Közismert a klasszikus tétel: a községek „összlete” a megye, azaz önkéntes községi integráció. Ez azonban a valóságban soha nem létezett és más minőséget reprezentált, mint a nyugat-európai Kommunalverbund. A község, mint sui generis intézmény, ugyancsak kettős kötöttségű a polgári kor jogi felfogásában. A korábbi vagyonszövésből mind magánjogi, mind közjogi tekintetben jogalanyisággal felruházott, ugyanakkor nem független, hanem egyfelől az állam

részeként, másfelől a törvényhatóság szerves alkotórészeként meghatározott egység. A község tehát törvényben előírt szervezetben működő helyhatóság, amelynek úgynevezett tagozati minőségéről az állam rendelkezik, s ennél fogva önelhatározásából nem hajthatott végre olyan strukturális változtatást (pl. egyesülést), amely községi önállóságát megszüntette volna. Ez az államigazgatási minőség a községben, mint önkormányzatban, s mint helyhatóságban rendszertanilag kódolt eleme maradt a magyar közigazgatásnak.

Ami pedig a városokat illeti, azokat csupán törvényhatósági keretben és községi fokozatként ismerték el a hivatkozott törvények. A törvényhatósági jogú város első és másodfokon látta el a közigazgatás intézését. Szerepköre a megyével rokon, testületi szerve a városi tanács, első tisztviselője pedig a polgármester volt. A városok fejlődésével ezek a jogi keretek szűknek bizonyultak, ám ennél is nyomasztóbb gondot a növekvő közigazgatási költségek mellett a saját szükségleteikre, különösen az infrastrukturális beruházásokra felvett kölcsönök jelentették. A városok kezdeményezésére – 1912-ben – született állami segélyezési, fejlesztési törvény, majd az 1937. évi városrendezési törvény volt a magyar városhálózat két polgári kori jogalkotási eredménye.

BUDGET JOG

Közigazgatás-történetünknek – a fentiekén túl különös sajátossága a *budget jog* alakulása. Hiszen közhely, hogy közigazgatás nélkül állam nincsen, ámde modern állam költségvetés nélkül ugyancsak elképzelhetetlen. S noha a szakirodalomban viszonylag egyöntetű a megítélés abban, hogy a *budget* határozása tulajdonképpen közigazgatási funkció, ám 1867-től bizonyított, hogy a parlament jóváhagyása nélkül nem biztosítható az államháztartás működése. Pedig már a dualizmus első évtizedeiben visszatérő refrénként hangozott a parlamentben, hogy az államháztartás rendezése életkérdése a hazának, s e célra kell irányulnia a „nemzet főtevékenységeinek” és nincs törvényhozási intézkedés, mely, ha „vele párhuzamosan nem eszközölhető, elejébe tétethetnék”.

Költségvetési rendszerünk a korabeli Európa valamennyi budget elemét – az angol, a francia, porosz-német modellből merítve – elegyítette. A magyar költségvetési jog alapját az 1848:III. tc. 37. §-a képezte, nevezetesen: „A minisztérium az ország jövedelmeinek és szükségleteinek kimutatását – s a múltra nézve az általa kezelt *jövedelmekről*li számadását országgyűlési megvizsgálás, s illetőleg jóváhagyás végett – évenként az alsó táblánál bemutatni köteles.”

A költségvetési jog gyakorlatának kuriózuma pedig az, hogy az ún. „végrehajtási szabályokat” közel fél évszázad után, az állami számvitelről szóló 1817. évi XX. törvény tartalmazta, a többi között előírva költségvetés előirányzatának a készítését, a költségvetési törvény összeállítását, teljesítésének módját, s az állami vagyon kezelését.

A történeti hűség kedvéért szükséges megjegyeznünk, hogy az 1872. évi volt az első teljes költségvetésünk, mert a kormányzat egészének igényét, valamennyi minisztériumi előirányzatot sikerült magában foglalnia.

Költségvetési jogunk XIX. századi, további jellegzetességeivel a jelenkori elmélet is operál, így az appropriációval, az indemnitással és az *ex-lex* intézményével. Köztudott, hogy az appropriáció angol eredetű és egyben kettős természetű, a kiadásokra és a bevételekre elkülönült felhatalmazási törvény. Míg azonban az angol forma a kiadási célokat rögzíti, összegét pontosítja,

addig a magyar appropriáció ezzel ellentétes volt, mert a bevételek beszedésére adott felhatalmazást. Költségvetési jogalkotásunk jellemző „kortünete” az indemnitás, ami lényegében nem más, mint sajátos felhatalmazás az államháztartás továbbvitelére, a lejárt költségvetési törvény keretében, a régi költségvetési törvény hatályának meghosszabbításaként. Az indemnitás pragmatikus jogi megoldás volt, ám az államháztartás zavartalan továbbvitelét akadályozta.

Mint azt a Magyar Állam költségvetési joga c. kiváló monográfia szerzője Magyary Zoltán hangsúlyozta: ...”arra kényszeríti a kormányt, hogy fokozott mértékben nyúljon a számviteli törvény 16. §-ában szabályozott pót- vagy rendkívüli hitel saját felelősségére való engedélyezésének expedienséhez. Különösen nagymértékben érvényesülnek ezek a káros hatások akkor, ha az indemnitások ismétlődnek, sőt egész költségvetési évre elnyúlnak, úgyhogy egyes költségvetési törvények megalkotása idejéig múlja és így a költségvetési törvények sorozatában, valamint az államháztartás szisztematikus továbbfejlesztésében hézagok állnak elő.”

Az indemnitáshoz szorosan kapcsolódik, mintegy annak előzményeként az ex-lex, a költségvetési törvény hiánya. Ez az állapot a parlament tudatos negligációjával, a költségvetés megszavazásának tagadásával jöhet létre, amelyre azonban a klasszikus polgári korban nem, az egy-párt állam időszakában fogalmilag kizáróként ugyancsak nem, s a legújabb, azaz alkotmányos jogállam idején sem volt még példa.

Az ex-lex bekövetkezésének másik variánsa nem tudatos magatartás, hanem különböző körülmények „szerencsétlen egybeesésének” eredménye. Példaként említendő az érdekkordináció sikertelensége, időzavar, azaz nem készül el az új költségvetés. Erre már több precedens szolgáltat pénzügyi igazgatástörtétiünk. Fontos tanúsága még az ex-lexet megszüntető indemnitási törvényeinknek, hogy szinte kivétel nélkül tartalmaznak olyan rendelkezést, amely az indemnitás hatályát az ex-lex keletkezési időpontjáig „visszadátálta”, hogy ezáltal nyújtson jogalapot a kormánynak a köztartozások visszaható erővel való követelésére.

Ha számszerűsíteni szeretnénk költségvetési jogunk röviden bemutatott kategóriáit, akkor elgondolkodtató eredményekhez jutunk el. A dualizmus korszakát kissé kitolva, azt jellemző bázisidőszakként kezelve – amikor a jogállami követelmények még államszervezési értékűként funkcionáltak – Magyary Zoltán összesítése alapján, az alábbi adatokkal szolgálhatunk. 1867-1923 között, az 57 esztendő (682 hónap) alatt csak 47 költségvetési, ámde 79 indemnitási törvény jött létre. A 682 hónapból 259 hónap indemnitással telt el. Ezen belül: 1867 és az első ex-lex bekövetkeztéig, 1899-ig 106 hónapig, majd 1899-től azaz a háború előtti utolsó költségvetés lejártáig 72 hónapra terjedt az indemnitás. Az 57 év alatt 11 alkalommal következett be ex-lex, 1899, 1903, 1905, 1910, 1912, 1917, 1918, 1922 (kétszer), 1923 (kétszer) – melynek összidőtartama 5 év és 61 nap volt (Facta loquuntur!).

A vesztfáliai béke óta a nemzeti szuverenitás részét képező budget-jog mélyreható változásokon ment keresztül, s klasszikus intézményei mára, az alkotmányos jogállam időszakára lassan jogtörténetivé válnak. A szuverenitás fogalma, tartalma átértékelődik, s a pénzügyi jogások szellemes megfogalmazását idézve, a letargiát okozó költségvetési litánia új keretbe, a konvergencia-programba ágyazódik, amely a közösségi költségvetési joggal, az intraintegrációs pénzügyi joggal egy teljesen új rendszerű, ám közigazgatás-tudományi szempontból alig kidolgozott budget-jogot fog eredményezni.

JOGHOZ KÖTÖTTSÉG – KÖZIGAZGATÁSI BÍRÓSÁG

A történeti jellemzők önkényesen válogatott és tárgyalt sorát a nemzetállam közigazgatásának attribútumával, a joghoz kötöttség princípiumával szeretném zárni. A jogállam fejlődéseként a polgári szabadság és jogegyenlőség, majd a bírói függetlenség garanciális megerősítésével, a törvények végrehajtásáért felelős közigazgatás került a tudományos vizsgálódás középpontjába. Nemcsak az állam polgáraitól kívánták meg a jogszerű magatartást, hanem az állami szervektől is megkövetelték a jogi normák betartását. A jogállam-eszme így a közigazgatásban „összpontosult”, amiért is ennek a nézetnek vezető teoretikusa: Otto Mayer a jogállamot már a jól tagolt közigazgatási jog államaként jellemezte. Szemléletesen magyarázza ezt a minőségi irányváltást Péteri professzor tanulmánya, kiemelve, hogy a pozitivista jogállamiság a törvény, a közigazgatás és az egyén közötti viszony olyan rendjét jelenti, amelyben a közigazgatás sem a törvény ellenében (*contra legem*), sem megfelelő törvényes alap nélkül (*praeter*, illetve *ultra legem*) nem avatkozhat be az egyéni magánszférába. De nemcsak az egyén–közigazgatási szerv viszony domináns, hanem a szervek jogilag szabályozott kapcsolatában is elsődleges a joghoz kötöttség. Ennek pedig garanciája a bírói felülvizsgálat lehetősége, a rendkívüli bíróság között kiemelkedő közjogi jelentőségű Közigazgatási Bírósággal.

A magyar közigazgatási szakirodalomban a XIX. század 80-as évtizedében nagy viták zajlottak a rendes bírósági szervezetre telepítendő közigazgatási bíraskodás, illetve az önálló közigazgatási bírói fórum meghonosítása tárgyában. Az alteráló álláspontokat hordozó Concha–Németh argumentáció rendkívül hasonlatos volt a németországi, ugyancsak elmentéses álláspontokat képviselő Bähr–Gneist páros vitájához.

Végül – 1896-ban – hazánkban is az osztrák–német mintavétellel, az önálló Közigazgatási Bíróság felállítása győzedelmeskedett, s ezt mind a német, mind a szakirodalom gazdag, tartalmas érvekkel alá is támasztotta. Ezek közül számunkra a legmeggyőzőbb, hogy az önálló bíróság a magánjogi jogi helyzetek köréből „kiszabadítja” a közigazgatási jogot, és jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy az egyre kiteljesedő jogterület, a magánjog – büntetőjog mellett, harmadikként dogmatikailag is megerősödjön. Az önálló bíróság tehát azért fontos, mert vitathatatlan a jogfejlesztő szerepe. A Közigazgatási Bíróság által alkotott döntvények – amelyek valamely elvi jelentőségű vitás kérdést rendeztek a jogszolgáltatás egyöntetűsége céljából –, súlya és szerepe kiemelkedő, noha a korabeli államok többségében a közigazgatási szervekre nem voltak kötelezőek, mégis a gyakorlatukban alkalmazkodtak a közigazgatási bíróságok szentenciáihoz. Ebből pedig következik, hogy a közigazgatási kontenciózus ügyek elbírálására a külön közigazgatási bírói fórumok a legmegfelelőbbek.

Közigazgatási Bíróságunk döntvényei – jogegységi határozatai, osztályülési megálgalapodásai, elvi jelentőségű határozatai – *A magyar közigazgatási bíróság döntvényei, jogegységi és elvi jelentőségű határozatai c.* évnegyedes gyűjtemény útján kimutathatóan pozitív hatást gyakoroltak közigazgatási szervezetünk működésének jogi minőségére. Amennyire a pontatlan jogalkotásban iránytű szerepe volt ezeknek az elvi állásfoglalásoknak, hiszen a szakközönlönyök útján a nyilvánosság és az alsóbb közigazgatási szervek is megismerhették a

bírósági döntéseket, annyira problematikus maradt, hogy a döntvényeknek a Közigazgatási Bíróság tanácsait kötelező ereje nem volt kiterjesztve a közigazgatási hatóságokra. Ezzel szemben, mint az közismert, az 1912: LIV. tc. 70. §-a szerint a bíróságoknak kötelező volt követni a Kúria jogegységi döntvényeit, valamint teljes ülési határozatait. A valós helyzet azért megkívánja, hogy az 1896:XXVI. tc. végrehajtása tárgyában kiadott rendeletekre is utaljunk (106.000/1896. BM sz. közrendelet; 21.973/1896. ME. sz. rendelet), melyek a bírósági döntvények „gondos tanulmányozását és fontos mihez tartás végetti iránymutatását” írták elő az alsóbb fokú közigazgatási hatóságoknak.

A Közigazgatási Bíróságot, mint a materiális jogállam garanciáját azért is emeltük ki a történeti jellemzők közül, mert korábbi működése mai közigazgatási bíraskodásunk számára követendő példaként szolgálhat. Ezt a meggyőződést erősíti a többi között a hivatkozott ME. sz. rendelet intenciója, amelynek citatuma önmagáért beszél. A bírósági döntvényeknek gondos tanulmányozása és adandó esetben való helyes alkalmazása nemcsak a felek érdekében, de a közigazgatási hatóságok tekintélyének fenntartása és növelése szempontjából is szükséges; mivel a közigazgatási határozatoknak és intézkedéseknek a bíróság által sűrűn történő megváltoztatása a hatósági tekintélyt csorbítja, míg a hatóságok iránt való közbizalom fokozására alig van alkalmasabb eszköz, mint ha a nagy közönség arról győződik meg, hogy a közigazgatási folyamatban a hatóságok részéről kifejezésre juttatott felfogást a bírói végdöntés is helyeselte és szentesítette.

S itt érkezünk el egy kardinális kérdéshez, a közigazgatás mikénti működésének választóvízéhez. Ami a XIX. században a jogszerűség volt, az a XX. században és különösen a globalizálódó világ századában a célszerűség, a racionalitás, a hasznosság, az eredményesség, a kicsi és olcsó, a nagy és drága politikai szlogenek és a popularitás világa felé mozdulnak el.

Nézetem szerint a közigazgatás racionalizálásának, ha úgy tetszik, megreformálásának mikénti megváltoztatásának célját, módját, átalakítását a jogszerűség és a célszerűség mérlegén a közigazgatási bíraskodás intézményén keresztül szabad csak megvonni. Az executiva túlkapásaival szemben nyújtott bírói jogvédelem jelentősége aligha vitatható, ámde a közigazgatási nagyüzemre háruló feladatdömping eredményes megoldása ugyanolyan érdek, mint a szervezet működésének jogi kontrollja. A magyar közigazgatás történetében ugyan pozitív példa lehet számunkra az, hogy a közigazgatás racionalizálása, Magyary Zoltán reformprogramjai, a XX. század első felének közigazgatási racionalitási törvényei, a közigazgatási eljárás egyszerűsítéséről, a közigazgatás rendezéséről, a fórumrendszer csökkentéséről, az egyfokú fellebbviteli rendszer bevezetéséről, az 1896-os egyfokú Közigazgatási Bíróság, alsó fokú közigazgatási bírói fórumokkal való kiegészítéséről, mind olyan kezdeményezések voltak, amelyek háttérben a jogszerűség követelményének biztosítása állt. A Közigazgatási Bíróság mikénti működésének meghatározása, a jogszerű közigazgatási működés biztosítása tehát junktimban van az aktív közigazgatási szervezettel. Minthogy a bíróság tevékenysége a közigazgatási határozatok felülbírálatában áll, annak megállapítása, hogy milyen ügyekben és hányadfokon hozott döntések vihetők elé, alapvetően befolyásolja az adminisztratív fórumrendszert és eljárását.

MÁS MINŐSÉGŰ QUASI BÍRÁSKODÁS

A közigazgatási bíráskodás témájához még egy különösen megszívlelendő közigazgatás-tudományi tétel kapcsolódik. *Communis opinio*, hogy az 1869:IV. tc.-vel megtörtént a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztása, aminek ésszerű velejárója, hogy a két hatalmi ág egymás hatáskörét nem sértheti. S talán a legdöntőbb alkotmányos következmény, hogy az igazságszolgáltatást csak független bíróságok végzik. Ámde lassan az is világossá vált, hogy a korábban pontosan meghatározni és elhatárolni vélt kompetenciák ügye csak *teoretice* oldható meg, minden kísérletnél kiderült, hogy marad az ügyeknek egy csoportja, amelyet nem érdemes kontradiktórius eljárás tárgyává tenni. Ezek az ún. vegyes ügyek: a kihágások, amelyek közigazgatás-ellenesek és a büntetendő cselekmények kisebb súlyú alakzatai, azaz a bagatell tényállások. Ezek pedig megosztott hatáskörben – némi leegyszerűsítéssel – egyrészt a közigazgatási szerveknél (az igazgatás rendje, működése elleni ügyek), másrészt a kriminalitás határán mozgó ügyek, amelyek a járásbírósnál kerültek elbírálásra. S hogy az idézett elvi tétel ne szenvedjen csorbát, az igazgatási hatáskörben elbírált ügyek felülvizsgálatra a járásbíróskodáshoz voltak felterjeszthetők.

Ez a jogi helyzet szülte az igazságügyi büntetőjoggal szembeni közigazgatási büntetőjogot, amit a jelenkori európai szakirodalom adminisztratív büntetőjognak titulál. A törvényhozási felhatalmazással megosztott állami büntetőhatalom eredménye pedig a közigazgatási büntetőjog, amely a jogalkalmazás szintjén a vázolt sajátos eljárásjogi helyzetet teremtette meg. Ennek elméleti értékelése a polgári korban konzekvens volt, a jelenkorban pedig nem az, s ezt az e tárgyban hozott Alkotmánybírószági határozat is fémjelez.

A közigazgatástudomány-történeti vita jelenhez szóló tanulsága leginkább Concha (1905) érvrendszerével fejezhető ki. Ő ugyanis határozottan ellenezte, hogy a kihágások elbírálásában szerepet kapjanak a közigazgatási bíróságok. A közigazgatási bíráskodásnak ugyanis az a rendeltetése, hogy a közigazgatási hatóságok jogellenes aktusait megsemmisítse, avagy helyesbítse.

A kihágások feletti „ítélkezésben” pedig a közigazgatási szerv előtti eljárásban az igazgatás rendjét sértő cselekmények elkövetőit vonják felelősségre, a hozott határozatoknak a rendes bíróságok előtti megtámadási lehetőségével.

Ez a más minőségű quasi bíráskodás tehát nem közigazgatási bíráskodás, hanem törvényhozási felhatalmazáson alapuló közigazgatási szankcionáló eljárás. Az az argumentáció – amit a hivatkozott Alkotmánybírószági határozat is tartalmaz –, hogy a közigazgatási szerv által hozott döntés közigazgatási határozat, s mint ilyen, bíróság előtt is megtámadható, csak formállogikailag igaz, mivel ezt a más minőségű eljárást ki kell rekeszteni a közigazgatási bírósági eljárásból. A korrektség jegyében meg kell jegyeznünk, hogy az 1896. évi közigazgatási bírósági törvény eredeti javaslata is ezt a jelenkori jogalkotási, bírói értékelési rendszert támogatta. Ámde a törvényjavaslat körüli nagy vitában Concha és Majzik tudományos „arzenálja”, teljesen negligálni tudta a Némethy és Egyed által képviselt álláspontot.

ZÁRSZÓ

A vázolt történeti tradíciók mellett még további jellemzőkkel gazdagítható közigazgatásunk múltbéli állapotának leírása. Kiemelten a hatósági szakigazgatások mikénti szabályozása, különösen a szociális igazgatás modellje, a hivatásos és laikus elemek igazgatásban történő részvételének kérdései, a közszolgálati pragmatika ügye, s nemkülönben a közigazgatási reformok tanulságai tarthatnak figyelemre számot, közvetíthetnek ajánlásokat mai globalista világunk problémáinak megoldásához. Hangsúlyozzuk, hogy a felgyorsult globalizáció semmiképpen sem csökkentheti a kormányzatok és a nemzetállamok felelősségét. A tudományterület művelőinek együttműködő felelősségére utalva a közigazgatási jog professzorának nyitó gondolata mellett – méltó zárásként – idézünk a közgazdaságtudomány professzorának akadémiai székfoglalójából. <Mindaz, amit a nemzeti fejlődés és „versenyképesség” követelményeit, a kompetitív előnyök megteremtésére és kihasználására irányuló nemzeti politika feladatait illetően szem előtt kell tartanunk, nem jelentheti azt – a nemzeti politika sikere esetén sem – hogy megfeleldkezhünk a globális problémákról. Éppen ezért nagyon is szükség van olyan erőfeszítésekre a nemzetközi diplomácia terén, amelyek közelebb vihetnek a globalizálódó világgazdaság folyamatainak célirányos, kollektív szabályozásához.>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyar Közigazgatási Biróság 50 éve (1897-1947.) Budapest. 1947.
- Concha Győző (1905): *Politika*. Grill Kiadó.
- Harrer Ferenc (1916): *Közigazgatásunk múltja és jövője* In: *Jogi dolgozatok. A Jogtudományi Közöny ötven éves fennállásának emlékére*, 1865-1915 Budapest
- Kmety Károly (1905): *A magyar közigazgatási jog kézikönyve*. Budapest
- Koncz János (1937): *Önkormányzat és közigazgatás*. Budapest
- Ladik Gusztáv (É.v.n.): *Törvényhatóságok. községek*.
- Lőrincz Lajos (1999): *Összehasonlítás a közigazgatás kutatásában*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. MTA
- Magyary Zoltán (1923): *A magyar állam költségvetési joga* Budapest
- Magyary Zoltán (1942): *Magyar közigazgatás* Budapest
- Mariska Vilmos (1887): *A magyar pénzügyi törvényisme kézikönyve folytonos vonatkozással a magyar államháztartásnak a legújabb időig terjedő tényleges eredményeire*. Budapest
- Márffy Ede (1926): *Magyar közigazgatási és pénzügyi jog* Budapest
- Mártonffy Károly (1932): *Fejezetek a közjog és közigazgatási jog köréből*. Budapest
- Martonyi János (1932): *A közigazgatási bíráskodás és legújabb kori fejlődése*. Budapest
- Máthé Gábor (1980): *A kihágás intézménye. Állam és igazgatás 8-9. sz.* Budapest
- Nagy Ernő (1907): *Magyarország közbjoga (Államjog)*. Budapest
- Péteri Zoltán (1944): *Jogállamiság és alkotmány; esztörténeti kérdések*, Állam- és Jogtudomány MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata XXX VI. 3-4 Budapest
- Szentes Tamás (1999): *Fejlődés, rendszerváltás és versenyképesség a globalizálódás korában*, Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián MTA
- Tomcsányi Móric (1940): *Magyarország közbjoga*. Budapest

Borvendég Zsuzsanna

Közvetítőkereskedelem és offshore a szocialista Magyarországon

Intermediation and Offshore in Socialist Hungary

Összefoglalás

Magyarország sajátos geopolitikai adottságai következtében gazdasági összekötő lett a két világrend között a hidegháború idején. Egykori náci hírszerzőkkel, tisztségviselőkkel alakították ki azt a kapcsolatrendszert, amelynek segítségével később felfuttatták a közvetítőkereskedelem sajátos technikáját. A hetvenes évek elejére megerősödött egy gazdasági érdekcsoport Magyarországon, amely egyre erőteljesebb befolyást gyakorolt a pártállam működésére. A korabeli állami külkereskedelmi vállalatok, az úgynevezett „impexek” vezetői titkosszolgálati támogatással és pénzügyi szakemberek segítségével – egy nyugati irányultságú pénzügyi hálózathoz kapcsolódva – elérték, hogy a blokkban egyedülálló módon szabadon alapíthattak cégeket a kapitalista Nyugaton. A közvetítőkereskedelem felfuttatásával és egy offshore jelleggel működő vállalati hálózat kiépítésével beindították pénzszivattyújukat, amely szisztematikusan lerabolta hazánkat és hozzájárult végzetes eladósodásunkhoz is.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: N440, P260, P310, P330

Kulcsszavak: a kommunizmus története, diplomáciatörténet, nemzetközi kapcsolatok története, politikatörténet, nemzetbiztonság

Summary

Hungary's specific geopolitical characteristics made it an economic link between the two world orders during the Cold War. They established a system of contacts with former Nazi intelligence agents and officials, which later helped them to develop a special technique of intermediate trade. By the early 1970s, an economic interest group had strengthened in Hungary and exerted an increasingly powerful influence on the functioning of the party state. With the help of secret service support and financial experts connected to a Western-oriented financial network, the leaders of contemporary state-owned foreign trade companies, the so-called “impexes,” were able to freely establish companies in the bloc in the capitalist West.

By boosting brokerage trade and building an offshore corporate network, they started their money pump, which systematically plundered Hungary and contributed to its fatal indebtedness.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: N440, P260, P310, P330

Keywords: history of Communism, history of diplomacy, international relations history, political history, national security

A HÁLÓZAT MESTEREI

Az első világháborút követően nemcsak a cári Oroszországban történt bolsevik hatalomátvétel, hanem 1919 tavaszán Magyarországon is kikiáltották a Tanácsköztársaságot. 133 napig a vörös terror tombolásától szenvedett a nemzet. A kommün bukása után a népbiztosi pozíciókat betöltő vezetők és az átmeneti kommunista hatalom más prominens képviselői elmenekültek az országból, félve a felelősségre vonástól és a népbosszúszomjától. Ezen szélsőbaloldali hálózatokhoz tartozó személyek többnyire Bécsben, illetve Berlinben csatlakoztak be a Komintern munkájába, és idővel központi szerepet játszottak a sztálini titkosszolgálatok bomlasztó tevékenységében. Szerinte a nyugati világban – Nyugat-Európától Észak-Amerikáig – a Kommunista Internacionálé fontos irányító pozícióiban megtalálhatók voltak a magyarországi származással rendelkező figurák: egyes történészek egyenesen „magyar maffiaként” emlegetik ezt a csoportot (Koch, 1994). Munkájuk számos illegális tevékenységben tetten érhető, de szerepet játszottak a Komintern finanszírozásának megszervezésében és bonyolításában is.

Berlin a húszas-harmincas években a Komintern pénzügyi központjának számított, és az egykori kommünárok a nemzetközi hálózat titkos finanszírozásának biztosításában is kulcsszerepet játszottak. Varga Jenő¹ a Tanácsköztársaság alatt pénzügyi népbiztosként tevékenykedett, emigrálása után a berlini szovjet követségről szervezte a baloldali hálózatok pénzelését, majd Moszkvában ő alapította meg a Világgazdasági és Világpolitikai Intézetet, amely ugyancsak felelős volt a világforradalomra készülő bolsevik ideológia nemzetközi finanszírozásáért. De nemcsak a berlini szovjet követségre kell fókuszálnunk, ha a kommunista szervezkedés nyugati boszorkánykonyháit akarjuk feltérképezni, legalább ilyen fontos szerepet játszottak a kereskedelmi kirendeltségek is.

A szovjet típusú rendszerekben a kereskedelmet állami monopóliummá tették, így az árucserét lebonyolító cégek közvetlen ellenőrzés és irányítás alá kerültek. Üzletkötőik beszerzése és titkosszolgálati kiképzése könnyen megoldható volt, a külföldre delegáltak kiválasztása, megbízhatóságuk ellenőrzése is központilag történt. Jellemző, hogy a Szovjetunió megalakulása után a bolsevik párt gazdasági kényszerűségből bizonyos területeken megtörte az állami dominanciát, koncessziókat és korlátozott magánosításokat engedélyezett, hogy elősegítse a tőke beáramlását, de a külkereskedelem állami monopóliumán ekkor sem volt hajlandó lazítani, nem véletlenül (Seres, 2006). A bol-

sevik párt az első pillanattól kezdve követte a kommunista világforradalom eszményét, vagyis készült a világ meghódítására, ehhez egy kiterjedt hálózatra volt szüksége, amely propagandát terjesztett és információkat gyűjtött, vagyis titkosszolgálati feladatokat látott el. A külkereskedelmi kapcsolatrendszer és a külföldön létrehozott kereskedelmi képviselők kiválóan alkalmasak voltak erre a célra. Ráadásul a külkereskedelemmel együtt jár a pénzforgalom, a tőke áramlása, amely felett a szovjet hatalom nem akarta elveszíteni az ellenőrzést. A kereskedelem nem más, mint egy hálózat, amely határokon és földrészekon átnyúló élő kapcsolatrendszert foglal magába, és amely hálózatban folyamatos a pénzáramlás. Ennek segítségével egyszerűsödik az illegális pénzek mozgatása, a konspiratív kapcsolati háló fedésben tartása, vagyis remek lehetőséget teremt arra, hogy a földalatti baloldali mozgalmakat, akár az anarchista, felforgató, szélsőséges csoportokat finanszírozzák, és tökéletes művelési terep a titkosszolgálatok számára is. Már a húszas évek elején kialakították azt a szisztémát, amely 1945 után a blokk országaiban – így Magyarországon is – irányadó lett. Kereskedelmi irodákat hoztak létre Európa különböző országaiban, amelyekre diplomáciai misszióként tekintett a szovjet vezetés. Berlinben egy nyolcszáz főt foglalkoztató kirendeltség működött a húszas évek elejétől, amely a német területeken kívül tárgyalásokat folytatott a régió más országaival is, így például Magyarországgal (Seres, 2008). A Tanácsköztársaság elmenekült vezetői közül többen itt találtak menedéket. A képviselő kimagaslóan nagy létszámát propaganda- és titkosszolgálati/pénzügyi tevékenység indokolta.

A bolsevik világforradalom ideája készítette a szovjeteket arra, hogy különösen nagy energiákat fordítsanak a nyugati világ behálózására. A baloldali társutas értelmiség felhasználása mellett a titkos finanszírozás kiépítése kívánt jól szervezett konspirációt. Már a húszas évek elejétől megfigyelhető, hogy a szovjetek vegyesvállalatokat alapítottak különböző nyugati nagyvárosokban, amelynek tulajdonjogát fele részben megtartva bevontak nagyvállalatokat, bankokat, különböző tőkés konzorciumokat, és így finanszírozták a szovjet elképzeléseket. Ennek a mintának a továbbfejlesztése a kádári Magyarország gazdaságának egyik kulcsfontosságú tényezője lett – de erről kicsit később. Témánk szempontjából a másik jelentős szisztéma kimódolása szintén a Szovjetunió korai éveire tehető, és ez a közvetítő kereskedelem felhasználása a nyugati kommunista pártok illegális finanszírozásában. A bolsevik szuperhatalom – és később a megszállása alá került országok – fő szabályként csak úgy köthettek kapitalista cégekkel kereskedelmi megállapodásokat, hogy a lebonyolításba bevontak egy közvetítő céget, amely valamely nyugati kommunista szervezet tulajdonában állt, vagyis pártvállalat volt. Ezek a vállalkozások jutalékot kaptak a közvetítésért, amely az adott párt vagyont gyarapította.

A Szovjetunió az első pillanattól kezdve készült a világ meghódítására, és az erre a célra kiépített hálózat szervezése, működtetése és finanszírozása rendkívül komplex rendszert igényelt, így a már említett „magyar maffia” olyan tudásra tett szert, amelyet 1945 után kamatoztattak szülőföldjükön. Hozták magukkal a „know how-t”, és jóval az államosítások befejezése előtt megteremtették a külkereskedelem feletti ellenőrzés feltételeit.

A SZOVJETIZÁLÁS ELSŐ LÉPÉSEI

Magyarország szovjetizálása 1944 kora őszen megkezdődött, amikor a Vörös Hadsereg átlépte a magyar határokat. Az 1945 és 1947/48 közötti koalíciós időszak egy színjáték volt csupán, amelyet Sztálin azért „engedélyezett”, hogy a kommunizmusba való átmenetnek demokratikus színezetet adjon. A szovjet megszállók valós szándéka kiolvasható a kulcsfontosságú területek azonnali kisajátításából: a frontvonalak mögötti katonai közigazgatás kiépítéséből, a politikai rendőrség és a Belügyminisztérium kizárólagos kommunista irányítás alá vonásából, az igazságszolgáltatásban dolgozók ideológiai alapon történő kiválogatásából, a közigazgatásban végzett tisztogatásokból, a háborús bűnösök felkutatásának álcázott politikai leszámolásokból stb.

A tényleges politikai hatalom biztosítása mellett legalább ennyire fontos volt a gazdasági pozíció kiépítése is. Már 1944 őszen elkezdődött az a folyamat, amely jóval az államosítások befejezése előtt megteremtette a lehetőséget a kommunisták számára, hogy a gazdasági élet ütőerén tarthassák a kezüket. A szisztémát szovjet mintára építették fel Moszkvában kiképzett „szakemberek” segítségével. A hálózatépítést és az illegális pénzügyi források megteremtését a Komintern működtetésében gyakorlatot szerzett két megbízható elvtárs, Háy László² és Vas Zoltán³ irányításával alapozták meg.

Háy László Varga Jenő tanítványa volt, mellette ismerkedett meg az illegális pénzügyi mozgások rendszerével, a Komintern hálózatának finanszírozási módszereivel – vagyis jól ismerte a külkereskedelem fedésében végzett pénzügyi machinációkat. 1944 őszen azzal a megbízással érkezett Magyarországra, hogy mihamarabb megszervezze a külkereskedelem kommunista ellenőrzését (Borvendég, 2020).

Ezt részben úgy próbálták elérni, hogy az állami adminisztráció illetékes intézményeibe kommunista funkcionáriusokat ültettek. A koalíciós időszakban a kereskedelmi kapcsolatrendszer és a tőkeáramlás feletti kizárólagos ellenőrzés megteremtése csak részben volt megvalósítható az államigazgatáson keresztül, a kommunisták primátusát más módszerekkel is erősíteni kellett. A technika a még létező magánszférába való benyomulás, a piaci vonalon való – részben fedett – térnyerés, pártközeli cégek alapítása volt. 1944-től, a front előre nyomulásával párhuzamosan a már szovjetek által megszállt területeken a kommunista párt helyi szervezetei sorra hozták létre saját cégeiket, amelyek elsősorban a kritikus élelmiszer- és áruhiány megoldására – adott esetben annak kihasználására – alapított kereskedő vállalkozások voltak. Átláthatatlan és ezért koordinálhatatlan céghálózat jött létre 1945 végére, amely elsősorban csempészárukat értékesített a feketepiacon, így teremtette elő a párt számára az illegális bevételeket. Egységesíteni és központosítani kellett a pártvállalatok működését, ezért 1945 végén egy nagy holdingba tömörítették az érdekeltségeiket, és egy bankot is létrehoztak, amely a pénzügyi tranzakciókat bonyolította. Már ebből az időszakból is vannak adatok arra, hogy a kommunisták cégei svájci vállalatokkal és pénzintézetekkel álltak kapcsolatban, a csempészetet rajtuk keresztül bonyolították, az itt kezelt bankszámlákon gyűjtötték az illegális bevételeket (Molnár, 2009).

Számos példáját lehetne adni annak, miképpen szilárdította meg pénzügyi alapját a kommunista párt a háborút követő időszakban, miközben 1946 közepére sikerült biztosítaniuk a

felügyeletüket a kereskedelmi kapcsolatok felett is. 1947 előtt számottevő külkereskedelemről még nem beszélhetünk, hiszen a háborús jóvátétel szinte teljes egészében elvitte az ország nehezen újra induló termelésének produktumait, és a lakosság közszükségleti cikkekkal való ellátását is főleg – a kommunisták irányítása alatt lévő – csempészéssel biztosították. 1947 tavaszára elérkezett az idő, hogy a moszkovita gazdaságirányítók megkezdjék a kereskedelmi hálózatok kiépítését a nyugati világ felé.

A vörös csillag és a horogkereszt szövetsége

A szocialista Magyarország a nyugatnémet területekkel alakította ki a legszorosabb együttműködést kapitalista relációban. Ennek magyarázata történelmi okokra vezethető vissza: Magyarország hagyományosan a német ipar felvevő piaca volt, a magyar ipari beruházások német technológiát használtak, a magyar mérnökök a német nyelvet ismerték stb. Jellemző, hogy a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) Magyarország kereskedelmi partnerei között a negyedik helyen szerepelt a KGST időszakban is. A kapcsolatfelvételre 1947 tavaszán került sor.

Vas Zoltán, a gazdaságirányítás legfőbb adminisztratív szerve, a Gazdasági Főtanács titkáráként megbízottat küldött a nyugatnémet megszállási övezetbe azért, hogy kereskedelmi tárgyalásokat kezdjen ottani gazdaságpolitikusokkal. A kiküldött egy újságíró volt, Bródy István, aki egy ismert szépiró, Bródy Sándor fiaként látta meg a napvilágot. Bródyt három, Magyarországot ismerő tisztségviselő felkeresésével bízták meg. Egyikük Hans Englert kereskedelmi ügynök volt, aki korábban 12 évet töltött Budapesten a harmadik birodalom kereskedelmi attaséjaként.⁴ Englert kereskedelmi tanácsost elsőik között nevezték háborús bűnösnek a magyar fővárosban 1945-ben.⁵ Az újság így fogalmaz: „Főképpen a mezőgazdasági kivitel szorgalmazta, mellékesen pedig a budapesti németek nemzeti szocialista életszemléletének irányítója volt.” Englert tehát a náci birodalom egyik kulcsfigurája volt Budapesten, Bródynak mégsem volt erkölcsi kifogása az együttműködés ellen, sőt nála sötétebb alakokkal is hajlandó volt tárgyalni, pedig családját közvetlenül is érintette a holokauszt szörnyűsége: felesége szüleit 1944-ben Miskolcra deportálták, és soha nem tértek vissza.

Bródy Karl Werkmeisterrel és Herbert Schellpeperrel is tárgyalt.⁶ Mindketten náci tisztségviselők voltak, Werkmeister 1936 és 1944 között Budapesten szolgált diplomataként. Az ország német megszállása után (1944. március 19.) Edmund Veesenmayer, Hitler teljhatalmú magyarországi megbízottjának helyettese volt, ő készítette elő a zsidó deportálásokat lebonyolítását, és szerepe volt az 1944. októberi nyilas puccs⁷ kivitelezésében is. Werkmeister elkerülte a felelősségre vonást a háború után, a nyugatnémet gazdaságirányítás kulcsembere lett, ő volt a vezetője annak az intézménynek, amely a Marshall-segély elosztását, felhasználását irányította. 1954-ben megkapta az egyik legmagasabb állami kitüntetést, és 1961-ben stockholmi nagykövetté nevezték ki. Ami Schellpeper múltját illeti, szintén a hitleri időszak fontos embere volt, a náci Németország képviselőjeként ő is kapcsolatot tartott Magyarországgal. A háború alatt hosszabb időt töltött hazánkban, „ő irányította a mezőgazdasági termények Németországba való kiszállítását.”⁸

Bródy 1947-es kiküldetését hamarosan egy delegáció követte Németországba, és megkezdődtek a hivatalos tárgyalások, amelyek során éves kereskedelmi megállapodások születtek a két fél között. Magyarország meglepően jó feltételeket tudott elérni az évente kötött szerződésekben: teljesítőképességét és ipari kibocsátását gyakran meghaladó kvótákat engedélyeztek számára a nyugatnémet tartományokkal való árucsereforgalomban. A sikeres együttműködés Schellpepernek volt köszönhető, aki a Szövetségi Gazdasági Minisztérium (Bundesministerium für Wirtschaft) külkereskedelmi ügyekkel foglalkozó részlegének magyar kapcsolatokért felelős referenseként vett részt az üzleti tárgyalásokon (Gábor, 2013:240). Beszólása volt a kereskedelmi kvóták, a vásárlási kontingensek megállapításába, amelyet többször sikerrel manipulált a magyar érdekeknek megfelelően, sőt az embargó kijátszásában is segédkezett. Schellpeper hazardírozott, hiszen lebukása esetén az amerikaiak akár le is tartóztathatták volna. Ennek ellenére folyamatosan segítette a magyar kereskedelmi érdekeket, akár azzal is, hogy minisztériumi titkos információkat szolgáltatott ki, vagy az amerikai hatóságok által feltartóztatott szállítmányokat felszabadította és tovább engedte Magyarország felé. Schellpeper azon nemzeti érdekekben gondolkodó személyek közé tartozott, akik mindent megettek volna Németország újraegyesítéséért, és ennek legfőbb gátját az Egyesült Államokban látták. Ezen túlmenően meg volt győződve arról, hogy a német gazdaságnak szüksége van hagyományos piacaira. Számára hazaárulással lett volna egyenlő a keleti bloktól való elzárkózás érdekében az amerikai nyomásnak engedni.

A nyugatnémet kereskedelmi kapcsolatok intézményesülésének köszönhetően 1949-ben Frankfurtban létrehozták a magyar külkereskedelmi kirendeltséget, amelynek első vezetője Bródy István lett. A frankfurti képviselőt a hidegháború teljes időszakán keresztül fontos titkosszolgálati és diplomáciai szerepet töltött be.

A fent említett egykori náci tisztségviselőkön kívül számos olyan partnere volt a magyar külkereskedelmi adminisztrációnak, akik néhány évvel korábban a hitleri Németország elkötelezett hívei voltak. Nem ritkán háborús bűnösök élvezték a kommunisták teljes bizalmát, miközben az ország szovjetizálásának és a kommunista hatalomátvételnek egyetlen legitimációjaként a fasizmus és a nácizmus elleni küzdelem szolgált. Miközben a fasizmus elleni harcot meghirdetve számoltak le potenciális politikai ellenfeleikkel, azokat háborús bűnösnek kikiáltva, a valódi bűnösökkel jövedelmező üzleteket kötöttek. 1948/49-re létrejöttek az első államosított és monopóliummal rendelkező külkereskedelmi vállalatok – az úgynevezett „impexek” –, és ezek kizárólagos jogokat biztosítottak egyes üzletkötőknek, így a minőségi és piacképes magyar termékek (pl. méz, dió, libamáj stb.) csak rajtuk keresztül kerülhettek a nyugati piacokra – a partnerek eleinte szinte kizárólag élvonalbeli nácik közül kerültek ki.⁹ Magyarország későbbi lehetőségeire komoly kihatással voltak ezek a kezdeti üzelmek, ugyanis ebből a kapcsolati hálóból nőtt ki az a korrupciós hálózat, amely a Kádár-rendszer meghatározó, de eddig ismeretlen mélységét adta (Borvendég, 2021a).

Az államkapitalizmus kiépülése

A nyugati baloldali mozgalmak támogatására alkalmazott közvetítő kereskedelem jelentette a magyarországi hálózat számára a fő csapásirányt, amelyet aztán továbbfejlesztve és kiszajátítva kiépült az az unikális szisztéma, amelyben Magyarország egyfajta gazdasági hídként jelent meg a két világrend között, és amely hosszabb távon az ország kifosztásához vezetett.

A közvetítő kereskedelem, vagyis a reexport lényege, hogy két ország közötti áruforgalomba belép egy harmadik ország szereplője, a reexportőr, aki az import oldalon vevőként, az export oldalon eladóként jelenik meg. A közvetítő cég haszna vagy a jutalékból származik, vagy abból a különbözetből, amely az importőrnek fizetett ár és az exportőrtől beszedett ellenérték között van. A reexportüzletek előnye volt a hidegháborús környezetben, hogy titokban lehetett tartani az áru származási országát. Ehhez csak egy plusz kört kellett beiktatni: amennyiben az áru érintette a közvetítő cég országát, tehát nem direkt szállítás történt a két üzletfél között, akkor lehetőség volt az áruk átcsomagolására, papírjainak kicserélésére is – „neutralizálásra”, ahogy a kereskedelemben nevezik ezt az eljárást. Ezzel a nyugati cégek kijátszhatták a szigorú embargós előírásokat, hiszen közvetlenül csak a közvetítővel álltak kapcsolatban, a tényleges vevőről hivatalosan nem kellett tudniuk, illetve sokszor nem is tudtak. Mindezzel együtt a korszakban a bilaterális kapcsolatok voltak jellemzők, a reexport nagyobb volumenű alkalmazása magyar sajátosság volt, különösen a hetvenes évek elejétől – ennek fontos ideológiai és pénzügyi okai voltak.

Az amerikai hírszerzés már az ötvenes években figyelte erre az erősödő tendenciára, amely kifejezetten a magyar külkereskedelem sajátja volt, és gyanakodva figyelték a különleges árumozgásokat. A reexport tevékenység szembetűnő gyakorisága és folyamatosan növekvő szerepe arra készítette a CIA-t, hogy egy elemzést készítsen a jelenségről, felmérve a reexport hatásait és ennek hasznát.¹⁰ Úgy gondolták, egyértelműen a kapitalista profitorientált üzletek tipikus példájával állnak szemben: Magyarország számára kiemelten fontos a valutaszerezés, így a tervutasításos szocialista gazdaság mögött kiépítettek egy tőkés viszonylatban értelmezhető mechanizmust, amely keményvalutát termelt a kincstár számára. Adataik szerint a reexport sok esetben veszteséges eredménnyel zár, de mégis erőltették az ilyen üzletkötéseket, olyannyira, hogy ennek aránya magasabb volt a világ bármely más országához képest: 1955-ben a külkereskedelmi forgalom 12%-át tette ki a reexport. 1956-ban a Szovjetunió által kötött reexport ügyletek a külkereskedelem 7,4%-át tették ki, míg az NDK-ban az 1%-át, Ceylonban 5,5%-át, az Egyesült Királyságban 3,8%-át, de Japánban például csak 0,3% volt az ilyen jellegű ügyletek aránya.¹¹

Mint említettem a közvetítő kereskedelmet a kommunista testvérpártok támogatása miatt preferálta a szovjet blokk, de az adatok értelmezése meglepő eredményt mutat. 1957-ben a magyarországi reexport háromnegyede a szabad világba érkezett ugyan, de ami igazán meglepő, ennek a 45%-a onnan is indult, magyarán: két nyugati állam közötti kereskedelmi kapcsolatba lépett be egy magyarországi cég.¹² A magyarázatot részben politikai okokra lehet visszavezetni, de a gazdasági megfontolások nagyobb súllyal estek latba. Az amerikai elemzők is megállapították, hogy ezeknek a reexport üzleteknek a nagy hányada veszteséges a magyar közvetítők számára, vagyis a magyar államnak kárt okoznak. Olcsóbban adták tovább az árut, mint amennyiért megvásárolták. Lehet azzal érvelni – és a CIA szakértői ezt meg is tették –, hogy a szocialista blokkban akkora szükség volt konvertibilis valutára, amiért még az anyagi veszteséget is bevállalták, de a kérdés sokkal árnyaltabb. Ezzel a tevékenységgel Magyarország egy olyan piaci szerepet vállalt magára, amellyel rést ütött a vasfüggönyön: biztosította a tőke áramlását a kétpólusú világrendben és lehetőséget teremtett a különböző tiltott termékek, érzékeny technológiák akadálytalan kereskedelmére.

A reexport nagyarányú alkalmazása számos áttételes előnyt biztosított Magyarországnak, kezdve a valutaszerzéstől olyan kereskedelmi kontingensek elnyeréséig, amelyet saját forrásból nem tudott volna az ország teljesíteni. Például a harmadik világ piacain rendszeresen kaptunk kedvezményeket, mint új üzleti partner, így nagy mennyiségű kávé és kakaót tudtunk kedvezményesen Európába szállítani. De ennél is fontosabb volt, hogy a magyar külkereskedelmi elit meglátta a lehetőséget az egyéni gyarapodásra: az eredendően ideológiai szempontok miatt kialakított gyakorlatra rátelepedett egy másodlagos korrupciós hálózat. Azon szállítások után, amelyek veszteségesek voltak a magyar állam számára, az extraprofitot bezsebelő nyugati cég jutalékot csorgatott vissza az üzletek megkötésében segítséget nyújtó cégeknek, üzletkötőknek. A rendszer magában hordta a visszaélések lehetőségét, ráadásul a kenőpénzek eltüntetése sem jelentett különösebb nehézséget. A külkereskedelem a titkosszolgálatok műveleti terepe volt, vagyis az illegális és titkos műveletek finanszírozására szükség volt illegális és titkos pénzek mozgására is. Alkotmányos költségnek, titkos jutalékoknak nevezik az iratokban ezeket az összegeket, amelyeknek ugyan volt egy központilag meghatározott kezelési és könyvelési rendszere, a valóságban mégis nehéz volt nyomon követni a pénzmozgásokat, könnyen ki lehetett játszani az előírásokat, ráadásul lebukás esetén sem volt egyszerű bizonyítani, hogy a pénz titkos magánszámlákra került, vagy felhasználták azt valamiféle hírszerzési akcióra (Borvendég, 2018:43-58).

A „maffiaállam” felemelkedése

A hatvanas évek Magyarországon – a kádári konszolidáció kiépülésével párhuzamosan – egy új gazdasági érdekcsoport felemelkedését figyelhetjük meg, akiket külkereskedelmi lobbiként neveztem meg a témát boncolgató könyveimben. Az érdekcsoport tagjai állami külkereskedelmi vállalatok vezetői, üzletkötők, bankárok, pénzügyi szakemberek, titkosszolgálati tisztek és pártállami vezetők közül kerültek ki. Gazdagodásuk és nemzetközi (főleg nyugati) kapcsolatrendszerük szélesedése olyan erővé tette őket a magyar belpolitikai életben, hogy egyre hatékonyabb nyomást tudtak gyakorolni a gazdaságpolitika irányaira. A szocialista keretek biztosították számukra a monopóliumot a külföldi piacokra való kijutásban, az ő kezükben volt a késztermékek forgalmazása, de az ipari termeléshez szükséges nyersanyagok beszerzését is a külkereskedelmi vállalatok végezték. A kereskedő cég nem volt közvetlenül érdekelt abban, hogy a termelés gazdaságos legyen, így elsődlegesen a partner korrupciós hajlandósága döntött egy-egy üzlet megkötésénél. Az iparvállalatok észlelték az anomáliát, és igyekeztek a politikai döntéshozókat rászorítani arra, hogy valamilyen formában szankcionálja az impexek visszaéléseit, de a próbálkozások eredménytelenek maradtak (Borvendég, 2021b:19-24).

Az 1968-ban újjá indított új gazdasági mechanizmus is kísérletet tett a külkereskedelmi lobbival szemben a hatalmának visszaszorítására. Az ipari létesítmények vezetői igyekeztek nyomást gyakorolni a pártvezetésre, hogy visszakaphassák a kereskedelmi jogot, de csak rész sikereket könyvelhettek el. Voltak ugyan stratégiaileg fontos vállalatok, amelyek egyedi elbírálás alapján megkapták a külkereskedelmi jogot – például a Videoton –, azonban a jóváhagyások mögött nem egyszer titkosszolgálati érdekek is álltak: a Videoton esetében például kifejezetten az embargós beszerzések megkönnyítése volt a cél. 1982-ben a 450 iparvállalatból mindössze

31-nek volt jogosultsága ahhoz, hogy megjelenjen a nemzetközi piacokon (Berkó, 1983:64). A teljes külkereskedelmi forgalom hetven százalékát egészen a nyolcvanas évek végéig a külkereskedelmi vállalatok bonyolították (Tímár, 1989:63). A termelést végző cégek közvetlen piacra jutása még ebben a korlátozott mértékben is ellentétes volt a külkereskedelem irányítói, haszonélvezői érdekeivel, így mindent megtettek, hogy ezek a kísérletek kudarcba fulladjanak. A gazdasági mechanizmus a hetvenes évek elejére kifulladt, a rendszer korrekciójára tett kísérletek elhaltak. Ezzel párhuzamosan ez a nyugati kapcsolatokkal rendelkező érdekcsoport elérte legnagyobb sikerét.

Salusinszky István, az érdekcsoport pénzügyi vonalának egyik erős embere – moszkvai, majd római kereskedelmi attaséi kiküldetése után – 1964-ben a Magyar Külkereskedelmi Bank (MKB) élére került. Bankelnöki ideje alatt következetesen képviselte azt a nézetet, hogy az ország érdeke és a külkereskedelem fejlesztése megköveteli a külkereskedelmi vállalatok cégalapítását Nyugaton, és fontos, hogy ezt minél kevesebb bürokráciával bonyolíthassák le. Az új gazdasági mechanizmus beindításával az MKB-hoz került a kapitalista világban működő magyar érdekeltségek felügyelete, azonban az alapítás egyedi engedélyhez kötött maradt, így jelentős számban nem tudtak megjelenni magyar kereskedő cégek a vasfüggöny túloldalán. Salusinszky évről-évre nyomatékosította a bank beszámolóiban, hogy a gazdaság érdekei megkívánják az adminisztrációs akadályok elhárítását, és 1972-ben megtört a jég. Megszületett a 28/1972-es pénzügyminiszeri rendelet, amely lehetővé tette, hogy a magyar állami tulajdonban lévő és monopóliummal rendelkező külkereskedelmi vállalatok külön engedély nélkül leányvállalatokat hozhatnak létre a nyugati országokban, akár külföldi tőke bevonásával is. Ez a vegyesvállalati szisztéma hasonló ahhoz, amit a Szovjetunió is alkalmazott már a húszas évektől kezdve. Magyarországon ilyen cégek alapítására csak az impexek kaptak engedélyt, a vállalatok alapítását egyszerű bejegyzéshez kötötték, pénzügyi felügyeletet a Pénzügyi Központ gyakorolt felettük. A cégek csak külföldi székhellyel jöhettek létre, magyarországi központtal rendelkező vegyesvállalat alapítását csak 1977-től engedélyezték – a Siemens piaci behatolását elősegítve –, de nagyon korlátozottan. A működő tőke beáramlására, a befektetések tömeges megjelenésére csak az 1988-ban életbe lépő társasági törvény megszületése után volt valódi lehetőség.

1972 után gombamód kezdtek szaporodni a nyugati világban a magyar résztulajdonban álló vegyesvállalatok. A jogszabályi környezet, amelyben létrejöttek, jóval szabadabbak voltak a hazai szabályozáshoz képest. Jogi személyként maguk is alapíthattak cégeket, amelyek már nem voltak bejegyezve Magyarországon, azok további vállalkozásokat hozhattak létre, vagyis kiépült egy offshore jelleggel működő céghálózat, amely kisajátította a reexport tevékenységből származó bevételeket, vagyis rátelepült a korrupciós kapcsolatrendszerre. Ezeknek a cégeknek a számáról jelenleg nem rendelkezünk adatokkal. Az eddigi kutatások azt támasztják alá, hogy a szovjet érdekszférában Magyarország élen járt a nyugati kooperációk és vegyesvállalatok létrehozásában. Pontos adataink eddig Ausztria vonatkozásában voltak. Ezek szerint a hetvenes évek elején a szatellitállamok és Ausztria között létrejött kooperációs szerződések közel kétharmadában Magyarország vett részt (Pogány, 2006:149). Még ennél is beszédesebb adat, hogy az Ausztriában működő és a KGST országaihoz köthető 53 vegyesvállalat közül 33 cég magyar érdekeltség volt (Pogány, 2006:151). A társult tag státuszában lévő Jugoszláviát

nem számítva, Magyarország mellett tíz tagországa volt a gazdasági szervezetnek, vagyis, ha arányaiban nézzük, a többi tagállam átlagosan fejenként két vállalattal büszkélkedhetett a semleges osztrák államban. Beszédes arányok, mindenképpen jelzésértékűnek tekinthető és alapvető különbséget jelez a magyar gazdaság működését és szerkezetét tekintve a szovjet blokk többi országához képest. A nyolcvanas évek közepén nagyjából 200 magyar tulajdonban lévő vegyesvállalat működött a kapitalista világban, de megbecsülni sem tudjuk, hogy hány olyan cég létezett, amelyeket ezek a leányvállalatok hoztak létre. Nem véletlen, hogy az amerikai titkosszolgálat is fontosnak érezte az információgyűjtést és elemzést.

Bár Magyarország és az Egyesült Államok között nem volt jelentős a külkereskedelmi forgalom,¹³ az 1972-es jogszabályi változtatásra hamar felfigyeltek. 1972-ben Fekete János¹⁴ egy pénzügyi delegáció élén Washingtonban járt, ahol bejelentette, hamarosan engedélyezni fogják a vegyesvállalatok alapítását várhatóan úgy, hogy a magyar többségi tulajdont megőrzik ezekben a vállalkozásokban. Annak ellenére, hogy a vegyesvállalatok alapításában 1972 után tapasztalható igazi felfutás, az amerikai hírszerzés már ekkor úgy fogalmazott, Magyarország – Jugoszlávia mellett – hosszú ideje vezető szerepet játszik a blokkon belül a vegyesvállalatok létesítésében. Hozzá tették, alapvető különbség van a magyar szabályozásban, hiszen míg a jugoszlávok engedélyezik, hogy országuk területén beruházásokat hajtsanak végre a nyugati cégek, Magyarországon ugyanez nem lehetséges. Valóban: Magyarország nem bevonzotta a tőkét, hanem kifelé áramoltatta. Az említett lobbicsoport a külkereskedelmi forgalom egy részét kiszervezte nyugati cégeibe, és a nyereséget kint tartotta. Az is jellemző, hogy 1972 után Magyarországról már nem került a nyugati kommunista pártvállalatok kasszájába olyan támogatás, amely a közvetítő kereskedelemről származott volna (Szilágyi, 2015:55), ugyanis a reexport tevékenységből kivonható pénzek a lobbij tagjainak saját zsebébe, illetve a mögöttük álló nyugati érdekkörökhöz kerültek.

A vegyesvállalati szisztéma komoly károkat okozott a gazdaság számára. A reexport üzletek gyakorlati kivitelezésére és volumenére röviden ismertetek egy példát, amely állatorvosi lóként mutatja a rendszer aljasságát (Borvendég, 2021b:127-186). 1979 után az Egyesült Államok embargó alá helyezte Iránt, ahol iszlamista fordulat következett be, az iráni olajra viszont változatlanul szüksége volt. A hidegháborús piacon ismert volt Magyarország közvetítő szerepe, így nem véletlen, hogy az USA legnagyobb magán olajvállalata a Philipp Brothers (Phibro) magyar partnereket keresett a tilalom kijátszására. Fekete János segédletével az amerikai cég képviselői megállapodást kötöttek a Mineralimpex vezetőségével, hogy rajtuk keresztül fogják szállítani az iráni olajat a tengerentúlra. A Mineralimpexnek volt egy vegyesvállalata Bécsben, amelynek fele részben az impex, fele részben pedig egy bécsi cég, a Baustoffimportkontor volt a tulajdonosa. A céget Mineralkontornak hívták. A megállapodás szerint a Mineralimpex vásárolta meg az olajat Iránban OPEC árakon, és a Mineralkontoron keresztül adta tovább az amerikai Phibronak 10%-kal olcsóbban. Magyarország minden dolláron 10 centet veszített, és ez a konstrukció egészen a rendszerváltás küszöbéig, 1989 végéig változatlan maradt. Egy évtizeden keresztül csordogált az iráni olaj Amerika felé, sok százmillió dolláros veszteséget okozva a szocialista Magyarországnak. Mi volt benne mégis az üzlet? Minden egyes szállítás után az amerikai fél a realizált nyereségből 1-2% jutalékot adott vissza a Mineralkontor két vezetőjének a zsebébe. A Mineralimpex vezérigazgatója, Russay István

gyakorolta magyar részről a tulajdonosi jogokat a Mineralkontorban, az osztrák tulajdonost Heinrich Korzilnak hívták.

A magyar kémelhárítás az első pillanatban észlelte az anomáliákat, és jelentette a pártvezetés és a kormányzat felé, de semmi visszajelzést nem kapott. Egyértelmű utasítás hiányában továbbra is szemmel tartotta az üzletet, gyűjtötte az adatokat, de nem avatkozott közbe. 1986-ban Russay István meghalt. A Mineralimpex új vezetője, Tóth József változatlan formában fenntartotta a konstrukciót, de a kémelhárítás úgy döntött, hogy legalább a Russay nevén lévő vagyont megpróbálja beazonosítani, és visszahozni Magyarországra. Három évig tartott az akció, amelynek során számos svájci, osztrák, liechtensteini bank trezorját felnyitották, de csak a Russay nevén lévő vagyon töredékét tudták beazonosítani, és annak is csak egy részét tudták számszerűsíteni, hiszen számos kötvény, alapítvány- és cégirat került elő, amelyek mögé nem tudtak értéket állítani. Az előkerült összeg Magyarország 1989-es költségvetési hiányának 19%-a volt! Tudjuk, hogy ugyanennyi pénzt tett zsebre az üzletekből Korzil Heinrich is, és a nyomozás három éve alatt a továbbra is működő üzletben több pénz tűnt el, mint amennyit megtaláltak. (Hozzá kell tenni, hogy a fellelt összeg további sorsáról sincsenek információink, bizonyíthatóan ennek is csak egy töredékét hozták vissza az országba.)

Ez csak egyetlen példa a reexport felhasználásával végzett visszaélésekre, amelynek mértéke máig ismeretlen. Egy angol bankárcsoport számítása szerint Magyarországról 1980 és 2010 között 242 milliárd dollár áramlott ki offshore-ba (Henry, 2012), ez a 2010-es államadósság 2,8-szorosa, és a vonatkozó harminc év alatt megtermelt teljes nemzeti jövedelem egyharmada. Tudjuk, hogy a szocialista nagyvállalatok nem 1980-ban kezdték az offshore tevékenységet hazánkban, hanem legalább 1972-ben, így ez az összeg magasabb lehet. Ezek az összefüggések alapvetően írják át eddigi tudásunkat a „gulyáskommunizmusról”, új megvilágításba helyezik a kádári konszolidációt és eladósodást, és felvetődik az a kérdés, hogy mindezt miért hagyta a pártállami vezetés. Feltehetően a szovjet imperialista törekvések kiszolgálása volt az ok, amiért a megszállók is és a pártvezetők is szemet hunytak a gazdasági maffia ténykedése fölött: ennek a céghálózatnak a segítségével hatékonyan ki lehetett játszani a COCOM-lista kötelmeit. Magyarország a nyolcvanas évek elejére Moszkva legfontosabb embargós beszállítója lett.

Ezt az összefüggést nem lehet figyelmen kívül hagyni akkor sem, amikor Magyarország 1945 és 1990 közötti történetének feltárása a célunk, de hazánk hidegháborúban játszott nemzetközi szerepvállalása tekintetében is új vizsgálati szempontokat kínál. Összehasonlító elemzésekre is szükség lesz ahhoz, hogy megállapítsuk, mennyiben volt sajátos ez a helyzet a régió többi országához viszonyítva, kijelenthetjük-e, hogy egy ránk kiosztott szerep következménye mindez, vagy az események véletlen láncolata sodorta hazánkat ilyen kiszolgáltatott helyzetbe.

Hosszabb távon nemcsak az ország eladósításának kérdéséről van szó, hanem politikai és morális következményekről is. A nyolcvanas évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió már nem fogja sokáig bírni a versenyt, a kétpólusú berendezkedésnek hamarosan vége lesz. Azok a pénzügyi hálózatok, amelyek profitáltak a Magyarországhoz köthető offshore birodalom működéséből, érdekeltek voltak abban, hogy a politikai rendszer összeomlása után se változzanak pozícióik, eddigi monopóliumukat jelentős versenyelőnyre konvertálhassák szabadpiaci körülmények között is. Ennek megfelelően beleszóltak a magyar belpolitikába,

manipulálták a rendszerváltoztatás menetét. A pártállam lebontása ekkor már kevés volt, a hálózatokat kellett volna felszámolni, de erről mélyen hallgattak azok, akik rendelkeztek valamilyen ismerettel minderről. Felelősségük éppen ezért felmérhetetlen hazánk kifosztásában, az igazságtétel és a legalább részbeni reprivatizáció elmaradásában. A rendszerváltoztatás során a magyar gazdaság teljesen kiszolgáltatott lett, a magyar társadalom nagy része pedig vesztesként került ki az átmenetből. A diktatúra intézményrendszerét felváltotta a demokratikus berendezkedés, de a posztkommunista erők globális érdekhálózatának befolyása és ráhatása a gazdasági életre, a sajtóra és végeredményben a belpolitika történéseire változatlan maradt. Magyarországi gazdasági értelemben nem nyerte vissza szuverenitását a szovjetek kivonulása után sem.

JEGYZETEK

- ¹ Varga (Weiss) Jenő (1879. Nagytétény–1964. Moszkva) először péknek tanult, majd földrajz-történelem szakos tanári diplomát szerzett. A századelőn a szociáldemokraták balszárnyához tartozott, a Tanácsköztársaság alatt először pénzügyi népbiztos lett, majd különböző gazdaságirányítási pozíciókat töltött be népbiztosi rangban. A kommün után külföldre menekült, Bécsben, Berlinben majd a Szovjetunióban élt. Berlinben a Komintern gazdasági központjának létrehozásával szerzett elismerést, Moszkvában 1927-ben megalapította a Világgazdasági és Világpolitikai Intézetet. Számos tanulmányát, könyvét kiadták, a kommunista közgazdászok tekintélyévé vált, a Szovjet Tudományos Akadémia tagja volt, de tiszteletbeli tagjának fogadta a Magyar Tudományos Akadémia is. Szerepe volt a bolsevik típusú kényszermunkatáborok ötletének kidolgozásában. A civil lakosság munkaerejének felhasználását a háborús károk helyreállításában – vagyis málenkij robotra való elhurcolásukat – gazdasági észszerűsége hivatkozva vetette fel.
- ² Háty László (1891–1975) eredeti végzettségét tekintve orvos volt, már diákként szimpatizált a baloldali mozgalmakkal. A kommün után Bécsbe, onnan pedig Berlinbe küldték. Varga Jenő mellett kezdett gazdasági ügyekkel, elsősorban a Komintern pénzügyeivel foglalkozni a berlini szovjet követségen, majd 1929-ben került a kereskedelmi kirendeltségre. Itt világpiacon elemzéseket készített, valamint részt vett a Német Kommunista Párt munkájában is. 1933-ban Moszkvába került, a Varga Jenő által létrehozott és vezetett Világgazdasági és Világpolitikai Intézetben külkereskedelmi területen dolgozott. 1945-ben tért haza azzal a feladattal, hogy biztosítsa a kereskedelem kommunista felügyeletének megszervezését.
- ³ Vas (Weinberger) Zoltán (1903–1983) a budapesti kommün idején csatlakozott a kommunista mozgalomhoz, a Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja, a Vörös Hadsereg katonája lett. A két világháború között hosszú időt töltött börtönben, először 1921-ben tartóztatták le, de a következő évben egy fogolycserének köszönhetően a Szovjetunióba került. A Komintern ügynökeként tért vissza 1925-ben, de nem sokkal később ismét bebörtönözték, 1940-ben – Rákosi Mátyással együtt – egy újabb fogolycserével került vissza a Szovjetunióba. A Vörös Hadsereg katonájaként lépte át Magyarország határát 1944-ben. A háború után a Gazdasági Főtanács titkára, majd az Országos Tervhivatal elnöke lett. 1953-ban megfosztották tisztségeitől, a készülő cionista per egyik kiszemelt áldozata volt, de Sztálin halála megmentette őt saját elvtársaitól. Az első Nagy Imre kormányban (1953. július 4.–1955. április 18.) a Minisztertanács titkárságának vezetője volt, majd Nagy bukása után Vas Zoltán is háttérbe szorult. Az 1956-os forradalom alatt közellátási kormánybiztos volt, Nagy Imréekkel együtt menekült a jugoszláv nagykövetségre. A Nagy Imre perből kihagyták, kegyelemben részesítették.
- ⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (Hereafter ÁBTTL) 3.2.1. Bt-489. 16–17. Jelentés, 1951. május 30.
- ⁵ (h. e.): Itt a magyarországi német háborús főbűnösök első listája. Képes Figyelő, 1945/2. 1.
- ⁶ Bródy István: Se vaj – se ágyú. Haladás, 1947. június 19. 9.
- ⁷ Horthy Miklós kormányzóknak a háborúból való sikertelen kiugrási kísérletét követően, 1944. október 15–16. között a szélsőjobboldali és németbarát párt, a Nyilaskeresztes Párt német segítséggel államcsínyt hajtott végre. Az új miniszterelnök Szálasi Ferenc lett. A nyilasok uralma alatt újra megkezdtek a zsidóság deportálását, gettókat alakítottak ki, ahol súlyos atrocitások, gyilkosságok történtek.
- ⁸ ÁBTTL 3.2.4. K-472. 45. Tanulmányozási terv, 1952. április 21.

- ⁹ Fontos monopóliumokat kapott a magyar exporttermékekre például Kurt Becher, vagy Karl Bickenbach. Becher volt a felelős azért, hogy a zsidó nagypolgárság vagyonát – de valójában a teljes magyar nagyipart – átjuttassák az SS kezére Magyarország német megszállása idején. Bickenbach segített Bechernek a saját zsebre ellopott ingóságokat a nyugati piacokon értékesíteni a háború idején, később ő is üzleti vállalkozásokba kezdett. Elsősorban magyar külkereskedelmi cégekkel állt kapcsolatban a negyvenes évek végétől. Hatalmas mennyiségű jutalékot tett zsebre a magyar külkereskedelmi vállalatoktól, annyira beágyazott volt a magyar kommunista körökben, hogy gyakran már automatikusan olyankor is utalták a kenőpénzt számára, amikor személyesen nem is működött közre az adott üzlet megkötésében. 1956-ban 1 216 400 devizaforintot tehetett zsebre tíz magyar külkereskedelmi vállalattól jutalék gyanánt, míg 1957 első háromnegyed évében 1 327 000 devizaforint került a számlájára. (Az éves átlagkereset ekkor Magyarországon nagyjából 12 ezer forint körül volt.) Az 1956-os forradalom idején leállt Magyarországon az ipari termelés, ez Bickenbachnak jövedelem kiesést okozott, és az amúgy likviditási problémákkal küzdő magyar állam hajlandó volt számára kárpótlást fizetni.
- ¹⁰ Central Intelligence Agency, Freedom of Information Act Electronic Reading Room (hereafter: CIA FOIA) Economic Intelligence Report – The Role of Reexports in Hungarian Foreign Trade. 1959. június. (<https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP79R01141A001400100002-2.pdf>)
- ¹¹ Az 1956-os magyar adatok a forradalom miatt nem alkalmasak összehasonlításra, de azt hozzá kell tenni, hogy az első háromnegyed évben bonyolított kereskedelmi ügyletek 10%-a ekkor is reexport volt.
- ¹² A CIA adatai szerint 1957-ben a magyar reexport 33%-a két nyugati ország között bonyolódott, 43%-ban keleti áruk találtak gazdát Nyugaton, 11%-ot tett ki a blokkon belüli reexport, és a fennmaradó rész pedig a nyugati termékek keleti blokkba való közvetítését jelentette.
- ¹³ A CIA 1965 és 1972 között ismerteti a két ország közötti kereskedelmi forgalom növekedését. 1965-ben 11,4 millió USD volt az összértéke a Magyarországra és az USA között lebonyolított kereskedelemnek, 1972-re ez az érték elérte a 35,3 millió dollárt. CIA FOIA, Intelligence Memorandum – Trading and Cooperation with Hungary, 1973. március. (<https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP85T00875R001700050031-1.pdf>)
- ¹⁴ Fekete János (1918–2009) bankár, a Magyar Nemzeti Bank első elnökhelyetteseként a kommunista pénzpoltika első számú irányítója volt. Már a háború végén besorozta őt a szovjet titkosszolgálat, az NKVD, majd a helyi államvédelmi szervekkel együttműködve építette fel pénzügyi karrierjét. A Kádár-rendszer meghatározó gazdasági politikusa és szakembere lett, a nemzetközi pénzpiacokon ismert és elismert bankár. Az ő irányításával folyt a hetvenes évektől a nagyarányú hitelfelvétel, amely lényegében Magyarország tudatos eladósítását jelentette. Rossz árfolyampolitikájával szintén hozzájárult az ország eladósodásához.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Berkó Lilli (1983): Az iparvállalatok külkereskedelmi joga mint a strukturális alkalmazkodás eszköze. *Ipargazdasági Szemle*, 1983/3. 62–75.
- Borvendég Zsuzsanna (2018): *A Cég megnyertjei – a megnyertek cégei. Titkosszolgálati vállalatalapítások és valutakitermelés a Kádár-rendszer idején.* ÁBTL–NEB, Budapest.
- Borvendég Zsuzsanna (2020): Hidegháborús hungarikum. A magyar külkereskedelem sajátosságai a CIA szemszögéből. In: Berta Péter – Vizi László Tamás (szerk.): *A Magyarországotól Intézet évkönyve 2019.* Magyarországotól Intézet, Budapest, 2020. 61–81.
- Borvendég Zsuzsanna (2021a): *Fabulous Spy Games. How International Trade Networks with the West Developed after 1945.* Magyarországotól Intézet, Budapest. (https://mki.gov.hu/assets/books/mki_2021_fabulous.pdf#joomlImage://local-assets/books/mki_2021_fabulous.pdf?width=0&height=0)
- Borvendég Zsuzsanna (2021b): *The Ages of the Impexes.* Magyarországotól Intézet, Budapest. (https://mki.gov.hu/assets/books/mki_2021_impexes.pdf#joomlImage://local-assets/books/mki_2021_impexes.pdf?width=0&height=0)
- Gábor Péter (2013): *Jóváítélet és külkereskedelmi orientációváltás Magyarországon, 1944–1949/51.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, doktori értekezés. (<https://idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/gaborpeterphd.pdf>)
- Henry, James S. (2012): *The Price of Offshore Revisited. New Estimates for 'Missing' Global Private Wealth, Income, Inequality*

- and Lost Taxes*. Tax Justice Network. (http://www.taxjustice.net/cms/upload/pdf/Price_of_Offshore_Revisited_120722.pdf); *Capital Flight from Developing Countries: the Top 20 Losers*. Tax Justice Network. http://static.guim.co.uk/sys-images/Observer/Pix/pictures/2012/07/22/gu_wealth-offshore-02.jpg
- Koch, Stephen (1994): *Double lives Stalin, Willi Münzenberg and the Seduction of the Intellectuals*, HarperCollins Publishers, London.
- Molnár János (2009): „A másodrendű vádlott.” Villányi András elítélésének és rehabilitációjának rekonstruálása. *Múltunk*, 2009/1. 133–134.
- Pogány Ágnes (2006): Co-operation through the Iron Curtain: Economic Relations between Austria and Hungary after the Second World War. In: Enderle-Burcel, Gertude et al. (eds.): *Gaps in the Iron Curtain. Economic Relations between Neutral and Socialist Countries in Cold War Europe*. Jagiellonian University Press, Kraków. 142–162.
- Seres Attila (2006): A szovjet piac „meghódítása” és a magyar tőke Trianon után. Iratok a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság történetéhez (1923). *Századok*, 2006/1. 79–125.
- Seres Attila (2008): Magyar külkereskedelmi politika és a szovjet piac az 1920-as években. *Történelmi Szemle*, 2008/3. 407–433.
- Szilágyi Gábor (2015): Az MDP és az MSZMP a „guruló dollárok” rendszerében. In: Kiss Réka – Soós Viktor Attila (szerk.): *Kéletről Nyugatra. A kommunista mozgalom titkos pénzei*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest. 7–70.
- Tímár Máttyás (1989): *Szürke pénzügyek*. Magvető Kiadó, Budapest.

Vehrer Adél

Egyesületi élet hazánkban a 19. század második felében

Societies in Hungary in the second Half of the 19th Century

Összefoglalás

A 19. században valamennyi európai országban fellendült a civil közösségek szerveződésének folyamata. A jogszabályi változások teret adtak az egyesületek, klubok, körök intézményesülésének, ennek következtében e szervezetek száma megsokszorozódott. Az egyesületek kutatása igen sokrétű feladat, mivel azok típusaitól függően több szakterületet is érintenek. Szakirodalmuk, megközelítési lehetőségeik ezért sokfélék. Az egyesületek kutatásában a művelődéstörténet, a társadalomtörténet, a szociológia, a statisztika, a jogtörténet, az irodalomtörténet és a néprajztudomány is szerepet kaphat. Jelen tanulmány a 19. századi magyarországi egyesületek típusait, számát, taglétszámát vizsgálja európai összehasonlításban.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: N93, Z11, Z13

Kulcsszavak: közösség, egyesület, 19. századi társadalom

Summary

The 19th century saw a boom in the organisation of civil communities in all European countries. Legislative changes gave room for the institutionalisation of associations, clubs and circles, and as a result the number of these organisations multiplied. Research on associations is a multifaceted task, as they cover a range of disciplines depending on their type. Their literature and approaches are therefore diverse. Cultural history, social history, sociology, statistics, legal history, literary history and ethnography can all play a role in the study of associations. The present study examines the types, number and membership of associations in Hungary in the 19th century in a European comparison.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: N93, Z11, Z13

Keywords: community, association, 19th century society

DR. VEHRER ADÉL Phd, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar (vehrer.adel@sze.hu).

BEVEZETÉS

A polgárosodás folyamata a magyar falvakban a reformkorban kezdődött, és nagyon összetett módon ment végbe. A magyar parasztság társadalmát és kultúráját ezt megelőzően évszázadokon keresztül a hagyomány által közvetített intézmények – család, rokonság, szomszédság, faluközösség – szervezték. A polgárosodás folyamatában a hagyományos közösségek átalakultak, és a 19. század második felétől új típusaik jelentek meg. Létrejött az első egyletek, körök, melyek a következő évtizedekben a kultúrákövetítésben és a közösségi életben is meghatározó szerepet játszottak. Vitathatatlan a források tükrében, hogy a 18. századtól kezdve a különféle egyesületek, egyletek, körök növelték, erősítették a társadalmi – gazdasági, politikai, kulturális – nyilvánosságot, ezzel együtt gyorsították magát a polgárosodás folyamatát is (Bősze, 1997:5).

A kapcsolódás igénye fontos emberi szükséglet. Csányi (2012) evolúciós innovációként értelmezi az emberi közösségek kialakulását, mint olyan tevékeny alakulatot, amely egyaránt biológiai és kulturális konstrukció is. Úgy véli, az emberi természet számára a közösségi lét az optimális működési tér, tehát egyfajta alapszükségletként értelmezi a közösséghez tartozást. A történelem folyamán valamennyi európai országban működtek közösségek, de szervezett, intézményesült formáikról a 17. századtól kezdődően szólnak forrásaink. A brit klubok Clark (2000) szerint a kikapcsolódás és a szabad idő kellemes eltöltése céljából jöttek létre, de a baráti társaságokban hivatalos ügyeket is megvitattak, meghallgatták a legfrissebb híreket, itt értesültek a pletykákról is. A tagok azért csatlakoztak egy közösséghez, hogy a mindennapi munkatevékenységtől és a családi gondoktól kicsit elszakadjanak, kikapcsolódjanak. A skót Alexander Hamilton így foglalja össze a klubokban zajló tevékenységeket: „találkozunk, társalgunk, nevetünk, tárgyalunk, dohányszunk, iszunk, összekülönbözünk, egyetértünk, vitatkozunk, filozofálunk, lelkesítünk, szóviccelünk, énekelünk, táncolunk és szórakozunk együtt ... mi valóban és igazán egy klub vagyunk.” (idézi Clark, 2000:491).

Warren (1963) a közösségek öt funkcióját különíti el:

1. szocializáció, vagy értékközvetítés,
2. gazdasági érvényesülés, vagy társadalmi részvétel,
3. társasági élet lehetősége,
4. társadalmi kontroll vagy normakövetés és
5. kölcsönös támogatás vagy együttműködés, mely a közös célok elérését teszi lehetővé.

Kocsis (2000) szerint a közösségek sok funkciójú társadalmi csoportot jelentenek, amelyhez tagjaiknak kötődése születésük, házasságuk és még sok egyéb szál révén keletkezik. Magyarországon a 19. század második felétől kezdve a köz- és társasági élet szervezésében egyre nagyobb szerephez jutottak a különféle polgári, társas- és olvasókörök, illetve egyletek. Legtöbbjük rendelkezett valamilyen saját vagy bérelt helyiséggel az összejövetelek céljára, rendszerint közösen jártak újságot, nemegyszer kisebb saját könyvtáruk is volt. Feladatuknak tekintették a bálók, műsoros estek szervezését is. Szilágyi (2000) szerint ezek az eredendően nem paraszti gyökerű szervezetek azért tudtak beépülni

a falusi intézményrendszerbe, mert bennük megvalósult a polgárisodó társadalmi környezethez igazodás és a helyi paraszti igényekhez való hozzáigazítás egymásra hatása. A nyugat-európai és a hazai egyesületek, közösségek tehát hasonló funkciókat töltöttek be, de az előbbieket inkább a városokban működtek, míg az utóbbiak a falvak életében is meghatározó szerepet játszottak.

Az egyesületek és körök hazánkban átfogták a hétköznapi élet szinte minden területét. Emellett amennyiben azonos osztály-, réteg- vagy csoporthelyzetű emberekből merítették tagságukat, alkalmasak voltak az adott társadalmi osztály identitástudatának kialakítására, fejlesztésére is. Az egyesületek jelentősége abban állt, hogy szerepet vállaltak a közösségek és hagyományok teremtésében, a közösségek megtartásában, az önszerveződésben és a hagyományok továbbvitelében. Egy egyesülethez tartozás rangot, az adott személy elismerését, pozitív társadalmi megítélését is jelentette a közösségben. Az egyesületek közösségi ereje, hagyományokat őrző képessége – a szűkebb páttriához való tartozás tudatosításával – a hazaszeretet ápolásáért is sokat tett (Bősze, 1993:74).

A falusi közösségek hazánkban a 19. század előtt a hagyományos gazdasági együttműködésekre épültek. A parasztcsalád a napi munkavégzésnek és a gazdálkodás megszervezésének természetes kerete, egyszersmind a külvilággal kialakított kapcsolatokban elfogadott egysége is volt. A hagyományos közösségbe beleszületett egyén azonban termelőmunkájából eredendően nem lehetett önálló és másoktól független. Szervezetten és rendszeresen együtt kellett működni más családokkal, bele kellett szerveződni a faluközösségbe. A termelést és az életkeretek kialakítását szolgáló munkavégzés sokféle részfeladata eleve megoldhatatlan volt családi keretben, mert nagyobb volt a munkaerőigényük, és speciális szakismereteket is feltételeznek (Szilágyi, 2000:558–559). A falusi egyesületek egyik legfontosabb típusa a gazdakör lett a 19. század második felében, amely intézményes keretek közé helyezte a korábbi spontán együttműködő törekvéseket. Ugyanakkor a gazdakör székháza volt a kulturálódás, a szórakozás legfőbb színtere is. Kifejezte a hagyományos kulturális eszmények meghaladásának igyekezetét (volt olvasóterme, lehetett kártyázni, sakkozni, biliárdozni, az udvaron kuglizni, a lányok és legények műkedvelő előadásokkal szórakoztatták a falu népét), de maradéktalanul kiszolgált a helyi hagyomány szentesítette közösségi szórakozási lehetőségeket is (nagytermében rendeződtek a bálók) (Szilágyi, 2000:575).

Az egyesületi élet különböző színhelyei – közgyűlések, felolvasások, előadások, viták, beszélgetések és műkedvelő előadások – a rendezvényeknek fórum-jelleget kölcsönöztek. A közösség tagjai ezeken az alkalmakon gyakorolhatták a nyilvános szereplést, a beszédet, a véleménynyilvánítást, ennek következtében közvetett módon a település életébe is beleszólhattak. A közösségi együttműködés és áldozatvállalás másik formája a tagság által vállalt önkéntes fegyelem volt, amelyet sok esetben az alapszabályok is tükröztek. Több olyan egyesület is működött, amelyben az alapfunkció megvalósításának sikere állt vagy bukott ennek betartásán. Vitathatatlan volt például a tűzoltó egyesületek katonás fegyelmet igénylő ösztönzésének, a sportkörök csapatszellemének szükségessége (Bősze, 1993:77).

EGYESÜLETEK AZ EURÓPAI ORSZÁGOKBAN

Az egyesületek és társaságok a legkorábbi időktől kezdve számos európai országban megtalálhatók és mindenütt jelentős szerepet játszottak a politikai és kulturális életben. Már az ókorban is találunk példát a kereskedők vagy vallási csoportok szervezett csoportjaira. Később a reneszánsz kori Firenzében több mint 150, Genova kikötőjében 134 jelentős csoport működött. A társas összejövetelek szervezése mellett a mediterrán országokban mecénási szerepet is betöltöttek e közösségek, főként kezdő szerzők színdarabjainak bemutatására adtak lehetőséget. A késő középkorban a Németalföld városaiiban főként az irodalmi közösségek virágoztak, amelyek jelentős jótékonyági és gazdasági szerepet is betöltöttek. Németország területén a 18. század második felében nagyszámú középosztálybeli társaságot találunk, ezek többsége társadalmi reformokkal foglalkozó hazafias társaság, olvasótársaság (1800-ig 430 alakult), zenei társaságok és politikai társaságok (Clark 2000).

A szervezett egyesületek tömeges megjelenése a 19. századra tehető egész Európában. Míg a korábbi, hagyományos társas kapcsolatok többnyire informálisak voltak, a 19. században megjelent a formális társasági élet, elkezdődött a közösségek intézményesülése. A legtöbb országban elsőként segélyegyletek, mezőgazdasági szindikátusok és zenei társaságok jöttek létre. A polgárosodás folyamatával, illetve a Habermas (1993) nevéhez kötődő polgári nyilvánosság kialakulásával és fejlődésével párhuzamosan megfogalmazódott az *állam hatalmát korlátozó* egyesülési és gyülekezési szabadság eszménye, valamint az ehhez szorosan kapcsolódó egyesülési jog igénye.

A 19. században szinte valamennyi európai polgári alkotmányban megjelennek ezek a jogok. Elsőként az 1814-es holland alaptörvény, majd a polgári mintaalkotmánynak tekinthető 1831. évi belga, azután az 1848-as francia, majd az 1849-es német birodalmi alkotmány rendelkezett az egyesülési jogról. Az osztrákok 1867-ben rendezték e kérdést. Őket követte Szerbia, Svájc, Bulgária, Dánia, Spanyolország, Portugália és Finnország (Bószé, 1997:17).

A szabadidős társulások helyzete a 19. századi Franciaországban is hosszú folyamat eredményeként változott pozitív irányba. Az 1791-ben és 1795-ben elfogadott törvények minden szakmai egyesületet betiltottak, és az állam ellenőrző szerepét megszigorították. Később az 1810. évi büntető törvénykönyv kimondta, hogy csak a kormány jóváhagyásával lehet olyan egyesületet létrehozni, amely húsznál több tagot számlál, és rendszeresen vallási, politikai, irodalmi vagy bármilyen más céllal történő összejöveteleket szervez. Ennek következtében a francia egyesületi élet csak a 19. század második felében kezdett fellendülni. Az 1848-as alkotmány deklarálta ugyanis először az egyesülési szabadság elvét: a jogi szabályozás szerint a későbbiekben sem volt egyszerű egyesületet létrehozni, 1852-től ehhez előzetes jóváhagyás kellett, végül 1868-ban engedélyezték a szakmai egyesületek szabad létrehozását (Baker, 2017).

McLean (2000) az előzményeket Skócia tekintetében a 18. század első felére vezeti vissza. Glasgow-ban speciális jelenség volt, hogy az 1740-es évektől kezdve az egyetem jelentős szerepet játszott az egyesületek kialakulásában. A közösségi élet szereplői főként a professzorok és a városi kereskedők voltak, de a lelkészek is megjelentek néhány társaságban. Ebben az időszakban már kialakult egy városias és társadalmilag elkötelezett középosztály, amelynek tagjai tudást akartak közvetíteni, és saját tudásukat is demonstrálni akarták a közösségi alkalmakon.

Emellett a társaságok a közízlés formálásában is szerepet játszottak, olyan területeken, mint például a társalgás, a divat vagy a lakáskultúra. A városi társasági életnek köszönhetően rendkívül élénk, szervezett egyesületi élet alakult ki később, melynek középpontjában az irodalmi és tudományos klubok álltak. Az egyetemi professzorok mellett ezekben a közösségekben a városi polgárok is részt vettek, így a társasági élet témakörei a tudományos kérdések mellett az irodalomkritika, a művészet és a zene köré szerveződtek. Ez a folyamat elősegítette a tehetséggondozást, valamint fokozta a kereskedelem és ipar fejlődését. Számos klub nemcsak a szellemi eszmecsere csatornáit biztosította, hanem a kapcsolatépítés és a mecenatúra lehetőségeit is, csakúgy, mint a mediterrán államokban. Emellett lehetőséget teremtett a társasági élményekre azok számára, akik a közösségi alkalmakon el akartak feledkezni a mindennapi üzlet gondjairól.

Nagy-Britanniában a 18–19. században nem minden közösség választotta az intézményesülés útját. A nyilvános társasági élet számos formája városi jelenségnek számított (színi előadások, bálók, koncertek, tudományos előadások), míg a falvakban csekélyebb számban működtek klubok, azok is elsősorban jótékonyági céllal jöttek létre. A városi társulásokra jellemző volt az is, hogy tagjaik többsége szinte kizárólag férfiakból verbuválódott, a nők számára a filantróp szervezetek és zenei klubok jelentettek lehetőséget, amennyiben társadalmi szerepet akartak vállalni.

Magyarországon az egyesülési jog kérdéseire a reformkorban megjelenő liberalizmus eszmerendszere irányította a figyelmet. Az egyesülés előnyeinek elméleti és gyakorlati kidolgozását Széchenyi István végezte el. Kossuth Lajos pedig az 1840-es években kezdte hangoztatni az egyesületek fontosságát a társadalom megszervezésében és a polgárság egyesítésében. Mindezek ellenére a magyar jogból kiszorult az átfogó törvényi szabályozás (Bószé, 1997:17). Az egyesületek mennyiségi növekedése azonban egy idő után megkövetelte szabályozásukat is. Az első részletes jogi szabályozás hazánkban 1868-ban történt, mely az alapítókra bízta az egyesület nyelvét, és az állami felügyeletet minimálisra csökkentette. A kedvező feltételek felvirágoztatták az egyesületalapítást. Ezt követően az egyesületekről újabb törvény nem született a vizsgált korszakban, alacsonyabb szintű jogszabályok, miniszteri rendeletek intézkedtek a szervezetekről (Kósa, 1998:296). Ennek következtében maga az egyesület fogalmának jelentése is vitatott, hiszen a korszak jogszabályai sem definiálták azt.

AZ EGYESÜLET FOGALMA

A 20. században többen vállalkoztak az egyesület fogalmának pontos meghatározására. Értelmezték úgy őket, mint szabad társulásokat, melyek a társadalom közösségi érdekeit az állam által abszorbeált terjedelmen túlmenően valósítják meg, vagy úgy is, mint a társadalom és az egyén közti kötelék egyik típusát. Dékány (1943) szerint a legfontosabb ismérv, hogy az egyesület közösségébe a tagok önként lépnek be, emiatt e szervezetek mesterséges társadalmi organizációk, melyek tagjaikat önkéntes belépés útján szerzik meg. A szervezetet speciális célra alakítják, tehát az egyesület mesterséges, egycélú egység. Dobrovits (1936) a kizárásos módszert használva, leszűkítette az egyesületek körét. Meghatározott, nem kereseti célból alakult, szabad társuláson alapuló, állandó jellegű társadalmi szervezeteknek tekintette őket.

Reisz (1988) azt emelte ki, hogy az egyesület a helyi társadalom valamely mikroközösségének igényeit, elvárásait spontán módon fejezi ki, illetve megjeleníti a közös érdeket, cselekvést és a tagok önkéntességét.

A fogalmi bizonytalanság nemcsak hazánkban jelentett kihívást, hanem az angolszász országokban is. Clark (2000) szintén megkísérelte körbejárni az egyesület fogalmát, ehhez a modern kor antropológiai és szociológiai definícióit vette alapul. Az angol klubok eszerint olyan önkéntes társulások, informális szervezetek, amelyekben a részvételnek nincs anyagi vonzata, jellemzőek az időszakos vagy rendszeres találkozókat, tehát fontos ismérvük a szervezethez tartozás, vezetőségükre jellemző az oligarchiára való hajlam, a szabályozó szerep nélküliség. Emellett a klubok és társaságok tagjai túlnyomórészt férfiak, akik rendszeresen és szervezeten gyűlnek össze, többnyire a pubokban, ahol aktív társasági életet élnek. Az összejövetelek célja lehet szabadidős, lokális témához kötődő, oktatási, politikai, emberbaráti vagy bármely más.

A legsokrétűbb fogalom-meghatározás hazánkban Bősze Sándor nevéhez kötődik: „Természetes és jogi személyek által a hatóságilag engedélyezett és ellenőrzött alapszabályban megfogalmazott gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, tudományos, szakmai és egyéb közös célok megvalósítása érdekében létrehozott, önkormányzattal, meghatározott szervezeti felépítéssel és önálló gazdálkodással rendelkező önkéntes társaság, melynek tagjai megszabott tagdíjat fizetnek. Az egyesület kifejezetten gazdasági vagy profitorientált tevékenységet nem folytat, valamint általában nem politikai célokat kíván megoldani. Az alapszabályokban meghatározott célokhoz viszonyított közös érdekeket az egyesületen kívülállókkal szemben, mint érdekvédelmi intézmény is képviseli. Adott helyzetben közvetítő szerepet tölt be a kormányzat vagy a politikai pártok és a helyi törekvések között. Az egyesületi tagok jogai, a fizetett tagdíj mértékétől függően általában nem egyformák. Az egyesület az alapszabályokban meghatározott közigazgatási területen működhet.” (Bősze, 1993:69-70).

AZ EGYESÜLETEK TÍPUSAI

A fogalmi meghatározás mellett a témakör másik problematikus pontja az egyesületi típusok osztályozása. Ennek oka, hogy számos egyesületnek összetett, sokoldalú funkciója volt. Támpon tot az egyesületek alapszabályai jelenthetnek számunkra, melyekben megalakulásukkor rögzítették a tagok által követni kívánt közös – gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, szakmai, tudományos stb. – céljaikat (Bősze, 1997:18).

Az egyesületek kategorizálása nem csak hazánkban, hanem más európai országokban is nehézséget okoz. Franciaországra vonatkozólag Baker (2017) például a következőképpen csoportosította a 19. századi egyesületeket:

- szakmákhoz kapcsolódó közösségek (például az idénymunkások csoportjai),
- nagyobb gazdasági feladatok elvégzésére alakult közösségek (például építkezés),
- szabad időhöz kötött (például a család és a szomszédok téli esti összejövetelei, vagy a fiatal férfiak informális csoportosulásai),
- társas összejövetelek, amelyeken a közösség tagjai szórakoznak és játszanak (kártyázásra, éneklésre és beszélgetésre létrehozott közösségek), illetve
- vallási közösségek (például áhítat és szeretet testvérközösségek).

Clark (2000) szerint a 18. században a Brit-szigeteken több mint 130 különböző típusú társaság működött, fő típusaik a következők voltak:

- öregdiákok egyesületei (iskolák, főiskolák és egyetemek számára),
- művészeti szervezetek,
- könyvklubok,
- jótékonyági klubok,
- vitaklubok, szerencsejáték-klubok
- kertészeti társaságok,
- irodalmi társaságok,
- szabadkőműves és ál-szabadkőműves társaságok,
- zenei társaságok,
- szomszédsági klubok,
- emberbaráti társaságok,
- szakmai társaságok,
- regionális és etnikai társaságok,
- sportklubok,
- tudományos és kulturális társaságok.

Magyarországon az egyesületek összeírásának terve először 1848-ban merült fel a Fényes Elek vezette Országos Statisztikai Hivatal programjában. Az első egyesületi kimutatás azonban – melyet a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottsága készített – csak 1862-ben látott napvilágot. Ez azonban nem célzott összeírás, hanem különböző hivatalos adatok felhasználása alapján született (Domokos, 1968:221). A továbbiakban a kategorizálásokat kronológiai sorrendben vesszük sorra.

Magyarország egyleteit és társulatait statisztikai szempontból legkorábbról az 1874-es felmérés adatai alapján ismerjük, melynek publikálása Vargha Gyula (1880) nevéhez kötődik. Az országos hatókörű vizsgálat alapján Vargha az alábbi egyesület típusokat határozta meg:

- önszervező egyesületek,
- jótékony egyesületek,
- nevelő és oktató egyesületek,
- társas egyesületek,
- gyakorló egyesületek,
- ipartársulatok,
- termelő szövetkezetek,
- fogyasztási egyesületek,
- gazdasági egyesületek,
- kereskedelmi egyesületek
- vízszabályozó egyesületek,
- tűzoltó egyesületek,
- tudományos és irodalmi egyesületek,
- művészeti egyesületek,
- vallásos egyesületek,
- vegyes egyesületek.

Vargha kategorizálása csaknem egy évszázadig meghatározta, egyúttal le is zárta a tudományos vizsgálatokat, valójában a 20. század második felében irányult újra figyelem az egyesületek témakörére. Az 1980-as évektől kezdődően azonban fokozott érdeklődés irányul a téma felé. Különösen igaz ez az egyes megyék dualizmus kori egyesületeinek feltárására irányuló élénk kutató-mozgalomra. Vas, Somogy, Baranya és Nógrád megyékről is születnek ekkor összefoglalók, melyek szerzői megkísérik az egyesületek típusait rendszerbe foglalni.

Márfi Attila baranyai kutatása alapján az egyesületek kétféle osztályozásánál a következő csoportokat emeli ki:

1. Hatósági felügyelet szerinti csoportosítás
 - Munkásegysületek.
 - Jótékony, betegsegélyező, temetkezési, kiházásítási és nyugdíjegyletek.
 - Politikai, nemzeti és egyéb egyesületek.
2. Jogi szabályozás szerinti csoportosítás
 - A kereskedelmi törvény által szabályozott nyereszkes célú részvénytársaságok, szövetkezetek és egyéb társulatok.
 - Speciális, külön törvény által szabályozott egyesületek: betegsegélyező-pénztárak, bányatársulatok, ipartársulatok és ipartestületek.
 - *Közönséges egyesületek, eszmei célú társulások, melyek a tagok önkéntes kívánságára, kényszer nélkül, de nem üzleti célok megvalósítására jöttek létre* (Márfi, 1985–86:195).

Somogy megyei kutatásaira alapozva Bősze (1986) az egyesületek típusba sorolásához több szempontot is figyelembe vesz. Ezek a közös cél, az érdekközösség, a közvetítő szerep, a hatósági engedélyezés és ellenőrzés, az egyleti tagsággal járó jogok, a tagdíj, az önkormányzat, valamint a földrajzi elhelyezkedés. Ezek alapján határoz meg egyesületi típusokat azzal a kitételrel, hogy a vizsgált megyében az egyesület típusok közül nem mindegyik volt megtalálható (pl. nemzeti alapon szerveződő közösséget nem talált):

- gazdasági (pl. mezőgazdasági),
- szakmai és szakmai önképzőkör (pl. gazdakörök, értelmiségiek és alkalmazottak szakmai alapon szervezett társaságai),
- politikai,
- kulturális-népnevelő (pl. olvasókör, dalkör, népművelő, kiseddóvó körök),
- társadalmi-társasági (pl. kaszinók, társaskörök, asztaltársaságok),
- közhasznú (pl. fürdő, építészeti, tűzoltó, mentő),
- segélyező (pl. önszegélyező, emberbaráti, temetkezési),
- munkás (pl. munkásképző, önszegélyező és szakegyletek),
- sportkörü és
- egyéb egyesületek (Bősze, 1986:37-38).

Bősze (1993) egy későbbi kutatásában a dualizmus kori (1867 és 1918) Somogy megye levéltári anyagait elemezte, és az így kapott átfogó kép alapján a fenti kategóriákat tovább pontosította. A 2. csoportba az iparosok és kereskedők egyletei, a 4. csoportba művelő-, közművelődési- és szabadoktatási-körök, a 6. csoportba a lakóhelyszépítő és egészségügyi egyesületek, a 7. csoportba pedig a nőegyletek is bekerültek (Bősze, 1993:70).

Reisz (1988:933) az egyesületi típusok meghatározásához négy kategóriát állított fel:

1. jelleg vagy cél szerinti csoportosítás,
2. társadalmi réteghez tartozás szerinti csoportosítás,
3. nemzetiséghez tartozás szerinti csoportosítás,
4. felekezethez tartozás szerinti csoportosítás.

A nemzetiség vagy felekezet szerinti csoportosítás lehetősége egyértelmű, azonban mindkét típusba tartozó egyesületek betöltötték egyéb szerepeket is céljuk és jellegük alapján. Reisz a jelleg és cél szerinti csoportba sorolja az alábbi típusú közösségeket:

- kaszinó, mint speciális funkciókat ellátó társaskör,
- érdekképviselet,
- kultúra, önképzés,
- sport, szórakozás, társas időtöltés,
- játékonyság.

Társadalmi rétegek szerint az alábbi kategóriákat állítja fel:

- ifjúsági,
- női,
- polgári-értelmiségi,
- iparos-munkás,
- mezőgazdasági,
- réteghez nem köthető (Reisz, 1988:934).

Brunda (1993) az egyesületek egy sajátos típusát, a művelődéssel kapcsolatos egyesületeket az alábbi csoportosításban jeleníti meg:

1. Közművelődési egyesületek (népművelési, közművelődési egyesületek, zene- és dalkörök, színjátszó körök, nemzetiségi egyesületek),
2. Társas körök (népkörök, olvasókörök, kaszinók, tisztii-, altisztii társaskörök, asztaltársaságok),
3. Gazdasági, rétegegyesületek (gazdakörök, ipartestületek, ipartársulatok, kereskedő-, munkás-, értelmiségi rétegegyesületek),
4. Vallási és karitatív egyesületek,
5. Ifjúsági, legény- és leányegyletek, és
6. Politikai tartalmú és hazafias egyesületek (48-as, függetlenségi, Deák-körök, polgári körök, hazafias egyesületek).

AZ EGYESÜLETEK SZÁMA

Az egyesületek témakörét érintő valamennyi vizsgálat megállapítja, hogy e szervezetek száma a 19. század végére ugrásszerűen megnőtt. Angliában és Walesben az újonnan alapított tudományos társaságok száma majdnem megduplázódott az 1870-es és az 1900-as évek között. 1860 és 1880 között a brit zenei társaságok száma 50 %-kal nőtt, az 1900-as 478-ról 1929-re pedig 960-ra emelkedett. A kertészkedési társaságok is virágzásnak indultak, a 19. század végén London területén legalább 70 ilyen társaság működött, míg horgászatból 300, galambászatból pedig 2 000 klub volt a fővárosban. Az 1862-ben alapított nemzeti

szövetséghez tartozó munkásklubok száma az 1870-es 68 darabról 1 900-ra 710-re, 1920-ra pedig 2 007-re nőtt, a bejegyzett ivóklubok száma pedig megnégyszereződött az 1880-as évek és az első világháború előestéje között. Az ivalértékesítésre bejegyzett klubok száma majdnem megduplázódott 1914 és 1935 között (15 657-re), bár ennek a növekedésnek egy része talán az engedéllyel rendelkező kocsmák számának csökkenése miatt következett be. A cserkészek 1910 és 1938 között megháromszorozták helyi csoportjaik számát, amikor is közel félmillió tagjuk volt, főként Dél-Angliában. Kimagaslak a korszakban újonnan alakult hobbi- és sportklubok száma is, mivel megnövekedett az igény a szabadidő ilyen jellegű eltöltésére. Az 1880-as években amatőr futballklubból Liverpoolban több mint 100, Birminghamben jóval több mint 300 darab volt. 1870 és 1900 között közel 270 rögbiegyesület alakult, és további 86 jött létre a következő húsz évben. Az amatőr futballklubok száma Angliában az 1940-es évekre 30 000-re emelkedett. 1930-ban felmérték a népszerű liverpooli szabadidős tevékenységeket és megállapították, hogy a klub-eseményekre járás volt a második legkedveltebb szórakozási forma, csak az újságolvasás előzte ezt meg. A közép- és a munkásosztály körében egyaránt érvényes volt a szabadidő eltöltésének ez a népszerű formája (Clark, 2000:474–477).

Az egyesületek szerepe a polgári társadalomban Magyarországon is változatos képet mutat a vizsgált korszakban. A sokféleségben a működés célja szerint megkülönböztethetünk gazdasági, politikai, szakmai, művelődési, társasági, közhasznú, jótékony és szabadidős egyesületeket. Közülük a gazdasági egyesületek csoportjába tartozó ipartársulatok száma volt a legnagyobb, 1878-ig 1 247 darab jött létre. Ez az összeírt egyesületek 32,1 %-át tette ki. Nagyon jelentős volt még a jótékony célú (475 db) és a kulturális egyletek száma (csak olvasóegylet 433 db volt). Az egyesületek zöme a 10-50 ezer fő által lakott településekre koncentrálódott. Az 1878-as felmérés szerint az egyesületek átlagos működési ideje 10 év volt. A részvizsgálatokból kiderül, hogy egy polgár egyidejűleg több egyesületnek is tagja volt sok esetben. Az igen különböző adatok átlaga egyesületenként 169 főt adott meg átlagban 1878-ban (Kósa, 1998:296).

Becslések szerint a 19. század második felében a fokozatos, egyenletes növekedés során az egyletek száma hazánkban elérte a tízezres határt. Az intenzívebb egyesület-alapítási szakasz után a tendencia az 1900-as évek végén már némileg lassult, és az első világháborút megelőző években érte el az egyletek száma a húszezer körüli maximumot. Az 1912-1914-es évekre már a csökkenés volt jellemző, és az első háborús évben a megmaradt egyletek száma 14 000 körül mozoghatott (Sebestény, 2003:383-384).

A vizsgált korszakban hazánkban csak két alkalommal volt pontosabb statisztikai felmérés az egyesületek számáról, 1862-ben és 1878-ban. 1862-ben hazánkban a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottságának felmérése alapján a 12 600 településből csupán 194-ben volt egyesületi élet. Ekkor összeírták az egyletek nevét, székhelyét és tagjaik számát. Összesen 579 egyesületet találtak az ország területén, ebből 96 darab volt a fővárosban, további 377 darab a nagyobb városokban és mindössze 16 darab működött falvakban (Dobrovits, 1935: 28). Az 1. táblázat mutatja, hogy a legnépszerűbbek a társalgókörök voltak, de jelentős volt a szerepe a jótékonyági egyleteknek is.

1. táblázat: Magyarország egyesületei 1862-ben főcsoportok szerint

Az egyesület típusa	Az egyesületek száma
Társalgási	264
Jótekonysági	156
Tudományos, ipari és kereskedelmi	75
Egyéb	46
Gazdasági	38
Összesen	579

Forrás: Dobrovits, 1935:28

A következő adatgyűjtést már az Országos Statisztikai Hivatal hajtotta végre 1878-ban, melynek során 3 995 egyesületet vettek számba. A 2. táblázatban látjuk, hogy az adatfeldmérés és az egyesületek típusba sorolása már sokkal részletesebb volt. Az ipartestületek száma ugrásszerűen megnőtt ekkorra, de továbbra is jelentős maradt a társaskörök és jótekonysági egyletek száma.

2. táblázat: Magyarország egyesületei 1878-ban főcsoportok szerint

Az egyesület típusa	Az egyesületek száma
ipartársulat	1 275
társas	964
önsegélyező	535
gyakorló	312
tűzoltó	246
jótekonny	225
nevelő és oktató	131
gazdasági	82
tudományos és irodalmi	59
vallásos	43
egyéb	43
kereskedelmi	42
vízszabályozó	19
fogyasztási	12
művészeti	4
termelő szövetkezet	3

Forrás: Dobrovits, 1935:29

Az 1878-as felmérés adatait egy évszázaddal később, 1988-ban a Statisztikai Hivatal munkatársai újra megvizsgálták, és az adatok újraértelmezése alapján más adatsorokat kaptak. A 3. táblázatban az első tíz legnépszerűbb egyesületi típust látjuk. Az arányszámok azt mutatják, hogy az érdekképviselet az ipartestületek esetében nagyon hatékony közösségformáló erő. Az olvasókörök népszerűsége pedig az ebben a történelmi korszakban megjelenő művelődés és tanulás iránti társadalmi igényt jelezte.

3. táblázat: Az első tíz legnagyobb számban előforduló egyesülettípus hazánkban 1878-ban

Az egyesület típusa	Az egyesületek száma	Az egyesületek aránya
ipartársulat	500	12,64 %
olvasókör	458	11,58 %
önsegélyező	252	6,37 %
önkéntes tűzoltó	240	6,07 %
kaszinó	232	5,86 %
temetkezési	231	5,84 %
lábbelikészítő	206	5,21 %
jótkony	183	4,63 %
dalárda	154	3,89 %
társalgó kör	124	3,13 %

Forrás: Reisz, 1988:942

Az egyesületek taglétszámának vizsgálata a népszerűségi sorrendet teljesen megváltoztatja, ezt a 4. táblázatban láthatjuk. Az önszegélyezés túlsúlya látszik az adatok alapján, ugyanis ezekben a közösségekben a tagdíj befizetése garantálta a nehéz helyzetbe kerülés esetén az anyagi segítséget. Nagy taglétszám esetén volt erre reális lehetőség.

4. táblázat: Az első tíz legnagyobb taglétszámú egyesülettípus hazánkban 1878-ban

Az egyesület típusa	Az egyesület tagjainak száma	Taglétszám szerinti arány
temetkezés	146 679	21,80 %
önsegélyezés	119 357	17,74 %
jótkonyság	41 205	6,12 %
önkéntes tűzoltó	40 853	6,07 %
ipartársulat	35 114	5,22 %
olvasókör	30 871	4,59%
kaszinó	24 534	3,65 %

Az egyesület típusa	Az egyesület tagjainak száma	Taglétszám szerinti arány
műkedvelő	24 166	3,59 %
dalárda	18 812	2,80 %
lábbelikészítő	16 413	2,44 %

Forrás: Reisz, 1988:943

A későbbi statisztikák már az egyesületek számának robbanásszerű emelkedését mutatják. A 20. század első felében számuk megnégyszereződött az 1878-as adatokhoz képest, ahogy az az 5. táblázatban látható.

5. táblázat: Az egyesületek számának változása

Év	Az egyesületek száma
1862	579
1878	3 995
1932	14 365
1937	16 747

Forrás: Dobrovits, 1938:414

ZÁRÓ GONDOLATOK

A civil társadalom a 19. század második felében virágzó korszakát élte egész Európában. A számos egyesület, klub, egyesület és kör a gazdaságfejlesztésben, a kultúrákövetítésben és a közösségi életben is meghatározó szerepet játszott. A különböző országokban készült kutatások hasonló eredményeket mutatnak, de különbözőségek is fellelhetők.

Az egyesület fogalmának meghatározására több kísérlet történt, mivel a jogszabályokban ez a körülhatárolás általában nem történt meg. Ez az oka annak, hogy az egyesületek tipizálása is nagy eltéréseket mutat. Valamennyi országban találunk szakmákhoz kötődő érdekvédelmi szervezeteket, jótékonyági egyesületeket, a tudományos élethez, a művelődéshez és a tanuláshoz kapcsolódó társaságokat, és a szabadidő eltöltésére, szórakozásra szerveződött egyesületeket. Vallási felekezetenként és nemzetiségenként a fenti típusok sok helyütt fellelhetők.

Az egyesületek száma és taglétszáma a 19. század végére, a 20. század elejére Európa több részén megháromszorozódott, vagy bizonyos típusok esetén megnégyszereződött. Ezt a folyamatot az első világháború megfékezte, majd a második világháború után hazánkban teljesen megszüntette.

Ha az angolszász országok klubéletét összevetjük a magyarországgal, különbségeket is találunk. A brit klubok és társaságok túlnyomórészt városi jelenségek voltak a 19. században, és azok is maradtak, csak néhány típusuk jelent meg a vidéki falvakban. Magyarországon az egyesületi élet legalább olyan változatos képet mutat a falvakban, mint a városokban. Szembetűnően nagy a különbség a típusok tekintetében. A brit lakosság sok esetben tömörült egyetemekhez kötődő tudományos körökbe, sokkal többször alapított szervezeteket szórakozási,

rekreációs vagy sportolási céllal. Magyarországon pedig inkább a szakmákhoz kötődő ipartársulatok és a mezőgazdasági egyletek, gazdakörök domináltak, az ország rurális jellegéből adódóan. E szervezetek valamennyi országban erősítették a társadalmi nyilvánosságot, ezzel együtt gyorsították a polgárosodás folyamatát. Nyugat-Európában azonban töretlen fejlődésük miatt egészen más utat jártak be, mint hazánkban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baker, Alan R.H. (2017): *Amateur Musical Societies and Sports Clubs in Provincial France, 1848–1914. Harmony and Hostility*. Springer International Publishing AG, Cambridge.
- Bősze Sándor (1993): Az egyesületek helye és szerepe a magyar társadalom életében a XIX. és a XX. században. In: *Vas megyei levéltári füzetek 6. Előadások Vas megye történetéről II. Vas Megyei Levéltár, Szombathely*. 67–86.
- Bősze Sándor (1997): *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Somogyi Almanach 53. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár.
- Bősze Sándor (1986): Az egyesületek, mint forrástípusok és ezek kutatása – különös tekintettel a dualizmuskori Somogyra. In: *Varga László (szerk.) Rendí társadalom–polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján*. 37–40.
- Brunda Gusztáv (1993): *Egyesületek Nógrád megyében*. Nógrádi Közművelődési Füzetek 4. Nógrád Megyei Közművelődési Központ, Salgótarján.
- Clark, Peter (2000): *British Clubs and Societies 1580–1800. The Origins of an Associational World*. Clarendon Press, Oxford.
- Csányi Vilmos (2012): Az elembertelenített társadalom egyszemélyes közösségek populációja. *Ezredvég* 22. évf. 106. sz. 101–104.
- Dékány István (1943): *A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba*. Pantheon, Budapest.
- Dobrovits Sándor (1936): *Budapest egyesületei*. Statisztikai Közlemények 3. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Dobrovits Sándor (1935): Magyarország egyesületeinek statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle*. 13. évf. 1. sz. 23–37.
- Dobrovits Sándor (1938): Társadalmi szervezetek. *Statisztikai Szemle* 16. évf. 4. sz. 414–415.
- Domokos Attila (1968): A társadalmi egyesületek statisztikája. In: *A magyar hivatalos statisztika történetéből. Az V. Statisztikatörténeti vándorülés előadásai és korreferátumai (Gödöllő, 1967. május 23–25.)*. Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztály Statisztikatörténeti Szakcsoport, Budapest. 220–229.
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Századvég–Gondolat, Budapest.
- Kocsis Gyula (2000): Nyilvánosság, társas élet, közélet In: *Paládi-Kovács Attila (főszerk.) Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 819–829.
- Kósa László (szerk.) (1998): *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Márfi Attila (1986): Baranya vármegye egyesületei (1867–1914) In: *Szita László (szerk.) Baranyai Helytörténetírás 1985–1986*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs. 193–214.
- McLean, Ralph (2020): Professors, Merchants, and Ministers in the Clubs of Eighteenth-Century Glasgow In: *Association and Enlightenment. Scottish Clubs and Societies, 1700–1830*. Bucknell University Press, Lewisburg–Pennsylvania. 85–100.
- Reisz László (1988): Egyletek a dualizmuskori Magyarországon. *Statisztikai Szemle*. 65. évf. 10. sz. 930–946.
- Sebestény István (2003): Az egyesületek számbavételének módszertani problémái a történeti statisztikában. *Statisztikai Szemle* 81. évf. 4. sz. 373–387.
- Szilágyi Miklós (2000): Gazdasági társulások, gazdakörök, érdekvédelmi szervezetek. In: *Paládi-Kovács Attila (főszerk.) Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 558–598.
- Vargha Gyula (szerk.) (1880): *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*. Hivatalos Statisztikai Közlemények. XLII. Országos magy. kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Warren, Roland L. (1963): *The Community in America*. Rand McNally and Co, Chicago.

Sasvári Péter – Kaptay György – Várföldi Krisztián

A magyar egyetemek QS-2022 rangsorának elemzése

Analysis of the QS-2022 Ranking of the Hungarian Universities

Összefoglalás

Jó lenne, ha rendelkezniénk a világ egyetemeinek objektív minőségi sorrendjét ismertető táblázattal. Azt, hogy ilyenrel nem rendelkezünk, itt a QS rangsor példáján mutatjuk be. Ebben a cikkben megvizsgáljuk, hogy milyen összetevői vannak a QS-helyezéseknek, ezt a különböző magyar egyetemek hogyan teljesítik, és hogy vajon ezek a mutatók mivel korrelálnak a legjobban. Kilenc magyar egyetem adatainak felhasználásával azt mutatjuk meg, hogy a QS állításával ellentétben a QS-pontszám (és QS-rangsor) elsősorban nem a minőséggel, hanem a mennyiséggel arányos (értsd: az oktatók és kutatók létszámával). Ezen túl a QS-siker szempontjából segítene, ha minden magyar hallgatót külföldre cserélnénk – itt sajnos ellentmondásba kerül a regionális szerepre és a világhírré váló törekvés. Szerencsére az is kiderül, hogy legalább részben a QS-pontszám az egyetem hivatkozás-vonzó képességével is korrelál, ami valóban minőségi jellemző. Végül megmutatjuk, hogy leginkább a QS-pontok 50%-át adó, erősen szubjektív kérdőíves eredmények torzító hatása miatt a magyar egyetemek akár 100 helyezéssel is lehetnek feljebb/lejjebb a QS-rangsorban ahhoz képest, amit objektív mérés esetén megérdemelnének. Ez tág teret enged az egyetemi marketing bevetésének a látszólagos QS kiválósági rangsor kozmetikázásában.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I23, I24

Kulcsszavak: egyetemi rangsorok, egyetem-fejlesztési stratégiák

DR. SASVÁRI PÉTER PhD, habilitált egyetemi docens, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Budapest, egyetemi docens, Miskolci Egyetem Gépészmérnöki és Informatikai Kar, Miskolc (sasvari.peter@uni-nke.hu), PROF. DR. KAPTAY GYÖRGY, egyetemi tanár, az MTA tagja, kutatócsoport vezető, Miskolci Egyetem, Fémtechnológiai Képlékenyalakítási és Nanotechnológiai Intézet, Miskolc (femkaptay@uni-miskolc.hu), VÁRFÖLDI KRISZTIÁN, PhD hallgató, Miskolci Egyetem, Gépészmérnöki és Informatikai Kar, Hatvany József Informatikai Tudományok Doktori Iskola (k.varfoldi@gmail.com).

Summary

It would be good to have a table showing the objective quality ranking of the world's universities. The fact that we do not have one is illustrated here by the example of the QS. In this article, we will examine the components of QS rankings, how the different Hungarian universities perform in this respect, and with what these QS indicators correlate the best. Using data from nine Hungarian universities, we show that, contrary to what QS claims, QS scores (and QS rankings) are primarily proportional not to quality but to quantity (i.e., the number of lecturers and researchers). Moreover, it would help QS success if all the Hungarian students were exchanged for foreign students – unfortunately, this is a contradiction between the regional role and the aspiration to be world famous. Fortunately, it also turns out that, at least in part, the QS score is correlated with the university's citation-attracting ability, which is indeed a qualitative characteristic. Finally, it is shown that, mainly due to the distorting effect of the highly subjective questionnaire results, which account for 50 per cent of the QS score, Hungarian universities can be up to 100 places higher/lower in the QS ranking compared to what they would deserve if measured objectively. This gives the employment of university marketing plenty of elbow-room to cosmeticize the apparent QS excellence ranking.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I23, I24

Keywords: university rankings, university development strategies

BEVEZETÉS

A tudományos kiválóság megmértetése mindig is fontos szerepet töltött be az egyetemek működési mechanizmusaiiban. A kora középkori klasszikus universitas-ok (Bologna, Párizs, Oxford, Cambridge, Padova) nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy minél szélesebb körű ismertségre tegyenek szert és a lehető legkiválóbb emberanyaggal, valamint tudásforrással működhessenek átülve a világi és egyházi kereteket, egymással konkurálva.

A globalizáció, valamint az információs társadalom megjelenésével rendkívüli módon felértékelődtek azok az eszközök, amelyek objektív irányítúként szolgálhatnak egy-egy intézmény reputációja és valós teljesítményét, minőségét illetően. Ha bármit javítani akarunk, először meg kell tudnunk mérni. Nyilvánvaló általános igény lépett fel arra, hogy a társadalmi intézmények működése átlátható és számonkérhető legyen. Tetszik vagy sem, a társadalomtechnikusok különböző mérőszámokat konstruáltak az intézményi működés minőségének mennyiségi jellemzésére (Érdi, 2020). Az 1983-ban megjelent amerikai US News Best Colleges kiadvány is azzal a céllal jött létre, hogy bizonyos szempontok és vélemények alapján egy felsőoktatási erőrangsort képezzen az amerikai intézmények körében. A ma is létező, általánosan elismert rangsorok közül a legrégebbi a Times Higher Education Ranking in Great Britain, amely 1971-ben indult (Mihályi, 2020). Ezt követően számos ország hozta napvilágra a saját nemzeti, lokális rangsorait, amelyek döntő többsége rendszeres kiadvánnyá vált, jól mutatva életképességüket és az irántuk mutatózó erőteljes igényt.

Az ezredforduló után az egyetemi rangsorokat teljességgel új pozícióba hozta a globális médiarangsorok megjelenése. Ilyen rangsor volt a 2000-ben elkészült Time Asiaweek: Asia's Best Universities vagy a 2003-ban Kínában kiadott Shanghai Jiao Tong University's Academic Ranking of World Universities, valamint a 2004-ben megjelent QS: „World University Rankings” is (Dill et al., 2005:515-516). A sokféle rangsor és megannyi értékelés természetesen magával hozta a kritikák megjelenését is, hiszen a különböző inputok és az azokból létrehozott indikátorok gyakran félrevezetőnek bizonyultak és sok esetben részrehajlást fedeztek fel a kritikusok vagy egyszerűen nem adott reális képet az intézmények teljesítményéről. Így szükségessé vált ezen termékek tipologizálása is. Erre tett kísérletet Jamie Merisotis 2002-es tanulmányában, ahol a rangsorokat csoportosította típusuk (egységes, szakterületi, egyéb), struktúrájuk (numerikus, osztályozó), és megjelenési sűrűségük (éves, kétéves, hároméves, eseti) alapján (Merisotis, 2002:475-480). Továbbá érdemes szem előtt tartani, hogy a minőségnek is sok-sok féle fajta értelmezése lehet. Gondoljunk csak például az Egyesült Királyság egyetemi rangsoraira, ahol az egyik fontos indikátor a hatékonyság, ami lényegében esetükben azt jelenti, hogy a beiratkozottak közül hány diák mennyi idő alatt szerez fokozatot (Fábri, 2016:24-25). Más régiókban jellemzően ez kevésbé hangsúlyos szempont. De hasonló zavaró tényező lehet a helyieket jellemző társadalmi mobilitás, finanszírozási forma, felsőoktatás szintjei, formái, átjárhatósága, infrastruktúra színvonala, intézmény mérete, hallgatói/oktatói létszáma, egy diákra jutó költség vagy egyéb lokális sajátosság. Ezért is írta Usher és Savino szerzőpár 19 ranking elemzése alapján, hogy a minőségről való tételezésük alapvetően különbözik (Usher et al., 2007). A felsőoktatás kvalitásának meghatározása rendkívül bonyolult folyamat, amelyre a rangsorok csak korlátozott megoldást nyújtanak (Olcay et al., 2017). Az országok felsőoktatási rendszerének komplexitásából adódóan nehéz meghatározni az egyetemek minőségét, és csupán néhány indikátorra korlátozni mérésüket. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy a felsőoktatási szektorban érdekelt szereplőket eltérő érdekek és célok vezérlik tevékenységükben. Számukra az egyes intézmények minősége más és más jelentést tartalmaz annak függvényében, hogy az oktatásra és/vagy kutatásra fókuszálnak. Éppen ezért az egységes mérési rendszerek kialakításába és a nagyobb stratégiák meghatározásába érdemes valamennyi érintettet (az oktatókat, hallgatókat, alumni, irányítószerveket stb.) bevonni. Mindezek ellenére a valós vagy vélt társadalmi hasznuk, valamint az irántuk támasztott folyamatos igény a bevezetésben említett támpontot nyújtó jellegük miatt, komoly érdeklődés van irántuk, amely tovább fűti az iparágban rejlő üzleti lehetőségeket is. Napjainkban folyamatosan megfigyelhető egyfajta rangsordiskurzus, ami meghatározó a felsőoktatási kommunikációban, a felsőoktatásról való közvélekedésben, de még a nemzeti felsőoktatáspolitikákban is.

Általános vélekedés, hogy a nemzetközi felsőoktatási rangsorokon szereplés legnagyobb előnye, hogy lehetőséget ad a viszonylagos nemzeti és nemzetközi összehasonlításra. Továbbá az ilyen listák segítségével szolgálhatnak a felsőoktatásban történő eligazodáshoz, a listára való felkerülés növelheti az intézmény reputációját, valamint piaci megítélését, de az egyes államok döntéshozóinak is fontos információforrása lehet arról, hogy a nemzetközi tudományos versenyképesség területén az országok felsőoktatási intézményei miként teljesítenek.

Mára már számos nemzetközi üzleti alapon is működő egyetemi rangsor létezik. Némelyek csak egyes tudományterületeket, mások képzéstípusokat értékelnek. A legelterjedtebbek a táblázatos megoldások, amelyek táblákat állítanak össze, szemléltetve a helyezéseket. Nemzetközi táblás értékelést ad például a QS-, THE-, ARWU- és a Leiden-rangsor is (Sasvári et al., 2019). Cikkünk fókuszába jelenleg a legismertebb és legszélesebb körben használt rangsor a QS került, amelyet Nunzio Quacquarelli által alapított Quacquarelli Symonds (QS) brit székhelyű szervezet készít el minden évben. Globális rangsorain felül regionális rangsorokat is készít.

A QS MÓDSZERTANÁNAK LÉNYEGI ELEMEI

A legismertebb rangsorokban felhasznált mutatószámok tipikusan négy kategóriába sorolhatók: oktatás, kutatás, nemzetközieség és finanszírozás (Telcs et al., 2020). A QS rangsorok két alapvető felsőoktatási tényből indulnak ki, amely minden egyetem közös metszetét és így az összehasonlítás alapját szolgálhatja. Az egyik, hogy helyi, illetve külföldi hallgatókat oktatnak, tanítanak, akik a tanulmányaik alatt vagy azok befejeztével idővel munkaviszonyt létesítenek. A másik, hogy az intézmények különböző szintű és jellegű kutatási tevékenységeket, munkát végeznek, amely során tudományos produktumok, szellemi termékek jönnek létre és többek között adatbázisokban kerülnek rögzítésre. A minőséget mérhetővé tevő indikátorokat és csoportosításukat az alábbi táblázat foglalja össze a QS ranking esetében.

1.táblázat: A QS World University Rankings módszertana és indikátorai

Indikátor jellege	Vizsgált tényezők				Súlyozás (%)
Akadémiai	Intézményi reputáció és megítélés az akadémiai szférában	„H” Index a publikált tudományos munkák becsült jelentősége	Legalább PhD minősítéssel rendelkezők száma az intézményben		40
	Egy oktató-kutatóra jutó független hivatkozások száma, oktatók idézettsége				20
Munkaadói	Végzett hallgatók munkaerőpiaci értékelése	Munkaadók, potenciális foglalkoztatók jelenléte az intézmény életében	Végzettség munkaviszony létesítésének sikeressége (12 hónapon belül)	Alumni „öreg-diákok” sikerességének értékelése	10
Hallgatói	Oktatói létszám a hallgatói létszámhoz viszonyítva	Hallgatók nemzetközi mobilitása			20
Nemzetközi	Nemzetközi oktatók aránya és jelenléte				5
	A nemzetközi hallgatók aránya és jelenléte				5
					100

Forrás: saját szerkesztés a www.qs.com alapján

Az 1. táblázatban található inputokból végül 6 kategóriát képeznek a számításhoz, amelyek különböző, a fent megjelölt súlyozással vesznek részt a rangsor felállításában. A hallgatók és oktatók aránya 20%-ot ér, a nemzetközi hallgatók–összes hallgatókhoz viszonyított aránya 5%-ot, a nemzetközi oktatók–összes oktatók aránya 5%-ot, egy oktatóra/kutatóra jutó független hivatkozások száma pedig súlyozva 20%-ot ér, (bár az utóbbiban a súlyozás messze nem egyértelmű). A pontszámok másik felét kérdőíves módszerrel állítják elő. A tavalyi év során 130 ezer akadémiai szférában dolgozó oktatót/kutatót kérdeztek meg, valamint 75 ezer versenypiaci visszajelzés alapján állították fel a sorrendet. Az így kapott akadémiai reputáció (felsőoktatásban dolgozó oktatók, kutatók véleménye alapján) 40% és a végzetek munkaadói elismertsége (gazdasági szereplők megkérdezése a különböző szektorokból) 10%-ot ér. A QS rangsora a hivatkozási értékek számolásában és a kutatói reputáció mérésében 2004-2007 között a Web of Science (WOS) nemzetközi katalógizáló adatbázist használta, ezt követően váltottak az Elsevier tulajdonában álló Scopus adatbázisra.

QS TRENDEK A MAGYAR EGYETEMEK TÜKRÉBEN

2021 év végén jelent meg a QS legújabb EECA (East Europe & Central Asia) regionális rangsora, amelyben a legjobb eredményt az Eötvös Loránd Tudományegyetem érte el (26. hely). De szorosan követte a Szegedi Tudományegyetem a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemmel együtt a maga 29. helyével, a Debreceni Egyetem pedig a 40. helyen végzett ebben a rangsorban. Köztudott, hogy a regionális rangsorok jobb és pontosabb képet adhatnak a felsőoktatási erőrangorról, hiszen itt már egy szűkített kört vizsgálnak az elemzők, jellemzően hasonló kulturális és strukturális közegből vett mintát kell elemezni. Jelen vizsgálatot a 2021-es globális rangsor alapján végeztük és abban helyezést elért kilenc magyar egyetemet és tudományegyetemet vettük górcső alá. Ezek pedig a következők voltak:

1. Budapesti Corvinus Egyetem (Corvinus),
2. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BME),
3. Debreceni Egyetem (DE),
4. Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE),
5. Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem (MATE),
6. Miskolci Egyetem (ME),
7. Pécsi Tudományegyetem (PTE),
8. Széchenyi István Egyetem (SZE),
9. Szegedi Tudományegyetem (SZTE).

Az elemzés megkezdése előtt célszerű még egy fontos koncepcionális különbséget tenni az egyetem és a tudományegyetem fogalma között a későbbi megértés segítségével. Általában elmondható, hogy a tudományegyetemek esetében az alaptudományokban (alaptudomány, mely az ismeretek általános fő elveinek rendszerét foglalja magában) képeznek szakembereket, így tudósokat, professzionális kutatókat és alaptudományokat oktató tanárokat (pl. matematika, fizika, kémia, élet- és egészségtudományok). Az alaptudományokban a megismerés középpontjában maga az univerzum áll. Ezzel szemben az alkalmazott tudományokat oktató felsőoktatási intézményeket „simán” egyetemnek szokták nevezni, mert a képzett szakembe-

rek nemcsak az alkalmazott tudomány kutatói és oktatói, hanem gyakorlati szakemberei is lehetnek (sőt ebből képeznek többit, így a hallgatók professzionális kutatóképzésben, kutatás-módszertani tárgyakban nem is feltétlenül részesülnek). Az alkalmazott tudományok esetén a megismerés középpontjában valamilyen emberi tevékenység áll (nem az univerzum önmagában). Ilyen például az agrártudomány, műszaki tudományok. Mindezek fényében a következőkben néhány érdekes megfigyelésre és eredményre szeretnénk rávilágítani.

A QS-en is látszó kilenc magyar egyetem primer eredményeit a 2. táblázatban tüntettük fel. A 2. táblázat utolsó előtti sorában látjuk azokat a %-okat, amelyekkel a QS az előzőekben említett adatokat súlyozza ahhoz, hogy a végső pontszámot (QS-pont, lásd 3. oszlop) kiszámítsa, és abból megállapítsa az egyetemek sorrendjét (2. oszlop).

2.táblázat: A QS World University Rankings 2022-ben szereplő 9 magyar egyetem értékei

Egyetem neve	QS-2022	QS pont	QS sorrend becs.	Hiv.hatás	Publ. 2016-2020	Oktatók és kutatók száma	Össz. hallg. létszám	Külföldi halgatók száma	Külf. hallg. aránya (pont)	Külf. okt. aránya (pont)	Hallg./okt. aránya (pont)	Hivat. okt. aránya (pont)	Akad. reput (pont)	Végzett reput (pont)
SZTE	551-560	21,8	556	1,6	6694	1965	19700	4285	59,4	4,4	45,5	5,1	17,7	13,9
DE	591-600	20,0	611	1,3	6690	2011	24100	6258	79	5,3	34,4	4,1	17,4	11,6
PTE	651-700	18,3	670	1,3	4119	1620	16200	4153	69,2	16	37	2,9	12,6	10,5
ELTE	651-700	18,2	674	1,7	8845	2302	27600	3821	25,2	2	21,8	5,8	24	17,4
BME	801-1000	14,2	827	0,1	8021	1320	18500	1988	17,6	1,2	17,1	10,2	13,6	24
SZE	801-1000	12,7	896	0,8	813	688	8300	485	6,6	1,1	37,2	1,5	5,9	20,1
MATE	801-1000	12,6	897	0,1	2496	1123	10100	1550	33,9	1,1	39	2,5	5,2	4,8
BCE	801-1000	10,5	994	1,0	1330	533	12800	2398	45,8	2,5	4,4	4	11	21,6
ME	1001-1200	9,3	1052	0,8	1462	653	7800	427	5,9	1,6	27,7	2,2	5,8	6,4
QS-súly (%)									5	5	20	20	40	10
		R2	--	0,8	0,5	0,8	0,6	0,8	0,5	0,2	0,2	0,1	0,6	0,0

Forrás: <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2022>

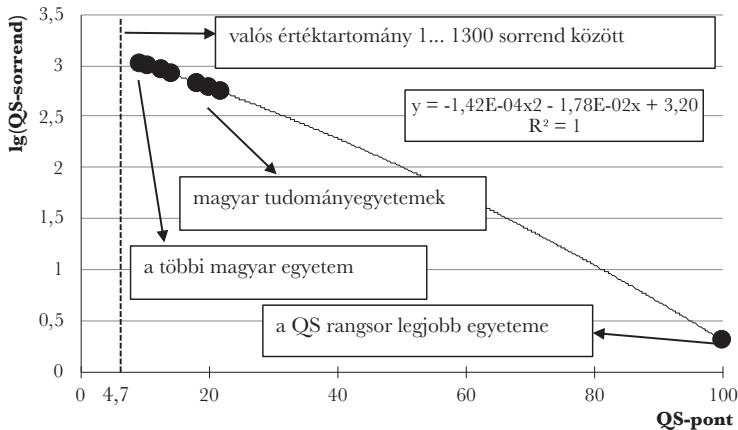
Az 2. táblázat 2. oszlopában azt látjuk, hogy a kilencből öt egyetem eredményei csak egy 200-as rangsorsávban ismertek (801-1000 és 1001-1200), ami zavaróan elnagyolt. Ezért első körben érdemes pontosabban meghatározni a magyar egyetemek QS-sorrendjét. Ehhez használjuk az 1. ábrát, amin a QS-sorrend 10-es alapú logaritmusát ábrázoltuk a QS-pont függvényében. Ezen az ábrán a 9 magyar egyetem átlag-sorrendjén kívül felhasználunk egy elvi peremfeltételt is, miszerint a QS-sorrend = 1-hez tartozik a QS-pont = 100. Innen a becsült (1) egyenlet:

$$\text{QS-sorrend} = 10^{(3,20 - 0,0178 \cdot \text{QS-pont} - 0,000142 \cdot \text{QS-pont}^2)}$$

Mint látjuk, ez az egyenlet pontosan teljesíti a peremfeltételt (mivel $3,20 - 1,78 - 1,42 = 0$), tehát a 9 magyar egyetem 9 pontjára az (1) egyenletben csak 2 félempirikus paramétert használtunk. Ha határesetben QS-pont = 0, akkor a peremfeltétel: QS-sorrend = 1.585, ami nem valóságos eredmény, mert csak 1300 értékelt egyetem van a QS-2022-ben. Az (1) egyenlet azt is megmutatja, hogy az 1300. egyetem QS-pontja = 4,7, ezért itt húztunk egy függőleges szaggatott vonalat az 1. ábrán és megszakítottuk a trend-vonalat.

Vegyük észre, hogy a négy magyar tudományegyetem és a másik öt magyar egyetem (élükön a BME) pontthalmazai jól elválnak egymástól. Tehát úgy tűnik, hogy a QS értékelési rendszere a tudományegyetemeknek kedvez. Amennyiben valaki csak rápillant az 1. ábrára, elég világosan látja, hogy a magyar felsőoktatás helyezése hátrébb található.

1. ábra: A QS-sorrend és a QS-pont közötti összefüggés a 9 magyar egyetem adatai alapján

Forrás: saját szerkesztés

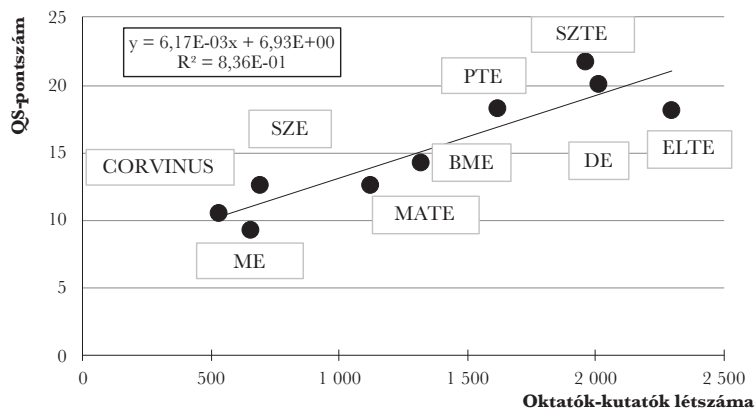
Az (1) egyenlet alapján megbecsültük a kilenc magyar egyetem pontosabb QS-sorrendjét (lásd 2. táblázat 4. oszlopa). Ez a becsült érték a 9-ből 8 esetben a QS által megadott intervallumban van (pl. a ME-re az általunk becsült QS-sorrend = 1.052, míg a QS által megadott intervallum 1.001 ... 1.200), és csak egy esetben esik a becsült érték az intervallumon kívülre (a DE becsült QS-sorrendje = 611, szemben a megadott 591 ... 600 intervallummal, az eltérés a maximumtól 1,8%). Összességében az így becsült értékeket informatívabbnak tartjuk,

mint a QS által megadott széles intervallumokat. Ennek ellenére, azért, hogy az 1. ábra és az (1) egyenlet ne befolyásolja a korrelációkból levont következtetéseket, a QS-pontokat használjuk azok kereséséhez, bár a végeredmény lényegében ugyanaz akkor is, ha a QS-sorrend logaritmusát használjuk ugyanerre.

A QS-pontok korrelációját kipróbáltuk az összes, az 2. táblázatban szereplő paraméter függvényében, és kiválasztottuk azt a hármat, ami lineárisan a legjobb korrelációt (legmagasabb R^2 értéket) adja (lásd az 2. táblázat utolsó sorában az R^2 értékeket). A legmeglepőbb az, hogy a QS által használt 6 paraméter közül egyik sem került be az első háromba, dacára annak, hogy azok be vannak építve a QS-pontszámba, pl. az akadémiai reputáció 40%-os súllyal. Félő, hogy ebből az következik, hogy a QS rangsornak kevés fogalma van arról, hogy mit mér/számol, és hogy az valójában mit jelent.

A legjobb korrelációt az oktatók-kutatók létszáma mutatja (2. ábra, $R^2 = 0,84$), amely lényegében az egyetem méretével arányos. Ezek szerint a QS főleg nem az egyetemek minőségét, hanem azok méretét méri. Az 1. ábrával kapcsolatban ugyan említettük, hogy szétválnak a négy tudományegyetem és a többi öt egyetem pontjai egymástól, de a 2. ábrán azt látjuk, hogy ennek fő oka az, hogy mind a négy vizsgált tudományegyetem nagyobb, mint a másik öt egyetem. Ez az eredmény arra enged következtetni, hogy a QS rangsor méretet mér, nem pedig minőséget.

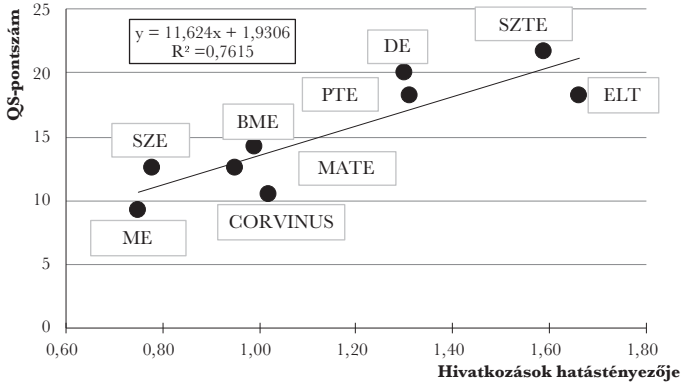
2. ábra: A QS-pontok az oktatói-kutatói létszám függvényében

Forrás: saját szerkesztés

Relatív jó hír, hogy legalább másodsorban a QS valóban minőséget mér, mivel a második legjobb korrelációt a QS-pontok és a hivatkozások hatástényezője között találtuk (lásd 3. ábra, $R^2 = 0,76$). Ez egy olyan arányszám, ami tudományterületenként súlyozva van (tehát azoktól elvileg nem függ) és nemzetközi átlagértéke 1,00. Minél nagyobb egy egyetem hivatkozási hatástényezője, átlagban annál több független Scopus-hivatkozást kap egy átlagos cikk az adott egyetemről publikálva az azonos területen publikált átlagos cikkekhez képest. A 3. ábrán látjuk, hogy a négy tudományegyetemnek 1 feletti a hivatkozási hatástényezője, a többi egyetem közül háromnak (Corvinus, BME, MATE) 1-hez közeli, míg a két vidéki (főleg műszaki) egyetemen (SZE és ME) ez az érték 1-nél szignifikánsan alacsonyabb.

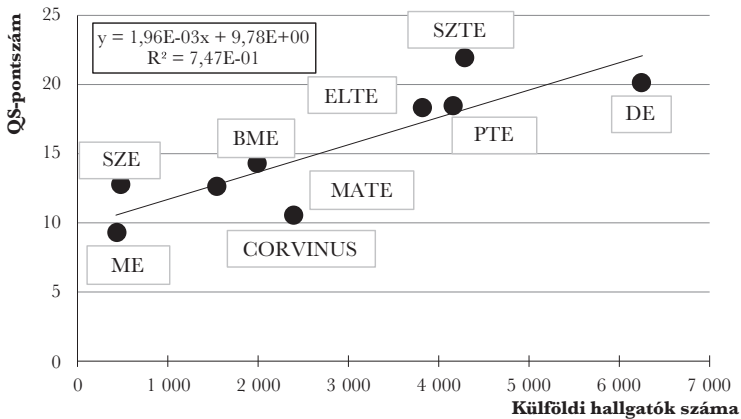
3. ábra: A QS-pontszám a hivatkozások hatástényezőjének függvényében

Forrás: saját szerkesztés

Kicsit meglepően a 3. legerősebb korrelációt a QS-pontokkal a külföldi hallgatók abszolút létszáma adta (4. ábra, $R^2 = 0,75$). Ez különösen azért meglepő, mert ennél gyengébb korrelációt találtunk az összes hallgató létszámával ($R^2 = 0,62$) és különösen a magyar hallgatók létszámával ($R^2 = 0,48$). Ezek szerint a QS-rangsor szempontjából fontosabb a külföldi hallgató, mint a magyar hallgató. A 4. ábrán látható korreláció egyébként részben mennyiségi okokkal magyarázható (sok oktató = sok hallgató), részben pedig minőségi okokkal (a minőségi oktatást nyújtó egyetemek jobban vonzzák a külföldi hallgatókat).

4. ábra: A QS-pontszám a külföldi hallgatók létszámának függvényében

Forrás: saját szerkesztés

A 2–4. ábrákon az átlagot mutató vonalokhoz képest való egyedi eltérésekre nem találtunk korreláló mennyiséget. Ezért feltételezzük, hogy az a QS-pontok 50%-át adó kérdőíves felmérések eredménye, amit befolyásolni feltehetőleg csak marketing tevékenységgel lehet.

Most számítsuk ki, hogy milyen QS-helyezést érne el az a marketing szempontból átlagos magyar egyetem, amelyiken nulla oktató-kutató dolgozik, nulla független Scopus-hivatkozást kap (bármennyit is publikál) és nulla külföldi hallgatója van: ekkor a 2–4. ábrákon látható egyenletekből a QS-pontszámai: 6,93 / 1,93 / 9,78; e három érték átlaga 6,21. Az (1) egyenlettel innen számolt QS-helyezése: 1.210, azaz benne lenne a legjobb 1300-ban. Persze csak akkor, ha nem veszítene pontokat az átlagosnál gyengébb marketing tevékenység miatt.

Ennek további jellemzésére a 3. táblázatban a 2–4. ábrákon látható korrelációs egyenletek és a 2. táblázat adatai alapján kiszámítottuk azt az elméleti QS-pontszámot, amit azonos marketing mellett elért volna a kilenc magyar egyetem, majd ezek átlagából az (1) egyenlet segítségével kiszámítottuk azt is, hogy ebben az esetben milyen QS-helyezéseket értek volna el ezek az egyetemek. A 3. táblázat utolsó oszlopából az látszik, hogy van olyan magyar egyetem, amely a hivatalos QS-rangsorban 106 hellyel van hátrébb feltehetően gyengébb marketing tevékenysége miatt, de van olyan is, amelyik 83 hellyel van előrébb ugyanott, ahhoz képest, mint amit az átlagos magyar egyetemi marketinggel elért volna.

3. táblázat: A 2–4. ábrák egyenleteiből és az 2. táblázat adatiból számolt „átlag” QS-pontok, azok átlaga és az innen az (1) egyenletből számított QS-sorrend és annak eltérése az 2. táblázattól

Egyetem neve	2.ábra	3.ábra	4.ábra	Átlag	Új rangsor	1.tábla	Változás
SZTE	19,05	20,41	18,18	19,21	639	556	hátra 83 hely
DE	19,33	17,04	22,05	19,47	630	611	hátra 19 hely
PTE	16,93	17,15	17,92	17,33	706	670	hátra 36 hely
ELTE	21,13	21,22	17,27	19,87	617	674	előre 57 hely
BME	15,07	13,43	13,68	14,06	835	827	hátra 8 hely
SZE	11,17	10,99	10,73	10,96	972	896	hátra 76 hely
MATE	13,86	12,97	12,82	13,22	871	897	előre 26 hely
BCE	10,22	13,78	14,48	12,83	888	994	előre 106 hely
ME	10,96	10,65	10,62	10,74	983	1052	előre 69 hely

Forrás: Saját szerkesztés

Az 2. és 3. táblázatok összehasonlításából az is látszik, hogy a hivatalos QS-adatok szerint $1052 - 556 = 496$ helyezés választja el egymástól a legjobb és leggyengébb magyar QS-egyetemet, de azonos marketing esetén ez a különbség mindössze $983 - 617 = 366$ lenne.

ÖSSZEFOGLALÁS

Napjainkban „hatalmas adatbázisokat használó, értékelő és rangsoroló algoritmusokat készítenek, többé-kevésbé abban a reményben, hogy az eredmények tárgyilagosan tükrözik a valóságot. Tudjuk persze jól, hogy az algoritmusok emberek által megfogalmazott feltevéseken alapulnak. A nemzetközi összehasonlításokat a politika figyeli, és valahogy reagál rá. A felsőoktatási intézmények rangsorolása ma mindenkit érdekel” – (Érdi, 2020:1290).

A közleményünk az alábbi pontokban foglalható össze:

1. Pontosítottuk a magyar egyetemek QS által megadott rangsorát a QS-pontszámuk alapján.
2. A QS-pontszámok a három legerősebb korrelációt nem azon 6 paraméter egyikével mutatják, amelyből a QS a saját pontszámait generálja, ami arra utal, hogy a QS-nek talán kevés fogalma van arról, hogy mit számol, és pláne, hogy az mit jelent.
3. A QS-pontszám a) a legerősebben az egyetem méretével (az oktatók-kutatók létszámával), és nem annak minőségével korrelál, b) másodsorban az egyetem publikációinak hivatkozás-vonzó képességével arányos, ami legalább egy minőséget jelző paraméter, c) harmadsorban a külföldi hallgatók abszolút (és nem relatív) létszámával korrelál, ami részben az egyetem méretével, részben annak minőségi oktatásával arányos.
4. Úgy találtuk, hogy a QS-pontszámok sokkal kisebb mértékben korrelálnak a magyar hallgatók létszámával a külföldi hallgatók létszámához képest, azaz nem nagyon lehet egy egyetem egyszerre regionálisan és nemzetközileg is kiváló, legalábbis akkor nem, ha nemzetközi kiválóságát a QS-rangsorban elfoglalt helyezéssel méri.
5. Azt tapasztaltuk, hogy a magyar egyetemek rangsora jelentősen szór a fenti korrelációkban, aminek feltételezett oka a QS-pontok 50%-át adó kérdőíves felmérések eredményei, melyek feltehetően az egyetemi marketing tevékenységgel állnak kapcsolatban.

Összefoglalva úgy találtuk, hogy egy egyetem négy dolgot tehet, amivel javíthatja QS-helyezését:

- több minőségi (nemzetközileg is elismert) oktatót-kutatót foglalkoztat,
- jobb minőségű folyóiratokban/kiadóknál jelenteti meg a jelenleginél nem feltétlenül több tudományos művét, melyekre így több független hivatkozás érkezik,
- összes magyar hallgatóját külföldi hallgatókra cseréli (itt sajnos ellentmondásba kerül a regionális szerepre és a világhírré való törekvés),
- jobb és erőteljesebb nemzetközi marketing tevékenységet végez, amivel pozitív irányba tudja befolyásolni az oktatói-kutatói és végzettjei reputációjával kapcsolatos nemzetközi kérdőívekre adott válaszait.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bobby, C. L. (2014): *The Abcs of Building Quality Cultures for Education in a Global World*. Conference presentation. International Conference on Quality Assurance 2014. 8–10 December. Bangkok
- Dill, David – Soo, Maarja (2005): Academic quality, league tables, and public policy: A cross-national analysis of university ranking systems. *Higher Education*, 49, 495–533 <https://doi.org/10.1007/s10734-004-1746-8> (Letöltés: 2022.08.22.)
- Érdi Péter (2020): A rangsorolási játék (alig) rejtett szabályai kognitív tudományi megvilágításban, *Magyar Tudomány*, 181(2020)10, 1288–1297, <https://www.doi.org/10.1556/2065.181.2020.10.2> (Letöltés: 2022.08.22.)
- Fábrí György (2016): *Az egyetem értéke*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, pp. 24-25, https://www.eltereader.hu/media/2017/04/Az_Egyetem_Erteke_1-4_10_11.pdf (Letöltés: 2022.08.22.)
- Merisotis, Jamie Peter (2002): Summary report of the invitational roundtable on statistical indicators for the quality assessment of higher/tertiary education institutions: Ranking and league table methodologies, *Higher Education in*

- Europe*, 27. pp. 475–480, <https://doi.org/10.1080/0379772022000071959> (Letöltés: 2022.08.22.)
- Mihályi Péter (2020): Hol tart a világ az egyetemi rangsorokról való gondolkodásban? *Magyar Tudomány*, 181(2020)10, 1298–1308, <https://www.doi.org/10.1556/2065.181.2020.10.3> (Letöltés: 2022.08.22.)
- Olcaya, Gokcen Arkali – Bulu, Melih (2017): Is Measuring the Knowledge Creation of Universities Possible? A Review of University Rankings. *Technological Forecasting and Social Change*, 123 (Supplement C), pp. 153–160. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2016.03.029> (Letöltés: 2022.08.22.)
- Sasvári Péter – Urbanovics Anna (2019): *Nemzetközi egyetemi rangsorok*, Working Paper, pp. 1-4., <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.24779.03365> (Letöltés: 2022.08.22.)
- Telcs András – Csányi Vivien Valéria – Kosztyán Zsolt Tibor – Banász Zsuzsanna (2020): Hazai egyetemek a nemzetközi rangsorokban, *Magyar Tudomány*, 181(2020)10, 1332–1344, <https://www.doi.org/10.1556/2065.181.2020.10.6> (Letöltés: 2022.08.22.)
- Usher, Alex – Savino, Massimo (2007): A Global Survey of University Ranking and League Tables, *Higher Education in Europe*, 32:1, 5-15, <https://doi.org/10.1080/03797720701618831> (Letöltés: 2022.08.22.)

Golovics József – Veres Pál

Az egyetemi autonómia természete: alapítványi struktúra és állami fenntartás Magyarországon

A Comparison of State Maintenance and the Foundation Model in Hungarian Higher Education

Összefoglalás

A felsőoktatási átalakítások során rendre előkerül az a kérdés, hogy a változtatás miként érinti az egyetemek autonómiáját. Ennek eldöntése azonban nem lehetséges az autonómia fogalmának komplexebb értelmezése nélkül. Jelen tanulmányban erre teszünk kísérletet. Az autonómiát az egyetem belső stakeholdereihez delegált jogosultságcsomagként definiáljuk, amelynek célja az akadémiai szabadság intézményes biztosítása. Amellett érvelünk, hogy az autonómia természetének, s a mindenkori állapotoknak a teljes körű leírásához külön szükséges kezelni az egyetemek államtól, illetve fenntartótól vett autonómiáját, továbbá vizsgálni kell az autonóm jogosítványok szervezetten belüli megosztását is. Ezen koncepcionális keret felhasználásával elemezzük a magyarországi helyzetet, összehasonlítva az alapítványi fenntartásba került egyetemek autonómiáját az állami fenntartásban lévőkével. Következtetésünk az, hogy előbbiben a jogosultságok döntő részben a fenntartóhoz, illetve az ő „ügynökeiként” működő felsővezetőkhez kerülnek. Így ez a konstrukció eredendően az állami fenntartáshoz képest kevesebb védelmet nyújt az akadémiai szabadság megéléséhez, annak érvényesülése jelentős részben a jogosultságokkal bíró szereplők motivációin múlik.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D23, I23, I28

Kulcsszavak: felsőoktatás, autonómia, akadémiai szabadság, oktatáspolitikai

Summary

University autonomy is always a hot topic during higher education reforms. However, describing the changes in the content of autonomy is impossible without a complex understanding of the nature of the concept. This paper intends to provide a progress in this. Autonomy is

DR. GOLOVICS JÓZSEF PhD, egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem (josef.golovics@uni-corvinus.hu), DR. VERES PÁL PhD, ny. egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem (pal.veres@uni-corvinus.hu).

defined as a package of rights delegated to the university's internal stakeholders, the purpose of which is to institutionally ensure academic freedom. We claim that the concept of autonomy from the state should be separated from autonomy from the maintainer. Besides, the analysis of the distribution of autonomous rights within the organization it is also indispensable to entirely describe the nature of autonomy. Using this conceptual framework, we analyse the situation in Hungary, comparing the autonomy of universities maintained by foundations with those maintained by the state. Our conclusion is that the majority of the rights are held by the maintainer and by the management in the foundation-maintained structure, which may provide less protection for the enforcement of academic freedom compared to the state-maintained construction.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D23, I23, I28

Keywords: higher education, autonomy, academic freedom, education policy

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedben számos változás történt a felsőoktatás irányításában Magyarországon, a rendszer és a szervezetek szintjén egyaránt, s ezek a nemzetközi szakirodalomban is érdeklődés tárgyát képezték (Capano–Pritoni, 2020; Kováts et al., 2017; Tarlea, 2017). Ilyen lépés volt többek között a rektorválasztás módszerének többszöri módosítása, illetve a kancellári-konzisztórium rendszer bevezetése az állami felsőoktatásban, amelyek különböző aspektusait a szakirodalom is részletesen tárgyalta (Kováts–Rónay, 2018; Rónay, 2019). Amint azt korábbi munkáinkban kifejtettük (Véres–Golovics, 2013, 2015), ezen változtatások mögött az állhatott, hogy az állam elégedetlen volt az általa fenntartott egyetemekkel való viszonyával, s az ezen sajátos megbízó-ügynök kapcsolatból fakadó, szervezeti működésre, teljesítményre gyakorolt hatásokkal, problémákkal. Ennek eredményeként egyfajta duális irányítási rendszer jött létre, amelyben a rektor inkább az intézményi autonómia jegyében, s a belső stakeholder-képviselőként, a kancellár pedig inkább a fenntartó, s ebben a viszonyban a *megbízó* állam ügynökeként, közösen vezették az egyetemet. Mindazonáltal az így kialakult rendszer sem orvosolt minden problémát: nem vette le az állam válláról az operatív fenntartói feladatokat, amely fenntartói – vagy más megfogalmazásban tulajdonosi – szerep ráadásul konfliktusos, szigorúan nézve pedig egyenesen összeférhetetlen az állam általános ágazati szabályozói és finanszírozói funkcióival. A reformok legutóbbi állomása a közérdekű vagyonkezelő alapítványi struktúrába történő szervezés volt, amely részben már a fent vázolt problémára adott válaszként értelmezhető.¹

A változtatások egyes állomásainál a közéleti vitákban rendre felmerült az egyetemi autonómia csorbításának (Rónay, 2021), *horribile dictu* megszüntetésének a vádjá. Az természetesen vitathatatlan, hogy a szóban forgó változtatások érintették az egyetemek autonómiáját, s módosították annak hatókörét. Ennek értékelése, a miértek és hatások megértése azonban nem lehetséges az autonómia fogalmának komplex értelmezése nélkül, mivel álláspontunk szerint

az egyetemi autonómiára nem lehet egy abszolút, funkció nélküli és *történelmiellen* (időben állandó) koncepcióként tekinteni.

Mindezek tükrében tanulmányunk kettős célt követ. Egyrészt kísérletet teszünk az autonómia koncepciójának egy árnyaltabb leírására, amely lehetővé teszi a jelenség valódi természetének és különösen funkciójának a megértését, alkalmazása révén pedig a komplexebb intézményi konstrukciók elemzésére is lehetőséget nyújt. Ehhez az intézményi- és a rendszerparadigma szemléletére, fogalomkészletére támaszkodunk. Másrészt vizsgálni kívánjuk, hogy hogyan értelmezhető és mire terjed ki az egyetemi autonómia a közalapítványi struktúrába szervezett egyetemek esetén. Ezt az általunk kidolgozandó elméleti koncepció alkalmazásával, illetve a vonatkozó jogszabályok áttekintése révén tartalomelemzéssel, s az állami fenntartású struktúrával összehasonlítva végezzük el.

Tanulmányunk ennek megfelelően öt fő szerkezeti egységet tartalmaz. Jelen bevezetést követően a szakirodalom alapján áttekintjük az autonómia történetét és a fogalom főbb értelmezéseit, amit az általunk javasolt elméleti keret bemutatása követ. Ezután ennek alkalmazásával elemezzük a jelenlegi alapítványi struktúrát, végül pedig összegezzük vizsgálódásunk főbb megállapításait.

AUTONÓMIA A TÖRTÉNELEMBEN ÉS AZ IRODALOMBAN

Az egyetemi autonómia fogalma rendszeresen előkerül a szakirodalomban, a szakpolitikai vitákban és a közbeszédben is. Jelentése azonban korántsem egyértelmű. Amint az Hegedűs és Polónyi (2015), illetve Polónyi (2022) történeti és irodalmi áttekintéséből kitűnik, koronként eltérő tartalommal bírt. Thorens (1998) egy relatív fogalomnak nevezi, s Estermann és szerzőtársai (2011) is arra jutottak, hogy az értelmezése még a XXI. századi Európában is nagyon eltérő az egyes országokban. Ennek oka pedig nem csak az eltérő jogi környezetben, hanem a különböző történelmi és kulturális háttérben, sőt Yokoyama (2007) szerint az eltérő ideológiai megalapozottságban keresendő. Ez alapján pedig már levonható az következtetés, hogy az egyetemi autonómia nem egy abszolút fogalom, hanem történelmi termék, ami az útfüggőség jellemzőjével bír.

Ennek ellenére a fogalom még napjainkban is gyakran filozofikus értelemben kerül elő, s olyan univerzális értéként hivatkoznak rá, mint az emberi jogokra vagy a jogállamiságra, jóllehet a gyakorlatban Zgaga (2012) szerint is inkább relatív, időben és térben változó praktikus jelenségre utal az állam és a felsőoktatási intézmények viszonyában. Mindazonáltal mégis megkerülhetetlen, hogy valamilyen módon általánosan is definiáljuk a fogalmat. Veld és szerzőtársai (1996) úgy határozzák meg az egyetemi autonómiát, mint ami az oktatási szabadsághoz nyújt intézményi védelmet az állammal szemben. Ebben az értelmezésben tehát az autonómia kizárólag az oktatás szabadságára – vagy Zgaga (2012) komplexebb megfogalmazása szerint az akadémiai szabadságra – vonatkozik, s nem önmagáért való érték, hanem funkcióval bír.

Ugyanakkor fontos látni, hogy ez a fajta állammal szembeni védelem sosem volt korlátlan. Mint azt Hegedűs és Polónyi (2015) is kiemelik, működésükhöz a középkori egyetemeknek is szükségük volt állami elismerésre, s még a külső tartalmi beavatkozást határozottan elutasító humboldti egyetem is kívánatosnak tartotta az állami felügyeletet, ami elsősorban az oktatók állami ki-nevezése révén valósult meg (a finanszírozás és az adminisztratív keretek kialakítása mellett, ami-

től ugyancsak nem lehet eltekinteni). Ráadásul, amint arra Altbach (2013) rámutat, az akadémiai szabadság tartalma és jelentése sem képezi globális közmegegyezés tárgyát (már a múlt században is kérdéses volt ugyanis, hogy például az akadémiai szféra képviselőit ez a szabadság a szűkebb szakterületükön kívül eső témákban is megilleti-e). Az sem elhanyagolandó továbbá, hogy az autonómiáról szóló diskurzusban manapság nem csak az oktatás-kutatás szabadsága jelenik meg szempontként, hanem – ezt elősegítendő, illetve garantálandó – gyakran hallani pénzügyi, illetve vezetés-szervezési autonómiáról, amelyek természetesen nem függetleníthetők maradéktalanul egymástól (Kováts–Rónay, 2021). Ez utóbbi szempont erőteljesen megjelenik Polónyi (2022) összefoglalásában is, aki az akadémiai szabadság elemei között a tanítás és a kutatás szabadsága mellett fontos helyen szerepelteti a kollegiális koordinációt, azaz az intézményen belüli csoportos döntéshozatalt is, s mindezt kiegészíti a hallgatók tanulási szabadságával is.

Emellett Zgaga (2012:16) azon állítása is a fogalom kiterjesztésének szükségességére utal, mely szerint az autonómia az „egyetem tornyai” és a „külső tornyok” között húz demarkációs vonalat. A külső tornyok ugyanis nem kizárólag az államra utalhatnak. Az említett autonómia-dimenziók az 1980-as évektől váltak egyre élesebbé, amikor is a különböző társadalmi és gazdasági folyamatok (tömegesedés, jóléti állam visszaszorulása, a felsőoktatás finanszírozási igényeinek akutabbá válása) eredményeként az egyetemek és főiskolák a tudomány elefántcsont-tornyaiból professzionális gazdálkodó szervezetekké váltak. Ilyen körülmények között pedig a gazdasági vagy a bürokratikus – s ezen keresztül részben az akadémiai – autonómiának immáron nem csak az állam, hanem akár a pályázati lehetőségek, illetve a piaci megrendelők, finanszírozók – s mint az tanulmányunkban később fontos szerepet kap, a különböző státuszú fenntartók – is korlátot szabhattak.

Mindezek eredményeként a XXI. században az egyetemi autonómiára egy nehezen megfogható, de mindenképp sokrétű fogalomként kell tekintenünk. Ezzel összhangban az empirikus vizsgálatok sem egy átfogó definíció megalkotásával, hanem inkább az autonómia lehetséges tartalmi elemeinek, karakterisztikumainak a taxatív felsorolásával és mérésével próbálják megragadni a fogalmat – igaz, ez szükségszerűen erőteljes szubjektivitást és normativitást is tartalmaz (Estermann et al., 2011). Ennek megfelelően az egyetemi autonómia egy széles skálán, különböző dimenziókat proxyzó indikátorok eredményeként összegzett mutatóval mérhető tényezőként jelenik meg a vizsgálatokban (lásd például Estermann et al., 2011; OECD, 2003), illetve az annak módszertanával foglalkozó írásokban (Choi, 2018).

A fenti áttekintés megmutatta tehát, hogy az egyetemi autonómia egy komplex, időben–térben változó, és semmiképpen sem fekete vagy fehér fogalom. Mindazonáltal ezen árnyalás után is érzékelhetők bizonyos hiányosságok vagy tisztázatlanságok, amelyek többek között a hazai folyamatok értékelését is nehezítik. Ilyen többek között annak tisztázása, hogy egy többszintű struktúrában lehet-e, illetve kell-e az egyes szintek államtól, valamint a felsőbb szintektől való autonómiájáról beszélni. Ugyancsak ennek folyamánként jelenhet meg az autonómia tartalmi elemeinek az egyetem szervezetén belüli elosztása, amelynek különböző megvalósulási formái jelentős mértékben befolyásolhatják az akadémia, így az oktatás és a kutatás szabadságát. Jelen tanulmány következő fejezetben szereplő elméleti keretének kidolgozásával többek között ebben kívánunk előrelépni, amely azután a magyarországi struktúra természetének megértéséhez és elemzéséhez is hozzásegít majd.

ELMÉLETI KERET

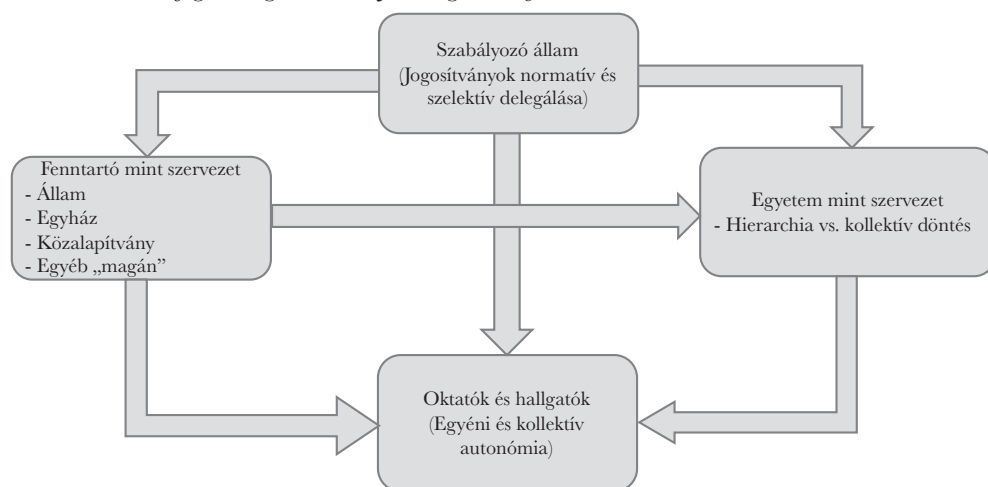
Korábbi munkánkban az autonómiát „az intézmények hatáskörébe utalt döntési kompetenciák halmazaként” definiáltuk, amely tehát leírja, hogy „a jogi szabályozás milyen döntéseket ad a felsőoktatási intézmények (belső stakeholdereinek) hatáskörébe” (Veres–Golovics, 2015:213). Ebben a megközelítésben belső stakeholderek alatt az egyetem szervezetén belül lévő szereplőket értettünk, amely fontos distinkciót jelentett: az autonómia „határvonalát” nem pusztán az állammal szemben jelölte ki, hanem – hasonlóan Zgaga (2012) fent hivatkozott meghatározásához – az egyetem falain belül és kívül elhelyezkedő érintettek között húzott demarkációs vonalat.

Ezen megközelítést jelen tanulmányban is tovább kívánjuk vinni, némiképp árnyalva, pontosítva azt. Az új intézményi közgazdaságtan tulajdonjogi irányzatának (Furubotn–Pejovich, 1972) a fogalomkészletét használva a következőkben az egyetemi autonómiát azon jogosultságok csomagjaként definiáljuk, amelyeket a különböző – jogi és szervezeti – szabályok az egyetem belső stakeholdereinek hatáskörébe rendelnek. Ezen csomag különböző jogosultságokat (kizárási, szabadság- és átruházási jogok) tartalmazhat, amelyek az autonómia jegyében immunitást élveznek, azaz gyakorlásukba más aktor nem avatkozhat be (Golovics–Veres, 2020). Tartalmukat tekintve vonatkozhatnak konkrét akadémiai tevékenységek gyakorlására, de magukban foglalhatnak más olyan, például önkormányzati vagy éppen gazdálkodási kompetenciákat is, amelyek az akadémiai szabadság gyakorlásának intézményes biztosításához szükségesek. A hozzárendelés történhet direkt delegálással (például jogszabály meghatározza az egyetemek kompetenciáit) vagy jelentkezhethet reziduális döntési jogként (azon esetekben, amikor a szabályozás a külső stakeholderek kompetenciáit definiálja, amiről azonban nem rendelkezik, arról az egyetemek dönthetnek). Definíciónkban a külső és belső stakeholderek közötti választóvonalat az egyetem szervezeti struktúrájának határán húzzuk meg. Álláspontunk szerint ez mindenképp tisztább értelmezési lehetőséget ad az autonómia fogalmának, teljesen egyértelmű elhatárolásra azonban így sem lesz lehetőség: amint ugyanis a következő fejezetben látni fogjuk, a hazai struktúra esetén vita tárgyát képezheti, hogy bizonyos stakeholderek az egyetem szervezetéhez tartoznak-e vagy azon kívül helyezkednek el. Ebbe a kategóriába sorolható a tulajdonos, illetve fenntartó (jogi) személye². A laikus gondolkodás sugallhatná azt, hogy a fenntartó természetes része lehet az egyetemi struktúrának. Tekintve azonban, hogy az autonómia humboldti igénye pontosan a fenntartó állammal szemben fogalmazódott meg, ez koránt sem ilyen egyértelmű. Némiképp egyszerűsödik a kérdés azon esetekben, ahol az állam az egyetem fenntartója, más fenntartású intézmények esetén azonban szükségképp szét kell választanunk, s ennek megfelelően külön kell tárgyalnunk az államtól, illetve a fenntartótól való autonómiát.³

Az így definiált autonómiának – mint intézménynek – azonban szükségszerűen valamilyen funkcióval is bírnia kell. Mint a történeti áttekintésben láttuk, ez elsősorban a tudásteremtés, -alkalmazás és -átadás szabadságának biztosítása volt (ami szintén nem pusztán *l'art pour l'art* érték, hiszen hasznát biztosíthat a stakeholdereknek külön-külön, de összességében is). Világos azonban, hogy ez a funkció is koronként változhat, s az állami szabályozói szerepéből kifolyólag nem függetleníthető a közpolitikai céloktól sem (gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődés; versenyképesség növelése; foglalkoztatás bővítése stb.), amelyek szerencsés esetben persze összhangban vannak nem csupán a formális intézményi környezettel (például alkotmányos szabályokkal), hanem a társadalom értékrendszerével, elvárásaival is.

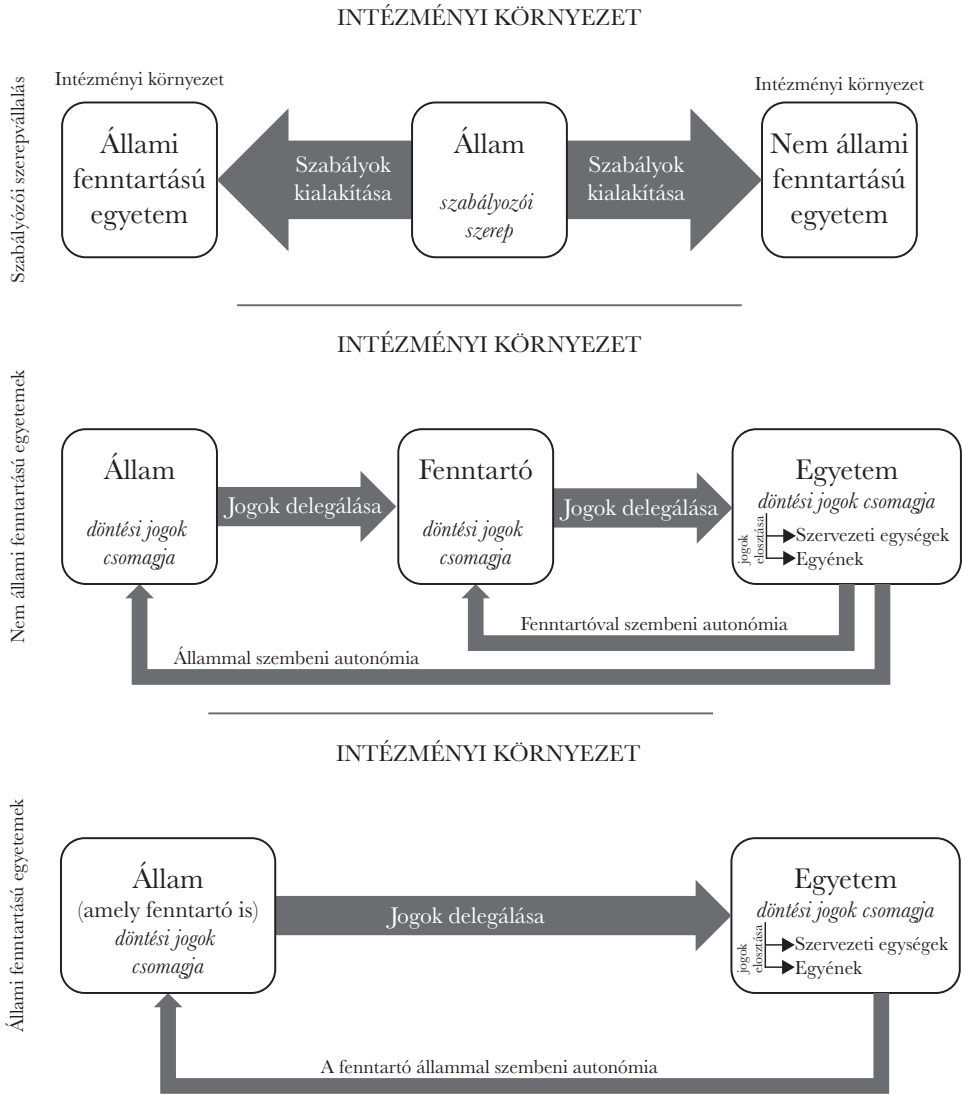
A fentiekben az egyetem autonómiájáról beszéltünk. A módszertani individualizmus szemüvegét alkalmazva azonban azt is fontos látni, hogy az egyes jogosultságokkal személyek élhetnek ténylegesen, ők hozhatnak döntést, így az egyetemi autonómia mellett fontos kitérni a felsőoktatás aktorainak autonómiájára is. Amennyiben elfogadjuk Polónyi (2022) és Zgaga (2012) azon állítását, mely szerint a felsőoktatásban a fő értéket az oktatásra és kutatásra vonatkozó akadémiái szabadság jelenti, úgy azt is fontos látni, hogy ezt a fentiek szerint definiált egyetemi autonómia nem biztosítja szükségszerűen. Az akadémiái szabadságot ugyanis, amelyet az oktatók, kutatók és hallgatók autonómiájaként értelmezhetünk, az tudja intézményesen garantálni, ha az egyetem az államtól, illetve a fenntartótól ráruházott, oktatási és kutatási immunitásra vonatkozó jogokat a belső stakeholdereknek delegálja tovább. Ennek kapcsán pedig nem tekinthetünk el az egyetem belső szervezeti-irányítási jellemzőitől, ami a jogok delegálását (allokálását) végső soron meghatározza, különös tekintettel a vezetői szintek, az egyének és érdekcsoportok, illetve testületek szerepére (Kováts et al., 2022). Bizonyos jogosultságokat persze – mint azt az 1. ábra szemlélteti – már a szabályozó állam is eleve konkrét személyekhez, testületekhez rendelhet a különböző szintű jogszabályokban⁴, azonban az egyetemhez delegált jogosultságok továbbadása, „kiszignálása” is elengedhetetlen azok tényleges gyakorlásához. Mindebből kifolyólag tehát az autonómia teljeskörű értelmezésekor megkerülhetetlen annak vizsgálata is, hogy az egyetem az autonómia jegyében hozzá rendelt jogosultságokat miként osztja meg a szervezetén belül a belső stakeholderek között. Amennyiben ugyanis a belső szervezeti szabályok korlátozzák például az oktató-kutató kurzushirdetési jogát, kutatási témaválasztását, véleménynyilvánítási jogát, vagy a hallgató választási szabadságát, úgy aligha beszélhetünk tényleges vagy teljes akadémiái szabadságról.⁵

1. ábra: Autonóm jogosultságok intézményes delegálása a felsőoktatási rendszerben

Forrás: saját szerkesztés

2. ábra: Az autonóm jogosítványok delegálása különböző fenntartói struktúrák esetén

Forrás: saját szerkesztés

Mindezen túl fontos látni, hogy az autonóm jogosítványok adott aktorhoz vagy azok csoportjához történő delegálása természetesen elősegítheti azt, hogy képességeiket kihasználva érvényesítsék érdekeiket. Mindez azonban a többi aktor számára a szervezet és a rendszer szintjén egyaránt negatív hatású lehet: nem csak az érdekeiket sértheti, hanem a teljesítményüket is visszavetheti, ami végső soron akár a „túlpreferált” aktor(csoport) szempontjából is káros hatású lehet. A jogosítványok szűkítése – tehát valamennyi aktortól történő megvonása

– pedig kétszeresen is negatív lehet: egyrészt az egyéni (vagy csoport-) szinten, másrészt a rendszer egészének teljesítménye tekintetében, ami ugyancsak visszaüt a „túlpreferált” szereplőkre. A jogosítványok megosztása (delegálása) tehát egyfajta optimalizációs probléma is, amely a társadalmi összhaszon maximalizálása mellett a stakeholderek közötti (hasznon alapú) egyensúly megtalálását is megköveteli.

Továbbá, ahogyan az előző fejezetben az egyetemek szintjén már említettük, az autonómia akadémiai aspektusa – mint arra Rónay–Niemczyk (2020) is utal – nem függetleníthető teljes mértékben annak pénzügyi vagy szervezeti vonatkozásaitól, úgy ezt az egyén, az oktatók és kutatók szintjén is fontos nyomatékosítani. Ennek ténye pedig indirekt, de effektív módon képes korlátozni az akadémiai szabadságot.

A fentiek szerint definiált és részletezett autonómia-értelmezés főbb sarokpontjait a 2. ábra foglalja össze állami és nem-állami fenntartású egyetemek esetén. Álláspontunk szerint ezen felfogás hozzásegíthet a jelenlegi hazai struktúra mélyebb és átfogóbb elemzéséhez, amelyet jelen elméleti keretet alkalmazva a következő fejezetben fogunk elvégezni.

AUTONÓMIA A FELSŐOKTATÁSBAN MAGYARORSZÁGON

Az előző fejezetben az egyetemi autonómiát egy olyan jogosultságcsomagként definiáltunk, amelyet a szabályozás az egyetemek belső stakeholdereihez rendel. Ezért az autonómia kiterjedésének és tartalmának elemzéséhez ezen konkrét jogosultságok áttekintése jelenti az első lépést. Ezt a jogforrási hierarchiában a legmagasabb szintről lefelé indulva végezzük el.

Magyarország Alaptörvénye szerint a „felsőoktatási intézmények a kutatás és a tanítás tartalmát, módszereit illetően önállóak, szervezeti rendjüket törvény szabályozza. Az állami felsőoktatási intézmények gazdálkodási rendjét törvény keretei között a Kormány határozza meg, gazdálkodásukat a Kormány felügyeli” (X. cikk (3)). Az Alaptörvény tehát elsősorban az oktatás és a kutatás területén biztosít szabadságot az egyetemeknek (amint azonban az alsóbb szintű jogszabályok esetén látni fogjuk, ez sem korlátlan), a szervezeti és gazdálkodási autonómia kereteit az állami felsőoktatási intézmények tekintetében azonban jelentősen szűkebbre szabja, s az ezekről való döntést a kormányhoz rendeli.

Az Alaptörvény – annak 2020-as, kilencedik módosítása óta – az állami fenntartású (a továbbiakban egyszerűen állami) felsőoktatási intézmények mellett még egy fenntartási formát nevesít, a közfeladatot ellátó közérdekű vagyongazdálkodó alapítványi fenntartást. A 38. cikk (6) pontja szerint ezen fenntartók „létrehozásáról, működéséről, megszüntetéséről, valamint közfeladata ellátásáról sarkalatos törvény rendelkezik”.

A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény (a továbbiakban: Nftv.) az Alaptörvényhez hasonlóan nem használja az autonómia fogalmát, ugyanakkor többször hivatkozik a felsőoktatási intézményeknek az Alaptörvényben biztosított önállóságára, illetve annak sérthetlenségére. A törvény az intézmények vezető testületként a szenátust jelöli meg, s hozzá delegálja az Alaptörvényben rögzített jogosultságokat is (12. §). Ennek értelmében a szenátus többek között meghatározza a képzési és kutatási feladatokat, megválasztja a rektort, s elfogadja az intézmény szervezeti és működési szabályzatát (a továbbiakban: SZMSZ), valamint a költségvetését. Az SZMSZ elfogadására vonatkozó jogosítvány azért különösen fontos,

mert ez delegálhatja tovább a szervezetten belüli szereplőkhöz és testületekhez az autonóm jogosítványok csomagjait, míg a költségvetés elfogadásának a joga az autonómia keretein belül végezhető tevékenységek finanszírozási – tehát effektív és kemény – korlátjának meghatározása szempontjából fontos. Az Nftv. emellett rendelkezik a szenátus összetételéről is (12. § (7)), amelynek keretében nevesíti, hogy a testület többségét az oktatók és kutatók által választott tagoknak kell alkotniuk (a). Mindez – még úgy is, hogy az egyes területeken a törvény más passzusai érdemi korlátokat állítanak fel, amelyekről a későbbiekben szólnunk majd – erős jogosítványokat juttat az egyetemnek, azon belül is a szenátusok hatáskörébe. Emellett az adott keretek között lehetőséget biztosít egyfajta belső demokratikus működés – a már citált kollegiális koordináció (Polónyi, 2022) – megvalósulására is.

Mindezzel szemben az Nftv. 94. § a magán felsőoktatási intézményeket – amelyek közé az alapítványi struktúrában működő egyetemeket is sorolja – „felmenti” a törvény több szabályának kötelezettsége alól. Ide tartoznak többek között a szenátus összetételére és működésére vonatkozó – a 12§ (7) pontban rögzített – szabályok is (2). Emellett a törvény lehetőséget biztosít arra is, hogy a magán felsőoktatási intézmény alapító okirata a fenntartó hatáskörébe delegálja többek között az egyetem költségvetésének, SZMSZ-ének elfogadását, valamint a rektori pályázat kiírásának a jogát (6). Ezen jogosultságok fenntartóhoz történő rendelkezését a közfeladatot ellátó közérdekű vagyongazdálkodó alapítványokról szóló 2021. évi IX. törvény (a továbbiakban: KEKVA tv.) 22. § 4) is megerősíti, kiegészítve azzal, hogy a rektori pályázat tekintetében az egyetemi szenátusnak véleményezési vagy egyetértési jogot kell biztosítani. Utóbbi passzus, mely megengedi, hogy a szenátus az egyetértési jog helyett csak véleményezési joggal bírjon, lényegében arra teremt lehetőséget, hogy a rektor személyének kiválasztásába történő érdemi beleszólás joga kikerüljön a belső stakeholderok kezéből. Az Nftv. alapján továbbá az alapító okirat rendelkezhet az elnöki tisztség létrehozásáról, amelynek célja az intézményi munkaszervezet vezetése, illetve a fenntartó által meghatározott feladatok ellátása lehet. Az elnök pedig – amely pozíció tehát a szintén a fenntartó által meghatározásra kerülő SZMSZ-ben foglaltak szerint nyerhető el (37. § (1)) – feladatai ellátásához egyetértési jogot gyakorol a rektori hatáskörök tekintetében.

Jól látható tehát, hogy a szabályozás lehetőséget teremt arra, hogy az alapítványi struktúrában működő egyetemnek vezetési-szervezési autonómiára vonatkozó jogosítványainak egy jelentős része, s talán túlzás nélkül állíthatóan legfontosabb elemei, kikerüljenek a belső stakeholderok hatásköréből. Ezen önkormányzási jogok így a fenntartóhoz kerülnek, amellyel kapcsolatban már az elméleti részben megfogalmaztuk a dilemmát, hogy vajon a „külső tornyok” vagy az „egyetem tornyai” közé sorolhatjuk-e. Ezzel kapcsolatban természetesen elvi állásfoglalás is megfogalmazható, másrészt azonban gyakorlati kérdéssről van szó. Így a dilemma eldöntésében iránymutatást adhat, hogy a fenntartót képviselő testületek mennyiben rekrutálódnak az egyetem belső stakeholderei közül, illetve, hogy előbbieket a belső stakeholderok mennyire érzik maguk közül (vagy éppen közé) valónak, s mennyiben váltak a szervezeti kultúra integráns, elfogadott részévé. Mindennek eldöntése pedig azért kiemelt fontosságú, mert alapjaiban befolyásolja, hogy miként ítélné meg az autonómia kiterjedtségét az alapítványi egyetemnek esetében. Amennyiben ugyanis a fenntartó alapítványt belső stakeholderként definiálnánk, úgy az egyetem autonómiáját rendkívül széleskörűnek tekinthetnénk, ellenkező

esetben azonban azt kell megállapítanunk, hogy míg a fenntartó államtól vett autonómiája rendkívül kiterjedt, addig az egyetem fenntartótól vett autonómiája finoman szólva is szerénynek mondható a szabályozás alapján.

Az egyetemek személyi vezetését illetően hasonló megállapítások tehetők. Támaszkodva a korábbi munkáink (Veres–Golovics, 2013; 2015) megbízó-ügynök viszonyban gondolkodó fogalomrendszerére, azt mondhatjuk, hogy az alapítványi egyetemek esetén a vezetésében a fenntartó „ügynökei” dominálnak. Míg az állami fenntartású intézmény esetén csak a kancellár tekinthető az állam „ügynökének”, addig az alapítványi struktúra esetén – megbízójuk személyéből fakadóan – az elnök és a kancellár mellett tulajdonképpen a rektor is a fenntartó „ügynökei” közé sorolható.

Ez azonban rájuk nézve is felveti azt a dilemmát, ami a fenntartó kapcsán már megfogalmazódott: külső vagy belső stakeholderként aposztrofálhatjuk-e őket? Ez a kérdés korábban elvi szempontból azért nem fogalmazódott meg, mert az elnök, a rektor és a kancellár is egyértelműen az egyetem „tornyain belül” helyezkednek el. Mivel azonban a megbízó-ügynök logikában inkább a fenntartó ügynökeinek tekinthetők, ennek ténye az érdekeltégüket is meghatározhatja. S amennyiben ezen szereplők az autonóm jogosultságok jelentős részét nem delegálják tovább alsóbb szintű szereplőkhöz vagy testületekhez, úgy az hangsúlyozható, hogy az oktató-kutatók akadémiai szabadságának csorbításához az alapítványi struktúrában elsősorban nem az állam, hanem az egyetemi vezetőkkel kiegészülő fenntartó tud hozzájárulni. Mivel azonban az egyedi alapító okiratoknak köszönhetően már magukban az SZMSZ-ekben is jelentős változatosság várható, ezért e téren is sok múlhat az autonóm jogosultságokkal bíró szereplők motivációin, illetve önmérsékletén. Természetesnek tartjuk, hogy az új közalapítványi fenntartói struktúra bevezetése az aktorok (egyének és csoportok) viszonyában különböző mértékben és tartalommal konfliktusos lehet. A stakeholderek szempontjából értelmezett (funkcionális) egyetemi működés optimalizálása nagymértékben a szereplők kooperativitásán múlik. (Hasonló problémát azonosítottunk korábban a kancellári rendszer bevezetése kapcsán a rektor és a kancellár, illetve az általuk képviselt stakeholderek viszonyában.)

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy jelentős különbség van a két fenntartói forma között. Azzal ugyanis, hogy az Nftv. az állami fenntartású egyetemek esetén sokkal explicitebben fogalmaz az autonóm jogosultságok delegálása tekintetében, paradox módon úgy tűnik, hogy biztosabb (vagy legalábbis kevésbé bizonytalan) intézményes védelmet nyújt az akadémiai szabadság megéléséhez. Az alapítványi struktúrában tapasztalható lazább szabályozás ugyanis egyúttal arra is lehetőséget biztosít, hogy a jogosultságok szervezeten belüli megosztása oly módon alakuljon (például az egyetemen belüli korlátozó szabályozások vagy éppen a demokratikus testületek kompetenciáinak megvonása révén), hogy az már ne biztosítson megfelelő intézményes védelmet az akadémiai szabadság gyakorlásához.⁶

Az egyetemi autonómia „végyárának” tekintett akadémiai szabadság tartalmának konkretizálásban az Nftv. 35. § (1) további iránymutatást nyújt. Eszerint „[a]z oktatói munkakörben foglalkoztatottat megilleti az a jog, hogy világnézete és értékrendje szerint végezze oktatói munkáját, anélkül, hogy annak elfogadására kényszerítené vagy készítetné a hallgatót, a képzési program keretei között meghatározza az oktatott tananyagot, megválassza az általa alkalmazott oktatási és képzési módszereket”. Azonban, mint arra már utaltunk, ezt az abszolútnak

tűnő jogot számos további tényező szűkíti. Ilyen eleve az a tény, hogy az oktatás helyszínéül szolgáló felsőoktatási intézmény állami elismeréséhez az Nftv. 6. § (2) szigorú, az akadémiai kompetenciákat is érintő taxatív feltételeket ír elő. Szintén nem elhanyagolható, hogy az állam – illetve annak egyes szervei és képviselői – a szabályozói szerepében, ún. ágazati irányítóként jelentős jogosultságokkal rendelkezik a képzések kialakítása terén. A teljesség igénye nélkül, a miniszter többek között felel a végzettségi szintek (3. § (1)), illetve a képzési és kimeneti követelmények meghatározásáért (16/A. §), valamint a képzési szakok szerkezetének felülvizsgálatáért (64 § (3) e)). A képzések indításával és felülvizsgálatával kapcsolatban pedig az Oktatási Hivatal (67. §), és a Magyar Akkreditációs Bizottság is rendelkezik kompetenciákkal (71/B. § c)). Mindez arra mutat rá, hogy az oktatás szabadságának mozgásterét – amelyre gyakran abszolút és korlátlan értékűként szoktak hivatkozni – számos tényező befolyásolni tudja.

Egyszerű, de annál szemléletesebb példaként szolgálhat erre a szabadon választható tantárgyak esete, amelyek tulajdonképpen az akadémiai szabadság, a tanítás és a tanulás szabadságának leginkább vegytiszta megnyilvánulási formájaként aposztrofálhatók. A hallgató számára az Nftv. 49. § (2) biztosítja azt a jogot, hogy az összes megszerzendő kreditje legalább öt százalékának terhére szabadon választható tárgyakat vehessen fel. A törvény tehát egy minimum szintet határoz meg e téren, a felső korlátot pedig az alsóbb szintű szabályok (például az operatív tantervek) jelölik ki, amelyek egyúttal a szabadon választható tárgyak iránti keresletet is körvonalazzák. Hasonló korlátok azonban a „kínálati oldalon” is jelentkezhetnek, hiszen az is szabályozás kérdése, hogy az oktatók közül kik és milyen feltételek mellett hirdethetnek meg ilyen kurzusokat. Ebből a szempontból tehát az akadémiai szabadság mozgásterét befolyásolhatja, hogy ki vagy milyen testület dönthet a választható tárgy elfogadásáról, vagy annak indíthatóságáról (például a hallgatói létszám, az oktató leterheltsége, vagy *horribile dictu* akár személyes szimpátia függvényében stb). Ennek részleteiről az egyetemek belső, írott vagy éppen íratlan szabályai rendelkezhetnek (ha rendelkeznek egyáltalán). S amennyiben ezen szabályok represszívek a szabadon választható tárgyakkal szemben, úgy elmondható, hogy az egyetemhez delegált autonóm jogosítványok szervezeten belüli inadekvát megosztása korlátozhatja az (oktatói és hallgatói) akadémiai szabadság gyakorlását. Mindez pedig megerősíti a szervezeten belüli demokratikus működés, a már hivatkozott kollegiális koordináció szükségességét az akadémiai szabadság intézményes garantálásához, ami, mint fentebb kifejtettük, a jelenlegi szabályozás szerint inkább az állami fenntartású egyetemek esetén biztosított.

Noha az előzőekben jobbra az oktatási tevékenység korlátjaira fókuszáltunk, a kutatás és a kutatási eredmények kommunikálásának szabadsága ugyancsak fontos eleme az akadémiai szabadságnak. Ezzel kapcsolatban a jogszabályi keretek nem fogalmaznak meg explicit korlátozásokat, jóllehet ez azt is jelenti, hogy erős garanciákat sem adnak az alsóbb szintű szabályok esetleges restriktívóival szemben. Így a kutatás szabadságához és annak kommunikációjához szükséges jogosítványok jobbra a szervezeten belüli jogosultság-megosztás során érvényesülhetnek, vagy épp csorbulhatnak akár direkt akár indirekt módon (például az intézményfejlesztési terv elfogadásával, amelynek révén többek között a kevésbé preferált kutatási irányok finanszírozhatóságának a megnehezítése is „megoldható”). E tekintetben tehát a felelősség az alapítványi egyetemek esetében az SZMSZ-ek meghatározásának jogával is bíró kuratóriumoknál, illetve a szervezet felsőbb szintű vezetőinél van.

Végül, de nem utolsó sorban fontos szót ejteni a gazdasági autonómiáról is. Korábbi írásunkban már megfogalmaztuk, hogy ez a kancellári rendszer kialakításával élesen elválasztásra került az akadémiai autonómiától, s a gazdálkodási jogosítványok lényegi részeit az állam „ügynökeként” működő kancellár gyakorolja (Veres–Golovics, 2015). Ide köthető – a már hivatkozott alaptörvényi passzus mellett – az is, hogy az Nftv. 12. § (1) szerint a szenátus „a fenntartó által meghatározott keretek között” fogadja el a költségvetést, továbbá a fenntartó egyetértése szükséges az intézmény vagyongazdálkodási tervéhez is. E szabályok a gazdasági autonómia korlátozását jelentik az állami intézmények esetében, tekintve azonban, hogy a fő gazdálkodási jogosítványok az alapítványi egyetemeknél a fenntartóhoz delegálódnak (ideértve többek között a kancellár megbízását is), így e tekintetben is az alapítvány kerül kiemelt pozícióba (73. § (3)). Ennek megfelelően az egyetemek pénzügyi függetlensége vagy éppen függése is jobbra az alapítvánnyal szemben értelmezendő.

Mindezek alapján igazolódni látszanak azon elméleti felvetéseink, melyek szerint a jelenlegi struktúrában az autonómia természetének megértéséhez szükséges külön értelmezni az egyetemek államtól, illetve fenntartó alapítványtól vett autonómiáját, továbbá, hogy fontos lehet vizsgálni az autonóm jogosultságok szervezeten belüli megosztását. Ennek fényében további tanulságokkal szolgálhatna a fenntartóváltáson átesett egyetemek SZMSZ-einek, valamint a kapcsolódó alapítványok belső szervezetének, szabályainak vizsgálata. Ez ugyanakkor jelentősen meghaladná jelen tanulmány kereteit. Annyi azonban már a KEKVA tv. alapján is megállapítható, hogy az alapítvány ügyvezetéséért – valamint az egyetemek fentiekben részletezett fenntartói jogainak gyakorlásáért – felelős kuratórium jelentős autonómiát élvez. Az alapítást követően ugyanis – amikor első lépésként az államnak gyakorlatilag kizárólagos hatalma volt a kiválasztásban – a kuratórium tagjai kívülről „érintheetlenek”, visszahívásukról, illetve üresedés esetén történő pótlásukról kizárólag saját hatáskörben határozhatnak (7. §), tehát érdemi külső korláttal vagy legalább ösztönzővel nem kell szembesülniük.

ÖSSZEGRÉS

Tanulmányunkban az egyetemi autonómiával foglalkoztunk, amit történeti kategóriaként értelmeztük, annak funkcióját és tartalmát is időben változónak tekintve. A változás részben a felsőoktatási rendszeren kívüli körülményekkel, így különösen az egyetemek funkciójának változásával függ össze. A XX. század második felétől a felsőoktatás munkaerő-piaci funkciójának és tömegesedésének egyre dominánsabbá válása emelhető ki. Ez kikényszerítette a rendszer finanszírozásának változását: az állami finanszírozás mellett egyre hangsúlyosabban jelentkezett valamennyi stakeholder részvételének szükségessége a közvetlen költségviselésben (Veres–Golovics, 2021). Maguk az egyetemek is egyre inkább képessé váltak saját bevételek szerzésére, többek között tandíjak, pályázatok, szolgáltatások értékesítése formájában.

A rendszeren kívüli körülmények alakulása kényszerítően hatott és változást generált a felsőoktatási rendszer intézményi jellemzőiben, így a tulajdonviszonyokban is. Az állam mellett, a nem állami fenntartók szerepe jelentősen megnőtt, Magyarországon pedig egy igen jelentős átalakulás során – e sorok írásakor – hat kivétellel valamennyi korábbi állami felsőoktatási

intézmény közérdekű közalapítványi fenntartási formába került.

Az autonómia konkrét tartalma számos okból kifolyólag folyamatosan konfliktust generált, s generál ma is. Ilyen többek között

- a munkaerőpiaci igények egyre dominánsabbá válása;
- a rugalmas, gyors alkalmazkodás szükségessége;
- a fenntartók sajátos érdekei és motivációi;
- a többszoros finanszírozás; és
- az állam-fenntartó-egyetem közötti jogosultságmegosztás kérdése.

Amennyiben az egyetemi autonómia alapjának, „végvárainak” az oktatók és hallgatók akadémiái szabadságát tekintjük, akkor elmondható, hogy ennek védelmében az oktatói és hallgatói közösségek ma már az egyetem különböző vezetői szintjeivel, a fenntartóval és az állammal egyaránt konfliktusban állnak. Ebben a konfliktusban, illetve ennek kooperatív kezelésében az állam szerepe elsődleges, hiszen az állam joga és feladata a közérdeket leginkább elősegítő intézményi keretek megtalálása (ami az akadémiái szabadság garantálása érdekében akár megnyilvánulhatna az autonóm jogosítványok belső stakeholderekhez történő közvetlen, a fenntartón átnyúló, állami delegálásában is). Különösen fontos ez amiatt, hogy akár fenntartói elvárásra, akár anélkül is, de „autonóm módon” az egyetemi vezetői szintek is képesek az akadémiái szabadság tekintetében korlátozóan viselkedni. Mindez pedig egy olyan autonómia-konfliktuskezelő intézmény létrehozását is szükségessé teheti, amely a belső stakeholderek, a fenntartó és az állam képviselőinek részvételével próbálhatná rendezni a feszültségeket.

Korábbi tanulmányunkban úgy fogalmaztunk, hogy a tulajdonosi-fenntartói szerep feladásával az állam jelentős terhet vehetne le a saját válláról (Veres–Golovics, 2015). Ez az alapítványi struktúrába szervezéssel lényegében megtörtént. Jelen vizsgálódásban azonban arra jutottunk, hogy ezen átszervezés során az állam nem kizárólag a korábban saját hatáskörében lévő jogosultságok csomagját delegálta át a fenntartó alapítványokhoz, hanem annál jóval többet. Ez pedig jobbára a korábban egyetemi hatáskörben lévő autonóm, önkormányzási jogok csorbítását is eredményezheti.

Természetesen, mint azt fentebb is hangsúlyoztuk, a jogosultságok megosztása egy optimalizációs „feladat”, így a jelenlegi helyzet is normatív értékelés alá eshet, ami tényszerűen empirikus kérdés. Noha ennek kifejtése túlmutat jelen tanulmány keretein, annyi bizonyos, hogy az értékelésnek kemény teljesítménymutatókon, s nem az egyetemek magukról szóló kommunikációs anyagain kell nyugodnia. Mindemellett azonban néhány elméleti-logikai szempont itt is kiemelhető az értékeléshez, méghozzá a jogosultsággal rendelkező szereplők motivációi kapcsán.

Noha a közösségi döntések elmélete (*public choice theory*) szemüvegén keresztül az államot alkotó szereplőket önérdékkövetőnek tételezhetjük (Golovics, 2020), ezt az önérdékkövetést pont az államszervezet sokrétűsége és komplexitása – *ceteris paribus* az alapítványi struktúrával összevetésben – korlátozhatta. Továbbá, ez az önérdékkövetés, még ha tagadhatatlanul áttételes és tökéletlen rendszeren keresztül is, de ellenőrizve volt a társadalom által, ami legalább esélyt adott a – bármily módon is definiált – közérdek előmozdítására. Ez a többlépcsős rendszer továbbá – annak minden hátrányával – az esetleges tévedések korrigálására is

lehetőséget adott. Az alapítványi konstrukció azonban, amely a jogosítványok jóval szélesebb csomagját delegálja a fenntartóhoz, s amely semmilyen, az előzőekhez hasonló kontroll- vagy ellenőrzési mechanizmussal nem szembesül, jelentősen nagyobb teret enged a jogosultságokkal bírók egyéni önérdékkövetésének, valamint azok – akár még jószándékú – tévedéseinek kiküszöbölésére is kevesebb lehetőséget biztosít. Ez a kontroll és korlátok nélküli helyzet pedig szignifikáns károkat okozhat nem csak az oktatáspolitikai célok megvalósíthatósága, hanem a közösség érdeke, a társadalmi jólét és fejlődés szempontjából is. A legfontosabb, ami ebből következik, hogy a tapasztalatok, empirikus vizsgálatok alapján az új fenntartói rendszer működésének alapos és érdemi felülvizsgálata szükséges az autonómia, különösképpen az akadémiai szabadság tekintetében, a szükséges változtatások igényével is.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseicéért a szerzők köszönettel tartoznak Kováts Gergelynek és Rosta Miklósnak. A leírtakért felelősség ugyanakkor kizárólag a szerzőket terheli.
- ² Természetesen az, hogy már eleve két külön jogi személyről beszélhetünk, erős érv lehet a fenntartó külső stakeholderként történő meghatározása mellett.
- ³ Tovább bonyolíthatja a helyzetet, ha bizonyos érintettek többféle szerepben is jelen vannak a struktúrában (például az egyetem belső stakeholderei helyet kapnak a fenntartót képviselő szervezeti egységben vagy ha az állam akár a fenntartó, akár az egyetem szervezetébe delegál képviselőket).
- ⁴ Ezen esetekben vizsgálat tárgyát képezheti, hogy az aktorhoz rendelt jogosultság miként viszonyul a tevékenységét más szempontból befolyásoló szervezeti szabályokhoz (például esetleg konfliktusban áll-e vele).
- ⁵ Kováts (2013) tárgyalja azt a kérdést, hogy alacsony szintű intézményi autonómia mellett is létezhet kiterjedt akadémiai szabadság, ehhez azonban szükséges, hogy az egyetemi vezetés védelmezze azt a fenntartóval szemben. Ez pedig összhangban van azzal, amit a tanulmányunkban is hangsúlyozunk: jelesül, hogy az autonóm jogosítványok szervezeten belüli megosztásának szintén kulcsfontosságú szerepe van az akadémiai szabadság garantálásában.
- ⁶ Bár az eddigiekben terjedelmi okokból nem tértünk ki rá külön, itt megemlítendő, hogy a szakirodalomban szokás megkülönböztetni az egyetemek de jure és de facto autonómiáját (lásd például Felt–Glanz, 2002). A megkülönböztetés mögött az húzódik meg, hogy előfordulhatnak olyan esetek, amikor például a szabályozás de jure a fenntartóhoz rendel bizonyos jogosítványokat, de az rendszerszerűen nem él velük, így azok – még ha kiszámíthatatlanul is – de facto az egyetem autonóm hatáskörében maradnak. A magyarországi gyakorlatban több ilyen példa is volt az állami fenntartás esetében (például az egyetem működtetésével kapcsolatban), az alapítványi egyetemek tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy a fenntartó alapítványok rendre – esetenként keményen – élnek ezen jogosultságokkal.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Altbach, Philip G (2013): *The International Imperative in Higher Education*. Sense Publisher, Rotterdam.
- Capano, Gilberto – Pritoni, Andrea (2020): What really happens in higher education governance? Trajectories of adopted policy instruments in higher education over time in 16 European countries. *Higher Education*, vol. 80., no. 5., 989-1010.
- Choi, Seungchan (2018): Identifying indicators of university autonomy according to stakeholders' interests. *Tertiary Education and Management*, vol. 25., no. 1., 17-29.
- Estermann, Thomas – Nokkala, Terhi – Steinel, Monika (2011): *University Autonomy in Europe II. The scorecard*. European University Association. <https://eua.eu/downloads/publications/university%20autonomy%20in%20europe%20ii%20-%20the%20scorecard.pdf>.

- Furubotn, Eirik G. – Pejovich, Svetozar (1972): Property Rights and Economic Theory: A Survey of Recent Literature. *Journal of Economic Literature*, vol. 10., no 4., 1137-1162.
- Felt, Ulrike – Glanz, Michaela (2002): *University autonomy in Europe: Changing paradigms in higher education policy*. Magna Charta Observatory, Bologna.
- Golovics József (2020): A közösségi döntések elmélete. In: Szabó Katalin – Bara Zoltán – Hámori Balázs (szerk.): *Intézményi közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Golovics József – Veres Pál (2020): A tulajdonjogok elmélete. In: Szabó Katalin – Bara Zoltán – Hámori Balázs (szerk.): *Intézményi közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Anita – Polónyi István (2015): Az egyetemvezetés hazai útvesztői. *Köz-Gazdaság*, vol. 10., no. 2., 67-85.
- Kováts Gergely (2013): A felsőoktatás autonómiája a 2010 és 2013 közötti felsőoktatás-politika tükrében. In: Hrubos Ildikó (szerk.): *NFKK Füzetek 11. Autonómiák a felsőoktatásban*. BCE NFKK, Budapest, 47-81.
- Kováts Gergely – Derényi, András – Kádár-Csoboth, Péter – Keczer, Gabriella – Rónay, Zoltán (2022): Variations on a Theme: Foundation universities in an illiberal democracy - the case of Hungary. EAIR 44th Annual Forum hosted by MCAST, Malta.
- Kováts Gergely – Heidrich Balázs – Chandler, Nick (2017): The pendulum strikes back? An analysis of the evolution of Hungarian higher education governance and organisational structures since the 1980s. *European Educational Research Journal*, vol. 16., no. 5., 568–587.
- Kováts Gergely – Rónay Zoltán (2018): Ágazatirányítás 2008 és 2017 között. In: Kováts Gergely – Temesi József (szerk.): *A magyar felsőoktatás egy évtizede. 2008-2017*. BCE NFKK, Budapest, 60-68.
- Kováts Gergely – Rónay Zoltán (2021): *Academic Freedom in Hungary*. CEU OSUN, Wien.
- OECD (2003): *Education Policy Analysis 2003*. OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/epa-2003-en>.
- Polónyi István (2022): Az akadémiai szabadság és az egyetemi autonómia. *Iskolakultúra*, vol. 32., no. 1., 3-22.
- Rónay Zoltán (2019): A konzisztórium helye, szerepe, működésének célja az állami felsőoktatási intézmények irányításában és vezetésében – kérdések és válaszok. In: Juhász Erika – Endrődy Orsolya (szerk.): *Oktatás-Gazdaság-Társadalom*. Debrecen: DE HERA, Debrecen, 752-765.
- Rónay Zoltán (2021): Az egyetem szerepe és helye a magyar felsőoktatás-politikában, 1948–2020. In: Szécsényi András – Zsidi Vilmos (szerk.): *A Budapesti Corvinus Egyetem és elődintézményei története a kezdetektől 2020-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 133-144.
- Rónay Zoltán – Niemczyk, Ewelina K. (2020): Institutional and Individual Autonomy in Relation to Research Productivity in Hungarian and South African Higher Education Contexts. In: Popov, Nikolay et al. (szerk.): *Educational Reforms Worldwide*. Bulgarian Comparative Education Society, Sofia, 240-247.
- Tarlea, Silvana (2017): Higher education governance in Central and Eastern Europe: A perspective on Hungary and Poland. *European Educational Research Journal*, vol. 16., no. 15., 670-683.
- Thorens, Justin P. (1998) Academic freedom and university autonomy. *Prospects*, vol. 28., no. 3., 401-407.
- Veld, Roel in't – Füssel, Hans-Peter – Neave, Guy (1996): *Relations Between State and Higher Education*. Kluwer Law International The Hague.
- Veres Pál – Golovics József (2013): Az állami tulajdon hatékonysága és szükségessége a felsőoktatásban. *Polgári Szemle*, vol. 9., no. 1-3, 118-139.
- Veres Pál – Golovics József (2015): Kancellári rendszer a magyar felsőoktatásban: Célok, funkciók és szerepek. *Polgári Szemle*, vol. 11., no. 1-3., 209-221.
- Veres Pál – Golovics József (2021): Tehermegosztás és pénzáramlások a felsőoktatásban: ki fizeti végül a részt? *Polgári Szemle*, vol. 17., no. 4-6., 201–215.
- Yokoyama, Keiko (2007): Changing Definitions of University Autonomy: The Cases of England and Japan. *Higher Education in Europe*, vol. 32., no. 4., 399-409.
- Zgaga, Pavel (2012): Reconsidering University Autonomy and Governance: From Academic Freedom to Institutional Autonomy. In: Schuetze, Hans G. – Bruneau, William – Grosjean, Garnet (szerk.): *University Governance and Reform. Policy, Fads, and Experience in International Perspective*. Palgrave Macmillan, New York, 11-22.

Hegedűs Szilárd – Molnár Petronella

Felsőoktatási intézmények gazdálkodása 2016-2019 között, kitekintéssel a felsőoktatási modellváltás várható költségvetési hatásaira

Management of Higher Education Institutions from 2016- 2019 with an Outlook on the Expected Budgetary Impact of the Change in the Higher Education Model

Összefoglalás

A tanulmány aktualitását a felsőoktatás nagy horderejű változása adja, hiszen 2019-től elkezdődött a felsőoktatás átalakítása. Az átalakítás kapcsán pilot projektnek volt tekinthető a Budapesti Corvinus Egyetem példája, a továbbiakban azonban más-más módon valósult meg a modellváltás. Az elemzésünket pénzügyi, közpénzügyi szempontból végeztük el, amely fókuszában a modellváltást és pandémiát megelőző évek gazdálkodása volt. Ezzel összefüggésben a hazai felsőoktatás működési állapotjellemezőit mértük fel és értékeltük. A másik kutatási cél a modellváltás kapcsán törvényileg meghatározott, közszolgáltatási szerződésekben lefektetett támogatási összegek vizsgálata. Ezen a területen végeztünk összehasonlítást a korábbi költségvetési pozíciókkal.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I23, I28, I21

Kulcsszavak: felsőoktatás, modellváltás, költségvetés, elemzés

Summary

The objective of the study is given by the far-reaching changes in higher education, since the restructuring of higher education began in 2019. In connection with the transformation, the example of the Corvinus University of Budapest could be considered a pilot project, but in the following the model change took place in different ways. Our analysis was carried out from a financial and public finance point of view, focusing on the management of the years before the change of model and the COVID-19 pandemic, in connection with which we assessed and evaluated the operational characteristics of Hungarian higher education. The

DR. HEGEDŰS SZILÁRD, PhD, főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Egyetem (hegedus.szilard@uni-bge.hu); DR. MOLNÁR PETRONELLA, PhD, adjunktus, Budapesti Gazdasági Egyetem (molnar.petronella@uni-bge.hu).

other research goal was to examine the statutory subsidy amounts set out in the public service contracts in connection with the model change and to make a comparison with previous budget positions.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I23, I28, I21

Keywords: higher education, model change, budget, analysis

BEVEZETÉS

A felsőoktatás meghatározó szerepkörrel bír a nemzetgazdaság munkaerőbázisának biztosításában, továbbá az ország tudástőkéjének felhalmozásában és kihat az innovációs potenciálra is. A felsőoktatási intézmények jelentős része, amely állami fenntartású volt, költségvetési rend szerint gazdálkodott az általunk vizsgált 2016-2019 közötti időszakban. E tényező a közpénzekkel való gazdálkodás okán erősen szabályozott, ellenőrzött működést tett lehetővé, amelyet a kancellári rendszer is támogatni hivatott. Nagy horderejű változás volt, hogy a Budapesti Corvinus Egyetem a modellváltás mellett döntött, amely állami tőkejuttatás formájában valósult meg. Ezt követte a 2020-as és 2021-es évben az állami intézmények közül még 20 modellváltás. A modellváltások közös vonása, hogy

- a törvény erejénél fogva valósultak meg,
- a létrejövő közérdekű közfeladatot ellátó alapítványok látják el a fenntartói feladatokat,
- emellett vagyonyjuttatásban is részesültek a modellváltó egyetemek.

További eleme a váltásnak, hogy a korábbinál jelentősen nagyobb állami támogatás került megállapításra, azonban ehhez szakmai és minőségi feltételek is kapcsolódnak. Természetesen minden változásnak akadnak ellenzői is, kritikák kerültek megfogalmazásra az irányítási modellre, a munkavállalói jogok csorbulására és Munka törvénykönyve alá kerülése vonatkozásában. A tanulmány főként pénzügyi-számviteli fókuszú, amely kapcsán a felsőoktatási intézmények beszámolóját vizsgáltuk meg, valamint a költségvetési pozíciókat vettük górcső alá. A tanulmányból képet kaphatunk arról, hogy a modellváltó és az állami fenntartásban maradó intézmények milyen gazdálkodási jellemzőkkel bírtak a modellváltás előtti időszakban, és milyen költségvetéssel számolhatnak 2022-2026 között.

A FELSŐOKTATÁSI INTÉZMÉNYEK KORÁBBI REFORMJAI NEMZETKÖZI SZINTEN

Jelentősen megnőtt az elmúlt évtizedekben az oktatás szerepe a világ számos országában. A közgazdaságtan szerint összefüggés mutatható ki a társadalom képzettségi szintje, valamint a gazdasági, kulturális, és a politikai fejlődés gyorsasága között (McMahon, 2002).

Az 1970-es évektől kezdve gyors emelkedésnek indult a felsőoktatásban résztvevő hallgatók száma. Ennek okai (Johnston, 1998 és Baar, 2004 szerint): a középiskolai és felső-középfokú oktatási korábbi terjeszkedése, a fejlődő technológia révén az ismeretek gyors avulása, így az idősebb társadalom megjelenése a felsőoktatásban, illetve a képzettebb munkaerő iránti szükséglet emelkedése, a tanulók felsőoktatásban eltöltött idejének, valamint a tanulás, mint fogyasztási jószág, azaz a kikapcsolódás iránti igény növekedése.

A felsőoktatási intézmények finanszírozási reformjának három intézkedését különböztette meg Johnstone (1998). Ezen három terület, hogy a felsőoktatási szektor finanszírozásába magánforrásokat vontak be, radikálisan újrastrukturálták a felsőoktatási rendszert, továbbá új elosztási mechanizmusokat vezettek be, s emellett a forrásfelhasználás központi felügyeletét redukálták.

Az Európai reformok között az Eurydice (2000) tanulmány szerint négy főbb intézkedést találunk. Ilyen intézkedések a kötetlen felhasználású, egyösszegű támogatások, a szerződésen alapuló finanszírozás, valamint a tandíjak bevezetése. A negyedik terület pedig egy olyan objektív elosztási módszer, melyben a finanszírozás alapja a hallgatói létszám, illetve más output mérőszámok. Kováts (2019) tanulmányában írja, hogy az európai felsőoktatási intézmények mind nagyobb szabadságot kaptak a belső struktúrájuk alakításában, ugyanakkor elterjedt a külső érintettek bevonása az újonnan megalakult pénzügyi és stratégiai döntéshozó testületekbe. A felsőoktatási intézmények autonómiája alatt főképp az akadémiai autonómia erősödött, kis mértékben a pénzügyi, humán-erőforrási terület autonómiája (Pruvot – Estermann, 2017). Európában jellemző volt az elmúlt időszakban a teljesítménymegállapodások megjelenése, amely új felügyeleti eszköz volt (Verhoest et al., 2012). Ezek a megállapodások az állam és az felsőoktatási intézmények között jönnek létre, ahol rögzítik egy adott időszak alatt elérendő célokat, s a célok megvalósulását mérő mutatókat és ezek peremfeltételeit. De Boer és szerzőtársai (2015) tanulmány szerint a teljesítménymegállapodásokkal több cél is megvalósítható. Ilyen például a felsőoktatási intézmények egymás közötti együttműködésének javítása, a felsőoktatási intézmények eredményességének és hatékonyságának erősítése, egyértelműbb elvárások megfogalmazása az intézmények felé.

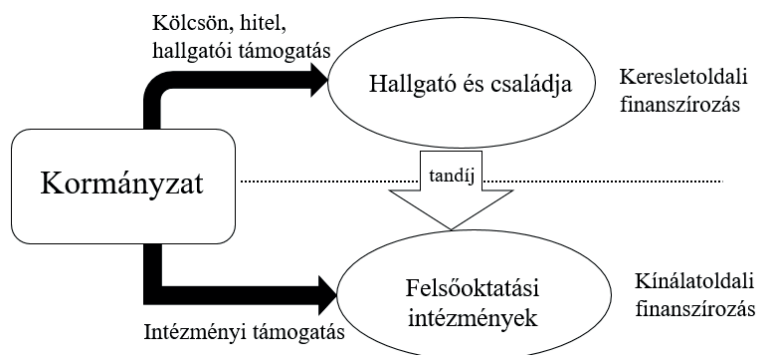
Kínában is évek óta folyamatos a felsőoktatási szektor reformja. A 2000-es években jelentősen megnőtt a felsőoktatásban tanulók száma (pl. 2001-es évet az 1998-as évhez viszonyítva ez a növekedés 89 százalékos volt), intézményeket vontak össze, illetve bevezették az önfinanszírozást (korábban minden egyetem állami fedezetű volt). Megreformálták az egyetemen oktatók követelményrendszerét, s növekedtek a külföldi egyetemekkel való együttműködések mértéke (Ouyang, 2004). Japán a 2000-es években észlelte a csökkenő népességének hatását a felsőoktatási rendszerére vonatkozóan. Annak eredményeképp, hogy minél több hallgatót vonzzon be ez a szektor, illetve, hogy a fejlődő országok szintjére hozza a felsőoktatási rendszerének színvonalát, reformokat hajtott végre (Doyon, 2001).

Jól látható, hogy az évek során számos országban megvalósult a felsőoktatási szektor reformja, ugyanakkor kutatások alátámasztják, hogy még mindig lehet fejleszteni a rendszeren (Doyon, 2001; Capano et al., 2016).

A FELSŐOKTATÁSI INTÉZMÉNYEK FINANSZÍROZÁSÁNAK ALAPMODELLJEI

A finanszírozással kapcsolatban alapvető kérdés, hogy ki fedezze a felsőoktatás költségeit. A finanszírozási modellek két csoportja a keresleti- és a kínálati finanszírozás (1. ábra).

1. ábra: Felsőoktatási finanszírozási modellek

Forrás: Kováts, 2006

A keresleti finanszírozásnál a hallgatók kapják meg a finanszírozási forrásokat és közvetetten rajtuk keresztül történik a felsőoktatási intézmény finanszírozása, míg a kínálati finanszírozás esetében az államtól közvetlenül kapják a forrást az intézmények.

Keresletoldali finanszírozási modellek közé tartozik a piaci modell és a kvázipiaci modell. A piaci modellben a felsőoktatási intézmények finanszírozását a hallgatók vagy a magánszféra más képviselői végzik, a kormányzat nem juttat pénzeszközöket az intézménynek. A hallgatók szabadon dönthetnek, hogy mely képzést tudják és érdemes finanszírozni, éppen ezért az intézmény nyitott a hallgatók felé, ezért törekszik arra, hogy minél több információt nyújtson a hallgatók számára. A felsőoktatási intézmény maga döntheti el, hogy milyen képzéseket indít, és meghatározhatja, hogy ezeknek mennyi a tandíja. Ezáltal a felsőoktatási szektor sokszínűvé válik, melynek eredményeképp a kereslet és kínálat gyorsabban és hatékonyabban találkozik (Albrecht–Ziderman, 1992). Ezen modell esetében a hátrányos társadalmi helyzetből érkezők a felsőoktatásból kiszorulnak, mert nem képesek kifizetni a tandíjat. Az állam ugyan nem nyújt forrást az intézményeknek, de feladata, mérsékelni az intézmények közötti versenytorzító hatásait, melyek az információs aszimmetriából, tőkekorlátokból és a monopóliumok létrejöttéből eredhetnek (Barr, 2004). A kvázipiaci modellnél a hallgatók kapják az állami támogatást. Ez esetben a hallgatók versengenek a támogatásért, mivel azt közvetlenül az államtól kapják, ugyanakkor a felsőoktatási intézmények is versengenek a hallgatókért, hogy forráshoz jussanak (Albrecht–Ziderman, 1992). A hallgató szabadon választ képzést, illetve az intézmény szabadon határozza meg a képzések árait. Ennek eredményeképpen igény van a minőség növelésére, ugyanis a minőség növekedésével az árak is növelhetők.

Kínálatoldali finanszírozási modellek a tárgyalásos intézményfinanszírozás, a képlet szerinti finanszírozás, az inputfinanszírozás és az outputfinanszírozás. A tárgyalásos intézményfinanszírozás esetében a felsőoktatási intézmény és a finanszírozó szervezet tárgyalásának az eredménye a források nagysága. Ezeket a tárgyalásokat évről évre végzik (Bara, 2000). A modellnek nincs ösztönző hatása, mert nincs összhangban a támogatás nagysága az elvégzett tevékenységgel. A kormányzatnak azonban hatása van arra, hogy ki kerülhet be a felsőoktatásba. A diákok bekerülését a teljesítményük befolyásolja. A tárgyalási stratégiák része az intézmény létjogosultságának kérdése, éppen ezért számos oktatót alkalmaznak a felsőoktatási intézmények. A képlet szerinti finanszírozás modelljének több változata alakult ki az évek alatt. A támogatást jellemzően a tevékenységek inputjai vagy outputjai, azok mutatói határozzák meg. Ez a modell folyamatos és pontos adatszolgáltatást igényel, amely nem mindig egyszerű, kifejezetten akkor nem, ha az intézmények manipulálni akarják a számokat (Jongbloed, 2003). Inputfinanszírozásnál a finanszírozó megbecsüli az intézmény kiadásait, különbözőmutatók (pl. hallgatói létszám, foglalkoztatottak száma) segítségével. A finanszírozás alapja egy hallgató költségének meghatározása egy időperiódusban. A modell alkalmazásánál a kormányzat igényei a meghatározóak, és nem pedig a hallgatói- és munkaerőpiaci igények. Az intézménynek ezáltal az a célja, hogy minél több hallgatója legyen és ezáltal több forráshoz jusson, a minőség pedig háttérbe szorul. A rendszer másik problémája, hogy a hallgatókat alapvetően nem ösztönzi, hogy képzési időn belül befejezzék a tanulmányaikat. (Magyarországon 2012 óta az államilag finanszírozott képzésben a hallgatókkal hallgatói szerződést kötnek, hogy időben befejezzék a tanulmányaikat. Ennek hiányában vissza kell fizetni a képzési díjat.) Outputfinanszírozásnál az outputváltozók segítségével becsülik meg az intézményi költségeket és ennek figyelembe vételével történik a támogatás folyósítása is. Ilyen outputváltozó a szerzett kreditek, a sikeres vizsgateljesítések, vagy éppen a kibocsátott diplomák száma. Ez a finanszírozás ugyan javíthatja a hatékonyságot, de a minőség rovására is mehet. Mivel az intézmények törekednek a jobb végzettségi mutatók elérésére, így figyelembe veszik a hallgatók igényeit is (Kováts, 2006). A felsőoktatás költségvetési hatásait több oldalról meg tudjuk közelíteni, egy felelől költség-haszon elemzéssel, másrészt potenciális adózási szempontból.

A magyar felsőoktatási intézmények finanszírozásának jogszabályi háttere

2010 után a magyar gazdaságpolitikában egy széleskörű közpénzügyi reform ment végbe (Lentner – Nagy, 2021; Lentner et al., 2020; Kolozsi et al., 2017; Lentner, 2015). A 2010 óta regnáló állam számos intézkedést vezetett be, melynek eredményeképp a közpénzek hatékonyabb felhasználása valósul meg, szigorúbb szabályozási környezet került kialakításra az állami intézményekre vonatkozóan, illetve több a vállalkozásokat és családokat támogató rendelkezést vezettek be (Sági et al., 2017; Domokos–Pulay, 2020; Lentner–Hegedűs, 2021). A reform eredményeképp, valamint a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény bevezetésével a felsőoktatás finanszírozási rendszere is jelentősen átalakult. Ezen törvény értelmében a felsőoktatási intézmények számára az állam elsődlegesen a fenntartókon keresztül, s másodlagosan közvetlenül nyújt támogatást. Az állami támogatáson túlmenően ugyanakkor a felsőoktatási intézmények a gazdálkodási tevékenységükből származó bevételekkel, valamint a költségterítéses hallgatók befizetéseivel is gazdálkodnak.

A 389/2016. (XII.2) kormányrendelet szabályozza a felsőoktatási intézmények alaptevékenységének finanszírozását. Az egy hallgatóra jutó intézményi alaptámogatás összegét ezen kormányrendelet 1. számú melléklete tartalmazza. A támogatás összege szakokra, alap- és mesterképzésre, felsőoktatási szakképzésre, illetve doktori képzésre van megállapítva. Az állam kiegészítő támogatást ad az összes fogyatékkal élő hallgató után. Az állam emellett egyéb, normatív alapon meghatározott támogatásokat is nyújt az intézmények számára, ilyen például a kollégiumi, diákotthoni elhelyezés, a lakhatási támogatás, a tankönyv- és jegyzettámogatás, az ösztöndíj támogatás vagy a sport- és kulturális tevékenységek támogatása. Egyedi megállapodások vagy pályázatok útján a felsőoktatási intézmények további forráshoz is juthatnak. 2021. szeptemberétől új, három pilléren épülő finanszírozási struktúrát vezetett be a kormány a magyar felsőoktatási intézményekben. Az állam nem csak az oktatás költségeit téríti meg hallgatóarányosan, hanem külön finanszírozza a kutatási tevékenységet, valamint az infrastruktúra fenntartását (példának okáért a Budapesti Gazdasági Egyetem zuglói kampuszán felépülő új központi könyvtár és hallgatói centrum¹).

A modellváltás előzményei és a modellváltó intézmények

Az elmúlt évtizedekben jelentősen előtérbe kerültek a felsőoktatás-politikára irányuló kutatások mind hazai, mind nemzetközi szinten (néhány fontosabb kutatás: Barakonyi, 2009; Clark, 1983; Derényi, 2020; Gronitzka et al., 2017; Veres, 2016a). Derényi (2020) kutatásából kiderül, hogy a modellváltás ötlete nem új keletű. Az 1993-as felsőoktatási törvényt előkészítő tervezet szerint felmerült a köztisztviselői vagy alapítványi tulajdonforma az egyetemek számára, végül ez nem került elfogadásra (Király et al., 1991, idézi Veres, 2016b). Az Országgyűlés egy határozatot fogadott el, miszerint „...*hosszabb távon ki kell dolgozni a közalapítványi tulajdonba adás feltételeit, hogy mód nyíljon a ráfordításigény mérséklésére és központi költségvetési támogatáson túli források fokozottabb bevonására.*”² Több évig nem készült el ez a kidolgozás.

Az első modellváltók között volt a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, amely az egyetemi campus fejlődésével egyidőben valósult meg, illetve a Budapesti Corvinus Egyetem. 2018-ban jelent meg az a kormányhatározat, amely a Budapesti Corvinus Egyetem fenntartó váltásáról rendelkezett.³

Az Állami Számvevőszék több modellváltó egyetem gazdálkodását vizsgálta, és a számvevők arra a megállapításra jutottak, hogy a vizsgált időszakban a felsőoktatási intézmények nem biztosították a nemzeti vagyoni megőrzését és védelmét, s ezért szükséges volt a tulajdonosi joggyakorlás kereteinek megerősítése (ÁSZ, 2021).

1. táblázat: Modellváltó intézmények Magyarországon

Modellváltás éve	Egyetem
2019	Budapesti Corvinus Egyetem
	Moholy-Nagy Művészeti Egyetem
2020	Széchenyi István Egyetem
	Neumann János Egyetem
	Miskolci Egyetem
	Állatorvostudományi Egyetem
	Soproni Egyetem
	Színház- és Filmművészeti Egyetem
	Szent István Egyetem
	Pannon Egyetem
2021	Budapesti Gazdasági Egyetem
	Debreceni Egyetem
	Dunaújvárosi Egyetem
	Magyar Táncművészeti Egyetem
	Nyíregyházi Egyetem
	Óbudai Egyetem
	Pécsi Tudományegyetem
	Semmelweis Egyetem
	Szegedi Tudományegyetem
	Testnevelési Egyetem

Forrás: Saját szerkesztés, 2022.

ANYAG ÉS MÓDSZERTAN

Az adatok forrása a Bureau Van Dijk Orbis adatbázisa volt, a szelekciónál szempont volt, hogy az intézmény állami felsőoktatási intézmény legyen, illetve minden vizsgált változó rendelkezésre álljon a 2016-2019 közötti időszakban. A kutatás két fő célt fogalmazott meg. Az első cél, hogy megvizsgáljuk a mintába került állami fenntartású felsőoktatási intézmények gazdálkodását 2016. és 2019. között. A vizsgált időhorizont mellett szól, hogy 2016-tól kezdődött béremelés a szektorban, másrészt a 2019-es év volt a pandémia előtti utolsó év. A vizsgált változók a következők voltak:

- befektetett eszközök (BEFE)
- forgóeszközök (FE)
- mérlegfőösszeg vagy összes eszköz (ÖE)
- saját tőke (ST)

- hosszú lejáratú kötelezettségek (HLK)
- rövid lejáratú kötelezettségek (RLK)
- működési bevételek (MB)
- tevékenység eredménye (TeVer)
- mérleg szerinti eredmény (MSZE).

A vizsgált változókkal leíró statisztikai elemzéseket végeztünk el, amelyben az átlagot, szórást, medián, minimális és maximális értéket, továbbá tizedelőket vagy idegen szóval percentiliseket vettük górcső alá.

A vizsgált változókból mutatókat is készítettünk a 2019-es évre, amelyek a következők voltak:

- működés eredményessége (MmT, számítása: működési bevételek / mérleg szerinti eredmény; amennyiben pozitív értékű, úgy kedvező, ellenkező esetben kockázati tényező);
- saját tőke változása (STv, számítása: saját tőke tárgyevi értéke / előző évi értéke; amennyiben 1-nél nagyobb kedvező, amennyiben negatív kockázati tényező);
- saját tőke aránya (Star, számítása: saját tőke / összes forrás; 60% felett kedvező, alatt kockázati tényező);
- eszközhatékonyság (Ehat, számítása: működési bevétel / tárgyi eszközök; 1-nél nagyobb értéke kedvező, alatta kockázati tényező);
- likviditási mutató (LM, számítása: forgóeszközök / rövid lejáratú kötelezettségek; 1,3-nál nagyobb érték pozitív, alacsonyabb negatív).

A kapott kockázati pontok esetén pozitív értéknél 1 pontot kap az adott tényezőre az intézmény, amennyiben negatív, vagyis kockázati tényező, úgy 0 pontot. Ezt követően az 5 tényező pontszáma összesítésre került, és öttel került osztásra, ezzel határoztuk meg kockázati pontértékét. A kapott kategória változóra keresztábra elemzést végeztünk el, amellyel célunk, hogy megvizsgáljuk, hogy a modellváltó felsőoktatási intézmények, vagy az állami fenntartásban maradó intézmények működtek jobban a vizsgált időszakban.

A másik kutatási kérdésünk az volt, hogy a 2021. évi CIII. törvény 1. mellékletében meghatározott támogatási összegek milyen hatással lesznek a modellváltó felsőoktatási intézmények költségvetésére a 2021.12.31-i jogszabályállapot alapján. Ezzel összefüggésben a vizsgált változók a következők voltak:

- Támogatási szerződésben szereplő összeg (TÁM)
- Finanszírozási differencia (DIF, számítása: 2022-es megállapított támogatás – 2019. évi működési bevétel)
- Becsült 2022-es költségvetés (KTGv22, amely számítása a 2019-es működési bevétel és a 2022-es megállapított támogatás összege)
- Bevétel változása (Bval, számítása: 2022-es megállapított támogatás / 2019-es működési bevétel).

A változók elemzésénél leíró statisztikai módszereket alkalmaztunk, amelyek helyzetmutatói megegyeznek az első kutatási kérdéskörrel taglaltakkal.

A következőkben a minta összetételét mutatjuk be, a nemzeti felsőoktatásról szóló törvényt alapul véve. A magyar felsőoktatásban az állami intézmények aránya 10%-os, a minta esetéből ezen arány 21%-os mértékű. A nem állami egyetemek 38%-os részesedéssel bírnak, a minta 63%-os arányával szemben. Szinte megegyezik az arány a nem állami alkalmazott tudományok egyeteme státusszal rendelkező intézmények esetében. A minta nem tartalmaz nem állami főiskolát, ugyanakkor ebben a kategóriában nem is valósult meg modellváltás. A mintában a vidéki intézmények vannak többségben, szemben az országos részarányal.

2. táblázat: A mintába került felsőoktatási intézmények megoszlása

Intézmény státusza					
Kategória	Minta db szám	%-ban	Teljes sokaság db szám	%-ban	Minta aránya a sokaságon belül %-ban
Állami egyetemek	4	17%	5	8%	80%
Nem állami egyetemek	15	63%	24	38%	63%
Nem állami alkalmazott tudományok egyetemei	4	17%	10	16%	40%
Állami főiskolák	1	4%	1	2%	100%
Nem állami főiskolák	0	0%	24	38%	0%
Összesen	24	100%	64	100%	38%
Székhely					
Válasz	Minta db szám	%	Teljes sokaság db szám	%	
Budapest	11	46%	34	53%	32%
Vidék	13	54%	30	47%	43%
Modellváltás					
Válasz	Minta db szám	%	Teljes sokaság db szám	%	
Igen	19	79%	22	34%	86%
Nem	5	21%	42	66%	12%

Forrás: Saját kutatás, 2022

Ezen túlmenően megállapítható, a modellváltó felsőoktatási intézmények a minta 86%-át teszik ki. A minta ebből a szempontból megfelelően prezentálja a hazai felsőoktatási kört, a legnagyobb lefedettség a modellváltás vonatkozásában áll fenn. Továbbiakban ennek a tényezőnek mentén fogunk vizsgálni.

EREDMÉNYEK

Az elemzést a mintába került felsőoktatási intézmények mérlegének eszközoldalának elemzésével kezdjük (3.táblázat).

3. táblázat: *Eszközoldal leíró statisztikái a mintába került felsőoktatási intézményeknél (mrd Ft-ban)*

	BEFE2019	BEFE2018	BEFE2017	BEFE2016	FE2019	FE2018	FE2017	FE2016	ÖE2019	ÖE2018	ÖE2017	ÖE2016	
Átlag	25,27	23,5	22,61	20,89	14,69	14,96	14,87	12,33	39,96	38,46	37,49	33,22	
Medián	13,63	12,15	11,79	11,48	7	7,82	9,16	8,45	17,51	17,8	17,49	16,47	
Szórás	26,02	24,43	23,48	21,25	20,31	20,53	20,35	14,43	45	43,52	42,49	34,84	
min	0,65	0,28	0,42	0,68	0,7	0,53	0,5	0,12	1,7	1,37	1,38	1,24	
max	97,34	90,74	87,99	73,47	89,7	92,22	93,69	62,53	187	183	181,7	136	
Tizedek	10	1,46	1,41	1,41	2,03	0,89	1,06	0,89	0,61	2,35	2,2	2,08	2,93
	20	5,7	5,06	5,12	3,91	1,29	1,46	1,2	1,06	8,99	8,9	8,28	5,88
	30	8,71	9,47	8,59	6,57	2,97	3,43	3,24	2,06	11,18	14,31	12,98	10,17
	40	10,01	10,62	9,66	9,61	4,41	5,49	4,67	3,81	16,78	16,21	15,69	14,59
	50	13,63	12,15	11,79	11,48	7	7,82	9,16	8,45	17,51	17,8	17,49	16,47
	60	20,91	14,07	13,38	16,03	10,11	9,39	11,08	12,67	32,96	23,41	25,45	29,96
	70	30,73	28,77	26,66	26,3	13,04	13,42	15,37	17,03	49,76	49,79	47,71	45,55
	80	49,65	47,93	45,04	39,01	29,67	29,3	27,75	22,35	72,26	70,31	66,51	59,76
	90	68,22	64,39	61,79	62,84	40,82	39,3	37,51	27,85	106,1	102,8	97,67	89,75

Forrás: Saját kutatás, 2022

A befektetett eszközök állománya a vizsgált időszakban jelentősen emelkedett, 481 milliárd Ft-ról 606 milliárd Ft-ra. A növekedés folyamatos volt, azonban a legnagyobb növekedés 2017-ben történt, amikor jelentős Uniós támogatást kapott a szektor pályázatokon keresztül. A befektetett eszközök átlagos értéke is növekedett, ám a medián értéke ettől számottevően elmarad, a szórás meghaladja az átlag értékét, ebből leszűrhető, hogy számottevő méretbeli különbségek vannak a vizsgált mintában. Ezt megerősíti, ha a terjedelmet vizsgáljuk: a minimum és a maximum érték közötti különbség jelentős. Ennek oka természetesen az intézmény profiljából, hallgatói létszámából, valamint regionális vagy országos szerepköréből adódik, emellett üzemgazdasági szempontból eszközigényes, ingatlanigényes tevékenység a felsőoktatás. Ennek oka, hogy vannak többkarú intézmények, amelyek számottevően több ingatlanal gazdálkodnak. Jelentős eszközigenyvel rendelkezik az orvosi, műszaki, agrár felsőoktatás. A forgóeszközök állománya aggregált értéken 2019-ig növekedett (284 milliárd Ft-ról 359 milli-

árd Ft-ra), a vizsgált utolsó évre kismértékű csökkenés volt megfigyelhető. Az állomány elemzésénél hasonló tendencia figyelhető meg a befektetett eszközöknél leírtaknál, számottevő szóródás figyelhető meg az adatoknál, jelentős a terjedelem is. A forgóeszközök között meghatározó a pénzeszközök állománya, ezen túlmenően a vevőállomány meghatározó, amely megduplázódott a vizsgált időszakban. E tényező a támogatások, illetve a tandíjak emelkedésével lehet összefüggésben. A mintába került felsőoktatási intézmények vagyona, mérlegfőösszege 2016-os 765 milliárd Ft-ról 959 milliárd Ft-ra emelkedett, azzal, hogy a növekedés minden évben dinamikus maradt. A legnagyobb növekedés 2016 és 2017 között valósult meg. Nem meglepő módon jelentős szóródás figyelhető meg a mintába került felsőoktatási intézmények között, ez a korábbiakban taglalt tényezőkből eredeztethető.

4. táblázat: Forrásoldal leíró statisztikái a mintába került felsőoktatási intézményeknél (mrd Ft-ban)

	ST2019	ST2018	ST2017	ST2016	HLK2019	HLK2018	HLK2017	HLK2016	RLK2019	RLK2018	RLK2017	RLK2016	
Átlag	27,54	25,37	24,01	22,92	0,53	0,38	0,44	0,24	11,89	12,71	13,03	10,06	
Medián	14,34	13,25	12,48	12,65	0,08	0,01	0	0,01	4,77	6,17	6,2	3,81	
Szórás	30,01	27,86	26,28	23,05	1,21	1,06	1,18	0,64	16,46	17,29	17,69	13,02	
min	0,1	0,3	0,37	1,07	0	0	0	0	0,11	0,03	0,09	0,12	
max	110,7	103,5	100,5	84,96	4,52	4,93	4,39	2,73	76,31	79,4	81,1	51,03	
Tizedek	10	1,66	1,86	1,86	2,68	0	0	0	1,04	0,86	0,68	0,16	
	20	3,91	5,35	6,89	4,75	0	0	0	1,96	2,19	1,9	1,18	
	30	7,36	7,47	7,94	7,62	0	0	0	2,6	3,29	3,03	1,88	
	40	9	10,66	8,8	10,72	0,03	0	0	3,55	4,36	4,29	2,37	
	50	14,34	13,25	12,48	12,65	0,08	0,01	0	0,01	4,77	6,17	6,2	3,81
	60	19,7	15,04	13,97	14,68	0,12	0,03	0,01	0,01	10,22	11,12	10,52	8,04
	70	38,05	30,53	32,32	36,03	0,33	0,15	0,06	0,09	12,96	12,13	13,32	11,85
	80	59,03	51,48	48,07	47,33	0,67	0,27	0,34	0,19	21,51	25,78	24,3	21,12
	90	73,43	70,47	66,14	56,55	2,52	1,35	2,49	1,13	29,48	32,23	33,15	30,92

Forrás: Saját kutatás, 2022

A tőkeszerkezet vizsgálatánál a saját tőkét vizsgáltuk meg elsőként, mint a működésképesség egyik legfontosabb tényezőjét (4.táblázat). Az aggregált adatokat vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy 2016-ról, 765 milliárd Ft-ról 960 milliárd Ft-ra emelkedett a sajáttőke állománya. Ennek magyarázata az eredményes működésben, valamint a felsőoktatási intézmények méretbővülésében keresendő. Amennyiben az eloszlást vizsgáljuk, megállapítható, hogy számottevő különbségek vannak a vizsgált intézmények között, erre utal a maximum és minimum differenciája, továbbá a percentilisek nagyfokú eltérése is. Jól mutatja a méretbeli különbsége-

ket, hogy az átlag jelentősen eltér a medián értéktől, továbbá a szórás jelentősen meghaladja az átlag értékét. Kedvezőként ítéelhető meg, hogy a legtöbb dekádban növekedett a saját tőke állománya. A hosszú lejáratú kötelezettségek vonatkozásában szűk mozgástérrel rendelkeznek a felsőoktatási intézmények, hiszen fenntartói hozzájárulás szükséges hozzá, és jellemzően nem tőkepiaci termékeket vesznek. Ezt jól alátámasztja az a tényező, hogy a felsőoktatási intézmények közel 60%-a egyáltalán nem, vagy csak elenyésző mértékben rendelkezik hosszú lejáratú idegen forrással. Az aggregált állomány a vizsgált időszakban hektikusan alakult, 5 és 13 milliárd Ft közötti értékben, amely elhanyagolható a vagyontőmeghez viszonyítva. A működés egyik velejárója, egyben finanszírozási forrás is a rövid lejáratú kötelezettségek állománya. Ennek aggregált értéke 2017-ben érte el csúcspontját, 313 milliárd Ft-os állománnyal, amely ezt követően csökkenő tendenciát követ, azonban a 2019-es 285 milliárd Ft-os állomány meghaladja a vizsgálat első évének értékét. A 2017-es állománybővülés összefüggésben van a tárgyi eszközök értékének növelésével, hiszen a beruházások értéke növeli a rövid lejáratú kötelezettségeket, a szállítókon keresztül. A felsőoktatási intézmények között jelentős eltérések mutatkoznak, ahogyan már azt korábbi változók vizsgálatánál konstatáltuk. Ennek magyarázata az felsőoktatási intézmények költségvetésének és vagyónának méretében keresendő.

5. táblázat: Eredménykimutatás kiemelt sorainak leíró statisztikai a mintába került felsőoktatási intézményeknél (mrd Ft-ban)

	MB2019	MB2018	MB2017	MB2016	TevER2019	TevER2018	TevER2017	TevER2016	MSZE2019	MSZE2018	MSZE2017	MSZE2016	
Átlag	30,93	28,33	25,38	22,29	1,9	1,44	1,26	1,22	1,92	1,42	1,25	1,27	
Medián	11,07	10,38	10,63	8,65	0,52	0,56	0,35	-0,13	0,49	0,5	0,35	-0,01	
Szórás	42,2	38,04	32,43	26,06	4,61	2,16	3,12	3,35	4,61	2,24	3,11	3,31	
min	0,66	0,69	0,92	1,22	-1,94	-0,73	-3,23	-1,4	-1,92	-0,73	-3,34	-1,43	
max	97,34	90,74	87,99	81,45	17,86	8,17	11,87	12,97	17,87	8,6	11,85	12,97	
Tizedek	10	2,01	1,76	1,65	2,2	-0,68	-0,47	-0,93	-1,26	-0,64	-0,47	-0,93	-1,15
	20	3,93	4,98	4,11	4,09	-0,27	-0,07	-0,7	-0,83	-0,21	-0,07	-0,7	-0,71
	30	6,69	6,54	6,3	5,19	-0,19	-0,01	-0,46	-0,52	-0,19	-0,01	-0,45	-0,45
	40	7,44	8,75	8,19	7,75	-0,02	0,42	-0,01	-0,26	-0,02	0,4	-0,01	-0,16
	50	11,07	10,38	10,63	8,65	0,52	0,56	0,35	-0,13	0,49	0,5	0,35	-0,01
	60	16,39	14,44	13,93	12,55	0,95	1,08	0,68	0,43	0,95	0,78	0,68	0,43
	70	28,69	24,93	26,08	26,02	1,51	1,74	1,07	1,71	1,56	1,91	1,08	1,77
	80	46,89	46,58	42,43	44,12	2,41	3,66	3,72	2,89	2,27	3,66	3,73	2,89
	90	68,22	98,53	88,88	74,46	9,38	4,74	5,74	6,3	9,48	4,74	5,66	6,23

Forrás: Saját kutatás, 2022

Az eredménykimutatás vonatkozásában nem állt minden változó rendelkezésre, így az eredményalakulást leginkább befolyásoló változókat emeltük ki (5.táblázat). A működési bevételek aggregált értéke számottevően emelkedett, 512 milliárd Ft-ról 742 milliárd Ft-ra, annak ellenére, hogy a felsőoktatásba jelentkezők száma stagnált a vizsgált időszakban – csak 2019-ben figyelhető meg emelkedés a felvételi rendszer szigorításának hatására. A bevételek növekedése különösen a medián feletti tizedelőknél volt nagymértékű, tehát a nagyobb felsőoktatási intézmények tudták érdemben bevételi forrásaikat bővíteni. A működésképességről beszédesebb adat a tevékenység eredményének vizsgálata, amely az államháztartási számvitelben az üzemi eredménynek (idegen szóval EBIT-nek) megfeleltethető érték, az alaptevékenység „jövedelmezőségét” hivatott bemutatni. Az adatok elemzéséből megállapítható, hogy a mintába került felsőoktatási intézmények fele veszteségesen működött 2016-ban, 2017-től kezdve a mintába került intézmények már csak 40%-a volt veszteséges. Ez a tény árnyalja a saját tőke bővülésénél tapasztalható kedvező értéket, hiszen a kisebb méretű intézményeknél jelentős működési nehézségek tapasztalhatók. A tevékenység eredményénél tapasztaltak a mérleg szerinti eredménynél is megfigyelhetők, amely kedvezőtlennek értékelhető.

A vizsgált utolsó év vonatkozásában a felsőoktatási intézményeket leíró számviteli mutatókat is kiszámítottuk.

6. táblázat: A kalkulált mutatók leíró statisztikái a mintába került felsőoktatási intézményeknél 2019-ben

	MmrT2019	STV2019	STar2019	Ehat2019	LM2019	
Átlag	0,03	1,02	0,65	1,18	1,7	
Medián	0,02	1,02	0,68	1,16	1,04	
Szórás	0,16	0,32	0,22	0,68	1,63	
min	-0,3	0,35	0,06	0,38	0,27	
max	0,53	2,19	0,96	2,87	6,67	
Tizedek	10	-0,23	0,66	0,34	0,45	0,41
	20	-0,04	0,96	0,49	0,55	0,52
	30	-0,01	0,98	0,55	0,67	0,82
	40	0	1	0,62	0,97	0,91
	50	0,02	1,02	0,68	1,16	1,04
	60	0,04	1,04	0,77	1,21	1,44
	70	0,09	1,07	0,8	1,25	1,7
	80	0,13	1,12	0,86	1,56	2,47
	90	0,21	1,2	0,93	2,51	4,87

Forrás: Saját kutatás, 2022

A működés eredményessége mutató arról ad tájékoztatást, hogy mekkora a működési bevételekből képződő mérleg szerinti eredmény, vagyis a működés megtérülése. A felsőoktatási intézmények 40%-nál ez az érték negatív, tehát a ráfordítások meghaladják a realizált bevételeket, amely kedvezőtlennek tekinthető. A saját tőke növekedése ebből adódóan szintén 40%-nál nem éri el a kedvező tartományt. A saját tőke aránya abban az esetben kedvező, ha 60%-ot meghaladja, amely a vizsgált évben a felsőoktatási intézmények 60%-nál teljesül. A tárgyi eszközök hatékonysága arra világít rá, hogy egységnyi tárgyi eszköz mekkora működési bevétel realizálását teszi lehetővé, ennek a küszöbértéke 1-es. A 6. táblázat negyedik oszlopa (Ehat2019) arról ad tájékoztatást, hogy az intézmények 50%-nál teljesül e kritérium. Végül a fizetőképesség szempontjából meghatározó likviditási mutató 1,3 feletti értéket a minta 40%-nál tártunk fel. Ez az érték azt jelenti, hogy a minta 40%-nál haladták meg a forgóeszközök a rövid lejáratú kötelezettségek állományát, amely a stabil likviditás egyik fokmérője. Ezen mutató univerzális, tehát a költségvetési gazdálkodásban is értelmezhető. A 7. táblázatban a 6. táblázatban kapott eredményeket kategóriákba rendeztük.

Ezen adatok alapján megállapítható, hogy a működés eredményessége az univerzitások 45,8%-nál, a saját tőke változása 41,7%-nál, a saját tőke aránya 37,5%-nál volt kedvezőtlen értékű. Az eszközhatékonyság javasolt kritériumértékét 41,7%, a likviditási mutató kapcsán 58,3%-a nem abszolválja a képző intézményeknek. Az adatok elemzéséből leszűrhető, hogy az egyetemek vagyoni, pénzügyi és jövedelmezőségi helyzete nagyjából jól meghatározható, a minta kevesebb mint kétharmadánál volt megfelelő (7. táblázat).

7. táblázat: A kalkulált mutatók kategóriái a mintába került felsőoktatási intézményeknél 2019-ben

kMmT2019						kSTv2019					
		Meg- osz- lás	%	Elérhe- tő adat %	Össz. %			Meg- oszlás	%	Elérhe- tő adat %	Össz. %
Elérhető adat	Kockázatos	11	45,8	45,8	45,8	Elérhető adat	Kockázatos	10	41,7	41,7	41,7
	Pozitívum	13	54,2	54,2	100,0		Pozitívum	14	58,3	58,3	100,0
	Total	24	100	100			Total	24	100	100	
kSTar2019						kEhat2019					
Elérhető adat	Kockázatos	9	37,5	37,5	37,5	Elérhető adat	Kockázatos	10	41,7	41,7	41,7
	Pozitívum	15	62,5	62,5	100,0		Pozitívum	14	58,3	58,3	100,0
	Total	24	100	100			Total	24	100	100	
kLM2019											
		Megoszlás		%	Elérhető adat %	Összesített %					
Elérhető adat	Kockázatos		14		58,3	58,3		58,3			
	Pozitívum		10		41,7	41,7		100,0			
	Total		24		100,0	100,0					

Forrás: Saját kutatás, 2022

Az előzőekben az egyes mutatók értékeit külön-külön értékeltük, azonban fontos, hogy együtt is vizsgáljuk a különböző tényezőket, ennek megfelelően a kockázat mértékét kifejező pontrendszert alkottunk meg. Ebben a minél magasabb érték a kedvező (7.táblázat).

8. táblázat: A kockázati pontszám a mintába került felsőoktatási intézményeknél 2019-ben

		Megoszlás	%	Elérhető adat %	Összesített %
Elérhető adat	0	3	12,5	12,5	12,5
	0,2	3	12,5	12,5	25,0
	0,4	3	12,5	12,5	37,5
	0,6	7	29,2	29,2	66,7
	0,8	3	12,5	12,5	79,2
	1,0	5	20,8	20,8	100,0
	Total	24	100,0	100,0	

Forrás: Saját kutatás, 2022

A 8. táblázat adataiból kiolvasható, hogy 0 pontot ért el, vagyis minden kalkulált mutató vonatkozásában kedvezőtlen tartományban a vizsgált egyetemek és főiskola 12,5%-a, ugyanakkora arányban van az egy és két változónál jó értéket elért felsőoktatási intézmények aránya. 29,2%-os azon intézmények aránya, ahol 3 mutató volt kedvező, míg a legjobb értékkel bíró egyetemek aránya egyharmad. Keresztábra elemzéssel vizsgáltuk a kockázati pontszám, valamint a modellváltás státuszát, amely segítségével azt kívántuk alátámasztani mely felsőoktatási intézményi kör bírt kisebb gazdálkodási kockázattal 2019-ben.

9. táblázat: A kockázati pontszám keresztábra-elemzése

		Kockázati pontszám						Total
		0,0	0,2	0,4	0,6	0,8	1,0	
Modell-váltó	Nem	1	0	0	1	2	1	5
	Igen	2	3	3	6	1	4	19
Total		3	3	3	7	3	5	24

Forrás: Saját kutatás, 2022

A keresztábra elemzésből látható, hogy alacsonyabb kockázati pontokkal a modellváltó egyetemek rendelkeznek, ebből fakadóan azon egyetemek, amelyek nem döntöttek a modellváltás mellett, kedvezőbb gazdálkodási attribútumokkal rendelkeztek a pandémiát megelőző időszakban. Ez azt jelenti, hogy a modellváltó intézmények több gazdálkodási területen elmaradt a modellváltást nem megvalósító felsőoktatási intézményeknél. Különösen a likviditásnál mutatható ki ez a fejlemény. Ugyanakkor ezen állítás statisztikailag nem igazolható, hiszen a Chi² próba szignifikanciaszintje 0,319-as volt, tehát a változók között nincs statisztikailag kimutatható kapcsolat (9.táblázat).

10. táblázat: A 2022-től 2026-ig esedékes támogatások leíró statisztikai elemzése

	TÁM2022	TÁM2023	TÁM2024	TÁM2025	TÁM2026	DIF	KTGv2022	Bvalt	
Átlag	17,02	16,94	17,11	17,3	17,48	-15,95	44,4	1,8	
Median	8,68	8,72	8,77	8,83	8,87	0,53	24,35	1,82	
Szórás	16,1	15,57	15,68	15,87	16,33	31,97	56,48	0,68	
Minimum	2,93	2,94	2,94	2,95	2,65	-95,43	0,66	1	
Maximum	54,73	50,36	50,57	50,72	51,01	4,82	204,89	3,77	
Tizedek	10	3,3	3,35	3,4	3,45	2,95	-81,56	5,72	1
	20	4,49	5,04	5,02	5,07	5,1	-48,97	7,23	1
	30	5,99	5,96	6	6,05	6,1	-3,34	11,71	1,34
	40	6,38	6,51	6,68	6,86	6,74	-1,17	14,69	1,47
	50	8,68	8,72	8,77	8,83	8,87	0,53	24,35	1,82
	60	15,16	15,28	15,71	15,97	16,3	1,35	27,66	2,08
	70	17,74	18,06	18,38	18,69	19	1,62	38,62	2,16
	80	37,59	38,43	39	39,59	39,73	2,25	48,41	2,36
	90	44,29	44,4	44,77	46,18	49,5	4,44	154,9	2,49

Forrás: Saját kutatás, 2022

A támogatási összegek jelentősen szóródnak, amely a regionális szerepkör, az oktatás komplexitásából és egyéb szakmai szempontokból adódóan. A legkisebb összeg 3 milliárd Ft, míg a támogatási maximum évi 55 milliárd Ft-ot közelíti. Amennyiben a 2019-es működési bevételt és a 2022-ben esedékes támogatást vetjük össze, megállapítható, hogy a minta 60%-nál meghaladja a korábbi összes bevételt a megítélt támogatás, ezt a bevételváltozás (Bvalt) oszlop is alátámasztja. A potenciális költségvetés is jelentősen meghaladja a 2019 előtti bevételeket, így jelentősebb költségvetési forrásból gazdálkodhatnak a felsőoktatási intézmények.

A 11. táblázatból látható, hogy legnagyobb forrásból a Debreceni Egyetem, a Szegedi Tudományegyetem, valamint a Pécsi Tudományegyetem, továbbá a Semmelweis Egyetem gazdálkodik az elkövetkező öt évben. A minta átlagát meghaladja a Magyar Agrár - és Élettudományi Egyetem, a Széchenyi István Egyetem és a Budapesti Gazdasági Egyetem támogatási összege is. A legkisebb támogatási összeg felett a 2021-ben létrehozott Tokaj-Hegyalja Egyetem diszponál. Ezen támogatási összegek nem tekinthetők alanyi jogú támogatásnak, hiszen feltételekhez kötött az elérésük, amelyek különösen az alábbi területekre vonatkoznak:

- publikációk,
- hallgatói létszám,
- tehetség gondozás,
- sporttevékenység,
- lemorzsolódás foka.

11. táblázat: A megítélt támogatási összegek egyetemenként

Ssz.	Alapítvány	2022	2023	2024	2025	2026	Össz.
1	Budapesti Gazdasági Egyetemért Alapítvány	16,24	16,85	17,06	16,97	16,79	83,91
2	Dunaújvárosi Egyetemért Alapítvány	3,304	3,349	3,4	3,446	2,647	16,147
3	Gróf Tisza István Debreceni Egyetemért Alapítvány	54,73	50,36	50,57	50,72	51,01	257,38
4	Maecenas Universitatis Corvini Alapítvány	5,03	5,04	5,04	5,07	5,1	25,28
5	Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetemért Alapítvány	24,93	25,04	25,05	24,81	24,63	124,47
6	Magyar Táncművészeti Egyetemért Alapítvány	2,93	2,94	2,94	2,95	2,95	14,7
7	Marek József Alapítvány	5,99	5,96	6	6,05	6,1	30,1
8	Moholy-Nagy Művészeti Egyetemért Alapítvány	8,47	8,35	8,39	8,31	7,95	41,46
9	Nemzeti Egészségügyi és Orvosképzésért Alapítvány	37,59	38,43	39	39,59	39,73	194,34
10	Neumann János Egyetemért Alapítvány	4,1	4,18	4,25	4,33	4,41	21,27
11	Nyíregyházi Egyetemért Alapítvány	6,38	6,51	6,68	6,86	6,65	33,08
12	Pannon Egyetemért Alapítvány	8,68	8,72	8,77	8,83	8,87	43,87
13	Rudolf Kálmán Óbudai Egyetemért Alapítvány	15,16	15,28	15,71	15,97	16,3	78,43
14	Soproni Egyetemért Alapítvány	6,13	6,3	6,44	6,56	6,74	32,17
15	Széchenyi István Egyetemért Alapítvány	17,74	18,06	18,38	18,69	19	91,87
16	Szegedi Tudományegyetemért Alapítvány	44,29	44,4	44,77	46,18	49,5	229,15
17	Színház- és Filmművészetért Alapítvány	4,49	5,07	5,02	5,26	5,11	24,95
18	Testnevelési Egyetemért Alapítvány	6,89	7,38	7,89	7,38	7,87	37,41
19	Tokaj-Hegyalja Egyetemért Alapítvány	1,65	1,65	1,65	1,65	0,65	7,25
20	Universitas Miskolcensis Alapítvány	14,51	14,57	14,97	15,22	15,41	74,67
21	Universitas Quinqueecclesiensis Alapítvány	42,61	42,38	42,69	42,92	43,13	213,73

Forrás: 2021. évi CIII. törvény I. melléklete alapján saját szerkesztés

KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmány két kutatási kérdést vizsgált, az első a historikus adatok alapján értékelte a hazai felsőoktatási intézmények 2016-2019 közötti gazdálkodását a vizsgálati minta alapján. Az eszközállomány vizsgálatából leszűrhető, hogy a felsőoktatási intézményekből választott minta alapján jelentős vagyonnövekedés volt megfigyelhető. A növekedés háttérében a tárgyi eszközök állományának növekedése, valamint a vevői követelések bővülése áll.

A tőkeszerkezetet vizsgálva megállapítható, hogy a vagyon növekedését követte a saját tőke állományának emelkedése, amely pozitív folyamatként értékelhető, emellett a kötelezettségállomány csökkenő tendenciát követett. A saját tőke alakulását árnyalja azonban, hogy a vizsgált felsőoktatási intézmények 40%-a negatív mérleg szerinti eredményt produkált a vizsgált időszakban, minden vizsgált évben 3 egyetem volt veszteséges. Két évben is veszteséges működő egyetemek száma 8, míg három évben is veszteséget realizáló felsőoktatási intézmények száma 4. Ezen felsőoktatási közös jellemzője, hogy vidéki egyetemek, és jelentős regionális szerepkörrel rendelkeznek. Ezen tény azért is kedvezőtlen lehet, mert ezáltal kevésbé tudják hatékonyan betölteni a regionális gazdaságban meghatározó, iránymutató szerepüket azon intézmények, amelyek veszteségesen működtek. A minden évben eredményesen működő egyetemek száma 4, ezen egyetemek az ország meghatározó egyetemei, fele-fele arányban vidéki és budapesti székhelyűek. A kutatás megállapította, hogy a modellváltó intézmények a modellváltást megelőzően számos gazdálkodási területen kedvezőlenebb jellemzőkkel bírtak, de ezen megállapítás statisztikailag nem volt szignifikáns. Ebből fakadóan a modellváltás jelentős pénzügyi segítséget jelent az intézményeknek, amennyiben teljesítik a finanszírozási feltételeket. Tehát fontos hangsúlyozni, hogy a magasabb támogatási összegek nem alanyi jogon járnak, a modellváltó intézményeknek teljesíteni kell az állam által meghatározott feltételeket a támogatások elnyerése érdekében.

JEGYZETEK

- ¹ <https://kormany.hu/hirek/megduplazodik-a-felsooktatas-allami-tamogatasa>
- ² 107/1995. (XI.4.) OGY határozat a felsőoktatás fejlesztésének irányelveiről, 9. pont
- ³ A Kormány 1459/2018. (IX. 25.) Korm. határozata a Budapesti Corvinus Egyetem fenntartói feladataival kapcsolatos egyes kérdésekről

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albrecht, Douglas – Ziderman, Adrian (1992): *Funding Mechanisms for Higher Education. Financing for Stability, Efficiency, and Responsiveness*. World Bank, Washington.
- Állami Számvevőszék (2021): Hat egyetemet vizsgált az ÁSZ, indokolt volt a modellváltás <https://www.aszhirportal.hu/hirek/hat-egyetemet-vizsgalt-az-asz-indokolt-volt-a-modellvaltas>
- Bara Zoltán (2000): A felsőoktatás finanszírozása rendszerelméleti nézőpontból. *Magyar Felsőoktatás*, 5–6. sz. 8–13 p.
- Barakonyi Károly (2009): Felsőoktatási stratégiaalkotás és kormányzás. In: Drótos Gy. - Kováts G. (szerk.) *Felsőoktatás-menedzsment*. Budapest, Aula. 87–108. p.
- Barr, Nicholas (2004): Higher Education Funding. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 20, No. 2., 264-283. p.
- de Boer, Harry – Jongbloed, Benjamin – Bennenworth, Paul Stephen – Cremonini, Leon – Kolster, Renze – Kottmann, Andrea-Lemmens-Krug, Katharina – Vossensteyn, Johan (2015): Performance-based funding and performance agreements

- in fourteen higher education systems. Report for the Ministry of Education, Culture and Science. Twente, Netherland: Center for Higher Education Policy Studies. University of Twente.
- Capano, Gilberto – Regini, Marino – Turri, Matteo: Changing Governance in Universities: Italian Higher Education in Comparative Perspective, Palgrave Macmillan, ISBN: 978-1-137-54817-7, 198 p.
- Clark, Burton Robert (1983): *The Higher Education System*. Berkeley, University of California Press.
- Derényi András (2020): Az intézményi működési keretek átalakítási kísérletei a magyar felsőoktatásban, *Educatio* 29(1), 64-77. p.
- Domokos László – Pulay Gyula (2020): Sustainable Budget and the Sustainability Appearing in the Budget, *Public Finance Quarterly* 65:2. special edition 25-56. p.
- Doyon, Paul (2001): A review of higher education reform in modern Japan, *Higher Education* 41., 443-470. p.
- Eurydice (2000): Two decades of reform in higher education in Europe: 1980 onwards. European Commission, Brüsszel.
- Gronitzka, Ase – Massen, Peter – De Boer, Harry (2017): Change in University Governance Structures in Continental Europe. *Higher Education Quarterly*, Vol. 71. No. 3. Special issue. 274–289. p.
- Johnstone, Donald Bruce (1998): The financing and Management of Higher Education: A Status Report on Worldwide reforms. World Bank, Washington.
- Jongbloed, Ben (2003): Institutional Funding and Institutional Change. In: File, J.–Goedegebuure, L. (szerk.): *Real-time Systems. Reflections on Higher Education in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovenia*. Center for Higher Education Policy Studies, University of Twente, Enschede
- Kováts Gergely (2006): A felsőoktatási finanszírozás modelljei, *Közgazdasági szemle*, LIII. évf. 919-938 p.
- Kováts Gergely (2019): A bizalom szerepe egy felsőoktatási reform megvalósulásában: a fenntartói megállapodások esete, *Vezetéstudomány* 50:6, 2-13. p.
- Kolozsi Pál Péter – Lentner Csaba – Parragh Bianka (2017): Közpénzügyi megújulás és állami modellváltás Magyarországon. [Renewal of Public Finances and Change of the State Management Model in Hungary] *Polgári Szemle: Gazdasági És Társadalmi Folyóirat* 13 (4-6) pp. 28-51
- Lentner Csaba(2015): Uncertainty Factors in National Economy Planning - International Effects and Hungary's Outlook Up to 2050 *Central European Political Science Review* 16 : 62 pp. 9-26. , 18 p.
- Lentner Csaba – Molnár Petronella – Nagy Vitéz (2020): Accrual accounting and public finance reforms in Hungary: the study of application in the public sector, *ECONOMIC ANNALS-XXI* 183 : 5-6 pp. 89-105 p.
- Lentner Csaba – Hegedűs Szilárd (2021): Certain issues of the sustainability of public services in municipalities on macro and micro levels, with special regard to the period of the COVID-19 pandemic crisis in Hungary, *ECONOMIC ANNALS-XXI* 190 : 5, 149-161.p.
- Lentner Csaba – Nagy Vitéz (2021): Public finance reforms and corporate sector impact: A study of Hungary, *CORPORATE OWNERSHIP AND CONTROL* 18 : 3, 191-200 p.
- McMahon, Walter W. (2002): Education and Development: Measuring the Social Benefits, Oxford University Press
- Ouyang, Kang (2004): Higher Education Reform in China Today, Policy Futures in Education, Volume 2, Number 1, 2004
- Pruvot, Enora Bennetot – Estermann, Thomas (2017): University autonomy in Europe III. The scorecard 2017. Brussels, Belgium: European University Associations.
- Sági Judit – Tatay Tibor – Lentner Csaba – Neumann Virág Ildikó (2017): Certain Effects of Family and Home Setup Tax Benefits and Subsidies, *Public Finance Quarterly*, 62:2. 171-187.
- Veres Pál (2016a): Stratégiai irányok és irányváltások a felsőoktatási jogszabályok alapján, 1988–2014. In: Derényi A. & Temesi J. (szerk.): *A magyar felsőoktatás 1988 és 2014 között*. Budapest, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. 37–51. p.
- Veres Pál (2016b): Az 1998–2014 közötti korszak áttekintése a felsőoktatási stratégiai dokumentumok alapján. In: Derényi A. és Temesi J. (szerk.) *A magyar felsőoktatás 1988 és 2014 között*. Budapest, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. 13–36. p
- Veres Pál – Golovics József (2021): Tehermegosztás és pénzáramlások a felsőoktatásban: ki fizeti végül a révszét? *Polgári Szemle*, 17. évf. 4-6. szám, 2021, 201–215.p., DOI: 10.24307/psz.2021.1214
- Verhoest, Koen – Van Thiel, Sandra – Bouckaert, Geert – Lægread, Per (2012): Introduction. In Verhoest, Koen - Van Thiel, Sandra - Bouckaert, Geert - Lægread, Per (Eds.), *Government agencies: Practices and lessons from 30 countries* (3-17.p.). Basingstoke, UK: Macmillan.
- Kekva tv. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2100009.tv>
2021. évi CIII. törvény <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A2100103.tv>
2011. évi CCIV. törvény Felsőokt. tv. (új) <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100204.tv>

Koudela Pál

Bevándorláspolitikák Kelet-Ázsiában elméleti megközelítésben

Immigration Policies in East Asia in a Theoretical Approach

Összefoglalás

A migrációra vonatkozó kelet-ázsiai politikák értelmezésének legfontosabb dimenziói közé tartoznak a nemzetállam és gazdaság, a globalizáció és nemzetköziesedés viszonyrendszerei, ám ezek egyes megközelítési módjai, elméleti keretei oly mértékben eltérhetnek egymástól, ami a konkrét cselekvési szinteken, intézményeknél vagy a migrációra vonatkozó területeken, mint határrezsimek, beléptetés, idegen munkaerő alkalmazása és az integráció, akár meg is fordíthatják az érvelés logikáját. A hagyományosan két csoportba osztható: a makroökonómiai indíttatású és a nemzeti identitás felől közelítő elméletek egyre kevésbé írják le önmagukban az egyes államok keretei között vagy azok egymás közti kapcsolatában zajló szabályozások belső rendszerét, így szükségessé vált nem csupán rivális teóriákként alkalmazni, hanem a lehetséges pontokon egybefonni azokat. Mindez azonban felveti azt a kérdést is, miszerint a korábbi logikai konstrukciókban felvázolt nemzetállam fogalmak érvényesek-e egyáltalán a mai globalizációs körülmények között. Jelen tanulmányban ezekre a kérdésekre keressük a válaszokat.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: F22, F38, J15, J61, K37, O24, Z10

Kulcsszavak: Kelet-Ázsia, migráció, nemzetállam, migráció-szabályozás, globalizáció

Summary

Among others the most important dimensions to interpret East Asian policies related to migration are the interrelatedness of nation state and economy, globalization, and internationalization. However, some relevant approaches and theoretical frames can differ to each other to such a great extent, that the logic of reasoning can be reversed at the particular levels of action, institutions or migration-related fields like border regimes, border entry, foreign labour employment or integration. Theories in their own which are traditionally divided into the two broad groups of those based on macro economical models and those, approaching from national identity, hardly any longer describes the inner systems of regulations within

DR. KOUDELA PÁL PhD, irodavezető, Budapesti Gazdasági Egyetem, Keleti Üzleti Akadémiai Központ, főiskolai tanár, Nemzetközi Gazdaságtan Tanszék (koudela.pal@uni-bge.hu).

the framework of states and among international relationships. Consequently, it is essential not only to apply them as concurrent theories but rather brush them together at the possible points. Another question emerges among all of these, whether nation state concepts sketched in previous logical constructions are still valid in today's circumstances of globalization. In this study we are seeking answers for these questions.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F22, F38, J15, J61, K37, O24, Z10

Keywords: East Asia, migration, nation state, migration regulation, globalization

BEVEZETÉS

Migráció és politika kapcsolata mindig kétélű. Egy társadalmi-demográfiai folyamatról, melynek dinamikáját egyaránt meghatározzák rövid- és hosszú távú változások, nehéz úgy döntést hozni, hogy annak ne legyenek akár azonnali visszacsatolásai, visszahatásai más ugyancsak a migrációt érintő (és persze egyéb) kérdésekben. A következőkben éppen ezért olyan migrációs politikai stratégiákról olvashatunk, melyek átfogó társadalmi vagy gazdasági kontextusba ágyazódnak. A legtöbb politikai döntés azonban nem csupán közvetlen gazdasági érdeket és/vagy célt szolgál, még akkor sem, ha kifejezett és valós szándéka is ez, hanem a migrációt érintő kérdések minden esetben egyszerre vannak nagyon erősen beágyazva nemzetállami, ideológiai vagy kulturális keretek közé, s kapnak elméleti háttérrel is. Az Európai Unió és a menekültügy egyszerre humanitárius eszmei és nemzetközi szervezeti kérdés – az egyes országok számára is –, de nem tekinthetünk el annak társadalmi elfogadottságától, magának a döntéshozatalnak a xenofób összetevőitől, s a demográfiai folyamatok, mint elöregedés, népesség csökkenés, s ezen folyamatok gazdasági visszahatásainak figyelembevételétől sem.

Mindezek együttesen azonban sokkal inkább hosszú távon hatnak a politikai döntéshozatal és a társadalom dinamikus kapcsolatára, s a társadalmi folyamatokra egyaránt: idegenellenesség – bármilyen elméleti kontextusban nézzük is – nem változtatható gyorsan; az egyes országokat, térségeket érintő stacioner demográfiai folyamatok szintén évtizedes nagyságrendben értelmezhetők, s bármely gyors befolyásolásukra tett politikai kísérlet szépen igazolta annak rövidlátóságát: gondoljunk csupán a termékenység növelését célzó politikákra. A kérdés tehát nem úgy merül fel, hogy van-e xenofóbia – ha elfogadjuk, hogy az immanens része az embernek (Csányi, 1999:155, 195) –, hanem, hogy kiket tekintünk mi-csoportnak és ők-csoportnak, s hogy milyen, illetve hogyan alakul és formálható-e a viszonyuk.

A migrációt azonban más, olyan hatások is érik, melyek akár egy-két éven belül is változást okozhatnak. Ha pl. korlátokat, anyagi terheket iktatunk a felsőoktatásba, annak azonnali következményeként keresnek a potenciális beiratkozók más lehetőségeket. De még egy ilyen rövidtávú társadalmi reakciónak is van hosszú távú összetevője, hiszen a hallgatók csak abban az esetben választják a külföldi intézményeket, ha az számukra könnyen elérhető és a kiutazás nem ütközik akadályokba (intézményi korlát), ha a befogadó ország, illetve intézmény nyelvét beszélik (kulturális, humántőke korlát vagy útfüggőség).

Mindenekelőtt tehát az a legfontosabb, hogy magát a migrációs politikát definiáljuk, hiszen annak interpretációs lehetőségei számosak. Ennek a meghatározásnak elsődlegesen az a célja, hogy a migrációra és diaszpórákra vonatkozó szabályozások Kelet-Ázsiában elkülöníthető regionális jellegét a globális/nemzeti töréspont mentén körvonalazza. Elsőként tehát a fenti szempont szerint releváns elméleti kereteket, a migrációs szabályozás globális és nemzeti megközelítéseit vázoljuk, majd a Kelet-Ázsia országaira jellemző preferenciák bemutatásával mutatjuk be a makrorégió sajátosságait.

ALKALMAZOTT MÓDSZEREK ÉS CÉLOK

Tanulmányunkban elsősorban azon intézményi-politikai kereteket igyekszünk egyfajta rendszerbe foglalni, melyek, és melyek rendszerezése segítséget nyújt az egyes államok migrációs politikai szabályainak stratégiai megértésére, s ezen túl az egymással szorosabb migrációs kapcsolatban álló országok által kirajzolható regionális integrációs folyamatok megértésére. A tanulmány fókuszában álló régió Kelet-Ázsia (Lee, 2011), de az értelmezési keretek rekonfigurációja és alkalmazásuk lehetőségeinek és korlátainak megértése általános érvényű, így bármely gazdaság- és politikai földrajzi keretek között érvényes.

Az elméleti megközelítési lehetőségek és a gyakorlati példák rendszerezésén túl magának a gazdaságföldrajzi régió meghatározásának is egy önálló dimenziót biztosít a szakpolitikák sajátosságainak csoportosítása, sőt akár sajátos regionális fejlődési utat is kijelölhet, melyben a migrációs diplomácia önálló integrációs erővé válik. Az integráció sajátos, nem a hagyományos gazdaságföldrajzi folyamatokba ágyazódó elemére a diaszpóra-diplomácia szolgáltatja a legszemléletesebb példát (Naim, 2009; Gevorkyan, 2022; Brinkenhoff, 2019).

Ahhoz, hogy a jelenkori gazdasági folyamatok és a nemzetállami és nemzetközi szabályozás lehetőségeinek kapcsolatát megfelelőképpen értelmezni lehessen, nem csupán a meglévő szabályozási rendszereket és a célterületeket (munkaerőpiacok) és azok fejlődését kell megértenünk, hanem a köz-, tudományos és döntéshozói gondolkodást is meghatározó szemléleti fejlődést, melyben kiemelkedő helyet kapnak az iskolapéldává vált elméleti alkotások. A szemléletfejlődést is figyelembe vesszük tehát írásunkban, s noha a fejezetek tagolásánál a gazdasági átszerveződés legfontosabb elemeit (globalizáció, preferenciális változások) követjük, elemzésünk módszertanában meghatározó szempont a szemléletformáló munkák elméleti és gyakorlati hatásának nyomon követése is.

BELÉPŐK ÉS BENN LÉVŐK, AVAGY GAZDASÁG VS. NEMZET

Rögtön az elején legalább két fontos összetevőt el kell különítenünk az egyes fogadó országok stratégiáját – vagy egyszerűen helyzetét – illetően (Hammar, 1985, 1990). Egyfelől figyelembe kell vennünk magát a korlátozást, vagy szabályozást, amivel az adott állam kizárja vagy szűri a beérkezőket, hiszen minden fejlett gazdaságú fogadó ország alapvetően az integráció és a gazdasági szükség ellentmondásából fakadó dilemmával küzd. Szüksége van bevándorlókra, de nagy számban és nem „megfelelő” összetételben nehézséget okoz a beilleszkedésük.

Ugyanez érvényes a küldő országok esetében is, ha van erre vonatkozó migrációs politika: a kiutazás korlátozásának tekintetében ez hagyományosan inkább az autoriter rendszerek jellemzője, de a modern gazdaság nemzetköziesedésével párhuzamosan sok ország felismerte, hogy a hazautalások nagy bevételt jelentenek, amiből akár rendszeres, közvetlen állami jövedelem is származhat. A Fülöp-szigeteken egy jól szervezett állami munkaközvetítő hálózat működteti a kivándorlást, Kína pedig a legpregnansabb példa lehet a gazdaságilag hatékony diaszpóra-politikára, Japán már a Meidzsi restaurációt követően megkezdte a munkaerő-exportot szervezni (Nurdyke–Matsumoto, 1977).

A másik összetevő a már bennlévő bevándorlókkal foglalkozik, amennyiben pl. biztosít számukra (vagy nem) megfelelő infrastrukturális feltételeket, úgy mint szállás, ellátás, szociális juttatások stb. 2015-ben szemléletesen mutatja be a különbséget a szír menekültek befogadásában Brazília és Európa egyes országai között. Míg a brazil kormány 2013-tól speciális vízumkönnyítést alkalmazott a közel-keleti konzulátusain, hogy segítse a szíriai menekültek beutazását Brazíliába, s 2015. október 7-én az UNHCR helyettes főbiztosával külön együttműködési megállapodást is aláírt, (de Gruijl 2015) eközben az európai országok egyre azon munkálkodtak, hogyan nehezíthetnék meg a szírek bejutását országaikba. Mindezek ellenére a 2015-ös év folyamán az Európába menekült egymillió fővel szemben Brazíliába mindössze nyolcezren érkeztek a háború és polgárháború sújtotta országból. Ennek gyakran emlegetett oka volt ekkor a drága beutazás, repülőjegy, ám ez az indok nem számolt a még ennél is magasabb díjjal, amit a Földközi-tengeren kellett fizetni a csempészeknek Törökország és Görögország között. A válasz tehát nem ebben, hanem sokkal inkább a migrációs politika előbb említett második összetevőjében rejlik: Brazília nem biztosított semmilyen támogatási rendszert: sem lakhatást, sem ellátást, a menekültek csupán a civilszervezetekre hagyatkozhattak vagy saját erejükre. Ezzel szemben Európában mindez rendelkezésre állt.

Eszköztárát tekintve tehát a migrációt egy állam kezelheti egyrészt a jogszabályi keret, másrészt a megfelelő intézmények adekvát kialakításával, ám sokszor – s ez jellemző leginkább a migránsokat küldő országokra – ezzel nem tudja befolyásolni más országok munkáltatói, különösen annak migránsokra vonatkozó körülményeit. Az eszköztár, amelyhez ilyenkor fordulni lehet a kétoldalú egyezmény. Az ILO 1949-ben született 97. sz. egyezménye, s a kiegészítő 86. sz. ajánlások mintát adtak a bilaterális egyezmények gyakorlatához (ILO, 1949), s a rákövetkező évtizedek ezt sikerrel valósították meg. Olyannyira, hogy 2004-ben már több mint 176 olyan bilaterális egyezmény vagy egyéb megállapodás volt érvényben az OECD országok között, mely mind a munkaerő toborzással volt kapcsolatos (OECD, 2004:12). Ázsiában különösen fontos szerepe lett a migráns munkaerő nemzetközi kapcsolatrendszerében a bi- vagy multilaterális kapcsolatoknak, legyenek akár általános emberi jogi vagy kifejezetten munkaügyi egyezmények, melyek a migránsokra vonatkoznak, s legyenek minden részletre kiterjedő bilaterális egyezmények vagy csupán általános kereteket szabó egyetértési nyilatkozatok (Go, 2007).

Magának a politikát formáló erőknél a megértése is sokféle szemlélettel lehetséges. Mindezek közül legfontosabb talán azt a gazdasági kontextust megérteni, amiben maga a migráció zajlik, hiszen a kormányzatok döntései is elsődlegesen ezen folyamatok befolyásolására törekedhetnek. Ez nagy általánosságban a munkaerőpiacokat jelenti, a munkaerőpiacok

mennyiségét és minőségét korlátozó, szabályozó döntéseket. Mindennek a makroökonómiai modellnek az alapját Arthur Lewis dolgozta ki az 1954-ben írt *Economic Development with Unlimited Supplies of Labour* c. írásában (Lewis, 1954). A duális szektor modell vagy más néven Lewis modell lényege, hogy a fejlett, vagy a fejlődést mozgató szektorok a fejletlen ágazatokból vonnak el munkaerőt. A fejletlen vagy csökkenő munkaerő-igényű szektorok, mint pl. mezőgazdaság, sokáig olyan bőséges túlkínálattal látják el a munkaerőpiacot, hogy a munkaerőigény kielégítéséhez nincs szükség béremelésre. Mindez a tőke nagyobb arányú visszaforgatásához vezet, s a tőkefelhalmozás pedig újabb munkaerő elvonáshoz a fejletlen szektoroktól. Amikor a munkaerő áramlás leáll, vagyis a Lewis-i fordulópont bekövetkezik, a munkaerőigény kielégítése már csak más, fejletlen országok munkaerejéből lehetséges (Lewis, 1954:176). Itt lépnek be a kormányzati migrációs politikák, melyek elsődleges érdeke a fejlődés fenntartása, a gazdasági növekedés fokozása, a bevételek növelése, s ezt csak úgy érhetik el, ha serkentik a bevándorlást. Arra persze nem kapunk választ, hogy ezt rövid vagy hosszú távon képzelik el. A második világháború után a nyugat-európai országok különbözőképpen reagáltak: az NSZK rövid távban gondolkodott a Gastarbeiter programokkal, míg a volt gyarmattartók, pl. Nagy-Britannia egészen az 1970-es évekig a birodalom korábbi polgárait korlátozások nélkül engedte az országba, ezzel egyszerre paternalista önképét is ápolva és munkaerőigényét is kielégítve.

Lewis szerint a magasan képzett munkaerő bevándorlása nem valószínű, hogy a foglalkoztatás csökkenését idézné elő, sőt inkább hat új ágazatok kialakítására, s válik ezzel a gazdasági fejlődés motorjává. Ezt az elképzelést követi általában a bérpolitikai migrációs szabályozás. Tömeges bevándorlás esetén, ha esnek is a bérek, ez csupán további bevételt eredményez. Egy szűkebb, ám igen elterjedt, marxista felfogás a munkamegosztást és az osztálykülönbségeket veszi alapul. Ennek lényege, hogy a munkaerő bevándorlása a kapitalista gazdaság strukturális szükségszerűsége, s persze az uralkodó osztályokat szolgálja. Mivel a tőkés országok fejlődése a folyamatos növekedésen alapul, ez szükségszerűen hosszú távú munkaerő behozatalt is igényel, így gazdasági okok miatt alapvetően támogatandó a bevándorlás. Rövid távon persze, a gazdaság hullámzása miatt a kormányok kénytelenek beavatkozni a migráció szabályozásába, hogy a gazdaságot megkímélik, sőt, hogy a gazdaságban megjelenő konfliktusokat (pl. munkanélküliség) kezeljék. Ez nagyjából érdeke a tőketulajdonosoknak is, ám a kisebb foglalkoztatók akár növekvő munkanélküliség mellett is érdekeltek maradhatnak a munkaerő behozatalban, s azt akár illegális úton is megteszik majd. Mindez azt sugallja, hogy a társadalom csupán tőkésekből és munkásokból áll, s hogy a politikai folyamatok túlnyomórészt alárendelődnek a gazdasági érdekeknek. Nem egyszerűen a munkaerő kereslet-kínálati különbségein alapuló vándorlásról van tehát szó, hanem az egyén alárendelődéséről, a termelőeszközökhöz való viszonyáról, s a monopoltőke strukturális jellemzőjéről (Castells, 1975).

Meglehet, a migrációs döntéseket az egyének hozzák, s ezt a kormányzatok is felismerik. A rövid távú befolyásolás tehát nem is feltétlenül korlátozódik a munkaerőpiacokra, hanem akár konkrét bérpolitikai szankciók formájában is megjelenhet, vagy akár a döntéseket befolyásoló pszichológiai tényezők formájában (Sjaastad, 1962). Ilyen pszichológiai költségnövelő tényező lehet a nemzetiségi-etnikai kirekesztés akár a kormányzati oldalról is: egy nemzeti egység fenntartása nem csupán a legitimitációt szolgálhatja vagy lehet tradicionális értékrend-

be ágyazott pártpolitika, hanem konkrét gazdaságpolitikai megfontolásokhoz is kötődhet. A japán, sőt a koreai vérségi nemzet fogalma is a Meidzsi restauráció korának modern nemzetpolitikájából származik, s bármennyire is él a vérségi tisztaság képze a mai országok köztudatában, a nemzeti identitást meglehetősen jól alakítgatják a mindenkori kormányzatok is, geopolitikai érdekeiknek megfelelően (Doak, 2007:36).

Az osztályelmélet szemszögéből a profittermelés elsődleges érdeke a költségek csökkentése, s a bevándorlók valóban folyamatosan alacsony szinten tartják a béreket, amivel a tőkések érdekeit szolgálják. A migrációt befolyásoló politika azonban nem csupán közvetlenül a munkaerő folyamatos biztosítására törekszik, ezzel a tőkefelhalmozás folyamatosságát és a profitsökkenés vagy a gazdasági fluktuációk kizárásának garanciáit is biztosítva, hanem a strukturális inflációt is ellensúlyozza (Piore, 1979). Az előbbi szemléletben a tőkésosztály érdeke a munkásosztály megosztása, s ennek egyik legegyszerűbb eszköze az etnikai feszültségek fenntartása: ezt szolgálja az oktatás és a média is. Mindezzel segíti az osztályformálódást, még ha etnikai jellemző mentén is, igaz, a strukturális mozgás – vagyis az olcsó bevándorló munkaerő révén dráguló hazai munkaerő – segítségével valójában csökkentik az osztályfeszültségeket. Az ilyen migrációs politika logikája tehát egyértelmű: hosszú távon segíteni a bevándorlást, hiszen az hozzájárul az olcsó termeléshez, mégis könnyen leépíthető recesszió esetén, s ezzel még jelentős fogyasztás-csökkenést sem okoz, hiszen a bevándorlók általában nem jelentős fogyasztók. A korlátozások tehát csupán a recesszió idején jelennek meg. Michael Piore (1979) értelmezése viszont azt mutatja, hogy a fejlett ipari társadalmakban a munkaerőpiacok fokozatosan rugalmatlanná válnak a szakszervezetek és foglalkoztatók okozta duális munkaerőpiac önfenntartó jellege miatt.

Talán túlzottan is leegyszerűsítő volt az előbbi összefoglaló, ám arra egyértelműen alkalmat adott, hogy rávilágítsunk az egyoldalú elemzési szempontok problematikusságára. A gazdasági megfontolások ugyan elsősorban a fogadó ország, vagyis saját érdekeiket nézik, ami a bevételek, illetve általában a gazdaság teljesítményének növelése, ám a migráció befolyásolását sokszor mégis a küldő ország gazdaságának, beruházásokkal történő, vagy a piacokat védő intézmények, mint pl. tőke- és határidős piacok fejlesztésével igyekeznek befolyásolni. A migrációs politika ugyanakkor gyakran alkalmaz egészen eltérő, pl. etnikai feltételrendszert is. Elég, ha az Egyesült Államok kvótáira gondolunk 1921 és 1965 között (Koudela, 2013a). Kelet-Ázsia migrációs politikája ma szélsőségesen példázza ezt a jelenséget, s kerül szembe sokszor a gazdasági racionalizmussal, ott tehát meghatározóbb a Meyers (2000:1251) által „nemzeti identitás” megközelítésnek nevezett szemlélet, mely szerint a migrációs politikákat elsősorban a történeti tapasztalat befolyásolja. Brubaker (1990:380–381) szerint alapvetően az első világháború előtt alakultak ki azok a kulturális idiómák, amik a politikai döntéshozatalban az államérdek fogalmát, az állampolgárság restriktív elemeit uralják, felülírva demográfiai, gazdasági és katonai érdekeket is. A nemzeti diskurzus tehát még a nemzetépítés korszakára nyúlna vissza, s ez szorosan összefügg az állami érdekeket meghatározó történelmi és térbeli tényezőkkel minden egyes ország esetében. Míg a japán nemzetállam eszménye a Meidzsi restauráció nemzetközi viszonyrendszerében gyökerezik, addig a koreai inkább térbeli, s azt a Kína, Japán és az Egyesült Államok háromszögön belüli önértelmezés alakítja, mintegy köztes államként jelölve ki helyzetét (Rozman, 2006:152).

Mindez a tradíciók alakította gondolkodásmódba van ágyazva: a döntéshozatal nem egyszerűen algoritmikus módon mérlegeli a választási lehetőségeket, hanem generációk alatt kialakult kezelési módokat, viszonyulásokat alkalmaz; vagyis tradicionális. Ne tévesszen meg minket a weberi legális uralom és a bürokrácia eszköztára, hiszen a tényleges és formális tagság egy országban még így is elkülönülhet, akár az állampolgárság, nemzetiség és egyéb státuszok közötti különbségtétel formájában is (Brubaker, 2010:65). Mindez mélyen benne gyökerezik a kirekesztés társadalmi folyamataiban. Ugyanakkor van egy további metszete a nemzetiségi, ill. bevándorlással kapcsolatos politikáknak, s ez a formális politikák „külső és belső” közötti distinkciója. Elég, ha közvetlen közelünkben maradunk: Magyarország számára a bevándorlás-politika egyik legfőbb célpontja éppen a határon túli magyarság, s így ennek állampolgársági összetevőjét célozta az elmúlt években a leginkább.

De hasonló kérdéseket vetett fel Németország 1990-es évekbeli politikája – Németország migrációs problémái talán a legfontosabb referenciát jelentették korábban is a kelet-ázsiai országok számára. A kelet-európai és oroszországi német származásúak még gyenge német tudással is különleges helyzetben voltak, gyors állampolgársági eljárásban részesültek, míg a vendégmunkások németet jól beszélő, Németországban született gyerekei kirekesztődtek az integráció illetően intézményesült folyamatából (Koppenfels, 2003). A példa remekül illusztrálja a valós és formális hovatartozás politikai különbségtételét. Japán és Korea is saját etnikumaikat igyekezett hazacsábítani elsőként egyfajta nemzeti-vérségi szemléletre alapozva politikáját; Kína és a Délkelet-Ázsiában és másutt élő kínaiak között is van egy szoros – nem csupán a Bambusz hálózat révén működő gazdasági – kapcsolat, mely Kínát külső anyaországgként értelmezi a külföldön élő kínaiak szemében (Hugo, 2012; Speelman, 2022). Ha mindez nem párosul a jus soli, vagyis a területi állampolgárság elvével, mint történt részlegesen 1999-ben Németországban, akkor egészen szélsőséges helyzetek is kialakulhatnak. Ez a helyzet a Japánban élő koreaiakkal, akik – habár még 1945 előtt részben maguk a japánok hurcolták el őket – máig nem szereztek japán állampolgárságot (Chung, 2010:3).

A múlthoz való viszony általában viszonylag egyszerű képet mutat a szakirodalomban. Nagy krízisek – legyenek gazdaságiak vagy belpolitikaiak, nemzetközi vonatkozásúak vagy éppen migrációs válságok – megosztják a nemzeti egységet, az abba vetett hitet, s akár szélsőséges módon megnövelik az ilyen összetartozás érzete iránti igényt. Tetten érhetőek a történelemben pl. az amerikai szabadságharc vagy a polgárháborút megelőző hasadás következményeként, de az 1882-t követő hatalmas bevándorlási hullám eredményeként megjelenő nacionalista politikákban is (Higham, 1955). Ugyanezt tapasztaljuk napjaink egyes európai országainak politikai reakcióiban.

GLOBALIZÁCIÓ ÉS NEMZETÁLLAM

Természetesen óriási különbség van a között, hogy egy telepes társadalommal vagy egy etnikai állammal történik mindez. Míg az előbbi általában befogadó a bevándorlókkal szemben (legalábbis ezt diktálná a fenti logika), addig az utóbbi kirekesztő, s hasonló különbség van a heterogén és homogén társadalmak, valamint a jus sanguinist illetve jus solit alapelvként érvényesítő államok között is. Egy etnikailag egységes nemzet, domináns vallással, s amelyik

mindennek hatására korábbi történelmében viszonylag kevés tapasztalatot szerzett bevándorlókkal, sokkal kevésbé lesz toleráns, mint egy heterogén állam, melynek identitása sokkal inkább alapul politikai, mintsem etnikai kritériumokra (Zolberg, 1981:16). Legyenek a bevándorlásnak gazdasági következményei a munkaerőpiacon vagy a jóléti rendszerekben vagy foglalkozzanak vele intézmények a társadalmi preferenciákat, sőt még a biztonságpolitikai kérdéseket is magában foglalva, a nemzeti identitás felől közelítő elméletek mind a történeti nemzetállami séma szerint csoportosítják az egyes politikákat (Money, 2010; Kim, 2021a, b).

Az ilyen distinkciók tökéletesen megfelelnek Kelet-Ázsia migrációs politikáinak körülhatárolására. Korea és Japán mindenképpen, de a „nem-telepes” értelemben még Kína is tekinthető nemzetállamnak: a hovatarozás alapját az etnikai és nemzetiségi homogenitás adja, akárcsak Európában, – még akkor is, ha Kína etnikai identitása lényegében eltérő – alapvetően elutasítanak minden olyan folyamatot, ami ezt az egységet megbontja, így a bevándorlást is. Mindemellett Japán és Korea társadalmá etnikailag, nyelvileg is homogén, a bevándorlás-politika pedig alapvetően vérségi alapú mindhárom országban. Még akkor is így van ez, ha Korea néhány éve hivatalosan is multikulturális államnak definiálta magát, s alapvető értéként deklarálta a sokszínűséget (Kim, 2011). Ebben a kontextusban a migráció története egyértelműen hat a jelenlegi politikára, s a közelmúlt néhány évének változásait (gyorsan növekvő bevándorlás) alapul vevő döntések (multikulturalitás) egyelőre csupán a felszín bolygatják.

Kétségtelen, hogy mind az egységes mérce hiánya, mind a túlzottan is a fejlett világra való koncentráció hiányosságát jelent az elemzések terén, különösen, hogy generikus szabályokat alkothassunk, ám maga a történelemszemlélet legalább ennyire problematikus. Nem vitatható, hogy az egyes történeti korszakokban a nemzeti identitás válságai befolyásolták a bevándorlással kapcsolatos szabályozások bármelyik vetületét, de ezek csupán nagy vonalakban alakíthattak ki olyan tradíciókat, amik a mai politikai cselekvés számára öröklött idiómaként jelennek meg. Legalább ennyire fontos, hogy hogyan alakul a történeti nemzeti kép, s ez sokkal inkább egy kurrens politológiai folyamat, mintsem egy történeti fejlődés, habár kétségtelen, hogy önmaga is egy történeti fejlődés eredménye, ám nem a konfliktuskezelés politikai narratívájáé, hanem a nemzeti önkép reflexiójáé.

A történeti perspektívában a politikai cselekvés számára egy, a kollektív emlékezetből származó nemzetkép képezi a kiindulópontot. Nem fontos itt, hogy a hagyományos halbwachsi megközelítést használjuk (Halbwachs, 1992), mely szerint a csoporthoz kötött irracionális tudat határozza meg az identitást, s a történelmi szemléletet, vagy hogy maga a történelem megalkotása is egyfajta kollektív emlékezetet hoz létre (Assmann, 2008). Ami fontos, hogy egy, a mai történelemről alkotott kép a politikai döntéshozás, döntéshozók számára is egyfajta identitás-séma, és hogy ez valamilyen módon a kép történeti fejlődéséhez köthető, s nem magához a valós konfliktusok vagy konfliktus-kezelések történetéhez. Mindez részben annak is köszönhető, hogy maga a történetírás, illetve annak módja tette legitimé az aktuális politikai nemzetképeket (White, 1997:235).

Bárhogyan is értelmezzük a bevándorlást szabályozó politikákat, akár gazdasági érdekeket vagy etnikai megfontolásokat helyezünk előtérbe, mindenképpen szembe találjuk magunkat azzal a ténnyel, hogy közvetlenül az aktuális érdekérvényesítés és pártpolitika határozza

meg azt. Nyilván ellentétes érdekei vannak a nacionalista politikát hirdető pártoknak és az etnikai csoportoknak, akárcsak a foglalkoztatóknak és a szakszervezeteknek, hiszen az egyik oldalon a bevándorlás serkentése a cél, a foglalkoztatás vagy az etnikai csoport számának növelése, védelme érdekében, míg a másik oldalon a hazai munkaerő védelme vagy a politikai legitimitáció megőrzése a cél (Meyers, 2000:1257). Az előbbi ugyanakkor további feszültségeket szül, hiszen a koncentrált haszon ellenében a költség egyenletesen terheli az egész társadalmat. Nem csoda, ha ez önmagában is migrációellenes érzelmeket szül (Freeman, 1995). Az alapvető probléma az, hogy míg a gazdasági érdekek a fejlett országokban általában a bevándorlás serkentését teszik szükségessé, s ez minden nyomást gyakorló csoport általános érdeke is, addig a korlátozás akár tradicionalitásba, akár konkrét pártpolitikába van csomagolva, ellent fog mondani ennek. Ezt jól láthatjuk Kelet-Ázsiában. Bármennyire érdeke az előregedő japán társadalmon alapuló gazdaságnak, különösen a 2011-es energiaválság után a foglalkoztatás növelése, ezt csupán kompromisszumok révén, kis mértékben és időlegesen tudja megvalósítani, pl. olyan átmeneti vízumengedményekkel, melyeket a 2020-as Olimpiára való felkészülés, építkezések stb. érdekében tett az azt megelőző években (Ganelli, 2015).

Azt nehéz általánosítani, hogy a gazdasági érdekek általában nagyobb hatással lennének a migrációs politikára, mint a biztonsági vagy stratégiai megfontolások. Kelet-Ázsia is sokszor éppen az ellenkezőjére szolgál példaként. Bármennyire is szükség van munkaerőre, akár Koreában, akár Japánban, ezt a valóságban nagyon nehezen érvényesíti a két ország bevándorlás-politikája, s Kína számára – ahol egyelőre még bőséges utánpótlást jelent a mezőgazdaság és a háttér-területek – is kérdéses lesz egy nyitottabb szabályozás alkalmazása a jövőben (Cai et al., 2009). Kétségtelen, hogy a csupán belpolitikákra koncentrált vizsgálatok nehezen is adnak általános elméleti háttérrel, legyen szó pártokról vagy intézményekről egyaránt. Ugyanakkor az is megfontolandó, hogy magát a migrációs politikát lehet-e egy olyan nemzetközi térben értelmezni, amelyben a politikát alakító tényezők maguk az államok, mint individuális szereplők, s nem pedig azok belső intézményei. Ezen elképzelés általában a nemzetközi kapcsolatok biztonságpolitikai oldalát emeli ki, s az egyes államokat egymással konkuráló szereplőknek írja le, ám a gazdasági megfontolások is legalább ennyire lehetnek tárgyai egy hasonló módon felvázolt nemzetközi helyzetnek. Igaz Robert Gilpin (1981:129) az 1980-as években azon a véleményen volt, hogy a politikai hegemoniára törekvés nincs szoros összefüggésben a gazdasági liberalizmussal, mert eltérő erők mozgatják. Egymás mellett két nemzetközi rendszer létezik tehát, a versengő államok és az együttműködő államszövetségek. Ez utóbbi, a liberális nemzetközi gazdaság azonban ugyancsak politikai alapokon nyugszik: az első, hogy a nemzetközi szinten a domináns hatalom liberális, a második a közös gazdasági és biztonsági érdek, amely az egyes államokat összeköti, s a harmadik a közös liberális értékek, ideológia.

Mindezekon túl nem egyértelmű az sem, hogy az államok közötti nemzetközi kapcsolatokat kell tekinteni a migrációs politika egyedüli háttérének, mely egyben azt is jelenti, hogy csupán így kapunk teljes értelmet az állami érdek érvényesítésétől. Meyers (2000:1264) idézett művében azt írja a realista migrációs elméletek kritikájaként, hogy az – s úgy tűnik, hogy szerinte minden makrogazdasági értelmezés csakis marxista lehet – legalább nem hagyja figyelmen kívül az állam befolyását. Ezzel a legkevésbé sem lehet mit kezdeni, hiszen a bevételek növelése, még csupán az adminisztratív bevételek szintjén is közvetlen állami érdek, így

minden migrációt befolyásoló gazdasági döntés egyben az állam közvetlen érdekei mentén történik. Ezt a problémát, úgy gondolom, rendszeresen elfedik nem csupán illetén értelmezési keretek között, hanem a globalizáció és migráció kapcsán is. Úgy tűnik, mintha csupán egyetlen lehetséges erő mozgathatna egy döntési mechanizmust, s az állam csupán biztonsági okokból élne. Az elmúlt években az Egyesült Királyság – s jelenleg is a Brexit kapcsán – folyamatosan saját állami függetlenségét igyekszik artikulálni, jól példázva a migrációs politikában is az államok közötti versengés szerepét, az állam individuális döntési helyzetét, ám minduntalan gazdasági érvekre hivatkozik. Nagy szociális költségekről beszél a bevándorló kelet-európaiak kapcsán, annak ellenére, hogy ez egyébként 2004 óta egyszer sem igazolódott be (Koudela, 2013b). Ezzel valójában éppen azt bizonyítja, hogy a biztonságpolitikai kérdések szerepe jelentősen megnőtt, de egyben azt is, hogy az állam gazdasági érdeke továbbra is annak legfontosabb öndefiníciós összetevője.

Végző soron egy olyan szélsőséges interpretációs ellentmondáshoz jutottunk el, melyben az egyik oldalon az állam önálló szerepét hangsúlyozó, a biztonsági kérdéseket a gazdaságiaktól elválasztó megközelítés egyenesen jelentéktelennek tartja a migrációs politika kérdését. Robert Gilpin (2001:365) 2001-ben, a 9/11 évében, képes volt azt is leírni, hogy a 21. század elejére a migráció szignifikánsan és nagymértékben csökkenni fog! Gondoljunk csak bele, hogy 1980 és 2010 között a duplájára nőtt a migránsok száma (Martin, 2013), hogy éppen 2001-től a biztonságpolitika egyik legnagyobb kihívása a migráció (Mittelstadt–Speaker–Meissner–Chishti, 2011). A könyv még márciusban jelent meg, jócskán szeptember előtt, s messze nem érzékelte az illegális migráció növekvő terhet, sem a 2015-ös menekültválságnak vagy a Brexitnek a világ egyedülálló képződményére, az Európai Unióra gyakorolt kockázatát. A rákövetkező oldalon Gilpin könyvében az áll, hogy „A huszonegyedik század elején a munkaerő vándorlás továbbá már nem fontos kérdése a világgazdaságnak, sőt még az Európai Unión belül, a migráció az egyik államból a másikba relatíve alacsony.” (Gilpin, 2001:366). Mindezt abban az ellentmondásos kontextusban állítja, miszerint a globalizáció fejlettebb volt a 19. században mint a 21. század elején. Mára persze sokkal összetettebb az állam migrációval kapcsolatos politikai szerepének biztonságpolitikai megítélése, s a katonai védelem mellett a gazdasági produktivitás és a társadalom biztonsága, vagy ha úgy tetszik a belső stabilitás is szerepet kap (Rudolph, 2003, 2006).

A másik véglet a globalizáció jelentőségének eltúlzása, s éppen azon migrációs politikai megközelítések részéről, amelyeket Meyers (2000:1265) liberálisnak vagy neoliberaisnak nevezett. A kölcsönös gazdasági függőség, a transznacionális interakciók, nemzetközi intézmények, de általában a demokrácia elterjedése mind a kooperáció felé hatnak – állítja összefoglalóan. Ebből a szemszögből a legfontosabb kihívások közé tartozik éppen magának a nemzetállamnak a létjogosultsága (Paul–Ripsman, 2004; Guehenno, 2000; Hirst–Thompson, 1995). Az interdependencia, a kölcsönös függőség mind gazdasági értelemben, mind abban a tekintetben, ahogy a határok jelentőségét csökkenti, ebben az irányban hathat. Csakhogy a növekvő gazdasági kapcsolatok fejlett és fejletlen országok között a gazdasági különbségek drasztikus elbillenésének irányába hatnak, melyek mára igen szélsőséges formában mutatkoznak: a fejlett országokban a népesség 95%-a számára van megfelelő alapellátás, míg a fejletlen országokban ez az arány csupán 5% (Mimiko, 2012:47). Mindez a gazdag országokban mind

bel-, mind külpolitikai értelemben is a szabályozások szigorításának szükségességét növeli, ha tovább akarják növelni bevételeiket, márpedig az elmúlt évtizedekben a gazdasági különbségek tovább nőttek (Goldfrank, 2000). És valljuk be, hogy az államok racionális cselekvőként való felfogásának ezt az elemét vitathatjuk a legkevésbé. A globalizáció ezen metszete tehát az ellenőrzés és szabályozás irányába hat vissza.

PREFERENCIÁK ÉS MIGRÁCIÓ KELET-ÁZSIÁBAN

Nem fontos, hogy a piacnak vagy a kormánynak van nagyobb szerepe a migrációs szabályozások befolyásolásában, hiszen mindkettőnek pontosan ugyanaz az érdeke, s pontosan ugyanott különül el más országok érdekeitől. Mégannyira visszas a közösségi államfogalom szerepének hatása. Gondoljunk csupán Magyarországra, hiszen a határon túli magyarság integrálása éppen ennek nevében zajlik, s ennek közvetlen hatása éppen az érintett országok nemzetállami karakterének erősödése. Hiszen hogyan másképpen reagálhatna egy, a belügyeibe való beavatkozást megélő autoritás? A globalizáció egyik legnagyobb félreértése mégsem a nemzetállammal, hanem az intézményesüléssel kapcsolatos. Kétségtelen, hogy a nemzetközi kereskedelem, nemzetközi kapcsolatok, szerződések, szövetségek és a mögöttük álló intézmények száma és szerepe folyamatosan nő, s a nemzetközi vándorlásban is egyre fontosabb szerepet játszik. A nemzetközi vándorlás szabályozása azonban mégiscsak az egyes államok feladata és érdeke, ők állnak egymással kapcsolatban, hozzák létre a nemzetközi szervezeteket és szerződéseket, hogy a vándorlást szabályozzák. A szabad kereskedelemmel és tőkeáramlással párhuzamosan a szabad munkaerő áramlás is a globalizáció egyik fő összetevője, de továbbra is a nemzetállamok szabályozásaként működhet, s azok autoritásába ütközik, így nagyon is érzékeny terület. Egy szabad határrendszert nagyon gyorsan fel lehet számolni, ha az egyes államok érdeke – és elsősorban biztonsági, de akár gazdasági érdeke – úgy kívánja.

A nemzetközi jog, illetve a transznacionális emberi jogok és intézményeik fejlődése mindezek ellenében hat, még akkor is, ha hosszú távon a jobb munkaerő ellátást segíti elő. Ha példaként az Európai Uniót vesszük, akkor a munkaerő szabad áramlása annak egyik alapköve (EU, 1957:21). A közös piac azonban az alkotó nemzetek egyezménye, s így az továbbra is csupán nemzetközi, szupranacionális és kormányközi szinten marad, hiába létezik konstruktív föderatív elképzelés is az EU-ról már régóta (Kelemen, 2000, 2004). A végrehajtás peres értelmezése és a megkülönböztetéstől mentes szabályozás ez utóbbi irányban hat ugyan, de még egy valós föderatív rendszerben is sok minden lenne bizonytalan. Egy szövetségi kormány könnyen túlléphet saját kompetenciáján, ezzel az alkotó államok érdekeinek erősödését kiváltva, s ezzel a szupranacionális szinthez való hozzájárulásukat csökkentve, hiszen a két-szintű kormányzás önmagában is éppen elég feszültségforrás.

Legalább ennyire kétes a preferált etnikai csoportok nemzetközi migrációban való részvételének növekedése. Ez valóban egy globalizálódó tendencia lenne, ha a korábbi, az etnikai csoportokat kizáró migrációs politikákkal helyeznénk szembe: természetes, hogy egy 1921-es, a kelet- és dél-európaiakat kizáró Egyesült Államok-béli kvótatörvény lecsökkentette a bevándorlás mértékét, hiszen annak fő összetevője éppen az említett országok kivándorlói voltak az 1882-t követő korszakban. Ha ezzel szembe helyezzük az utóbbi évtizedekben egyre

gyakoribb, az egyes kormányok által gyakorolt támogató politikákat, akkor egy alapvetően változó, globalizálódó migrációs politikai trend képét kapjuk. Csakhogy az etnikai csoportok bevándorlását segítő kormánypolitikák szinte minden esetben a saját vagy sajátként értelmezett nemzetiségei bevándorlását támogatja. Így volt ez már a második világháború utáni Ausztrál „Ten Pound Poms” politikája esetén, amikor a britek voltak a preferált csoport egy alapvetően fehér szupremáciára épülő nemzeti jellegű államban, de különösen így van ma Kelet-Ázsiában. Kína, Korea és Japán is támogatta, támogatja a korábbi kivándorlóik visszavándorlását, s ez kifejezetten a nemzetállami jelleg erősödéseként értelmezhető, ráadásul a bevándorlás még így sem feszültségmentes, hiszen a visszavándorlók már nem homogének sem kulturálisan, sem identitásukban, sem egyéb tekintetben.

Térjünk ki egy rövid időre a migrációs politika másik nagy összetevőjére, az integrációra. Ennek egyik fontos eleme a kettős állampolgárság szabályozása, különösen az országban élő, éppen integrálódók, de részen az országon kívül élő elvándoroltak számára is. A kettős állampolgárság egyre népszerűbb eszköz, s éppen ezért egyre nagyobb biztonságpolitikai feszültségeket okoz. Míg az 1980-as években a világ országainak csupán 20%-a engedte a kettős állampolgárságot, addig a 2000-es évekre ez az arány 50%-ra nőtt (Sejersen, 2008:542). A nemzetállam archaikus képe úgy tűnik eltűnőben van, a képviseleti rendszer integrálásának lehetősége egyre gyengébb a kormányok számára. De vajon ez nem csupán a bilaterális kapcsolatok, vagyis a nemzetköziesedés egyik eleme csupán? Vajon a nemzetgazdaságokat pl. érinti-e, vagy befolyásolta-e bevételeiket korábban a lehetőség hiánya? A multikulturális kormányprogramok, mint Koreában az Alaptervek csak bizonytalan mértékben járulnak hozzá a migrációs politika változásához, s a nemzetállam felfogásához, amibe az beleágyazódik, s az is közvetlenül ellenőrzött állami irányítás alatt történik.

A migrációt csatornázó társadalmi folyamatok, lehetnek egyben globalizációt segítők is, amennyiben változtatnak az egyes országok hozzáállásán. Vegyük pl. az angol nyelvet, amit tekinthetünk az anyanyelvi és nem anyanyelvi beszélők nemzetközi kommunikációs eszközként is (Hülmbauer–Böhringer–Seidlhofer, 2008). A kb. 359 millió angol anyanyelvű mellett a világ egy hetede beszélt valamilyen szinten angolul az ezredfordulón (Crystal, 2000:69). Érzékelhetően megváltozott Kelet-Ázsiában is a helyzet az elmúlt évtizedekben. Míg korábban egyértelműen a kínai volt a lingua franca, addig mára még Kínában is erős kormányzati támogatást kap az angoltanítás, nem is beszélve az Egyesült Államok két szövetségeséről: Koreáról és Japánról. Mindez bizonytalan jövőképet sejtet, ám nem garantál semmiféle változást a migrációs politikában: lehet, hogy a gazdasági kapcsolatokat szélesíti, de még az olyan országoknál, mint Svédország, ahol a népesség túlnyomó többsége beszél angolul, sem változtat azon a helyzeten, hogy egy bevándorló az integrációt csupán a svéd nyelven keresztül érheti el még a munkaerőpiacon is. Ráadásul Korea és Japán ezt vízumtörvényében és a bevándorlást érintő minden területen formálisan is megerősíti.

Kelet-Ázsia migrációs politikája leginkább állam központú. Bármely állami szereplő érdeke végső soron mégiscsak az állam migrációt meghatározó korlátozó vagy segítő tevékenységében konvergál, legyen annak gazdasági vagy biztonsági érdek a háttérben, s mozgassa lobbí, érdek- vagy politikai csoport, vagy akár maga az állam (Messina, 2007). A biztonság kérdése ráadásul nem csupán a migráció ellenőrzésére terjed ki, hanem az integrációra is. A

legnagyobb félelmet Kelet-Ázsiában a beilleszkedés hiányából fakadó társadalmi feszültségek okozzák, de a biztonságpolitikában ezt az aspektust általában figyelmen kívül hagyják (Chelbel d'Appollonia–Reich, 2008). A feszültségek kezelésének hiánya azonban tovább súlyosbítja a biztonsági kockázatokat. Éppen ezért, és persze a nemzetállamiság nagyon szorosan vett értelmezése miatt, olyan nehéz kérdés a kettős állampolgárság, illetve általában az állampolgárság kérdése. Az egyén számára ez eredményezi a teljes beilleszkedést, annak minden előnyével, és adja a legnagyobb védelmet, pl. a deportálástól. A kérdés alapvetően mégiscsak a szemléleten múlik, azon mely Kelet-Ázsiában a bevándorlókat még mindig és minden esetben alkalmi munkásokként kezeli, sőt idegenként, s ezzel intézményesen legfeljebb csupán a nem-kormányzati szervezetek állnak szemben (Tsuda, 2006:273). Japánban még a negyedik generáció óta ott élő koreai kisebbség sem szerezte meg az állampolgárságot, így hét évet meghaladó büntetési tétellel sújtható, és az Igazságügy miniszter által kockázatosnak minősített bűncselekmény elkövetése esetén akár deportálhatják is őket (Hanami, 1998:222). Japán mindmáig az egyetlen olyan fejlett ipari ország, ahol negyedik generációs bevándorlási problémákkal küzdenek.

Rendkívül széles spektruma alakult ki az állampolgárságot kiegészítő státuszoknak Kelet-Ázsia országaiban, beleértve a speciális vízumokat és tartózkodási jogosultságokat, melyeken túl különféle törvényi feltételek biztosítanak egyéb jogokat. Az átfogó modern jogi helyzetet körülíró kifejezés, a *Denizenship*, Tomas Hammar (1990) által általánosított fogalma igen alkalmas mindezt körülírni. Japánban már az országba érkezés két különféle szóval írható le, a japán bevándorlási törvény ugyanis különbséget tesz *anyúokoku* (*entry*) és a *dzsóriku* (*landing*) között. A belépés első változata az útlevél és vízum megfelelő használatára, a második a hivatali engedélyeztetésre vonatkozik (Ministry of Justice, 1951). Az eltérő jogi feltételek, mint az igazságszolgáltatási rendszerhez való hozzáférés, a munkaerőpiaci jogok és korlátok, a szervezkedési, képviseleti jog és a jóléti szolgáltatásokhoz vagy oktatáshoz való hozzájutás mind eltérő státuszokat hoznak létre a bevándorlók számára. A másodosztályú polgár persze nem új keletű jogi helyzet, maga a *Denizen* fogalma ismert pl. a brit jogrendszerben is, s már a 15. század elején megjelent, a 16. század folyamán pedig már sok skót bevándorló kapott ilyen státuszt (Kim, 2000:53, 169), de a „*civitas sine suffragio*” vagyis a Római jog szavazati jog nélkül, egyes városállamokban már i.e. 338 óta elterjedt (Eckstein, 2007:253).

ÖSSZEFOGLALÁS

Néhány fontosabb gócpontot igyekeztünk kiragadni az értelmezési keretek és szempontok azon széles spektrumából, ami háttérrel adhat a nemzetekbe zárt elemzéseknek. Mindössze a „kapitalista” személetű, leginkább marxista hagyományokon alapuló értelmezés lép túl azon a módszertani nacionalizmuson (Wimmer–Schiller, 2003), ami a migrációs politikai elemzéseket jellemzi. Ez utóbbi azonban csupán abban a tekintetben igazán fontos, hogy a nemzeti, nemzetállamok által megvalósított politikák és a gazdasági racionalizmus vagy a gazdasági érdekek között feszülő ellentmondást ábrázolni lehessen, ha létezik ilyen egyáltalán.

A migráció különböző területeire vonatkozó politikák értelmezési keretei között a nemzetállami és a globális végpontok mindegyikéről állítható, hogy szerepe napjainkban felerő-

sődik, ám sokkal közelebb jutunk a megértéshez, ha magukat a fogalmakat nem tekintjük szükségképpen egy skála két végpontjának, mely a döntési stratégiák politikai térben való elhelyezésének egyik tengelyét adhatná. Ennél a leegyszerűsítésnél közelebb visz, ha két önálló tengelyként fogjuk fel azokat, ám még ekkor is szükséges a globalizáció és a nemzetköziesedés közötti különbségek pontosabb figyelembevétele. Mindez eltérő kontextust teremt a gazdasági érdek és a politikai döntéshozatal feszültségétől, de némely metszetében, mint az állam gazdasági szereplőként való értelmezése, átfedik egymást ezek a kontextusok.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Assmann, Jan (2008): Communicative and Cultural Memory. In A. Erll and A. Nünning (eds.): *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: de Gruyter. 109–118.
- Brinkerhoff, Jennifer M. (2019): Diasporas and Public Diplomacy. Distinctions and Future Prospects. *The Hague Journal of Diplomacy*, 14, 51–64. <https://doi.org/10.1163/1871191X-14101015>
- Brubaker, Rogers (2010): Migration, Membership, and the Modern Nation-State: Internal and External Dimensions of the Politics of Belonging. *Journal of Interdisciplinary History*, 41(1): 61–78. pp.
- Brubaker, Rogers W. (1990): Immigration, Citizenship, and the Nation-State in France and Germany. *International Sociology*, 5(4): 380–381.
- Cai, Fang – Du, Yang – Meiyan, Wang (2009): *Migration and Labor Mobility in China*. Human Development Research Paper 2009/09: United Nations Development Programme.
- Castells, Manuel (1975): Immigrant Workers and Class Struggles in Advanced Capitalism: The Western European Experience. *Politics and Society*, 5(1): 33–66.
- Chebel d'Appollonia, Ariane – Simon, Reich (2008): *Immigration, Integration, and Security: America and Europe in Comparative Perspective*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Chung, Erin Arean (2010): *Immigration and Citizenship in Japan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, David (2003): *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csányi Vilmos (1999): *Az emberi természet. Humánológia*. Budapest: Vince Kiadó.
- de Grujil, Karin (2015): Brazil and UNHCR strengthen partnership to help refugees fleeing the Syria conflict. 7 October 2015. <http://www.unhcr.org/5615130c6.html> (hozzáférés: 2016. május 23.)
- Doak, Kevin M. (2007): *A History of Nationalism in Modern Japan. Placing the People*. Leiden: Brill.
- Eckstein, Arthur M. (2007): *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome*. Berkeley: University of California Press. 253.
- European Union (1957): *Treaty of Rome*. http://ec.europa.eu/archives/emu_history/documents/treaties/rometreaty2.pdf (hozzáférés: 2016. május 25.)
- Freeman, Gary P. (1995): Modes of Immigration Politics in Liberal Democratic States. *International Migration Review*, 29(4): 881–902.
- Ganelli, Giovanni – Naoko, Miaka (2015): *IMF Working Paper: Foreign Help Wanted: Easing Japan's Labor Shortages*. WP/15/181. International Monetary Fund.
- Gevorkyan, Aleksandr V. (2022): Diaspora and Economic Development: A Systemic View. *Eur J Dev Res* 34: 1522–1541. <https://doi.org/10.1057/s41287-021-00432-x>
- Gilpin, Robert (1981): *War and Change in International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gilpin, Robert (2001): *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton: Princeton University Press.
- Go, Stella P. (2007): *Asian Labor Migration: The Role of Bilateral Labor and Similar Agreements*. Paper presented at the Regional Informal Workshop on Labor Migration in Southeast Asia: What Role for Parliaments, 21-23 September 2007, Manila, Philippines.

- Goldfrank, Walter L. (2000): Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World-System Method. *Journal of World-Systems Research*, 6(2): 150–195.
- Guehenno, Jean-Marie (2000): *The End of Nation State*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Halbwachs, Maurice (1992): *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hammar, Tomas (ed.) (1985): *European Immigration Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hammar, Tomas (ed.) (1990): *Democracy and the Nation State: Aliens, Denizens and Citizens in a World of International Migration*. Avebury: Aldershot.
- Hanami, Tadashi (1998): Japanese Policies on the Rights and Benefits Granted to Foreign Workers, Residents, Refugees and Illegals. In M. Weiner and T. Hanami (eds.): *Temporary Workers or Future Citizens? Japanese and U.S. Migration Policies*. London: Macmillan Press: 211–237.
- Higham, John (1955): *Strangers in the Land: Patterns of American Nativism, 1860-1925*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Hirst, Paul – Grahame, Thompson (1995): Globalization and the future of the nation state. *Economy and Society*, 24(3): 408–442.
- Hugo, Greame (2012): International Labour Migration and Migration Policies in Southeast Asia. *Asian Journal of Social Science*, 40(4), 392–418. <http://www.jstor.org/stable/43500550>
- Hülbauer, Cornelia – Heike, Böhringer – Barbara, Seidlhofer (2008): Introducing English as a lingua franca (ELF): Precursor and partner in intercultural communication. *Synergies Europe*, No. 3. 25–36.
- International Labour Organization (1949): *Report: ILO Permanent Migration Committee, Third Session*, Geneva, International Labour Office, January. 1949.
- Kelemen, R. Daniel (2000): Regulatory Federalism: EU Environmental Regulation in Comparative Perspective. *Journal of Public Policy*, 20(2): 133–167.
- Kelemen, R. Daniel (2004): *The Rules of Federalism Institutions and Regulatory Politics in the EU and Beyond*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kim, Joon K. (2011): The politics of culture in multicultural Korea. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(1): 1583–1604.
- Kim, Keechang (2000): *Aliens in Medieval Law: The Origins of Modern Citizenship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kim, Kyunghwan (2021a): An intersection of East Asian welfare and immigration regimes: The social rights of low-skilled labour migrants in Japan and Korea. *Int. J. Soc. Welfare*, 30: 226-238. <https://doi.org/10.1111/ijsw.12455>
- Kim, Kyunghwan (2021b): How does immigration affect welfare support in Korea?, *Social Policy & Administration*, 56(1), 163-179. <https://doi.org/10.1111/spol.12763>
- Koppenfels, Amanda Klekowski von (2003): *Aussiedler Migration to Germany: Questioning the Importance of Citizenship for Integration*. Paper prepared for the Alumni Conference Common Global Responsibility Working Group 4: Migration Issues Washington, DC, 6-9 November 2003
- Koudela Pál (2013a): A Brief History of Immigration Policy in the United States. *West Bohemian Historical Review*, 2013(2): 43–65.
- Koudela Pál (2013b): International Migration Outflows from Hungary, Inflows to the UK as A Typical East-West Direction in the EU. *Ege Stratejik Arastirmalar Dergisi (Ege Strategic Research Journal)*, 4(1): 1–14.
- Lee, Yean-Ju (2011): Overview of Trends and Policies on International Migration to East Asia: Comparing Japan, Taiwan and South Korea. *Asian and Pacific Migration Journal*, 20(2), 117–131. <https://doi.org/10.1177/011719681102000201>
- Lewis, W. Arthur (1954): Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School*, 22(2): 139–191.
- Martin, Philip (2013): The Global Challenge of Managing Migration. *Population Bulletin*, 68(2): 2–18.
- Messina, Anthony M. (2007): *The Logics and Politics of Post-WWII Migration to Western Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Meyers, Eytan (2000): Theories of International Immigration Policy - A Comparative Analysis. *International Migration Review*, 34(4): 1245–1282.
- Mimiko, Nahzeem Oluwakemi (2012): *Globalization: The Politics of Global Economic Relations and International Business*.

- Durham: Carolina Academic.
- Ministry of Justice, Japan (1951): Chapter II. Entry and Landing. In: *Immigration Control and Refugee Recognition Act 1951. Cabinet Order No. 319 of October 4, 1951* <http://www.immi-moj.go.jp/english/newimmiact/pdf/Refugee-RecognitionAct01.pdf> (hozzáférés: 2016. május 25.)
- Mittelstadt, Michelle – Burke, Speaker – Meissner, Doris – Chishti, Muzaffar (2011): Through the Prism of National Security: Major Immigration Policy and Program Changes in the Decade since 9/11. *Migration Policy Institute*. <http://www.migrationpolicy.org/research/post-9-11-immigration-policy-program-changes> (hozzáférés: 2016. május 25.)
- Money, Jeanette (2010): Comparative Immigration Policy. In: R. A. Denemark (ed.): *The International Studies Encyclopedia. Volume VII: In – La*. Chister: Wiley-Blackwell.
- Naim, Moises (2009): The New Diaspora New links between émigrés and their home countries can become a powerful force for economic development. *Foreign Policy*, <https://foreignpolicy.com/2009/11/11/the-new-diaspora/> (letöltve: 2023. 01. 16.)
- Nordyke, Eleanor C. – Matsumoto, Y. Scott (1977): Japanese in Hawaii: a Historical and Demographic Perspective. *Hawaiian Journal of History*, 11(1): 162–174.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2004): *Migration for Employment Bilateral Agreements at a Crossroads: Bilateral Agreements at a Crossroads*. Paris: OECD Publishing.
- Paul, Thazha Varkey – Ripsman, Norrin M. (2004): Under Pressure? Globalization and the National Security State. *Millennium*, 33(2): 355–380.
- Piore, Michael J. (1979): *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies*. New York: Cambridge University Press.
- Rozman, Gilbert (2006): Regionalism in Northeast Asia: Korea's Return to Center Stage. In: C. K. Armstrong – G. Rozman – S. S. Kim – S. Kotkin (eds.): *Korea at the center: dynamics of regionalism in Northeast Asia*. Armonk: M. E. Sharpe, 151–166.
- Rudolph, Christopher (2003): Security and the Political Economy of International Migration. *American Political Science Review*, 97(4): 603–620.
- Rudolph, Christopher (2006): *National Security and Immigration: Policy Development in the United States and Western Europe since 1945*. Stanford: Stanford University Press.
- Sejersen, Tanja Brøndsted (2008): ‚I Vow to Thee My Countries’ - The Expansion of Dual Citizenship in the 21st Century. *International Migration Review*, 42(3): 523–549.
- Sjaastad, Larry A. (1962): The Costs and Returns of Human Migration. *Journal of Political Economy*, 70(5): 80–93.
- Speelman, Tabitha (2022): How China's Online Nationalists Constrain Policymaking – the Case of Foreigners' Permanent Residency Reform. *Journal of Contemporary China*, DOI: 10.1080/10670564.2022.2148458
- Tsuda, Takeyuki (2006): The Limits of Local Citizenship and Activism in Japan and Other Recent Countries of Immigration. In: T. Tsuda (ed.): *Local Citizenship in Recent Countries of Immigration: Japan in Comparative Perspective*. Lanham: Lexington Books. 273–295.
- White, Hayden (1997): *A történelem terhe*. Budapest: Osiris.
- Wimmer, Andreas – Schiller, Nina Glick (2003): Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology. *International Migration Review*, 37(3): 576–610.
- Zolberg, Aristide R. (1981): International Migrations in Political Perspective. In: M. Kritz – C. B. Keely – S. M. Tomasi (eds.): *Global Trends in Migration*. New York: Center for Migration Studies. 3–27.

Kozma Dorottya Edina

Az emberi jólét és a fenntartható fejlődés összefüggésének vizsgálata

Examining the Relationship Between Human Well-Being and Sustainable Development

Összefoglalás

A fenntartható fejlődésre vonatkozó új stratégiát az ENSZ 2015-ben fogadta el, melynek neve: Agenda 2030 a fenntartható fejlődésért. Az SDGs rendszer ennek a stratégiának a szerves része, amelyben mintegy 244 indikátor található. A szerző tanulmányában egy korábbi kutatás során létrehozott fenntartható fejlődési indikátorokat tömörítő faktorokat és a Humán Fejlettségi Mutató (HDI) közötti kapcsolat mértékét vizsgálta. A szerző célja, hogy a 2014 és 2018 közötti időszakra vonatkozó, faktoranalízis során létrehozott faktorok és a HDI index összefüggéseit feltárja korreláció analízis segítségével. A HDI index „jósa” abban mérhető, hogy a jólét három dimenzióját ragadja meg, ez különbözteti meg más, hasonló jellegű mutatószámoktól. A faktorok pedig azokat a tulajdonságokat, jellemzőket determinálják, amelyeknek a legnagyobb hatása van a fenntarthatóságra. Korábbi kutatásai során a szerző vizsgálatokat végzett arra vonatkozóan, hogy a stratégiához tartozó indikátorok magas száma redukálható-e faktoranalízis segítségével. Az itt kapott eredményeket használta fel a tanulmány során. A kiválasztott módszer a változók közötti kapcsolat szorosságát és irányát méri, ez alapján meghatározható a HDI index és a faktorok összefüggésének mértéke. A szerző elsődleges feltételezése, hogy az SDGs-ből kialakított faktorok és a HDI között szignifikáns statisztikai kapcsolat mutatható ki.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: Q01, Q56

Kulcsszavak: SDGs, korreláció, faktoranalízis, HDI index, fenntartható fejlődés, Európai Unió

Summary

The new strategy for sustainable development was developed by the UN in 2015, called Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development. The SDG system is an integral part of this strategy with about 244 indicators. In the study, the author examined the compact factors which were developed in previous research and the extent of the relationship between Human Development Index (HDI). The objective of the author is to explore the correlation between the factors created in the factor analysis and the HDI index for the period 2014-2018 using correlation and regression analysis. These factors contain the sustainable development indicators. The 'goodness' of the HDI can be measured by capturing the three dimensions of prosperity which distinguish it from other indicators of a similar nature. The factors determine the properties and characteristics that have the greatest impact on sustainability. In the previous research, the author has analysed whether the high number of indicators associated with the strategy can be reduced by factor analysis. The results obtained from the analysis were used in the current study. The chosen method measures the tightness and direction of the relationship between the variables. Based on these factors, the degree of correlation can be determined among the HDI and the principal components. The author's primary hypothesis is that there is a significant relationship between the SDGs' factors and the HDI.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: Q01, Q56

Keywords: SDGs, correlation, Factor analysis, HDI index, sustainable development, European Union

BEVEZETÉS

A fenntartható fejlődés az előrehaladás azonnali és hosszabb távú integrációjának jövőképe. A fenntartható fejlődés túlmutat az ország határain, globális kontextusban a jövő nemzedékeiben rejlő felelősségen alapul. A megközelítés tartalmazza a közép- és hosszú távú célokat, a helyi és globális tevékenységek integrálásának előrehaladását, valamint a gazdasági, társadalmi és környezeti kérdéseket (Oberer–Erkollar, 2011). Az első utalást a fenntartható fejlődésre Rachel Carson „Néma Tavasz” (Silent Spring) című könyvében találjuk (Kerekes, 2011). A Római Klub 1972-ben azt a célt tűzte ki, hogy a jelentkező környezeti problémákat feltárják, elemezzék és megpróbáljanak azokra megoldást találni (Rosta, 2008). Számos nemzetközi egyezmény (Stockholm – 1972, ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága – 1987, Rio de Janeiro – 1992, Johannesburg – 2002) született, amelyek szintén a megoldandó gazdasági, társadalmi és környezeti kihívásokra keresték a választ.

1987 óta beszélhetünk a fenntartható fejlődés koncepciójáról, fogalmáról. A fenntarthatóság a társadalom, az ökoszisztéma vagy hasonló jellegű folyamatok/rendszerek azon képességére utal, hogy az a meghatározhatatlan jövőben is működik anélkül, hogy kimerítené a rendszer erőforrásait vagy túlterheltsége révén hanyatlásba kényszerülne (Chatziefsthathiou

et al., 2005). A definíció megalkotása a Brundtland Bizottság (ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottság) nevéhez köthető. A további konferenciák, világtalálkozók központi elemévé vált (Láng, 2001). Ezek a találkozók nagyrészt a környezetvédelemre való buzdításra, a gondolkodás megváltoztatására törekedtek.

A szerző tanulmányában a „Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development” stratégiához tartozó, fenntartható fejlődési indikátorokat vizsgálta a 2014-től 2018-ig tartó időszakra vonatkozóan Európai Unió szinten. A kutatás célja a korábbi kutatásból származó, faktoranalízis által létrehozott faktorok és a HDI index közötti kapcsolat kimutatása volt. A faktoranalízis során az Agenda 2030 a fenntartható fejlődésért stratégia által használt indikátorokat redukálta a szerző. A HDI-vel kapcsolatos választást legfőbbképpen az indokolja, hogy a jólét három dimenzióját ragadja meg, amellyel megkülönböztethető más, hasonló jellegű mutatószámoktól.

Kutatása során tehát a szerző arra a kérdésre kereste a választ, hogy az *Agenda 2030-hoz tartozó (EU releváns) SDGs indikátorok számának csökkentése során kapott faktorok és a humán fejlettséget jellemző HDI index között kimutatható-e szignifikáns kapcsolat?* Az ehhez kapcsolódó hipotézis pedig a következő: *az Agenda 2030 a fenntartható fejlődésért indikátorrendszeréből célonként létrehozott, fenntarthatósági területeket, célokat magában foglaló faktorok és a HDI mutató között többségében statisztikailag szignifikáns kapcsolat mutatható ki.* Az indikátorok és a stratégia megértéséhez nélkülözhetetlen azok megismerése, illetve ahhoz is szükséges, hogy a feltételezés megértésre kerüljön.

MILLENNIUMI FEJLESZTÉSI CÉLOK (MDGs) ÉS A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSI CÉLOK (SDGs)

A Millenniumi Fejlesztési Célok és a Fenntartható Fejlődési Célok kidolgozására azért volt szükség, mert a megelőző konferenciákon kevés célt sikerült megvalósítani, igaz egyfajta szemléletváltozás mégis elindult a fenntartható fejlődés irányába. Mind világszinten, mind Európai Unió szinten a fenntarthatatlan folyamatok problémákat okoztak, okoznak.

A Millenniumi Fejlesztési Célokat (továbbiakban MDGs) az ezredfordulón, New Yorkban megtartott Millenniumi Konferencia keretében dolgozták ki, úgy is szokták nevezni, mint a világ legnagyobb ígérete (Hulme, 2009). A javaslatok összegyűjtése után az ENSZ szervezete, az UNDP (ENSZ Fejlesztési Programja) fogalmazta meg a célokat és az ehhez tartozó célkitűzéseket (Tárki, 2004). Ez a stratégia arra volt hivatott, hogy a globális problémákat megoldja, és egyben kezdeményezéseket dolgozzon ki a program befejezése után (Darvay et al., 2016). A nyilatkozat elfogadására 2000 szeptemberében került sor, mintegy 189 ENSZ tagállam részvételével.

A stratégia keretében 8 célt tűztek ki, ezekhez a célokhöz 18 rész-cél tartozott. A célok és rész-célok méréséhez pedig 48 indikátort dolgoztak ki (Jancsovszka, 2016). Azzal, hogy kidolgozták ezt a stratégiát a résztvevő országok teljesítménye mérhetővé és időben összehasonlíthatóvá vált a 8 cél által. Hatásaként nemcsak a mérhetőség és összehasonlíthatóság vált lehetővé, hanem ezzel egy időben elősegítették a globális tudatosság kialakulását, valamint politikailag kiszámíthatóvá tették és nem utolsósorban, ezzel a társadalmi visszacsatolás is jobban nyomon követhetővé vált (Sachs, 2012). A célkitűzések lehetőséget nyújtottak a fejlődő országoknak, a programokat finanszírozó fejlettségi országoknak és a nemzetközi szervezetek részére, hogy a fejlődést kvantifikálják (Tárki, 2004).

A legfőbb hangsúlyt a humán aspektusokra helyezték, küzdelmet hirdettek a szegénység és a betegségek ellen, kezelni szerették volna a konfliktusokat és további céljuk a biztonság fenntartása. A stratégia időtávja 15 év, mely idő alatt a legfőbb kihívás, hogy elérjék a célkitűzéseket. A megvalósítás egyetlen, viszonylag tisztázatlan témaköre a finanszírozás módja (Jancsovszka, 2016). Az összehangolt globális, regionális, nemzeti és helyi erőfeszítéseknek köszönhetően a millenniumi fejlesztési célok több millió ember életét mentették meg és fordították jobbra (United Nations, 2015a). A fenntartható fejlődés történetében ez volt az első program vagy más néven keretstratégia, amely bemutatta a fenntarthatóság irányában történő cselekvéseket. Ez a stratégia indikátorokat nevezett meg a mérhetőség érdekében és ezzel a régiók, országok összehasonlíthatóvá váltak a közös definíció és a módszertan által.

Az MDGs keretstratégia befejezése után szükség volt egy újabb, hosszú távú programcsomag kidolgozására, amely továbbviszi és egyben meg is újítja az MDGs törekvéseit, céljait. A jelenlegi stratégia bemutatása előtt a fenntartható fejlődés célkitűzései sokáig az Európai Unió politikák középpontjában álltak (EUROSTAT, 2018). Az Agenda 2030 a Fenntartható Fejlődésért stratégiát 2015 szeptemberében fogadta el az ENSZ 193 tagállama (EUROSTAT, 2016). Az MDGs-hez képest annyi változtatás történt a programban, hogy jellemzően azokra a célokra „építettek”, amelyeket nem, vagy minimálisan sikerült csak elérni, illetve ezeket bővítették ki (United Nations, 2015b).

Az Agenda 2030 középpontjában a fenntartható fejlődési célok állnak, amelyek igyekeznek még átfogóbb szemléletet kialakítani a fenntartható fejlődésről és ez egyben új lendületet adott a fenntartható fejlődés megvalósítására irányuló globális erőfeszítéseknek (EUROSTAT, 2018). A keretrendszer abban is hasonlít az MDGs-re, hogy szintén 15 évre szól (2015-től 2030-ig). Arról is rendelkezik, hogyan célszerű elosztani a segítyeket a szegény országok között, milyen szerepet kell vállalniuk a fejlett országoknak, milyen mértékű a felelősségvállalásuk (Jancsovszka, 2016). 2016 márciusában az ENSZ Statisztikai Bizottsága elfogadta a fenntartható fejlődés mérésére használandó indikátorokat, indikátorrendszert, amelyekkel a fenntarthatósági célok a legjobban mérhetőek (Griggs et al., 2014). A célok számát tekintve kezdetben 12-t állítottak fel, amelyek kiegészítésre kerültek további 7 céllal, majd a végső Agenda 2030-ban már csak 17 fenntartható fejlődési célhoz rendeltek célkitűzéseket és indikátorokat.

Az Agenda 2030-ban összesen 17 célt állapítottak meg, amelyek a legjobban tükrözik a fenntartható fejlődés felé történő törekvéseket. A stratégia megalkotói a 17 fenntartható fejlődési célt kiegészítették további 169 részccel (célkitűzéssel), amelyek még jobban képesek kifejezni, hogy mit szeretnének elérni a programban 2030-ig. Demonstrálják az új egyetemes programok ambiciózus terveit és mértékét. Minden olyan merész és átalakító lépéseket vállalnak, amelyek lehetetlenné tennék a fenntarthatóságot és azt, hogy rugalmassá váljon a világ. A keretrendszert úgy is le lehet írni, mint az 5 P (planet, people, prosperity, peace, partnership), amelyek eltökélt szándékokat jelentenek ezzel az öt területtel kapcsolatosan (Chakrabarti et al., 2018). A minél jobb és hatékonyabb megvalósítás érdekében a célokat nem egyenként kell megvalósítani, hanem lehetőleg össze kell kapcsolni és integráltan kell kezelni őket. Természetesen arról a tényezőről sem feledkezhetünk meg, hogy bizonyos célok, célkitűzések ellentmondanak a fenntarthatóságnak. Ezek nemcsak az MDGs problémájaként nevezhetők meg, hanem az Agenda 2030-é is.

ADATBÁZIS ÉS MÓDSZERTAN

A szerző kutatásához az Agenda 2030-hoz tartozó adatbázis hátterét az Európai Unió statisztikai hivatala, az EUROSTAT biztosítja, a HDI indexhez tartozót pedig az UNDP, az ENSZ Fejlesztési Programja. A HDI mutató 1990-es kidolgozása óta számtalan tanulmány kutatási hátterét adta. Létrehozásának célját Kotosz (2013) alapján úgy értelmezhetjük, mint a GDP hiányosságait kiküszöbölő mutató, tehát a HDI index „jósága” abban mérhető, hogy a jólét három dimenzióját ragadja meg, ez különbözteti meg más, hasonló jellegű mutatószámoktól. Az EUROSTAT rendszerében a fenntartható fejlődési célok indikátorai kivétel nélkül megtalálhatók elég jelentős, minimum 5-10 éves időintervallumra, amelyből a szerző kutatásában a 2014-től 2018-ig tartó évek adatait használta fel.

Az elemzésekhez a szerző az IBM SPSS statisztikai programcsomagot használta. Az indikátorok fajtáját tekintve mind metrikusak, tehát alkalmasak faktor- és korreláció analízis végrehajtására. A vizsgálatok során a különböző módszerekhez különböző mértékű adatpontok kerültek felhasználásra. A faktoranalízis során a 17 cél egy évre vonatkozó adattartalma 9632 adatpont, mely tartalmazza a részindikátorokat is, így összességében az öt vizsgált év 48160 darab adatpont elemzését jelentette. A célokra jellemző tulajdonság, hogy bizonyos indikátorok, mint az „*EU import a fejlődő országokból*” több célban, célkitűzésben is megjelenik, úgy, mint a 10.-ben és 17.-ben. Természetesen ennek az ellenpéldája is megtalálható a vizsgálat során, tehát az, hogy vannak olyan mutatószámok, amelyeket egyáltalán nem lehet vizsgálni összetett (aggregált) mivolta miatt vagy éppen azért, mert rendkívül hiányos az elérhetőségük. Összességében megállapítható, hogy számszerűen 17 fenntartható fejlődési célt jellemző indikátor nem mérhető, nem kapcsolható be a vizsgálatokba. A faktorok és a HDI mutató közötti összefüggés esetén a szerző a 2014-es évre 52, 2015-re 61, 2016-ra 55, 2017-re 62 és nem utolsónak a 2018-as évre vonatkozóan összesen 66 faktort vizsgált.

A vizsgálat során arra a kérdésre kereste a szerző a választ, hogy a 17 témakör alapján megalkotott faktorok és a HDI index között – tehát a humán fejlettség és a fenntarthatóság szintje között – kimutatható-e statisztikailag igazolható összefüggés. Ennek vizsgálatára korreláció analízis került alkalmazásra, melynek értelmében a magas mérési szintű skálán mérhető változók közötti kapcsolatok számszerűsíthetők (Molnár, 2015).

KUTATÁSI EREDMÉNYEK ÉRTÉKELÉSE

A fenntartható fejlődési célok redukálása faktoranalízis segítségével

A többváltozós összetételű adatok statisztikai elemzése sokszor vitatott téma. Az adatelemzési módszerek nélkülözhetetlenek az egyre növekvő, nagyméretű adatok mennyiségi elemzéséhez (Ding–He, 2004). Az ENSZ által létrehozott fenntartható fejlődési célok tulajdonságaikat tekintve igen szerteágazók, mely megmutatkozik a mérést, haladást segítő indikátorok szerkezetében is. A mutatók sokasága, nagysága megköveteli az egyszerűbb és könnyebb, jobb értelmezhetőséget, melyet az adatmennyiség csökkentésével lehet csak elérni. Az adatredukció értelmében két módszer közül választhatunk, melyek módszertanilag hasonló „családba”

tartoznak, ezek a Faktoranalízis (FA) és a Főkomponens analízis (PCA). Hasonlóság közöttük, hogy mindkettő az adatredukcióra törekszik és a módszeren belül a faktorokat PCA-val tudjuk létrehozni, melyek a rotálással újra faktoranalízissé változnak.

A szerző kutatásában ezáltal a faktoranalízist használta főkomponens analízissel annak érdekében, hogy megalkossa a faktorokat. A különböző többváltozós statisztikai technikák, mint például a PCA vagy az FA alkalmazása segíti az eredmény jobb értelmezését és a folyamatot kevésbé szubjektívvá teszi (Tripathi–Singal, 2019). Mindkét módszert a fenntarthatóság különböző dimenzióiban és részterületein egyaránt használták és használják jelenleg is (Mainali et al., 2015). A fenntarthatóság környezeti dimenzióját nézve szintén hasznos statisztikai módszer a PCA, Riccioli és szerzőtársai (2020) is megerősítik ezt, ugyanis tanulmányukban a fenntartható erdészet mutatóit vizsgálták. Figyelembe véve az erősségeket, úgy tűnik, hogy a PCA használata jó talajként szolgálhat az ökohatékonyág elemzéséhez szükséges intézkedések kidolgozásához.

A faktoranalízis, mint statisztikai módszer kiválasztásával az összetett indikátorrendszer méretét, tehát az indikátorok számát kívánta csökkenteni a szerző. A módszer végrehajtása után tisztább képet kapunk az indikátorrendszerről és ezáltal könnyebben lehet értelmezni az Európai Unió és ezen belül a tagországok célkitűzéseinek megvalósítását. Ennek eredményét mutatja az 1. táblázat, mely összefoglalja az adatredukció eredményét a vizsgált évek közül a 2018-as vonatkozóan.

1. táblázat: A 2018-as év faktoranalízis eredménye

	1. cél	2. cél	3. cél	4. cél	5. cél	6. cél	7. cél	8. cél	9. cél
KMO	0,579	0,604	0,725	0,684	0,647	0,563	0,680	0,720	0,604
Információtartalom (%)	89,411	78,920	77,863	82,584	82,399	75,335	70,625	75,704	67,125
Szignifikanciaszint	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Faktorok száma	5	4	4	3	5	3	3	4	3
Kezdeti/végleges indikátorok száma	24/12	18/6	31/15	21/6	24/13	16/4	21/7	26/12	22/4
	10. cél	11. cél	12. cél	13. cél	14. cél	15. cél	16. cél	17. cél	
KMO	0,736	0,641	0,650	0,624	0,531	0,638	0,709	0,707	
Információtartalom (%)	86,785	75,900	74,956	77,017	88,242	80,481	84,869	80,369	
Szignifikanciaszint	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
Faktorok száma	5	4	4	4	3	4	4	4	
Kezdeti/végleges indikátorok száma	23/15	22/14	22/11	15/5	7/4	14/9	25/13	16/12	
	Összesen			347 kezdeti indikátor / 162 végleges indikátor					

Forrás: saját szerkesztés

A faktoranalízis lépéseit követve azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vizsgálatba minden, megfelelő értékkel rendelkező változót sikerült bekapcsolni, az öt évre vonatkozóan a fenntartható fejlődési célok kivétel nélkül 0,000-as szignifikancia szinttel rendelkeznek. A faktorok az összes esetben 60-70%-os információt voltak képesek megtartani az eredeti mennyiségből. Jellemző, hogy összességében 2 és 6 közötti faktort lehetett kialakítani célonként, tehát ezek még pontosabb képet képesek mutatni az EU 28 tagállamának fenntartható fejlődési törekvéseiről és további vizsgálatokra is alkalmasak.

A fenntartható fejlődési faktorok és a HDI index kapcsolatának vizsgálata korrelációs együtthatókkal

A tanulmány kutatási kérdése és az ehhez kapcsolódó hipotézise a korábban kialakított faktorok és a HDI index közötti kapcsolat meglétére vonatkozik. Az Agenda 2030-hoz tartozó (EU releváns) SDGs indikátorok számának csökkentése során kapott faktorok és az emberi fejlettséget jellemző HDI index között kimutatható-e szignifikáns kapcsolat? Ennek a kérdésnek a megválaszolására azért van szükség, mert így még jobban láthatóvá válik, hogy melyek azok az indikátorok, amelyek a legjobban jellemzik az Agenda 2030 a fenntartható fejlődésért céljait, célkitűzéseit.

2. táblázat: A 2018-as éhez tartozó szignifikáns faktor – HDI kapcsolatok

Faktor megnevezése	Korrelációs együttható	Sig.	Faktor megnevezése	Korrelációs együttható	Sig.
SDG_01_ Szegénység felszámolása			SDG_08_03	-0,465	0,013
SDG_01_02	-0,733	0,000	SDG_09 Ipar, innováció és infrastruktúra		
SDG_01_03	-0,376	0,049	SDG_09_02	0,639	0,000
SDG_01_04	-0,441	0,019	SDG_09_03	0,398	0,050
SDG_02_ Az éhezés megszüntetése			SDG_10_ Egyenlőtlenségek csökkentése		
SDG_02_02	0,544	0,003	SDG_10_01	0,444	0,018
SDG_02_03	-0,575	0,001	SDG_10_02	0,651	0,000
SDG_02_04	0,676	0,000	SDG_10_03	-0,521	0,005
SDG_03_ Egészség és jóllét			SDG_11_ Fenntartható városok és közösségek		
SDG_03_01	-0,671	0,000	SDG_11_01	-0,588	0,001
SDG_03_02	-0,584	0,001	SDG_11_02	0,411	0,030
SDG_03_03	-0,819	0,000	SDG_11_03	-0,653	0,000
SDG_04_ Minőségi oktatás			SDG_12_ Felelős fogyasztás és termelés		
SDG_04_01	-0,738	0,000	SDG_12_01	0,551	0,003
SDG_04_02	0,654	0,000	SDG_12_04	0,632	0,000
SDG_05_ Nemek közötti egyenlőség			SDG_13_ Fellépés az éghajlatváltozás ellen		
SDG_05_01	0,424	0,024	SDG_13_02	0,392	0,039

Faktor megnevezése	Korrelációs együttható	Sig.	Faktor megnevezése	Korrelációs együttható	Sig.
SDG_05_02	0,502	0,006	SDG_13_03	0,409	0,031
SDG_05_03	0,427	0,023	SDG_14_Óceánok és tengerek védelme		
SDG_06_Tiszta víz és alapvető köztisztaság			SDG_14_01	0,385	0,043
SDG_06_02	-0,483	0,009	SDG_16_Béke, igazság és erős intézmények		
SDG_06_03	-0,398	0,036	SDG_16_01	0,853	0,000
SDG_07_Megfizethető és tiszta energia			SDG_16_03	-0,454	0,015
SDG_07_01	0,685	0,000	SDG_17_Partnerség a célok eléréséért		
SDG_08_Tisztességes munka és gazdasági növ			SDG_17_01	0,459	0,014
SDG_08_01	-0,430	0,022	SDG_17_02	0,523	0,004
SDG_08_02	0,738	0,000			

Forrás: saját szerkesztés

A vizsgált időszakra célonként, témakörönként kialakított 2 és 6 közötti faktorok kapcsolata a HDI index-szel igen szerteágazó, összességében a bemutatott 2018-as évre vonatkozóan 66 faktor került kialakításra, ezekből a szignifikáns, pozitív vagy negatív korrelációs együtthatóval rendelkező eseteket mutatja be a 2. táblázat. A faktorok és a HDI index között nem minden esetben lehetett kimutatni szignifikáns kapcsolatot, korrelációs együtthatójukat az 1. melléklet tartalmazza. A laza korrelációs együtthatóval vagy rossz szignifikancia értékkel rendelkező faktor – HDI kapcsolatok automatikusan kiestek a vizsgálatból.

A változók közötti korreláció analízis eredményei

Az első számú célnál (*Szegénység felszámolása*) kialakított faktorok és a HDI index között negatív kapcsolat mutatható ki. A célhoz tartozó indikátorokat nézve a fenntartható fejlődés társadalmi, szociális aspektusa jelenik meg, kerül előtérbe, tehát azok a mutatószámok, melyek jellemzően a rossz lakhatási körülményekkel rendelkezőket vagy a társadalmi perifériákon élőket jellemzik. Ide sorolható pl. a 01_40-es számú indikátor (alacsony munkaintenzitású háztartásokban élők) vagy a 01_20-as, ahol azt mérik, hogy a szociális támogatások után mekkora mértékű a jövedelmi szegénységtől szenvedő lakosság aránya, továbbá a 06_10-es indikátor is, azon emberek, akik nem rendelkeznek fürdőszobával, nincs zuhanyzójuk vagy mosdójuk. A negatív korrelációs együttható arra enged következtetni, hogy ha a HDI index értéke csökken, akkor a faktorokhoz tartozó mutatószámok értéke nő. Hasonló helyzet áll fenn a többi faktornál is.

Az „Éhezés megszüntetése” cél esetén a második és a negyedik faktor eredményei pozitív, míg a harmadik faktoré negatív korrelációs együtthatóval jellemezhető. Értelmezésük szempontjából a „pozitívak” rendszerint a GDP-hez kapcsolódnak, mint például a 02_20-as a mezőgazdaság tényezőjövödelme. Ez a mutatószám fontos tényezője a mezőgazdasági ágazat termelékenységének. A másik mutató – a mezőgazdasági földterület bruttó tápanyag egyensúlya – a jó termőképességhöz járul hozzá. Erős korrelációs együtthatója arra vezethető visz-

szá, hogy a HDI index a GDP között rendkívül szoros a kapcsolat, a mezőgazdaság tényező-jövedelménél a GDP implicit árindexét használják deflátorként. EU-s szinten nem egyszerű a nyomonkövetés, a cél elsődlegesen a káros környezeti hatásokra és a mezőgazdasági termelés fenntarthatóságára összpontosít.

A célt legjobban jellemző indikátorok – születéskor várható élettartam (03_10); a lakosság aránya, akiknek jó vagy nagyon jó az érzékelt egészségügyi állapota (03_20); standard halálozási arány (03_40), munkahelyi (08_60) és közúti baleset (11_40) következtében elhunytak – és a HDI index közötti kapcsolat szorossága nem véletlen. A Humán Fejlettségi Mutató egyik alapvető összetevője a születéskor várható élettartam, az évek átlagos száma, amely megmutatja, hogy egy újszülött gyermek várhatóan hány évet tud leélni, ha egész élete alatt a jelenlegi halálozás specifikus valószínűségeknél van kitéve.

A 4. cél 1. faktorára jellemző, hogy igen szoros, negatív korrelációs együtthatóval jellemezhető. Ez az ellentétes irányú szorosság attól függetlenül valósul meg, hogy a HDI mutató egyik részterületét képezi az oktatás, de ettől függetlenül a különböző tárgyakban való alul teljesítés mégis más irányba mozgatja a faktor és a kiválasztott indikátor kapcsolatát. A pozitív, közepes mértékű korrelációs együtthatójú második faktor egyértelmű kötődést mutat az oktatással, ugyanis a felsőfokú oktatásban résztvevők arányát mutatja nemekre bontva. Ennek értelmében az emberi tőkébe való befektetés elengedhetetlen részét képezi a gazdaságnak, ugyanis az emberek tanulmányaik során beruházást hajtanak végre, ezzel a folyamattal pedig nő a termelékenységük, tapasztalatuk, később a munkabérük is magasabb lesz. Előtérbe kerül tehát a HDI mutató és a GDP közötti jelentős kapcsolat.

A „*Nemek közötti egyenlőség*” cél indikátoraiból három faktor korrelációs együtthatói mutatnak pozitív, közepes mértékű kapcsolatot a HDI index-szel, emiatt csak óvatos következtetések levonására adnak lehetőséget. A cél nevéből kiindulva olyan indikátorokat tartalmaznak, mint a nemek közötti egyenlőség, az oktatás, a többségében csak nőkre jellemző gondozási kötelezettség következtében felmerülő inaktivitás vagy a fizikai és szexuális erőszak aránya. Az UNDP (ENSZ Fejlesztési Program) riportjában utalást találunk rá, hogy a HDI indexen kívül még további négy összetett mutatót használnak a fejlettség mérésére (UNDP, 2016). Ezek közül az egyik a GDI (Nemek közti fejlettségi index) a nők és a férfiak közötti egyenlőtlenségeket kvantifikálja, hasonlóan a HDI index módszertanához. Nagy valószínűséggel ezzel az indikátorral még jelentősebb korrelációs összefüggést lehetne kimutatni.

A 6. cél két negatív korrelációs együtthatóval rendelkező faktort mutat be, melyek jellemzően társadalmi, szociális mivoltukból erednek. A „*Megfizethető, megbízható, fenntartható és korszerű energiához való hozzáférés biztosítása mindenki számára*” célt legjobban jellemző mutatószámok az energiafogyasztáshoz köthetők, mint például a végső energiafogyasztás (07_11) és a háztartások végső energiafogyasztása (07_20). A majdnem szoros korrelációs együttható nagymértékben kapcsolódik a GDP-hez. Számos kutató munkássága során vizsgálta a GDP és az energiafogyasztás közötti kapcsolatot, arra a következtetésre jutottak, hogy az energia hosszú távon képes gazdasági növekedést termelni. Az indikátorok előrehaladását nézve, szinte minden esetben láthatóvá válik a fejlődés, ugyanis mind az állampolgárok, mind pedig az EU csökkentette elsődleges és végső energiafogyasztását, ezzel is védve környezetüket. Természetesen arról a tényről sem szabad elfeledkezni, hogy sikerült megnövelni EU-s szinten

a megújuló energiák arányát.

A „*Tisztesleges munka és gazdasági növekedés*” célkitűzést olyan indikátorok jellemzik, mint a hosszú távú munkanélküliségi ráta, illetve a fiatalok, akik sem foglalkoztatásban, sem oktatásban vagy képzésben nem vesznek részt, továbbá a gondozási felelősség miatti inaktív népesség aránya, az erőforrás termelékenység és a valódi egy főre jutó GDP. Ebben az esetben is a GDP-re vezethető vissza a HDI index és a faktorok közötti összefüggés. A GDP növelhető a foglalkoztatás fokozásával, ha munkaerőt veszünk fel a munkák elvégzésére, akkor a nagyobb termelés segítségével nő a GDP értéke. A munkanélküliségre vonatkozóan pedig Okun törvénye ad magyarázatot a gazdaságban történő folyamatokra. Okun törvénye a munkanélküliség rátáját és a gazdaság növekedési rátájának viszonyát vizsgálja. Az utóbbi évtizedekben jellemző, hogy a fejlett országokban a gazdasági növekedés elérte végső szintjét, mely adott esetben kudarcént fogható fel, más szemléletben pedig éppen a siker jeleként. Sikert jelent abban az értelemben, hogy új célokat kell megvalósítani, megfogalmazni, amelyek az országokat más irányba terelhetik (Vollrath, 2020).

A közepes és szoros korrelációs együtthatót bemutató faktorok jellemzően a kutatás és fejlesztés témakörét fedik le a fenntartható fejlődési célokból. A K+F szektor mutatószámait a GDP százalékában mérik, tehát kapcsolatuk a HDI index-szel a GDP révén egyértelmű. Az Európai Uniót vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a K+F személyi állománya igen magas, valamint a szolgáltatási ágazatokban foglalkoztatott emberek aránya is növekedést mutat évről évre.

A 10. célkitűzéshez tartozó faktorok korrelációs együtthatói 0,444 és 0,651, valamint továbbá egy negatív értéket mutat (-0,521), amelyek összességében a közepes kategóriákba sorolhatók. Az első faktor esetén a benne lévő indikátorok a fejlődő országoknak nyújtott EU-s finanszírozás mértékét és a fejlődő országokból származó importot mutatja. A GDP összetevői között az import nyitott gazdaság esetén számottevő tényezőnek tekinthető, ugyanis beruházás és az országhatárokon belüli fogyasztás bizonyos része a külföldről importált javakból ered. A második faktor esetén az erősebb kapcsolat a GDP-nek köszönhető, míg a harmadik esetén a negatív előjel a társadalmi, szociális jellegre vezethető vissza. Megtalálhatók benne olyan mutatószámok, mint a népesség alsó 40%-nak jövedelemelosztása (10_50) és a jövedelmi szegénységben élők aránya (01_20).

A „*Fenntartható városok és közösségek*” célnál kialakított faktorok közül kettő negatív és egy pozitív együtthatóval jellemezhető. A társadalom és a gazdaság számára a légszennyezettségnek való kitettség erős terhet jelent, az ezzel összefüggésbe hozható károk mind rövid, mind hosszú távon is jelentkezhetnek abból kifolyólag, hogy milyen megbetegedéseket okozhat a levegőszennyezés. Kérdés, hogy milyen mértékű egészségügyi kiadások társulnak a szennyezéshez, illetve hány munkaóra marad ki egy alkalmazott munkaidejéből. A másik negatív faktor – HDI kombináció a túlsúlyfolság arányát mutatja, melynek következménye szintén rossz a társadalomra. Az egyetlen pozitív előjelű kapcsolatot mutató faktor a fenntartható közlekedés kialakításához járul hozzá, tehát közvetetten érvényesül a fenntarthatóság és a jóllét kapcsolata.

A 12. célt legmegfelelőbben jellemző két faktor nem meglepő módon, a GDP által kapcsolódik ilyen kiváló mértékben a HDI-hez. Ennek oka pedig az, hogy az első magában foglalja

az erőforrás-termelékenységet (12_20), amelyet a belföldi anyagfelhasználás és a bruttó hazai termék alapján számítják ki. Ide tartoznak még olyan indikátorok, mint az energia produktivitás és a megújuló energiaforrások aránya a végső energiafogyasztásban. A másik megfelelő értékkel rendelkező faktor kapcsolata a HDI-vel energiához kapcsolódó mivolta miatt már bemutatásra került.

Fellépés az éghajlatváltozás ellen. A fenntartható fejlődési célhoz tartozó faktorok mindkét esetben pozitív, laza-közepes kapcsolatot mutatnak, ezek alapján csak igen óvatos következtetések levonására alkalmasak. Az erősebb kapcsolatot mutató faktor teljes mértékben összefügg a nemzetgazdaságok növekedésével. A második világháborút követő időszakban az országok ahhoz, hogy növeljék termelékenységüket, egyre jobban pusztították környezetüket, egyre több üvegházhatású gázt bocsátottak ki.

Az „*Óceánok és tengerek védelme*” célhoz tartozó idősorok rendelkezésre álló adatai kissé korlátozottak, többnyire pozitív képet mutatnak az elmúlt időszakban. A fenntarthatóságra vonatkozó modell alapú indikátorok javultak az Atlanti-óceán északkeleti részén, azonban más tengerek (pl. Fekete-tenger) és EU-s vizek állapotát leíró adatoknak kevés figyelmet szenteltek (EUROSTAT, 2018). Az első számú faktort legjobban jellemző indikátor és a HDI index kapcsolatáról közepes mértékű korrelációs együttható árulkodik. Az egyetlen indikátor a faktorban az olyan fürdőhelyek, amelyek kiváló vízminőséggel rendelkeznek. Véleményem szerint a mutatószám és HDI kapcsolata csak nagyon óvatosan kezelhető.

Az Agenda 2030 a fenntartható fejlődésért 16. számú célja a békéhez, az igazsághoz és az erős intézményekhez kapcsolódik. Magában foglalja a korrupciós indexet, az igazságszolgáltatás érzékelt függetlenségét, amelyek egyben az első számú faktor alkotóelemei is. Külön megvizsgálva a változók közötti kapcsolatot láthatóvá vált, hogy mindkét eset pozitív kapcsolatban áll a HDI-vel, tehát a HDI növekedésével a korrupció elkezdi csökkenni, melyet az elmúlt évek fenntarthatósági jelentései is alátámasztanak. A második faktor társadalmi aspektusa által negatív hatása, magában foglalja a standardizált halálózási arányt az emberölés következtében (16_10).

A 17. cél két pozitív, közepes korrelációs együtthatóval rendelkező faktort tartalmaz. Az első faktorban található mutatószámok hatása a HDI-re már bemutatásra került a 10. célkitűzésnél. A második faktor két olyan mutatót fed le, melyek a környezetvédelmi adókból származó jövedelem és a Hivatalos Fejlesztési Támogatás (ODA – Official Development Assistance). Az erősebb kapcsolat oda vezethető vissza, hogy az ODA-t a GNI százalékában fejezik ki, a GNI-t pedig a GDP-ből származtatják.

KÖVETKEZTETÉSEK

A módszer lépéseinek végrehajtása során arra a következtetésre jutott a szerző, hogy a 2018-as évre vonatkozóan a 66 faktor és a HDI index összefüggése igen szerteágazó, 37 esetben állapítható meg lineárisan pozitív vagy negatív szignifikáns kapcsolat. Negatív korrelációs együttható esetén a faktorok indikátorai és a HDI index között ellentétessé vált a kapcsolat, tehát ha a Humán Fejlettségi Mutató értéke csökken, akkor a faktor indikátorainak értéke növekszik. A pozitív korrelációs együtthatóval jellemezhető faktorok általánosságban kétfajta

ok miatt kapcsolódnak a HDI indexhez. Elsőként, jelentős hatást fejtenek ki a Humán Fejlettségi indexben található részterületek, mint pl. a születéskor várható élettartam vagy az oktatás. Másodsor, a kapcsolatok sok esetben visszavezethetők arra a jelentős tényre, hogy a faktorokba bekerülő indikátorok valamilyen módon függnek a Bruttó Hazai Terméktől, a GDP-től. Ez a kapcsolat adódhat abból, hogy a mutatót a GDP százalékában fejezik ki vagy egyszerűen a GDP szerves részét képezi a részterület, mint például az importok értéke nyitott gazdaság esetén.

A kutatás többi évét vizsgálva, azt a következtetést lehet levonni, hogy 2014-ben az 52 faktorból 36-nál állapítható meg lineárisan pozitív vagy negatív kapcsolat, 2015-ben ez az arány 38 faktor/23, 2016-ban 55 faktor/35 rendelkezik megfelelő értékekkel, míg 2017-ben a 36 létrehozott faktorból 26 esetén vannak szignifikáns kapcsolatok. Ezek alapján megállapítható, hogy minden évben több az értékelhető kapcsolattal rendelkező faktor – HDI páros. Látható, hogy a kutatási kérdés megválaszolásra került, miszerint az *Agenda 2030-hoz tartozó (EU releváns) SDGs indikátorok számának csökkentése során kapott faktorok és a humán fejlettséget jellemző HDI index között kimutatható szignifikáns kapcsolat*. A tézist az alábbiak szerint lehet megfogalmazni: *a humán fejlettséget mutató HDI indikátor és a 17 fenntartható fejlődési célból létrehozott faktorok között statisztikailag szignifikáns korrelációs kapcsolat ($r = -0,9 - -0,38$ és $r = 0,39 - 0,87$) mutatható ki. A tényezők közötti összefüggést döntően a foglalkoztatottság, a társadalmi jellegű indikátorok, a mezőgazdasági $K+F$, az oktatás, a $K+F$ beruházás faktorok közötti kapcsolatok határozzák meg*

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Európai Unió számára a fenntartható fejlődés a klímaváltozás problémáján keresztül és ehhez kapcsolódóan környezetünk védelmén át egyre nagyobb jelentőségűvé válik. A fenntartható fejlődés iránti elkötelezettség a kutatás, a fejlesztés és az innováció területén is fontos feladatok elé állítja a gazdasági szereplőket. A folyamatok hatásaként nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényezőt, hogy az Európai Uniónak milyen mértékig sikerült beépíteni állampolgárai életébe a fenntartható fejlődés céljait (EU SDGs) és az ezekhez szerves módon kapcsolódó indikátorokat. Lehetséges az, hogy a túl sok változót egy rendszerbe összevonjuk, és ezáltal könnyebbé váljon a fenntartható fejlődési célok értelmezése, figyelemmel tartása?

A szerző vizsgálatot folytatott azzal kapcsolatosan, hogy a 17 fenntartható fejlődési célhoz létrehozott faktorok és az emberi fejlettséget legjobb mértékben leíró Humán Fejlettségi Index között kimutatható-e jelentős szignifikáns kapcsolat. Az Agenda 2030 a fenntartható fejlődésért stratégiához tartozó indikátorrendszer rendkívül szerteágazó, EU-s szinten mintegy 223 indikátor tartozik a 17 fenntarthatósági célkitűzéshez. Ez a rendkívül nagy mennyiségű mutatószámkészlet már nagyságából ítélve is bonyolultságot feltételez az elemzések során, legyen szó egy régió vagy egy ország teljesítményének mérése. Összességében a szerző az öt vizsgált évre vonatkozóan 247 faktort sikerült létrehozzon, melyek közül minden szignifikáns pozitív vagy negatív korrelációs együtthatóval rendelkező esetet megvizsgált. A tanulmány korlátja a még nem elérhető mutatószámokból adódhat, illetve abból, hogy az Európai Unió, illetve az ENSZ éves felülvizsgálata során bizonyos indikátorokat kisednek, másokat beépítenek a stratégiába.

A kutatás eredményeként levonható az az általános következtetés, miszerint valóban lehetséges faktoranalízis segítségével lecsökkenteni az adatbázis méretét és az a továbbiakban megfelelően vizsgálható más módszerekkel. A HDI mutatónak köszönhetően optimálisabb kapcsolat mutatható ki. Jellemzően azokkal a faktorokkal van szoros, erős kapcsolat, amelyek a GDP-re vezethetők vissza vagy egy az egyben megtalálhatók a HDI mutató részterületeként. Természetesen nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy hiába az ambiciózus célok megalkotása, attól függetlenül a társadalom határainak közelgő elérésével számolnunk kell a negatív következményekkel, melyek a jövő generációit nagymértékben befolyásolják életük során (Trebeck–Williams, 2019).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Chatziefstathiou, Michael – Spilanis, Ioannis – Charalambous, Anthi (2005): Sustainable Development of Island Regions and the role of Aquaculture. 1st International Conference for Environmental Management, Policy and Technology 28-30 June. http://www1.aegean.gr/lid/internet/elliniki_ekdosi/Dimosieuseis/Chatziefstathiou.cyprus.paper.PDF Letöltés ideje: 2018. március 16.
- Darvai Sarolta – Nemcsók János – Ferenczy Áron (2016): Fenntartható fejlődés. *Polgári Szemle*, 12. évf., 4-6. szám, 88-104.
- Ding, Chris – He, Xiaofeng (2004): K-means Clustering via Principal Component Analysis. *Proceedings of the 21st International Conference on Machine Learning* Banff, Canada, 1-8.
- EUROSTAT (2016): *Sustainable Development in the European Union. A statistical glance from the viewpoint of the UN Sustainable Development Goals*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- EUROSTAT (2018): *Sustainable Development in the European Union. Monitoring Report on progress towards the SDGs in an EU context*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Griggs, David – Stafford Smith, Mark – Rockström, Johan – Öhman, Marcus. C. – Gaffney, Owen – Glaser, Gisbert – Kanie, Norichika – Noble, Jan – Steffen, Will – Shyamsundar, Priya (2014): An integrated framework for sustainable development goals. *Ecology and society*, vol. 19., no. 4., Art. 49.
- Hulme, David (2009): *The Millennium Development Goals (MDGs): A Short History of the World's Biggest Promise. BWPI Working Paper 100*. Brooks World Poverty Institute, Manchester.
- Jancsovszka Paulina (2016): Fenntartható fejlődési célok (Sustainable Development Goals). *Tájökológiai Lapok*, 14. évf. 2. szám, 171-181.
- Kerekes Sándor (2001) A környezetügy ötven éve. In: Kerekes Sándor – Csutora Mária (szerk): *Fenntartható fogyasztás? Trendek és lehetőségek Magyarországon*. Aula Kiadó, Budapest.
- Kotosz Balázs (2013): A GDP, a HDI, a GNH és az OECD indikátorrendszere mint a fenntartható fejlődés indikátorai. *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok*, 8. évf. 1-2. szám, 33-38.
- Láng István (2001): Stockholm-Rió-Johannesburg. Lesz-e új a nap alatt a környezetvédelemben? *Magyar Tudomány*, 46. évf. 12. szám, 1415- 1422.
- Mainali, Brijesh – Pachauri, Shonali – Rao, Narasimha Desirazu – De Campos Silveira, Semida (2014): Assessing rural energy sustainability in developing countries. *Energy for Sustainable Development*, vol. 19, 15-28.
- Molnár Tamás (2015): *Empirikus területi kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Oberer, Birgit. J. – Erkollar, Alptekin (2011): Monitoring of Sustainable Development: on the way to a sustainable Austria. *Proceedings of the 3rd International Conference on Governance, Fraud, Ethics & Social Responsibility*.
- Riccioli, Francesco – Fratini, Roberto – Marone, Enrico – Fagarazzi, Claudio – Calderisi, Marco – Brunialti, Giorgio (2020): Indicators of sustainable forest management to evaluate the socio-economic functions of coppice in Tuscany, Italy. *Socio-Economic Planning Sciences*, vol. 70, 1-12.
- Rosta István (2008): A tudománytörténetéből – világproblémák, globalizáció. A Római Klub három jubileuma 2008-ban. *Magyar Tudomány*, 169. évf. 12. szám, 1516–1522.

- Sachs, Jeffrey. D. (2012): From Millennium Development Goals to Sustainable Development Goals. *Lancet*, vol. 379, 2206-2211.
- Társadalomkutatási Intézet Rt. (2004): Millenniumi Fejlesztési Célok. A szegénység és a társadalmi kirekesztés csökkentése. Millenniumi Fejlesztési Célok jelentés. <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a531.pdf>. Letöltés ideje: 2018. augusztus 10.
- Trebeck, Katherine – Williams, Jeremy (2019): *A megérkezés gazdaságtana – Gondolatok egy felnőtt gazdaságról*. Pallas Athéné Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Tripathi, Mansi – Singal, Sunil Kumar (2019): Use of Principal Component Analysis for parameter selection for development of a novel Water Quality Index: A case study of river Ganga India. *Ecological Indicators*, vol. 96, 430-436.
- United Nations (2015a): *The Millennium Development Goals Report 2015*. New York.
- United Nations (2015b): *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. <http://cifal-flanders.org/wp-content/uploads/2016/03/UN-resolution-on-the-2030-Agenda-public-version-2016.pdf>. Letöltés ideje: 2017. március 30.
- Vollrath, Dietrich (2020): *A bérezt gazdaság – A stagnálás mint a siker jele*. Pallas Athéné Könyvkiadó Kft., Budapest.

MELLÉKLET

A változók közötti korrelációs együtthatók alakulása a 2018-as évben

Faktorok megnevezése	Korrelációs e.h.	Sig.
SDG_01_ Szegénység felszámolása		
SDG_01_01_ Szegénységben élő népesség	0,084	0,671
SDG_01_02_ Társadalom a perifériákon	-0,733	0,000
SDG_01_03_ Szegényes lakhatás, rossz körülmény	-0,376	0,049
SDG_01_04_ Rossz lakhatási körülmények	-0,441	0,019
SDG_01_05_ Kielégítetlen EÜ szolgáltatás	-0,179	0,363
SDG_02_ Az éhezés megszüntetése		
SDG_02_01_ Tápanyag egyensúly, műtrágya	0,316	0,101
SDG_02_02_ Mezőgazdaság tényezőjövödelme	0,544	0,003
SDG_02_03_ Biogazdálkodás alatt álló területek	-,0575	0,001
SDG_02_04_ K+F a mezőgazdaságban	0,676	0,000
SDG_03_ Egészség és jóllét		
SDG_03_01_ Várható élettartam és halálozás	-0,671	0,000
SDG_03_02_ Önerzékelt egészségügy és dohányzás	-0,584	0,001
SDG_03_03_ Hozzájárulás a levegőszennyezéshez	-0,819	0,000
SDG_03_04_ Zajszennyezés, önerzékelt eü	-0,221	0,257
SDG_04_ Minőségi oktatás		
SDG_04_01_ Alulteljesítés a tanulásban	-0,738	0,000
SDG_04_02_ Felsőoktatás	0,654	0,000
SDG_04_03_ Korai iskolaelhagyók	-0,017	0,931

Faktorok megnevezése	Korrelációs e.h.	Sig.
SDG_05_Nemek közötti egyenlőség		
SDG_05_01_Pszichikai és szexuális zaklatás	0,424	0,024
SDG_05_02_Felsőoktatás	0,502	0,006
SDG_05_03_Nők vezető pozícióban	0,427	0,023
SDG_05_04_Frissen végzetek munkanélkülisége	0,030	0,878
SDG_05_05_Nemek közötti bérszakadék	0,293	0,130
SDG_06_Tiszta víz és alapvető köztisztaság		
SDG_06_01_Fürdőhelyek	0,001	0,997
SDG_06_02_Rossz lakhatási körülmények	-0,483	0,009
SDG_06_03_Vízminőség és szennyvíztisztítás	-0,398	0,036
SDG_07_Megfizethető és tiszta energia		
SDG_07_01_Elsődleges és végső energiafogyasztás	0,685	0,000
SDG_07_02_Energia produktív, import függőség	0,297	0,125
SDG_07_03_Végső energiafogyasztás	0,329	0,091
SDG_08_Tisztességes munka és gazdasági növekedés		
SDG_08_01_Foglalkoztatás és munkanélküliség	-0,430	0,022
SDG_08_02_Gazdasági helyzet	0,738	0,000
SDG_08_03_Inaktív népesség gondozás miatt	-0,465	0,013
SDG_08_04_Erőforrás termelékenység és	-0,176	0,371
SDG_09 Ipar, innováció és infrastruktúra		
SDG_09_01_Kutatás és fejlesztés	0,144	0,465
SDG_09_02_K+F a felsőoktatásban	0,639	0,000
SDG_09_03_K+F és Közlekedés	0,398	0,050
SDG_10_Egyenlőtlenségek csökkentése		
SDG_10_01_Import a fejlődő országokból	0,444	0,018
SDG_10_02_Korrigált rendelkezésre álló jövedelem	0,651	0,000
SDG_10_03_Jövedelemel osztás és szegénység	-0,521	0,005
SDG_10_04_EU finanszírozás a fejlődőknek	0,089	0,652
SDG_10_05_Bruttó hazai termék	-0,051	0,797
SDG_11_Fenntartható városok és közösségek		
SDG_11_01_Hozzájárulás a levegőtisztasághoz	-0,588	0,001
SDG_11_02_Zajszennyezés, közlekedés	0,411	0,030
SDG_11_03_Túlzsúfolt társadalom	-0,653	0,000

Faktorok megnevezése	Korrelációs e.h.	Sig.
SDG_11_04_Rossz lakhatási körülmények	-0,224	0,253
SDG_12_ Felelős fogyasztás és termelés		
SDG_12_01_Erőforrás- és energia produktivitás	0,551	0,003
SDG_12_02_Elsődleges és végső energiafogyasztás	0,314	0,111
SDG_12_03_Energia és újrahasznosítás	-0,128	0,524
SDG_12_04_Hulladék termelése	0,632	0,000
SDG_13_ Fellépés az éghajlatváltozás ellen		
SDG_13_01_Elsődleges és végső energiafogyasztás	0,306	0,114
SDG_13_02_Megújuló energiaforrások aránya	0,392	0,039
SDG_13_03_Elsődleges és végső energiafogyasztás	0,409	0,031
SDG_13_04_Üvegházhatású gázok	-0,189	0,336
SDG_14_ Óceánok és tengerek védelme		
SDG_14_01_Fürdőhelyek	0,385	0,043
SDG_14_02_Kiváló minőségű vizek	-0,124	0,531
SDG_14_03_Fürdőhelyek kiváló vízminőséggel	0,232	0,236
SDG_15_ Szárazföldi ökoszisztémák védelme		
SDG_15_01_Erdő	-0,120	0,543
SDG_15_02_Földfelszín és talajerózió	-0,002	0,994
SDG_15_03_Nitrát a folyókban és oxigénigény	0,144	0,466
SDG_15_04_Foszfát a folyókban	-0,165	0,400
SDG_16_ Béke, igazság és erős intézmények		
SDG_16_01_Igazságszolgáltatás függetlensége	0,853	0,000
SDG_16_02_Pszichikai és szexuális zaklatás	0,275	0,157
SDG_16_03_Standardizált halálozási arány	-0,454	0,015
SDG_16_04_Bizalom az EU-s intézményekben	0,132	0,503
SDG_17_ Partnerség a célok eléréséért		
SDG_17_01_Import a fejlődő országokból	0,459	0,014
SDG_17_02_Környezeti adók és ODA	0,523	0,004
SDG_17_03_EU finanszírozás a fejlődőknek	0,210	0,283
SDG_17_04_Államadósság	-0,024	0,902

Forrás: saját szerkesztés

Lukovics Miklós – Nadas Nikoletta

A felelősségteljes innováció szerepe az autonóm járművek és a társadalom viszonyrendszerében

Opportunities of Social Science Integration in the Spread of AV Technology

Összefoglalás

Bár az autonóm járművekkel (AV) kapcsolatos kutatások túlnyomó többsége technológiai és természettudományos jellegű, egyre több társadalomtudományi kutatás van folyamatban e témában. Ezek igen gyakran mutatnak rá az AV-ekkel kapcsolatos bizonytalanságok és megválaszolatlan kérdések igen széles körére. A társadalom és az AV viszonya nem korlátozódik csupán arra, hogy az ember hogyan viszonyul magához az autonóm járműhöz. Az autonóm járművek tömeges elterjedése ugyanis mindennapi életünk – ma még kevésbé érzékelhető – jelentős átalakulásával járhat: várhatóan változnak az utazási szokások, az üzleti modellek, a hálózatok, a városszerkezet, az utcakép, a napi rutinok stb. Mindezek következményeként jelentősen felértékelődik a társadalom és az AV-technológia komplex viszonyrendszerének megértése. A fentiekből kiindulva jelen elméleti kutatásunk célja szakirodalmi áttekintés, melynek során arra a kérdésre keressük a választ, hogy hogyan járulhat hozzá a felelősségteljes innováció az önvezető járművek elterjedéséhez, és hogyan segíthet a felelősségteljes innováció megközelítése az autonóm járművek elfogadásában? Kutatásunk távlati célja egy olyan társadalmi-technológiai integráció megalapozása, amely maximalizálja az autonóm technológia előnyeit és minimalizálja annak hátrányait.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D31, D91, E21, E22, O35, O47

Kulcsszavak: társadalmi-technikai integráció, felelősségteljes innováció, feltörekvő technológiák, autonóm járművek

DR. LUKOVICS MIKLÓS, közgazdász, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar (miki@eco.u-szeged.hu); NADAS NIKOLETTA, közgazdász, PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar (nadas.nikoletta@eco.u-szeged.hu).

Summary

Autonomous vehicles (AV) can provide a new perspective that can affect almost all areas of our lives: creating new daily routines, new travel habits, new business models, new communication networks, and new urban structures. Although the AVs promise significant benefits (e.g. improvement of quality of life), literature sources and research highlight the disadvantages and the possible negative consequences of AVs, which are largely related to the uncertainties associated with the technology. Achieving public acceptance and AV readiness of cities is quite a complex and slow process. Thus, understanding the complex relationship between the society and the AV technology is becoming essential. As a consequence, a complex interpretation of social aspects related to autonomous vehicles is needed. Based on the above, the objective of our present theoretical research is a systematic scientific literature review. Where we seek the answer to the question, how can responsible innovation contribute to the spread and acceptance of autonomous vehicles? The ultimate and long-term goal of our research is to establish a socio-technical model that can help us to fit AV technology into our everyday lives in a way that maximizes the advantages and minimizes the disadvantages of autonomous technology.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D31, D91, E21, E22, O35, O47

Keywords: socio-technical integration, responsible innovation, emerging technologies, autonomous vehicles

BEVEZETÉS

Napjainkban az autonóm járművek (Autonomous vehicle, AV) fejlődési üteme lélegzetelállító. A kérdés már nem az, hogy az összes közúti jármű teljesen önállóvá válik-e, hanem inkább az, hogy mikor (Grindsted et al., 2022; Threlfall, 2018). A saját autó tulajdonlást esetlegesen felváltó megosztáson alapuló autonóm jármű flották használata jelentősen átalakíthatják a teljes városi közlekedést (Kovács–Lukovics, 2022), amelyre azért is van jelentős szükség, mert a személygépkocsik száma folyamatosan növekszik. Egyes becslések szerint míg 2019-ben 1,1 milliárd autó volt forgalomban, addig ez a szám 2040-re elérheti akár a 2 milliárdot is (Lang et al., 2020). Ez azonban jelentős dugókhöz és környezetszennyezéshez vezethet, amelyre megfelelő megoldást nyújthat a mobilitás, mint szolgáltatás (Mobility as a service MaaS), amely a járműmegosztás, és ezzel a közlekedési rendszer innovatív formáját képviseli (Liljamo et al., 2021), amely jelentős változást és potenciált jelenthet a városi közlekedés fejlesztésében (Acheampong et al., 2021, Launonen, 2021). Az új mobilitási paradigma amellet érvel, hogy a városi közlekedést újra kell gondolni, és a különböző közlekedési módok összekapcsolására kell összpontosítani, például azáltal, hogy a tulajdonjogtól a használat felé kell elmozdulni (Kesselring et al., 2020; Grindsted, 2022). Az AV-k ezzel mobilitási előnyöket kínálnak az emberek számára, így akik jelenleg nem tudnak vezetni, ideértve az időseket, az autóval nem

rendelkezőket és azokat, akik olyan vidéken élnek, ahol nincs megfelelő tömegközlekedés (Lukovics et al., 2018).

Azonban az éremnek két oldala van, így számtalan kihívás és aggály is köthető a feltörekvő technológiákhoz, így az önvezető technológiákhoz is (Threlfall, 2018; Bezai et al., 2021). Például a közlekedési rendszer a digitalizálás révén sebezhetővé válhat a hackertámadással szemben (Alfonso et al., 2018; Atzori et al., 2018). Az AV-khoz köthető másik veszély a nem megbízható hálózaton keresztül történő rosszindulatú kibertámadás (Kim, 2018). Ezen túl a két vezetési mód (kézi és automatizált) használata nem egyértelmű kommunikációhoz is vezethet, amely baleseteket eredményezhet (Straub–Schaefer, 2019).

Ebből kiindulva fontos kérdésként jelentkezik, hogy hogyan kezeljük az autonóm járművekhez köthető, az átlagos feltörekvő technológiák bizonytalanságait jelentősen meghaladó és sokkal komplexebb bizonytalanságokat, és hogy ebben mennyire tud segíteni a felelősségteljes innováció (Responsible Innovation, RI) jelenlegi keretrendszere.

A fentiekből kiindulva jelen elméleti kutatás során arra a kérdésre keressük a választ, hogy *hogyan járulhat hozzá a felelősségteljes innováció az önvezető járművek elterjedéséhez, és hogyan segíthet a felelősségteljes innováció megközelítése az autonóm járművek elfogadásában.*

AZ ÖNVEZETŐ JÁRMŰVEK ÉS A FELELŐSSÉGTELJES INNOVÁCIÓ FOGALMI HÁTTERE

Az autonómjármű-forradalom potenciális előnyei számottevő lehetőségekkel kecsegtetnek. Egyes szerzők az AV-k forgalomcsökkentési előnyeire hívják fel a figyelmet arra alapozva, hogy a megosztáson alapuló AV flották kevesebb jármű használatával lesznek képesek ugyanazt a forgalmat mozgatni, mint a saját tulajdonú járművek (Liljamo et al., 2021; Kesselring et al., 2020; Spurling–McMeekin, 2014; Fagnant–Kockelman, 2016; Alazzawi et al., 2018; Martinez–Viegas, 2017; Overtoom et al., 2020). Más szerzők úgy vélik, hogy az előnyök egy része lehet gazdasági és társadalmi jellegű (Threlfall, 2018; Lipson–Kurman, 2016; Litman, 2017; Bezai et al., 2021): a vezetéssel eltöltött órákat termelékeny idővé alakíthatjuk, az emberi tévedésből eredő közúti balesetek száma visszaszorulhat, nőhet a biztonság és a kényelem, és csökkenhet a környezetszennyezés, az üzemanyag-fogyasztás, valamint könnyebbé válhat a fogyatékkal élő és idősek mozgása (Litman, 2017; Bezai et al., 2021). Bizonyos szerzők számszerűsítésekre is vállalkoznak, így például Threlfall (2018) szerint az Egyesült Államok gazdasága évi 1,3 billió dollárral emelkedhet, ha a vezetéssel töltött időt aktívan töltik az emberek. Combs és szerzőtársai (2019) tanulmányukban kitértek a gyalogoshalálások elemzésére az Egyesült Államokban, továbbá felmérték azokat az eseteket is, amelyek esetében elkerülhetők lettek volna a tragikus kimenetelek, ha gyalogos érzékelőkkel felszerelt AV-t alkalmaztak volna. A tanulmány kimutatta, hogy a 4241-ből 3386 közlekedéssel összefüggő halálos gyalogosgázolást lehetett volna elkerülni, ami nagyjából 80%-os csökkentést jelent a halálozási rátában.

Az autonóm járműveket többféleképpen lehet definiálni, azonban a SAE, azaz a Society of Automotive Engineers által alkotott definíciót alkalmazzák a legszélesebb körben (Glancy, 2015). A legmagasabb, vagyis 5. szintű, a teljes automatizáltsággal rendelkező járművekre jel-

lemző, hogy az autónak egyáltalán nincs szüksége emberi beavatkozásra. Ez a teljes automatizáltság szintje. A jármű rendszere már bármilyen körülmények között képes megtartani az irányítást, azaz emberi beavatkozás nélkül is képes a közlekedésre. Bezai és szerzőtársai (2021) szerint a felhasználók elfogadása és attitűdje jelentős akadályt jelenthet az AV technológia alkalmazásakor. Egy új technológia átvételét mindig is jelentősen befolyásolta az emberek gondolkodásmódja és hozzáállása, így estünkben kihathat arra is, hogy az AV előnyei milyen mértékben valósulhatnak meg (Liljamo et al., 2018). A fogyasztói elfogadás és attitűdön belül a Bezai és szerzőtársai (2021) a fogyasztói észlelést, a járműhasználatot (beleértve a megoszthatóságot/tulajdonjogot és az adatvédelmet), valamint a költségeket említik meg, mint aggályokat. Az autonóm járművek nyilvános elfogadásának során fontos különbséget tenni a technológia elfogadottsága és átvétele között (Janatabadi–Ermagun, 2022). Az elfogadás a technológia használatához való hozzáállást jelenti, míg az a technológia átvétele egy folyamat, amely a tudatosítással kezdődik és a technológia befogadásával ér véget.

Az AV technológia elfogadásában és átvételében, valamint az ezekhez köthető bizonytalanságok kezelésében nyújthat segítséget a felelősségteljes innováció (Responsible Innovation (RI)). Stilgoe és szerzőtársai (2013) megfogalmazásában a felelősségteljes innováció nem más, mint „a jövőről való gondoskodás a tudomány és az innováció kollektív irányítása révén a jelenben”. A leggyakrabban idézett és az európai szakpolitikában alkalmazott megfogalmazás von Schomberg nevéhez fűződik, aki szerint a felelősségteljes innováció „transzparens és interaktív folyamat, amelyben a társadalmi szereplők és az innovátorok kölcsönös felelősséget vállalnak az innovációs folyamat és eredményei etikai elfogadhatósága, fenntarthatósága és társadalmi kívánatossága iránt (annak érdekében, hogy a tudományos és technológiai fejlődés beépülhessen a társadalomba)” (von Schomberg, 2011:9). Az RI olyan helyzetekkel foglalkozik, amelyekben a technológiával kapcsolatos ismeretek bizonytalanok és a konszenzus vitatható bizonyos területeken, így azok a hagyományos megközelítések, amelyek a felelősséget utólagosan a felelőség vagy kártérítés eszközeivel kezelik nem működhetnek megfelelően (Arnaldi et al., 2016). Ehelyett az RI a felelőség átfogóbb megközelítését hirdeti. Ebből kiindulva az RI hatékony válasz lehet erre a kettős bizonytalanságra (hiányos ismeretek és konszenzus vitathatósága). Az RI, mint a szereplők kölcsönös felelősségvállalását célzó koncepcionális és szakpolitikai megközelítés, teret ad az innovatív irányítási formáknak, amelyek középpontjában az (ön)szabályozó eszközök, például magatartási kódexek, iránymutatások, technikai standardok elfogadása és gyakorlati végrehajtása áll. Az RI a felelőség különböző dimenzióit kapcsolja össze, nevezetesen a politikai, jogi, etikai, társadalmi és gazdasági dimenziókat.

Von Schomberg (2012) kiemelte, hogy a legfőbb kihívás az innovációs folyamat érzékenyebb, adaptívabb és integráltabb irányításában rejlik. Az érdekelt felek bevonásával megvalósuló multidiszciplináris megközelítésnek olyan inkluzív innovációs folyamathoz kell vezetnie, amelynek során a műszaki innovátorok reagálni tudnak a társadalmi igényekre, és amely során a társadalmi szereplők maguk is felelőssé válnak az innovációs folyamatért a társadalmilag kívánatos termékek meghatározása terén nyújtott konstruktív hozzájárulás révén.

AZ ÖNVEZETŐ TECHNOLÓGIA A FELELŐSÉGTELJES INNOVÁCIÓ
MEGKÖZELÍTÉSÉBEN

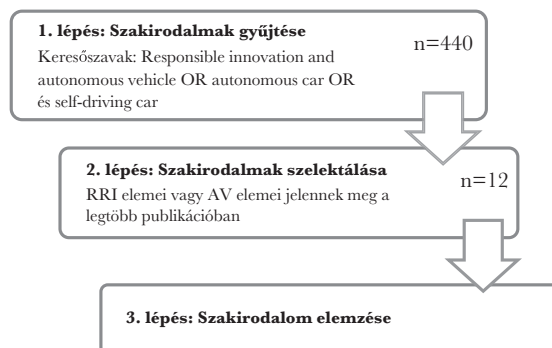
Az autonóm járművek számos tulajdonságuk miatt a feltörekvő technológiákhoz sorolhatók, hiszen a feltörekvő technológiák (mint például a génterápia, a robotika, vagy éppen az autonóm járművek) egész iparágakat vagy stratégiákat alakíthatnak át, továbbá akár új iparágak létrehozását is magukban hordozhatják (Day–Schoemaker, 2000). A feltörekvő technológiák egyik jellegzetes tulajdonsága, hogy az új technológiák gyakran nagymértékben megzavarják a technikai fejlődés kialakult pályáját azáltal, hogy új vagy eltérő tudományos alapokra támaszkodnak, és így új kompetenciák hosszadalmas fejlesztését teszik szükségessé. Fontos azonban kiemelni, hogy a fejlesztés legkorábbi szakaszában gyakran nem egyértelmű, hogy az új technológia milyen társadalmi előnyöket fog a későbbiekben realizálni. Rendkívül magas tehát ebben a fázisban a bizonytalanság, hiszen a fogyasztói használati minták és magatartások tekintetében nem rendelkezünk kellő információval, továbbá a szilárd piaci tudás sem áll rendelkezésre, és a piaci verseny szerkezete is kezdetleges.

A feltörekvő technológiákkal kapcsolatban számtalan megválaszolendő kérdés merül fel. Ezen technológiák esetében számolnunk kell többek között a nagyfokú bizonytalansággal, valamint etikai dilemmákkal is (Baumann et al., 2019; Lukovics et al., 2018). Egyre több szerző figyelmeztet arra, hogy az autonóm járművek és azok technológiai összetevői (pl. mesterséges intelligencia stb.) olyan speciális jellemzőkkel bírnak, ami rávilágít a felelősségteljes innováció fogalomrendszerében levő hiányosságokra.

Az önzetető vagy autonóm járművek és a felelősségteljes innováció között meglévő kapcsolat feltárása érdekében irodalmi áttekintést végeztünk, amely során összegyűjtöttük és elemeztük a témában íródott szakirodalmi előzményeket. A nemzetközi szakirodalom elemzésének alapját a Google Scholar adatbázis adta. Az adatbázisban való keresés során az alábbi kulcsszavakra kerestünk rá: a responsible innovation mellett az autonomous vehicle, autonomous car, és self-driving car megjelenését vizsgáltuk a tudományos cikkekben. A keresés paramétereknek megfelelően a keresés 440 találatot eredményezett. Ez is azt támasztja alá, hogy a témában jelenleg meglehetősen kevés információnk van, így érdemes mélyebben kutatni a témát. A következő lépésben tovább szűkítettük a szakirodalmak listáját, és kiszűrtük azokat a forrásokat, amelyek valóban relevánsak a kutatásunk szempontjából (1. ábra).

A szűkítés összesen 12 találatot eredményezett. A téma újdonságából adódóan, és a meglehetősen korlátozott számú keresési találat miatt a kutatás során elemeire bontottuk az RRI-t és az autonóm járműveket is, így olyan tanulmányokat is feldolgoztunk, amely az RRI egyes kulcselemeit (például etika) és az autonóm járműveket, vagy éppen fordítva a felelősségteljes innováció és az autonóm járművek egyes elemeinek (például mesterséges intelligencia) az elemzésére irányul (1. táblázat).

1. ábra: A kutatás módszertana

Forrás: Saját szerkesztés

1. táblázat: A szakirodalomkutatásba bevont munkák rendszerezése

Szerző	A cikk fő mondanivalója
Brundage (2016)	A szerző a mesterséges intelligencia, mint az önvezető járművek egyik alapvető technológiájának a felelősségteljes innovációhoz kapcsolódó kapcsolatát vizsgálta.
Santoni de Sio (2016)	A szerző közvetlenül vizsgálta a felelősségteljes innováció és az önvezető járművek kapcsolatát.
Cohen et al. (2018)	A szerzők arra keresték a választ, hogy hogyan érhető el, hogy a döntéshozók elköteleződjenek az önvezető autók lehetőségei tekintetében felelősségteljes innováció és az AV-k közötti kapcsolat vizsgálata során.
Stilgoe (2018)	A szerző az önvezető járművek és a felelősségteljes innováció kapcsolatát tekintve, a gépi tanulás és a társadalmi tanulás kormányzati intézkedésekben betöltött szerepét emeli ki.
Baumann et al. (2019)	A szerzők az önvezető járművek biztosításával kapcsolatos kérdéseket és dilemmákat vizsgálták meg a felelősségteljes innováció szemszögéből.
González González et al. (2019)	A cikkben az önvezető technológiákat, és annak a városi közlekedésre való hatását és kapcsolatát vizsgálták a felelősségteljes innováció szemszögéből.
Nogués et al. (2020)	Arra keresik a választ, hogy hogyan tudná a várostervezés egy backcasting módszertannal támogatni az AV technológia terjedését.
EC (2020)	A jelentés az AV-k felelősségteljes innováció megközelítésében történő értelmezését vizsgálja.
Stilgoe Cohen (2021)	A szerzők a felelősségteljes innováció egyik kulcselemét, a társadalom bevonását (public engagement) és az autonóm járművek közötti kapcsolatot vizsgálták.
Buhmann Fieseler (2021)	A cikk az RI fogalomrendszerében a mesterséges intelligencia, mint az AV-ket meghatározó feltörekvő technológia vizsgálatát tűzte ki célul.
Grindsted et al. (2022)	A szerzők kritikai vizsgálatnak vetik alá tanulmányukban az autonóm járművek szerepét a városi jövőre vonatkozó tervekben a felelősségteljes innováció szemszögéből.
Stahl (2022)	A mesterséges intelligencia, mint az AV technológia egyik építőkövét és a felelősségteljes innováció egyik kulcselemének, az etikának a kapcsolatát vizsgálja a szerző.

Forrás: Saját szerkesztés

A szakirodalom feldolgozása során a kiválasztott forrásokat két fő csoportba soroltuk: az egyik csoportban azok a cikkek találhatóak, amelyek a felelősségteljes innováció és AV közötti közvetlen kapcsolatot, míg a másik csoportban az AV-k egyik legfontosabb technológiája, a mesterséges intelligencia és felelősségteljes innováció közötti kapcsolatot vizsgáló cikkeket soroltuk.

A felelősségteljes innováció és az autonóm járművek

Santoni de Sio (2016) közvetlenül vizsgálta a felelősségteljes innováció és az önvezető járművek kapcsolatát. A szerző megemlíti, hogy milyen etikai kérdések és dilemmák merülhetnek fel az autonóm vezető rendszerekkel kapcsolatban. Ezek a biztonság, a jelentős emberi ellenőrzés és felelősség, jogi kérdések és a pro-aktív etikai megközelítés. A cikkben a szerző bemutat és ajánlásokat fogalmaz meg néhány fő etikai kérdésben, amelyek az automatizált vezetési rendszerek (ADS) – más néven önvezető autók – esetében merülhetnek fel. A szerző az etikai dilemmák kezeléséhez a felelősségteljes innováció és az értékérzékeny tervezés (Value-Sensitive Design) megközelítését javasolja. A jelentős emberi kontroll fogalma bevezetésre került és egy olyan szakpolitikai megközelítés alapjaként említi a szerző, amely megakadályozza az emberi biztonság morálisan elfogadhatatlan kockázatait, és előrevetíti a balesetekért való erkölcsi és jogi felelősség kérdéseit. A biztonsághoz, a mobilitáshoz való hozzáféréshez és a magánélethez való egyéni jogok fontossága is kiemelésre kerül.

A cikk kiemeli, hogy tágabb társadalmi szempontból az önvezető jármű-fejlesztők, akik összetett társadalmi-technikai értékeket kell, hogy figyelembe vegyenek, számtalan dilemmával szembesülhetnek. Santoni de Sio (2016) művében felhívja a figyelmet, hogy az autonóm robotokkal és járművekkel kapcsolatos jelentős aggály, hogy használatuk elfogadhatatlan „felelősségi hézagokhoz (responsibility gap)”, vagyis olyan körülményekhez vezethet, amelyekben súlyos baleset történik, amely során senki sem vonható felelősségre a balesethez vezető folyamat kiszámíthatatlansága vagy átláthatatlansága miatt. Ezért a rendszert úgy kell megtervezni, hogy az önvezető technológia veszélyes magatartása megelőzhető legyen, és amikor ez mégis megtörténik, lehetséges, hogy valaki felelősségre vonható és büntethető legyen.

Továbbá a szerző kiemeli, hogy etikai kutatások rávilágítottak a költség-haszon elemzések néhány fontos korlátjára az előzetes szakpolitikai elemzésekben. A legfontosabb korlátok közé tartozik egyrészt, hogy a költség-haszon elemzés nem veszi kellőképpen figyelembe a „deontológia korlátokat”, azaz az egyének erkölcsi kötelességeit és jogait. A költség-haszon elemzés inkább a politika összesített eredményeire összpontosít, és nem kellően érzékeny az előnyök igazságos elosztására a társadalom különböző csoportjai vagy az egyének között. Az önvezető technológia felelősségteljes bevezetésénél figyelembe kell venni ezeket a nem haszonelvű elemeket is.

Santoni de Sio (2016) egy javaslatcsomagot állított össze, amely szerint fontos, az önvezető technológia fejlesztése során a felelősségteljes innováció és az értékérzékeny tervezés módszertanának elsajátítása és alkalmazása, amely segítségével megteremthetőek a feltételek az interdiszciplináris, előrelátó elemzésekhez, amelyek célja az etikai értékek beágyazása

a jövő társadalmi-technikai automatizált vezetési rendszereibe. A szerző egy átfogóbb etikai megközelítés alkalmazását javasolja, amelynek célja egyrészt a biztonság javítása az emberi hibából eredő balesetek számának csökkentésével, valamint az emberi biztonságot esetlegesen negatívan befolyásoló új kockázatok (újfajta halálos balesetek) elkerülésével; továbbá az emberi erkölcsi és jogi felelősség fokozása, valamint az egyéni jogok tiszteletben tartása.

Összességében elmondható, hogy a cikk felelősségteljes innováció és az AV-k közötti kapcsolat vizsgálatára vállalkozott. Az autonóm járművekhez köthető főbb etikai dilemmákat emeli ki, majd azok kezeléséhez a felelősségteljes innováció és az értékérzékeny tervezés megközelítését javasolja, továbbá a proaktív etikai megközelítést helyezi előtérbe.

Stilgoe (2018) az önvezető járművek vizsgálata kapcsán publikációjában a gépi tanulás, a társadalmi tanulás és az önvezető járművek szabályozásáról írt. A szerző kitért arra, hogy az önvezető jármű, mint feltörekvő technológia, nagyon fontos eszköze a gépi tanulás fejlesztésének és alkalmazásának. A gépi tanulással kapcsolatban (akárcsak más feltörekvő technológiákkal) fontos megjegyezni, hogy a társadalom még nem dolgozta ki megfelelően a felelősség főbb kérdéseit és feltételeit, a felelősség megoszlását, a biztonság elfogadható szintjét/küszöbét, illetve számtalan más kérdést. Az önvezető járművek megjelenése tehát egyben a társadalmi tanulás próbája is, amely alatt azt értjük, hogy a társadalom és intézményei hogyan értelmezik az újdonságot. Stilgoe (2018) cikkében az önvezető járművek innovációjáról folyó nyilvános vitákat vizsgálja és elemzi, külön figyelmet fordítva a technológiát övező problémákra, megoldásokra és aggályokra. A szerző kiemelten vizsgálja a gépi tanulást, amely elengedhetetlen az önvezető technológia működéséhez.

Stilgoe (2018) az önvezető járművekkel kapcsolatos kutatása során a Tesla járműveit, a bekövetkezett balesetét és annak utóhatását is kiemelten elemezte. Továbbá vizsgálata során a véletlenszerű társadalmi tanulás folyamatában részt vevő felhasználók közötti informális online eszmecserekre támaszkodott. Mindezt azzal a céllal, hogy rávilágítson, hogy a balesetből levont következtetések és az abból tanultak, valamint korábban figyelmen kívül hagyott tényezők elemzése lehetővé teszi az előttünk álló kormányzási kihívások előrejelzését. Ezzel kapcsolatban kiemeli, hogy az innovátorok és fejlesztők ragaszkodása ahhoz, miszerint az önvezető járművek fejlesztése során a válasz a folyamatos autonómiában és az algoritmusok fejlesztésében rejlik, az új kormányzási formák elutasításához vezet, és a tanulás jelentős privatizációját jelenti. Ez veszélyeztetheti egyrészt a közbizalmat a társadalom részéről, másrészt pedig azon technológiák hosszú távú potenciálját, amely jelentős előnyt jelentene a társadalom számára. A meglévő kormányzási megközelítések, sok esetben ugyan téves feltételezésekre utalnak, de ennek ellenére bizakodásra is adnak okot. Stilgoe (2018) elemzésében rámutat több olyan kormányzási lehetőségre, amelyek a társadalmi tanulást kívánják előtérbe helyezni az önvezető technológiák esetében, azon belül is különös tekintettel az adatok megosztására.

Összességében elmondható, hogy Stilgoe (2018) az önvezető járművek és a felelősségteljes innováció kapcsolatát tekintve, gépi tanulás és a társadalmi tanulás kormányzati intézkedésekben betöltött szerepét emeli ki. A szerző szerint nagyon fontos szerepe van az adatok kezelésének, hiszen a megfelelő mennyiségű és minőségű adatok megléte a társadalmi tanulás folyamatának fontos részeként értelmezhető.

Cohen és szerzőtársai (2018) kutatásuk során arra keresték a választ, hogy hogyan érhető el, hogy a döntéshozók elköteleződjenek az önvezető autók iránt. A tanulmány azzal a céllal jött létre, hogy kiszélesítse az önvezető autók irányításáról szóló vitát, és ezáltal a felelősségteljes innováció körüli vitákat is szélesítse. Anélkül, hogy megkísérelnék megjósolni, hogyan fog kinézni egy vezető nélküli jövő, a szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy melyek jelenleg azok az elhanyagolt kérdések, amelyek megalapozzák a technológiai irányításról szóló konstruktív vitát. Egy új jövőképet vázoltak fel a szerzők az állami szerevek szerepére vonatkozóan az önvezető technológia jövőjének alakításában.

A szerzők kiemelik, hogy számos állítás szerint az önvezető autók még kísérleti technológiának számítanak, még akkor is, ha laboratóriumaik bizonyos esetekben közutak, mint például az arizonai Phoenixben és környékén zajló kísérleteknél (Cohen et al., 2018). Mint ilyenek, alkalmasak a társadalomtudomány gazdag meglátásaira a feltörekvő technológiákkal és a felelősségteljes innovációval kapcsolatban. Fontos kiemelni, hogy a szerzők úgy vélik, hogy az önvezető járművek esete feltár néhány hiányosságot a felelősségteljes innovációról szóló jelenlegi tanulmányokban. Az alapvető kihívás a kísérletezés és az előrejelzés összekapcsolása.

Cohen és szerzőtársai (2018) kiemelik, hogy a workshopok eredménye rámutatott arra a tényre, miszerint a kormányzás és a kormányzati döntések minden olyan megközelítése, amely technológiailag determinista feltevésekből indul ki, valószínűleg nem lehet kellőképpen eredményes, így óvakodni kell az előzetes feltételezésektől. A technológiai önhittséggel szemben nehéz, de létfontosságú, hogy a kormányok érvényesülni tudjanak. Fontos, hogy az AV-k megfelelő kormányzása nem ölthet versenyformát, nem szabad, hogy másokhoz viszonyítsuk a helyzetünket. A jövőt, amelyben az AV-k szerepet játszanak, éppúgy a kormányok, mint az autógyártók határozzák meg. Ezért létfontosságú, hogy már korai szakaszban megfogalmazzák a kívánatos jövőbeli közlekedés koherens elképzeléseit, és aszerint kezeljék az önvezető járműveket. Ehhez a bomlasztó és utópisztikus innovációkat szervezett, inkrementális politikákkal kell kezelni.

Kiemelik továbbá, hogy a hagyományos kockázatalapú szabályozás helyett a bizonytalan jövővel való konstruktív kapcsolat a „kísérleti kormányzás” új modelljét követelheti meg (Cohen et al., 2018). Ahhoz, hogy a kormányok a lehető legtöbbet hozhassák ki a közutakon már zajló tesztelesekből, erősíteniük kell a kísérleteket. A jó kormányzásnak azt kell jelentenie, hogy a kísérleti protokollokat ki kell terjeszteni a vállalatok által kívántakon túlra. A szerzők kiemelik, hogy van tere a nyílt mérlegelési folyamatoknak az AV technológia kapcsán, és a fő kihívás az lesz, hogy a kormányzati előrejelzést összekapcsoljuk az önvezetés folyamatban lévő kísérletének irányításával. A szerzők kiemelik, hogy az AV technológiához köthető innováció és beruházás során egyértelműen szükség van az irányító testületek aktív részvételére, amelyek a kritikus társadalomtudományi kutatásokra épülnek.

Összességében elmondható, hogy a cikk a felelősségteljes innováció és az autonóm járművek közötti kapcsolat vizsgálata során kritikus pontként emelték ki a technológia kísérleti fázisa és az előzetes elvárások és előrejelzések közötti kapcsolatot, amelyre a kísérleti kormányzás lehet egy potenciális megoldás.

Baumann és szerzőtársai (2019) az önvezető járművek biztosításával kapcsolatos kérdéseket és dilemmákat vizsgálták meg a felelősségteljes innováció szemszögéből. A cikk a félautonóm járművekre összpontosított. A szerzők kiemelik, miszerint a biztosítótársaságok nagy befolyással rendelkező érdekelt feleknek tekinthetők az önvezető technológiával kapcsolatos tárgyalási és bevezetési folyamatokban. A biztosítók etikai vagy társadalmi következményekkel kapcsolatos kérdésekkel szembesülnek, amelyek nem csak a technológia népszerűsítésével kapcsolatban, hanem az olyan biztosítási modellekkel kapcsolatban is felmerülhetnek, amely diszkriminatív elemeket tartalmazhat (pl. a „pay as you drive” modell, amikor a vezetési stílus függvényében változik a biztosítási modell). A felelősségteljes innováció koncepciója alkalmas eszköz lehet a biztosítók, döntéshozók és más érdekelt felek bevonására és irányítására egy felelősségteljes tárgyalási folyamat során, amely mindenki számára előnyösnek bizonyulhat. Az RI megközelítés segít az érdekelt feleknek megismerni az innovációt befolyásoló soft tényezőket, (mint például az etikai, társadalmi vagy történelmi tényezők), valamint annak szükségességét, hogy ezeket a szempontokat felelősségteljesen bevonják tevékenységeikbe.

A szerzők kiemelték, hogy abban az esetben, ha a félig autonóm járművek mögött meghúzódó technológia valóban megelőzi a súlyos baleseteket és életet menthet meg, ez társadalmilag kívánatos innovációvá tenné az AV technológiákat (Baumann et al., 2019). Ha a biztosítók félautonóm járművek használatára ösztönzik a járművezetőket (pl. azáltal, hogy vonzó biztosítási modelleket kínálnak azoknak, akik ezt a vezetési módot részesítik előnyben), biztosítási gyakorlatuk konkrét részleteitől függően felelősségteljesen járnak el és ezzel teljesítik etikai kötelezettségeiket. Ha azonban a jövőben alapos okunk van kétségbe vonni a járművek félautonóm jellemzőinek általánosan pozitív társadalmi hatásait, abban az esetben a biztosítók erkölcsileg kötelesek lehetnek irányt váltani, és inkább a hagyományos járművek használatára ösztönözni, függetlenül minden gazdasági megfontolástól. A szerzők egyik fontos megállapítása, hogy meglévő szabályozások nem elegendők ahhoz, hogy megelőzzék azokat a potenciális károkat, amelyek abból származhatnak, ha a járművekből származó adatokat előállító és felhasználó vállalatok nem veszik komolyan az etikai és társadalmi kérdéseket az önvezető technológia tekintetében. A felelősségteljes innováció vagy más hasonló megközelítés tehát elengedhetetlen ahhoz, hogy a biztosítók meghatározhassák saját felelőségüket, majd ennek megfelelően járjanak el, és mindemellett ne veszítsék el ügyfeleik bizalmát. A szerzők kiemelik a kölcsönös reagálás jelentőségét, amely azt jelenti, hogy biztosítási gyakorlatukat átláthatóvá teszik a nyilvánosság, azaz a társadalom egésze és minden potenciális ügyfél számára, továbbá az aktív együttműködés szerepét más érdekelt felekkel, és az aktív szerepvállalás a félig autonóm vezetésről szóló társadalmi diskurzusban.

Összességében tehát elmondható, hogy a szerzők az önvezető technológiához köthető biztosítási és felelősségvállalási kérdésekre keresték a választ, és mindezt a felelősségteljes innováció szemszögéből próbálták megközelíteni. Kiemelik az érdekelt felek bevonásának a szerepét, az átláthatóságot, és az aktív együttműködések és szerepvállalás fontosságát.

González-González és szerzőtársai (2019) hasonló gondolat mentén vizsgálták az önvezető technológiákat, és a városi közlekedésre való hatását és kapcsolatát vizsgálták. A szerzők kiemelték az autonóm járművekkel kapcsolatban, hogy egyrészt az AV-k

lehetőséget kínálnak arra, hogy csökkentsék az utak és a parkolók területigényét, ezzel több teret biztosítva a jó minőségű, élhető területek számára. Másrészről pedig, az AV technológia által biztosított szabadidős vagy munkavégzés lehetősége az AV-kkal történő utazás során növelheti az utazások számát és az utazási távolságokat, ezzel felerősítve a városi forgalmi torlódásokat. A szerzők rávilágítanak, hogy ezek a szerteágazó, olykor egymásnak ellentmondó becslések és vélemények jelentős bizonytalanságot okoznak a várospolitikai döntéshozók körében, és olykor tervezési problémákhoz és kételyekhez is vezethetnek. A szerzők tanulmányukban azt a célt tűzték ki, hogy rávilágítsanak az AV-k által kínált lehetőségekre a vonzó, egészséges és fenntartható urbanizációs lehetőségek megvalósításában. Tanulmányukban az úgynevezett backcasting (visszajelzési) megközelítést alkalmazzák annak megvizsgálására, hogy az AV megvalósítás lehetséges hatásai támogathatják-e vagy veszélyeztethetik-e a városfejlesztési politikai célokat. Ez a megközelítés lehetővé teszi a szakpolitikai célok közötti konfliktusok azonosítását. A szerzők úgy vélik, hogy a várostervezés kulcsszerepet játszik az AV-k bevezetésére és használatára való átmenet alakításában. A tervezőknek és a várospolitikai döntéshozóknak el kell kezdeniük adaptív tervek és programok kidolgozását, annak érdekében, hogy előrejelezhessék a jövőbeli változásokat, amelyek az AV technológia hatására következnek be. A backcasting megközelítések segíthetnek előre jelezni azokat a tervezési intézkedéseket, amelyek a legelőnyösebbek lehetnek, és csökkenthetik az esetlegesen felmerülő negatív következményeket.

A szerzők továbbá meghatározták a városfejlesztés kulcsfontosságú koncepcióit és értékeit korábbi tanulmányokra hivatkozva, és kiemelték a fenntarthatóság három dimenziójának (társadalmi, környezeti és gazdasági) relevanciáját (González-González et al., 2019). Az AV bevezetésének a város képére és a térbeli eloszlásra gyakorolt lehetséges hatásait áttekintették, majd elemezték az egyes alapértékekre vonatkozó lehetőségek és veszélyek szempontjából. Ez az elemzés segítségünkre lehet abban, hogy jobban megértsük azokat a kritikus politikai célokat, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az AV-k pozitívan járuljanak hozzá a jövőbeli városfejlesztés minőségéhez.

A szerzők kiemelik, hogy az eredmények rámutatnak a vegyes területhasználati politika fontosságára, a városi létesítmények és szolgáltatások fejlesztésére, a megosztott mobilitási szolgáltatások elfogadására, valamint a magas színvonalú multimodális közlekedési rendszer szükségességére (González-González et al., 2019). Ez az alapelvkészlet segíthet a politikai döntéshozóknak, valamint más érintett érdekelt feleknek és szereplőknek az AV-k bevezetésének megértésében és a döntéshozatalban. A részvételen alapuló kormányzás összefüggésében a városi érdekelt felek a hatóságokkal együttműködve kulcsszerepet játszanak a szakpolitikai keretek és célok kialakításában.

Összességében elmondható, hogy González-González és szerzőtársai (2019) megvizsgálták, hogy milyen főbb előnyök és kételyek kapcsolódnak az önvezető technológiákhoz, valamint arra is kitértek, hogy milyen fontos szerepe van a várostervezésnek az autonóm járművek használatában és elfogadásában. A szerzők kiemelték, hogy a várostervezés során kiemelt jelentősége van az AV technológiában érintett érdekelt feleknek is, akik tudásuk és véleményük által jelentősen befolyásolhatják a várostervezési döntéseket.

Nogués és szerzőtársai (2020) szintén az AV technológia városi környezetben való alkalmazásának a lehetőségét vizsgálták. A szerzők kiemelik miszerint az autonóm járművek jövőbeli bevezetése és alkalmazása a városokban jelentős pozitív és negatív hatásokat is gyakorolhat a fenntarthatóságra, és ebből kiindulva a cikk fő célja, hogy megvizsgálja ezeket a hatásokat, és felmérje, mely politikák lennének a leghatékonyabbak a kívánt városi forgatókönyv elérésében. Ehhez a backcasting tervezési módszertant veszik alapul. A kapott eredmények azt mutatják, hogy a megkérdezett szakértők meglehetősen szkeptikusak voltak az AV-k pozitív hatásait illetően, és azzal érveltek, hogy az önvezető technológia növelheti az autózással a közlekedésben töltött időt, valamint a városok összképére is negatív hatással lehet. Fontos tehát, hogy olyan politikai döntések szülessenek, amelyek a leghatékonyabban mérsékelhetik ezeket a hatásokat. Ehhez jelentősen hozzájárulhat az aktív (gyalog, kerékpár) és a tömegközlekedési módok erősítése, valamint a felszabaduló terek alternatív közlekedési módok, zöldterületek és közösségi létesítmények számára történő átalakítása. A klaszterelemzés során arra is kitértek a szerzők, hogy a megkérdezett szakértők többsége úgy vélte, hogy a bemutatott szakpolitikai intézkedéscsomagok többnyire hatékonyak lehetnek a legkívánatosabb forgatókönyv elérésében. Ezért fontos, hogy az AV-k megvalósítása ne rendelje alá, hanem erősítse a városi területen már kidolgozás alatt álló fenntartható mobilitási és területhasználati politikát.

Összességében elmondható, hogy Nogués és szerzőtársai (2020) cikkükben azt vizsgálták, hogy az autonóm járművek milyen lehetséges hatást gyakorolnának a városi közlekedésre, és hogyan tudná a várostervezés egy backcasting módszertannal támogatni az AV technológia terjedését. Az AV-k városi hatásait, valamint a különböző mobilitási és várospolitikákat a város-, terület- és közlekedéstervezéssel kapcsolatos kérdésekben szakértők körében végzett felmérésben összegyűjtött vélemények alapján értékelték. A kutatás fontos szerepet játszik a lehetőségek értékelésében az AV-technológia széles körben történő alkalmazása előtt. Ez segítség lehet a politikai döntések meghozatalában és a befektetések prioritásainak meghatározásában annak érdekében, hogy a területfejlesztés és a közlekedés fejlődése elősegítse a fenntartható városok kialakítását.

Az Európai Bizottság (2020) egy jelentést készített, amelynek a célja az összekapcsolt és automatizált járművekre (connected and autonomous vehicles, CAV) való biztonságos és felelősségteljes átállás előmozdítása azáltal, hogy támogatja az érdekelt feleket az etikai szempontok szisztematikus beépítésében a CAV-k fejlesztése és szabályozása során (EC, 2020). A jelentés a felelősségteljes innováció megközelítést alkalmazza a CAV-okra. Ez a megközelítés elismeri a CAV-technológiában rejlő potenciált az autonóm járművek előnyeinek elérésében, de azt is elismeri, hogy a technológiai fejlődés önmagában nem elegendő a lehetőségek megvalósításához. A kívánt eredmények elérése érdekében a CAV-okra vonatkozó jövőképek az etikai, jogi és társadalmi megfontolások szélesebb körét kell beépítenie a CAV-ok fejlesztésébe, telepítésébe és használatába. A jelentés 20 etikai ajánlást tartalmaz az összekapcsolt és automatizált járművek jövőbeni fejlesztésére és használatára vonatkozóan. Ezek az etikai ajánlások három fő kérdéskör köré rendeződnek:

- közúti biztonság, kockázat, dilemmák,
- adat- és algoritmusetika: adatvédelem, méltányosság, megmagyarázhatóság,
- felelősség

A felelősségteljes innováció megközelítése szerint az összekapcsolt és automatizált járművek tervezését és megvalósítását a társadalom által elfogadott alapvető etikai és jogi elveken alapuló etikai irányelvekre kell építeni (EC, 2020). A szerzők kiemelik a felelősség egyértelmű erkölcsi és jogi normáinak kialakítását, ugyanakkor a különböző szereplők (a CAV-felhasználók, de a CAV-gyártók és -bevezetők) megfelelő ismeretének, kapacitásának, motivációjának és lehetőségének biztosítása is fontos ezeknek a normáknak való megfeleléshez. Továbbá az inkluzív tanácskozás biztosítja, hogy minden társadalmi csoport nézőpontja hallható legyen, és senkit se hagyjanak figyelmen kívül. Ezen túlmenően bizonyos alkalmazásokban feszültségek keletkezhetnek ezen elvek között. Éppen ezért a CAV-rendszerek tervezésének és fejlesztésének támogatnia kell az érintett érdekelt felek és a szélesebb nyilvánosság bevonásával zajló inkluzív tanácskozási folyamatokat, és azok eredményeként kell megvalósulnia.

Összességében tehát elmondható, hogy a jelentés az önzetű járművek felelősségteljes innováció megközelítésében történő értelmezését ösztönzi, amely során az etikai, jogi és társadalmi megfontolások szélesebb körét kell beépíteni az önzetű járművekkel kapcsolatos megfontolások során. A jelentés felhívja a figyelmet arra, hogy a technológiai fejlesztés önmagában nem elég, fontos a tágabban értelmezett etikai megfontolás és tervezés is. Emellett a jelentés kiemeli az inkluzív tanácskozás és az érdekelt felek bevonásának a fontosságát is.

Stilgoe és Cohen (2021) a felelősségteljes innováció egyik kulcselemét, a társadalom bevonását (public engagement) és az autonóm járművek között kapcsolatot vizsgálták. Kutatásuk során a demokratikus és a technológiai kísérletek közötti feszültségeket tárták fel, az autonóm járművekre vonatkozó politika tekintetében. Cikkükben egy domináns társadalmi szerepvállalási modellt vázoltak fel, amely a közvélemény fokozott tudatosságára épít, ami a technológia elfogadásához, majd átvételéhez vezethet. Kutatásuk során a szerzők feltárták ennek a modellnek a hibáit, kiemelve azt, hogy miként kezeli a modell a társadalom tagjait, miszerint felhasználóként tekint azokra, nem pedig állampolgárként. Arra a következtetésre jutottak a szerzők, hogy a nyilvános párbeszéd hozzájárulhat a technológiáról és a nyilvánosságról kialakult elképzelések megváltoztatásához, azonban ez a folyamat nyitottságot követel meg a döntéshozók és más érdekelt felek részéről. Ahelyett, hogy a nyilvános párbeszédet egyéni gyakorlatoknak tekintenék, jobb lenne a feltörekvő technológiák irányítását abból a szempontból értékelni, hogy az „párbeszédben” zajlik-e, vagyis, hogy megvalósul-e az érdekelt felek minél szélesebb rétegének bevonása a technológia létrehozásának és fejlesztésének folyamatába.

Stilgoe és Cohen (2021) munkájuk során tehát azt elemzik, hogy az innovátorok és a döntéshozók nyilvánosságról alkotott nézetei hogyan függenek össze az automatizált járművek technológiáról alkotott nézeteikkel. A szerzők optimista következtetésre jutottak, miszerint a nyilvános párbeszéd hozzájárulhat a technológia eszközeivel és céljaival kapcsolatos viták konstruktív változásához és fejlődéséhez, a társadalmi tanulás folyamatának részeként. Ehhez azonban első körben fontos felismerni azokat az intézményi szinten beágyazott feltételezéseket, amelyek megnehezíthetik a változásra való készséget és hajlandóságot. A nyilvános párbeszéd során a szerzők arra keresték a választ, hogy a polgárok hogyan képzik el az AV-k jövőjét, és hogy a kormányzás demokratikusabb megközelítései hogyan tehetik lehetővé a technológiai elképzelések és a nyilvánosság értékei közötti nagyobb összhangot. A szerzők

kiemelték, hogy a társadalomtudományi (főként pszichológiai) aspektusok alkalmazása az önvezető járművekről szóló vitákban rendkívül fontos tényezőnek tekinthető. Továbbá kitértek arra is, hogy minél többet tanul és tud a társadalom egy adott technológiáról, annál tisztábbá válik annak bizonytalansága. Tehát egy technológiát a tesztelés során lehet leginkább megismerni. A nyilvános párbeszéd fontos része lehet annak, hogy a döntéshozók hogyan értelmezik az új technológiákat, és hogyan változtathatják meg saját véleményüket a technológia iránt a közösség véleménye által.

Összességében elmondható, hogy Stilgoe és Cohen (2021) cikke arra keresi a választ, hogy az autonóm technológia fejlesztése és elfogadása során milyen szerepe van a társadalom és az érdekelt felek bevonásának, hogy a nyilvános párbeszéd a témában hogyan segíthetik elő az AV technológia elfogadását, és hogyan járulhat hozzá a technológia fejlődéséhez. Eredményeik arra engednek következtetni, hogy a társadalom bevonása nagyon fontos tényező egy adott technológia elfogadása során.

Grindsted és szerzőtársai (2022) kritikai vizsgálatnak vetik alá tanulmányukban az autonóm járművek szerepét a városi jövőre vonatkozó tervekben. A tanulmány során 10 európai főváros városi tervét vizsgálják meg az autonóm járművek várható ígéretei és veszélyei tekintetében. A tanulmány olyan kritikus városi mobilitási tanulmányokra támaszkodik, amelyek a szén-dioxid-kibocsátás csökkentését, az intelligens városok koncepcióját és a mobilitás-tervezést kapcsolják össze és elemzik. A fent említett tervek vizsgálata mentén a cikk kritikusan elemzi és értékeli az autonóm járművekkel összefüggő jelenlegi várostervezési célokat és terveket. A szerzők a cikkben az automatizálás gyakorlati alapú nézetét javasolják a fenntartható mobilitási átmenet elősegítésére. A szerzők a vizsgálat során arra a következtetésre jutottak, hogy a vizsgált 10 főváros egyik terve sem tér ki az AV technológia tömegközlekedési eszközökkel, vagy megújuló energiaforrásokkal történő összehangolásának lehetőségére. Fontos megállapítása a cikknek, hogy nagy valószínűséggel AV-k tovább individualizálják és erősítik a jelenlegi mobilitási rendszert, és a károsanyag-kibocsátás valószínűleg növekedni fog a közeljövőben. Ennek elkerülése érdekében a szerzők kiemelik, hogy a várospolitikai döntéshozatalnak nagyon fontos szerepe van az AV technológia alkalmazásában, és fontos feladatuk az autonóm járművek meglévő technológia-centrikus koncepciójának megvitatása a városok fenntartható fejlődési céljainak fejlesztése érdekében.

A szerzők felhívják a figyelmet, hogy a mobilitás területén számos dilemma felmerülhet, és kiemelik a környezeti szempontok figyelembevételét a városi mobilitás tervezése során (Grindsted et al., 2022). A városi közlekedésben megfigyelhető a tendencia, miszerint az autótulajdonlás mértéke folyamatosan nő, amely a környezetszennyezés szintjét is növeli. A szerzők úgy vélik, hogy az autonóm járművek ezt a problémát önmagukban nem képesek kezelni. A probléma megoldásához az új mobilitási paradigma értelmében elengedhetetlen a városi közlekedés újragondolása, és a különböző közlekedési módok összekapcsolására történő összpontosítás, amely keretén belül fontos szerepe lehet a tulajdonjogról való áttérésnek a járművekhez való hozzáférés és használat megközelítésére (Mobility as a Service, MaaS). Elmondható, hogy az autonóm járművek várostervezési folyamata tervezési paradoxonok, számtalan előny és veszély/dilemma széles skálájával járhat (Grindsted et al., 2022).

Összességében elmondható, hogy Grindsted és szerzőtársai (2022) az önzetű járművek bevezetésére helyezik a vizsgálatuk során a hangsúlyt, és azt kutatják, hogy milyen főbb dilemmák és veszélyek érhetőek tetten az AV technológia alkalmazása során. Mindezt a környezeti szempontok alapján, a városi mobilitási rendszerbe ágyazva vizsgálják, és arra keresik a választ, hogy a jelenlegi városi mobilitási rendszerekbe hogyan adaptálható az AV technológia és milyen főbb dilemmák merülnek fel ezzel kapcsolatban.

Mesterséges intelligencia és felelősségteljes innováció

Stahl (2022) publikációjában a mesterséges intelligencia etikájával kapcsolatos vitára támaszkodik annak feltárása érdekében, hogyan alakíthatók és valósíthatók meg a felelősségteljes AI innovációs ökoszisztémák. A szerző tanulmányában azzal érvel, hogy a jelenlegi innovációs ökoszisztéma diskurzusa nem fordít kellő figyelmet az etikai kérdésekre. A szerző a cikkben azt javasolja, hogy az etikai és társadalmi tudatosság megvitatása és megfontolása érdekében a felelősségteljes innovációnak a megvitatása és az innovációs ökoszisztémák szakirodalmába és gyakorlatába történő integrálása nagyon fontos. A szerző kiemeli, hogy az RI az innovációs ökoszisztémákon belül zajlik, de egyben formálja is ezeket ökoszisztémákat, és új innovációs ökoszisztémákat is eredményezhet. A publikáció arra vállalkozik, hogy megvizsgálja, hogy lehetséges-e felelősségteljes innovációs ökoszisztéma létrehozása, és amennyiben igen, az hogyan épülne fel. A gyakorlati háttér biztosítása és a szemléltetés érdekében a cikk az innovációs ökoszisztémákkal és az RI-vel kapcsolatos koncepcionális elképzeléseket alkalmazza a mesterséges intelligenciára, különös tekintettel a mesterséges intelligencia etikai és emberi jogi vonatkozásairól szóló jelenlegi vitára.

A szerző kiemel számos etikai dilemmát, amely a mesterséges intelligenciához kötődhet (Stahl, 2022). Egyes mesterséges intelligencia technikák körében (nevezetesen a gépi tanulás), szélesebb körű aggodalmak merülnek fel abból a szempontból, hogy a mesterséges intelligencia hogyan tud támogatni más társadalmi-technikai rendszereket, és hogyan befolyásolják életünket. Aggodalomra adhat okot a széles körben elterjedt mesterséges intelligencia használatának gazdasági következményei, amelyek munkanélküliséghez vezethetnek, legalábbis bizonyos ágazatokban. Komoly aggodalmat jelenthet az is, hogy a mesterséges intelligencia által támogatott rendszerek gazdasági és politikai hatalomkoncentrációhoz vezethetnek, ami a mesterséges intelligencia technológiák nagy tulajdonosait a nemzeti kormányok és a társadalmi normák és elvárások hatókörén kívül helyezi.

Összességében elmondható, hogy Stahl (2022) cikkében a mesterséges intelligencia etikáját vizsgálja, és arra hívja fel a figyelmet, hogy ezeknek az AI-ökoszisztémáknak törekedniük kell a felelősségvállalásra. A cikk ezután néhány javaslatot fogalmaz meg arra vonatkozóan, hogyan lehetne ezt elérni, hogyan lehet az AI innovációs ökoszisztémákat úgy alakítani, hogy azok felelősségteljesé váljanak.

Buhmann és Fieseler (2021) tanulmányukban megvizsgálták a felelősségteljes innováció és a mesterséges intelligencia (AI), mint az önzetű járműveket működtető alapvető technológia kapcsolatát. Mind ehhez deliberatív, vagyis tanácskozó megközelítést alkalmaztak, annak érdekében, hogy egy keretbe foglalják a mesterséges intelligencia és a felelősségteljes innováció kapcsolatát. Ez a keretrendszer előtérbe helyezi azokat a diskurzuselveket, amelyek célja, hogy

segítsenek ellensúlyozni a technológia átláthatatlanságával összefüggő kihívásokat. A jobb közigazgatás támogatása érdekében figyelembe vették a mesterséges intelligenciát fejlesztő és alkalmazó szervezetek, valamint a civil társadalom szereplőinek és a médiának a kölcsönös szerepét és egymásra hatását a felelősségteljes AI-innováció útjainak feltárása során.

Buhmann és Fieseler (2021) szerint korunk egyik legnagyobb kihívása a mesterséges intelligencia fenntartható előmozdítása. Erre a kihívásra megoldást jelenthetnek a részvételen alapuló technológiai tervezés eljárásai, valamint a nyilvános fórumok, amelyek során megvitatathatók és végül megállapodhatnak az AI irányításával kapcsolatos rendszerszintű kompromisszumokról. A felelősségteljes innovációra irányuló mérlegelés szemszögéből nézve azonban e kihívás megoldása során fontos figyelembe venni azt, hogy hogyan tudjuk ellensúlyozni a mesterséges intelligencia gyenge átláthatóságát, magyarázhatóságát és elszámoltathatóságát, hogy lehetővé tegyünk a felelősségteljes AI-irányítást.

A szerzők cikkükben a mesterséges intelligencia felelősségteljes innovációra irányuló kilátásaival és kihívásaival foglalkoznak (Buhmann–Fieseler, 2021). Ezen belül is kiemelt figyelmet fordítanak a nyilvános fórumok szerepére és funkcióira, hogy feltárják a technológiai tervezésben való részvételhez vezető utakat, és javaslatot adjanak arra, hogyan vitathatná meg egy társadalom az AI irányításával kapcsolatos rendszerszintű kompromisszumokat, és végül milyen megállapodásra juthatnak.

A szerzők felhívják a figyelmet a mesterséges intelligencia és a felelősségteljes innováció kapcsolatát illetően arra, hogy a mesterséges intelligencia nem szándékolt negatív következményeivel és a technológia látszólagos átláthatatlanságával szemben a kommunikatív és deliberatív megközelítések megfelelő megoldásokat kínálhatnak (Buhmann–Fieseler, 2021). Ennek oka egyrészt, hogy a mesterséges intelligencia messzemenő társadalmi következményei és gyors elterjedése az emberi élet minden területén széles körű politikai érdeklődés központi tárgya, másrészt pedig az átláthatatlan mesterséges intelligencia-rendszerekhez a tudás és a visszacsatolás javítására van szükség a felhatalmazott szereplők közötti tanulási folyamatokon keresztül. A szerzők kiemelik, hogy a mérlegelés vagy megfontolás (deliberation) szükséges, de vitatott folyamatnak tűnik a mesterséges intelligencia felelősségteljes innovációjának előmozdítása érdekében. Ennek tükrében kiemelik az érdekelt felek bevonásának szerepét. A vállalatok diszkurzív vagyis tanácskozó hozzájárulásaival és a minőségi médián keresztül megvalósuló megfigyeléssel együtt a mesterséges intelligencia alulról felfelé történő azonosítása, értelmezése és problémafeltárása, amelyet a kritikus civil társadalom a gyakorlatban ér el, alapvető mérlegelési keretet alkothat a mesterséges intelligencia felelősségteljes innovációjához. A mérlegelés nagyon fontos szerepet tölt be mind a mesterséges intelligencia erkölcsi igazolásának szempontjából (azáltal, hogy rávilágít a sajátos feszültségekre a nyilvános érvelés ideális követelményei tekintetében), másrészt a mesterséges intelligencia megmagyarázhatóságával és elszámoltathatóságával kapcsolatos sajátos kihívások tekintetében (Buhmann–Fieseler, 2021).

A cikk kiemeli, hogy a felelősségteljes innováció fogalomrendszerében a mesterséges intelligencia, mint az önzetető járműveket meghatározó feltörekvő technológia esetében az érdekelt felek bevonásával történő közös alkotásnak és tanácskozásnak jelentős szerepe van. A szerzők kiemelt figyelmet fordítanak a deliberatív megközelítés, és a részvételen alapuló technológia tervezés folyamatának.

Brundage (2016) sok szerzőtársához hasonlóan a mesterséges intelligencia, mint az önvezető járművek egyik alapvető technológiájának a felelősségteljes innovációhoz kapcsolódó kapcsolatot vizsgálta. A szerző kiemelte, miszerint a mesterséges intelligencia társadalmi dimenzióival kapcsolatos elemzéseket jelentősen gazdagíthatja a felelősségteljes innováció szakirodalma. A szerző három egymással összefüggő szempontot emel ki arra vonatkozóan, hogy hogyan nézne ki egy mélyebben integrált, folyamatos felelősségvállalás a mesterséges intelligencia tekintetében. A három szempont i) a társadalmi összefüggések és a döntések következményeinek figyelembevételével a mesterséges intelligencia tervezése során; ii) az elméleti és az alkalmazott kutatásra és munkára helyezett hangsúly és az alkalmazási területek megválasztása; és iii) a nyilvánossággal való kapcsolatfelvétel arról, hogy mit várnak el a mesterséges intelligenciától, és mit kell tudniuk róla. Az érvelés szerint e három kérdés feltérképezése egyrészt szisztematikusabb megvilágításban írja le a meglévő munkákat és folyamatokat, másrészt azonosítja a jövőbeli kutatási és gyakorlati lehetőségeket a mesterséges intelligencia társadalmi dimenzióival kapcsolatban. A szerző arra is kitér, hogy a mesterséges intelligencia filozófiai és elméleti vonatkozásai hogyan kapcsolódnak a felelősség és a technológiai irányítás kérdéséhez.

Brundage (2016) úgy véli, hogy a felelősségteljes innováció keretrendszere hasznos megközelítést kínál a mesterséges intelligencia társadalmi dimenzióiról való gondolkodás mélyebb beágyazásához az innovációs ökoszisztémába. Tehát a mesterséges intelligenciával kapcsolatos munkára és a felelősségteljes innovációs szakirodalomra támaszkodva a szerző a cikk során a mesterséges intelligencia felelősségteljes innovációjának fent említett három egymással összefüggő aspektusát írja le és igazolja.

Brundage (2016) két fő okot említ, amely értelmében a mesterséges intelligencia társadalmi dimenzióival kapcsolatos korlátokat kezelni kell, és egy átfogóbb megközelítésre van szükség a mesterséges intelligencia felelősségteljes innovációjához. Az egyik ok az, hogy mesterséges intelligencia-kutatás természete idővel fejlődni fog, csakúgy, mint annak potenciális társadalmi következményei. Így az előrejelzés (anticipation), a reflexivitás (reflexivity) és a felelősség egyéb aspektusainak mélyebb beágyazása magába a kutatás gyakorlatába elengedhetetlen a jövőről való gondoskodáshoz. A másik ok, hogy a mesterséges intelligencia felelősségteljes innovációjának világosan tagolt, rugalmas kerete a meglévő erőfeszítések hiányosságainak azonosítására szolgálhat, és ezáltal elősegítheti a mesterséges intelligencia társadalmi dimenzióival kapcsolatos produktív jövőbeli munkát.

Összességében elmondható, hogy a Brundage (2016) kiemeli, hogy a felelősségteljes innováció megközelítése a mesterséges intelligencia területén jelentős eredményekhez vezetne a mesterséges intelligencia társadalmi dimenzióinak feltárásában és kezelésében. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a felelősségteljes innováció négy dimenziója közül az előrejelzésnek és a reflexiónak van kiemelt jelentősége a mesterséges intelligencia esetében.

A SZAKIRODALOM ELEMZÉS EREDMÉNYEI

A szakirodalmi elemzés rávilágított arra, hogy a felelősségteljes innováció megközelítése ígéretes eredményekhez vezethet az autonóm járművek társadalmi dimenzióinak feltárásában és kezelésében. A szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy az RI négy dimenziója közül az

előrejelzésnek és a reflexiónak van kiemelt jelentősége. Néhány szakirodalom kiemeli az etikai kérdések fontosságát és ajánlásokat fogalmaz meg néhány fő etikai kérdésben.

Az áttekintett szakirodalmak ösztönzik az AV-k felelősségteljes innováció megközelítésében történő értelmezését, amely során az etikai, jogi és társadalmi megfontolások szélesebb körét kell beépíteni az önvezető járművekkel kapcsolatos fejlesztésekbe. Ebben kiemelt fontosságúnak tekintik a szerzők az inkluzív tanácskozást és az érdekelt felek bevonását, a deliberatív megközelítést, és a részvételen alapuló technológia tervezés folyamatát.

Az 2. táblázat jól szemlélteti, hogy a feldolgozott források számos ponton megegyező eredményre jutottak. A feldolgozott források nagy része valamilyen etikai aggályt vagy kérdést boncolgat, és arra hívják fel a figyelmet, hogy milyen fontos szerepe van az etikai kérdések felvázolásának és megvitatásának az AV tervezési folyamata során. Másik fontos egyezés a fentebbi forrásokban, hogy kiemelten kezelik a társadalom bevonásának a jelentőségét.

2. táblázat: A felelősségteljes innováció elemeinek megjelenése az egyes AV publikációkban

A felelősségteljes innováció tényezői	Buhmann Fieseler (2021)	Cohen et al. (2018)	Santoni de Sio (2016)	Baumann et al. (2019)	EC (2020)	Stilgoe (2018)	Brundage (2016)	Stilgoe Cohen (2021)	Grindsted et al. (2022)	González-González et al.(2019)	Nogués et al. (2020)	Stahl (2022)
Etika	x	x	x	x	x			x	x			x
Társadalom bevonása	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
Nyílt hozzáférés				x								
Tudományos nevelés												
Előrelátó dimenzió			x				x			x	x	
Reflektív dimenzió							x					
Tanácskozó dimenzió	x	x		x	x	x	x	x	x	x	x	
Reagáló dimenzió	x			x	x	x	x	x	x	x	x	x

Forrás: Saját szerkesztés

Számos szerző kitért a részvételen alapuló technológia tervezés, az érdekelt felek bevonásának, a proaktív együttműködés és szerepvállalás fontosságára, és a deliberatív megközelítés alkalmazására. Továbbá a cikkek többsége fontosnak véli azt is, hogy ne csak meghallgassuk a társadalom tagjainak véleményét, hanem azt megfontoljuk és beépítsük a technológia tervezése és alkalmazása során.

DISZKUSSZIÓ

A szakirodalmi kutatás során szembetűnő volt, hogy több szerző is megemlíti – avagy legalább utal arra –, hogy az autonóm járművek vonatkozásában a felelősségteljes innováció keretrendszerében lehetnek hiányosságok. A legtöbb szerző ezen hiányosságokat az etikai dilemmákhoz köti, amit teljes mértékben indokoltnak tartunk. Főként annak fényében, hogy az MIT híres *Moral Machine* kutatása a világ 233 országában 40 millió válasz alapján sem hozott olyan eredményt, amely egyértelmű irányt mutathatott volna az autonóm jármű fejlesztők *machine ethics* fejlesztéséhez (Awad et al., 2018). Az autonóm járművekhez köthető etikai dilemmák kezelésében Santoni di Sio azonosítja is a felelősségteljes innováció hiányosságát, és az RI módszerek kiegészítésére az értékérzékeny tervezés (Value-Sensitive Design) megközelítését javasolja.

A felelősségteljes innováció és az autonóm járművek kapcsolatát megismerni kívánó szakirodalmi elemzésünk során feltűnő volt továbbá, hogy a szerzők az RI „társadalom bevonása” kulcs kapcsán döntően az autonóm járműre, mint utas szállítására alkalmas közlekedési eszközre fókuszáltak, és ez alapján fogalmazták meg állításukat. Munkájuk során a járműre döntően *belülről tekintenek*, ami egybe cseng az önvezető járművekkel kapcsolatos technológia elfogadási vizsgálatok *mainstream* irányával is.

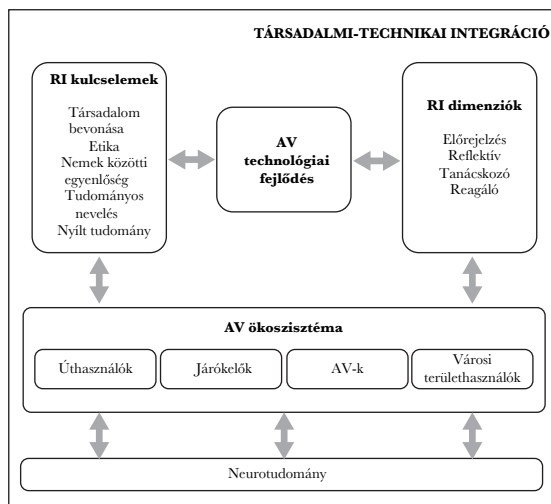
Ezzel szemben a bevezetésben hivatkozott szakirodalmak sokkal komplexebb rendszerként tekintenek az autonóm járművekre, és rávilágítanak arra is, hogy a várható változások nagy része a *jármű fizikai határain kívül* következik be. A közlekedési rendszer változása, a tulajdonlásról a használat irányába történő elmozdulás, forgalomcsökkenés, vezetéssel töltött idő felszabadulása, megváltozott városkép stb. mind olyan potenciális jelentős változások, amelyek a járműveken kívül következnek be.

Mindezek alapján célszerű megfontolni az autonóm járművekkel kapcsolatos társadalmi vonatkozások komplex értelmezését. Eszerint esetünkben úgy lehet valóban felelősségteljes innovációról beszélni, ha az önvezető járműre nem csupán belülről tekintünk, hanem „*kiszállunk az autóból*”, és további dimenziókat vonunk be a vizsgálatunkba: mindez a vizsgálatba bevontak körének bővítését, a vizsgálat horizontjának bővítését, valamint módszertani kiegészítést, egyaránt jelenti. Azaz olyan társadalomtudományi eszközökkel és módszerekkel javasoljuk támogatni az autonóm járművek technológiai fejlesztését, melynek nem csupán az autonóm járműre, hanem az egész autonómjármű-ökoszisztémára kell fókuszálnia, a következőképpen:

1. *Úthasználók legszélesebb köre*: ki kell terjeszteni a felelősségteljes innováció vizsgálódási területeit az úthasználók legszélesebb körére. Meg kell tudni, miképpen viszonyul egy hagyományos autó sofőrje, vagy éppen egy védtelen gyalogos / kerékpáros ahhoz, ha egy sofőr nélküli járművel kell megosztania a város útjait, és ezen eredményekhez kell illeszteni a felelősségteljes innováció eszköztárát.

2. *Városi területhasználat:* ki kell terjeszteni a vizsgálat horizontját az önzetű járművek által indukált jelentős városképi változásokra is. Szem előtt kell tartanunk, hogy a saját autó tulajdonlást felváltó önzetűflotta-használat olyan forgalomtechnikai racionalizálásokhoz vezethet, mely a jelenlegi becslések szerint jelentősen csökkentheti az utasfoglalom továbbításához szükséges járművek számát. Mindez évtizedes szokások változásához vezet, aminek hatásait szintén vizsgálni kell. Ezen modell szerint továbbá parkolóhelyekre sem lesz szükség, ami felveti a lehetőségét a parkolók parkokká és közösségi terekké alakításának, ami az évtizedek alatt megszokott városkép jelentős változásához vezet, aminek hatásait szintén be kell vonni a vizsgálatba, és ezek eredményeihez kell illeszteni az RI eszköztárát.
3. *Neurotudományi eszköztár:* az autonóm járművekkel kapcsolatos társadalmi megítélés megragadására egyre kifinomultabb módszereket kínál a neurotudomány. Eszközei és módszerei segítségével azonosíthatóak az emberek fiziológiai reakciói mind az autonóm járműben történő utazás, mind az azokkal való közös úthasználat, mind pedig megváltozott városkép tekintetében. Ennek segítségével a hagyományos módszerekkel (pl. kérdőív, fókusz csoport) nyerhető információkon túlmenően lehetőségünk nyílna egy-egy konkrét szituáció megélését leképező adatok felvételére és elemzésére. Mindez fontos inputként szolgálhat ahhoz, hogy az autonóm járművek technológiai fejlesztői finomhangolják a járműveket az ember-jármű interakció optimalizálása érdekében.

2. ábra: Az AV-k társadalmi-technikai integráció alapú kiterjesztése

Forrás: Saját szerkesztés

Ezen tényezők minél pontosabb azonosítása egy olyan társadalmi-technikai integráció alapú kiterjesztését jelentheti a felelősségteljes innováció eszköztárának, amely jelentős hozzáadott értéket jelenthetne az autonóm járművek előnyeinek maximalizálásában és bizonytalanságainak minimalizálásában.

ÖSSZEGRÉS

Az önvezető járművek fejlesztése során a felelősségteljes innováció alkalmazásának a jelentősége talán fontosabb, mint eddig bármikor. Ennek egyik oka az, hogy az önvezető technológia minden civilizációban élő ember életére hatással van, függetlenül attól, hogy aktív használója-e az AV technológiának vagy sem. Tekintve, hogy egy feltörekvő technológiáról van szó, amely nagyfokú bizonytalansággal társul, számos olyan kérdés merülhet fel a technológia fejlesztése és elfogadása során, amely kezelésében a felelősségteljes innováció megközelítésére és gondolatmenetére van szükség. A felelősségteljes innováció és az AV technológia kapcsolatának vizsgálata számos olyan tényre világított rá, amely arra enged következtetni, hogy van létjogosultsága az RI alkalmazásának. A szakirodalmak számos olyan hiányosságra hívták fel a figyelmet, amelyek az RI keretrendszerének alkalmazása által kezelhetőek.

Az egyik fontos megállapítás az, hogy technológiai fejlődés önmagában nem elég ahhoz, hogy egy technológia biztonságosan alkalmazható legyen a gyakorlatban, így a különböző etikai dilemmákat nem szabad elhanyagolni, hanem azokat proaktív etikai megközelítésben kell átgondolni és kezelni. Azt azonban fontos kiemelni, hogy ez közös munkát kíván meg. Ebből a szempontból tehát elengedhetetlen a részvételen alapuló technológiatervezés folyamata, és a deliberatív megközelítés és az aktív együttműködés és szerepvállalás, amely során az érdekelt feleket és a társadalom minél szélesebb rétegét bevonjuk a technológia tervezés, valamint a várostervezés folyamatába, annak érdekében, hogy olyan megoldások szülessenek, amelyek maximálisan megfelelnek a társadalom elvárásainak és érdekeinek. Erre a nyilvános fórumok valamint a workshopok megfelelő keretet biztosíthatnak.

Úgy véljük, hogy a társadalom bevonása egy olyan speciális társadalmi-technikai integráció formájában kellene, hogy testet öltjön, amely az RI keretrendszerébe ágyazottan történik. Ennek keretében lehetőség nyílik arra, hogy az autonóm technológia teljes ökoszisztémájával kapcsolatban mindenki elmondhassa és kifejthesse a saját álláspontját, véleményét és tapasztalatait. A mások oldalról a technológia biztonságos és felelősségteljes megvalósításáért felelős innovátorok és döntéshozó számára ez egy intenzív vélemény begyűjtési folyamatot jelentene, amely során az elhangzott információk és javaslatok megfontolására, megvitatására és későbbi szakaszban a technológia fejlesztése érdekében történő beépítésére is sor kerülhet, valamint egyfajta tanulási folyamatként a későbbi fejlesztésekre is hatással lehet. Azt javasoljuk tehát, hogy a felelősségteljes innováció keretrendszerében történő kutatás és innovációs folyamatok során már a kezdeti szakasztól fontos a társadalom minél szélesebb rétegének a bevonása a teljes autonómjármű-ökoszisztémára kiterjesztve, és az aktív együttműködés és felelősségvállalás ösztönzése annak érdekében, hogy társadalmilag elfogadott innovációs eredmények lássanak napvilágot. A kutatás következő fázisában ennek operacionalizálását fogjuk elvégezni.

Készült a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH K 137571 azonosító számú K_21 „OTKA” Kutatási témapályázat támogatásával.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acheampong, Ransford A. – Cugurullo, Federico – Gueriau, Maxime – Dusparic, Ivana (2021): Can autonomous vehicles enable sustainable mobility in future cities? Insights and policy challenges from user preferences over different urban transport options. *Cities*, 112, 103134. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103134>
- Alazzawi, Sabina – Hummel, Mathias – Kordt, Pascal – Sickenberger, Thorsten – Wieseotte, Christian – Wohak, Oliver (2018): Simulating the impact of shared, autonomous vehicles on urban mobility – A case study of Milan. In Wießner, E. – Lüicken, L. – Hilbrich, R. – Flötteröd, Y-P. – Erdmann, J. – Bieker-Walz, L. – Behrisch, M. (eds.): *SUMO 2018 – Simulating Autonomous and Intermodal Transport Systems*, 2, 94–110. <https://doi.org/10.29007/2n4h>.
- Alfonso, Jorge – Naranjo, José E. – Menéndez, José. M. – Alonso, Arrate (2018): Vehicular Communications. *Intell. Véh.*, Elsevier, 103–139. doi: 10.1016/B978-0-12-812800-8.00003-5
- Arnaldi, Simone – Gorgoni, Guido – Pariotti, Elena (2016): *RRI as a governance paradigm: What is new?* https://arts.units.it/retrieve/handle/11368/2922006/258500/Responsible_Research_and_Innovation_as_a_governance_paradigm.pdf Letöltve: 2021.05.25.
- Atzori, Luigi – Floris, Alessandro – Girau, Roberto – Nitti, Michele – Pau, Giovanni (2018): Towards the implementation of the Social Internet of Vehicles. *Comput. Networks*, 147, 132–145. doi: 10.1016/j.comnet.2018.10.001
- Awad, Edmond – Dsouza, Sohan – Kim, Richard – Schulz, Jonathan – Henrich, Joseph – Shariff, Azim – Bonnefon, Jean-François – Rahwan, Iyad (2018): The moral machine experiment. *Nature*, 563, 7729, 59-64.
- Baumann, Martina F. – Brändle, Claudia – Coenen, Christopher – Zimmer-Merkle, Silke (2019): Taking responsibility: A responsible research and innovation (RRI) perspective on insurance issues of semi-autonomous driving. *Transportation research part A: policy and practice*, 124, 557-572.
- Bezai, Nacer E. – Medjdoub, Benachir – Al-Habaibeh, Amin – Chalal, Moulay L. – Fadli, Fodil (2021): Future cities and autonomous vehicles: analysis of the barriers to full adoption. *Energy and Built Environment*, vol. 2., no. 1., 65-81.
- Brundage, Miles (2016): Artificial intelligence and responsible innovation. In Müller, V. C. (ed.) (2016): *Fundamental issues of artificial intelligence*. Springer, Cham, 543-554.
- Buhmann, Alexander – Fieseler, Christian (2021): Towards a deliberative framework for responsible innovation in artificial intelligence. *Technology in Society*, 64, 101475.
- Cohen, Tom – Stilgoe, Jack – Cavoli, Clemence (2018): Reframing the governance of automotive automation: insights from UK stakeholder workshops. *Journal of Responsible Innovation*, vol. 5., no. 3., pp. 257-279.
- Combs, Tabitha S. – Sandt, Laura S. – Clamann, Michael P. – McDonald, Noreen C. (2019): Automated Vehicles and Pedestrian Safety: Exploring the Promise and Limits of Pedestrian Detection. *Am. J. Prev. Med*, 56, 1–7.
- Day, George S. – Schoemaker, Paul J. (2000): Avoiding the pitfalls of emerging technologies. *California management review*, vol. 42., no. 2., 8-33.
- EC (2020): *Ethics of Connected and Automated Vehicles: recommendations on road safety, privacy, fairness, explainability and responsibility*. Publication Office of the European Union, Luxembourg.
- Fagnant, Daniem J. – Kockelman, Kara M. (2016): Dynamic ride-sharing and fleet sizing for a system of shared autonomous vehicles in Austin. *Texas, Transportation (Amst)* 45, 143–158.
- Faisal, Asif – Kamruzzaman, Md – Yigitcanlar, Tan – Currie, Graham (2019): Understanding autonomous vehicles. *Journal of transport and land use*, vol. 12, no. 1., 45-72.
- Glancy, D.J. (2015): Autonomous and Automated and Connected Cars—Oh My! First Generation Autonomous Cars in the Legal Ecosystem. *Minnesota Journal of Law, Science & Technology*, vol. 16, no. 2., 619–691.
- González-González, Esther – Nogués, Soledad – Stead, Dominic (2019): Automated vehicles and the city of tomorrow: A backcasting approach. *Cities*, 94, 153-160.
- Grindsted, Thomas S. – Christensen, Toke H. – Freudendal-Pedersen, Malene – Friis, Freya – Hartmann-Petersen, Katrine (2022): The urban governance of autonomous vehicles—In love with AVs or critical sustainability risks to future mobility transitions. *Cities*, 120, 103504., 1-9.
- Janatabadi, Fatemeh – Ermagun, Alireza (2022): Empirical evidence of bias in public acceptance of autonomous vehicles. *Transportation research part F: traffic psychology and behaviour*, 84, 330-347.

- Kesselring, Sven – Freudental-Pedersen, Malene – Zuev, Dennis (2020): *Sharing mobilities: New perspectives for the mobile risk society*. New York and London: Routledge.
- Kim, Shiho (2018): *Blockchain for a Trust Network Among Intelligent Vehicles*. *Blockchain Technol. Platforms, Tools Use Cases, 1st ed.* Elsevier Inc, 43–68.
- Kovács Péter – Lukovics Miklós (2022): Factors influencing public acceptance of self-driving vehicles in a post-socialist environment: Statistical modelling in Hungary. *Regional Statistics*, Vol. 12., no. 2., 149-176.
- Lang, Nikolaus – Herrmann, Andreas – Hagenmaier, Markus – Richter, Maximilian (2020): *Can Self-Driving Cars Stop the Urban Mobility Meltdown?*
- Launonen, Petri – Salonen, Arto O. – Liimatainen, Heikki (2021): Icy roads and urban environments. Passenger experiences in autonomous vehicles in Finland. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 80, 34-48.
- Liljamo, Timo – Liimatainen, Heikki – Pöllänen, Markus (2018): Attitudes and concerns on automated vehicles. *Transp. Res. Part F Traffic Psychol. Behav.* 59, 24–44.
- Liljamo, Timo – Liimatainen, Heikki – Pöllänen, Markus – Viri, Riku (2021): The Effects of Mobility as a Service and Autonomous Vehicles on People’s Willingness to Own a Car in the Future. *Sustainability*, vol. 13., no. 4, 1962.
- Lipson, Hod – Kurman, Melba (2016): *Driverless: intelligent cars and the road ahead*. MIT Press.
- Litman, Todd (2017): Autonomous Vehicle Implementation Predictions: Implications for Transport Planning. *Transp. Res. Board Annu. Meet.*, 42, 36–42.
- Lukovics Miklós – Udvari Beáta – Zuti Bence – Kézy Béla (2018): Az önvezető autók és a felelősségteljes innováció. *Közgazdasági Szemle*, vol. 65., no. 9., 949-974.
- Martinez, Luis M. – Viegas, José M. (2017): Assessing the impacts of deploying a shared self-driving urban mobility system: An agent-based model applied to the city of Lisbon, Portugal. *International Journal of Transportation Science and Technology*, 6, 13–27. <https://doi.org/10.1016/j.ijtst.2017.05.005>.
- Nogués, Soledad – González-González, Esther – Cordera, Rubén (2020): New urban planning challenges under emerging autonomous mobility: Evaluating backcasting scenarios and policies through an expert survey. *Land Use Policy*, 95, 104652.
- Overtoom, Irene – Correia, Gonçalo – Huang, Yilin – Verbraeck, Alexander (2020): Assessing the impacts of shared autonomous vehicles on congestion and curb use: A traffic simulation study in The Hague, Netherlands. *International Journal of Transportation Science and Technology*, vol. 9., no. 3., 195-206.
- Santoni De Sio, Filippo (2016): *Ethics and Self-driving Cars: A White Paper on Responsible Innovation in Automated Driving Systems*.
- von Schomberg, René (2012): Prospects for technology assessment in a framework of responsible research and innovation. In R. Dusseldorp – M. Beecroft (eds): *Technikfolgen Abschätzen Lehren: Bildungspotenziale Transdisziplinärer*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. 39–61.
- Spurling, Nicola – McMeekin, Andrew (2014): Interventions in practices: Sustainable mobility policies in England. In Y. Strengers, C. Maller (Eds.) (2014): *Social practices, intervention and sustainability*. London: Routledge.
- Stahl, Bernd C. (2022): Responsible innovation ecosystems: Ethical implications of the application of the ecosystem concept to artificial intelligence. *International Journal of Information Management*, 62, 102441.
- Stilgoe, Jack (2018): Machine learning, social learning and the governance of self-driving cars. *Social studies of science*, vol. 48., no. 1., 25-56.
- Stilgoe, Jack – Cohen, Tom (2021): Rejecting acceptance: learning from public dialogue on self-driving vehicles. *Science and Public Policy*, Vol. 48., no. 6., 849-859.
- Straub, Edward R. – Schaefer, Kristin E. (2019): It takes two to Tango: Automated vehicles and human beings do the dance of driving—Four social considerations for policy. *Transportation research part A: policy and practice*, 122, 173-183.
- Threlfall, Richard (2018): *Autonomous vehicles readiness index*. *Klynveld Peat Marwick Goerdeler (KPMG) International*.

Mátyás Kapa

Possible Utopian scenario – Climate protection at the center of economic policy

Summary

The following study presents some possible points of connection between economic policy and environmental protection, partly through practical examples. It also makes an attempt to outline some measures inspired by an economic policy integrated by climate protection, while keeping in mind the generally accepted macroeconomic goals, and to outline their possible effects. In doing so, it raises the possibility of a concept where climate protection is placed at the heart of economic policy objectives by looking at environmental awareness as a new driver sector to fulfil its economic potential. The article does not aim to be exhaustive; its purpose is only to enrich thinking about economic policy using a specific approach.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E61, O13, O44, P48, Q56, Q57

Keywords: economic policy, macroeconomic goals, economic growth, environmental protection, climate efficiency, international competitiveness, innovation

INTRODUCTION

Economics and politics can be connected in many ways; sometimes it is difficult to reconcile them. As the famous quote says, „The first lesson of economics is scarcity: There is never enough of anything to satisfy all those who want it. The first lesson of politics is to disregard the first lesson of economics” (Sowell, 1993:11). At the same time, economic policy is an essential area for the functioning of modern states. In this context: „economic policy means the views, determinations, regular decisions and actions of the state, which the state - more precisely, the government representing the state - applies to influence the economy and society in order to achieve its economic-social-political goals” (Veress, 2019:16). The classic requirements of economic policy are the stimulation of economic growth, the promotion of

DR. MÁTYÁS KAPA PhD, associate professor, Eötvös Loránd Tudományegyetem,
(kapamatyas@yahoo.com).

the financial balance of the budget and foreign trade balance of payments, keeping inflation at a low level, and the ability to continuously carry out structural and development reforms that serve the competitiveness of the national economy (Lentner, 2013:78).

In a narrower sense, economic policy includes the macroeconomic goals of state management and the means to achieve them. First introduced in 1967 by the German Minister of Economy, Karl Schiller, the notion of the magic square (Magisches Viereck) is often mentioned among the macroeconomic goals. According to this, economic policy must contribute to stable price levels, high employment levels, foreign trade balance, and continuous and appropriate economic growth. Naturally, these goals often conflict with each other; it is practically impossible to realize all of them at the same time, you can only improve the others at the cost of harming one goal. This is also what the term „magic” refers to. At the same time, a government can set itself several goals. The Swiss economic policy, for example, in addition to the above-mentioned four goals, also formulates the requirement of social equality and environmental protection (Botos, 2013:77).

ENVIRONMENTAL PROTECTION AND ECONOMIC POLICY

It can hardly be disputed that one of the biggest challenges of our time is the destruction of the natural environment due to human activity, and accelerated climate change that is closely related to it. For this reason, it is perhaps not surprising that in some countries environmental protection features as one of the goals of economic policy. But what if environmental protection was not just one goal among many, but became the primary goal, and the other goals were subordinated to it? What if we looked at climate change not only as a problem, but also as an opportunity?

A good example of the interrelated positive effects of the measures taken in the field of environmental protection and economic policy is the path taken by Costa Rica in recent decades. The country basically implements a coherent and consistent environmental protection policy with an economic approach which has produced spectacular results. First, the environmental problems caused by agricultural production and deforestation were gradually reduced: afforestation programs were launched, nature conservation areas created, and education related to environmental protection developed (Sanchez, 2018). In 1996, the Costa Rican government introduced the Payments for Environmental Services (PES) Program, which pays farmers to protect watersheds, conserve biodiversity or mitigate carbon dioxide emissions. This program was also supported by the World Bank, but the government financed it mainly from the tax on fossil fuels (Konyon, 2021).

Thanks to the environmental protection measures, tourism, especially ecotourism, has taken off significantly, which now generates a quarter of the country’s income, accounts for a significant share of the GDP, and employs a large number of people (Braun et al., 2015). It should also be emphasized that the income from tourism exceeds that from the sale of the most important agricultural export products (sugar, coffee, and bananas). This clearly shows how environmental protection measures can have a significant impact on the operation of the economy.

In addition to the above, Costa Rica has achieved significant results in the application of renewable energies. The country gradually became independent from foreign energy providers, reaching carbon neutrality in energy production by 2015 (Landy-Gyebnár, 2019). In addition, the production of green energy has become cheaper and cheaper over time. In 2020, 72% of electricity was produced by hydropower plants, supplemented by geothermal power plants (15%), wind power plants (12%), and solar energy and biomass based on organic waste (0.5%) (Zuniga, 2020). The use of renewable energy sources also reduced the expenses of the population, and, as a result of the introduced measures, household energy costs decreased by approximately 21% (Jeki, 2018).

CLIMATE PROTECTION AT THE CENTER OF ECONOMIC POLICY

Climate change clearly has a huge impact on daily economic processes (Kovács-Pató, 2014). In this situation, an extremely important question is how to harmonize the operation and dynamics of the economy with ecological systems (York, 2006). One possible answer is to reduce resource use and increase added value in a way that increases business profits. This is what the literature calls the improvement of eco-efficiency, which in this form can also be attractive to the business sector (Szabó, 2006; Harangozó, 2018). Recent research has shown that economic growth can be continuously ensured at the macroeconomic level while reducing negative environmental effects. In recent years, interesting analyses have been published showing that in many countries GDP growth has occurred while reducing the ecological footprint (Szigeti – Tóth, 2015).

Based on what has been described above, we can state that from a practical point of view, it is a legitimate question whether the problem of climate change could be placed at the center of economic policy. Encouraged by this, I will briefly outline a concept. I am investigating whether it is possible to develop an economic policy in which we place the priority of climate protection above the goals of the magic square.

I believe that climate protection can be an important element of economic policy considerations from two points of view.

- On the one hand, if current trends continue, radical economic and social consequences will be upon us within the foreseeable future. Let it suffice here to refer to eroding croplands due to weather extremes, rising sea levels, the challenges burdening the health sector, the possible decline in tourism, and migration. Added to this is the fact that sooner or later we will run out of fossil energy sources and other raw materials. In addition to economic necessities, these processes are also influenced by political decisions.
- On the other hand, we can look at climate protection as a kind of opportunity: it can also become a new driving sector that fulfills economic potential. The question is whether *consumer society* can be transformed into a *society that consumes climate efficiency (environmental awareness)* – along the lines of a useful cause? Here, of course, a lot of attention must be paid to distinguishing the real efforts that realize the synergy of economic and environmental protection aspects from the phenomenon of „greenwashing”.

Let's see what kind of economic policy measures integrated by climate protection, but also realizing the goals of the magic square, could be created in an utopian world, and what their possible consequences are.

- First of all, we should consider division of the various sectors of the economy (even applying differentiation within individual sectors) into three categories based on their relationship to climate change: climate protective, climate neutral and climate damaging. This classification could be the basis for the economic policy assessment of individual sectors (products, and services).
- The question of reforming the tax system for ecological purposes has been addressed by the theoretical and practical specialists of economic policy for decades (Ekins, 1999; Andrews-Speed – Rogers, 1999; Bach et al., 2002; Delgado et al., 2022). Supporters of these reforms want to shift the tax burden from generally useful areas (employment, income, investment) to generally harmful phenomena (pollution, waste production, depletion of resources) (Pataki et al., 2003.). Such a tool is the application of environmental protection taxes. Environmental taxes are defined as taxes whose tax base is a physical unit (or proxy of it) of something that has a proven, specific negative impact on the environment (energy taxes, transport taxes, pollution and resource taxes). They promise a double benefit for society: in addition to the improvement of environmental quality, they can provide resources for revitalizing certain sectors of the economy. In the EU, e.g., Eurostat has been collecting data on revenues from national-level environmental taxes since 1997. According to the latest available data, the share of environmental taxes in total tax revenue in 2020 was 5.57% on average for all EU member states, which means a clear and continuous decrease compared to previous years. This rate was highest in Bulgaria (9.89%) and lowest in Luxembourg (3.62%) (ld. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/product/page/sdg_17_50).

For my part, I propose a slightly different approach when it comes to restructuring the tax system for climate protection purposes. In my concept, taxes and duties could be levied by sectors based on the categorization mentioned in the previous point, and they would rise depending on how much the given sector threatens climate. By definition, subsidies should also be distributed and provided based on these aspects.

- Discounted value added tax should be applied to climate-friendly substitute products and services; this measure would increase the quantity demanded for such products and services.
- The question may arise of how the application of fiscal methods according to the above would affect competitiveness. In the 1990s, the dominant view was that taxes levied for environmental policy considerations worsened the competitiveness of companies and the national economy by increasing comparative costs. According to this approach, rising costs to producers and rising prices to consumers cause losses that exceed welfare gains. However, it has now become widely accepted that traditional economic policy goals (increasing competitiveness, employment, productivity, national income) and environmental protection considerations can be brought into line by

- reinforcing each other. This is partly due to the reinterpretation of the concept of competitiveness. Due primarily to the work of Michael E. Porter (Porter, 1990; Porter, 1991), over time competitiveness came to be identified with the ability to adapt and renew. According to Porter, the basis of a sustainable competitive advantage is the ability to innovate, and scarcity of natural resources (or higher cost of them) encourages businesses to innovate. The resulting innovations can offset the costs imposed by a stricter environmental policy. According to his assumption, therefore, strict environmental policy regulations force companies to innovate, which in the long run improves their own and the national economy's international competitiveness.
- Priority should be given to research, secondary and higher education (retraining) would provide the climate protection industries with appropriate innovations and specialists. This would serve both economic growth, consumption growth and employment.
 - Among the monetary instruments, a state-owned, sector-specific development bank could be established, which would specifically provide discounted loans or loan guarantees for fixed capital investments and working capital investments to enterprises operating in the climate protection sectors.
 - In the area of real estate financing, preference should be given to solutions that significantly reduce the environmental load during both construction and subsequent operation and utilization (Wan et al., 2022).
 - Among state investments, preference should be given to the establishment of plants producing green energy. These require large investments, but pay off over time. They could partly replace traditional construction industry investments. This could have a beneficial effect on both economic growth and employment.
 - By applying environmentally conscious solutions during public procurement, the state can also have a significant impact on the economy in several ways. On the one hand, it can stipulate that only companies who meet certain environmental protection requirements can participate in certain public procurements. On the other hand, the state can set environmental protection expectations against the ordered products and services. Finally, it can also plan to purchase environmentally friendly products and services. The latter two solutions can expand the market for climate-friendly products and services, thereby serving the goals of innovation, economic growth and employment expansion (Pataki et al., 2003).
 - Cheaper green energy reduces household expenses on the part of the population, and the resulting savings can increase consumption.
 - Cheaper green energy in the goods and services market contributes to ensuring price stability. This connection is particularly striking now when runaway energy prices in some countries are fueling inflation on a scale not seen for decades.
 - „Climate protection services” should be remunerated with direct payments. Here, the owners of assets and properties that are effective in terms of climate change would receive support for the activities they undertake, which offset the effects of climate change, and are not necessarily profitable on a market basis (e.g. reforestation, or

profile change). For this, a multi-source fund would have to be created, which would also manage and use payments from the beneficiaries of beneficial externalities in addition to subsidies from state and international organizations.

- Direct and indirect methods should be used to direct stakeholders in the direction of the expanding climate protection sectors in the field of public benefit employment and becoming entrepreneurs for the unemployed. Here it is worth referring back to what was explained earlier about the climate-friendly tax system. If the state uses the revenue from additional taxes on sectors, products, and services harmful to the climate to reduce labor costs, this can improve the employment situation. The White Paper on Growth, Competitiveness and Employment published by the European Commission in 1993 already indicated that „if the double challenge of unemployment/environmental pollution is to be addressed, a swap can be envisaged between reducing labour costs through increased pollution charges” (White Paper, 1994:166).
- Some industries, including tourism supported by a country image emphasizing climate awareness, may experience expansion, which would have a positive effect not only on economic growth, but also on employment.
- Changes in the ratio of energy imports and energy exports can have a favorable effect on the country’s balance of payments.

CLOSING THOUGHTS

Finally, warning myself to be careful, I would like to close this article with an instructive story.

„A famer goes to the wiseman and complains that his geese are dying.

- What do you feed them?
- Corn.
- That is the problem! Then feed them grits!

A week later, the farmer complains again that his geese are still dying.

- You are stupid! – says the wiseman. – Feed them oats!

After a few days, the farmer complains again that despite feeding oats to his geese, they still die.

- Why don’t you feed them barley?!
- The next day, the complaining man appears again:
- I tried in vain with the barley, my last goose also died!
 - Now you don’t have a goose?
 - Not a single one.
 - What a pity! I would have had so many other good ideas...”

What is the moral of this story? My article was primarily about ideas, about basics that might be worthy of further thought and further elaboration. This article is not intended to be exhaustive and does not claim to provide a general solution to the world’s great problems. Its purpose was merely to enrich thinking about economic policy with a specific approach.

REFERENCES

- Andrews-Speed, Philip – Rogers, Christopher D. (1999): Mining taxation issues for the future. In: *Resources Policy*, Volume 25., Issue 4., 221-227.
- AZoCleantech (2015): Costa Rica: Environmental Issues, Policies and Clean Technology. www.azocleantech.com, downloaded: 30/12/2022.
- Bach, Stefan – Kohlhaas, Michael – Meyer, Bernd – Praetorius, Barbara – Welsch, Heinz (2002): The effects of environmental fiscal reform in Germany: a simulation study. In: *Energy Policy*, Volume 30., Issue 9., 803-811.
- Botos Katalin (2013): Fizetési mérleg: a gazdaságpolitika mostohagyereke. In: *Közép-Európai Közlemények* 2013/1-2., 77-88.
- Braun, Yvonne A. – Dreiling, Michael C. – Eddy, Matthew P. – Dominguez, David M. (2015): Up against the wall: ecotourism, development, and social justice in Costa Rica. In: *Journal of Global Ethics*, Vol. 11, No. 3, 351-365.
- Delgado, Francisco J. – Freire-González, Jaume – Presno, Maria J. (2022): Environmental taxation in the European Union: Are there common trends? In: *Economic Analysis and Policy*, Volume 76., Issue C., 670-682.
- Ekins, Paul (1999): European environmental taxes and charges: recent experience, issues and trends. In: *Ecological Economics*, Volume 31., Issue 1., 39-62.
- Harangozó Gábor (2018): Mitől zöld egy vállalat – avagy mit is jelent a jó környezeti teljesítmény? In: *Vezetéstudomány*, Vol. 39., Issue 1., 27–36.
- Jeki Gabriella (2018): Teljesen elbúcsúznak az üvegházhatást okozó gázoktól. www.origo.hu/tudomany, downloaded: 30/12/2022
- Konyn, Carol (2021): How Costa Rica Reversed Deforestation and Became an Environmental Model www.earth.org/how-costa-rica-reversed-deforestation/, downloaded: 30/12/2022.,
- Kovács Zoltán – Pató Beata Sz. G. (2014): Impacts of extreme weather in supply chains. In: *Időjárás Quarterly Journal of the Hungarian Meteorological Service*, Vol. 118, No. 3., 283–291.
- Landy-Gyebnár, Mónika (2019): Costa Rica 2050-re szénkibocsátás-mentessé válik. ng.hu, downloaded: 30/12/2022
- Lentner Csaba (2013): *Közpenzügyek és államháztartástan*. Nemzeti Közszerkesztési és Tankönyv Kiadó Zrt., Budapest
- Pataki György – Bela Györgyi – Kohlheb Norbert (2003): Versenyképesség és környezetvédelem. In: *PM Kutatási Füzetek*, 2003/5., 1-56.
- Porter, Michael E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*, Free Press, New York.
- Porter, Michael E. (1991): America's Green Strategy In: *Scientific American*, Volume 264. No. 4.
- Sanchez, Ricardo Valverde (2018): Conservation Strategies, Protected Areas, and Ecotourism in Costa Rica. In: *Journal of Park and Recreation Administration*, Vol. 36., 115-128.
- Sowell, Thomas (1993): *Is Reality Optional? and Other Essays* (Hoover Institution Press Publication) (Volume 418) Washington DC
- Szabó Elemér (2006): A környezetterhelés és a gazdasági fejlődés szétválása. In: *Térségi Statisztika*, Vol. 46., No. 4., 393–410.
- Szigeti Cecília – Tóth Gergely (2015): Csökkenthető-e a gazdasági növekedés környezeti ára? In: *Polgári Szemle*, Vol 11., Issue 4-6., 472-489.
- Veress József (2019): A gazdaságpolitika fogalma és szerepe a modern gazdaságokban. In: Dombi Ákos (szerk.): *Gazdaságpolitika a 21. században – Az állami szerepvállalás kézikönyve*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 13-34.
- Wan, Qilong – Qian, Jine – Baghirli, Araz – Aghayev, Aligul (2022): Green finance and carbon reduction: Implications for green recovery. In: *Economic Analysis and Policy*, Volume 76., 901-913.
- White Paper (1994): Growth, Competitiveness and Employment – The challenges and ways forward into the 21st century (White Paper). Luxembourg, 1994.
- York, Richard (2006): Ecological Paradoxes: William Stanley Jevons and the Paperless Office. In: *Human Ecology Review*, Vol. 13, No. 2, 143-147.
- Zuniga, Alejandro (2020): Costa Rica's electric grid powered by 98% renewable energy for the 6th straight year. The Tico Times. 2020. december 18. tico.com, downloaded: 30/12/20

Dobos Oszkár

A kiberhadviselés projektszempon- tú értelmezése elméleti és gyakorlati síkon

Understanding Cyber Warfare from a Project Perspective in Theory and in Practice

ÖSSZEFOGLALÁS

Napjaink fontos, talán legfontosabb területe az információs műveletek. Azért a legfontosabb, mert alkotó elemei, maga az információ, valamint a környezet, amiben az információ keletkezik, tárolódik és felhasználódik. A kibertérbe minden terület becsatlakozik, mi több joggal mondhatjuk, hogy napjainkra az alapja és mozgatórugója ezeknek. Ezért nevezzük a jelenkor társadalmát információs társadalomnak. Az ipar, a gazdaság és a politika, valamint természetesen a hadviselés is információs alapokon működik, mindegy milyen szakterületről beszélünk, az adat, az információ a digitalizáció biztosan szerves részét képezi. Napjainkban teljes mértékben az információ alapján működik a világ, ezért a fejlesztések iránya megfordul, nem a lakosság veszi át a hadsereg fejlesztéseit, hanem a hadsereg indul ki a civil fejlesztésekből. Eszerint az informatika szektor, pontosabban az infokommunikációs (továbbiakban IKT) szektor adja az alapot a fejlesztéseknek, amelyek utána az információs műveletekben is felhasználásra kerülnek. Napjainkban az IKT ipar és fejlesztései (ez minden iparágra vonatkozik) teljesen projekt alapon működnek, mind módszertant, mind pedig gazdasági, üzleti modellt tekintve. Ezen projektek, több aspektusból is kiemelkedően komplexek.

A projektek mindig ideiglenes szerveződések, ezért sérülékenyebbek. Ezért tartom fontosnak a projektmenedzsment és az információs műveletek vizsgálatát, ami jelen publikáció témája.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: O22, D89, H56

Kulcsszavak: projektmenedzsment, információs műveletek, kiberhadviselés, kibervédelem

SUMMARY

Information operations may be the most important area of our time. It can be considered the most important because it is made up of the information itself and the environment in which it is created, stored and used. Cyberspace integrates all domains and, moreover, it is fair to say that cyberspace has become the foundation and driving force of all these fields; hence the term information society. Industry, economy and politics, and of course warfare, are all based on information: no matter what discipline we are talking about, data, information and digitalisation are certainly an integral part of it. Today, the world operates entirely based on information, and therefore the direction of development is reversed: it is not the population that adopts the development of the military, but it is the mi-

litary that takes off from civilian development. Accordingly, the information sector, or more precisely the infocommunications (ICT) sector, provides the basis for developments which are then used in information operations. Today, the ICT industry and its developments are entirely project-based, both in terms of methodology, and economic and business models. These projects are very complex from different aspects. The information technology is so interdisciplinary in this times, many autonomous organizations belong to a project organisation with different IT security policies. The projects have temporary organizations, that is why they have higher vulnerability. This is why I consider it important to study project management and information operations, which is the subject of this publication.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: O22, D89, H56

Keywords: Project management, information operations, cyberwarfare, cyber defence

BEVEZETÉS

Több, a köznyelvben szállóigévé vált mondás bizonyítja az információ fontosságát. „Az információ hatalom” kifejezés jól rámutat: akinek a birtokában van, az a másik fölé tud kerekedni, versenylőnybe kerül. „Az információ a jelenkor olaja”, ami mutatja a gazdasági jelentőségét, jól alátámasztja a nagy tech óriások működését, hiszen mára már ez a legfőbb „termék”, amivel kereskednek. Egyes kimutatások szerint az adatlopások motivációi közt is előkelő helyen szerepel a gazdasági haszon, vagyis pénzügyi értéket képvisel. Egy másik területen keresztül, de az információ fontosságára hívja fel a figyelmet a következő két mondás: „Az információ szabadság” és az „információ a demokrácia valutája”. Szabadság, sajtó, politika területén is előkelő helyen szerepel a fontossági rangsorban az információ. Ezekben a közhelyekben az információ mellett az a közös, hogy nem cáfolja senki. Nem érdemes, ugyanis ez a legfőbb ismérve az információs társadalomnak, amiben élünk, az információ az alap építőkö és a legfőbb működtető elem.

Az információs környezet, vagyis a kibertér fontos szereplői és fejlesztői a magán vállalkozások, szervezetek és szakemberek. Ennek analógiájára feltételezem, hogy ezen stakeholderek a kiberhadviselésnek is aktív szereplői. Ebben az esetben a projektmenedzsereknek, mint szakembereknek is van szerepe a kiberhadviselésben. Rajtuk keresztül szeretném vizsgálni a publikáció fő kérdését: *létezik-e bármiféle kapcsolat a projektmenedzsment és a kiberhadviselés között?*

Az írás célja bemutatni a projektmenedzsment fontosságát a kiberhadviselésben. Megmutatni a jelenlegi kapcsolódási pontokat, elemezni és kategorizálni azokat, majd további lehetőségeket keresni ezek bővítésére. Be fogom mutatni a kiberhadviselés elválaszthatatlan viszonyát az infokommunikációs szektorral és civil szakemberekkel. Továbbá fontos szempont, hogy rávilágítsak arra, hogy a gyakorló projektmenedzserek aktív szereplői a kiberhadviselésnek, fontos kompetenciákat birtokolnak a reguláris erő számára. Jelen publikáció szempontjából, kiemelten fontos az információ, az információs környezet és az infokommunikációs iparág (továbbiakban: IKT), mert, ahogy a következőkben bemutatom, ez köti össze a kiberhadviselést és a projektmenedzsmentet.

A kiberhadviseléssel kapcsolatban a kiberműveletek is fókuszba kerülnek, az információval való közeli kötődésük és a kibertérhez való szoros viszonyuk miatt. A következő részben röviden kitérek mindkettő értelmezésére, összefüggésükre, de továbbra is egymás helyettesítőjeként fogom alkalmazni mindkettőt e munka keretein belül.

Tanulmányomban elsőként kitérek az általam használt fogalmak definíciójára, értelmezésére, úgymint a *kiberhadviselés*, a *kiberműveletek*, kiemelt fogalom lesz a *kibertér*, valamint ezek egymáshoz való kapcsolata is elemzésre kerül. Bemutatom az IKT szektort és kötődését egyik oldalról a kibertérhez, másik oldalról pedig a projektmenedzsmenthez. Megvizsgálom a projektmenedzsment szerepét az IKT szektorban és elhelyezem kiberhadviselésben. A felsoroltak világosan rámutatnak majd a kiberhadviselés és projektmenedzsment kapcsolatára, összefüggé-

sére. Majd az összegzés keretében, a lényeges pontok kiemelése mellett, további bizonyítandó következtetéseket, lehetséges kutatási irányokat mutat be.

Jelen tanulmány módszertanát tekintve egy alapozó szekunder kutatás, mely szakirodalmi áttekintést jelent egy későbbi primer kutatáshoz. A tanulmány a témában meghatározó hazai és nemzetközi szakirodalmak áttekintésére készült. Ezen elemzést követően a primer kutatáshoz kerül majd hipotézis kidolgozásra.

A KIBERTÉR FOGALMA, SZEREPE NAPJAINKBAN

A kibertér egyrészt a kiberhadviselést és az információs műveleteket körül ölelő környezet, másrészt pedig az IKT szektornak és projekteknek helyet adó tér. Ezen közös tulajdonság és kapcsolódás okán kezdem ennek értelmezésével a tanulmány szakmai részét. A számos létező és megalapozott definíció között a saját értelmezésemben a kibertér legfontosabb aspektusa az információ és annak tartózkodása, elérhetősége. Ezért a kibertér bemutatásánál Haig (2018:226) leírásából indulok ki: „a kibertér az ember által mesterségesen létrehozott, dinamikus változó tartomány, amelyben az információ gyűjtését, tárolását, feldolgozását, továbbítását és felhasználását végző, egymással hálózatba kapcsolt és az elektromágneses spektrumot is felhasználó infokommunikációs eszközök és rendszerek működnek, lehetővé téve ezzel az emberek és a különféle eszközök közötti folyamatos és globális kapcsolatot” Magyarozatában a szerző is az információt emeli ki, mint kibertér magját és mozgatóját. Rávilágít a technológiai és logikai kapcsolatra gép-gép, ember-ember és ember-gép között. Továbbá rámutat az információáramlásra a szereplőkön és azok kapcsolatain keresztül, vagyis a virtuális dimenzióra. Ebből egyenesen következik a hálózatosodás, mely a mai tudás és információ alapú társadalom előfeltétele.

Haig gondolatait kiegészítve és alátámasztva, Kovács (2018) maximálisan tükrözi a modern IKT kor nézőpontját. Kovács szerint a kibertér egy olyan komplex halmaz, mely uniója

minden elemnek és kisebb halmaznak, mely az információval érintkezik, vagyis a folyamatok, azok szereplői, technikai és szoftver eszközei, az érintett rendszerek és mindezek direkt módon vagy indirekt kapcsolattal, de egymással hálózatba vannak kötve.

A két meghatározást összegezve a kibertér meglátásom szerint egy olyan tartomány, melyben eszközök, folyamatok, rendszerek, tevékenységek és szereplők vannak kapcsolatban egymással, vagyis hálózatba vannak kötve. Direkt vagy indirekt módon kapcsolódnak az adat vagy az információ előállításához, feldolgozásához, átalakításához, szállításához, tárolásához vagy éppen a felhasználásához.

KIBERHADVISELÉS ÉS KIBER MŰVELETEK

A kiberhadviselés az előbbieken bemutatott, NATO által elismert hadszíntéren, a kibertérben zajló tudatos cselekmény. A hadviselés alapvetően szereplőket tekintve reguláris erők tevékenysége reguláris erők ellen, vagyis egy nemzet hivatásos állománya próbál valamilyen műveletet végrehajtani egy másik ellen. Az idejét tekintve határozottan elkülönül a béke és háborús időszak. Ezek mellett fizikailag vagy földrajzilag is behatárolható a műveleti terület. Ezekkel szemben a kibertérben mind a három aspektus határai elmosódnak.

A virtuális világ egyik fontos ismérve a földrajzi határtalanság, ami egyszer a világhálóra lett kötve, az elérhető a világ bármely pontjáról minimális késleltetési idővel, ezért a távoltság, mint fizikai tényező megszűnik.

A későbbiekben bemutatott technológiák bizonyítják, hogy a virtuális világ szereplői nagyobb részt civil állampolgárok, akik a legtöbb esetben csak elszenvedői a kiberhadviselésnek, de ha szofisztikáltabb elemzést készítünk, akkor is maximum védekező szerepben tűnnek fel. Azonban ezen elemzés eredménye rámutat más szereplői körökre is, akik támadásokban is részt vesznek, akár tudatosan nemzet-nemzet elleni küzdelemben, akár önálló aktivistaként vagy anyagi haszon reményében (Gémes, 2018). Az időtényezőben is fontos változás

követhető nyomon: ezen tevékenységnek nincsen pontos eleje és vége. A legkönnyebben úgy lehet ezt bizonyítani, ha végig gondoljuk a jelenleg ismert tevékenységeket és technológiákat, amelyek akár támadásra, akár védekezésre szolgálnak a kibertérben. A védekezésre kifejlesztett technológiák, szoftverek és hardverek nem csak háborús készültségben, hanem minden percben, magas rendelkezésre állással működnek. Ez indokolt is, ugyanis a mindennapjainkban fellelhető adatgyűjtő szoftver robotok, zsaroló vírusok, automata adathalász e-mailek ellen folyamatos védekezés szükséges. Ezek a példaként említett eszközök, technológiák mindössze csak töredéke az interneten megtalálható folyamatosan működő kibervesélyeknek és emellett számtalan kifejezetten tudatos, összehangolt támadás is történik olyan célpontok ellen, amelyek sérülése az állampolgárokon keresztül egy nemzet biztonságát veszélyeztetik. Ebben az esetben azt gondolom a támadás motivációja sem lényeges, ha az eredmény egy létfontosságú egység sérülése, leállása, mint például egy kritikus infrastruktúra elem.

A kiberhadviselést és kibertéri műveleteket a kibertér köti össze, ezért a kibertér leírt tulajdonságai, mindkettőre vonatkoznak. A kiberműveletek értelmezése Haig szerint: „A kibertéri műveletek a kibertérben érvényesülő információs képességek integrált, összehangolt és koordinált alkalmazására irányuló tevékenységek összessége, amelyek a műveletek célkitűzéseinek elérése érdekében, a kibertéri hálózatos infokommunikációs rendszereket felhasználva, a kognitív képességekkel közvetlenül, illetve a technikai képességekkel közvetetten hatásokat gyakorolnak a műveletekben részt vevő célközönség szándékára, helyzetértelmezésére és képességeire.” (Haig, 2018:237).

A definíció rámutat a használt infokommunikációs technológiákra, valamint a kibertéren keresztül elérhető célközönségre, mely a később leírtak alapján meghatározóan az IKT szektorban tevékenykedő, vagy annak szolgáltatásait használó civil állampolgárok és szervezetek.

KIBERTÉR TECHNOLÓGIÁI, FEJLŐDÉSE

A kibertérben jelenleg vagy a jövőben alkalmazott technológiák közül jelen munkám fizikai keretei miatt nem térek ki teljes körűen. Azokat elemzem elsősorban, amelyek a kibertér bővüléséhez és a civilek kibertérbe való csatornázásához a leginkább hozzájárulnak, valamint bizonyítják az IKT szektor és a kibertér elválaszthatatlanságát.

Az első, ami mindenkinek eszébe jut, sőt tévesen sokak ezzel azonosítják magát a kibertert, az az internet. Alapvetően a kibertérnek egy téves szűkítése, ha az internettel azonosítjuk, mégsem állunk tőle nagyon messze, ugyanis, ha hálózatra kötés alatt a globális hálózatot értjük, nagy valószínűséggel valahol összekapcsolódunk az internettel. Ez lehet direkt kapcsolat vagy egy eszköz, ami az interneten is elérhető. Ezután pedig már az internet részeivé váltunk, és elérhetőek leszünk. Ez az alapja a később bemutatásra kerülő *Internet of Things* technológiának (IoT) is.

Az internet lehetővé teszi és egyben ösztönzi a digitális ökoszisztéma kialakulását, melyben az állami és piaci szolgáltatások és adatok egyaránt elérhetőek szélesávú kapcsolaton keresztül. Ezen ökoszisztéma fejlődése és az internet fejlődése kölcsönösen ösztönzik egymást, így a folyamatos lefedettség és sáv szélesség növekedéssel folyamatosan bővül a szolgáltatások köre és emelkedik a minősége.

Az internetre épülő technológiák közül a hálózatosodás egy következő szintjét a felhő technológia adja. A sáv szélesség növekedésével lehetőség nyílt egy új megközelítésre. Nem a hálózatra kapcsolt eszközökön kell az adatokat tárolni és feldolgozni, hanem egy központi helyen a hálózaton. Ez egy fontos szemléletváltás, mert alapjaiban változtatja meg a digitális működést, lehetővé teszi a komplex adatfeldolgozást, egymástól független rendszerek összekapcsolását. További előnye a felhasználók számára, a skálázhatóság, mindig annyi erőforrást használ, amennyire szüksége van, így a használt eszközöknek nem szükséges szélsőségesen magas kapacitás a ritkán esedékes teljesítmény csúcsok kielégítésére. Az információk és szolgáltatások

több eszközről is elérhetőek, nem szükséges eszközönként többszörösíteni. Azért felhő technológiának nevezték el, mert a legtöbb esetben nem ismert az adatok holléte. Hatalmas szerverközpontokban kerül tárolásra és feldolgozásra az információ, de a performancia optimalizálás és terhelés megosztás miatt az is előfordulhat, hogy akár két külön földrészen is jelen van fizikailag a megjelenített tartalom. A vezeték nélküli kommunikáció térnyerése miatt, olyan, mintha egyszerűen a „felhőbe” küldenénk az adatokat. A felhő technológia fejlesztésével, ma már a virtuális infrastruktúra szolgáltatástól (IaaS), a platform szolgáltatáson át (PaaS) egészen a teljes szoftveres környezetig (SaaS) lehet stabilan és biztonságosan használni a szolgáltatásokat (IBM Cloud Education, 2021). Egy szemléltető példa a Google Chrome Book elnevezésű notebook, aminek nincs natív operációs rendszere. Egy Chrome böngésző fut a készüléken és minden más alkalmazást SaaS megoldással felhőből lehet online futtatni.

A tech cégek az IKT szektorban folyamatosan K+F+I projektekkel fejlesztik a meglévőkre épülő új technológiákat. A felhő alapú számítástechnika és az egyre fejlődő mobilkommunikáció, szemben az eddigi okos eszközök hálózattal, lehetővé teszi szinte minden elektronikai eszköz hálózatba kapcsolását, majd távolról való felügyeletét, vagy akár irányítását. Eszerint megfordul a feltétel iránya és a hálózatra kapcsolás alakít át okos eszközzé bármit. Ezt hívjuk Internet of Things-nek (IoT). Az IoT-nél sok esetben tényleg minden a felhőben történik az információval. A hálózatra kapcsolt eszközben mindössze egy szenzor és egy hálózati kapcsolatot lehetővé tevő mikrocsip található. Ez a kibertér vonatkozásában fontos mérföldkövet jelent, a valós fizikai világ nagy része a szenzorokon keresztül adatokká alakítható így a kibertérbe kerül. Az IoT technológia képezi az alapját a teljes okos ökoszisztémának, például az okosvárosoknak, okosothonoknak, okosautóknak és azok tovább fejlesztésének az összekapcsolt járműveknek (connected vehicle), valamint az így létrejövő önvezető jármű technológiának (Farhan et al., 2018).

Ez hatalmas mennyiségű adatot jelent, amely az infokommunikációs technológiák térhódításával exponenciálisan növekszik. A Cisco 2018-2023-as előrejelzése szerint az internetfelhasználók száma 3,9 milliárdról 5,3 milliárdra fog növekedni és ennél is több hálózatra kapcsolt eszköz lesz elérhető 18,4 milliárdról 29,3 milliárdra fog növekedni a számuk (Cisco, 2018). Ez természetesen magával hozza az adatmennyiség növekedését is az egy évvel korábbi előrejelzés alapján, 2017-től 2021-ig a személyes adatforgalom 13 Gbyte-ról 35 Gbyte-ra fog emelkedni (Cisco, 2020). Az alkalmazott klaszikus adatfeldolgozási módszerek, strukturált adatbázisok nem alkalmasak ilyen mennyiségű és ami még fontosabb, ilyen komplexitású adathalmazok feldolgozására, ezért egy újabb technológiai fejlődés van folyamatban, melyet *bigdata*-nak nevezünk. A *bigdata* az eddigi adatműveletektől eltérően működik, a hálózatra kapcsolt eszközön, szenzoron nincs adatfeldolgozás, ez a felhőben történik, ahol hatalmas mennyiségű adat gyűjtése és összekapcsolása megy végbe. Majd az ugyancsak hatalmas erőforrású szervereknek van megfelelő kapacitása a végpontokon kiadott műveletek végrehajtására. Ez a felhő alapú számítástechnika előnye mellett lehetőséget ad egymástól teljesen független adatok összekapcsolására, ezáltal az információ eddig nem használt vagy nem is ismert módon való felhasználására, vizualizációjára.

A bemutatott, jelenleg is használt és széles körben elfogadott technológiák mellett, természetesen a jövő is az ezek és ehhez hasonló műszaki megoldások fejlesztéséről szól. Bár Raymond Kurzweil (2013) által definiált technológiai szingularitás szerint, a jövő technológiáit nem tudjuk megmondani, mert eljutunk egy olyan pontra a fejlődésben, ahol a gyors ütem következtében nem tudjuk felfogni a holnap működését. Mégis vannak becslések, a különböző kutatóintézetek próbálnak trendeket meghatározni, amelyek mutatják a jövőt néhány éves távlatban. A Gartner kutatóintézet folyamatosan elemzi, és egy hype görbe segítségével határozza meg a trendeket. A legfrissebb előrejelzés (2019-es) öt területet azonosít:

- Szenzorok és mobilitás: ez a trend olyan technológiákat tömörít, amelyek egyre inkább lehetővé teszik a mobilitást és a hozzátartozó eszközök kezelését, beleértve a 3D érzékelő kamerákat és a fejlettebb autonóm vezetést. A szenzorok és a mesterséges intelligencia (MI) fejlődésével az autonóm robotok tudatosabban működnek az őket körülvevő környezetben. Például az olyan új technológiák, mint a könnyű szállító drónok (mind repülő, mind guruló) fejlettebben fognak navigálni és figyelembe venni a tárgyakat. Ezt a technológiát jelenleg akadályozza a jogi környezet, de a műszaki fejlesztés tovább folytatódik. Az ide tartozó technológiák: felhő alapú kiterjesztett valóság (AR), önvezetés negyedik és ötödik szintje, valamint a repülő önvezető járművek.
- Emberi robottechnológiák: a trend az ember fizikai és pszichológiai képességeit hivatott fejleszteni biochippekkel és érzelmi mesterséges intelligenciával. Egy robot kar az emberi erőnél lényegesen nagyobb erőt képes kifejteni, de egyéb a valóságosnál hatékonyabb, ellenállóbb szerv beültetése is lehetséges. Ezekkel az eszközökkel, az ember egészségét, erejét és intelligenciáját is lehet fejleszteni. A trendbe tartozó technológiák: megszemélyesítés, kiterjesztett intelligencia és biotechnológia.
- Poszt klasszikus számítás és kommunikáció: klasszikus vagy bináris számítástechnika, amely bináris biteket használ, a meglévő, hagyományos architektúrák megváltoztatásával fejlődik. Ezek a változások gyorsabb CPU-kat, fejlettebb memóriát és növekvő teljesítményt eredményeznek. Ez magában foglalja az 5G-t, a következő generációs cellás szabványokat, ugyanakkor ide tartoznak a következő generációs chippek és 3D nyomtatás
- Digitális ökoszisztémák, melyek a kibertér szereplőit összekötő megosztó platformok. Ezek az ökoszisztémák, a digitalizáció következtében fejlődtek ki, átalakították a hagyományos értékláncokat, lehetővé

téve, dinamikus kapcsolatok kialakítását a különféle szereplőkkel és szervezetekkel a földrajzi és iparági határokon túlmutatva. A jövőben ezek automatikusan emberi beavatkozás nélkül működő decentralizált szervezetek lesznek. Ide tartoznak, a különböző elosztott, decentralizált technológiák, és az adattudományok.

- Magas szintű mesterséges intelligencia és elemzések. A következő generációs elemzés az adatok vagy a tartalom autonóm vagy félig autonóm vizsgálata, kifinomult eszközök használatával, a hagyományos üzleti szempontokon túl. A gépi tanulási modellekre épülő technológiák lehetővé teszik az AI és azon keresztül az adatelemzések továbbfejlesztését. Ebbe a trendbe tartoznak az adaptív gépi tanulás, az AI, a grafikon elemzések. (Gartner, 2019).

Az előzőekben ismertetett új technológiák, fejlesztések az előnyök mellett fokozott kockázatot jelentenek, ugyanis biztosítják a teljes társadalom, és gazdaság bekapcsolását a kibertérbe. Emiatt mosódnak el a kiberhadviselés fizikai határai és jellemezhetjük aszimmetrikus hadviselés-ként, ahol nem reguláris erők is tevékenykednek.

IKT ÉS A KIBERMŰVELETEK

Az eddigieket összefoglalva, bemutattam az erős logikai kapcsolatot a kibertér és kibertérben használt eszközök, valamint IKT szektor között. A következőkben a kiberhadviselés, és kiberműveletek IKT-vel való kapcsolódási pontjainak áttekintése látható. A kibertéri műveletek információs képességén keresztül jól szemléltethető a kapcsolat. Azokra az információs képességekre fogok kitérni, amelyek kifejezetten a civil IKT-beli technológiákat használnak. Ezáltal mutatva az IKT szereplők fontosságát a kiberműveletekben.

A számítógép hálózati műveletek a kibertéri műveletek meghatározó és magához a kibertérhez legjobban illeszkedő információs képessége. A hálózatokon keresztül történő, támadás, védekezés és felderítés tartozik ide. Ezen tevékenységek hatásukat tekintve történhetnek a fizikai

vagy logikai rétegben egyaránt. Alapvetően logikai tevékenység a hálózat logikai részeit célozza, szoftvereket, adatbázisokat, operációs rendszereket vagy akár magát a hálózatot.

A *megtévesztés* információs képesség alatt értjük, amikor jellemzően nem valós információval hatunk a másik fél döntéshozatalára. Félrevezetjük annak érdekében, hogy reakciójával saját célunk elérését segítse. Ez a kibertérben, az IKT technológiákra koncentráva hamis információkat, álhíreket jelent, de jelenthet manipulált hálózati vagy szenzor adatokat is.

A *pszichológiai műveletek* képesség, egy speciális kommunikációs képesség, ahol az információ tartalmával kifejezetten az emberek kerülnek célpontba. A manipulálás, döntéseikre való hatásgyakorlás a cél. Ez lehet negatív is, akkor nagyon hasonló a megtévesztésnél alkalmazott dezinformáláshoz, vagy akár social engineering technikákhoz. Lehet pozitív is, valaminek az elfogadtatása, támogatása.

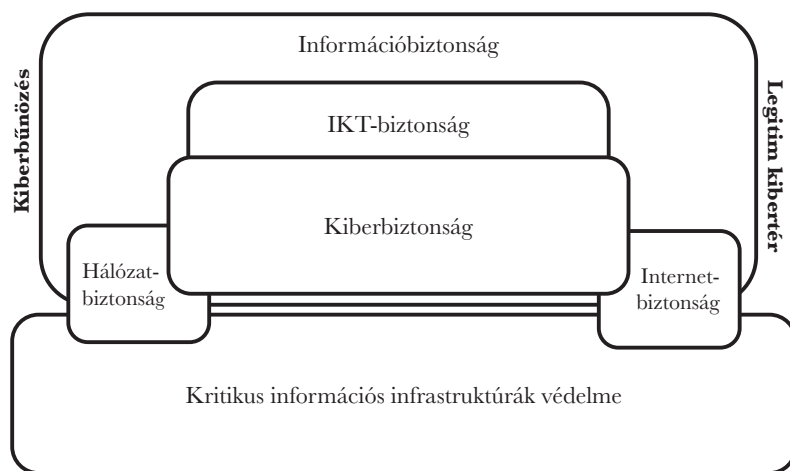
A tömegtájékoztatás lényeges információs képesség főleg a kibertérben, mert nagyon hatékonyan lehet nagy közösségekhez elérni, a weboldalakon, fórumokon és hírportálokon keresztül. Fontos ide sorolni a közösségi médiát, ami teljesen behálózza az információs társadalmat (Rózsa, 2019). Jelenleg már nem nagyon

van offline média, tv vagy rádió, ami fel tudja venni a versenyt a tájékoztatás gyorsaságában, mennyiségében (Haig, 2018).

A számítógép hálózati műveletek egyértelműen civilek által is használt és üzemeltetett területek az IKT szektorban. A világhálón elérhető minden szervezet, szolgáltatás, szereplő lehet célpontja ezen tevékenységnek. Az infokommunikációs cégektől elkezdve, minden az ország szempontjából kritikus vagy létfontosságú rendszer, úgy, mint az állampolgárok tömegesen (Sridhar, 2019). A megtévesztés, pszichológiai műveletek és tömegtájékoztatás, ismét az IKT szektor termékeit és szolgáltatásait használva fejtik ki hatásukat, és az IKT által üzemeltetett hálózatokon találhatóak célcsoportjaik.

Az említett magas digitális szolgáltatás elterjedés következménye, a digitálisbiztonság iránti igény kialakulása, vagyis a kibervédelem védelmi képességének a kibervédelem megteremtésének szükségessége (Kelemen, 2020). Ezt tovább gondolva, a kibertér nélkülözhetetlen szereplői az IKT szervezetek és szakemberek, ezért fontos részét kell, hogy képezzék a kibervédelemnek. Alexander Klimburg véleménye szerint is az IKT szereplők szerves részét képezik az információ biztonságának. A IKT

1. ábra: Az IKT biztonság elhelyezkedése a kiberbiztonságban

Forrás: Klimburg (2012) – szerző szerkesztése

cégek elfogadott és globálisan elterjedt termékei és szolgáltatásai egyúttal sérülékenységet is jelentenek. A világszerte használt termékek és szolgáltatások miatt egyetlen ország sem képes saját erőből, számára megbízható és kontrollálható forrásokból biztosítani a teljes IKT ellátási láncot. Azok a területek alapvetően kiemelt kockázatot jelentenek, ahol több szállító termékét kell összeintegrálni, ezt még tovább növelik azok az esetek, ahol a szervezetek, vagy akár az adott ország számára megbízhatatlan, vagy kontrollálhatatlan termékek is beépülnek. A lentí ábra jól mutatja az IKT biztonság szerepét az kiberbiztonságban (Klimburg, 2012).

Tehát a legjobban kimutatható kapcsolata a kiberhadviselésnek és az IKT szektor szereplőinek a kibervédelemben, a kiberbiztonság megteremtésében van. Az IKT szektor szolgáltatásainak és eszközeinek a penetrációja olyan széleskörű és olyan mély a polgárok körében, mind a szervezeteket, mind pedig a magánembereket tekintve, hogy teljességgel lehetetlen leválasztani a kiberbiztonságról. Az úgynevezett puha támadások, ahol nem sérülnek adatok, rendszerek, jelenleg is léteznek. Ilyenek, a propaganda kampányok, álhír gyárak, de akár a bármilyen központi intézmény rendszerben meglévő polgári vagy akár piaci bizalom megrendítésére tett bejelentések is, ha megfelelő mértékben elterjednek a digitális világban (Csutak, 2018).

AZ IKT ÉS VÉDELMI SZEKTOR KAPCSOLATA A PROJEKTMENEDZSMENTTEL

Az előzőekben bemutatott, kibertérhez szorosan kapcsolódó technológiák kivétel nélkül az IKT szektorban, vagy a szektor szereplőinek bevonásával kerülnek fejlesztésre, szolgáltatásra. A kiberműveletek projektmenedzsmenttel legjobban kimutatható kapcsolódása az infokommunikációs iparon, illetve annak fejlődésén keresztül látható. Ezért tartom fontosnak a szektor és a formális projektmenedzsment kapcsolatának vizsgálatát.

A világon legelterjedtebb és legtöbb nagy szervezet által használt formális projekt

módszertanokat létrehozó és folyamatosan fejlesztő szervezetek a 20. század közepén jöttek létre. Az International Project Management Association (IPMA)-t 1965-ben (IPMA, 2015) a Project Management Institute (PMI)-t pedig 1969-ben (PMI) a brit kormány a projects in controlled environment (PRINCE) nevű módszertanát pedig 1989-ben (Prince2, 2017) alapították. Azóta folyamatosan fejlesztve, többször átdolgozva, mindig az adott környezetnek és technológiai eszközöknek megfelelően a projektek hatékony menedzsmentjét szem előtt tartva terjesztették a modelljeiket. Fontos megemlíteni, hogy ezek csak a formális módszertanok, a projektszerű működést és menedzsmentet, a század elejére tehetjük, Frederick Taylor definiálta művében a menedzsment tudományos elveit (Frederick, 1911) illetve, ami egy fokkal szorosabban kötődik a projektmenedzsmenthez, az pedig Henry Gantt által megalkotott Gantt diagram (Clark et al., 1922), amit a mai napig az egyik alapvető projektmenedzsment eszközként tartunk számon. A projektmenedzsment története szorosan összekapcsolódik hadviseléssel a védelmi iparon keresztül és az informatikával is. Az említett formális szervezetek előtt szűkebb körben használt már projektmenedzsmentet az Amerikai Védelmi Hivatal 1958-tól (Malcolm et al., 1959) több kutatás fejlesztési és prototípus fejlesztési területen is. Az informatikai kötődés direkt módon a PRINCE2 módszertannál, és a 2001-ben megalkotott agile manifesto-nál mutatható ki. Ez utóbbi, akkor még inkább volt szemlélet, mint konkrét modell, viszont kifejezetten informatikai, szoftverfejlesztési projektek menedzselése okán került kialakításra (Agile, 2001). A projektmenedzsment fejlődés története is bizonyítja a folyamatos kötődést a hadviseléshez és védelemhez, valamint az IKT iparban levő fejlesztésekhez is.

Jelenleg a Project Management Institute 2018-as felmérése szerint, a vállalatok 93%-a használ valamilyen standard projektmenedzsmentet (PMI, 2018). A Price Water-

house Coopers korábbi 2007-es felmérése is hasonlóan magas arányt mutatott ki, 77%-ban használnak a cégek, valamilyen dokumentált, egész vállalatra kiterjedő projektmenedzsment módszert (PWC, 2007).

A mai szervezetek szervezeti struktúrája az IKT szektorban, általában kétféle. Az egyik a projekt szervezet, ahol kifejezetten projekt alapú működés van, vagyis projekten kívül a kollégák csak tréningeken, oktatásokon, illetve belső hatékonyság javítási projekten vesznek részt. Jellemzően itt projekt után a munkavállalók bekerülnek egy úgynevezett erőforrás medencébe, ahonnan szabadon be lehet őket vonni egy induló, vagy futó projektbe. A másik szervezeti forma a mátrix szervezet, ahol, ha egy mátrixot képzelünk el, az oszlopok a funkcionális egységek a sorok pedig a projektek. Mind a funkcionális egységnek, mind pedig a projektnek van egy vezetője. A mátrix szervezetnél a funkcionális szervezeti egységben vannak alapfeladatok, amelyeket el kell látni. Az agilis módszertan elterjedésével, előtérbe kerül egy harmadik szervezeti struktúra, ami a projekt szervezetre hasonlít jobban, viszont itt nem esik szét a projekt csapat egy feladat elvégzése után, hanem egyben marad és csapatként dedikálják a következő feladatra. Ez kifejezetten agilis, rugalmas környezetben lehetséges csak, ezért még kevesebb szervezet választja és azok is tisztán szoftverfejlesztő cégek. (Saáry et al., 2021)

Mindkét fő szervezeti struktúra fókuszában a hatékony projektmenedzsment áll, működésük, munkájuk túlnyomó többsége projekt alapon zajlik. Látható, a projektmenedzsment kialakulását és fejlődését az informatika és a hadipar indukálta első sorban. Ez a kapcsolat átalakult egyfajta kölcsönhatássá, a projektmenedzsment és az IKT szereplők egymás fejlődését generálva alkotnak szimbiózist. A szervezetek működése és a szervezeti struktúrák átalakultak projekt fókusszal a hatékony projektmenedzsment érdekében. A projekt alapú működés pedig, a mindennapi munkánál, és ami nagyon fontos a K+F+I tevékenységnél is alapvető módszertan lett.

IKT PROJEKTEK ÉS A KIBERMŰVELETEK

Az infokommunikációs projektek a kibertér kiterjedése, mindent áthatósága miatt, rendkívül összetettek, szinte soha nem csak informatikai területet érintenek, biztosan egy olyan program vagy rendszer részei, ahova más típusú domain tudás is szükséges. Éppen ezért jellegzetességei (Pather et al., 2022):

- A sok szereplő, akik java részt szervezeten belülről, de a legtöbb esetben szervezeten kívülről is érkeznek. Mivel, minden projekt egy ideiglenes szervezetet alkot ezek folyamatosan változnak az időben, még az aktuális projekten belül is.
- A különböző ismeret területek és sok szereplő összekapcsolása okán, több teljesen egymástól független szakismeret integrálása szükséges, ez bonyolulttá és nagy kockázatúvá teszi ezen projekteket.
- Az informatika terület egy nagyon dinamikus tudomány, a sok érintett miatt folyamatosan változó és nagyon bonyolult projektcélok jönnek létre.
- A fentiek és a teljesen egyedi projekttermékek miatt magas kockázatot hordoznak az ICT projektek.

Az informatikai projektek típusát, ha megvizsgálva láthatjuk, hogy minden terület erős összeköttetésben van a kibertérrel, abban kerül kivitelezésre, valamint felhasználásra később.

- Szoftver fejlesztési projekt
- Hardver fejlesztési projektek
- Alkalmazásfejlesztési projekt
- Rendszerintegrációs projekt
- Implementációs projekt
- Infrastruktúra fejlesztési projekt
- Költözés/migrációs projekt
- Tesztelési projekt

Fontos megjegyezni, a projektek komplexitása itt is jelen van, ezen projektek ugyan külön-külön is értelmezhetőek, a globális projektek, amelyeket az kibertéri műveletekben is értelmezünk ezek valamilyen arányú keveréke (Gaál-Szabó, 2003).

A projekt típusokkal leírhatóak a kibertéri műveletek információs képességeinek tevő-

kenységei, illetve az azokhoz használt eszközök és szolgáltatások fejlesztése. Ezen eszközök műszakilag lehetővé teszik az offenzív tevékenységet, ahogy erre létezik példa a világban civil-katonai együttműködés formájában (Dely, 2017). Jelen munkában leginkább a védelemre tudok koncentrálni az előzőekben említett jogi okok miatt. A védelem megtervezése, fejlesztése implementálása, valamint működése közbeni, fejlesztés, költözés tesztelési projektek, de pl. ide tartoznak egy incidens utáni a reagáló projekt is.

KIBERVÉDELEM MINT, KIBERHADVISELÉSI TEVÉKENYSÉG ÉS A PROJEKTMENEDZSMENT

A kibervédelemnek az ICT szektorban határozottan elkülönülő tevékenységek típusait lehet megkülönböztetni. Az egyik típus, a védekezésre való felkészülés. Ide tartoznak a módszerek, modellek kidolgozása, technológiai fejlesztések a szoftver és hardver, valamint fizikai eszközök területén. Ezek után a védelmi rendszer megtervezése, kiépítése, tesztelése, majd üzembe helyezése és átadása az üzemeltetésnek következik. A másik terület, ennél dinamikusabb, egy esetleges támadás alatt és után felmerülő, olyan komplex feladatok, amelyek nincsenek

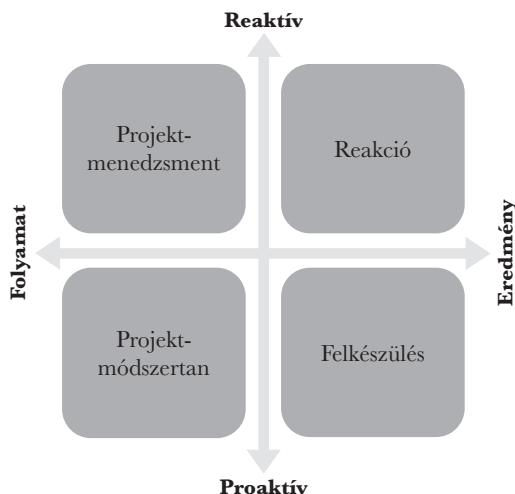
benne a vészhelyzeti tervekben vagy a végrehajtásuk tervezést és jóváhagyást igényel. Ilyenek lehetnek a kárelhárítás során, egy költözés, migráció, új technológia bevezetése, a meglévő infrastruktúra átalakítása, rendszerek átparaméterezése, új szoftver verziók kiadása, távolról való beavatkozás a felhasználók által használt eszközökbe. Bár kevés információ található civil szereplők vonatkozásában, de ebbe a kategóriába tartozhat a felderítés vagy egy esetleges ellentámadás, a támadással azonosított szerver, rendszer, támadó-fél ellen is (Bratosin, 2014). Erre a mai jogszabályok nem adnak lehetőséget polgári szervezeteknek, ezért elvi lehetőség marad.

A bemutatott két típus a védekezés szempontjából meglátásom szerint:

- Proaktív, vagyis a felkészülési projektek.
- Reaktív, a reagálással kapcsolatos projektek.

Másik szemszögből vizsgálva, a megvalósítás folyamatára fókuszálva, szintén két kategóriát tudok azonosítani. Az egyik a projektvezetés folyamatával kapcsolatos tevékenység, vagyis a projekt kivitelezése közben történő védelem, mely a projektmenedzser hatáskörébe tartozik (Szemere et al., 2021). A jelenleg

2. ábra: Kibervédelmi tevékenység a projektekben

Forrás: saját szerkesztés

használt és elfogadott modellek kockázatként kezelik a projektekben a kibertámadást és folyamatos, reaktív védelem van ellene, részben a szervezeti policnyt és eszközöket részben ideiglenes adhoc védelmi elemeket adaptálva. A másik kategória projektmenedzsment szemszögből egy sokkal proaktívabb tevékenység. Maga a használt projektmenedzsment modell tartalmazza a kiberbiztonságra vonatkozó előírásokat, standardokat. Ezáltal, azok validálásával és kiválasztásával nem szükséges foglalkozni, a kialakított környezet rendeltetésszerű használatára helyeződik a hangsúly.

A két kategóriával egy mátrix írható fel (2. ábra), mely teljeskörűen bemutatja a projektmenedzsment és kibervédelem kapcsolatát.

A mátrix kiolvasása a bemutatottak tükrében:

- Folyamat és proaktív: a projektvezetés szempontjából passzív védekezés, mert a védekezés a használt projektmenedzsment módszertanban kerül definiálásra, nincs lehetőség a standardokat felülírni projekt szinten. Előre meghatározott eszközöket és folyamatokat kell használni.
- Folyamat és reaktív: a projektek menedzselésének kibervédelmi aspektusa helyezkedik itt el. A projektvezető hatásköre és felelőssége a megfelelő védekezés, folyamatosan szükséges vele foglalkozni, reaktív módon, minden fenyegetésre, kockázat bekövetkezésre reagálni.
- Eredmény és reaktív: a projektek eredményén van a fókusz. Reakció a bekövetkezett biztonsági incidensekre, ellentevékenység semlegesítése, kárcsökkentés, kárhelyre állítás, tartozhat ide.
- Eredmény és passzív: a projekt eredményén van a fókusz. A kibervédelem megtervezése és kialakítása, valamint ehhez szükséges eszközök kifejlesztése a fő cél. A leszállított eredmények átadásáig tart a projekt, utána a támadás szempontjából egy passzív védelem, amit megpróbálnak áttörni vagy megkerülni.

ÖSSZEGZÉS

Bemutatásra került az kiberhadviselés és az információs műveletek közti összefüggés, részletesen elemeztem a kibertérrel, mint a környezetet, amelyben ezek a tevékenységek zajlanak. Ráműtöttem az IKT terület és kibertér elválaszthatatlan kapcsolatára, ezáltal az infokommunikációs szektor szereplőinek a szervezetek és szakemberek szerepének a fontosságára, mi több nélkülözhetetlenségére. Az ICT terület és a projektmenedzsment fejlődése egymásra kölcsönösen hatással van, erősítik egymást. A jelenleg elterjedt szervezeti struktúrák a projekt alapú működést és hatékony projektmenedzsmentet támogatva fejlődtek ki. Ebből következően az informatikai projektek, minden területen jelen vannak. A kibervédelemben jelenleg is jól kimutatható a fejlesztési, implementációs, rendszerintegrációs és tesztelési projekteket menedzselünk, valamint a kiberbiztonság területen reaktív projektek kivitelezése is zajlik. A projektmenedzsmentnek kétféle kibervédelmi aspektusa azonosítható, magára a módszertanra fókuszálva és egy aktívabb a projektvezetés közbeni tevékenység. Az általam kialakított mátrixnál, megemlítettem a felderítés és esetleges ellentevékenység elvi lehetőségét, ennek részletes vizsgálata azonban jelen publikációba nem fér bele.

Az összegzésem alapján jól láthatóan a gyakorló projektmenedzserek aktív szereplői lehetnek a kiberhadviselésnek, fontos kompetenciákat birtokolnak a reguláris erők számára. A további primer kutatás fókuszja lehet, interjú és kérdőíves megkérdezése, az IKT szektor projektvezetői körében a meglévő együttműködések körbejárása, valamint a katonai és kormányzati szektor kiber erői körében egy igényfelmérés a további kapcsolati pontok azonosítása érdekében.

A kiberhadviselés teljes spektrumát lefedve és tovább erősítve a fenti elemzést jövőbeni kutatási és publikációs célnak azonosítom a projektmenedzsment kapcsolatát a kibertérben folyó felderítéssel és ellentevékenységgel.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agile Manifesto (2001): Manifesto for Agile Software Development. Link: <https://agilemanifesto.org/> Letöltve: 2020.06.20.
- Bratosin, Bogdan Alexandru (2014): Cyber Defense Exercises and their Role in Cyber Warfare. *Journal of Mobile, Embedded and Distributed Systems*, 6(2), 70-76. Retrieved from http://jmeds.eu/index.php/jmeds/article/view/Cyber_Defense_Exercises_and_their_Role_in_Cyber_Warfare 2022.07.12.
- Cisco (2019): *Visual Networking Index: Forecast and Trends, 2017-2022*, White Paper, Cisco Public <https://twiki.cern.ch/twiki/pub/HEPIX/TechwatchNetwork/HtwNetworkDocuments/white-paper-c11-741490.pdf> Letöltve: 2021.05.12.
- Cisco (2020): *Annual Internet Report (2018–2023)* White Paper, Cisco Public <https://www.cisco.com/c/en/us/solutions/collateral/executive-perspectives/annual-internet-report/white-paper-c11-741490.html> Letöltve: 2021.09.15.
- Clark, Wallace – Polakov, Walter – Trabold Frank (1922): *The Gantt Chart: A Working Tool of Management*. NY: Ronald Press Company, New York
- Csutak Zsolt (2018): Új idők új hadviselése – Kognitív biztonság az információs és a kiberhadviselés körében. *Honvédségi Szemle – Hungarian Defence Review*, A Magyar Honvédség Központi Folyóirata, 146(5), 33–45. Elérés forrás <https://kiadvany.magyarhonvedseg.hu/index.php/honvszemle/article/view/345>
- Dely Péter (2017): Polgári válságkezelő műveletek információs támogatása: *Magyar Rendészet* 17. évf., 2. sz. (2017) p. 113-128
- Gaál Zoltán – Szabó Lajos (2003): *Segédlet a projektmenedzsmenthez II*, Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- Gartner (2019): *5 Trends Appear on the Gartner Hype Cycle for Emerging Technologies*, Kasey Panetta <https://www.gartner.com/smarterwithgartner/5-trends-appear-on-the-gartner-hype-cycle-for-emerging-technologies-2019/> Letöltve: 2020.06.20.
- Gémes Csaba (2018): A kibertér szereplői, *Hadmérnök* XIII. Évfolyam 3. szám – 2018. szeptember
- Haig Zsolt (2018): *Információs Műveletek A Kibertérben*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2018. 110 o. URL: https://nke.repo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/12651/web_PDF_Informacios_muveletek_a_kiberterben.pdf;jsessionid=97D-3B77EE69E4C11F4B0AE1A46544334?sequence=1 Letöltve: 2020.06.20.
- IBM Cloud Education (2021): <https://www.ibm.com/cloud/learn/iaas-paas-saas> Letöltve: 2021.10.20.
- IPMA (2015): 50 years anniversary of IPMA – The early period of IPMA <https://www.ipma.world/about-us/ipma-international/history-of-ipma/>
- Kelemen Roland (2020): A kibertérből érkező fenyegetések jelentősége a hibrid konfliktusokban és azok várható fejlődése. *Honvédségi Szemle – Hungarian Defence Review*, 148(4), 65–81. <https://doi.org/10.35926/HSZ.2020.4.5>
- Klimburg, Alexander (2012): *National cyber security framework manual*, Tallinn, Estonia: NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence Publication. Tallin,
- Kovács László (2018): *A kibertér védelme*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2018. 110 o. URL: <http://hdl.handle.net/20.500.12944/12603>
- Kurzweil, Ray (2013): *A szingularitás küszöbén*. Ad-Astra Kiadó, Budapest, 2013
- Laith, Farhan – Rupak, Kharel – Omprakash, Kaiwariya – Marcela Quiroz-Castellanos, Ali Alissa – Mohamed Abdulsalam (2018): *A Concise Review on Internet of Things (IoT) -Problems, Challenges and Opportunities*, 2018 11th International Symposium on Communication Systems, Networks & Digital Signal Processing (CSNDSP), 2018, pp. 1-6, doi: 10.1109
- Malcolm, Donald G – Roseboom, John H. – Clark, Charles E. (1959): Application of a Technique for Research and Development Program Evaluation, *Operations Research* Vol. 7, No. 5, September–October, pp. 646–669 <https://doi.org/10.1287/opre.7.5.646>
- Pather, Shaun – Remenyi, Brendan – Remenyi, Dan (2022): *MANAGING RISKS OF ICT PROJECTS*. Published by Academic Publishing LtdCurtis Farm, Kidmore End, Nr Reading, RG4 9AY, UK https://www.researchgate.net/publication/267684648_MANAGING_RISKS_OF_ICT_PROJECTS Letöltve: 2022.07.12.
- PMI (2011): PMI Founders, [pmi.org https://www.pmi.org/about/learn-about-pmi/founders](https://www.pmi.org/about/learn-about-pmi/founders) Letöltve: 2020.06.20.
- PMI (2018): Pulse of the Profession: Success in Disruptive Times, <https://www.pmi.org/-/media/pmi/documents/public/pdf/learning/thought-leadership/pulse/pulse-of-the-profession-2018.pdf> Letöltve: 2020.06.20.
- Prince2 (2017): The History of Prince2, www.prince2.com Letöltve: 2020.06.20. <https://www.prince2.com/eur/blog/the-history-of-prince2>

- PWC (2007): Insights and Trends: Current Programme and Project Management Practices, PricewaterhouseCoopers <https://www.pwc.com/cl/es/publicaciones/assets/insighttrends.pdf> Letöltve: 2020.06.20.
- Rózsa Tibor (2021): Az információs műveletek elmélete, gyakorlata és tendenciái. *Homvédségi Szemle – Hungarian Defence Review*, 147(5), 73–87. Elérés forrás <https://kiadvany.magyarhonvedseg.hu/index.php/honvszemle/article/view/225> Letöltve: 2022.07.12.
- Saáry Réka – Csiszárík-Kocsir Ágnes – Varga János (2021): Examination of the Consumers' Expectations Regarding Company's Contribution to Ontological Security, *Sustainability* 2021,13,9987. <https://doi.org/10.3390/su13179987> 13: 17 p. 9987, 19 p.
- Sridhar, Varadharajan (2019): Why Regulate the ICT Sector? In: *Emerging ICT Policies and Regulations*. Springer, Singapore. Online https://doi.org/10.1007/978-981-32-9022-8_1
- Szemere Tibor Pál – Garai-Fodor Mónika – Csiszárík-Kocsir Ágnes (2021): Risk Approach - Risk Hierarchy or Construction Investment Risks in the Light of Interim Empiric Primary Research Conclusions, *Risks* 2021, 9(5), 84; <https://doi.org/10.3390/risks9050084>
- Taylor, Frederick Winslow (1911): *The Principles of Scientific Management internet archive Norton* <https://web.archive.org/web/20050828013043/http://melbicon.unimelb.edu.au/het/taylor/sciman.htm> Letöltve: 2020.06.20.

Pirohov-Tóth Barbara

A felsőoktatás átalakulása és dilemmái az elmúlt években

The Transformation and Dilemmas of Higher Education in Recent Years

ÖSSZEFOGLALÁS

Az elmúlt években tapasztalható kihívások jelentős hatást gyakoroltak a felsőoktatásra is. Éppen ezért, az elemzés legfőbb céljai közé tartozott a diplomások gazdasági aktivitásának vizsgálata, a felvett hallgatók számának alakulása képzési szintenként és életkor szerint, valamint Magyarország legnépszerűbb egyetemi képzési helyeinek bemutatása. Továbbá feltárára kerültek az oktatókat és hallgatókat érintő legfontosabb, újonnan megjelenő problémák. A vizsgálat alapját a KSH és a felvi.hu statisztikái képezték 2017-től 2020/2021-ig, valamint a feltárt eredményeket a hazai és a nemzetközi szakirodalmak támasztották alá. Megállapítható, hogy a gazdasági növekedés érdekében a felsőoktatás reformja egyre sürgetőbbé válik; ezáltal ugyanis a frissen végzett hallgatók a legmegfelelőbb tudással felvértezve kerülhetnek ki a munkaerőpiacra.

Journal of Economic Literature (JEL)

kódok: I25, J20, O00

Kulcsszavak: diplomások, munkaerőpiaci aktivitás, felsőoktatás, kihívások

SUMMARY

The challenges of recent years have also had a significant impact on higher education. Thus, the main objectives of the analysis were to examine the economic activity of graduates, the number of students admitted by level and age, and to present the most popular university locations in Hungary. In addition, the most important emerging issues affecting faculty and students were identified. The basis of the study was the statistics of the Hungarian Central Statistical Office (CSO) and felvi.hu from 2017 to 2020/2021, and the findings were supported by the domestic and international special literature. It can be seen that the reform of higher education is becoming increasingly important for economic growth, as it will allow newly graduated students to enter the labor market with the best knowledge.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: I25, J20, O00

Keywords: graduates, labor market activity, higher education, challenges

PIROHOV-TÓTH BARBARA, PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Gazdaságtudomány Kar, Ihrig Károly Doktori Iskola (pirohovtothbarbara@gmail.com).

BEVEZETÉS

Állandóan változó világunkban a tudás szerepe egyre inkább hangsúlyosabbá válik (Molnár–Zuti, 2015). S bár az elmúlt években a felsőoktatási expanzió – a felvett hallgatók számának csökkenése által – mérséklődni látszik, ugyanakkor az egyetemi képzések népszerűségének így is számos oka lehet. Az egyik feltételezhetően az, hogy az ilyen szintű végzettséggel rendelkezők esetében a legmagasabb hazánkban a foglalkoztatottság és legalacsonyabb a munkanélküliség aránya (KSH 2021a; KSH 2021b). A másik motivációja a felsőoktatásba jelentkezőknek Ádler és Stocker (2012:30) szerint az lehet, hogy „általában nagyobb kapcsolati hálóval rendelkeznek, rugalmasabban képesek alkalmazkodni a változásokhoz, több feladat megoldására alkalmasak, illetve több irányba képezhetőek tovább”, mint alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező társaik. A kutatás első részében 2017-től kerülnek bemutatásra a felsőfokú végzettségűek gazdasági aktivitásának változásai, a felvett hallgatók számának alakulásai képzési szintenként és életkor szerint, valamint hazánk felsőoktatásának legnépszerűbb képzési helyei. A tanulmány további célja pedig az, hogy rávilágítson az oktatókat és hallgatókat érintő legfontosabb, újonnan megjelenő problémákra, melyeket az elmúlt években tapasztalható globális változások indukáltak.

MÓDSZERTAN

Az elemzés legfőbb törekvései közé tartozik annak feltárása, hogy a felsőoktatásban milyen minőségi és mennyiségi változások mentek végbe az elmúlt években. A hazai és nemzetközi forráselemzésen túl szekunder adatelemzést végzek. A tanulmányban a 2017-2021 közötti időszak adatait elemzem. A Központi Statisztika Hivatal által közzétett statisztikák közül a foglalkoztatottak és munkanélküliek száma datait vizsgálom az alap és mesterfokozattal rendelkezők körében, lineáris trendillesztést végzek. Továbbá a felvi.hu felvételi adatbázisa alapján vizsgálom a felsőoktatási jelentkezésre és a felvételre vonatkozó adatokat. A kutatásban az alap- és mesterképzésekre, valamint a felsőfokú szakképzésre szeptemberben felvett hallgatók létszáma datait, valamint a felsőoktatásban részt vevők életkor szerinti megoszlását vizsgálom. A minta alapját képező statisztikai adatok Microsoft Excel dokumentumban kerültek rögzítésre, majd a főbb eredményeket táblázatok és ábrák formájában szemléltettem. A vizsgált időszak lineáris trendjeinek vizsgálatát végzem el a felsőoktatási felvételi és részvételi adatokon is.

1. táblázat: A felsőfokú végzettségűek gazdasági aktivitásának alakulása

		Időszak (ezer fő)				
		2017	2018	2019	2020	2021
Alapképzés	Foglalkoztatottak	714	688	709	708	733
	Munkanélküliek	12,6	10,1	9,5	13,7	13,3
Mesterképzés	Foglalkoztatottak	491	574	594	649	722
	Munkanélküliek	6,2	7,7	9,5	10,4	12,6

Forrás: KSH 2021a és KSH 2021b alapján saját szerkesztés

A FELSŐFOKÚ VÉGZETTSÉGŰEK MUNKAERŐPIACI AKTIVITÁSÁNAK ALAKULÁSA

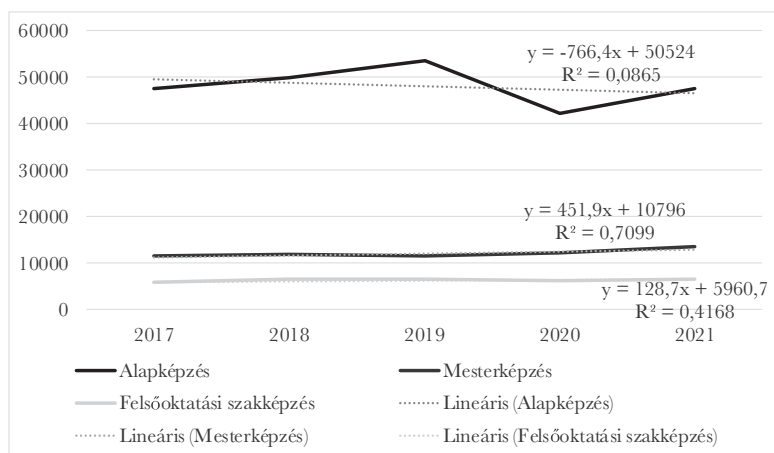
A diplomával rendelkezők pozitív gazdasági aktivitása ellenére a Központi Statisztikai Hivatal adatain megvizsgáltam, hogy az elmúlt négy évben (2017-től 2021-ig) megfigyelhető-e egyfajta elmozdulás a foglalkoztatottak és a munkanélküliek számának alakulásában (1.táblázat).

Az 1. táblázat alapján megfigyelhető a mesterképzésben résztvevők foglalkoztatottságának folyamatos növekedése. Az ilyen iskolai végzettséggel foglalkoztatott munkavállalók száma négy év alatt 231 ezer fővel bővült. Az alapképzést végzők esetében nem tapasztalható drasztikus növekedés, sőt esetükben 2018-ban 714 ezer főről 688 ezer főre csökkent a foglalkoztatottak száma, majd 2021-re meghaladta a 2017-es létszámot. A munkanélküliség alakulásában a 2020-ban megjelent koronavírus járvány eredményezett növekedést mindkét képzési szint esetében, ugyanakkor a mesterképzéssel rendelkezők esetében csak kisebb mértékű negatív változás észlelhető. Az eredmények tehát alátámasztják a magasabb iskolai végzettségűek nagyobb munkaerőpiaci sike-

rességét. Ezt erősítette meg kutatásában Nagy (2016) is. Megvizsgáltam mindkét képzési szint esetében a foglalkoztatottak és munkanélküliek számának lineáris trendjét. Mind a négy esetben pozitív trend figyelhető meg, tehát mind az alap-, mind a mesterképzésben szerzett diplomával rendelkezők létszáma emelkedik a foglalkoztatottak és a munkanélküliek körében is. 2020-ban Magyarországon a 25-64 éves népesség 27,2%-nak volt csak felsőfokú végzettsége, mely jelentősen elmarad az OECD átlagához (39%) képest. A nemek szerinti csoportosítás során pedig azt láthatjuk, hogy a nők nagyobb arányban rendelkeznek diplomával (31,3%) mint férfi társaik (23%) (OECD, 2020).

Érdekes lehet a hallgatók minőségi és mennyiségi összetételeinek változásait is megvizsgálni 2009-től 2016-ig számuk 20%-kal mérséklődött (Polónyi, 2018) és csak 2017-től lehetett emelkedést tapasztalni az egyetemre felvettek számában. A növekedés egészen 2020-ig tartott, amikor is a felsőoktatásba jelentkező fiatalok létszáma ismét 20,5 ezer fővel esett vissza. Ez többségében az alapképzésre jelentkező fiatalokat (-19,5 ezer fő) érintette leginkább (1. ábra), melynek legfőbb oka Polónyi (2021) szerint a Kormány 335/2014. (XII. 18.) Korm. rendelete (a felsőoktatási felvételi

1. ábra: A felsőoktatásba felvettek számának alakulása képzési szintenként

Forrás: felvi.hu (2021a) adatai alapján saját szerkesztés

eljárásról szóló 423/2012. (XII. 29.) Korm. rendelet módosításáról) által 2020-tól kötelező emelt szintű érettségi bevezetése lehet. Míg Trautmann–Vida (2021) a felsőoktatásba jelentkező hallgatók számának csökkenését a felvételi minimum ponthatárok 2015-ben történő bevezetésével magyarázta leginkább.

A vizsgált időszakban az alap és mesterképzés esetében pozitív-, az alapképzés esetében negatív lineáris trend figyelhető meg, a felsőoktatási létszámcsökkenés tehát elsősorban az alapképzésre jelentkezők visszaesésének következménye.

A képzési területeket tekintve a pedagógus, a műszaki, az informátikai, az agrár és a sporttudományi képzésekre jelentkezők esetében tapasztalható a legnagyobb visszaesés. Míg a legnépszerűbb szakok közé 2021-ben is a gazdaságtudományi- (29361 fő), a bölcsész tudományi (17593 fő), a műszaki szakok (13986 fő) és a pedagógusképzés (13110 fő) sorolható (felvi.hu, 2021b). A felsőoktatási felvételi követelmények változása tehát jelentős hatást gyakorolt a hallgatók létszámának változására, emellett ugyanakkor a hallgatók bejutási esélyei növekedtek. Ez a tendencia pozitív hatást gyakorolt a hátrányosabb helyzetű térségekből származó fiatalok sikeres egyetemi felvételi eljárására, ennek ellenére számuk még

így is alulmarad az összes kistérség átlagához képest (Polónyi, 2021). Az abszolutórium megszerzését követően az első álláskereső idője is meghatározhatja az adott képzési terület. Kiss–Pierog (2017) szerint az Gyógyszerésztudományi Karon, az Általános Orvostudományi Karon, valamint a Fogorvostudományi Karon végzettekre rövidebb álláskereső idő jellemző, mint a Gyermekeknevelési és Felnőttképzési Kar, valamint a Mezőgazdaságtudományi Kar hallgatóira. Megfigyelhető, hogy nem csak az adott karnak és szakterületnek lehet azonban meghatározó szerepe a hallgatók munkaerőpiaci sikerességében, hanem az adott intézménynek is. A következőkben azoknak a képzési helyeknek az alakulását tekintem át, melyek hazánkban a legnépszerűbbek voltak a hallgatók körében 2017-től napjainkig (2. táblázat).

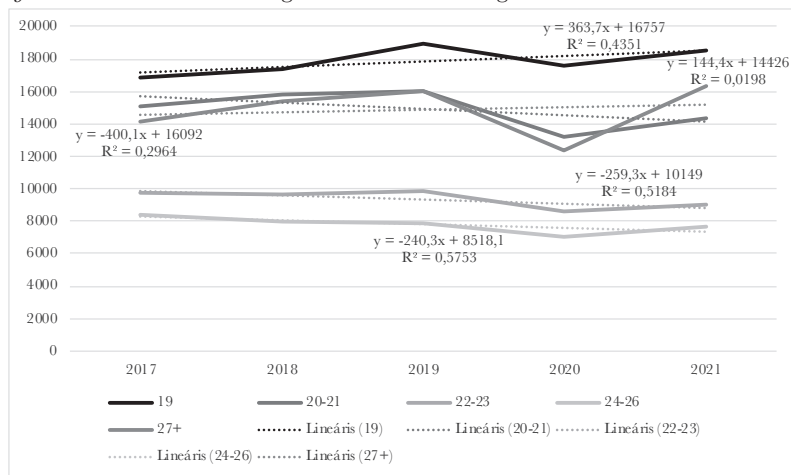
A főváros erőteljes dominanciája figyelhető meg az alap- és mesterképzésben résztvevők esetében. Görög–Kovács (2019) egyetemisták körében végzett mélyinterjú vizsgálata során rámutatott arra, hogy a hallgatók nem elsősorban a budapesti intézmények magasabb presztízse miatt költöznek a fővárosba, hanem a jobb lehetőségek miatt (pl. jobb életszínvonal, családból való kiszakadás miatt). A vidéki centrumokat vizsgálva azt láthatjuk, hogy Budapest

2. táblázat: A felsőfokú oktatásban résztvevő hallgatók leggyakoribb képzési helyének alakulása az elmúlt időszakban

Területek	Időszak			
	2017/2018	2018/2019	2019/2020	2020/2021
Budapest	52,80%	52,80%	52,60%	53%
Pest megye	2,50%	2,30%	2,20%	2%
Győr-Moson-Sopron vármegye	5,40%	5,30%	5,40%	5,20%
Baranya vármegye	6,60%	6,60%	6,60%	6,80%
Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye	3,50%	3,40%	3,40%	3,30%
Heves vármegye	2,30%	2,30%	2,40%	2,20%
Hajdú-Bihar vármegye	9,30%	9,50%	9,70%	9,80%
Csongrád-Csanád vármegye	7,60%	7,70%	7,50%	7,80%
Együtt összesen	90%	89,90%	89,80%	90,10%

Forrás: KSH (2021) alapján saját szerkesztés

2. ábra: A felsőoktatásban résztvevő hallgatók életkor szerinti megoszlása

Forrás: saját szerkesztés a felvi.hu (2021c) adatai alapján

mögött a legerősebb szerepet Hajdú-Bihar vármegye (Debreceni Egyetem), Csongrád-Csanád vármegye (Szegedi Tudományegyetem), Baranya vármegye (Pécsi Tudományegyetem) és Győr-Moson-Sopron vármegye (Széchenyi István Egyetem) tölti be a hazai felsőoktatásban.

Gál (2005:278) kutatásában megerősítette, „hogy a hazai felsőoktatás jelenlegi regionális szerkezete még messze van az optimálistól, ugyanis a vidéki egyetemi központok súlya és mérete elmarad az európai átlagértékektől”. A magas hallgatói létszámhoz a Debreceni Egyetem esetében az is hozzájárulhat, hogy minden képzési szinten itt a legmagasabb azoknak a hallgatóknak az aránya, akik a leghátrányosabb térségekből kerültek ki (Polónyi, 2019). Továbbá Polónyi (2018:117) kutatásában arra is rávilágított, hogy „a szegényebb régiók egyre inkább bezárulnak, azaz a régió fiataljai egyre kevésbé tudnak saját régiójukon kívül tanulni, a gazdagabb régiók esetében pedig egyre inkább növekszik a fővárosban tanulók aránya”. A területi-társadalmi egyenlőtlenségek további növekedését eredményezhetik még a megreformált felvételi követelmények is (Vit-Holb, 2022). Az élethosszig tartó tanulás szemléletének erősödésének következtében ma már nem csak a hátrányos helyzetű, de a különböző ge-

nerációk felsőoktatási tanulmányainak támogatására is nagyobb hangsúlyt kell fektetni. Éppen ezért az oktatási rendszer egyik legfontosabb feladatát képezi az eltérő társadalmi csoportok tanulmányi eredményességének növelése, elősegítése. A felsőoktatási rendszerben megjelenő heterogén hallgatói csoportokat azonban „másfajta ismeretekre, másfajta módon kell oktatni” – ismerte fel tanulmányában Barakonyi (2004:3). A 2. ábra rávilágít a hallgatók életkori szerinti megoszlására hazánkban.

Minden korosztály tekintetében látható, hogy a 2019-ben elkezdődött hallgatói létszámcsökkenés 2020-ban tetőzött és leginkább a 27 évesnél idősebbeket érintette. Ugyanakkor 2021-re ez a tendencia megtörni látszik, minden életkori csoport esetében nőttek az egyetemre felvettettek számai. A trendvonalakat megvizsgálva a 19 éves és a 27 év fölötti korosztályban találunk pozitív lineáris trendet, a köztes korosztályok mindegyikében negatív trend érvényesül a vizsgált időszakban. Az Eurostat 2019-es felmérése szerint, Magyarországon az egyetemen tanuló hallgatók száma a megfelelő korú népesség százalékában nem tér el jelentősen az EU-s átlagtól. Nagyobb különbség csak a 20 éves korcsoport esetében tapasztalható, ahol hazánk 32,1%-os rátája elmarad az EU 42,6%-hoz képest.

A FELSOÓKtatás DILEMMÁI

Jelenleg az egyik legfontosabb és folyamatosan napirenden levő kérdés az Európai Unió tagállamaiban a képzési rendszer átalakítása, a pályorientáció megoldása, valamint az iskola és a munkahely közötti átmenet zökkenőmentessé tétele, illetve ezzel párhuzamosan a lemorzsolódás csökkentése. Ezek sikeres megvalósítása érdekében törekvéseket tesznek arra is, hogy a felsőoktatási tananyagokat a munkaerőpiaci követelményekhez igazítsák (Mathisen–Jorgensen, 2021; Suler et al., 2021). Az oktatási rendszer gazdasági igényeinek kiszolgálásáról azonban eltérő véleményekkel találkozhatunk a szakirodalomban. A kritikus vélemények alapján, az oktatási rendszer egyre kevésbé képes kielégíteni az elvárásokat és hatékonyan átadni a megfelelő szaktudást. Az oktatás hatékonyságát és minőségét megkérdőjelező tanulmányok közé sorolható többek között Szerepi (2006), Arum–Roksa (2010), Shin (2014), Derényi (2018), Henrekson–Wennström (2019), Király–Géring (2020), Farmer (2020). Ellenkező álláspontot képvisel ugyanakkor Polónyi (2020:67), aki a „Felsőoktatás politikai gazdaságtana” c. művében kifejti, hogy a „multinacionális gazdasági szereplők megjelenésével egyre inkább teret nyert a versenyképes gazdasági szereplők igényei felé történő elmozdulás a felsőoktatási képzésben, s ezzel egy időben a felsőoktatási szféra autonómiájának lassú visszaszorítása”. Joggal merül fel tehát a kérdés, hogy valóban csökkenni látszik a hallgatók tudása, az oktatási rendszer színvonala és kevésbé hatékonyan tudja átadni a szükséges tudást a munkaerőpiacra kilépőknek? A válasz minden bizonnyal még várat magára, azonban ez az érzés az oktatási rendszer minőségének romlásával kapcsolatban aligha tekinthető újkeletűnek. A vélhetően pszichológiai, szociológiai és egyéb okokra visszavezethető negatív vélemény nemzetközi szinten is megfigyelhető. A feltételezés tehát mindig is adott volt, ennek alátámasztása azonban mindeztől még nem történt meg, hiszen a tudás színvonalát, mértékét a különböző évtize-

dekben eltérő módon értelmezték így mérésük aligha volt lehetséges (Lukács, 1991). Molnár és szerzőtársai (2020) tanulmányukban összefoglalták az elmúlt években megjelenő új tudásátadási módszereket (pl. gamifikáció, tükrözött osztályterem, szimuláció), melyek célja, hogy hatékonyabbá tegyék a tanulási folyamatokat. Ezen innovatív módszerek kidolgozása rámutat az oktatási rendszer azon törekvésére, hogy a digitalizáció adta lehetőségek felhasználásával változtassanak korábbi gyakorlataikon.

Az oktatási rendszer kiemelt szerepet tölt be a gazdaság sikeres fejlődésében azáltal, hogy a munkaerő-kínálat megfelelő, magas szintű tudással, készségekkel és képességekkel kell rendelkezzen (Jóna, 2013). Sipos és társai (2020a) a frissdiplomások kompetenciái és a bérek kapcsolatát vizsgáló kutatásukban rávilágítottak a felsőoktatás egyik legjelentősebb kihívására, vagyis, hogy a tudásközpontú oktatást miként lehet kompetenciaalapúra váltani. A munkáltatókat ugyanis egyre inkább a jelöltek és a munkavállalók valós és gyakorlati ismeretei érdeklik, mint oktatásuk formális szintje. Ennek érdekében, a jövőben az egyetemeknek kiemelt figyelmet kell fordítani a munkaerőpiacra történő kilépést elősegítő programok szervezésére és kivitelezésére, valamint a kurzusok fejlesztésére (Ádler–Stocker, 2012; Varga, 2014). A Sipos és társai (2020a) által írt tanulmány célja továbbá, hogy bemutassa a frissdiplomások kompetenciái és a munkahelyi sikeresség, ezen belül a bérek közötti összefüggéseket a Diplomás Pályakövető Rendszer (DPR) eredményei alapján. A cikk szerzői rámutatnak arra, hogy a magasabb béreket nemcsak a kiváló képességeknek és kimagasló tehetségnek köszönhetően lehet elérni, hanem számos véletlen tényező is szerepet játszhat az érvényesülés folyamatában, és ezek nagymértékben befolyásolhatják az egyedi életutak alakulását. Ilyen például a szerencsés időzítés, a társadalmi-családi háttér, a közösségi és környezeti támogatás. A PTE végzettjeinél két kompetenciaterületnek volt szignifikáns hatása a fizetésekre; az egyik a társadalmi-érzelmi tényezőcsoport volt, míg a másik a módszertani. Ezek egy része explicit módon megjelenik

a felsőoktatási tárgyak képzési és kimeneteli követelményeiben (például tervezés, szervezés, gazdasági érvelés, tárgyalás, idegennyelv-tudás, informatikai készségek). A másik része (például asszertivitás, kritikus gondolkodás, kitartás, döntési képesség) viszont nem szerepel a képzési és kimeneteli követelmények között, vagy csak implicit módon. A részvételi kompetenciák fejlesztése sajátos oktatási módszereket (aktív oktatás, társak egymástól tanulása, mentorálás, tréning stb.) igényel, amelyek alkalmazása többek között függ a szaktól, a csoportlétszámtól, az oktatói habitustól. Az egyetemeknek kulcsfontosságú szerepük van abban, hogy mindenki, aki diplomát szerzett, egyformán fel legyen szerelve a munkahelyi sikerhez szükséges eszközökkel, és az egyetemi oktatásnak biztosítania kell a munkahelyi képességek képzését minden hallgató számára, beleértve a kommunikációt, a csapatmunkát és a szervezési készségeket is (Milburn, 2012). A megfelelő kompetenciák elsajátításának szükségességére világított rá Kiss–Máté (2016:16) is, akik szerint a foglalkoztatók „a kiválasztás során a szakmai gyakorlati tudást, a rugalmasságot, az önálló munkavégzést, az ismeretek alkalmazásának és az információk rendszerezett alkalmazásának képességét, valamint a szabályokhoz való alkalmazkodást” keresik leginkább a jelöltel képességei között. A diplomások telített piacán az az egyéneknek képesnek kell lenniük azonosítani és hangsúlyozni azokat a személyes erősségeiket és tapasztalataikat, amelyek megkülönböztetik őket társaiktól. Ennek érdekében nélkülözhetetlenné válik az önismeretük fejlesztése, ami segítheti őket abban, hogy felismerjék, hol állnak a legjobban, így olyan lehetőségeket kereshetnek a munkaerőpiacon, amelyek egyszerre kívánatosak és reálisak (St. Jorre et al., 2019).

Zakota (2020:69) tanulmányában kiemelte, hogy „a Covid-19 vírus megjelenése új körülményeket és elvárásokat teremtett az oktatásban a tanulás és a részvétel szempontjából egyaránt”. A krízishelyzet során a kompetencia alapú oktatási rendszer kialakítása mellett az oktatók tudásának aktualizálására, a technológiai folyamatok elsajátítására, valamint az

új ismeretek hallgatók felé történő produktív közvetítésére is kiemelt figyelmet kellett fordítani. A távoktatás egyik napról a másikra történő bevezetése rugalmasságot és bizalmat követelt meg az oktatási rendszerben résztvevőktől. Nem minden esetben volt ugyanis zökkenő mentes a gyors online oktatásra történő átállás: a gyakorlatban ugyanis előfordult, hogy a hallgatók digitalizációs fejlettsége gyakran meghaladta a pedagógusokét, így az oktatott tantárgyak innovációs fejlődéseinek megismérése érdekében az oktatók képzéseken történő részvétele igencsak sürgetővé vált. Az új digitális ismeretekkel és módszerekkel felvértezve ugyanis képessé válhattak a hallgatók figyelmének hosszútávú fenntartására (Pirohov–Kiss, 2020). Eringfeld (2021) ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a piacosodás elleni küzdelem, valamint a közösségépítő és szocializációs folyamatok folytatása érdekében hosszútávon elengedhetetlenné válik, hogy az egyetemek továbbra is fizikai helyekként létezzenek, ahol az oktatás megtestesült formában, megosztott terekben és valós időben történjen. A jelenléti oktatás mellett azonban az online oktatásnak is számos előnye lehet. Egyik ilyen, hogy a folyamatos oktatás lebonyolítása érdekében, rövid időn belül rákötelezte az oktatókat arra, hogy korábbi tanítási módszereiken változtassanak és otthonukból, interneten alapuló technikai eszközök segítségével tartsák meg kurzusukat. Az otthoni tanulás mellett szóló érv lehet még többek között a rugalmasság, az önállóság a fizikai költségek (pl. egyetemi intézmények fenntartása) és az utazási idő megspórolása is. Ellenben, az online térben megtartott órák hátrányaként említhető meg, hogy gyakran igen megterhelőek voltak a pedagógusok számára, hiszen a hallgatók interakciója minimális vagy alig volt, így a kommunikáció igencsak egyoldalúvá vált (Kálmán et al., 2021; Shagiakhmetova et al., 2022). S bár a hallgatók többségének a távolléti oktatáshoz szükséges eszközök használata nem okozott nagy fennakadást, a járvány megjelenése számos más területen jelentett nekik is akadályt (Akai–Karatas, 2020; Efriana, 2021). Fekete (2021) négy magyaror-

szági egyetem 18-29 éves egyetemistái körében végzett vizsgálata alapján megállapította, hogy jelentősen nőtt a diákok leterheltsége is az online oktatás bevezetésével, mely az egyéni tanulással töltött idő emelkedését eredményezte. Horváth és társai (2021) szerint a tanulás során jelentkező motiváció hiánya, a családi problémák és a privát szféra hiánya jelentette számukra a legnagyobb nehézséget. Shin már 2014-ben felhívta rá a figyelmet, hogy az egyetemre felvett fiatalok tudása, felkészültsége is mérséklődött a korábbi évekhez viszonyítva, melynek oka részben abban állhat, hogy a technológiai fejlődés következtében a fiatalok bárhol és bármikor hozzáférhetnek a szükséges információkhoz. Kiss (2015) ugyanakkor tanulmányában hangsúlyozta, hogy a „diplomások munkaerőpiaci sikerességében a jó tanulmányi eredmény, a tanulmányok során nyújtott többletteljesítmény és a magasabb szintű nyelvtudás előnyt jelenthet”. Ezt erősítik meg kutatásukban Fónai és társai (2014) is, akik szignifikáns kapcsolatot mutattak ki a tanulmányi eredmény és a munkanélküliség alakulása között, vagyis a jobb tanulmányi eredményt elérő hallgatók kisebb eséllyel válnak munkanélkülivé. Éppen ezért az oktatási rendszer egyik új feladatát jelentheti annak a tudásnak az átadása, hogy a hallgatók hogyan tudják a leghatékonyabban és felelősségteljesen felhasználni a digitalizáció adta lehetőségeket (Hülber et al., 2020). Ősz (2020) tanulmányában rávilágít egy olyan új oktatási modell szükségességére, amely igazodik a mobilgeneráció információszerezési igényeihez, az „ingertülhalmozáshoz”, de meghagyja a tradicionális elemek szociális és társadalmi dimenzióit.

Az elmúlt években – vélhetően a globális kihívások eredményeként – a felsőoktatási rendszeren belül is egyre fontosabb kérdéssé vált az idősebb generáció oktatása és képzése (generáció menedzsment), a duális képzés, valamint a különböző csoportok közötti szakadék csökkentése (diverzitás menedzsment). A tudásalapú társadalmunkban éppen ezért minden eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítani az egyetemi szintet követő továbbképzések biztosítására

és a tudás átadásának eszközeit és módszereit illetően is a lifelong learning növekvő szerepére kell felkészülni (Simai, 2018; Cropley–Knapper, 2021). „A felsőoktatás számára a változó hallgatói igényekhez való gyors alkalmazkodás során kialakított innovatív tanulási technológiák jelenthetik ugyanis a tartós versenyelőny biztosítását” (Sipos et al., 2020).

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban a Központi Statisztikai Hivatal és a felvi.hu statisztikai adatain megvizsgáltam 2017-től a felsőfokú végzettségűek gazdasági aktivitásának változásait, a felvett hallgatók számának alakulását képzési szintenként és életkor szerint, valamint hazánk felsőoktatásának legnépszerűbb képzési helyeit. Továbbá a tanulmány célja, hogy rávilágítson az oktatókat és hallgatókat érintő legfontosabb, újonnan megjelenő problémákra, melyeket az elmúlt években tapasztalható globális változások indukáltak. A felsőoktatás minőségi és mennyiségi összetételének komplex feltárása érdekében hazai és nemzetközi forráselemzést is végeztem. Összefoglalva, a felsőoktatást és a munkaerőpiacot leginkább érintő változások:

- A koronavírus-járvány következtében nőtt a munkanélküliek száma a felsőfokú végzettségűek esetében is, azonban az ő esetükben tapasztalható a legkisebb emelkedés.
- A felsőoktatás felvételi követelményeinek változásai a hallgatók számának csökkenését eredményezték 2020-ban, ugyanakkor a hallgatók bejutási esélyei növekedtek.
- A magasabb iskolai végzettség nagyobb munkaerőpiaci sikerességet eredményezhet.
- A főváros erőteljes dominanciája figyelhető meg az alap és mesterképzésben résztvevők esetében.
- Az élethosszig tartó tanulás szemléletének erősödésének következtében ma már nem csak a legfiatalabb korosztály, hanem különböző generációk is megtalálhatóak a felsőoktatásban, akiknek hatékony oktatá-

sa más módszereket követel meg.

- A gazdasági növekedés és versenyképesség biztosítása érdekében számos szerző (többek között Adler–Stocker, 2012; Király–Géring, 2020; Sipos et al., 2020) új felsőoktatási reform kialakításának szükségességét hangsúlyozza.
- A krízis helyzet okozta megváltozott körülmények által az oktatók tudásának aktualizálására, a technológiai folyamatok elsajátítására, valamint az új ismeretek hallgatók felé történő produktív közvetítésére is kiemelt figyelmet kell fordítani.
- Az oktatási rendszer egyik új feladatát jelentheti annak a tudásnak az átadása, hogy a hallgatók hogyan tudják a leghatékonyabban és felelősségteljesen felhasználni a digitalizáció adta lehetőségeket (Hülber et al., 2020).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Akat, Muhammed – Karatas, Kasim (2020): Psychological Effects of COVID-19 Pandemic on Society and Its Reflections on Education. *Electronic Turkish Studies*, 15 (4), pp. 2-14. <https://doi.org/10.7827/Turkish-Studies.44336>
- Arum, Richard – Roksa, Josipa (2010): *Academically Adrift: Limited Learning on College Campuses*. Chicago, University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226028576.001.0001>
- Barakonyi Károly (2004): Egyetemek rangsorolása, teljesítményük értékelése. *Vezetéstudomány*, 35 (1-6), pp. 2-7.
- Derényi András (2018): A tanítás és tanulás minőségének javítása az elmúlt 10 évben. In: Kovács G.-Temesi J. (2018): *A magyar felsőoktatás egy évtizede 2007-2018*. NKK Kötetek 2. pp. 130-146.
- Efriana, Leli (2021): Problems of Online Learning during Covid-19 Pandemic in EFL Classroom and the Solution. *JELITA*, 2 (1), pp. 38-47.
- Eringfeld, Simone (2021): Higher education and its post-coronial future: utopian hopes and dystopian fears at Cambridge University during Covid-19. *Studies in Higher Education*, 46 (1), 146-157. <https://doi.org/10.1080/03075079.2020.1859681>
- Eurostat (2019): Students in tertiary education by age groups - as % of corresponding age population. [https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submit-](https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submit-ViewTableAction.do)

[ViewTableAction.do](https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submit-ViewTableAction.do)

- Farmer, Gavin (2020): *Education: Our Flawed and Outdated System*. Capstone Project Poster Presentation, College Preparatory Academy, University of Nebraska-Lincoln.
- Fekete Mariann (2021): Megkoronázott sebezhetőségek-avagy a fiatalság új típusú megélése. *Iskolakultúra*, 31 (2), pp. 54-75. <https://doi.org/10.14232/ISK-KULT.2021.02.54>
- Felvi.hu (2021a): Jelentkezők és felvettek megoszlása képzési szintenként idősorosan. https://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_statistikak/elmult_evek/!ElmultEvek/index.php/elmult_evek_statistikai/kepzesi-szintenken
- Felvi.hu (2021b): Jelentkezők és felvettek száma képzési területenként. https://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_statistikak/jelentkezoek_es_felvettek/21A_jelentkezoek
- Felvi.hu (2021c): Jelentkezők és felvettek korosztály szerint. https://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_statistikak/elmult_evek/!ElmultEvek/index.php/elmult_evek_statistikai/korosztalyok?filters%5Bستا_cv%5D=2021%2F%2C3%81
- Fónai Mihály – Kotsis Ágnes – Szűcs Edit (2014): A munkaerő-piaci sikeresség vizsgálata. *Felsőoktatási Műhely*, 8 (4), pp. 91-108.
- Gál Zoltán (2005): Az egyetemek szerepe a regionális innovációs hálózatokban. In: Buzás N.: *Tudásmenedzsment és tudásalapú gazdaságfejlesztés*. JATEPress. pp. 269-292.
- Görög Vivien – Kovács Péter (2019): Egyetemek hallgatói megtartóképessége. *Köz-Gazdaság - Review of Economic Theory and Policy*, 14 (1), pp. 24 - 29. <https://doi.org/10.14267/retp2019.01.05>
- Henrekson, Magnus – Wennström, Johan (2019): 'Post-truth' schooling and marketized education: Explaining the decline in Sweden's school quality. *Journal of Institutional Economics*, 15 (5), pp. 897-914. <https://doi.org/10.1017/S174413741>
- Horváth László – Czirfusz Dóra – Míslay Helga – N. Tóth Ágnes (2021): Alkalmazkodási stratégiák a távolléti oktatás során hallgatói, oktatói és intézményi szinten. *Neveléstudomány: Oktatás – Kutatás – Innováció*, 9 (3), pp. 23-42. <https://doi.org/10.21549/ntny.34.2021.3.2>
- Hülber László – Papp-Danka Adrienn – Dringó-Horváth Ida (2020): A felsőoktatás digitális oktatási kultúrájának korrajza szakértői interjúk alapján. *Opus et Educatio*, 7 (4), pp. 302-330. <https://doi.org/10.3311/ope.401>

- Jóna György (2013): A felsőoktatás és a foglalkoztathatóság integrációjának technikát. In: Darvai T.: *Felsőoktatás és munkaerőpiac-Eszményektől a kompetenciák felé*. SETUP-Belvedere Meridionale, Szeged. pp. 45-66. <https://doi.org/10.14232/belvbook.2013.58502.b>
- Király Gábor – Géring Zsuzsanna (2020): Gazdasági, társadalmi és egyéni értékteremtés a felsőoktatásban. *Educatio*, 29 (1), pp. 19-32. <https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.1.2>
- Kiss Zsuzsanna (2015): Fiatal magyar diplomások foglalkoztathatósága (Az első álláskeresési időt befolyásoló tényezők). in: Pusztai Gabriella–Kovács Klára (szerk.): *Ki eredményes a felsőoktatásban?* Nagyvárad, Partium Press, pp. 55–65.
- Kiss Zsuzsanna – Máté Domicián (2016): „Frissdiplomások foglalkoztathatósága vállalati szemszögből, Avagy Mit preferálnak a munkaadók? = Analysis of Young Graduates Employability in Corporate Perspective, What Kind of Preferences Employer Have?“. TAYLOR 8 (2), pp. 11-18.
- Kiss Zsuzsanna – Pierog Anita (2017): A Debreceni Egyetem végzettségének regionális munkaerő-piaci jellemzői. *Régiókutatás Szemle*, 2 (1), pp. 7-15. <https://doi.org/10.30716/RSZ/2017/1/12>
- KSH (2020a): A foglalkoztatottak száma legmagasabb iskolai végzettségük szerint, nemenként. https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0008.html
- KSH (2020b): A munkanélküliek száma legmagasabb iskolai végzettségük szerint, nemenként. https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0027.html
- KSH (2021): Felsőfokú alap-és mesterképzésben részt vevő hallgatók képzési hely szerint. https://www.ksh.hu/stadat_files/okt/hu/okt0042.html
- Kálmán Orsolya – Eszes Fruzsina – Kardos Dorottya – Lénárd Sándor – Pálvölgyi Lajos – Szivák, Judit (2021): Arctalanság a távolléti felsőoktatásban. Oktatók és hallgatók dilemmái és kritikus eseményei a távolléti oktatás első időszakában. *Neveléstudomány: Oktatás – Kutatás – Innováció*, 9 (3), pp. 43–61. <https://doi.org/10.21549/NTNY.34.2021.3.3>
- Lukács Péter (1991): *Színvonal és szelekció. Oktatáspolitikai elemzés*. Educatio Kiadó, Budapest. ISBN 963 404 176 0
- Matisen, Line – Jorgensen, Eva (2021): The significance of knowledge readiness for co-creation in university industry collaborations. *Innovation*, 23 (4), pp. 534-551. <https://doi.org/10.1080/14479338.2021.1882862>
- Milburn, Alan (2012): *University Challenge: How Higher Education Can Advance Social Mobility: A Progress Report by the Independent Reviewer on Social Mobility and Child Poverty*. London: The Cabinet Office.
- Molnár Gabriella – Zuti Bence (2015): *Egyetemek gazdaságfejlesztési hatásainak mérése*. XXXII. OTDK április 10-12. Budapesti Gazdasági Főiskola KKK, Budapest. pp. 52-66. ISBN 978-963-306-416-0
- Molnár Gyöngyvér – Turcsányi-Szabó Márta – Kárpáti Andrea (2020): Digitális forradalom az oktatásban – perspektívák és dilemmák. *Magyar Tudomány*, 181 (1), pp. 56-67. <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.1.6>
- Nagy Katalin (2016): Az oktatás gazdasági értékei. *Opus et Educatio*, 3 (3), pp. 312-323. <https://doi.org/10.3311/ope.106>
- OECD (2020): Adult Education level. <https://data.oecd.org/eduatt/adult-education-level.htm>
- Pirohov-Tóth Barbara – Kiss Zsuzsanna (2020): A negyedik ipari forradalom oktatásra és munkaerőpiacra gyakorolt hatása. *Régiókutatás Szemle*, 5 (2), pp. 27-34. <https://doi.org/10.30716/RSZ/20/2/3>
- Polónyi István (2018): A hazai felsőoktatás felvételi tendenciái és hallgatólétszámának néhány jellemzője. In: Kovács G.-Temesi J. (2018): *A magyar felsőoktatás egy évtizede 2007-2018*. NKK Kötetek 2, pp. 111-129.
- Polónyi István (2019): Egyetemek és régiójuk: különös tekintettel a Debreceni Egyetemre. *Debreceni Szemle*, 1 (23-24), pp. 115-129.
- Polónyi István (2020): *A felsőoktatás politikai gazdaságtana: Magyarország a 21. századi iskolázottsági és innovációs versenyben*. Gondolat Kiadó, Budapest. ISBN 978 963 693 783 6
- Polónyi István (2021): A felvételi követelmény megváltozásának hatása a felsőoktatás területi rekrutációjára. *Tér és Társadalom*, 35 (2), pp. 110-124. <https://doi.org/10.17649/TET.35.2.3310>
- Shin, Jung Cheol (2014): University Teaching: Redesigning the University as an Institution of Teaching. In: J. C. Shin & U. Teichler (eds) *The Future of the Post-massified University at the Crossroads*. Heidelberg, Springer, pp. 85–100. https://doi.org/10.1007/978-3-319-01523-1_7
- Simai Mihály (2018): A felsőoktatás jövője, az élethosszi tanulás és a globális kihívások. *Magyar Tudomány*, 179 (1), pp. 90-98. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.1.10>
- Sipos Norbert – Jarjabka Ákos – Kuráth Gabriella – Venczel-Szakó Tímea: (2020): Felsőoktatás a COVID-19 szorításában: 10 nap alatt 10 év? Gyorsjelentés a digitális átállás hatásairól a munkavégzésben a Pécsi Tudományegyetemen. *Civil Szemle*, Különszám, pp. 73-93.

- Sipos Norbert – Kuráth Gabriella – Gyarmatiné Bányai Edit (2020): A frissdiplomások kompetenciái és a bérek kapcsolata. A kompetenciafejlesztés lehetőségei a felsőoktatásban. *Közgazdasági Szemle*, 67 (11), pp. 1130-1153. <https://doi.org/10.18414/ksz.2020.11.1130>
- St.Jorre, Trina.Jorre – Boud, David – Johnson, Elizabeth (2019): Assessment for distinctiveness: recognising diversity and accomplishments. *Studies in Higher Education*, 46 (7), pp. 1371-1382. <https://doi.org/10.1080/03075079.2019.1689385>
- Suler, Petr – Palmer, Laura – Bilan Svitlana (2021): Internet of Things Sensing Networks, Digitized Mass Production and Sustainable Organizational Performance in Cyber-Physical System - based smart factories. *Journal of Self-Governance and Management Economics*, 9 (2), pp. 42-51. <https://doi.org/10.22381/jsme9220214>
- Szerepi Anna (2006): Munkaadók és fejtámaszok a munkaerőpiacról és az oktatási rendszerről. In: Györgyi Z. et al. (szerk.): Diplomával a munkaerőpiacon. *Felsőoktatási Kutatóintézet*, pp. 89-115.
- Trautmann László – Vida Cecília (2021): TUDÁSALAPÚ GAZDASÁG-IPARPOLITIKA-FELSŐOKTATÁS. *Köz-gazdaság-Review of Economic Theory and Policy*, 16 (4), pp. 49-76. <https://doi.org/10.14267/RETP2021.04.04>
- Varga Erika (2014): *A személyes kompetenciák átértékelődése az emberi erőforrás menedzsment és a gazdasági felsőoktatás szemszögéből*. Doktori értekezés. Szent István Egyetem, Gödöllő. https://szie.hu/file/tt/archivum/Varga_Erika_ertekezés.pdf
- Vit Eszter – Holb Éva (2022): A felsőoktatási jelentkezések visszaesése és a felvételi követelmények változása egy év távlatából. *Iskolakultúra: Pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata*, 32 (1), pp. 23-43. <https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2022.1.23>
- Zakota Zoltán (2020): Oktatás járvány idején- az alkalmazkodás nehézségei. *Civil Szemle, Külön szám*, pp. 59-71.
- Ádler Judit – Stocker Miklós (2012): Kompetencia alapú, output orientált oktatás az ideális foglalkoztatás érdekében. TM 60. sz. műhelytanulmány. BCE Vállalatgazdaságtan Intézet Versenyképesség Kutató Központ.
- Ősz Rita (2020): Hogyan alakíthatjuk át az online oktatást a járványhelyzet értékelése után. *Civil Szemle, Különszám*, pp. 145-154.
- Shagiakhmetova, Minzilya – Bystritskaya, Elena – Demir, Servet – Stepanov, Roman– Grishnova, Elena – Kryukova, Nina (2022): *Primary Teachers Difficulties Related to Compulsory Distance Education During COVID-19*. *Contemporary Educational Technology*, 14 (2), pp. 2-9. <https://doi.org/10.30935/cedtech/11589>

Szöllősi Tamás

Háromszék turizmusa a koronavírus-járvány tükrében – Visit Covasna Safe Place

Tourism in Transylvania, the Historical Háromszék County in the Light Of The Coronavirus – Visit Covasna Safe Place

ÖSSZEFOGLALÁS

A koronavírus-járvány óriási méreteken sújtotta a turizmust, szinte ellehetetlenítve ennek az ágazatnak a működését, olyan helyzetet teremtett a világban, amely az eddigiekben még nem volt tapasztalható. Az utazási korlátozásokkal, a rendezvények, összejövetelek betiltásával, valamint a karantén bevezetésével a turizmus gyakorlatilag ellehetetlenült, leállt 2020 márciusában és csak hónapokkal később kezdett újjáéledni nagyfokú bizonytalanság mellett. A válság felülírta a turisták utazási kedvét, valamint az iparágban dolgozók terveit is. Az emberek biztonságának fontossága felértékelődött. A *Visit Covasna* csapata a háromszéki turizmus újraindításán dolgozott, ennek része a *Visit Covasna Safe Place* népszerűsítő kampány, mely Háromszéket, mint minőséget, élményt és biztonságot nyújtó turisztikai desztinációt mutatja be. A tanúsítványt olyan szálláshelyek kapták meg, amelyek a biztonságos vendégfogadás érdekében biztonsági előírásokat vezettek be. Ezzel az alkalmazottak egészségének megőrzéséhez, valamint a turisták biztonságos fogadásához járultak hozzá.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: Z30, Z32, Z33

Kulcsszavak: koronavírus, járvány, válság, turizmus, Háromszék

SUMMARY

The COVID-19 pandemic hit tourism heavily, almost completely blocking the activity of this industry, creating a situation never seen before in the world. Travel restrictions, the ban of events and gatherings, the introduction of lockdowns basically stopped tourism in March of 2020 and the industry only started to recover months later, with many uncertainties. The crisis discouraged tourists from travelling and changed the plans of those working in the industry. The security of people became much more important. The team behind *Visit Covasna* worked hard to restart tourism in the historical Háromszék County, launching the *Visit Covasna Safe Place* campaign, which presented Háromszék County as a destination offering quality, experiences and safety. The certificate could be acquired by the establishments which introduced safety regulations in order to protect their guests. This way they helped protect the health of their employees and of their guests.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: Z30, Z32, Z33

Keywords: COVID-19, pandemic, crisis, tourism, Historical Háromszék County

DR. SZÖLLŐSI TAMÁS, PhD hallgató, Nemzeti Közszolgálat Egyetem és a Sapientei Erdélyi Magyar Tudományegyetem közös doktori iskolája (office.szollosit@gmail.com).

BEVEZETÉS

Mivel az utazás elengedhetetlen a turizmus léteéhez, minden olyan tényező, amely akadályozza az utazást, mély hatással van a turisztikai iparra. A világ jelenlegi helyzete egy nagyon jó példa arra, hogy a különböző események a turisztikai ipar törékenységét hangsúlyozzák (Jiang–Ritchie, 2017).

A COVID-19-járvány okozta válság és a korlátozások azonnali hatással voltak a nemzetgazdaságokra, ideértve az idegenforgalmi rendszereket, azaz a nemzetközi utazást, belföldi turizmust, napi látogatásokat és az ágazat legkülönbözőbb szegmenseit, mint például a légi közlekedés, körutazások, tömegközlekedés, szállások, kávézók, éttermek és rendezvények. Az utazási és idegenforgalmi ágazat az egyik leginkább érintett gazdasági ágazat a világjárvány miatt (Shretta, 2020). Az Utazási És Turisztikai Világtanács (WTTC) kutatásai alapján a COVID-19 75 millió munkavállaló közvetlen munkahelyi kockázatnak volt kitéve. A WTTC (2021) mérései szerint a koronavírus-világjárvány széles körű hatása miatt az utazási turizmus ágazatban naponta megdőbbszűnt számú, egymillió munkahelyet veszítettek el. Marinko Škare és társai (2021) szerint a nemzetközi mobilitás folyamatos korlátozása következtében az utazási és turisztikai ágazat közel 4,5 billió USD veszteséget szenvedett el, a globális GDP-hez való hozzájárulása 2019-hez képest 49,1%-kal csökkent, és 2020-ban már csak 4,7 billió USD-t ért el: a világgazdaság 3,7%-os GDP-csökkenéséhez képest. A karanténidőszak hatására a nemzetközi és a belföldi turizmus hetek alatt rohamosan visszaesett.

A járvány olyan dolgokkal szembesít minket, amelyeket korábban lehetetlennek gondoltunk: a világ leállt, az országok lezárták határaikat, otthonainkba szorultunk és bizonytalan jövő előtt állunk, még akkor is, hogyha a fertőzést legtöbbször túléljük, a gazdasági válság bekövetkezik (Zizek, 2020).

Korábbi tanulmányok (McKercher–Chon, 2004) kifejtik, hogy a járványokra adott reakciók a különböző turisztikai desztinációk ösz-

szemlálásának az okai, és jelentősen befolyásolhatják a turisztikai keresletet. Bár bizonyos országok viszonylag sikeresen képesek megfékezni a járvány kitörését, a gazdasági visszaesést ők sem tudják kikerülni. Ez a hatás az idegenforgalmi ágazatot érinti a legjobban, és ennek javításához gondosan megtervezett stratégiára van szükség (Yeh, 2020).

Az elmúlt évek trendjét követve a nemzetközi turizmus évente 6%-os növekedést produkál (UNWTO). 2020-as előrejelzés szerint több mint 1,4 milliárd ember utazik nemzetközileg, és ez 3,3%-kal járul hozzá a globális GDP-hez. Csak az Európai Unióban több mint 13 millió ember élvezi az utazás előnyeit¹ és mintegy 3,6 millió ember közvetlenül dolgozik az iparágban. A járvány kezdetével a 2020-as előrejelzések irreálisá váltak és ingadozni kezdtek a számok, hiszen az idegenforgalmat minden helyi, nemzeti vagy nemzetközi döntés közvetlenül befolyásolta. Figyelembe véve az instabilitás okait, az ágazatban dolgozó emberek anyagi függőségét és a járvány összefüggéseit, láthatjuk, hogy a leginkább érintett terület és a válság kimenetele közvetlenül érzékelhető. 2020 áprilisában az UNWTO becslése szerint a veszteség elérte a 450 milliárd dollárt, ami a tervezett összeg több mint fele, a Statista² szerint 730 milliárd dollárról beszélhetünk (Baba et al., 2020).

A világjárvány hatása az egész világon gazdasági szempontból súlyos volt, az egészségügyi hatások korlátozottsága az országok kormányai által a járvány felszámolása érdekében alkalmazott radikális gazdasági intézkedésekkel is magyarázható, ezért a világjárvány munkaerő-piaci hatásainak tanulmányozásának fontossága éppen ezekben az elrendelt intézkedésekben rejlik. (Radulescu et al., 2020) Ennek a cikknek a célja, hogy bemutassa, ezen megváltozott helyzet milyen hatásokat gyakorolt a turizmusra Romániában és ezen belül Háromszéken, és felmérje, értékelje azon lépéseket, amelyeket a helyi hatóságok tettek, annak érdekében, hogy segítsék az ágazatot és a lehető legjobb helyzetbe hozzák a korlátozások feloldását követő időszakra. Vizsgáljuk, hogy hogyan próbálták

az illetékesen talpra állítani Háromszék turizmusát. Kovászna megye tanácsa a Kovászna Megye Turizmusáért Egyesület révén olyan kampányt indított el, amely elsőként ismerte el azon helyeket, akik biztonságos helyként működhetnek a korlátozások feloldása után, ez a kampány bejárta a teljes román sajtót és a turisták figyelmét Háromszékre összpontosította.

A COVID-19 JÁRVÁNY

Az új koronavírus okozta járvány 2019 decemberében tört ki a kínai Vuhan városban. Az első eset után a fertőzés világszerte elterjedt, ami miatt az Egészségügyi Világszervezet (WHO) 2020. március 11-én világjárványt (pandémiát) hirdetett. Romániában 2020. február 26-án regisztrálták az első megbetegedést.

Az országban a járvány Nyugat-Európához hasonlóan alakult. Az első romániai esetenél már előfordultak esetek a nyugat-európai országokban: Olaszország (323 eset), Franciaország (14 eset), Németország (18 eset), Nagy-Britannia (13 eset), Spanyolország (7 eset). A román hatóságok a vírusnak a lakosság körében történő elterjedésének korlátozása, a járvány kordában tartása, valamint a kórházak túlterhelésének elkerülése érdekében szükségállapotot vezettek be 2020. március 15-én. Két nappal később bezárták az éttermeket, szállodákat és betiltották a beltéri rendezvényeket, csak a kültéri rendezvények voltak engedélyezve, maximum 100 fővel. Március 21-én katonai rendelettel bevezették az éjszakai kijárási tilalmat, majd március 24-én a teljes kijárási tilalmat. A rendkívüli állapot május 14-én ért véget, ami után veszélyhelyzet állt fent az országban, ezáltal csökkentve a korlátozásokat. A járvány kordában tartása nagymértékben a lakosság hozzáállásától, a fennmaradt korlátozásoktól, valamint a hatóságok által javasolt személyi és kollektív védelmi intézkedésektől függött.

A járvány okozta számos korlátozó intézkedés és a gazdasági válság gátolta a nemzetközi kereskedelmet, a külföldi tőkebefektetéseket, a szolgáltatások exportját, beleértve a turizmust is (Varga, 2020), azaz nemzetközi utazások, bel-

földi turizmus, egynapos látogatások és olyan sokféle szegmens, mint a légi közlekedés, körutazások, tömegközlekedés, szállás, kávézók és éttermek, rendezvények, fesztiválok, találkozók vagy sportesemények. A világjárvány minden országban és közösségben megzavarta az életet, és a 2020-as globális gazdasági növekedést negatívabban befolyásolta, mint az elmúlt közel egy évszázadban bármikor. Mérések szerint a vírus a globális gazdasági növekedést 2020-ban 3,2 százalékos éves ütemben csökkentette. A globális kereskedelem a becslések szerint 2020-ban 5,3 százalékkal esett vissza. Mivel a válság következtében a nemzetközi légi közlekedés gyorsan lelassult és sok ország utazási tilalmat vezetett be, határokat zártak le, valamint karanténidőszakot vezettek be, a nemzetközi és bel-földi turizmus hetek alatt rohamosan visszaesett (Gössling, 2020). Az óceánjárók a legrosszabb szcenáriókba kerültek. A Diamond Princessel kezdődően 2020. február 1. és március 26. között legalább 25 óceánjáró erősítette meg a fertőzést a fedélzetén (Mallapaty, 2020). Március végén tíz hajó maradt a tengeren és nem talált olyan kikötőt, amely lehetővé tette volna számára a kikötést. A tengeri, idealizált biztonságos környezet (Cordesmeier – Ppathanassis, 2011) csapdává vált, több ezer utas várta karanténban a fülkékben a hazatérés reményét.

A tavasz folyamán a turizmus gyakorlatilag megszűnt. Az idegenforgalom visszaesése kihatott a turizmus és vendéglátás minden szegmensére, területileg a turisztikai vonzerővel rendelkező régiókban csapódott le leginkább. A lemondott események, a bezárt szálláshelyek, illetve a turisztikai nevezetességek látogatásának korlátozása azonnal érzékelhetővé vált más szektorokban is, mint a vendéglátás. Az éttermeket is be kellett zárni, bár aki tehetett házhoz szállításra áttérve tovább folytatta működését. Ezt követően elbocsátásokról és csődökzei állapotokról lehetett olvasni a sajtóban.³ A vendéglátás és az utazási ágazatot érintette talán a leg súlyosabban, az órabéres munkavállalóknak lehetségesen pusztító nehézségekkel kell szembenéznük. A Marriott International (körülbelül 174 000 alkalmazott) több tízezer dolgozót

készül szabadságra küldeni (Bomey, 2020). A járvány nemzetközi torzulásokat hozott a vendéglátóiparba, és jelentős visszaesést okozott az európai szállodapiacra (Nicola, 2020).

A nagy légitársaságok, mint a Scandinavian Airlines⁴, Singapore Airline⁵, vagy az utazásszervezők, mint a német TUI⁶ tíz millió dollárt kértek állami támogatásként. A Nemzetközi Polgári Repülési Szervezet (2020) jelentése szerint a COVID-19 2020 végére az üléshely-kapacitás 71%-os csökkenéséhez és világszerte mintegy 1,5 milliárd utas elvesztéséhez vezetett, ami jól példázza a járvány bizonytalan jellegét és hatásait a légitársaságok üzletmenetére, illetve a légitársaságok és repülőterek számára támogató szolgáltatásokat nyújtó számos cég pénzügyi helyzetére. (Amankwah et al., 2021) Amint azt Walsh (2020) megállapította, a kis- és nagyvállalatok a koronavírus hatásainak áldozatául estek, ugyanakkor a járvány „rekordot döntött az úgynevezett megacsofodók tekintetében”

A járványok és az utazás kapcsolata központi szerepet játszik az egészségbiztonság és a globális változás megértésében (Burkle, 2006). Több tanulmány foglalkozik az idegenforgalmi kutatásokkal, de ez idáig a világjárványok rendszerintű hatásait nem értékelték ugyanúgy, mint a globális klímaváltozás lehetséges hatásait. Ezen tanulmányok nem összpontosítottak a kihívásokra és a sebezhetőségre. Számos tanulmány kimutatta a légi közlekedés szerepét a felső légúti megbetegedések terjedésének gyorsításában (Brown, 2016). A 21. században a növekvő járványveszély fő okai a következők: gyorsan növekvő és mozgékony világnépesség, urbanizációs trendek és az emberek koncentrációja, iparosított élelmiszer-termelés és a globális közlekedési hálózatok. Peeri és társai (2020) kimutatták, hogy a COVID-19 a fokozódó globalizáció miatt gyorsabban terjedt, a modern közlekedési rendszerek megjelenése fokozta az emberi érintkezést, mivel az utazók fizikai közelsége lehetőséget biztosít a vírus terjedésére. Wu és kutatótársai (2020) azzal érveltek, hogy a járvány kitérése a kínai újév kezdetére esett és a vasúti utazások megnövekedett száma lehetővé tette a vírus gyors terjedését.

A világ számos járvány élt át az elmúlt évti-

zedekben, de egyiknek sem volt hasonlóan nagy következménye a világgazdaságra, mint a COVID-19-járványnak. Ez a vírus nem olyan fertőző, mint más betegségek (pl. kanyaró) és nem is annyira halálos, mint az Ebola, de a tünetek jelentkezése előtt az emberek már terjesztőkké válnak. Emiatt a tünetmentes emberek könnyen továbbadják a fertőzést, mielőtt tudnának a betegségről (Gössling, 2020). Mivel a legtöbb szálloda bezárt, vagy jelentősen lecsökkent a forgalma, a 2020-as iparági bevételek jelentősen csökkentek. Korinth (2022) kutatásából láthatjuk, hogy azon országok esetében, amelyek a turisták száma alapján 2019-ben az első tíz között helyezkedtek el, a turisztikai bevételek több mint 76,23%-kal csökkentek 2020-ban az előző évhez képest. A COVID-19-járvány következtében viszonylag a legjobb helyzetben lévő országok az Európa középső és nyugati részén fekvő államok voltak (köztük Lengyelország 41,6%-os és Ausztria 27,9%-os csökkenéssel 2020-ban az előző évhez képest) A különböző járványügyi korlátozások a 2021-es évben is érvényben voltak. Ahogy a kutatók előre jelezték, elsőként a belföldi piacok fellendülése várható. Minden kormány egyénileg döntött, hogy hogyan oldja fel a lázárásokat. Számos újrainítási stratégia a vírus lassítás érdekében szakosított megközelítést alkalmazott. Továbbá, a legfontosabb egészségügyi alapelvek figyelembevételével, beleértve a társadalmi távolságtartás fenntartását, a tesztelési képességet, a folyamatban lévő vakcinakísérleteket és az egészségügyi rendszerek támogatását, a társadalmak biztonságosan ki tudtak nyílni a lezárásokból (Griffin, 2021).

A JÁRVÁNY LEFUTÁSA ÉS ALAKULÁSA ROMÁNIÁBAN

A koronavírus-járvány mély gazdasági válságot okozott, nemcsak Romániában, hanem egész Európában, sőt az egész világon. Elsősorban a könnyűipar (textil-, bőr- és cipőipar) került nehezebb helyzetbe, hiszen ezen termékek vásárlását a fogyasztók válsághelyzet idején könnyen el tudják halasztani, szemben az élelmiszer-, ital- vagy gyógyszeriparral. Hasonló problémák voltak az

autó- és szórakoztatóiparban, valamint a turizmusban. A könnyűipar már a koronavírus-járványt megelőzően is nehezebb piaci helyzetben volt, hiszen itt jellemző, hogy a munkaerő költsége a vállalatok költségstruktúrájában viszonylag magas. Ezek a vállalatok többnyire globális nagyvállalatoknak szállítottak be, vagy valamelyik multinacionális vállalat helyi leányvállalataként működtek.

A Babeş-Bolyai Tudományegyetem Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Karának kutatócsapata (a COVID-19 – Romanian Economic Impact Monitor – A koronavírus-járvány hatásai a román gazdaságra: tények és előrejelzések⁷ projekt által) folyamatosan vizsgálta a pandémia hatását a romániai gazdaságra vonatkozóan.

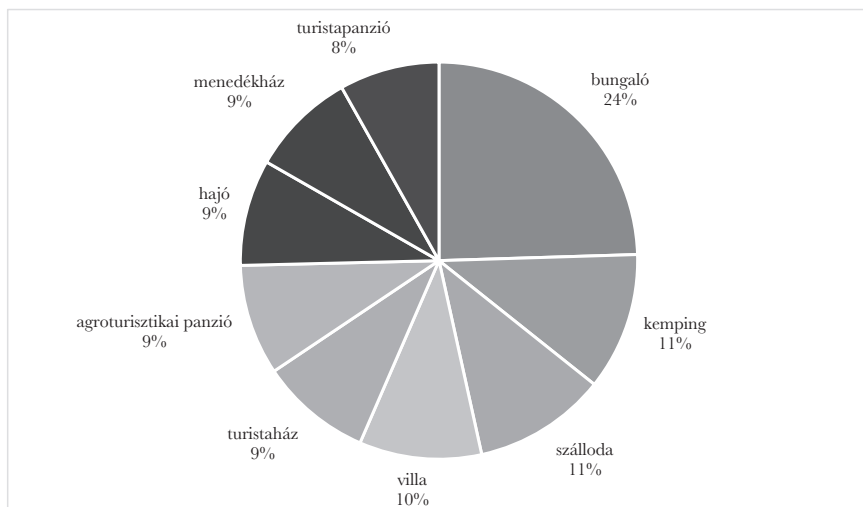
Az első 200 nap eredményei tekintetében az országban 2,04 millió tesztet végeztek, amelyből 103495 eset volt pozitív, és 43025 a gyógyult esetek száma, míg 4163 ember meghalt.⁸ A román gazdaság visszaesése már az első trimeszterben érzékelhető volt, ám az igazi visszaesés a második trimeszterben következett be, amikor 12,3%-os volt az első trimeszterhez képest és 10,5%-os a 2019-es év hasonló periódusához képest – mutatnak rá a BBTE kutatói. A legnagyobb visszaesését a turizmus és vendéglátóipar, valamint a kulturális, művészeti és egyéb szolgáltatások

szenvedték el. 2023 januárjáig – 1047 nappal az első eset után – az országban több mint kétmillió megerősített esetet tartottak nyilván, amelyből több mint 60 ezer volt halálos, az átlotszám elérte a 36,9%-t (az első oltással), a 2022-es éves költségvetési hiány 6,6%, az infláció 16,8% volt.⁹

A világjárvány román turizmusra gyakorolt hatása a statisztikákban is megmutatkozik: A turisztikai desztinációk által regisztrált érkező turisták száma 2020 júniusában 74,5%-kal csökkent 2019 júniusához képest (334.000 látogatóra), míg a vendégéjszakák száma 76,5%-kal esett vissza.¹⁰ A külföldi turisták száma 68,7%-kal esett vissza, míg a romániai turisták külföldre való utazása 68,1%-kal. Júniusban, 96,1%-a a turistáknak belföldi volt, míg 3,9%-a külföldről érkezett. A külföldi turisták tekintetében 86,2% az EU államaiból érkezett.

Az utazások átlagos időtartamát figyelve megállapítható, hogy a turisták 2,1 napot töltöttek el (úgy a belföldi, mint a külföldi turisták). A legtöbb turista a bungalókat részesítette előnyben (33,7%), majd a kempingeket (15,4%), szállodákat (14,9%), villákat (13,7%), turistaházakat (12,5%), agroturisztikai panziókat (12,4%), hajókat (11,9%), menedékházakat (11,8%), valamint a legkevesebben a turista panziókat (11,2%).

1. ábra: A turisták által előnybe részesített szállások 2020-ban

Forrás: Saját szerkesztésű ábra a Román Statisztikai Hivatal adatai alapján. 2020-as adatok.

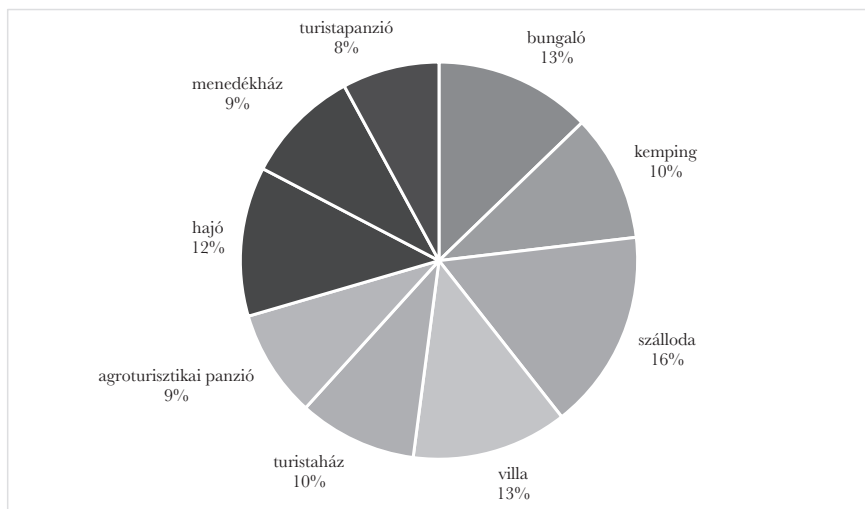
A külföldi turisták határátlépését tekintve 2020 júniusában 409 ezer főt regisztráltak, amely 68,7%-os visszaesést jelent 2019 júniusával szemben.

2021-ben országos szinten megfigyelhető, hogy az érkezések száma kezdett visszaállni a járvány előtti időszakra, a szálláshelyeken összesen 9.276.700 személyt regisztráltak, ami 46,4%-os növekedést jelent 2020-hoz képest. Az összes érkezés 90,9%-át a belföldi turisták, míg 9,1%-át a külföldi turisták képezték. A szálláshelyeken 2021-ben regisztrált vendégéjszakák száma 20.653.100 volt, ami 43%-os növekedést jelent 2020-hoz képest. 2021-ben a vendégéjszakák teljes számából 91,1%-ot tett ki a román turisták vendégéjszakáinak száma, míg 8,9%-ot a külföldi turistáké. Ami a külföldi turisták érkezését és a vendégéjszakák számát illeti, a legnagyobb arányt az Európából érkezők tették ki, 78,4% valamint 76,7%.¹¹ Az előző évvel szemben a legtöbb turista a szállodákat részesítette előnyben (32,1%), majd a bungalókat (25,2%), a villákat (25%), a hajókat (24,3%), a kempingeket (20,4%), a turistaházakat (19,9%), a menedékházakat (18,6%), az agroturisztikai panziókat (17,3%), valamint a turistaházakat (15,6%).

A TURIZMUS ÁTALAKULÁSA

A koronavírus új kihívásokat hozott a világ turizmusába, hiszen a járvány terjedése miatt hozott intézkedések szinte teljesen ellehetetlenítették az utazásokat. Ez alapvetően megváltoztatta a turisták lehetőségeit és döntéseit. Az utazási igény nem tűnt el, a karantén okozta bezártság miatt erősödött is, az emberek továbbra is vágytak az utazásra, az új helyek megismerésére és felfedezésére – de másként teszik, mint ez idáig történt. A turizmus kialakulásának és fejlődésének alapfeltétel a biztonság. A turisták a nyugodt, békés (azaz biztonságos) célállomásokat részesítik előnyben. Amennyiben egy turisztikai desztináció nem tudja a látogatók biztonságát garantálni, akkor a többi feltétel megléte esetén sem tekinthető versenyképesnek (Csapó–Törőcsik, 2019). Raffay (2020) vizsgálta a koronavírus-járvány fogyasztói döntéseit, úgy találta, hogy a járvány teljes mértékben felülírta a turisták utazási terveit, a biztonság volt az alapvető befolyásoló tényező, emiatt a saját otthon bizonyult a legbiztosabbnak, vagy a saját nyaraló. Rámutatott, hogy a nyaralók iránti kereslet megugrott 2020 tavaszán.

2. ábra: A turisták által előnybe részesített szállások 2021-ben

Forrás: Saját szerkesztésű ábra a Román Statisztikai Hivatal adatai alapján. 2021-es adatok.

A legtöbb turista inkább a saját autós utazást választotta, hiszen itt minimalizálni lehetett a kapcsolatot az idegenekkel. A vasúti, buszos, hajós, illetve repülő utazások tekintetében sokakban megingott a bizalom.

A belföldi turizmus felértékelődött a járvány hatására, hiszen ezen célpontok olcsóbbak, illetve maga az utazási költség is alacsonyabb. Az utazási szabályozások (teszt, karantén, határzár), mind-mind elősegítik, hogy az utazni vágyók a helyi desztinációkat létesítsék előnyben. Ahogy az utazásnál is kerüljük a vásárlók a tömeget és a sok emberrel történő kényszerű érintkezést, úgy a lehetőségekhez mérten igyekeznek a szállást is úgy megoldani, hogy minél kevesebb legyen a kontakt az ismertelenekkel, emiatt a kisebb vendéglátóhelyek, agroturisztikai panziók nagy előnyre tehetnek szer a szállodákkal szemben.

A járvány legerősebben a hagyományos tömegturizmust érintette, ugyanakkor az alternatív utazási formák – amelyeknél eleve kisebb az utasszám és kevesebb fizikai kontaktus volt jellemző – népszerűsége növekedhet. Az olyan turisztikai termékek, ahol könnyebb megoldani a fizikai távolságtartást és az nem megy az élmény rovására, sőt javítja az utazás minőségét, várhatóan népszerűbbek és az összes utazáson belül arányaikban jelentősebbek lesznek. Ilyenek a kerékpáros turizmus, az aktív turizmus egyéb formái, a falusi/vidéki turizmus, a gyógyturizmus, az ökoturizmus stb. (Raffay, 2020).

Manapság az utazók egyedi élményekre vágnak. A Covid-19-járvány hatására ez a tendencia erősödik. Az utazási szokások és az utazók kulturális hozzáállásának megváltozása miatt, valamint a pandémia-veszélyből fakadó biztonsági előírások következtében az egyéni utazások biztonságosabbak lesznek, mint a tömegturizmus keretében megvalósulók. A turizmus e formájában a távolság is tartható, míg ez egy csoportos utazás során, vagy egy resort szállodában kevésbé megvalósítható. A turisták először belföldön töltik a nyaralásukat, amíg helyreáll a nemzetközi utakra vetett bizalom, majd a tapasztalatok szerint a szomszédos országokba utaznak.

A Turisztikai Világszervezet (UNWTO) ajánlása alapján a desztinációknak el kell végezniük a közegészségügyi helyzeten alapuló kockázatértékelést, és az érdekelteket teljeskörűen tájékoztatniuk kell. Megbízható és könnyen hozzáférhető információkat kell nyújtani a protokollokról, nemzeti és helyi szabályokról és a legfontosabb egészségügyi kontaktokról, vagy a marketingkommunikációban előtérbe helyezni a fizikai távolságtartást lehetővé tevő termékeket, mint a vidéki turizmus, ökoturizmus, aktív turizmus¹².

HÁROMSZÉK TURIZMUSA

Székelyföld turisztikai kínálata az elmúlt években nem túl nagy csinnadrattával, de annál határozottabban újul meg – a kulturális vonzerőket, nemzeti nagyjaink emlékhelyeit vagy a jól bejárattott természeti látnivalókat egyre-másra egészítik ki új attrakciók és minőségi szolgáltatások (Székelyföldi turizmus 2.0)¹³. A háromszéki önkormányzat által 2008-ban létrehozott Kovászna Megye Turizmusáért Egyesület célja a turizmus fejlesztése a megyében, a turisztikai struktúrák, keretrendszerek létrehozása, a turisztikai fejlesztési politikákra vonatkozó javaslatok kidolgozása, az idegenforgalom támogatása, finanszírozások bevonása, reklámanyagok készítése, turisztikai szolgáltatások nyújtása, gasztro- és egyéb kulturális-, turisztikai rendezvények szervezése, kiállításokon való részvétel, a megye turisztikai potenciáljának növelése, Turisztikai Információs Központok létrehozása, az idelátogatok, valamint a vendégéjszakák számának növelése.¹⁴

Háromszék a kúriák földje

Háromszék az a hely Székelyföldön, ahol a legtöbb nemesi kúria található, így méltán viseli a „kúriák földje” megnevezést. A régióban több mint 160 kúria, nemesi és kisnemesi udvarház, valamint kisebb méretű kastélyok is találhatóak, amelyek a történelem során többször alakultak az akkori kor divatja szerint, így találunk reneszánsz, barokk, klasszicista stílusjegyeket is,

3. ábra: A kúriák földje – Háromszék

Forrás: <https://visitcovasna.com/hu/places/kuriak-foldje-txgcj-jh38wunw>.

amelyek a helyi népi építészettel ötvöződnek, ezáltal egyedi formavilágot hoznak létre, így az idelátogató igazi kuriózumokkal találkozhat. „Habár a XX. század nehéz időszakaiban több kúria elpusztult, napjainkban mégis számos háromszéki településen maradtak fent igényesen felújított vagy épp restaurálásra szoruló, műemléknek nyilvánított kúriák és udvarházak. A legrégebbi ilyen építészeti emlékek XVII. századiak, de későbbi korok stílusváltozásai is fellelhetőek rajtuk.”¹⁵

Háromszék a borvíz nagyhatalom

„A Keleti-Kárpátok vulkanikus vonulata mentén, így Háromszéken is, százával vannak jelen igen magas ásványi anyag tartalmú vizek, melyek a törésvonalak mentén jutnak a felszínre. Ezek az ásványvizek (vagy borvizek, ahogy Székelyföldön nevezik) ivóvízként, gyógyvízként vagy fürdőként hasznosulnak.”¹⁶ Többféle színben, ízben, valamint kémiai összetételben lehet

őket megtalálni. Felhasználási módjukat tekintve is többféleképpen lehetnek: használhatjuk belső fogyasztásra, frissítő ivóvízként, bizonyos források vizét palackozzák is, de különböző panaszok esetén fürdővízként fejtük ki jótékony hatásukat. A gyógyturizmusban a vizek mellett a mofetták (CO₂ kigőzölgések) is nagy szerepet játszanak.

Visit Covasna applikáció

Kovászna megye hivatalos turisztikai mobilalkalmazása, amely iOS és Android kompatibilis. Az alkalmazás tartalmazza a turisztikai célpontok felsorolását, eseménynaptárt, hasznos információkat szálláshelyekről, éttermekről, illetve a megye egyéb turisztikai szolgáltatásairól. A mobiltelefonon használható, háromnyelvű, ingyenesen letölthető applikáció három célt is szolgál: egységes turisztikai adatbázist tartalmaz, Kovászna megye mint úticél megjelenik a mobilalkalmazások között, valamint digitális idegenvezetésre is használható.

4. ábra: Borvízforrások Háromszéken

Forrás: <https://visitcovasna.com/hu/places/haromszek-a-borviznagyhatalom-2pcjfwxyorj-g>

Háromszéki turizmus – járványidőszak

Ahogy a világon mindenütt, 2020 tavaszán a COVID-19-járvány ellehetetlenítette a turizmust Kovászna megyében is, a március- áprilisi hónapokban a foglalások száma a nullához közelített. A téli időszakban megemelkedett a regisztrált turisták száma a megyében, 30%-kal több turista érkezett, mint 2019 hasonló időszakában, ám a járvány és az azt megelőző rendeletek ellehetetlenítette a turizmusban dolgozók munkáját. A rendezvények elmaradtak, az utazások száma is lecsökkent, így voltak olyan létesítmények, amelyeknek be kellett zárniuk. Ezekben az időkben a turizmusban résztvevő vállalkozók próbálták kihasználni lehetőségeiket, folyamatos kommunikációt folytattak a potenciális turistákkal, brand építéssel foglalkoztak, illetve virtuális túrákat szerveztek.

Románia kormánya egy 75%-os technikai munkanélküliséggel támogatta a turisztikai

szektort, továbbra is kibocsájtotta a vakációs jegyeket és ezeknek érvényességét meghosszabbította, illetve a szükségállapot idejére a vendéglátóipari egységek számára eltörölték a terület és épületadó befizetését. 2022. március elején Romániában megszűnt a veszélyhelyzet, eltörölték a korlátozásokat, a vakációs jegyek továbbra is kötelező juttatásnak számítanak a közsférában, amellyel a belföldi turizmust támogatják.

Visit Covasna – Safe Place

Az intézkedések enyhítése után az élet újraindult, a vállalkozók, a polgárok és a turisták örömeire. Ez jó lehetőséget biztosított arra, hogy a megye sikeresen versenyezzen más úti célokkal, és a térsége jellemző, vonzó látványlók népszerűsítésével jelentős piaci részesedést szerezzen. A Kovászna Megye Turizmusáért Egyesület a korlátozások feloldása után egy

5. ábra: Visit Covasna applikáció – online reklámbanner

Forrás: https://comi.cname.ro/451_338/turism/laszlo-endre-cci-covasna-campania-visit-covasna-safe-place-impact-pozitiv-asup-ra-turismulu/mediaPool/u53001H.jpg

átfogó népszerűsítő kampányt indított, amivel a belföldi turisták figyelmét irányították a háromszéki turisztikai kínálatra. A kampány a Visit Covasna – Safe Place nevet viselte, amely a megyét minőséget, élményeket és biztonságot kínáló úti célként mutatta be. Mivel az országban a turizmus mindenhol leállt, így Kovászna megye hasonló előnyökkel indult a turistákért folyó harcban, mint az ország többi régiója. A járvány hozadéka az volt, hogy felértékelődött a belföldi turizmus, ezt lehetőségként kellett kihasználni és megtenni mindent egy-egy desztináció népszerűsítéséért.

Háromszéken egy országos szinten elsőként bevezetett tanúsítvánnyal indították újra a turizmust. A Visit Covasna – Safe Place bizonylatot olyan turisztikai egységek kaphatták meg, amelyek egy jól kidolgozott kritériumrendszer alapján megtették a kormány által is javasolt óvintézkedéseket a koronavírus-járvány terjedése ellen, ezzel próbálták visszanyerni a turisták bizalmát és Háromszékre csábítani őket.

Májusban kezdődött el a turizmus biztonságos folytatását célzó, széleskörű kampány előkészítése Kovászna megyében. A program keretében a Visit Covasna képviselői meglátogatták az összes egységet, amely a turisztikai tevékenysége folytatását tervezte, és azok, amelyek különféle óvintézkedéseket vezettek be a járvány terjedése ellen, tanúsítványt kaptak és megjelölték őket a Visit Covasna Safe Place logóval. Ezek az

óvintézkedések hasonlóak a kormány által javasoltakhoz, ugyanakkor a Visit Covasna Safe Place státusának megszerzése nem mentesítette az érintett szolgáltatókat a törvény által előírt rendelkezések alkalmazása alól. 2020. június 5-én a Sepsiszentgyörgyhöz tartozó Sugásfürdőn indították el a kampányt, és adták át az első tanúsítványt, amelyet a Görgő Panzió kapott meg. Az eseményen részt vett Corina Martin, a Turizmusfejlesztési Egyesületek Szövetségének elnöke, valamint Rázvan Pascu turisztikai marketingtanácsadó.

6. ábra: Visit Covasna Safe Place tanúsítvány logója

Forrás: <https://visitcovasna.com/ro/places/visit-covasna-safe-place>

A kiegészítő intézkedések, amiket a Kovászna megyei szállásegységeknek javasoltak bevezetésre, hozzájárultak, hogy a turisták megfelelően biztonságos körülmények között töltsék a szabadságukat, ugyanakkor az alkalmazottak egészségügyi védelmét is biztosították. „Ezekkel az intézkedésekkel a turisták figyelmét Háromszékre irányították, hangsúlyozva azt, hogy a megyében található szálláshelyek nemcsak biztonságos körülményeket nyújtanak, de egyedi minőséget és élményt is.”¹⁷

A tanúsítvány megszerzéséhez az alábbi kritériumoknak kellett megfeleljenek a szállásegységek: a főrész részleges értékesítése, a jelentkezési űrlap online kitöltése, fertőtlenítő belépőszőnyegek használata, a testhőmérséklet mérése érkezéskor vagy a wellness-részlegbe való belépéskor, kéztisztítószer használata, maszkok és kesztyűk viselése, gyakori fertőtlenítés a közös helyiségekben, rövid időközönkénti szellőztetés, fokozott figyelmet fordítva a közös helyiségek gyakori fertőtlenítésére, lehetőség biztosítása az ételek kiszolgálására szobaszerviz módban, valamint az 1,5 méteres társadalmi távolság tiszteletben tartása.

A múzeumok esetében a kritériumok a következők voltak: az egy idejű látogatók számának csökkentése (a csoportok méretének csökkentése, illetve több csoportba való fölosztása, egyszerre 10 ember tartózkodhatott a kiállítóterekben), fertőtlenítő szőnyeg elhelyezése, látogatók testhőmérsékletének mérése, kézfertőtlenítők kihelyezése a látogatók számára, maszkviselés, közösségi terek gyakori fertőtlenítése, gyakori szellőztetés, 1,5 méteres társadalmi távolságtartás tiszteletben tartása.

A kampány keretében július végén tíz népszerű romániai blogger, vlogger, újságíró és televíziós szakember látogatott Háromszékre a Kovászna Megye Turizmusáért Egyesület meghívására. A megyei turizmus fellendítése és népszerűsítése céljából megszervezett kirándulás alkalmával a véleményformálók ellátogattak a megye több nevezettségéhez, megismerkedtek a helyi hagyományokkal, valamint különböző programokon vettek részt. A résztvevők a tanulmányút során saját média felületeiken

népszerűsítették Háromszékot a belföldi turisták számára, hiszen ezen szereplők ajánlásai segítettek abban, hogy minél többen válasszák úticélként ezt a térséget.

A „biztonságos hely” tanúsítványt szálláshely kategóriában 78 egység kapta meg, továbbá 48 étterem és kávézó, valamint 4 múzeum. A meghívott véleményformálók médiafelületein kívül a romániai sajtóban (tv, online és írott) román és magyar nyelven egyaránt központi helyzetet kapott a kampány.

EREDMÉNYEK

A Romána Statisztikai Intézet minden évben gyűjt információkat a turizmust érintő főbb mutatókra (szálláshelyek száma, vendégéjszákák száma, érkező turisták stb.) vonatkozóan. Ezeket a statisztikai adatokat az 5 ágyas vagy annál nagyobb kapacitással rendelkező szálláshelyektől gyűjtik be, kivéve azokat, amelyek tevékenységes felújítás vagy a szálláshelykapacitás és/vagy besorolás kategória jelentős módosítása miatt szünetelnek. A kiadó lakások, szobák nem szerepelnek a felmérésekben.

Az adatok forrását illetően a következő pontosításokat kell figyelembe venni: turistaszállás olyan épület vagy létesítmény, amely állandó vagy idejnyelleggel turistáknak szállást és egyéb szolgáltatásokat nyújt. A turistavillák, bungalók és turistavendégházak épületenként különálló turistaszállásnak minősülnek, még akkor is, ha több villában, bungalóban vagy vendégházban közös a recepció. Nem tartoznak a turistaszállás funkciójú szálláshelyek közé:

- kollégiumok, bentlakásos iskolák a tanév során;
- kórházi létesítmények (a szanatóriumok kivételével);
- hálókocsik;
- laktanyák, munkásszállók, öregotthonok és gyerekotthonok.

Kovászna megyébe érkező turisták száma 2020-ban

Ebben a pontban, a Székelyföldi Turisztikai Desztináció Menedzsment Klaszter segít-

ségével összegyűjtöttük azokat az adatokat, amelyeket a Romániai Statisztikai Hivatal a rendelkezésükre bocsájtott. A kutatásban azon a szálláshelyeket vizsgálják, amelyek rendelkeznek a Vállalkozási és Idegenforgalmi Minisztérium által kiadott érvényes besorolási tanúsítvánnyal. A turista érkezését a szálláshelyek akkor rögzítik, amikor a vendéget nyilvántartásba veszik, vagyis megtörténik a check-in. Minden egyes szálláshelyen turistaként csak egy érkezést számítanak, függetlenül a folyamatos tartózkodásból eredő vendégéjszakák számától. A külföldi turisták nyilvántartásba vétele a származási ország szerint történik.

A statisztikai intézet, a 1228/2005-ös, „a szálláshely-szolgáltatással rendelkező szálláshelyek látogatottságára vonatkozó statisztikai felmérés módszertanának megállapítása érdekében” elfogadott rendelet, valamint az 692/2011/EU, az Európai Parlament és a Tanács „a turizmusra vonatkozó európai statisztikákról” szóló rendelete alapján havonta elektronikusan, webportálon keresztül vagy önregisztrációval bekéri az adatokat, a legalább 10 férőhelyes kapacitással rendelkező turistaszállások tulajdonosától vagy üzemeltetőjétől. Országos szinten ez 6000 létesítményt jelent.

1. táblázat: Kovácszna megyébe érkező turisták száma 2020-ban, havi bontásban, szálláshely típusa szerint

Hónap	Megye összesen	Szállodák	Motelek	Villák	Menedék házak	Panziók	Agroturisztikai panziók
Január	9671	6361	67	699	86	829	1430
Február	8328	5734	60	60	25	588	1145
Március	2399	1602	-	132	20	189	427
Április	-	-	-	-	-	-	-
Május	393	138	.	-	-	71	173
Június	2664	1722	63	212	43	383	1143
Július	8796	5704	142	538	83	707	1034
Augusztus	13472	8039	129	831	94	1000	2630
Szeptember	10925	7252	76	459	48	771	1796
Október	8911	6105	38	397	23	623	1556
November	6470	4102	35	280	19	561	1312
December	5625	3394	66	199	32	539	1186
ÖSSZ	78654	50153	676	4332	473	6261	13832

Forrás: Székelyföldi Turisztikai Desztináció Menedzsment (TDM) Klaszter adatai

2. táblázat: Kovácszna megyébe érkező turisták száma 2020-ban, 2019-hez viszonyítva

2019	136530
2020	78654
DIF 2020/2019 %	- 42.39

Forrás: Székelyföldi Turisztikai Desztináció Menedzsment (TDM) Klaszter adatai

3. táblázat: Kovászna megyei vendégéjszakák száma 2020-ban, havi bontásban, szálláshely típusa szerint

Hónap	Megye összesen	Szállodák	Motelek	Villák	Menedék házak	Panziók	Agroturisztikai panziók
Január	2644	19192	69	2065	314	1527	2604
Február	21760	16349	66	1489	66	1291	1765
Március	8868	7074	-	402	32	481	783
Április	-	-	-	-	-	-	-
Május	935	437	.	-	-	137	317
Június	8803	4758	73	1160	85	849	1764
Július	39567	31318	160	2207	320	1388	2422
Augusztus	59618	46274	210	3394	333	2203	4716
Szeptember	50936	42624	105	1910	147	1556	3271
Október	42570	35316	48	2418	55	1652	2700
November	23970	17564	47	1126	35	1593	2734
December	14939	8494	72	781	96	2061	2881
ÖSSZ	298410	229400	850	16952	1483	14738	25957

Forrás: Székelyföldi Turisztikai Desztináció Menedzsment (TDM) Klaszter adatai

4. táblázat: Kovászna megyei vendégéjszakák száma 2020-ban, 2019-hez viszonyítva

2019	603465
2020	298410
DIF 2020/2019 %	- 50.55

Forrás: Székelyföldi Turisztikai Desztináció Menedzsment (TDM) Klaszter adatai

Az adatokból kiderül, hogy 2020-ban Kovászna megyében 78654 turistát regisztráltak, amelyből a legtöbben (50153) a szállodákat, valamint az agroturisztikai panziókat (13832) részesítették előnyben. A legtöbb vendég a július – október időszakban érkezett, de magas számmal érkeztek január és februárban is a megyébe.

Kovászna megyei vendégéjszakák 2020-ban

A vendégéjszakák, vagy éjszakai tartózkodás az adott szálláson, amelyet a hivatalos check-in időponttól check-outig számolnak, még akkor is, ha a tényleges tartózkodási idő rövidebb, mint az említett időtartam.

Vendégéjszakák száma = \sum (az adott szálláshelyen tartózkodó vendégek száma * vendégek által eltöltött éjszakák száma).

A nettó szálláskapacitás-ráta kifejezi a használatban lévő szálláskapacitás és a turisták által egy adott időszakban ténylegesen igénybe vett szálláskapacitás közötti kapcsolatot. Ezt úgy számítják ki, hogy a vendégéjszakák teljes számát viszonyítják az adott időszakban használt turistaszállás-kapacitáshoz.

A lenti táblázatból láthatjuk, hogy 2020-ban 298410 vendégéjszakát töltöttek el a turisták Kovászna megyében (belföldi és külföldi turisták közösen). Augusztusban volt a legkiemelkedőbb ez a szám, 59618.

5. táblázat: Kovászna megyébe érkező turisták száma 2021-ben, havi bontásban, szálláshely típusa szerint

Hónap	Megye összesen	Szállodák	Motelek	Villák	Menedék házak	Panziók	Agroturisztikai panziók
Január	8816	5571	30	367	79	782	1613
Február	9208	5629	41	795	53	701	1650
Március	7709	4838	62	409	36	556	1457
Április	8824	6145	47	492	25	395	1384
Május	10063	6481	60	547	28	729	1699
Június	10778	6877	92	764	20	831	1528
Július	15413	8689	156	901	448	1096	2490
Augusztus	18045	10236	152	904	50	1315	3672
Szeptember	13754	8433	51	729	52	1155	2533
Október	11159	7255	53	675	34	908	1957
November	8197	5554	57	320	48	789	1208
December	8578	5291	61	517	29	87	1448
ÖSSZ	130544	80999	862	7420	902	10127	22639

Forrás: Székelyföldi Turisztikai Desztináció Menedzsment (TDM) Klaszter adatai

6. táblázat: Kovászna megyébe érkező vendégek száma 2021-ben, 2020-hoz viszonyítva

2020	78654
2021	1130544
DIF 2020/2021 %	+ 65.97

Forrás: Székelyföldi Turisztikai Desztináció Menedzsment (TDM) Klaszter adatai

A megyei önkormányzat által elindított Visit Covasna Safe Place – noha inkább egy kommunikációs – kampány volt, a figyelmet Háromszék felé fordította, és kimondható, hogy elérte a célját. Pozitív hatással volt a helyi turizmusra és hozzájárult, hogy a térség több turistát vonzzon. A pandémia miatt nehéz év volt a megye turizmusa számára, de Kovászna megye kevésbé volt érintett, mint a más megyék, és ez annak volt köszönhető, hogy a turisták inkább a bel-földi turizmust választották szabadságuk, illetve a hétvégeik eltöltésének helyeiként, többnyire elzártabb, kevésbé zsúfolt, kisebb szállodákat és panziókat keresve, Kovászna megye pedig beillett ebbe a tendenciába.

Ha a 2020-as évet figyeljük¹⁸, az előző évhez viszonyítva, a vendégek érkezésének száma 42,39%-kal, a vendégéjszakák száma 50,55%-kal esett vissza. A számokat tekintve Kovászna megye az élen maradt, hiszen 14-15%-kal meghaladta az országos átlagot.

A Kovászna Megye Turizmusáért Egyesület mérései szerint a bizonyítványt megkapó vállalkozók pozitívan értékelték a kezdeményezést, több szállásadó egység használta a tanúsítványát a saját marketingkampányában. A szállásadók saját bevallása szerint 56%-uk állította, hogy a tanúsítvány pozitívan hozzájárul a foglalásokhoz, 28%-uk szerint semlegesén járult hozzá, 16%-uk pedig

7. táblázat: Kovászna megyei vendégéjszakák 2021-ben, havi bontásban, szálláshely típusa szerint

Hónap	Megye összesen	Szállodák	Motelek	Villák	Menedék házak	Panziók	Agroturisztikai panziók
Január	19620	12528	30	699	212	1786	3451
Február	22013	14353	45	1530	121	2067	3113
Március	19818	13255	64	985	85	1783	2933
Április	28772	23163	52	1309	50	905	2412
Május	38950	30648	86	1710	53	2690	2764
Június	46311	35340	97	3035	38	3014	3093
Július	65047	48673	210	3794	1244	2860	41216
Augusztus	71836	55169	228	3980	239	3207	5726
Szeptember	55511	43619	61	2918	168	2716	4607
Október	45695	36679	140	2242	46	2451	3539
November	29776	23667	59	755	104	1807	2845
December	23270	15549	76	1453	81	2263	2952
ÖSSZ	466619	351643	1148	24410	2441	227549	41651

Forrás: Székelyföldi Turisztikai Desztináció Menedzsment (TDM) Klaszter adatai

8. táblázat: Kovászna megyei vendégéjszakák száma 2021-ben, 2020-hoz viszonyítva

2020	298410
2021	466619
DIF 2020/2021 %	+ 56.37

Forrás: Székelyföldi Turisztikai Desztináció Menedzsment (TDM) Klaszter adatai

még nem tudta, hogy milyen hatása volt a foglalásokra. Ahogyan a fenti táblázatokból is látszik, fokozatosan növekedett a turista-forgalom, több szállásadó egység teljes befogadóképességgel működhetett, valamint Kovászna megye közkedvelt úticéllá vált a belföldi turisták számára.

Ha a 2021-es év adatait¹⁹ elemezzük az előző évhez viszonyítva, a vendégek érkezésénél egyértelmű javulásokat tapasztalhatunk, a megyébe érkező vendégek száma 65.97%-kal, a vendégéjszakák száma 56.37%-kal nőtt az előző évhez viszonyítva. Az adatokból láthatjuk, hogy a vendégéjszakák száma a nyári hónapokban (június, július, augusztus, valamint

szeptember) a legmagasabb, amikor a legtöbb turista érkezett a megyébe. Mindkét adatot tekintve az augusztus volt a kiemelkedő Háromszék turizmusa szempontjából. Ami a foglaltsági rátát illeti, Kovászna megye az előző évekhez képest is élen maradt, közel 10%-kal meghaladva az országos átlagot, a kapacitáskihasználtság augusztusban 54.3%-os volt a megyében és 49.1% országos átlagban.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány áttekintést nyújt a koronavírus-járvány nyomán bekövetkezett válságra, kitérve a turizmusban okozott problémákra. A

COVID-19-járvány nagyságrendileg átszervezte a turisztikai beágyazottságokat és szokásokat, ám új lehetőségeket is nyújtott a vállalkozások számára. Láthattuk, hogy a rugalmasabb belföldi turizmus jól tudott reagálni az új kihívásokra, szerepe felértékelődött, és a megfelelő lépésekkel, a turisták viselkedési igényeire adott válaszokkal lehetőség volt talpra állítani ezt a szektort.

A kormánynek és a helyi önkormányzatoknak fontos szerepe van a járvány utáni gazdasági felendülésben, így az idegenforgalomban is. Emellett a turizmussal foglalkozó vállalkozások új stratégiákat kell kiépíteni, amelyeket segítségével túlvészlik az időszakot, hiszen a vállalkozások megszüntetése vagy az alkalmazottak elbocsátása pusztító következményekkel járhat az ágazatra és az egész ország gazdaságára nézve.

Az ágazatban tevékenykedőknek gyors lépéseket kell tenniük, reagálva az új helyzetekre, a hatóságoknak támogatniuk kell az idegenforgalmi intézkedéseket. Az állami támogatások hozzájárulhatnak a turizmus megerősödéséhez, ugyanakkor a szakemberek által javasolt előírások betartása biztonságot ad, és ezek jelentik a legrövidebb utat a válságból való kilábaláshoz.

Amint az a tanulmányból kiderül, Kovászna megye jól reagált az új helyzetre, gyors és megfelelő lépéseket tett ahhoz, hogy a lezárások után újraindíthassa a turizmust, láthatóvá tegye Háromszéket a belföldi turisták számára, és ezen intézkedések pozitívan is hatottak a háromszéki turizmusra. A Visit Covasna Safe Place kampány beváltotta a hozzá fűzött reményeket, sikerült feléleszteni a turizmust és az országos átlag fölötti eredményeket elérni.

JEGYZETEK

- ¹ Eurostat, Over 13 million people employed on tourism in EU, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-new/-/EDN-20190306-1>
- ² Statista, Coronavirus: impact on the tourism industry worldwide <https://www.statista.com/study/70298/coronavirus-impact-on-the-tourism-industry>
- ³ Csődbe menekült a FlyBe brit légitársaság [https://](https://hu.euronews.com/2020/03/05/csodbe-mene-)

- kult-a-flybe-brit-legitarsasag
- ⁴ SAS signs a SEK 3.3 billion state aid deal <https://www.aviationnews-online.com/finance/sas-signs-asek-3-3-billion-state-aid-deal/>
- ⁵ Singapore Airlines gets \$13bn lifeline as airlines beg for help <https://www.aljazeera.com/economy/2020/3/27/singapore-airlines-gets-13bn-lifeline-as-airlines-beg-for-help>
- ⁶ German Holiday Firm TUI Said to Near \$2 Billion in State Aid
- ⁷ <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-26/german-tour-operator-tui-said-to-near-2-billion-in-state-aid>
- ⁸ <https://econ.ubbcluj.ro/coronavirus/>
- ⁹ 2020 szeptember 13-i adat, mikor az aktív esetszám 56307 volt.
- ¹⁰ <https://econ.ubbcluj.ro/coronavirus/>
- ¹¹ A Romániai Statisztikai Hivatal jelentése.
- ¹² A Román Statisztikai Hivatal adatai
- ¹³ „Hosszú bezártság után a természetközeli élményeket keressük” – Hogyan lábalhat ki a turizmus a koronavírusválságból? https://corvinusonline.blog.hu/2020/07/13/_hosszu_bezartsag_utan_a_termeszetkozeli_elmenyeket_keressuk_hogyan_labalhat_ki_a_turizmus_a_koronav
- ¹⁴ Székelyföldi turizmus 2.0 <https://turizmus.com/desztinaciok/szekelyfoldi-turizmus-20-1162498>
- ¹⁵ Az egyesület alapszabályzata https://www.kvmt.ro/_f/Kozlemeny_kepek/2020/junius/Statut.PDF
- ¹⁶ Gazdag épített örökség <https://visitcovasna.com/hu/places/kuriak-foldje-txgcu-jh38wunw>
- ¹⁷ Több száz természetes ásványvízforrás <https://visitcovasna.com/hu/places/haromszek-a-borviznagyhatalom-2pcjfwyorej-g>
- ¹⁸ „Biztonságos hely” tanúsítvány birtokában várják a turistákat Háromszékre <https://slagerradio.ro/2020/06/08/biztonsagos-hely-tanositvany-birtokaban-varjak-a-turistakat-haromszekre/>
- ¹⁹ Székelyföldi Turisztikai Desztináció Menedzsment (TDM) Klaszter adatai
- ²⁰ Székelyföldi Turisztikai Desztináció Menedzsment (TDM) Klaszter adatai

FELHASZNÁLT IRODALOM

Árva László – Várhelyi Tamás (2020): Elmozdulás a minőségi turizmus felé. A fenntarthatóság a turizmusban a koronavírusjárvány után, *Polgári Szemle*, 16 évfolyam, 1-3 szám, 2020

- Baba, Cristina-Andrada – Stancioiu, Aurelia-Felicia – Gabor, Manuela Rozalia – Alexe, Florin-Alexandru – Oltean, Flavia Dana – Dinu, Alexandra Cristina (2020): Considerations regarding the effects of COVID-19 on the tourism market, *Theoretical and Applied Economics*, Volume XXVII, 2020
- Bomey, Nathan (2020): *Marriott to furlough tens of thousands of workers as coronavirus batters hotel industry*, USA Today <https://eu.usatoday.com/story/money/2020/03/17/marriott-furloughs-layoffs-coronavirus-covid-19/5068070002/> (2022 január 16)
- Bortosz, Korinth (2022): *Implications of Covid-19 on tourism sector in Poland: Its current state and perspectives for the future*, *Tourism Recreation Research* Volume 47, 2022 - Issue 5-6, p. 636-640
- Brown, Annie – Ahmad, Sacha – Beck, Charles – Nguyen-Van-Tam, Jonathan (2016): The roles of transportation and transportation hubs in the propagation of influenza and coronaviruses: A systematic review. *Journal of Travel Medicine*, Volume 23, Issue 1, 2016, p. 1-7
- Burke, Frederick M. Jr (2006): *Globalization and disasters: Issues of public health, state capacity and political action*. *Journal of International Affairs*, 2006
- Cordemeyer, Margaret – Papathanassis, Alexis (2011): *Safety perceptions in the cruise sector: A grounded theory approach*. In P.Gibson, A.Papathanassis, & P.Milde (Eds.) *Cruise sector challenges*, Gabler Verlag, 2021 p. 127-145
- Csapó János – Töröcsik Mária (2019): *Turizmus és biztonság: a magyar lakosság utazási szokásaihoz köthető biztonsággal kapcsolatos attitűdök reprezentatív vizsgálata*, *Turizmus* bulletin, 2019
- Fotiadis, Anestis – Polyzos, Stathis – Huan, Tzung-Cheng T.C (2020): The good, the bad and the ugly on COVID-19 tourism recovery, *Annals of Tourism Research*, 2020
- Gössling, Stefan (2020): Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19, *Journal of Sustainable Tourism*, 2020
- Higgins-Desboilles, Freya (2020): The „war over tourism”: challenges to sustainable tourism in the tourism academy after COVID-19, *Journal of Sustainable Tourism*, 2020 <https://www.nytimes.com/2020/06/18/business/corporate-bankruptcy-coronavirus.html?smid=tw-share> <https://www.research.ox.ac.uk/Article/2020-04-07-the-economic-impact-of-covid-19>
- Jiang, Yawei – Ritchie, Brent. W (2017): Disaster collaboration in tourism: Motives, impediments and success factors. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, Volume 31, p. 70 - 82
- Joseph, Amankwah – Amoaha, Zaheer Khanb – Geoffrey, Wood (2021): *COVID-19 and business failures: The paradoxes of experience, scale, and scope for theory and practice*, *European Management Journal*, Volume 39, Issue 2, 2021, p. 179-184
- Mallapaty, Smriti (2020) *What the cruise-ship outbreaks reveal about COVID-19*. *Nature*, vol. 580 (7801), p 18-18.
- Maria, Nicola – Zaid, Alsafi – Catrin, Sohrabi – Ahmed, Kerwan – Ahmed, Al-Jabir – Christos Iosifidis – Maliha Agha – Riaz Agha, (2020): *The socio-economic implications of the coronavirus pandemic (COVID-19): A review*, *International Journal of Surgery* this link is disabled, 2020, 78, pp. 185–193
- Marinko, Škare – Domingo, Riberio Soriano – Małgorzata, Porada-Rochon (2021): *Impact of COVID-19 on the travel and tourism industry*, *Technological Forecasting and Social Change*, Volume Change163, 2021, 120469
- McKercher, Bob – Chon, Kaye (2004): *The over-reaction to SARS and the collapse of Asian tourism*. *Annals of Tourism Research*, Volume 31, Issue 3, 2004, p. 716-719
- Michelle, Griffin – Catrin, Sohrabi – Zaid, Alsafi – Maria, Nicola – Ahmed, Kerwan – Ginimol, Mathew – Riaz, Agha (2021): *Preparing for COVID-19 exit strategies*, *Annals of Medicine and Surgery*, 2021, 61, pp. 88–92
- Peeri, Noah. C. – Shrestha, Nistha, – Rahman, M. Siddikur et al. (2020): *The SARS, MERS and novel coronavirus (COVID-19) epidemics, the newest and biggest global health threats: what lessons have we learned?* *International Journal of Epidemiology*, 49 (3) (2020), p. 717-726
- Radulescu, Carmen Valentina – Ladaru, Georgiana-Raluca – Burlacu, Sorin Costantin Florentina Ioanăș Corina Ioanăș – Petre, Ionut Laurentiu (2021): *Impact of the COVID-19 Pandemic on the Romanian Labor Market*, *Sustainability* (Switzerland) this link is disabled, 2021, 13(1), pp. 1–23, 271
- Raffay Zoltán (2020): *A COVID-19 járvány hatása a turisták fogyasztói magatartásának változására*, Pécsi Tudományegyetem, Közigazgatástudományi Kar, 2020
- Shretta, Rima (2020): *The Economic Impact of COVID-19*. Retrieved from Centre for Tropical Medicine and Global Health, Nuffield Department of Medicine, University of Oxford Website.
- Uzzoli Annamária – Koós Bálint – Kovács Sándor Zolt – Páger Balázs (2021): *Az új koronavírus-járvány társadalmi-gazdasági hatásai és ezek területi következményei*, *Területi Statisztika*, 61(3), 2021, p.291–319
- Varga Gergely (2020): A koronavírus hatása a nemzetközi hatalmi rendre, *Külgügyi Szemle*, Volume 19 (2), 2020, p. 58-75

- Walsh, M.W.(2020): *A tidal wave of bankruptcies is coming*. New York Times, June 18, 2020 <https://www.nytimes.com/2020/06/18/business/corporate-bankruptcy-coronavirus.html> (2022. január 16)
- Wu, T. Joseph – Leung, Kathy – Leung, M. Gabriel (2020): *Nowcasting and forecasting the potential domestic and international spread of the 2019-nCoV outbreak originating in Wuhan, China: a modelling study*, The Lancet, 395 (10225) (2020), p. 689-697
- Yeh, Shih-Shuo (2020): *Tourism recovery strategy against COVID-19 pandemic*, Tourism Recreation Research, 2020
- Žižek, Slavoj (2020): *Pandemic: Covid-19 shakes the world*, OR Books, 2020, p. 5-8

Rontó Renáta

Az első parlamenti házszabály Magyarországon

The First Standing Orders in Hungary

ÖSSZEFOGLALÁS

A házszabályi rendelkezések jelentősége abban áll, hogy mindenkor kiszámítható „játékszabályokat” állapít meg. Ezen megfogalmazás szerint a házszabályok olyan szabályok halmaza, amely minden parlamenti szereplő számára ismert és „kiszámítható”, annak érdekében, hogy az Országgyűlés a lehető leghatékonyabban tudjon működni. Az első házszabály megszületését 1848-ra teszik a kutatók, viszont az eddigi vizsgálataim azt mutatják, hogy már az 1790-91-es diéta is egy írásban rögzített házszabály alapján dolgozott. Erre való tekintettel a tanulmány legfőbb célja, hogy a korábban elfogadott házszabály alkalmazásának részleteibe betekintést nyújtson. A tanulmány első fele a házszabálytervezetekkel foglalkozik, míg azután az 1790/91-es házszabály kerül bemutatásra.

Kulcsszavak: parlament, házszabályok, házszabálytervezetek, első házszabály

SUMMARY

"Ensuring house rules is about setting predictable 'rules of the game' at all times." According to this wording, the House Rules are a set of rules that are known and “predictable” to all members of parliament in order for the National Assem-

bly to function as efficiently as possible. The first house rule dates back to 1848, but my research so far shows that the 1790-91 diet had previously worked on the basis of a written house rule. Therefore, the main purpose of this study is to be able to present this and provide insight into the details of your research. The first half of the study deals with draft house rules, while then the House Rules of 1790-91 are presented.

Keywords: Parliament, House Rules, Draft House Rules, The first House Rule

HÁZSZABÁLYTERVEZETEK

A házszabály tervezetek vizsgálata meglátásom szerint éppen olyan fontos, mint a már elfogadott javaslatok, hiszen ezen ügyrendtervek kiindulási pontjai a ma is érvényben lévő házszabályoknak. Ugyanakkor szükséges ismerni a történeti előzményeket ahhoz, hogy napjaink szabályait megfelelő módon értelmezni tudjuk. Ennek eredményeképpen ez a fejezet az első javaslatok elemzésével, ismertetésével foglalkozik.

Nádori tervezet¹

Az első házszabály tervezetet – eddigi ismereteink alapján – Eszterházy Miklós nádor tollá-

RONTÓ RENÁTA, PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Politikatudományi Doktori Iskola (ronto.renata@gmail.com).

ból ismerhetjük meg. A javaslat az 1634-35 évi országos gyűlés után készült, melyet a nádor a királynak is megküldött, országgyűlés tárggyal ellátott levelében, 1637. június 23-án (Salamon, 1869:1). Ezzel a témával kapcsolatban meglehetősen kevés irodalomból tájékozódhatunk. Rendelkezésünkre áll muzeális értéként, a latin nyelven íródott nádori javaslat, amely megtekinthető gépelt formájában az Országgyűlés Könyvtárában. A nádori javaslatot magyar nyelvre Salamon Ferencz fordította és elemezte a Rendi Országgyűléseink Jellemzéséhez című művében, 1869-ben. Salamon kutatásai szerint a nádor nem adhatta be a 19 pontból álló törvényjavaslatot, mert nem talált erre való feljegyzéseket (Salamon, 1869:2). Mindezt alá támasztja, hogy az azt követő országgyűlések nem a javaslat szerint működtek.

„Egy nádor saját vallomása fekszik előttünk, melyből kiviláglik, hogy a király személyén kívül ezen országban nem létezett senki, kinek kötelessége és joga lett volna örködni a törvények végrehajtása felett!” (Salamon, 1869). A tervezet megírásával a nádor célja az volt, hogy előkészítsen egy olyan reformot, amely alapján a vármegyei követek véleményét senki sem befolyásolhatja. Salamon leírása szerint nem volt Eszterházy Miklós egy „népszerű” személy, mert rendszerszeretőnek minősült egy olyan világban, ahol nem voltak kialakult szabályok, ugyanakkor az ellenségei tiszteletet mutattak irányába.

A tervezet bevezető részében Eszterházy rögzíti, hogy az országgyűlés házszabályait törvényben képzeli el abból a célból, hogy az mindenkire érvényes legyen. Egyik fő célja volt, hogy a diéta látogatói ne a veszekedést és az ordibálást láthassák (1896:9). A javaslat 19 pontját részletesen kifejtette és meg is magyarázta. A tervezet első pontjában a király iránti tiszteletét rögzítette, amelyet az isteni és hazai törvény is megkövetel. A tervezet további részében az országgyűlés ügyrendjére tett „javallatokat”

rögzítette a viták lebonyolítása – „ne fogjunk a haza ügyeinek tárgyalásához fölgerjedt indulatokkal, mert fölháborodott lélek nem alkalmas a kötelességek teljesítésre” – érdekében. Tanácskozás közben hagyják egymást beszédét végig mondani, a személyes ügyeket mellőzve. Érvelése szerint a magáncélú problémákra (is) a törvény nyújtott megoldást. A törvényalkotásra vonatkozó pontjai előtt az ülésrendre hívta fel a figyelmet, amely szerint meg kell adni mindenkinek a megfelelő tiszteletet.

A fent idézett szöveg szerint is egy olyan vallomása a nádornak ezen tervezet, ami szerint a törvény végrehajtása fölött csakis a király rendelkezik. A javaslat következő pontjai is ezt támasztják alá, hiszen a királynak nem a „saját hasznát”, hanem a nép érdekeit kell figyelembe vennie egy törvény előterjesztésénél. A nádor kidolgozott egy olyan ügymenetet, amely szerint az uralkodótól jött előterjesztéseket egymás között 8-10 nap alatt lenne lehetőségük megtárgyalni, összegyűjtve az összes rend és kar „séreلمeit”, majd ezeket összegyűjtve nyújthatnák be a király részére, aki erről szintén tanácskozik a későbbiekben a saját tanácsadóival. (A javaslat a séreلمek fajtáit is rögzítette: a „mi” séreلمeink a királlyal szemben kétféle lehet, az egyik, ami az uralkodó ígéreteiből származik, a másik pedig a már elfogadott törvényekből származik.) Ezután pedig a nádor összehívhatta az országgyűlést, ezzel a megoldással időt és a törvény alaposabb kidolgozását remélve.

A nádor kitért a törvény megszavazására is azzal, hogy „a vélemények ne annyira számuknál, mint súlyuknál fogva döntsenek: azaz annak véleménye nyomjon többet, ki hosszú életkoron át a közdolgozokban való húzamos tapasztalás után okulva és kipróbálva velősen és előrelátással adja véleményét.” (Salamon, 1896:16). Következésképpen az idősebb szavazók állásfoglalása hangsúlyosabbnak minősül a tapasztalataik révén.

A javaslat a 14. ponttól a követek és a királyi levéllel rendelkezők elé állít feltételt azaz, hogy esküre kötelezettek, így nem lesznek „részlelhajlók, sem indulatoskodók és zajongók”. Azon királyi levéllel rendelkezők, akik fiatalok, újoncok nem szükséges a tervezet szerint esküt tenniük. Viszont a javaslat a követek megválasztása során kizárja, hogy a követ jogász vagy procurator legyen a túl sok törvénykezdeményezéseik miatt. Ha viszont nem vállalja el a megválasztott a követi megbízást, annyi büntetést kell, hogy fizessen, amennyit költségként megkapott volna, ha nem tudott megfelelő indokkal előállni. A nádor a költségek megfizetését egy összegben javasolhatja annak érdekében, hogy a követek ne zsarolhassák a vármegyéket. Az utolsó pontok tartalma az országos ülések helyére fókuszál, azon belül is a szálláshelyekre annak érdekében, hogy mindenki időben megérkezessen a diétára.

Salamon talált egy másik példányt is a tervezetre, amelyek szinte megegyeztek, kivéve az utolsó, 19-es pont vonatkozásában. Amint azt az előzőekben is említettem, a szálláshelyekre vonatkozott ez a pont, a másik tervezetben viszont egy állandó ülés hely szükségességét helyezte előtérbe: „Csak Magyarország karainak és rendeinek nincs állandó háza ezen célra; mert az ország nevében Pozsonyban építtetni kezdett ház is nemcsak hogy el nem készült még, hanem különben is igen szűk és félreeső zugban van elrejtve, - s így nem válik az ország díszére és becsületére.” (Salamon, 1896:21).

Az ország házána építése már II. Mátyás király koronázásakor vált igazán fontossá, hiszen állandó helyet szerettek volna a koronának 1608-ban. Egy 1609-es törvény rögzítette a telek vásárlását Pozsonyban, annak érdekében, hogy megkezdhessék az építkezést, amely több mint 30 évig tartott.

Összefoglalva elmondható, hogy a tervezet már tartalmazott olyan elemeket is, amelyeket a mai modern házszabályok is rögzítenek. Az egyik legfontosabb ilyen tartalmi elem a nyilvánosság és a törvényalkotás menetére vonatkozó ügymenet kialakítása. Továbbá megjelentek az egyének kinevezésére vonatkozó a törvények kidolgozása, ugyanakkor nézetem szerint a bizottságok kialakítására való törekvés is fellelhető a tervezetben. Salamon Ferencz szerint: „Pedig, ha Eszterházy javaslata elfogadtatik, nemcsak a törvények nem maradnak papíron, hanem az intézményből közvetlenül a ministeri felelősség nőtté volna ki magát.”

Szemere Bertalan tervezete

„Ezután Ő fensége fölkél és a miniszterek s udvara kíséretében, a két ház küldöttségének előmenetele mellette a teremből eltávozik. A két ház tagjai pedig termeikbe gyűlvén össze, megalakulásukkal foglalkoznak.”² Olvasható az 1848. július 2-i keltezésű Országgyűlés megnyitásának rendjében.

1848. április 11-én szentesített áprilisi törvényekben rendelkeznek először az évenkénti országgyűlés megtartásáról.³ Ennek eredményeképpen szükséges volt egy ügyrend kialakítása, amely alapján dolgozhatott a kétkamarás plénum. Az országgyűlés július 5-én kezdte meg a munkáját, majd július 7-én kijelölte azt a bizottságot, amely kidolgozta a Ház szabályait. Erre a nemes feladatra 9 főt jelölt ki az országgyűlés: Pázmándy Dénest (198), Kazinczy Gábort (187), Ghyozy Kálmánt (157), Pálfi Jánost (146), Nyári Pált (143), Teleky Lászlót (132), Zrínyi Józsefet (96), Bezerédy Istvánt (95) és Deák Ferencet 92 szavazattal.⁴ Az elkészített javaslatot július 13-án kezdték el tárgyalni egészen július 17-ig, majd július 18-án megszavazták a Magyar Országgyűlés ideiglenes Rendszabályait.

„Szemere Bertalan belügyminiszter által készített ideiglenes szabályok alapján kezdte meg működését.”⁷⁵ A javaslat 104 cikkből és kilenc fejezetből áll az alábbi szerint:

- I. A Megnyitásról
- II. Az igazolásról
- III. Az alakulásról
- IV. A rendőrségről
- V. Kérelmekről
- VI. Tanácskozási rendről
- VII. Az elnökről
- VIII. Jegyzőkről
- IX. A két ház egymáshoz való viszonyáról.

A javaslatot összehasonlítva az elfogadott ideiglenes hárszabállyal, amelyet az 1848 július hónap 2. napjára összehívott országgyűlés irományai tartalmaz, az alábbi eltérést találjuk. Az eltérés leginkább a javaslatok felépítettségében mutatkozik, ugyanis az első javaslat hét részből, míg a második javaslat kilenc részből áll. A belügyminiszter által készített javaslatban már az első fejezetnek más a címe, amely a ház ideiglenes alakulásáról és igazolásáról szól. A leginkább szembeötlő változást a IV. szakasz mutatja, hiszen látható a Szemere féle tervezet fejezeteiben – ez a rendőrség –, hogy ezt a témakört a Nyilvánosságról szóló részbe helyezik át, amely itt a hetedik szakaszt jelenti. Kiemelendő az elnök szerepének megerősítése, akinek feladataként jelöli meg a javaslat a rend megtartását is. „Ha valaki az rendet zavarja s az elnök egyszeri intésének sikere nincs, másod ízben az 1848. IV. tc. értelmében, az egyes hallgató vagy illetőleg egész hallgatóság kiharancsoltak, azon karzaton, ahol a csend megzavaródot.”⁷⁶

Az eredeti javaslat a rendteremtés területén sokkal szigorúbb volt mint, amit a képviselők elfogadtak, ugyanis a 34. § szerint: „Szüksége esetén a parancsnokhoz intézendő írott rendelet által a törvényhozás biztosítására az egész helybeli mind nemzetőrségi mind katonai fegyveres erőt kirendelheti az elnök saját felelőssége

mellett.” Ezzel szemben az elfogadott ügyrendben csakis a teremőröket kérheti fel.⁷

ÁBRÁNYI EMIL TERVEZETE

Ábrányi Emil tervezetét sem fogadta el az országgyűlés, amely öt fejezetből állt, és amelyek cikkelyekre és szakaszokra osztható. A tervezet sok mindenben megegyezik Szemere Bertalan javaslatával, mind szerkezetileg, mind szabályozási témaköröket tekintve. Ábrányi tervezetében is az első fejezet az Országgyűlés megnyitásáról szól, amelyben kifejti annak legfontosabb mozzanatait is. Megfigyelhető, hogy az előző tervezetekkel ellentétben Ábrányi a javaslat második fejezetében külön szakaszt jelölt a királynak, amely a király feladatait és jogait sorolja fel. „2-ik cz. A királynak joga van az összejött évi ülést prorogálni s berekeszteni és ekkor új képviselőválasztás rendelni”. A király nevezi ki az elnököt, egy másodelnököt, aki folyamatosan szentesíti a törvényeket az ülések ideje alatt, amit meg is tagadhat. Az első, amit fixál Ábrányi képviselő, hogy az adókat a király veti ki, természetesen a miniszterei útján.

Ábrányi az alsóházat külön fejezetként rögzíti, amelyben részletesen kifejti a követi igazolást, az elnökök, jegyzők és tükárok választását. Ezt követően bemutatja a bizottságokat és azoknak működési feladatait is, amely szerint a „bizottmányokat” az ülés kezdetekor kell létrehozni. Minden olyan iratanyagot – „leirat, törvényjavaslat, folyamadvány vagy indítvány” – a bizottságokhoz kell megküldeni, amelyet törvénynek szánnak. Ábrányi kijelenti, hogy a bizottsági munkára vonatkozó jelentést, az országgyűlési ülés előtt minimum 24 órával kinyomtatva szét kell osztani a képviselőknek.

Hasonló történt a Szemere féle ideiglenes javaslat elfogadásával is, ugyanis kevés irományt nyomtattak a szavazás előtt, így nem

tudott mindenki tájékozódni az ügyrendről, amelynek eredményeképpen az ülést vezető elnök elnapolta a szavazást. „Mínt hogy azonban a képviseleti ház tagjai közül sokaknak a ház rendszabályait tárgyzó példányaiból nem jutott, szavazás útján, a ház rendszabályainak tárgyalása más napra kitűzvé, az elnök a gyűlést eloszlatta.”⁸

Ábrányi a tanácskozások megtartásához határozatképességet ír elő: a határozatképességet az összes képviselő számának feléhez és legalább egy főhöz köti. A rend fenn tartásához Ábrányi is az elnököt jelöli ki, ám sokkal mérsékeltbben, mint azt Szemere javaslatában is láthattuk. Összességében megállapítható, hogy a tervezetek tartalmában összefüggő pontok köré íródnak: az országgyűlés megnyitása, az elnök jogköre, a tanácskozási rend rögzítése, valamint kiemelendő a rendfenntartás eszközei is.

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS ELSŐ HÁZSZABÁLYA⁹

Vizsgálataim alapján az első házszabályt az 1790-91-es diéta fogadta el, Szent Jakab havának 17 napján. Marczali Henrik „Az 1790-91. Országgyűlés” című művében foglalkozik vele először, majd a házszabály pontjait a Budapesti Hírlapban is megjelenteti, A magyar országgyűlés első házszabálya címmel, 1905 április 15-én. Az első házszabályra Dr. Buza László hivatkozik a Képviselőház Házszabályai című tanulmányában (Buza, 1916).

A kutatás folytatásaként a megjelölt forrásokon keresztül a korabeli naplók, magyar nyelvű feljegyzéseit¹⁰ vizsgáltam meg az Országgyűlés Könyvtárában, amelyek a muzeális kincsek tárára gyarapítja. Az első házszabály elfogadásának napjaként Marczali 1790. július 15-t jelölte meg (Buza, 1916) viszont ez nem bizonyítható, ugyanis aznap a rendek nem üléseztek. Az elfogadás napja a naplók szerint „július 17.”, ame-

lyet megerősített Marczali magyar nyelvű írása, Az 1790-91. Országgyűlés című munkájával. A német nyelven megjelent tanulmányban valószínűsíthető a nyomdai hiba, ezért jelenhetett meg rossz dátum, amelyet más kutatók, így például Buza is átvett.

Ezt követően az eredeti házszabályt kutattam fel. A Budapesti Hírlapban Marczali az eredeti házszabály megjelenésnek dátumaként 1790. január 15. napját közölte. Ezzel a keltezéssel folytatódott a vizsgálat az Országgyűlés Könyvtárában és a Budapest Főváros Levéltárában, viszont a dátum itt is helytelen volt. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára szerint 1790. június 15-én íródott meg a házszabály, azonban ebben az esetben is nyomdahi- bta történt. Az Országos Levéltárnak köszönhetően eredeti kézírással tekinthetem meg az 1790-91 diétára vonatkozó teljes iratanyagot és annak részeként a házszabály-tervezetet.

AZ 1790/91. ÉVI HÁZSZABÁLY SZERKEZETE

A tervezetet a Duna és Tisza melléki kerületek gyűlése dolgozta ki (Bakonyi Jezernitcki Károly mpr. N. Nyitra vármegye Aplegátusa, Spisits János mpr., Balogh Péter mpr., Vay József mpr. (Marczali, 1907:353).

A követek az ügyrend kidolgozását szükségesnek ítélték meg, ugyanis a 25 évvel ezelőtti diéták szervezetének működési rendje kidolgozatlan volt. „E bajok most annál feltűnőbbek, mert a kedélyek igen izgatottak, nagyok az ellentétek, a parlamentarís gyakorlat pedig teljesen hiányzott.” Ugyanis a legutóbbi rendi gyűlésen (1764-65-ben) egyik követ sem vett részt (Marczali, 1907:338). Céljuk, hogy közösen kidolgozzanak egy olyan munkarendet, amely alapján a diéta hatékonyan tud majd dolgozni.

A tervezet kidolgozása előtt nagy hangsúlyt fektettek a fegyelmzésre a dunai kerületek, amelynek érdekében a „városi magisztrátusok”

segítséget is igénybe vennék a fiatalok megfélemezésére, sőt az esti/éjjeli összejöveteleiket is felülyeltetnék. A tiszaiak ennél kevésbé radikálisak, ők leginkább a beszédek körülményeit szabályozták, így amikor valaki szót kér, annak fel kell állnia és a többi követnek csendben kell azt végighallgatni (Marczali, 1907:352).

A házszabály maga nyolc pontból áll és leginkább a felszólalás feltételeit határozza meg a nyugodt tanácskozás érdekében, bár ezt nem minden esetben sikerült elérni. Javasolja, hogy a beszédek során álljon fel az adott képviselő és úgy mondja el beszédét, amelyet a plénum többi tagja csendben végig hallgat és nem kiált közbe. A tervezet a nyilvánosságra vonatkozó szabályokat is rögzíti azzal, hogy ne zavarják a látogatók a tanácskozókat munkájuk során. A tervezet szerint a tanácskozóknak a Tábla mögé egy karzatra lenne lehetőségük leülni, ahonnan jobban láthatják és hallhatják a tanácskozást. Annak érdekében, hogy a képviselők jobban láthassák egymást, a tervezet a plénum elhelyezését is szabályozza.

A HÁZSZABÁLY ELFOGADÁSA, SZAKIRODALMI ELHELYEZÉSE

Mint, ahogy már említettem több dátum is szerepel arra vonatkozóan, hogy pontosan mikor fogadták el ezt a házszabályt. Marczali egyértelműen kijelenti, hogy megszavazta a diéta az ügyrendet, de eltérő dátumokban. Saját kutatásaim alapján is alátámasztható, hogy mindez Szent Jakab havának 17. napján történt. Marczali Henrik napló leiratában már a későbbi törvénykezési napokon olvasható, hogy volt a diétának házszabálya. „Az izgatottság nőttön nő. Tudják, hogy közeli a döntés Reichenbachban. A pártok már élesen állanak egymással szemben ... Szerencse, hogy már volt házszabály. Júl. 17-én elfogadták a kerületek munkáját.”

A naponként való jegyzésekből is kiderül, hogy elfogadták a javaslatot, „Köz-tanácskozás által meg-állíttaffon, abba közönségekfen meg-egyeztek, hogy ezen Kívánsága a Tifza-Mellyéki Kerületeknek, olly jelentéffel közölteffen a' T. Első-Táblával, hogy annak nyilvánásagos Törvényes Igazságról tökélteffen meg győzzetvén a' Statufok, és Rendek, tellyes bizodalommal vifeltetnének, hogy a' T. Első-Tábla ezen fontos, de egyfzersmind nyilvánásagos Igazságnak, bizonyoffabb fel-tartáfa eránt, útat, 's módot mutatna.”¹¹

A szakirodalomban Marczalin kívül Buza is megemlítette a házszabály elfogadásának tényét (ám Marczalira hivatkozva), ekképpen tesz Szíjártó M. is, A Diéta című könyvében (Szíjártó, 2010). Ezzel szemben Sente, Récsi munkájára hivatkozik és rögzíti, hogy az ügyrendet elfogadták.

A tanulmány mellékleteit képezi a fent megjelölt naplóbejegyzés, valamint az eredeti kézzel írott házszabálytervezet is, amely az Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban lelhető fel. Itt az 1790/91 évi országgyűlés teljes iratanyaga megtalálható egy könyvbe kötve. Alaposabban megvizsgálva elmondható, hogy feltételezhetően utólag is toldottak bele irományokat, amelyet nagy valószínűséggel azért tettek, hogy a teljes iratállományt az utókorra hagyják. Javarészt a napló kézzel írott, ám találhatóak benne nyomtatott feljegyzések is.

Összességében elmondható, hogy az 1790/91-es diéta már írott házszabály alapján működött annak érdekében, hogy hatékony országos gyűlést tarthassanak. A tanulmány kitér házszabálytervezetekre (1848-ig) is, amelynek célja, hogy bemutassa mindezek kutatásának jelentőségét, hiszen már a kora tervezetek is tartalmaztak a mai házszabályokra jellemző elemeket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Buza László (1916): *A képviselőház házszabályai*, Református Főiskola Könyvnyomdája, Sárospatak.
- Marczali Henrik (1907): *Az 1790-91. Országgyűlés I.*, Magyar Tudományos Akadémia, 1907. 353.
- Marczali Henrik (1911): *Ungariches Verfassungsrecht*, Tübingen, 97.
- Salamon Ferencz (1869): *Rendi Országgyűléseink Jellemzéséhez*, Pest, 1.
- Szűjártó M. István (2010): *A Diéta, A magyar rendek és az országgyűlés 1708-1792*

HÁZSZABÁLYTERVEZETEK, PARLAMENTI NAPLÓK, FOLYÓIRATOK

- Ábrányi Emil házszabálytervezete*, Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteménye
- Eszterházy Miklós nádor házszabálytervezete*, Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteménye
- Országgyűlés megnyitásának rendje* (1848. július 5), melyet 1848 július 2-án íródott. Magyar Országgyűlés Könyvtárának Muzeális Kincset képezi, 500.702:1848/49 Szemere, Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteménye
- Szemere Bertalan Házszabályjavaslata*, Magyar Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteménye szággyűlés Könyvtárának Muzeális Kincset képezi, 500.702:1848/49 Szemere,
- Képviselőház üléseinek jegyzőkönyve*: 1848.július 7.III-dik ülés, 1848-ik év Julius 2-ikán Pesten egybegyűlt Nemzeti Képviselők Háza üléseinek jegyzőkönyve (korhű leírat)p.5, Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteménye
- 1790/91 évi Országgyűlési napló*, p. 67, Országgyűlési Könyvtár muzeális gyűjteménye
- Budapesti Hírlap, 1905. április 11.

INTERNETES FORRÁSOK

- https://www.parlament.hu/aktual/2011_xcii/index/hazszabaly/hazszabaly/bev_hszab letöltés ideje: 2020.05.25
- <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/a-magyarsag-kezikonyve-2/a-magyarsag-tortenete-520/csudaknak-eve-1848-1849-75F/az-aprilisi-torvenyek-76C/> letöltés:2019. március 7.

JEGYZETEK

- ¹ Eszterházy Miklós nádor tervezete
- ² Országgyűlés megnyitásának rendje (1848. július 5), melyet 1848 július 2-án íródott. Magyar Országgyűlés Könyvtárának Muzeális Kincset képezi, 500.702:1848/49 Szemere.
- ³ <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/a-magyarsag-kezikonyve-2/a-magyarsag-tortenete-520/csudaknak-eve-1848-1849-75F/az-aprilisi-torvenyek-76C/> letöltés:2019. március 7.
- ⁴ Képviselőház üléseinek jegyzőkönyve: 1848.július 7.III-dik ülés, 1848-ik év Julius 2-ikán Pesten egybegyűlt Nemzeti Képviselők Háza üléseinek jegyzőkönyve (korhű leírat)p.5.
- ⁵ Szemere Bertalan Házszabályjavaslata, Magyar Országgyűlés Könyvtárának Muzeális Kincset képezi, 500.702:1848/49 Szemere.
- ⁶ Szemere Bertalan Házszabályjavaslata, Országgyűlési Könyvtárának Muzeális Kincse, 500.702:1848/49 Szemere.28. cikkely
- ⁷ Szemere Bertalan Házszabályjavaslata, Országgyűlési Könyvtárának Muzeális Kincse, 500.702:1848/49 Szemere.34. cikkely
- ⁸ 1848-ik év Julius 2-ikán Pesten egybegyűlt Nemzeti Képviselők Háza üléseinek jegyzőkönyve (korhű leírat)
- ⁹ Budapesti Hírlap, 1905. április 11.
- ¹⁰ Az 1790/1791-es diéta óta magyar nyelven is rögzítették a jegyzőkönyveket.
- ¹¹ 1790/91 évi Országgyűlési napló, p. 67

Iuliana Stratan

Quality Evaluation of Official Development Assistance Provided to the Republic of Moldova

SUMMARY

The purpose of this paper is not to assess the role or performance of international financial institutions in the Republic of Moldova, but rather to focus on a somehow insufficiently investigated topic and namely: quality evaluation of official development assistance provided by donors.

Several factors were considered when determining the efficiency of official development assistance: consolidation of units within the Ministry of Finance, update of the electronic platform for foreign aid management, transparent evaluation of donors' policies from the perspective of the two critical lines of research in this field: effectiveness and coherence. At the same time, special emphasis was placed on conceptualizing and researching the political conditionality imposed by some of the donors for reflecting local changes and if development partners achieve the objective of having efficient and qualitative official development and technical assistance based on the dynamics of political conditionality use. As a result of the conducted research, it is established that high political volatility and weak institutional capacity have hampered the efforts to implement the reforms supported by development partners, thus it is necessary to further increase the capacity of the program portfolio, adjust foreign assistance in the sociopolitical, institutional context and from the perspective of the current economic crisis.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: O19, P21, R11, R58

Keywords: Official development assistance, development partners, reforms, development strategies, political conditionality

INTRODUCTION

The disagreement about the quality of Official Development Assistance (ODA) and its input to the country's development and modernization has grown over the last two decades. It is contended that assistance led to increased governmental bureaucracies, perpetuated bad governments, enriched the elite from the Republic of Moldova (the poorest country in Europe) or it was simply wasted. The quality of foreign assistance based on an analytical framework links aid effectiveness to political regimes. Hence, it is considered that the interaction between official development assistance and a strong policy framework has a positive impact on the growth of our country, which gets developed with good fiscal, monetary and trade policies, but has little effect due to weak policies.

Immediately after the independence proclamation, the Republic of Moldova has actively pursued to join international organizations and benefited from official development assistance (Vasa, 2018). The role of the aid in the modernization of the country has been and remains to be significant. However, the question emerges if the official development assistance provided by development partners is efficient. The answer is not as good as it could be and not as good as it should be. Against the too-high expectations of what it could achieve, foreign assistance often had a positive impact, although sustaining its benefits has frequently proved to be a challenge. Moldova's modernization and development challenges over the last 30 years remain unchanged. Our country has been facing more and more global challenges over the

last two years. Climate changes, financial crises, food and oil price fluctuation, security threats and increased deficit of water and resources, problems caused by COVID-19 pandemic, and by the crisis resulting from the war in Ukraine increasingly affect the prospects and course of development, modernization, and fight against poverty in the country. The volume of foreign aid provided to the Republic of Moldova during 2020 accounted for over 692.6 mils. Euro, according to the data provided by donors (Report, Ministry of Finance, 2020).

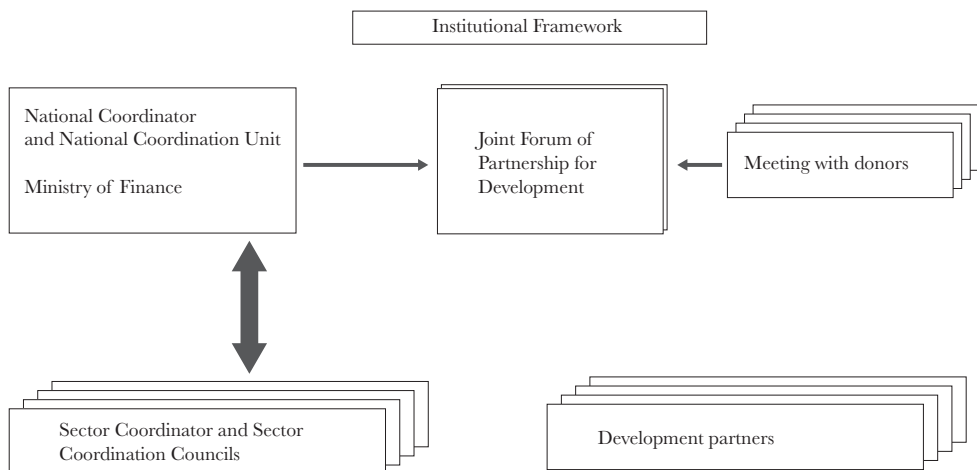
NATIONAL NORMATIVE FRAMEWORK REGULATING THE WAY IN WHICH FOREIGN AID IS COORDINATED

The modality of foreign aid coordination at the national level is regulated by the Government Decree No. 377 dated 25.04.2018 on regulation of the institutional framework and the mechanism of foreign assistance coordination and management, subsequently amended by Decree No. 458 dated 25.09.2019 on certain measures for streamlining the mechanism of foreign assistance coordination and management and upon the change of some Government Decisions (Republic of Moldova Official

Gazette, Decree No. 377, 2018).

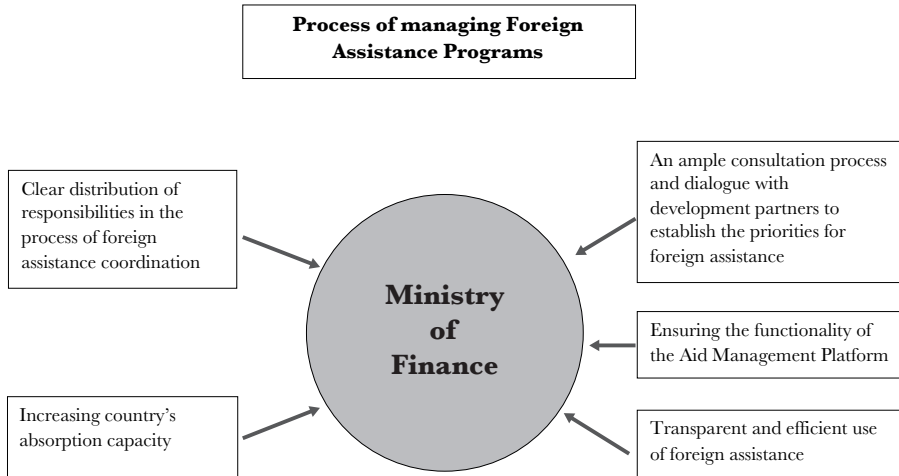
To increase transparency and visibility of foreign financial and technical assistance provided to the Republic of Moldova, but also to monitor the outcomes achieved because of implementing programs with the development partners' support, the Ministry of Finance, being the national authority for official development assistance coordination (The Republic of Moldova Official Gazette, Decision No. 377, 2018), develops the report on foreign assistance. It should be kept in mind that the country's main document for strategic planning during the reporting period was the National Development Strategy "Moldova 2030". The draft of the new strategy was submitted to the Parliament for review, but by the end was withdrawn by the Government. This is a violation of procedural rules, given that the idea of referring to an official document, which constitutes the result of the efforts of public institutions jointly with development partners, is directly accredited (Juc, et al., 2022: 7-19). Simultaneously, the "Office for Foreign Aid Programs' Management" was created based on the Government Decree No. 338 dated 03.06.2020 (The Republic of Moldova Official Gazette, Decree No. 338, 2020) with the aim to continuously

Figure 1: Institutional framework for the coordination of ODA

Source: edited by the author based on Foreign Assistance Report, 2020

Figure 2: Process of foreign assistance programs' management

Source: edited by the author based on the law from the Official Gazette of the Republic of Moldova, Decree No. 377, 2018.

improve the process of coordination and implementation of foreign assistance provided to the Republic of Moldova. We consider the establishment of this office to be inefficient, as the implementation and monitoring of foreign assistance programs continue through the implementation units.

Cooperation with the development partners (World Bank, International Monetary Fund, European Union), as well as with neighboring countries, Romania, and Ukraine, is an essential condition for the development and modernization of the Republic of Moldova. Harnessing the transparency of official development assistance helps in overcoming political constraints. Transparency is one of the main pillars for qualitative research on the evaluation of official development assistance provided by development partners. It is important for the citizens' access to publicly available information about the actions of those in the Government and the consequences of these actions, about the volume of financial or technical assistance received by the Government, hence all these criteria play an important role in nurturing the political commitment. When political commitment becomes uncertain, several

governmental failures emerge. The synthesis of local specialized literature in this area identifies a start of official development assistance research (Gaibu et al., 2011); (Lozovanu, 2014); (Sandu, 2009: pp. 311-328). Studies on ODA at the national level got developed rather intensively over the last decade. At the same time, there is no record of the amount and results of foreign assistance, as only some semiannual or annual statistical data is registered, without having any thorough analysis of the foreign aid volume since the country's accession to international financial institutions (1992). We refer to the official reports published by the State Chancellery (until 2017), Ministry of Finance (since 2018) or specialized publications of some think tanks (Expert Grup, IDIS "Viitorul") from the country and abroad (Stratan, 2021: 215-218). According to the study carried out by the Expert Grup, the foreign assistance provided to the Republic of Moldova in 2021 as grants, technical assistance, humanitarian aid, and capital transfers registered a remarkable increase and accounted for 201 million dollars, double compared to 2020 (Foreign Assistance Monitor No. 1, 2022). Hence, the authors of the respective report noted that the increase in

foreign credits and financing over the last period does not imply any major risks, as the Republic of Moldova has a low level of indebtedness. Respectively, there is additional space for contracting other external loans, especially in the context of financial requirements in 2022. It may be noted that the volume of assistance has increased to a record level for the Republic of Moldova. As of 31.12.2021, the main creditors within the framework of relations with the country's strategic development partners are, the IMF with 33% of the total, the World Bank (IDA and IBRD) – 30%, EIB – 14%, the European Commission – 6%, and the EBRD – 5%. (Foreign Assistance Monitor No. 1, 2022).

Given the security situation in the region (management of the Ukrainian refugees' crisis) and the effects of the pandemic and energy crises, which increasingly affect the economy of the country (including rising prices), we consider that the Republic of Moldova needs more official development assistance (financial and technical). But it should be coordinated more efficiently and transparently by the Government. The Republic of Moldova is a country with all the necessary ingredients to advance towards European integration, and an efficient and transparent coordination would have immediate effects in such areas as infrastructure (modernization of roads and railway networks), health, and education, which are crucial for the sustainable development of the country.

The *European Union (EU)* is among the leaders in terms of foreign assistance provided to the Republic of Moldova. The cooperation relationship with the EU dates back to 1994 when the Partnership and Cooperation Agreement was signed between the European Communities and their Member States. Since 2014, the relations are based on the EU- Moldova Association Agreement, serving as a basis for a stronger political association, as well as economic integration. Although much of its attention is devoted to internal integration, it is obvious that the European Union cannot and does not wish to be an isolated entity. Instead, it expressed the desire and ambition to get a prominent

place in the operation of international relations, alongside the general objective to build good relations with political and economic partners in the country. The European Union also wants to use its position as an emitter to promote some of the values it considers important. Democracy, social well-being, human rights, and liberalism are among these values. Globally, it can be noted that the European Union is currently facing many challenges. The departure of the United Kingdom in early 2020 means that for the first time in its history, it has lost a member state rather than gained one. The consequences of the financial and economic crisis which started in 2008 and the economic impact of the COVID-19 crisis are likely to further stress the economies of EU Member States.

The European Union perceives the development cooperation policy as an important tool for both missions. According to the opinion of the political theorist Victor Juc, the European Union treated the Republic of Moldova as a segment of the Russian Federation's geopolitical and geostrategic interests, arrangements that continued until the outbreak of the events in Ukraine in 2013 – 2014 (Juc, 2018: 5-43 and continuing through the start of the war between the Russian Federation and Ukraine. Through assistance and support for democratic reforms, the *European Union* brought concrete benefits to our country. In the last 7 years, Moldova has benefited from more than half a billion euros (518.15 million EUR) in grants of bilateral assistance and had access to 200 million euros (loans and grants) under macro-financial assistance programs (Press Release European Commission, 2021). To mitigate the socio-economic impact of the increase in natural gas prices, Moldova was awarded a grant of 60 million euros, obtained at the end of 2021 from the European Commission. The economic recovery plan for the Republic of Moldova will mobilize up to 600 million euros for 2021- 2024 in macro-financing assistance, grants, and investments, supported by mixed and financial guarantees. When comparing to the neighboring country, Romania, it may be

noted that the Recovery and Resilience Mechanism for 2021- 2027 will provide a total of 29.2 billion euros, of which grants in the amount of 14.2 billion euros and loans in the amount of 14.9 billion euros. It could be assumed that the duration of the program envisaged for the Republic of Moldova is only for the period of the current government mandate.

In 2022, to reduce the humanitarian and economic impact, the EU is stepping up its support with financial assistance packages intended for managing the crisis of refugees from Ukraine:

- 8 million euros as humanitarian assistance to provide emergency support at border crossing points;
- 15 million euros to support efficient and dignified processing of refugees' applications.
- 15 million euros to support the EU border assistance mission (EUBAM).
- 150 million euros for the macro-finance assistance program (first tranche).

Budget support of 53 million euros comes in addition to the emergency assistance already granted by the EU to the Republic of Moldova (Press release EU, 2022).

The robust and powerful effects of EU political conditionality in our country, especially in the area of justice and the fight against corruption, is a prerequisite for financial assistance. The developments of the last decade show that the EU political conditionality remains to be a significant influence. Respectively, using conditionality, it remains questionable whether the EU achieves its goal of encouraging the observance of human rights and democratic principles in our country. The concept of political conditionality is not so much researched in the local specialized literature, even though it is applied by the EU in different policy areas and encompasses different incentive mechanisms for different reform objectives. Sometimes, politics leaves negative footprints in the cooperation with the EU, followed by interruptions of development aid, which leads to worsening of the situation in the country, thus it can be called punishing the population "for the decisions of the government".

It should be noted that the concept of the "first generation of political conditionality" (Molenaers et al., 2015: 2-12) emerged in the post-Cold War period. Political conditionality is a complex phenomenon and is not consensual, having political and social scientists, economists, or researchers as its main stakeholders. Molenaers, Dellepiane and Faust consider it necessary to deepen the dynamics around the political conditionalities, especially the negotiation processes and the results along the aid chain, from donors' internal policies, political dialogue spaces to the political economy of the beneficiary institutional reform and adaptation strategies of donors. All these aspects influence the use, aim, and efficacy of political conditionalities.

We consider that the Republic of Moldova remains vulnerable to the European Union's conditionality, and its effectiveness in this regard is significantly diminished by political instability. As a result of the presidential elections in November 2020, President Maia Sandu managed to rebalance the foreign policy agenda by establishing ties with the EU and its neighbors. Over the last 2 years, Moldova has faced major macroeconomic, political, climatic, and health shocks and is currently facing the impact of the war in Ukraine, thus it would be welcome for the Government of the Republic of Moldova to change its attitude towards the communication with the society on European integration. A report by IDIS Viitorul suggests the stringent need to organize a national information and education campaign about the European Union, indicating several actions in this respect. Hence, different stakeholders should be involved, such as: central and local authorities, civil society from Chisinau and districts, international financial institutions (especially EU delegations and embassies of EU states in Moldova), and political parties (Cepoi, 2014: 26).

A gigantic step for the Republic of Moldova was the signing of the application for accession to the European Union on March 03, 2022. *This procedure is a historical one for our country, but at the same time rather lasting until obtaining*

a positive response to its ambitions of “accession perspectives” recognition. For the EU to respond positively to the Republic of Moldova’s expectations, a plausible and politically acceptable dynamic perspective must be defined to support the motivation of the associated states (Emerson et al., 2021:26). However, the events evolved in a positive aspect for the country’s history, the European Union enlargement paradigm changed, and the enlargement policy got a new impetus. Hence, in April 2022, during an international conference in Berlin (Press Release EU, 2022), organized upon the initiative of Romania, Germany, and France, the representatives of 36 EU member states and G7 group, and 9 international financial institutions, agreed on a package of official development assistance for the Republic of Moldova of *695 million euros*. The official development assistance is intended to support a national anti-crisis program and to increase the resilience of the Republic of Moldova, meaning direct financial assistance for the country’s budget, grants, and concessional loans aimed at implementing reforms and Europeanizing the country. It is up to the efficiency and competence of the authorities for the degree of absorption of provided grants to be as high as possible. Especially since during the European Council of June 23, 2022, the EU leaders granted the Republic of Moldova the status of a candidate country for the EU. This historic moment will bring new opportunities to progress easily and quickly on the path of reforms, with the desire to bring European economic and social standards to Moldova, including a review and update of the development partners’ portfolio. In our view, this opportunity for Moldova was based on several elements that have speeded up the process, namely: the reaction of the West to the Russian Federation’s war against Ukraine and of course the image of the current government, being the first government that led such a good pro-West political harmonization.

A vital contribution to the development and modernization of the Republic of Moldova belongs to the *World Bank*, the only development partner that has extensive research, analy-

tical and technical capabilities (actions aimed at providing know-how in the form of training or capacity building), which continues its dual mission: responding to immediate concerns while supporting long-term reforms. Since 1992, when Moldova became a member of the World Bank, this international financial institution has offered low-interest loans, interest-free credits, and grants to our country. The World Bank is composed of the International Bank for Reconstruction and Development (IBRD) and the International Development Association (IDA). It is worth noting that from 2020, Moldova benefits from access to the IBRD (which provides loans and advice to poor countries with middle incomes) and is moving towards the complete graduation of the IDA (part of the World Bank which helps the poorest counties in the world, by providing loans called “credits” and grants for projects that help economic growth), having exceptional access to financing.

The goal of the World Bank Group is to end extreme poverty and to promote common prosperity. Significant progress was registered over the last two decades in relation to poverty reduction in our country. However, the latest events in our society have shown that the Republic of Moldova is not immune to political, economic, climatic, and health shocks and failures, whether they are the results of the war in the neighboring country, Ukraine (with an increasing number of refugees) or the global COVID-19 pandemic. Thanks to the technical and advisory assistance of the Bank, the Government can adopt better policies, programs, and reforms, which lead to a higher level of economic growth, financial stability, and poverty reduction. The objectives suggested by the World Bank are achieved by financing projects with a positive transformation impact on our society. This takes place through the collection and analysis of data supporting the RM Government by contributing to the creation of efficient policies that can benefit the entire population and lay the basis for the prosperity of future generations, protection, and *improvement of human capital*.

The *World Bank's* development aid pillar is firmly anchored at the country level. The World Bank's engagement program aims to support the advancement of the EU accession agenda in partnership with donors, to ensure complementarity while remaining flexible to adapt to the changing environment. The Country Partnership Framework for 2018-2021 (CPF) and the Performance and Learning Review of the CPF became the main element of the World Bank's country programs, placing the operational activity of the Bank in the context of the National Development Strategy "Moldova 2020". It remains to be seen whether the proposed development outcome and the performance evaluation of the World Bank have been achieved.

The retrospective developed several lessons for improving the formulation and implementation of the Bank's Country Partnership Framework (CPF). The new Country Partnership Strategy for the Republic of Moldova is planned for the beginning of 2023. Due to Covid-19, but also the collection restrictions that vary from one institution to another, a time gap between these two strategies is evident, nevertheless, the teams have explored various virtual tools for meetings or consultations. At the moment, the Republic of Moldova faces major risks in four areas, namely: *politics and governance* (increased social pressure from food and fuel prices and strong polarization of the electorate); *macroeconomic area* (the economy became vulnerable due to the war in Ukraine, which has had a negative impact on trade, remittance channels, energy and food prices, economic vulnerability, especially that of agriculture, to extreme weather conditions and potentially unsustainable domestic debt); *institutional capacity* (weak implementation capacity at the government level, focus on implementing critical reforms diverted from the need to address urgent issues arising from emerging crises).

According to the World Bank's data, the CPF (The World Bank, Moldova, 2018) envisages a review of the comparative advantaged of the World Bank as compared to other development

partners, as well the corporate priorities of the institution, also referring to a performance assessment of the previous CPF achievements and shortcomings (The World Bank, Moldova, 2021), as well as adjusting the country's priorities. In recent years, the flexibility of the World Bank program has been felt, being key to getting adjusted to the emerging needs and changing priorities. To prepare the new CPF, the team undertakes consultations with several key stakeholders and namely: (i) *the Government*, being the client of the Bank, which supervises the implementation of the operations financed by the Bank, defines policies, and implements the financed programs. Government actions and policies impact the broader development prospects of the country. The consultations with the Government (organized in the line ministries) are essential and are usually rather technical, detailed, and based on the previous or ongoing dialogue, including those emerging during the portfolio reviews and other policy discussions. (ii) *Non-government actors* which includes civil society organizations or nongovernmental organizations, interested groups, such as beneficiaries, academia, and others. These stakeholders have different and often opposing views or positions regarding what they believe the role of the World Bank is or should be in the country. Some of them are development practitioners and implement local programs, some support activities financed by the Bank through government contracts, while others are policy oriented, etc. It is important to involve this group, taking into consideration its diversity. (iii) *The Parliament of the Republic of Moldova*: while there are advantages to engaging with this institution, given its policy-making role, it is important to note that the *bank is an apolitical organization*. Consultation with parliamentarians may lead to involvement in the country's politics. Depending on the circumstances, this may create risks that could affect the relationships with the client (Government). (iv) *Development partners*: the role of development partners is relatively important in the Republic of Moldova. The consultations with donors are usually carried

out through existing structures in the country, such as the Development Partners' Group (this group is coordinated by the UN and the World Bank through monthly meetings). Consultations with this group aim to identify areas of collaboration and complementarity to reduce duplication in resource-constrained contexts. The World Bank's current financial assistance portfolio for the Republic of Moldova includes 16 active projects and accounts for *1 410.54 mil. USD*, including loans for *1 406.36 mil. USD* and grants for *4.18 mil. USD*, of which *44.30 mil. USD* are cancelled. Financial assistance in the amount of *1 182.08 mil. USD* was provided through the International Development Association (IDA); financial assistance in the amount of *224.28 mil USD* was provided through the International Bank for Reconstruction and Development (IBRD), as well as grants for *4.18 mil USD* (The World Bank Projects and operations, 2022). Regrettably, we cannot provide an exact estimate of the foreign aid provided by the World Bank since the Republic of Moldova became a beneficiary (1992) or at least for the period of implementation of a development strategy for the development of the country. And the lack of analysis of the volume of official development assistance offered by the World Bank hinders the quality of research in this context.

The beneficiary, meaning the Ministry of Finance, creates through the line ministries the Project Implementation Unit, which is carrying out the project, meaning the implementation and monitoring of World Bank's foreign assistance programs. The project is implemented based on specific institutional arrangements, respectively, the Project Implementation Unit concludes an implementation agreement with the Beneficiary (the line ministry) according to the terms and conditions approved by the World Bank (International Development Association/International bank for Reconstruction and Development). Hence, some of the obligations of the Project Implementation Unit include some conditionalities and namely: appointing project management, preparing tender documentation for performed mainten-

ce works, monitoring, and reporting (the report will cover the period of one calendar semester) to be provided to the World Bank and Beneficiary (line ministry). Things are often confused, and it is not clear for the civil society who is to be blame in case when the negative effects contributed to the non-completion of the works or non-achievement of the objectives. In the context of supporting this finding, it should be mentioned that the Expert Grup report reviewing several projects of development partners, including that of the World Bank, and namely "Local Roads Improvement Project" (Foreign Assistance Monitor 2, 2022: 7), points out a series of factors that contributed to the retention of project works. Nevertheless, in our opinion, the suggestions and solutions offered to the Government are not tackled from the perspective of the instrument. We recommend a transparent, coordinated, and comprehensive dialogue between the Project and the line ministry to streamline budget transparency and management of public procurement and foreign assistance.

The limited capacity of the Government to coordinate and implement complex reforms, ensuring transparency in the process of implementation, monitoring, and evaluation of programs, would constitute actions to increase the absorption capacity of the support offered by the World Bank. Programs should not be based on the best possible forecasted results. Finally, country strategies must be flexible, not rigid and narrow. Thus, provision of assistance in the absence of sustained progress on reforms only pushes the country further into debt and may weaken incentives for future reforms. To analyze project performance, the World Bank uses annual surveillance, including interim annual performance reviews. The importance of World Bank oversight is clear, supporting its efforts through monitoring and capacity building. However, a more active dialogue with the Government of the Republic of Moldova, local authorities and interested parties would foster the improvement of the objectives proposed by the Bank.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

By assessing the quality of *Official Development Assistance provided to the Government* and with a view to maximizing the effectiveness of the evaluation of official development assistance provided by development partners, we note and recommend the following:

1. Updating the electronic platform for foreign aid management, including program results and reports of international financial institutions, as well as improving communication processes with the public on foreign assistance.
2. Consolidating the units within the Ministry of Finance, which is the institution responsible for the management of foreign assistance. This would be possible by supplementing the number of officials and improving the internal framework to manage more efficiently the coordination of foreign assistance programs, thus it will be possible to transparently evaluate donor policies from the perspective of the two critical lines of research in this field: effectiveness and coherence.
3. The new humanitarian, commercial and inflationary challenges require a lot of effort to be addressed, which could divert the attention of the authorities from achieving the assumed commitments. That is why it is necessary for the Government to ensure the effectiveness of the transparency of official development assistance, an area that requires increased attention in terms of studies and research.
4. Conceptualizing and researching political conditionality to reflect changes in the quality of ODA provided by donors.
5. High political volatility and weak institutional capacity have hampered the efforts to implement the reforms supported by the World Bank, thus it is necessary to further increase the capacity of the program portfolio, adjust foreign assistance in the socio-political, institutional context and from the perspective of the current economic crisis.

6. Recent crises have focused attention on immediate challenges, however donors' commitment to addressing the Republic of Moldova's long-term development agenda remains strong, with the clear objective of advancing the EU accession agenda, to ensure complementarity while remaining flexible to adapt to the changing environment.

REFERENCES

- Cepoi, Marian (2014): *Informing Moldovan society about the process of European integration: between delayed actions and manipulation*, IDIS Viitorul, pp. 26.
- Emerson, Michael – Cenusă, Denis (2021): *Deepening the relations between the EU and the RM*. Update and modernization as a result of the COVID-19 pandemic, Thur's edition, Expert-Grup, pp. 26.
- Foreign Assistance Monitor No. 1 (2022): *Importance of foreign assistance in conditions of economic and security crises*, pp. 4.
- Foreign Assistance Monitor No. 2 (2022): *Analysis of the main foreign aid projects over the last period*, Expert Grup, pp. 7.
- Gaibu, Corina – Litra, Leonid – Lozovanu, Valentin – Viorel Girbu (2011): *Evaluation of Moldova's absorption capacity of external assistance*, IDIS Viitorul, Chisinau.
- Juc, Victor – Stratan, Iuliana (2021): The problem of the assistance offered by the World Bank as a modernization partner of the Republic of Moldova, *Magazine of Philosophy, Sociology and Political Science*, 2 (186), pp. 7-19.
- Juc, Victor (2018): *Social-political modernization of the Republic of Moldova in the context of extending the European integrationist process 2018*, Session on "Social-political modernization of the Republic of Moldova in the context of extending the European integrationist process", Chisinau, Moldova, pp. 5-43.
- Lozovanu, Valentin (2014): Master thesis. *Foreign aid and development. Success or failure in promoting Moldova's development?* The University of Kassel.
- Molenaers, Nadia – Dellepiane, Sebastian – Faust, Jorg (2015): Political Conditionality and Foreign Aid, *World Development*, vol. 75, issue C, pp. 2-12.
- Press release (2022): EU is stepping up its support with an additional 53 million euro, <https://www.eeas.europa.eu/delegations/moldova/moldova-ue-%C3%AE%C8%99i-intensific%C4%83-sprrijinul-cu-o-sum%C4%83-suplimentar%C4%83-de-53>

- de-milioane_ro?s=223 (accessed 5.04.2022).
- Press Release (2022): *Statement by Foreign Ministers of Germany, France, and Romania*, as the Hosts of the Moldova Support Conference Bridge of Solidarity, <https://www.auswaertiges-amt.de/en/newsroom/news/msp/2521362>, (accessed 5.04.2022).
- Report (2020): *Foreign assistance provided to the Republic of Moldova in 2020*. Ministry of Finance. Chisinau.
- Sandu, Maia (2009): *Foreign Aid*, Governance priorities 2009, Chisinau, pp. 311-328.
- Stratan, Iuliana (2021): *Regarding the efforts of development partners in the process of Republic of Moldova's modernization*, the national scientific conference of doctoral students dedicated to the 75th anniversary of the MSU [Modern Research and Evaluation Methodologies], pp. 215-218.
- The European Commission (2021): Press release on *Economic Recovery Plan for the Republic of Moldova*, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_2712, (accessed 2.06.2021).
- The World Bank Projects and operations (2022): *Moldova all project data* <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/projects-list?os=0&qterm=Moldova> (accessed 7.06.2022).
- The Republic of Moldova Official Gazette (2018): *Decision No. 377 on the regulation of the institutional framework and the mechanism of foreign assistance coordination and management*, No. 133-141, 27.04.2018, https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=117564&lang=ro (accessed on 15.02.2022).
- The Republic of Moldova Official Gazette (2020): *Decision No. 338 on Office for Foreign Aid Programs' Management*, No. 133-141, 03.06.2020, https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=121685&lang=ro# (accessed 17.03.2022).
- The World Bank Group (2018): *Moldova Country Partnership Framework for the period 2018-2021*. Washington DC, <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/604221499282920085/moldova-country-partnership-framework-for-the-period-fy18-21> (accessed 17.03.2022).
- The World Bank (2021): *Moldova Performance and Learning Review of the Country Partnership Framework for 2018- 2021*. Washington DC.
- Vasa László (2018): *A moldovai gazdaság helyzete 2018-ban és jövőbeni kilátása (The Moldovan Economy In 2018: Current Situation and Outlook -in Hungarian)*. *KKI Elemzések* 2018 : 52 pp. 1-15.
- Zhurauliou, Aliaksei – Palomino, Jordan – Gulevych, Olena – Vasa, László (2023): *Comparative analysis of labour markets in Ukraine, Armenia, Moldova, and Estonia: Institutional approach, 1995–2020. Regional Statistics* 13(1), pp. 1-18.

Vehrer Adél

Unikális eredmények a magyar népköltészeti kutatásban – Recenzió Magyar Zoltán két mondakatalógusáról

Review of two catalogs of poems by Zoltán Magyar Unique Results in Hungarian Legends Research

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen recenzióban két egymással összefüggő, rendszerező kézikönyvsorozatot mutatunk be. A Kárpát-medencei történeti mondahagyomány és az erdélyi hiedelemmonda-kincs összegzését tekinthetjük át a nemzetközi folklorkluszikában is egyedülálló módon megalakított 12, illetve 4 kötetes kézikönyvekben. E kötetek elsősorban a népköltéssel foglalkozó kutatók számára jelentenek fontos támpontot, mivel típus- és motívumindex formájában, hatalmas adatbázis alapján rendszerezik hazánk egyedülálló prózaepikai hagyományvilágának két fontos szegmensét. A tudományos regiszter azonban a néprajz, a hagyományok és a történelem iránt érdeklődők számára is hasznos információkat nyújt, széles körű bibliográfiájával és összegző, értelmező tanulmányaival.

Kulcsszavak: népköltészet, nemzeti történelem, hiedelemvilág

SUMMARY

In this review, we present two interrelated, systematic series of handbooks. We can review the summaries of the historical folklore tradition of the Carpathian Basin and the treasure of Transylvanian folklore in the 12 and 4-volume handbooks, which were created in a unique way in international folkloristics. These volumes are an important reference point for researchers of folklore poetry, as they systematize two important segments of the unique prose-epic tradition of our country in the form of a type and motif index based on a huge database. A scientific register also provides useful information for those interested in folklore, tradition and history through its extensive bibliography and its summarizing and interpretative studies.

Keywords: folklore, national history, lore

DR. VEHRER ADÉL Phd, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar (vehrer.adel@sze.hu).

A MŰVEK ISMERTETÉSE

A népmondák a legkorábbi időktől az emberiség érdeklődésének középpontjában álltak. Apáról fiúra örökítve így hagyományozódott az az ismeretanyag, amelyből a régiek értelmezni tudták a világ működését, példát vehettek a nemzeti hősök jeles tetteiről, illetve erkölcsi szempontból is irányt mutattak ezek a történetek. A hagyományozás folyamata egészen a reformkorig főként szóban történt, de történeti mondáinkról sok esetben megemlékeztek krónikákban, írott forrásokban is. Egy-egy témakör feldolgozása emiatt komoly háttérkutatásokat, könyvtári, adattári és terepmunkát igényelt. A recenzált két katalógus a kutató munkáját azzal könnyíti meg, hogy széles – nem túlzás azt mondani, hogy – teljes adatbázis alapján több százezer írott és szóbeli szöveget feldolgozva tipizálja a népmondákat.

A népköltészeti gyűjtések és kutatások reformkori gyökerei óta küzdött a tudományterület a tipizálási nehézségekkel, nemcsak hazánkban, de Európa-szerte. Kezdetben a mondák jellegzetességeit a meséhez viszonyították és úgy vélték, a két műfaj különböző funkciót tölt be a szájhagyományban: a mondát igaznak vélik, a mese esetében a hallgatóságban nem merül fel ez az igény. A 20. század második feléig megjelenő elméleti munkák már azt hangsúlyozták, hogy a mese a megbolygatott rendet visszaállítja a konfliktus megoldásával, míg a monda esetében nem elvárás a pozitív végkifejlet. Továbbá a mondai hősök ábrázolása a valósághoz közelebbi, mint a mesehősöké. E megállapítások azonban inkább a történeti mondákra fókuszáltak. Az elméleti munkák és fogalom-tisztázó tanulmányok mellett közben egész Európában háttérbe szorult a mondagyűjtés, főként a hiedelem-történeteké, nem jöttek létre átfogó igényű nemzeti archívumok. Kivételként említhetjük a skandináv és balti hiedelemmonda gyűjtéseket és rendszerezéseket, majd a jóval később, 1980-ban közreadott, Bihari Anna által összeállított Magyar hiedelemmonda katalógust. Utóbbi azonban csekély adatbázis alapján készült, így napjainkra igen csak időszerűvé vált újragondolása. A történeti mondák katalogizálására pedig kísérlet sem történt az elmúlt évti-

zedekben. 2018-ig kellett várni a Magyar Zoltán által összeállított magyar történeti mondakatalógusra, mely 112 ezer szöveg alapján rendszerezi mindazt, amely történeti hőseink tetteiből a népjárfénnyel fennmaradt.

A szerző a népköltészet és a hagiográfia kutatója, elméleti rendszerezője, az MTA ELKH Néprajztudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Csaknem száz önálló kötet és számtalan tanulmány szerzője, több folyóirat és könyvsorozat szerkesztője. Egyedien sokrétű és gazdag tudományos munkásságából azonban a számos terepen töltött hetet, hónapot, évet emelhetjük ki, hiszen a recenzált kézikönyvek folklórszövegeinek jelentős részét teszik ki a saját gyűjtésű narratívák alapján besorolt típusok és motívumok. Magyar Zoltán (2015:58) az életrajzát bemutató interjúkötetben e téma kapcsán, Erdélyre vonatkozólag így vall: „*Ritka volt az olyan patak völgy, ahol ne találtam volna egy, de inkább több kiváló adatkölőre, és tematikailag, tipológiailag is ritkaságszámba menő – vagy éppen korábban soha senki által fel nem jegyzett – népköltészeti örökségre. Az ilyen élmények és eredmények annyira beleégnek az emberbe, hogy egyszerűen nincs visszaút. Íme engem is egy életre szólóan eljegyzett az epikus népköltéssel, vagy tágabban a folklórral.*” Ezen a pilléren alapul Magyar Zoltán archívumalkotó munkássága, amely nélkülözhetetlen része a magyar mondahagyomány teljes körű katalogizálási folyamatának.

A recenzált kézikönyvek közül a történeti narratívákat szerző sorozat személyek, témák, motívumok szerint osztályozza a népmondákat, majd a XI. kötetben elemzi is ezek rendszerét és tagolódását. A honfoglalás korától kezdve egészen a 20. századig nyomon követhetjük történelmünk kiemelkedő alakjainak tetteit és a hozzájuk kötődő hagyományanyagot. Magyar Zoltán emellett összegyűjti azokat a történeteket is, amelyek a hazai folklórban élnek a szomszédos népek mitikus alakjairól, de jegyzi azokat a narratívákat is, amelyek a környező népek mondavilágában maradtak fenn magyar hősökkel kapcsolatban. A kézikönyvsorozat unikális jellege azon alapul, hogy a benne szereplő kulturális örökség révén több generáció teremtő képzeletvilágát, a honfoglalástól napjainkig eltelt évszázadok történel-

mének lokális és nemzeti hagyományait összegzi és rendszerezi. A kézikönyvsorozatban feldolgozásra kerültek a társadalmi alakzatok és kulturális javak létrejöttéről szóló mondák, az alapítási hagyományok, a magyar nemzeti múlt hőseiről, nevezetes történelmi személyiségeiről szóló mondahagyomány dupla kötetben, a háborúkról, helyi vonatkozású harcokról, a nemzeti múltban kiemelkedő jelentőségű szabadságharcokról szóló népmondák, a vallásos témájú mondák és a bűn és bűnhődés tematikája köré szerveződő, erkölcsi irányítóként működő történetek. Külön kötetben kaptak helyet a betyárokról szóló narratívák és a kincsmondák. Teljes kötetet tesz ki a szövegek elméleti rendszerezése és a X. kötetben közreadott, Stith Thompson amerikai folklorista katalógusának mintájára készített, alfabetikus rendben közzétett, a tárgyszó szövegkörnyezetére is utaló motívumindex. Ezt egészíti ki a magyar történeti mondák repertoárját a nemzetközi párhuzamokkal egybevető konkordanciajegyzék, továbbá a több ezer tételes bibliográfia, amely a magyar folklorisztika eddigi legteljesebb népköltészeti vonatkozású szakirodalmi apparátusa.

Magyar Zoltán 2021-ben megjelent négy kötetes, Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógusa szintén unikális mű, egyben egy közeljövőben elkészülő, a magyar nyelvterület egészére kiterjedő tematikus típusokba rendszerezett katalógus előfutára. Erdély, mint földrajzi nagytáj, hiedelem anyagában felülreprezentált a magyar népköltészetben, sajátos történelmi fejlődése, zártsága okán. A tájegység sajátossága, hogy a táncházmozgalommal összefüggő felfedezése, népszerűvé válása számos népköltészeti gyűjtést eredményezett az utóbbi fél száz évben, amelyből napjainkra több mint tízezres nagyságrendű mondatkorpusz jött létre. A szerző fehér foltokat feltáró terepmunkájával kiegészülve az Erdélyi Magyar Hiedelemmonda Archivum jelenleg 29 550 narratívát tartalmaz.

A recenzált művek létrejötté egy közel három évtizedet felölelő kutató és rendszerző munka eredménye. Az erdélyi hiedelemmondákat rendszerező kötet sorozat szervesen illeszkedik a magyar történeti mondák katalógusában feldolgozott folklóranyaghoz. A szerző

mindkét katalógusa a folklórkutatók számára megkerülhetetlen alapmű, a további gyűjtések és kutatások rendszerezett közlését és összehasonlító elemzését teszi lehetővé. Olyan elméleti konstrukció, amely a szöveghagyomány lecsupaszított vázát jeleníti meg típus és motívumindex formájában, és tartalmazza a teljes régiós narratíva anyagot tematikus rendszerben, típuscímek és szűzséleírások közlésével.

A négy kötetes erdélyi katalógus 15 tematikus egységből áll. Az *első kötet* négy tematikus egységet vesz sorra. Ezek között szerepelnek az ISFNR (International Society for Folk Narrative Research) 1963. évi budapesti mondatklasszifikációs tanácskozásának ajánlásai alapján a nem evilági eredetű hiedelemjelenségekről, természetfeletti lényekről szóló mondák, a sorsmondák, és a különféle előjelekhez kötődő narratív hagyományok. A következő tematikus egység a halálról és halottakról szól, több esetben modern, mai elbeszélések motívumait is beépítve a katalógus rendszerébe. A túlvilágjárásról szóló harmadik fejezet a keresztény, vallásos elemekkel átszőtt transzcendens tudást és élményeket veszi sorra, utalva az álmok és látomások narratív tradícióira is. Az *első kötet* legerjedelmesebb részében a természetfeletti lények kaptak helyet. Itt szerepelnek a kísértetek alakváltozatairól szóló mondák, a démonikus lények sorában az ördögről és az ördögszeretői szerepkörben megjelenő lidércről, valamint egyéb, ártó, démonikus lényekről szóló narratívák típusai és motívumai. A természeti démonokról és szellemlényekről szóló fejezetek számos regionális sajátosságot tükröznek, mint például a bányaszellem, a törpe vagy a vadleány alakja, és a hozzájuk kötődő szájhagyomány. Ezt egészíti ki az óriásokhoz és tündérekhez kötődő gazdag erdélyi szövegek korpusz.

A katalógus második kötete a természetfeletti tudással és képességekkel rendelkező emberek erdélyi hagyományvilágban betöltött fontos szerepére mutat rá, fél száz oldalon keresztül veszi sorra, helyezi tudományos rendszerbe a vonatkozó típusokat és motívumokat. Ez a témacsoport a magyar hiedelemvilágban egyedül módon széles körű, de az erdélyi néphitben is domináns szerepet tölt be. Ezen belül a boszorkány sok korábbi motívumot magába olvasztó hiedelemköre a folklórszövegek

kétharmadát teszi ki. Az erdélyi régióban fontos szerephez jut a különféle tudósok alakja, így a szövegregiszterben hangsúlyosan jelenik meg a narratívák ezen köre is. A foglalkozásokhoz kötődő tudományos kiemelt szereplője a román pap, az ide vonatkozó folklórszövegek az erdélyi folklór egyedi voltára mutatnak rá.

A katalógus harmadik kötete az előző kategóriákba nem besorolható narratívákat rendszerezi, bemutatja az átváltozó emberek közül a farkasember és a prikulics hagyományban megőrzött alakját, illetve sorra veszi a mitikus állatokat, növényeket és tárgyakat. Ebben a kötetben kaptak helyet a kortárs hiedelemtörténetek, mint a 21. században is virulens folklórhagyományok élő bizonyítékai, melyek a modern városi környezet bizzar vagy megmagyarázhatatlan jelenségeire (paranormális jelenségek, magukat elmásító szekusok stb.) adnak magyarázatot. A tejben fürdőző munkásnők és a lólábú autostoppos alakjában sajátosan ötvöződik a régi és új hagyomány dialektikája, a népi emlékezet megtartó ereje.

A harmadik kötetet bibliográfia zárja, mely a hiedelemmonda kutatás eddigi legteljesebb szakirodalmi jegyzéke. A kézikönyv negyedik kötete a katalógus gyakorlati és elméleti hátterét biztosítja, segíti az előző kötetekben rendszertett folklóryanag használatát, értelmezését. Első része a Stith Thompson Motif-Index of Folk Literature mintájára készült, alfabetikus rendbe szerkesztett, és a tárgyszó szöveggörnyezetére is utaló motívumindex, második része az erdélyi hiedelemmonda-anyagot a nemzetközi vonatkozásokkal egybevető rendkívül értékes konkordanciajegyzék. A négy kötetes kézikönyv sorozatot az erdélyi magyar hiedelemvilág tudományos igényű, elméleti szintézise zárja.

Magyar Zoltán a történeti mondák és az erdélyi hiedelemmondák katalogizálásával tőle megszokott tudományos igényességgel, újabb és újabb lépésekkel vetíti előre kitűzött célját, melynek eredménye rövid időn belül minden bizonnyal annak a *szellemi katedrálisnak*, komplex mondakatalógus sorozatnak létrejötté lesz, „*amelyben összegződik ezer év teremtő képzeletvilága, az a kulturális örökség, amely folyamatosan változó és legalább annyira örök. Amely számos aspektusában nemzetek feletti, ám összességében és végső*

szoron egy illusztris nemzeti kánon része”. – nyilatkozta Magyar a már említett 2015-ös életrajzi interjúkötetben. Tegyük hozzá még azt is, hogy ezt a célt egyénileg valósítja meg az európai kultúrkör egyik leggazdagabb és legváltozatosabb mondavilágának rendszerezésével.

A recenzált kézikönyvek hiányt pótló jellege nem igényel további magyarázatot, tudományos igényessége és Európában egyedi, minta értékű katalógus-rendszere a magyar mondatutató jeles összefoglalója a kárpát-medencei és az erdélyi magyar folklórörökség egyik legértékesebb szegmensének. A recenzált művek legfőbb jelentősége abban rejlik, hogy a szövegfolklorisztikában egy mondakatalógus alapozza meg a további kutatásokat, vagy akár a felhalmozott folklórtudás kulturális célú felhasználását. Az összesen 16 kötetnyi és 8342 oldalt felölelő katalógusokban feldolgozott mondavilág adatmennyisége, a benne rendszerezett típusok és motívumok száma sokszorosra az eddig megjelent katalógusoknak: Világviszonylatú jelentőségüket kiemelve méltán lehetünk büszkéek arra, hogy e mintaadó művek hazánkban születtek meg.

Magyar Zoltán (2018): A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex. I–XI.

Kiadó: Kairosz Kiadó., Budapest.

ISBN: 978- 963-662-951-9)

Terjedelem: 6347 oldal

Magyar Zoltán (2021): Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. Típus- és motívumindex. I–IV.

Kiadó: Kairosz Kiadó., Budapest.

ISBN: 9789635141012

Terjedelem:1995 oldal

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bihari Anna (1980): *Magyar hiedelemmonda-katalógus. Elő-munkálatok a Magyarság Néprajzához* 6. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport

Magyar Zoltán (2015): *A teremtő népi képzelet*. Magyar Zoltán néprajzkutatóval beszélget Szegedi László. Budapest: Kairosz Kiadó

Hezam Leila Melinda

Recenzió az Értelemközpontú pszichoterápia című könyvről

Book Review on Mind-Centered Psychotherapy

ÖSSZEFOGLALÁS

A kötet átfogó ismereteket nyújt a Viktor E. Frankl által kidolgozott logoterápiáról, mint pszichoterápiás módszerről, amelynek alaptézise, hogy a reziliencia hajtómotorját, valamint a társadalmilag hatékony, egyénileg pedig eredményes döntéseknek a meghozatalához szükséges motivációs erőt az egyéni célok állandó keresése jelenti. A tanulmány a logoterápia elméleti alapjaiból kiindulva esetleírások útján szemlélteti a deviáns magatartást eredményező pszichés kórképeket – úgymint szorongásos zavar, pszichózis, szenvedélybetegség, alvászavar – és azok pszichoterápiás úton való kezelésének lehetőségeit. A mű nem csak a logoterápia szemléletmódját ismerteti, de alapvetéseire támaszkodva elemzi annak gyakorlati eszközeit is, amelyek megfelelően integrálhatóak a terápiás gyakorlatba.

Kulcsszavak: pszichoterápia, deviáns magatartás, logoterápia, reziliencia

SUMMARY

The volume provides a comprehensive knowledge of logotherapy as a psychotherapeutic method developed by Viktor E. Frankl, the basic thesis of which is that the constant search for individual goals is the driving force behind resilience and the motivational force needed to make socially efficient and individually effective decisions. Starting from the theoretical foundations of logotherapy, the study provides case descriptions to illustrate the psychological pathologies that result in deviant behavior, such as anxiety disorder, psychosis, addiction, sleep disorder, and the possibilities of treating them in a psychotherapeutic way. The work not only presents the approach of logotherapy, but also analyzes its practical tools, which can be integrated into therapeutic practice, based on its basic principles.

Keywords: psychotherapy, deviant behavior, logotherapy, resilience

DR. HEZAM LEILA MELINDA, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft. jogi munkatársa
(hezam.leila@gmail.com).

BEVEZETÉS

Elisabeth Lukas Viktor E. Frankl, a logoterápia atyjának tanítványa, klinikai szakpszichológus, pszichoterapeuta, aki több mint harmincéves szakmai tapasztalattal rendelkezik, s a logoterapeuták generációit képezte ki. Szerzőtársa Heidi Schönfeld pedagógus, önálló praxissal rendelkező logoterapeuta. Három fejezetből álló közös kötetük a logoterápia elméletébe és gyakorlatába enged betekintést. A logoterápia olyan pszichoterápiás módszer, amelyet a pszichoterapeuta Frankl a második világháború koncentrációs táborában „fedezett fel”, majd alkalmazta fogolytársai mentális megsegítése érdekében. Frankl rájött, hogy a krízishelyzetben a túlélés esélyeit növeli, ha az ember talál valamilyen egyéni célt az életében. A kötet tehát azt a nietzschei gondolatot fűzi tovább, amely szerint, „ha van miért élni, akkor az ember bármilyen hogyan kibír.” A kötet részletesen veszi górcső alá a Viktor E. Frankl által megalkotott logoterápiás módszert, amely a Szerzők meghatározásában arra a koncepcióra épít, hogy az ember élete az utolsó lélegzetvételig kínál valamilyen értelemlehetőséget. Ez az értelem pedig minden szenvedés és a nyomorúság ellenére is kiteljesíthető.

Bár a fenti történelmi időszak lezárult, a logoterápia szellemi és módszertani öröksége a modern ember számára éppúgy nyújthat segítséget. Ez az értelemkereső módszertan azonban a ma embere számára kihívást jelent. Frankl Orvosi lélektan című kötetében korának emberét elemzi, s arra a következtetésre jut, hogy az értelmetlenség érzés az embert egyre inkább a hatalmába keríti, és így ún. egzisztenciális vákuumba kerülhet. Az értelem nélküli életvitel hatásait fokozza, hogy korunk embere ösztöneiben szegényes, hagyományait nélküli, így sem ösztönei, sem hagyományai nem adnak útmutatást arra vonatkozóan, hogy mit kellene tennie. Az ember így lassan elveszíti a céljait, nem tudja mit akar és egyszerűen utánozni kezdi a többieket. Konformista lesz. A jelenségre – mondja Frankl – a pszichoanalitikusok önálló neurózis-típusként hivatkoznak. A jelenség tár-

sadalmi kitettségét igazolja Frankl empirikus tapasztalata, amely szerint a német, svájci, és osztrák egyetemi hallgatói körében a hallgatóinak 40%-a ismerte el, hogy megtapasztalta már az értelmetlenség érzését. Ez az arány az USA-ban 80%. A nihilizmus tehát feltételezhetően a fejlett ipari társadalmak sajátja, ma éppúgy, mint Frank kutatásának idején. A jelenség társadalmi veszélyének kriminológiai szempontjai nem hagyhatóak figyelmen kívül, s ez abban áll, hogy az egyébként célokat nélkülöző egyén könnyen marginalizálódik, a társadalom perifériájára szorul és válik a társadalmi normáktól eltérő magatartás gyakorlójává. Mindez pedig „kiváló” táptalaja lehet a büntetőjog érdekkörébe tartozó devianciának. Tehát az értelemkereső koncepció nem csak a krízishelyzetben való túlélést segíti, de a kriminológia érdekkörébe tartozó jelenségek – úgymint bűnelkövetés, bűnismétlés – visszaszorítását is segítheti.

A KÖTET SZAKMAI ÉRTÉKEI

Shopenhauer szerint az embert az határozza meg, hogy az életét végig kísérő megpróbáltatások és az unalom extrém esetei közötti ingázás során milyen döntéseket hoz. A logoterápia ennek a döntési folyamatnak a hiányosságait, „hibáit” segít kiküszöbölni életcél generálásával. Ez a folyamat társadalmi szempontból különösen akkor jelentős, ha a „hiányosságok kiküszöbölése” és bűnelkövetés megelőzés között logikai kapcsolat áll fenn. A kötet a döntéshozót köztes lényként aposztrofálja, mivel koncepciója két ellenpont között húzódik. Egyfelől tudomásul veszi, hogy az ember cselekvőképességének vannak határai (korlátot állíthat például az ösztön, az örökség, valamint a környezet), másfelől nem mond le arról, hogy az ember cselekvési lehetőségeit kiszélesítheti. Ennek a cselekvési lehetőségnek a kiszélesítését a Szerzők az ún. szellemi emberkép létrehozásához kötik.

A Szerzők – összhangban Frankl alapvetésével – az embert fizikai, lelki és szellemi hármas egységként írják le. Utóbbi különösen fontos, mivel szellemi emberkép nélkül (Frankl szellemi emberképét az Isten-kapcsolat adja) a nihiliz-

mus irányába tolná el a terapeuta az érintett személyt, s ez neurotikus zavarát erősítené meg. A szakkönyv kifejti továbbá, hogy a szellemi személy döntéseiben, céljainak kijelölésében megzavarható ugyan, de nem szétrombolható. Szakmai szempontú innovációja abban a – teológia által már felismert – tézisben rejlik, hogy az emberi (nem jogi értelemben vett) cselekvőképesség behatároltsága vallási alapokon nyugvó logoterápiával meghaladható. A döntési szabadság teljessége ugyanis azt jelenti, hogy az ember mielőtt ösztöneit kiélné, belép a teológia érdekkörébe tartozó akaratszabadság terepére, s adhat döntési helyzeteire minden egyes alkalommal megfelelő választ. Ennek alapján a könyv a döntési szabadságra vonatkozó kérdés nézőpontját fordítja meg. Azaz nem arra a kérdésre keresi a választ, hogy az ember biológiai késztetései mennyire erősek, hanem hogy mennyire erős a szellemi személy beleegyezése vagy ellenállása a döntési helyzetben, amelyet az ösztöneinek kiélésével szemben alkalmaz.

Felmerülhet azonban a kérdés, hogy ha az ember szellemi személy, rendelkezik az értelem akarásával, valamint az értelemfelismerés képességével, akkor miért nem a zökkenőmentes előrehaladás jellemzi kivétel nélkül ezt az emberi utat, miért a botladozás. A Szerzők tolmácsolásában Frankl erre két választ nyújt, egyfelől a szellemi személy az egyén döntéseit jó és rossz irányba is eltolhatja, a szellem „mobilitása” tehát lehetővé teszi, hogy a helytelen irányba is elindulhat az ember. Másfelől Frankl szerint a szellem mozgékonyága korlátozott is lehet („a lélek ugyan kész, de a test erőtlen”). Utóbbi kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a testi és lelki akadályok, az egyént ért negatív szociális hatások, a példakép hiánya, a rossz előélet (együttesen a félelem) szembe helyezheti az egyént a kedvező szellemi hatásokkal, s megingatják annak stabilitását. Ezt az érintett többnyire helytelen viselkedéssel, függőséggel, vagy éppen a büntetőjog érdekkörébe tartozó deviáns viselkedéssel igyekszik orvosolni. A Szerzők szerint tehát a jellem gyengesége szolgálva teszi a szellemet, és „ősfélelem homályosítja el az ősbizalmat”.¹ A logoterápia fentebb vázolt

alapvetései (életcél keresés, döntési szabadság, felelősség, értelemkeresés, értelemfelismerés) a könyvben részletesen bemutatott módszertani sajátosságokkal együtt a neveléstudomány speciális ágához tartozó kriminálpedagógia, valamint az ún. zárt büntetés-végrehajtási intézeti korrekciós nevelés területén is hasznosíthatóak.

KÖVETKEZTETÉSEK

A logoterápia gyakorlatából vett hét jellegzetes esetet feldolgozó tanulmánykötet olvasmányos stílusával, interdiszciplináris szemléletet ötvöző szakmaiságával és a Szerzők által megosztott személyes történetekből adódó hitelességével a pszichoterápia iránt elkötelezett elméleti kutatók, a gyakorlók szakemberek, valamint az érdeklődő olvasók számára egyaránt betekintést enged a logoterápia szellemi örökségébe. A mű szakmai érdeme, hogy nem csak a praktizáló szakemberek számára nyújt hasznosítható ismereteket, de az érdeklődő olvasókat is magas szintű tájékoztatással látja el. A tankönyvként is kiválóan hasznosítható elméleti áttekintés, az esettanulmány és annak tudományos elemzése a logoterápiát, mint progresszív pszichoterápiamodellt a bűnügyi tudományokhoz kapcsolódó interdiszciplináris területek érdekkörébe helyezi. A mű nem csupán hiánypótló, de multidiszciplináris hasznosíthatósága miatt is figyelemreméltó.

A kötetből remélhető eredmény, hogy szellemi és tudományos értékei nem csak a szabad társadalomban, de a zárt rendszerű intézményekben is hasznosíthatók, így a büntetés-végrehajtás és a kriminálpedagógia területének elkötelezett „szolgálóit” és döntéshozóit új szemlélettel ruhazza fel, amelyek közvetlen eredményei a visszaeső bűnelkövetők számának mérséklésében is tetten érhetők.

Elisabeth Lukas – Heidi Schönfeld: Értelemközpontú pszichoterápia

Kiadó: Ursus Libris Kiadó, Budapest, 2020.

ISBN: 9786155786259

Terjedelem: 215 oldal

JEGYZETEK

- ¹ Viktor E. Frankl *A tudattalan Isten* című könyvében rögzíti, hogy a vallásnak, bár-mennyire hatékonynak bizonyul a pszichoterápia szempontjából, az elsődleges indítókai nem pszichoterápiás. Ennek alapján bármennyire kedvező hatást fejt ki az olyan dolgokban, mint a lelki, vagy mentális egészség, a vallás célja nem a lelki egészség, hanem a lelki üdvösség. A vallás nem a teljes konfliktusmentesség, vagy a pszichigiénés célok megvalósulásának eszköze. A vallás azonban Frankl érvelésében többet ad mint a pszichoterápia, és többet is vár el tőle.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Elisabeth Lukas – Heidi Schönfeld (2020): *Értelemközpontú pszichoterápia*, Ursus Libris Kiadó, Budapest
- Koósne Mohácsi Barbara (2015): *A szabadságelvonás határai, Helyettesítő intézmények és alternatív szankciók a magyar és a német jog összehasonlításának tükrében*, ELTE Eötvös Kiadó Kft., Budapest, 243.
- Lőrincz József (2018): A büntetés-végrehajtási tudomány fejlődésvázlata hazánkban, *Börtönügyi Szemle* 2018/1.,28.
- Viktor E. Frankl (2015): *Orvosi lelkipogondozás - A logoterápia és egzisztenciaanalízis alapjai*, Budapest
- Viktor E. Frankl (2018): *A tudattalan Isten - Pszichoterápia és vallás*, Budapest

Póczik Szilveszter

Recenzió a *Conflict and Peace in Western Sahara – The Role of the UN’s Peacekeeping Mission (MINURSO)* című tanulmánykötetről

Book Review on the book *Conflict and Peace in Western Sahara – The Role of the UN’s Peacekeeping Mission (MINURSO)*

ÖSSZEFOGLALÁS

Könyvismertetőnk a nyugat-szaharai konfliktussal és a MINURSO békefenntartó művelettel foglalkozó frissen megjelent biztonságtudományi szakkönyvet mutatja be. A kötetben megjelent tanulmányok széles áttekintésben vizsgálják a MINURSO küldetés kulcsfontosságú történelmi, jogi, katonai és politikai aspektusait. A tanulmányok szerzői az érintett szakterületek szakértői, igazgatási szakemberek, jogászok, katonák és humanitárius segélyszervezetek munkatársai, akik elméleti megfontolásaikat és a helyszínen szerzett tapasztalataikat adják közre. A kötet egyik szerkesztője a magyar Besenyő János, korábban ezredesi rangban a Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhelyének parancsnoka, ma az Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola professzora. A szerzők között több magyart találunk, ami örömdetesesen rámutat a magyarok egyre intenzívebb jelenlétére a nemzetközi tudományos életben.

Kulcsszavak: nyugat-szaharai konfliktus, MINURSO, békefenntartás, Polisario, Marokkó, biztonságpolitika

SUMMARY

The book review below presents the newly published study volume on safety and security dealing with the Western Sahara conflict and the MINURSO peacekeeping operation. The studies published in this volume provide a broad overview of the historical, legal, military and political aspects of the MINURSO mission. The authors of the studies are experts in the fields, administrative specialists, lawyers, soldiers and staff of humanitarian aid organizations, who share their theoretical considerations and their on-site experiences. One of the editors of the volume is the Hungarian born János Besenyő, formerly a ranking colonel and commander of the Hungarian Defence Forces General Staff Scientific Research Centre, who today is a professor at the Doctoral School of Safety and Security Sciences at the Óbuda University. The authors include several Hungarians, which gratifyingly points to the increasingly intensive presence of Hungarians in the international academic life.

Keywords: Conflict in Western Sahara, MINURSO, peacekeeping, Polisario, Morocco, security policy

DR. PÓCZIK SZILVESZTER, CSc/PhD, tudományos főmunkatárs, e. docens (Országos Kriminológiai Intézet, Óbudai Egyetem, Biztonságtudományi Doktori Iskola (poczik@okri.hu).

A KÖTET TÉMÁJA ÉS SZERKESZTŐI

Bár az energia- és nyersanyagválság jelentősen megnehezítette a szerzők és könyvkiadók dolgát, a Routledge várhatóan az idei évben is számos érdekes és hasznos szakkönyvet kínál majd olvasóinak. Az ezévi választék egyik első darabjának örvendhetett a biztonságpolitika iránt érdeklődő nemzetközi és magyar szakmai közönség január elején, amely a nyugat-szaharai konfliktussal és a MINURSO (The United Nations Mission for the Referendum in Western Sahara) néven ismert békefenntartó művelettel foglalkozik. A magyar olvasó öröme annál is indokoltabb, mivel a három szerkesztő egyike magyar, aki egykori békefenntartóként több küldetésben is részt vett, így első kézből származó ismereteket nyújt olvasói számára. Besenyő János, korábban ezredesi rangban a Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhelyének parancsnoka ma az Óbudai Egyetem Bánki Donát karán működő Biztonságtudományi Doktori Iskola professzora és az Afrika Kutatóintézet igazgatója. Joseph Huddleston a Seton Hall Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Karának adjunktusa. Yahia Zoubir a nemzetközi tanulmányok tanára, a franciaországi KEDGE Business School kutatási igazgatója évtizedek óta foglalkozik a nyugat-szaharai kérdéssel.

A NYUGAT-SZAHARAI KONFLIKTUS

Az Afrika északnyugati partján fekvő Nyugat-Szahara Marokkóval, Mauritániával és Algériával határos területe 1976-ig spanyol ellenőrzés alatt állt. 1979-ben Marokkó a terület nagy részét megszállta, de az annexiót 2017-ig az ENSZ és tagállamai nem ismerték el. Végül 2020-ban az USA elismerte Marokkó fennhatóságát Nyugat-Szahara felett. Az 1976-ban létrejött POLISARIO Front előbb a spanyol majd a marokkói gyarmatosítók ellen folytatott függetlenségi háborút. A felkelők által kikiáltott Szaharai Arab Demokratikus Köztársaság (SADR) kormánya máig Algériában működik. A felszabadító harc eredményeként a terület keleti része önállóvá vált, amelyet a Marok-

kó által izraeli segítséggel épített műszaki zár (BERM) választ el a megszállt nyugati résztől. A nyugat-szaharai menekültek algériai menekülttáborokban élnek. A fegyveres konfliktus 1991 óta megszakításokkal szünetel. Az ENSZ nyugat-szaharai népszavazási és békefenntartó missziója MINURSO néven 1991-ben jött létre azzal a feladattal, hogy biztosítsa a hovatartozásról vagy függetlenségről szóló népszavazás előkészítését és az átmeneti időszakra vonatkozó rendezés terv végrehajtását. A népszavazásra azonban máig nem került sor. A MINURSO tevékenysége jobbára a tüzzszünet felügyeletére korlátozódik.

A KÖNYV TARTALMA

A kötet négy nagyfejezetébe foglalt 18 tanulmány az ENSZ nyugat-szaharai békefenntartó műveletének első átfogó elemzését nyújtja, bemutatva annak tevékenységét, nemzetközi összetételét, célját, mérlegre téve a térség jövőjére vonatkozó prognózisokat. Széles áttekintésben vizsgálja a MINURSO küldetés kulcsfontosságú történelmi, jogi, katonai és politikai aspektusait. A tanulmányok szerzői az egyes érintett szakterületek szakértői, igazgatási szakemberek, jogászok, katonák és humanitárius segélyszervezetek munkatársai, akik elméleti megfontolásaikat és a helyszínen szerzett tapasztalataikat adják közre. A szerzők között több magyart (Fábián Éva, Horváth Barnabás, Pintér György és Vogel Dávid) találunk, ami öröndetesen rámutat a magyarok egyre intenzívebb jelenlétére a nemzetközi tudományos életben. A kötet szerzői feltárják a régió és a misszió bonyolult összefüggésrendszerét, miközben a MINURSO akciót globális kontextusban is értelmezik, ami főként az Egyesült Államok, Kína, Oroszország, Franciaország és afrikai államok szempontjainak és a térségben játszott szerepének elemzését jelenti.

A tanulmányok sorát Marco Balboni, az uniós és a nemzetközi jog professzora a Bolognai Egyetemen nyitja meg. Dolgozatában a békefenntartás lehetőségeit és eszköztárát elemzi nemzetközi konfliktushelyzetekben, különös

tekintettel a MINURSO küldetésre. Összegzésében megállapítja, hogy a 30 évvel ezelőtt létrehozott MINURSO megbízatását képező alapvető intézkedések nem valósultak meg. A misszió csupán néhány társadalompolitikai kérdésben, mint a nők helyzete és a kulturális örökség védelme, leginkább azonban a tűzszünet felügyeletében és a harcok enyhítésében mutatott fel bizonyos sikereket. Máig nem tudható, mikor kerül sor a tervezett népszavazásra, ugyanis Marokkó és a POLISARIO nem képes megállapodni a népszavazáson majdan résztvevők azonosítására vonatkozó kritériumok tekintetében. Tehát előrelépés akkor várható, ha a nemzetközi közösség egyértelműen meghatározza, ki a megszálló és az önrendelkezési jog megsértése milyen konkrét büntetőintézkedéseket vonhat maga után.

Meriem Naili, az Exeter-i Egyetemen doktorált jogász, mélyreható jogi fejtegetései elején megállítja, hogy a hidegháborút követően a Capstone-doktrína jegyében az ENSZ békefenntartó műveletei új dimenziókat nyertek. A harcoló felek közötti erőszak megszüntetését szolgáló katonai akciók helyébe többdimenziós, ambiciózus politikai célokat és jelentős civil elemeket is magukba foglaló műveletek léptek (önrendelkezési népszavazás, demokratizálódás, intézményi reformok, közösségfejlesztés, kapacitásépítés). Az újfajta műveletek egyike a MINURSO is. Azonban a misszió jogi megalapozását politikai akadályok, politikai alapvetését jogi akadályok nehezítették. A küldetés végrehatásához az emberi jogokkal kapcsolatos dogmatikai és jogi kiskapukat kellett keresni, és tisztázni kellett a nemzetközi emberi jogi rendelkezések és a humanitárius jog közötti viszonyt is.

Carlos Ruiz Miguel, Yolanda Blanco Souto és Jacob Mundy jogi súlypontú tanulmányai a MINURSO tevékenységét elemezve a nyugat-szaharai békefolyamat nehézségeit, eredményeit és kudarcát veszik górcső alá. Miguel, a Santiago de Compostela Egyetem alkotmányjog-tanára a MINURSO keletkezésének és munkájának jogtörténeti vonatkozásait dolgozta fel gazdagon joganyagra támaszkodva 1974-

től kezdődően, amikor az ENSZ Közgyűlés létrehozta a gyarmati népek függetlenségének megadásáról szóló nyilatkozat végrehajtásával foglalkozó különbizottságot. Azt követően, hogy a Nemzetközi Bíróság 1975 októberében kelt tanácsadó véleményében kifejtette, hogy sem Marokkó, sem Mauritánia nem terjesztheti ki szuverenitását Nyugat-Szaharára, Marokkó uralkodója útjára indította a „Zöld Menetet” az ország „újraegyesítése” érdekében. A konfliktust Kurt von Waldheim akkori ENSZ főtitkár tervezete nem oldotta meg, ahogy az Afrikai Egységsszervezet 1983. évi terve sem. A többnemzetiségű és többnyelvű MINURSO misszióknak is csupán a tűzszünet fenntartását sikerült elérnie. Miguel részletesen foglalkozik a menekültek visszatérésére és a civil szervezetek munkájára vonatkozó elképzelésekkel. Végezetül leszögezi, hogy 2000 óta a terület helyzetében bekövetkezett változások szükségessé teszik a MINURSO küldetés újragondolását: feladata volna garantálni az emberi jogokat az egész régióban, különösen a menekülttáborokban, visszaszorítani a feketegazdaságot és a szabad, tisztességes és demokratikus népszavazást a terület hovatartozásáról.

Yolanda Blanco Souto, a Santiago de Compostela Egyetem doktorandusa szerint MINURSO-nak kezdetektől erős politikai ellenszéllel kellett szembenéznie, mindkét oldal igyekezett akadályokat gördíteni munkája elé. A katonailag és diplomáciailag erős Marokkó igyekezett nyomást gyakorolni az Egyesült Államokra és az ENSZ-től is engedményeket kicsikarni. Ezek a manőverek a MINURSO állományában is feszültségeket szültek. A marokkóikkal szimpatizálók például segédkezet nyújtottak a saharávi régészeti örökség megőrzéséhez. A MINURSO fegyelmi helyzetének vizsgálata korrump magatartásformákra, élelmiszerral való csencselésre és más illegális üzletelésre derített fényt. 2016-ban Marokkó kiutasította a MINURSO polgári alkalmazottait a megszállt területről, megvonta pénzügyi hozzájárulását a békefenntartóktól, majd nyilvánította, hogy a MINURSO nem vizsgálhat emberi jogi kérdéseket.

A Colgate Egyetem professzora, Jacob Mundy dolgozatának elején megállapítja, hogy a Nyugat-Szaharában régóta fennálló tűzszünet 2020 novemberében összeomlott. Ennek okait főként a nemzetközi folyamatokban keresi. A 2008-as világválság, majd a 2011-es arab tavasz és az ENSZ meghatározó hatalmai közötti ellentétek nyomán egyre kockázatosabb nemzetközi környezet a nyugat-szaharai kérdés békés megoldása ellen hatott. Az Észak-Afrikában, a Közel-Keleten és a Szahara / Száhel övezetben folyamatosan növekvő feszültség közepette a marokkói és saharávi erők intenzív összecsapásokba bonyolódtak. A harcok eskalálódása megkérdőjelezi az ENSZ Biztonsági Tanácsának azon képességét, hogy közvetítsen olyan területi vitákban, amelyekben a Tanács állandó tagjai elfogultak.

A kötet második nagyfejezetében a Toby Shelley, María López Belloso, Elia Quesada és Nick Brooks által jegyzett három tanulmány hangsúlyozottan emberi jogi vonatkozásokkal és örökségvédelemmel foglalkozik.

Shelley egy amerikai könyv címét parafrazálva a MINURSO lehetőségeit emberi jogi tekintetben csapdahelyzetként értékeli. Bár kulcsfontosságú feladata volna a marokkói elnyomás alatt élő saharávik emberi jogainak védelme a megszállók jogsértéseivel szemben, tevékenységét ebben a tekintetben leginkább passzivitás jellemzi.

Belloso tanulmánya a nők szerepét vizsgálja a MINURSO tevékenységében. A gender kérdés az ENSZ békefenntartó műveleteiben az 1990-es évek közepe óta fokozatosan került középpontba. Bár a nemi arányok és (esély) egyenlőség nem szerepelt tételesen a MINURSO misszió programjában, az ENSZ egyéb határozatai értelmében a misszió dokumentumai foglalkoztak a gender-problémával. A 2006-2020 időszak dokumentumai arról tanúskodnak, hogy a misszió női közreműködői fontos feladatokat láttak el, egyes országok azonban alig vagy egyáltalán nem küldtek női katonákat a küldetésbe. A misszió során történt bizonyos előrelépés a nemi arányok egyensúlya felé, a nemek egyenlőségével kapcsolatos intézkedések

mégsem intézményesültek kellően. E hiányosságok leküzdése érdekében a misszió megbízatását újra kell fogalmazni, intézményesítve bizonyos szakpolitikákat, például nemi kvótákat és a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos képzéseket.

A Quesada – Brooks szerzőpáros megállapítja, hogy a Nyugat-Szahara gazdag, de a 40 éve dúló katonai konfliktus által súlyosan fenyegetett régészeti örökségének megőrzése nem áll a közfigyelem homlokterében. Felháborodtan teszik szóvá, hogy a MINURSO egyes katonáinak a Polisario által ellenőrzött területek régészeti lelőhelyei ellen vandál cselekményeket követtek el. Ezzel súlyosan megsértették a helybeliek nemzeti önérzetét, felesleges költségeket okoztak és az elvégzett restaurálási munkák ellenére súlyosan csorbították a békemisszió tekintélyét.

A kötet harmadik nagyfejezetének „Hogyan építsünk homokozót a sivatagban” című nyitótanulmányát két lengyel afrikánista Cyprian Kozera és Błażej Popławski jegyzi, akik a MINURSO művelet katonai összetevőinek feladatainak teljesítését teszik mérlegre a hivatalos jelentések és a résztvevőkkel folytatott interjúk alapján. Megállapításiak szerint a MINURSO katonai kontingense három fontos konfliktusmegelőző funkciót lát el: öröködnék a tűzszünetet betartásán, igyekeznek biztosítani a békefolyamat újraélesztését célzó ENSZ-intézkedések érvényesülését és hozzájárulnak a nyugat-szaharai régió viszonylagos stabilitásának fenntartásához annak ellenére, hogy gyakran a szembenálló felek részéről hiányzik a politikai akarat, és a terrorista és szervezett bűnözői csoportok egyként fenyegetik a misszió személyi állományát is. A marokkóiak sikerrel igyekeznek elszigetelni a békefenntartókat a helyi lakosságtól. A BERM Marokkó által ellenőrzött oldalán a MINURSO járművei marokkói diplomáciai rendszámokat kénytelenek viselni, ami gyengíti a misszió pártatlanságába vetett bizalmat. A MINURSO-nak nincs felhatalmazása az emberi jogi visszaélések dokumentálására sem. Mirela Atanasiu (Bukaresti Nemzetvédelmi Egyetem) a MINURSO logisztikai és

pénzügyi bázisát vizsgálva megállapítja, hogy a MINURSO esetében évről évre bővült a támogatások volumen és köre, és javul a források felhasználásának és a logisztikai rendszereknek a hatékonysága, de pénzügyi hiányosságok mutatkoztak az emberi jogok biztosítására és a humanitárius segítségre szorulóknak szükségleteinek kielégítésére fordítható források tekintetében.

Besenyő János és Pintér Marcell a MINURSO rendőri kontingensének munkáját elemezve úgy véli, a rendőri egység fegyelmi helyzete kifogástalan volt. A MINURSO-hoz rendelt rendőri állomány feladata a népszámlálás lefolytatása lett volna. Ennek előkészületei meg is történtek, mivel azonban a népszámlálásra a belátható időn belül nem kerül sor, a rendőri kontingens lassan feleslegessé válik. Besenyő változatos kutatási módszertanra támaszkodó önálló tanulmányt is szentelt a küldetés magyar résztvevői által a katonai és a rendészeti területen több mint 20 évig kifejtett tevékenységgel kapcsolatos tapasztalatoknak. A felvett interjúkból kiderül, hogy a rendőrök meg a katonák egyaránt komolyan vették a kontingens kiképzését és felszerelését. Ennek ellenére sem a rendőrség, sem Honvédség nem dolgozta fel elég alaposan és nem illesztette be az oktatásba a nyugat-szaharai művelet tanulságait. Pedig ez annál is fontosabb lenne, mivel Magyarország szerepvállalása egyre jelentősebb az afrikai kontinensen. A családottság abban is tükröződik, hogy az afrikai műveletekből hazatérők közül többen leszereltek, és civilként tevékenykednek tovább. A Honvédség számára eleinte nehézséget jelentett a személyi állomány megfelelő ellátása. A biztonsági környezet azonban idővel annyira leromlott, hogy – bár a békefenntartó elvileg fegyvertelen megfigyelő – érdemes lenne az ott szolgálókat legalább önvédelmi fegyverrel felszerelni.

A kötet negyedik fejezete a békemisszióban résztvevő legfontosabb országok geo-stratégiai megfontolásaival és kontingenseinek tevékenységével foglalkozik. A Huddleston – Zarate (Seton Hall University, USA) szerzőpáros szerint az Egyesült Államok álláspontja Nyugat-Szaharával kapcsolatban a regionális stabilitása

iránti aggodalmon alapul. Ezért az USA sokáig színleg támogatva az ENSZ-folyamatot kerülte a nyílt állásfoglalást, ami lehetővé teszi, hogy Marokkó megőrizve kedvező helyzetét kiaknázhassa a terület erőforrásait, és semmibe veheti az emberi jogokat. Ezzel szemben a Nemzetközi Bíróság által illegálisnak ítélt tevékenységek felett, és alássa az ENSZ nemzetközi konfliktus-megoldási alapelveit.

Horváth Csaba, az MTA Selyemút Kutatócsoport kutatójának dolgozata az egyik legérdekesebb tanulmány a kötetben. A szerző szellemes címadással utal a felelős globális hatalom képét mutató Kína valódi céljára és szerepére a MINURSO és több más afrikai békefenntartó akcióban (MINUSMA, MONUSCO, UNAMID stb.). Kína számára a gazdasági jelenlét erősítése Afrikában prioritássá vált. Az új selyemút koncepció jegyében elsősorban Kelet-Afrika országait kívánja összekapcsolni az indiai-óceáni kereskedelmi hálózattal, de jelentős gazdasági aktivitást mutat Afrika atlanti partvidékének országaiban is. A MINURSO annyiban fontos mérföldkő a kínai ENSZ-missziókban, hogy 2007-ben első esetben neveztek ki kínai főparancsnokot egy teljes ENSZ-békefenntartó misszió élére. A elkötelezett kínai részvétel végső oka azonban nem politikai, hanem egyetlen nyersanyag, a globális élelmiszertermelésben nélkülözhetetlen és Marokkó gazdasági erejét garantáló foszfát, aminek világszinten 70%-a Marokkó és Nyugat-Szahara területén található. Kína egyensúlyozó szerepre törekszik Algéria és Marokkó között, de inkább Marokkót pártolja a regionális konfliktusban, amely segítségére lehet gazdasági pozíciókat kiépíteni a Földközi-tenger nyugati medencéjében.

Szergej Nyikonov, a Szentpétervári Állami Egyetem professzora az orosz részvétellel kapcsolatos állásfoglalásában kritizálja a népszavazás előkészítését és megkérdőjelezi az ENSZ szerepét annak kivitelezésében. Úgy véli, a MINURSO feladata a spanyol kivonuláskor (1976) érvényes határok biztosítása volna. Jól lehet a népek önrendelkezésének elvét az adott helyzetben a Polisario képviseli, Donald Trump

elnök elismerte Marokkó jogait a terület felett. Mivel a Szaharai Demokratikus Köztársaság kormánya nem fordult Oroszországhoz politikai támogatásért, Oroszországnak nem volna feladata szerepet vállalni a konfliktus rendezésében.

Ezzel szemben a francia kül- és biztonságpolitika az afrikai területeken is a nagy hatalmi ambíciók jegyében a de Gaulle által kikövezett úton haladva a kezdetektől igen aktív szerepet vállal más békeküldetések mellett a MINURSO misszióban, állapítja meg Fábíán Éva tanulmánya elején, ugyanis a konfliktus egyrészt mérgezi Marokkó és Algéria kapcsolatát, és az 1989-ben alapított Arab Maghreb Unió munkáját, de negatív hatással van francia-algériai kapcsolatokra is. A franciák javaslata szerint a nyugat-szaharai terület Marokkón belüli kapjon autonómiáját, mivel attól tartanak, Nyugat-Szahara függetlensége destabilizálná Marokkót és veszélyeztetné a jelentős francia befektetéseket.

Bár nehéz számszerűsíteni az afrikai államok hozzájárulását az ENSZ békefenntartó műveleteihez, éles szemmel figyelik a regionális konfliktusokat és aktívan részt vesznek ezek megoldásában – írja Vogel Dávid, az Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola főmunkatársa, korábban maga is afrikai békefenntartó műveletek résztvevője az afrikai államok MINURSO-val kapcsolatos álláspontjait és az abban való részvételüket elemezve. A megfelelő forrásokkal rendelkező országok egyszerre igyekeznek az afrikai béke és biztonság architektúrájában biztosítani az afrikai dominanciát és saját biztonsági érdekeiket, de más résztvevőktől eltérően kevéssé gondolkodnak gazdasági hasznok szerzésében.

A fejezetet, egyben a kötetet Souadou Lagdaf (Cataniai Egyetem) és Yahia Zoubir (KEDGE Business School) közös tanulmánya zárja. Úgy vélik, 2020 novemberétől a marokkói megszállók a békés szaharai tüntetőkkel szemben alkalmazott erőszakkal és a műszaki zár továbbépítésével durván megsértik a tűzszünetet, a funkcióiban és mozgásaiban korlátozott, több évtizedes tétlenségre kárhoztatott

MINURSO pedig haszontalanná vált, csupán a status quo fenntartását, és ezzel voltaképpen Marokkó érdekeit szolgálja.

AJÁNLÁS AZ OLVASÓKNAK

A kötetben, bár talán célszerűbb lett volna a szerzőket vezetéknevük szerint alfabetikus rendben felsorolni, a fejezeteket pedig főcímmel ellátva esetleg más prioritások szerint rendezni, a gyakorlott szerkesztő szemével nézve sem találunk lényeges kifogásolni valót. Annál inkább üdvözölhető viszont a nézőpontokat ütőköztető kritikus szelleme. A könyv mérföldkő. Az első olyan munka, amely a több mint 30 éve működő békeművelet tapasztalatait dolgozza fel. Ezért kiemelkedő fontosságú olvasmány a nemzetközi kapcsolatok, a nemzetközi jog és a biztonságtudományi tanulmányok területén dolgozók számára csakúgy, mint a leendő békefenntartók és a MENA-régió és a nyugat-szaharai konfliktus problémái iránt érdeklődő elméleti és gyakorlati szakemberek számára.

Besenyő János – Huddleston, R. Joseph – Zoubir, Yahia H. (eds.):
Conflict and Peace in Western Sahara – The Role of the UN's Peacekeeping Mission (MINURSO).

Kiadó: Routledge. London/ New York, 2023.
ISBN: 978-1-032-25762-4;
Terjedelem: 333 oldal

Hammerstein Judit

Az orosz birodalomépítés 20-21. századi alakváltozásai. Recenzió „Gecse Géza Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021” című kötetéről

The transformations of Russian empire-building in the 20th-21st centuries

Review of the book "Russian Great Power Politics 1905-2021" by Géza Gecse

ÖSSZEFOGLALÁS

Az orosz modernkori történelem elismert szakértője új monográfiájában a modern orosz állam létrejöttétől (1905) az Ukrajna elleni orosz invázió előestéjéig vizsgálja az orosz, a szovjet, majd az újra orosz birodalomépítés alakváltozatait. Rámutat a területi terjeszkedés mögött meghúzódó ideológiai mozgatórugókra, miközben nagy hangsúlyt helyez az orosz, szovjet, majd poszt-szovjet birodalom soknemzetiségű jellegére, amely az expanziós lehetőségek szempontjából meghatározó jelentőségű.

Kulcsszavak: Oroszország, Szovjetunió, imperializmus, expanzió, nacionalizmus, nemzeti-ségek, pánszlávizmus, messianizmus

SUMMARY

In his new monograph, the acknowledged expert on modern Russian history examines the transformations of Russian, Soviet and then re-Russian empire-building from the creation

of the modern Russian state (1905) to the eve of the Russian invasion of Ukraine. He highlights the ideological drivers behind territorial expansion while placing a strong emphasis on the multi-ethnic character of the Russian, Soviet and then post-Soviet empire, which was crucial to the potential for expansion.

Keywords: Russia, Soviet Union, imperialism, expansion, nationalism, nationalities, pan-Slavism, messianism

A KÖNYV ISMERTETÉSE

Gecse Géza az orosz történelem szakavatott kutatója legújabb monográfiáját az orosz nagyhatalmi törekvések feldolgozásának szentelte. Tekintettel a jelenleg is zajló orosz-ukrán háborúra, aligha szorul magyarázatra, hogy ezzel mennyire aktuális témát választott. A kötet időben bő száz évet fog át a súlyos orosz vereséggel végződő 1905-ös japán-orosz háborútól kezdődően Oroszország Ukrajna ellen vívott háborújának előestéjéig.

DR. HAMMERSTEIN JUDIT, PHD, történész, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója
(judit.hammerstein@hotmail.com).

A szerző az orosz (majd szovjet és posztszovjet-orosz) állam expanziójának taglalása során joggal helyezi a hangsúlyt annak soknemzetiségű karakterére, az országot/birodalmat alkotó nemzetek, nemzetiségek nacionalizmusainak bemutatására, hiszen azok döntően befolyásolták és befolyásolják ma is az állam külpolitikáját, expanziós lehetőségeit. Oroszország sohasem volt vegytiszta orosz nemzetállam, sőt, az orosz etnikum a vizsgált időszakban a cári uralom idején kisebbségbe szorult, és a kvázi többséghez a belarusz és az ukrán nemzetre is szükség volt. Az első világháborút követően az orosz etnikum ugyan többségbe került, ám ez a számbeli fölény igencsak törékenynek mutatkozott (1922-ben 52,9%). A Hitler-Sztálin-paktum eredményeként ez az arány újból a nemzetiségek javára tolódott el. A Szovjetunió összeomlásával összefüggésben pedig a szerző helyesen állapítja meg, hogy Gorbacsov kudarcának egyik legfőbb oka az a tény volt, hogy „nem ismerte fel a nemzeti kérdés »destrukatív potenciálját a maga idejében«”. A szovjet állam szétesése egészen új helyzetet teremtett: miközben a birodalom népessége csaknem a felére zsugorodott, az orosz népesség aránya soha nem látott mértékűre nőtt (84%). Ugyanakkor mintegy 25 millió etnikai orosz került az új orosz államalakulat határain kívülre, akiknek a védelme az orosz állam külpolitikájának egyik meghatározó legitimációs forrásává vált. A szerző joggal emeli ki, hogy a nyugati „perifériák” elvesztésével Oroszország ázsiai karaktere vált meghatározóbbá. A határon túli oroszok ügyének felkarolása hatékony eszköznek bizonyult és bizonyul ma is a nyomásgyakorláshoz az érintett ország vezetése irányában éppúgy, mint a területszerzéshez, amire a közelmúltból immár számos példát ismerünk, a Dnyeszter-menti terület helyzetének „rendezésétől”, a Krím-félsziget bekebelezésén át a donyecki és luhanszki területekig bezárólag.

Az orosz külpolitika és birodalomépítés egyik nagy paradoxona, hogy az államhatárok kiterjesztését biztonsági szempontokkal igyekezett igazolni, miközben minden, más nációk beolvasztásával járó területgyarapodás egyben az

állam destabilizációjának irányában tett lépésként is értelmezhető. A nemzetiségek, különösen a „perifériák”, birodalmat szétfeszítő hatásának veszélyére az orosz/szovjet kormányzat a területi autonómiától kezdve a szelidebb és erőszakos ruszifikáción, a terrorisztikus repressziónt át a teljes nemzetiségi csoportok deportálásáig többféle „megoldással” is próbálkozott.

A kiválasztott időszak azért is szerencsés, mert egyszerre két nagy történelmi fordulópontot (a monarchia szétesése és a bolsevik hatalomátvétel, majd a Szovjetunió összeomlása), két nagy radikális átalakulást, azaz három rendszert, államalakulatot is magában foglal, amely lehetőséget teremt az orosz expanziós törekvések állandónak tekinthető, visszatérő jellegzetességeinek felrajzolására.

A KÖTET FELÉPÍTÉSE

12 fejezetből épül fel a kötet. A nagy tematikai egységek a következők:

- Az imperializmusviták aktualitása és tanulságai,
- II. Orosz birodalmi messianizmus 1905–1917,
- III. Szovjet forradalmi messianizmus 1917–1930,
- IV. Szovjet konszolidáció 1930–1945,
- V. Az orosz emigráció 1917–1946,
- VI. A bipoláris rendszer kialakulása 1945–1949,
- VII. Globális szerepben 1949–1953,
- VIII. Totalitarizmusból – autoritariánizmusba 1953–1964,
- IX. A szovjet expanzió sajátosságai 1964–1983,
- X. Hidegháború – új eszközökkel 1983–1991,
- XI. Az egypólusú világ 1992–2001,
- XII. Orosz–amerikai „szerepcsere” 2001–2021.

A monográfia az imperializmus fogalmának tisztázásával indul: összefoglalja a témába vágó vitákat, a különböző fogalmi megközelítéseket, úgy, hogy a hangsúlyt leginkább az imperializmus és az államnacionalizmus viszonyára helyezi. Ennek fényében különösen relevánsnak

bizonyul a kérdés, hogy a szovjet állam milyen ismérvek mentén tekinthető birodalomnak.

A kötet újdonsága nem az orosz expanzió főbb eseményeinek felsorakoztatásában rejlik, jóllehet a monográfia ebből a megközelítésből is haszonnal olvasható, hanem az ideológiai mozgatórugók, többek között az orosz messianizmus, az ortodoxia, majd a pánszlávizmus alakváltozásainak feltérképezésében. A szláv összetartozástudat orosz nézőpontú jelentőségét mi sem érzékelteti jobban, mint az a tény – erre a szerző maga is rámutat –, hogy a cári Oroszország az első világháború idején pánszláv szempontból tett különbséget „jó és rossz ellenség”, illetve „jó és rossz hadifoglyok” között. A negatív megkülönböztetés eredményeként a birodalmi német, az osztrák és a magyar hadifoglyok összességében rosszabb elbánásban részesültek, őket a szláv foglyokkal ellentétben, a birodalom legtávolabbi pontjain kialakított táborokba helyezték el.

Figyelemre méltóak azok az újabb elnevezésekkel egybekötött kísérletek, amelyek a szláv összetartozástudatot próbálták megerősíteni, az adott kor adottságaihoz igazodva. A szláv világ egy részének a pánszlávizmussal szembeni ellenérzéseit akarták eloszlatni a 20. század elején a rokonszenvesebbnek hangzó „neoszláv” elnevezéssel, ami elsődlegesen a birodalomnak akkoriban a legnagyobb fejfájást okozó lengyelek megnyerésének szándékát szolgálta. A bolsevik hatalomátvételt követően pedig a „demokratikus pánszlávizmus” meghirdetésére került sor a reakciónak ítélt cári pánszlávizmus revíziójaként, amely jól illeszkedett a cári expanziós külpolitika és az elnyomó nemzetiségi politika bolsevikok általi elutasításához, legalábbis egy ideig. A pánszlávizmus korszakoként újabb és újabb nehézség elé állította az oroszokat: különösképp a nagy honvédő háború idején, tekintettel arra, hogy a kelet-európai szláv népek egy jó része a náci Németországgal lépett szövetségre. 1948, azaz a jugoszlávokkal való szakítás után már sokkal inkább a „szláv kölcsönösség” jelszavát hangoztatták. Az 1990-es évek végétől a pánszlávizmus újjáéledést látjuk, amely a rendszeres jelleggel összehívott szláv kongresz-

szusokban öltött testet: az ülések az orosz kormányzat magas rangú képviselői részvételével zajlottak.

A Szovjetunió kapcsán a szerző rámutat a bolsevik expanziós törekvésekre és a forradalmi messianizmus összefüggéseire, ami a szovjet állam Janus-arcú külpolitikájában mindvégig megnyilvánult: a kollektív biztonság, békés egymás mellett élés jelszavai mögött folyamatosan jelen volt az ideológiai térítés (Komintern, majd Kominform) és a területi terjeszkedés ambíciója. Ahogy a forradalmi retorika voltaképp az orosz államnemzeti érdek nyers érvényesítésének szándékát fedte el.

A kötet egyik nagy erénye a bolsevik hatalomátvételt követően kialakult orosz emigrációs szellemi mozgalmak, az orosz civilizációs fejlődésre és birodalmiságra vonatkozó elképzelések bemutatása. A bolsevizmust elutasító, ugyanakkor paradox módon azt mégis legitimáló eurázsiai mozgalomról viszonylag sokat lehet olvasni, a bolsevik rendszer bizonyos eredményeit hangsúlyozó ún. szmenovehisták irányzata, illetve az orosz szélsőjobb oldali áramlatok ugyanakkor jóval kevésbé ismertek. A szerző viszonylag részletesen ismerteti az Egyesült Államokban (Anasztaszij Vonszjackij), valamint a Mandzsúriában (Konsztantyin Vlagyimirovics Rodzajevszkij) kibontakozó, a bolsevik rendszer megdöntésében gondolkodó és ehhez a hitleri Németországgal kapcsolatot kereső sajátosan orosz fasiszta mozgalmakat. Azt a folyamatot, amelynek nyomán a két mozgalom vezetője az ádáz Sztálin-gyűlöletől végül eljut a Hitler felett győzedelmeskedő Sztálin, a „fasiszták fasisztája” előtti teljes behódolásig.

A szerző rámutat arra is, hogy az egyetlen fejlődési irány létezését feltételező nyugatosok és a sajátserű (külön utas) orosz fejlődést hangsúlyozók közötti, 19. századra visszanyúló vita miként kel újra és újra életre, például a '60-as években (Szaharov versus Szolzsenyicin). Külön figyelmet szentel a birodalmi nosztalgia jegyében, az orosz világhatalmiság feltámasztását sürgető Vlagyimir Zsirinovszkij, illetve az Alekszandr Dugin főmjelezte geopolitikai iskolának, amely szakítva a „szlavofil geopolitiká-

val” nemcsak Közép-Kelet-Európa, de Európa egésze szempontjából teszi láthatóvá egy – a történelemből nem teljesen ismeretlen – németek és oroszok által közösen vezérelt hatalmas világbirodalom baljós perspektíváját.

Gecse Géza kiváló monográfiája szerkezetileg jól felépített, a téma összetett volta és a szigorúan tudományos megközelítés, a gazdag jegyzetapparátus ellenére is olvasmányosan megírt munka, amit az Oroszország 20. századi és közelmúltbéli története iránt érdeklődők szélesebb köre is haszonnal vehet kézbe. A kötetből – amelyet gazdag képanyag és néhány térkép illusztrál – nemcsak a korszak orosz (szovjet, posztszovjet) külpolitikája, a birodalomépítés rendszereken, államalakulatokon is átívelő jel-

legzetességei, de a belpolitikai vonatkozások, a jelentősebb szellemi mozgalmak, a Nyugatról (az Oroszország-Nyugat viszonyról) szóló reflexiók is helyet kapnak. A közelmúlt birodalmi, geopolitikai koncepcióinak ismertetése pedig bepillantást enged az orosz birodalmi észjárás és az orosz önreflexió sajátosságaiba, amely nélkül a ma történései sem igen értelmezhetők.

A kötethez Diószegi István írt bevezetőt.

Gecse Géza:

Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021.

Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022.

ISBN-szám: 9789639950054

Terjedelem: 366 oldal

Szöllősi Tamás

Gregory J Ashworth élete és munkássága

The Life and Work of Gregory J Ashworth

ÖSSZEFOGLALÁS

A települések fejlődése, versenyképességük megtartása szempontjából elengedhetetlen, hogy megfelelő marketingstratégiákat dolgozzanak ki és alkalmazzanak. Ennek egyik fontos kutatója az angliai Gregory J Ashworth volt, aki élete nagy részét Hollandiában, a Groningen Egyetemen töltötte, ott tanított és kutatott. Fő munkája Henk Voogddal közösen írt „A város értékesítése – Marketingszemlélet a közösségi célú várostervezésben” című könyve. A munka igazi úttörőnek számít a marketing tudományok területén, hiszen a két szerző a marketingstratégiák településfejlesztésbe való átültetéséről értekezik. Gregory 2016-ban hunyt el, széles tudományos tevékenységi örökséget hátrahagyva.

Kulcsszavak: helymarketing, városimázs, fejlesztés, kutatás, Gregory J Ashworth

SUMMARY

From the perspective of urban development and their competitiveness it is essential to develop and implement appropriate marketing strategies. A leading researcher in this field was Gregory Ashorth, who spent most of his life teaching and researching at the University of Groningen in the Netherlands. His main work is the book "Selling the City: Marketing Approaches in Public Sector Urban Planning", co-authored with Henk Voogd. His work is a real pioneer in the field of marketing science, as the two authors discuss the translation of marketing strategies into urban development.

Gregory passed away in 2016, leaving behind a broad legacy of academic activity.

Keywords: place marketing, city image, development, research, Gregory J Ashworth

BEVEZETÉS

A települések egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek a versenyképességük, eladhatóságuk bővítésére. Fontos a megfelelő marketingstratégiák beépítése, a települések imázsának kialakítása, amelyek sikeres fejlesztések eszközölésével a települések fejlődését eredményezik. Ennek a tudományterületnek a kutatása relatív újkeletű téma. Európában az 1980-as évek elején indultak el városmárkázási folyamatok. Manapság feldolgozhatatlan mennyiségű információ áll a kutatók rendelkezésére a különböző tudományterületeken, így a városmarketing, imázsvizsgálat, településfejlesztés kutatási területen is. Nemzetközi szinten több kutató foglalkozik ezzel a kérdéskörrel, ám fontos megvizsgálni, hogy kik azok, akik kiemelkedően tartják fent a folyamatos diskurzust. Ezek elméleti háttérét úttörőként elsőként Gregory J Ashworth írta le, és életét ennek a tudományterület kutatásának szentelte. A kutatás során megismerhetjük életpályáját, tudományos érdeklődési területeit, főbb kutatásait, illetve ezek elemzését. A tanulmány emléket állít eme kiemelkedő kutató, életpályája és munkássága előtt.

DR. SZÖLLŐSI TAMÁS, PhD hallgató, Nemzeti Közszolgálat Egyetem és a Sapientei Erdélyi Magyar Tudományegyetem közös doktori iskolája (office.szollosit@gmail.com).

ÉLETPÁLYA

Gregory J Ashworth 1947. május 17-én született Glasgowban és 2016. november 6-án halt meg Groningenben. “Noha Skóciában született, nem volt igazán skót, évekig élt az angliai Portsmouth városában, de angol sem volt. Élete túlnyomó részét Hollandiában Groningenben élte, de holland sem volt. Egyedülálló énjé volt, igazi kozmopolitaként élt. A világban élt, utazott, országokat járt, de nagy szeretetet érzett befogadó városa, Groningen iránt.” (Kavaratzis, 2016).

Alapképzési tanulmányait a Cambridge-i Egyetem St. John's College-ban végezte 1962-ben, ahol oktatói oklevelet is szerzett 1963-ban. Magiszteri diplomát 1967-ben szerzett a University of Readingen, majd a Londoni Egyetem Birkbeck College-ben doktorált 1974-ben. Tanulmányai befejezése után a Walesi Cardiff Egyetem Földrajz Tanszék (1966–1969) és a Portsmouth Egyetem Földrajz Tanszék (1969–1979), majd 1979-től a hollandiai Rijksuniversiteit Groningen egyetem professzora volt 1994-ig, ahol örökség-menedzsmentet és turizmust tanított, valamint a Területi Tudományok Kar vezetője volt. Fő kutatási területei az épített örökség hasznosítása, a városmarketing és a településfejlesztés voltak.

Ashworth elsők közt írt a helymarketing és a településmarkázás tematikájáról, Henk Voogdel 1988-ban jelentették meg első tanulmányukat “Városmarketing – fogalmak, folyamatok és holland alkalmazások” címmel (Ashworth–Voogd, 1988).

Élete végéig aktívan publikált helymarketing, turizmus, településmarkázás tematikákban. Azonban élete fő munkája az örökségek kezelése, ezek felhasználásának, a turizmusba való implikációjának és a fellelhető örökségek kutatása volt. 2009-ben a Brighton-i Egyetem díszdoktori címmel jutalmazta meg munkásságáért, és a tudástár gyarapításának hozzájárulásáért. 2010-ben a holland királynő lovagi rendjének kitüntetését vehette át.

TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG

Halálakor óriási örökséget hagyott hátra, amelynek ápolása azon tudósok feladata, akik e témában kutatnak, tevékenykednek, nekik kell ezt használni, tovább építeni, gyarapítani.

Vizsgálva a Researchgate, Scopus és Web of Science adatbázisait, láthatjuk, hogy Ashworth termékeny tudós volt, rengeteg publikáció, könyvrészlet, konferencia anyag, tudományos munka fémjelzi a nevét.

A Researchgate¹ 121 publikációt jegyez az ő nevével, több mint 22 000 alkalommal olvasták, és több mint 3 000 alkalommal idézték munkáit. A Scopus² adatbázisában 79 publikáció található a neve alatt, több mint 1 800 idézéssel 21-es h indexszel. Az itteni kutatás után kiderül, hogy több alkalommal társszerzőként jelenik meg különböző publikációkban (29 bejegyzést jegyez az adatbázis). Idézettségi görbéje folyamatosan növekszik, halála után is. Élete végét követően is jelentek meg olyan dokumentumok, amelyeken társszerzőként dolgozott.

A Web of Science³ adatbázisában 16 tartalom lelhető fel, 95 alkalommal idézték, 4-es h indexszel rendelkezik, legtöbbször 2016-ban és 2018-ban volt idézve. Legtöbbet idézett publikációja Mihails Kavaratzissal közösen írt tanulmánya, Amszterdam városának marketingstratégiájáról (Kavaratzis–Ashworth 2007).

A VÁROS ÉRTÉKESÍTÉSE – GREGORY LEGFŐBB MUNKÁJA

Gregory J Ashworth életét és munkásságát kutatva, jól látszik, hogy több neves kutatóval dolgozott együtt, élete „fő műve” a Henk Voogddal közösen írt tanulmánya, majd könyve is a “A város értékesítése – Marketing szemlélet a közösségi célú várostervezésben” címmel (Ashworth–Voogd, 1990). A könyv 1997-ben a budapesti Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában jelent meg magyarul, Balogh Ákos fordításával (Balogh, 1997).

A munka igazi úttörőnek számít a marketingtudományok területén, hiszen a két szerző a marketingstratégiák településfejlesztésben való átültetéséről értekezik. Noha maga a marketingtevékenység a települések szemszögéből nem volt egy újkeletű dolog, hiszen az Egyesült Államokban már korábban is alkalmazták, Európában csak a '80-as években kezdtek efféle stratégiákat kidolgozni és alkalmazni a városok annak érdekében, hogy a település minél inkább eladható legyen.

A könyv a marketing módszerek alkalmazását vizsgálja, és olyan általános tanulságokat von le, amelyek használhatóak a települések tervezésében, esettanulmányokon keresztül bemutatva ezeket. Bizonyos esettanulmányok a szakirodalomban fellelhető publikációk, viszont vannak saját tapasztalatokon, kutatásokon, valamint önkormányzatok felkérésére készített tervezési tanulmányokon alapuló gyakorlati esettanulmányok is (Balogh, 1997).

A két szerző a tematika tekintetében merésznek bizonyult, hiszen Európában nem volt egy bevett szokás a települések márkázása, így nem volt bősz tapasztalat, nem volt mire támaszkodjanak, ezért elméleti elemzésre törekedtek, ennek ellenére lefektették ennek a tudományágnak az alapjait. A fő témája a műnek a marketing és a városok közti kapcsolat elemzése. Erős álláspontot képvisel a tervezés és a marketingtevékenységek területén a városok szempontjából, kitérve a siker követelményeire, tekintettel a marketingmenedzsment technikák átfogó szerepére (Foley, 1990).

Mivel egy újkeletű dologról volt szó, így elengedhetetlen volt, hogy a fogalmakat magyarázzák, majd elemezzék a kor szellemének tekintetében, hogy miért is van szükség erre a tudományágra, illetve mit jelent konkrétan ez a településekre nézve. Miért indult el ez a folyamat Európában, mik azok az okok, ami miatt szükséges ez a tevékenység? Többnyire a "city-marketing" kifejezést használják, ennek sokrétű értelmét mutatják be, kitérve arra, hogy egy kereslet-orientált marketing tevékenység, amely az ott élők, illetve a turisták, úgymond a "fogyasztók" oldaláról közelíti meg a települések elad-

hatóságát a globális verseny piacon. A könyvben majdnem egészében úgy tekinti a várost, mint azt a terméket, amelyet elsősorban egy külső piacon kell eladni, nem a helyi vállalkozóknak, magán-személyeknek, látogatóknak. Csak a könyv vége felé tekint ki, hogy a város tevékenysége – maga a termék, mind a lakosságnak és mind az üzleti tevékenységeknek alá van rendelve.

A település vezetőinek, illetve a márka esszencia megalkotóinak fel kell mérniük, hogy hol helyezkedik el az adott település a piacon, milyen vélemények, impressziók vannak a "termékről", úgy belsőleg, az ott lakó polgárok, vállalkozások, intézmények mentális térképén, mint a külső tényezők – turisták, multinacionális vállalkozások stb. szemszögéből. Meg kell vizsgálni a településben rejlő potenciálokat, amelyeket fel lehet kínálni "eladásra", gazdasági, kulturális, társadalmi szempontból. Elemezni kell a város erősségeit és gyengeségeit, illetve ezek súlyát a különböző piacokon.

Fontos felmérni, hogy milyen benyomás, vélemény uralkodik a várossal kapcsolatban. Milyen impressziói vannak a rezidenseknek, mennyire érzi komfortosan magát a városban, milyen kép alakult ki a mentális térképen az adott településről. Mennyire vannak a "termék" használói tisztában az előnyökkel, vagy csak a negatív pontokat látják, ezek amelyek meghatározzák a véleményeket.

A márka esszencia meghatározásában és a marketingstratégia kidolgozásában fontos, hogy ezeknek az adatoknak a birtokában legyenek a települések, hiszen az imázs feltárása nagyban elősegíti a munkát.

Amennyiben a negatív kép az erősebb, az önkormányzatnak javítania kell az ez irányú kommunikációját, erős kampányba kell fognia, és ezt a negatív képet megváltoztatni. Törekedni kell a már meglévő pozitív imázs megerősítésére, illetve a negatív benyomások megszüntetésére. Ebben nagy segítséget nyújthatnak a különböző intézmények, rendezvények, turisztikai információs irodák, illetve egy erős, jól kigondolt kommunikáció. Az embereket is be kell vonni a márkázás folyamatába, ezáltal elősegítve a társadalmi párbeszéd kialakulását – vallják a szerzők.

Az önkormányzatoknak olykor dönteniük kell, hogy az erősségeket erősítik még inkább, vagy a gyengeségek keltette benyomásokat próbálják megszüntetni (pl. ez a település nincs olyan messze, mint gondolnád).

Természetesen figyelni kell az arany középútra is, egy egészséges hangsúly megteremtésére, az őszinteség és a túlzás tengelyén. Az elvárások és a realitás közötti túl nagy eltérés csalódottságot okozhat, amely újra negatív színben tünteti fel a települést.

A város márkázása és eladása folyamán az önkormányzat feladata megfigyelni, hogy mit mutat meg a városról a különböző kommunikációs eszközökön keresztül. A fontos információk kerülnek hangsúlyba (éttermek, intézmények, szolgáltatások listája és címjegyzéke) vagy a látványos, megfogó képek és szlogenek.

Az utolsó fejezet különböző esettanulmányokat foglal magába. A szerzők amerikai, kanadai, angol és holland példákat mutatnak be, ahol a városmarketing gyakorlati alkalmazása megtörtént, emellett különböző szervezeteket, akik ezeket a tevékenységeket végzik. Példának okáért Nagy-Britanniában létrehozták az Urban Development Corporationt, amelynek feladata, hogy azon területeken, ahol 1980 előtt nehézipar működött és ezáltal egy negatív kép alakult ki, ezeket jó színben feltüntetve a negatív benyomásokon változtassanak.

**Gregory J. Ashworth, Henk Voogd:
Selling the City. Marketing Approaches
in Public Sector Urban Planning**

Kiadó: Belhaven Press, London, 1990.

ISBN: 047194470X

Terjedelem: 226 oldal

JEGYZETEK

- ¹ https://www.researchgate.net/profile/Gj_Ashworth (megtekintés: 2019. május 25.)
- ² <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=7003294379> (megtekintés: 2019. május 25.)
- ³ https://apps.webofknowledge.com/WOS_GeneralSearch_input.do?product=WOS&search_mode=GeneralSearch&SID=E2tAU32JrWf4WcM-2Run&preferencesSaved= (keresés Ashworth G.J. megtekintés 2019. május 25.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ashworth, Gregory J. – Voogd, Henk (1990): *Selling the City. Marketing Approaches in Public Sector Urban Planning*, Belhaven Press, London
- Ashworth, Gregory J. – Voogd, Henk (1998): *Marketing the city. Concepts, processes and Dutch applications*, *Town Planning Review*, 1988, Volume 59, Issue 1
- Balogh Ákos (1997): *A város értékesítése, Marketingszemlélet a közösségi célú várostervezésben*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Foley, Paul (1992): *Book reviews: Ashworth, G.J. and Voogd H 1990: Selling the city: marketing approaches in public sector urban planning*, *Progress in Human Geography*, 16(4) 608-610
- Kavaratzis, Mihalis – Ashworth, Gregory J. (2007) *Partners in coffeeshops, canals and commerce: Marketing the city of Amsterdam*, Elsevier Ltd, Vol. 24, No 1, p. 16-25
- Kavaratzis, Mihalis (2016): In Memoriam: Professor Gregory Ashworth, *Place Branding and Public Diplomacy*, Volume 12, Issue 4, pp 247–248.

POLGÁRI SZEMLE

ISSN 1786-6553